

ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΑΦΑΤΗ

ΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ
ΤΗΣ
ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
1821 - 1929

Ἀπὸ τὶς προδιαγραφές
ἐτὸν προγραμματισμὸ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

8

ΑΘΗΝΑ 1988



**ΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ
ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ**

ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ,
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΑΦΑΤΗ

**ΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ
ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
1821 - 1929**

ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΔΙΑΓΡΑΦΕΣ ΣΤΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Σήμερα στην Ελλάδα τὸ σχολικὸ κτίριο ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο τοῦ συστήματος κοινωνικοῦ ἐξοπλισμοῦ. Συνδεδεμένα μὲ ἓνα θεσμὸ ἐθνικὸ, τὰ διδακτήρια ἀνήκουν σ' ἐκεῖνες τὶς ἐγκαταστάσεις ποὺ θεωροῦνται ἀπαραίτητες γιὰ τὴ ζωὴ τῆς κοινότητος. Τὸ κτιριολογικὸ τὸν πρόγραμμα καὶ οἱ κατασκευαστικὲς προδιαγραφὲς ἀπασχολοῦν ἀρχιτέκτονες καὶ παιδαγωγοὺς καὶ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο θεσμικῶν καὶ διοικητικῶν ρυθμίσεων. Ὑπάρχει ἓνας κρατικὸς ὀργανισμὸς ποὺ ἔχει ὡς ἀποκλειστικὸ ἔργο τὴν κατασκευὴν τὸν καὶ μιὰ διεύθυνση στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας ποὺ μελετᾷ τὶς ἀνάγκες καὶ προγραμματίζει τὴν κάλυψή τὸν σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο. Ἐνῶ τὸ γεγονὸς, ὅτι αὐτὲς οἱ ἀνάγκες δύσκολα καλύπτονται, θεωρεῖται κοινωνικὸ πρόβλημα. Τέλος, ἔχει διαμορφωθεῖ μιὰ «κανονικὴ» εἰκόνα κτιρίου, ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἀνάγνωση τῆς χρήσης μέσω τοῦ χώρου καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ σημεῖα τοῦ δημοσίου τοπίου.

Αὐτὲς οἱ πρακτικὲς καὶ παραστάσεις εἶναι, ὡστόσο, φαινόμενο ἀρκετὰ πρόσφατο. Στὰ 1911, σ' ἓνα ἄρθρο τοῦ μὲ προγραμματικὸ χαρακτῆρα γιὰ τοὺς στόχους καὶ τὰ καθήκοντα τῆς νεοελληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὁ Ἑμμ. Κριεζῆς διαπιστώνει: «Ἐνῶ ὁ ναὸς καὶ ὁ οἶκος τοῦ χωρικοῦ ὑπέστησαν τὴν ἐξέλιξιν τὸν διὰ μέσου πολλῶν αἰώνων, ἥτις βραδέως καὶ διαδοχικῶς ἔφθανεν ἀπὸ βαθμίδας εἰς βαθμίδα, τὸ σχολεῖον καταλαμβάνει ἄλλην θέσιν ὡς νεώτατον δημιούργημα ἀναβλάστησεν ταχέως ἀπὸ τὰ πρῶτα τοῦ σπέρματος καὶ ἐξελίχθη ἰδιαίτερος κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας εἰς νέαν ἐκδήλωσιν τοῦ δημοσίου βίου»¹.

Οἱ ὅροι τῆς γέννησης τοῦ σχολικοῦ κτιρίου ὡς ἐξειδικευμένον χώρον καὶ ἡ ἀνάδειξή τὸν σὲ «νέα ἐκδήλωση τοῦ δημοσίου βίου» ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης. Γιὰ νὰ μπορέσω νὰ παρακολουθῶ τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ χρειάστηκε νὰ ἐπεκταθῶ χρονικὰ σὲ διάστημα ἑνὸς αἰῶνα, παραμένοντας ὅμως γεωγραφικὰ πάντα στὰ ὄρια τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους.

Ἡ χρονολογικὴ ἀφετηρία ποὺ δηλώνεται στὸν τίτλο, 1821, δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ κάποιο συγκεκριμένον γεγονὸς στὸν τομέα τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων.

1. Ε. Κριεζῆς, «Δημῶδες Ἀρχιτεκτονικὴ», Ἀρχιμήδης, τόμ. ΙΓ', 1912, σ. 6.

Ἐπιλέχθηκε ὁμως γιατί ὑποδηλώνει, μέσα ἀπὸ τὴν τομὴ τῆς ἐπανάστασης καὶ τῆς ἐγκαθίδρυσης ἐνὸς σύγχρονου ἐθνικοῦ ἀστικοῦ κράτους, τὶς νέες πραγματικότητες πὺν διαμορφώνονται στὸν τομέα τόσο τῆς ἐκπαίδευσης ὅσο καὶ τοῦ δομημένου χώρου. Καὶ εἶναι στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν μεταβολῶν πὺν τὸ σχολικὸ κτίριο γεννιέται ὡς σύγχρονο ἐξοπλιστικὸ κτίριο.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ θέλησα νὰ προσεγγίσω στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης, ἐξετάζοντας ἀπ' ἐνὸς πῶς τὸ πρόβλημα τοῦ σχολικοῦ χώρου διατυπώνεται σὲ σχέση μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση ἐνὸς ἐθνικοῦ σχολικοῦ συστήματος καὶ τὴν ὁμοιόμορφη ὁργάνωση τῶν σχολείων στὴ βάση μιᾶς συγκεκριμένης μεθόδου διδασκαλίας, καὶ ἀπ' ἐτέρου πῶς μορφοποιεῖται ἡ λύση του σὲ σχέση μὲ τὶς νέες πρακτικὲς καὶ ἀντιλήψεις πὺν καθιστοῦν κάθε κοινωφελὲς ἔργο ἀντικείμενο πρόβλεψης, ἀξιολόγησης, ἐλέγχου καὶ προγραμματισμοῦ ἐκ μέρους τῆς κεντρικῆς διοίκησης. Πρὶν ὁμως προχωρήσω σ' αὐτὴν τὴν ἀνάπτυξη θεώρησα σκόπιμο, νὰ ἀναφερθῶ σὲ ὁρισμένα στοιχεῖα τῶν προεπαναστατικῶν σχολικῶν πρακτικῶν καὶ τῶν παιδαγωγικῶν/ἐκπαιδευτικῶν ἀντιλήψεων, χρήσιμα γιὰ νὰ ἐκτιμηθοῦν οἱ τομὲς καὶ οἱ συνέχειες, τὸ εὖρος τῶν θεσμικῶν ρυθμίσεων πὺν συνεπάγεται ἡ ἐθνικὴ ἐπανάσταση καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἐφαρμογῆς τους.

Στὸ δεύτερο μέρος σκιαγραφεῖται ἡ ἐξέλιξη τοῦ ζητήματος τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων στὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὴ στιγμή πὺν ἡ τοποθέτηση τῶν προβλημάτων καθὼς καὶ οἱ ἀπαντήσεις πὺν δίνονται προσδιορίζονται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς θεσμοθετημένου προτύπου πὺν ἀφορᾷ τόσο τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ σχολικοῦ χώρου ὅσο καὶ τοὺς ὅρους τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς χρήσης του. Ὁ βασικὸς ἄξονας τῆς προβληματικῆς μου, πὺν ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὸν ὑπότιτλο «ἀπὸ τίς προδιαγραφές στὸν προγραμματισμό», μὲ ὁδήγησε χρονικὰ ὡς τὸ 1929. Τὴ χρονία αὐτὴ ἐξασφαλίζεται ἡ χρηματοδότηση ἐνὸς μεγάλου προγράμματος κατασκευῆς σχολικῶν κτιρίων, τὸ γνωστὸ ὡς πρόγραμμα Παπανδρέου, πὺν θὰ καλύψει ἕνα σημαντικό τμήμα τῶν ἀναγκῶν σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο. Γιὰ τὴν ὑλοποίηση αὐτοῦ τοῦ προγράμματος θὰ χρησιμοποιοῦνται ἐνα θεσμικὸ πλαίσιο καὶ ἕνας εἰδικὸς κρατικὸς μηχανισμὸς πὺν διαμορφώνονται σταδιακὰ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα ὁλοκληρώνοντας ἔτσι τὴ σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὸ σχολικὸ κτίριο.

Πολλοὶ παράγοντες παρεμβαίνουν σ' αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη. Ἐπιμείναμε κυρίως στὴν ἐξέταση τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης, στὸ ἐννοιολογικὸ πεδίο καὶ στὶς πρακτικὲς πὺν ἀναφέρονται στὸ δομημένο χωρὸ, στὶς ὑγιεινολογικὲς θεωρίες καὶ στὴ θέση πὺν ὁ χώρος κατέχει σ' αὐτές. Τέλος, τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων κράτους καὶ τοπικῶν ἀρχῶν τέθηκε ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ καθεστῶς τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Ἡ σχετικὴ τους θέση στὴν παραγωγή τῶν σχολικῶν κτιρίων ἀποτελεῖ κομβικὸ σημεῖο τῆς ἀνάπτυξης πὺν ἀκολουθεῖ.

Οἱ δυσκολίες πὺν ἀντιμετωπίζει ὁ ἱστορικὸς πὺν ἀσχολεῖται μὲ τὸν ἑλληνικὸ 19ο αἰ. ἔχουν πολλὲς φορὲς ἐπισημανθεῖ σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὰ ποσοτικὰ στοι-

χεῖα. Στὴν περίπτωση τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων ἡ κατάσταση ἐπιβαρύνεται στὸ βαθμὸ πὺν ἡ σημασία τους σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ σχολείου εἶναι ὑποτονισμένη τουλάχιστον γιὰ τὴν κεντρικὴ διοίκηση καὶ οἱ λύσεις πὺν δίνονται σὲ τοπικὸ ἐπίπεδο εἶναι, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν προδιαγραφῶν, ποικίλες. Δύο δημοτικὰ ἀρχεῖα μοῦ ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ καταγράψω ἕνα εὐρὺ φάσμα προβλημάτων καὶ λύσεων: τὸ δημοτικὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐρμούπολης — ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἀστικά κέντρα καὶ μὲ σημαντικὲς ἐκπαιδευτικὲς ἐπιδόσεις — καὶ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Δήμου Ναυπλίου, πὺν ἀφορᾷ μιὰ μεσαία πόλη μὲ κύρια διοικητικὸ χαρακτήρα ἀλλὰ καὶ μιὰ ἀγροτικὴ ἐνδοχώρα ὅπου βρῖσκονται διεσπαρμένοι 12 οἰκισμοὶ μὲ 3000 κατοίκους περίπου. Ἐπιπλέον, τὸ τμήμα τοῦ ἀρχείου τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας πὺν ἐντοπίσαμε στὴ Νομαρχία Ἀργολίδος καὶ στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας, ἂν καὶ ἀφορᾷ τὸν 20ὸ αἰῶνα, ὥστόσο περιέχει κάποιες ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ σχολικὲς ἐγκαταστάσεις τοῦ περασμένου αἰῶνα. Στηριζόμενη κυρίως σ' αὐτὸ τὸ ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ καὶ χρησιμοποιώντας παράλληλα δημοσιευμένες πηγὲς κυρίως θεσμικοῦ καὶ διοικητικοῦ χαρακτήρα ἐπεχείρησα νὰ ἀναδείξω μερικὲς βασικὲς τάσεις στὴ μορφοποίηση τοῦ σχολικοῦ χώρου.

Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ξεκίνησε τὸ 1980 καὶ στὸ τέλος τοῦ 1985 ὑποβλήθηκε στὴν Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, ὡς διδακτορικὴ διατριβή. Πολλοὶ εἶναι ἐκεῖνοι πὺν μὲ βοήθησαν σ' αὐτὴν τὴν πορεία. Ἰδιαίτερα θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὴν ὀφειλή μου στὸ Β. Παναγιωτόπουλο, τόσο γιὰ τὴν ἀρχικὴ διατύπωση τοῦ θέματος, ὅσο καὶ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν βασικῶν ὑποθέσεων αὐτῆς τῆς ἔρευνας. Ὁ Α. Τενεντί μου πρόσφερε μιὰ γόνιμη μαθητεία ἐνῶ ἡ ὑπομονὴ καὶ ὁ διακριτικὸς του ἔλεγχος μὲ βοήθησαν νὰ ξεπεράσω τόσο τὶς ἀνασφάλειες ὅσο καὶ τὶς εὐκόλες βεβαιότητές μου. Ἀνεκτίμητη εἶναι ἡ ὑποστήριξη πὺν δέχτηκα ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια ἀπὸ τὸν Τρ. Σκλαβενίτη. Τὸ λιγότερο πὺν μπορῶ νὰ ἀναφέρω εἶναι ἡ καθοριστικὴ συνεισφορά του στὴν ἀρχεῖακὴ καὶ βιβλιογραφικὴ μου ἔρευνα. Ἡ Χριστίνα Ξύδη-Ζαβλιάρη, τμηματάρχης στὴ Διεύθυνση Προγραμματισμοῦ καὶ Μελετῶν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, μοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ μελετήσω τὸ Ἀρχεῖο τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου καὶ γι' αὐτὸ τὴν εὐχαριστῶ θερμά. Ἐπίσης θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὴ φίλη Ἐφη Ἀβδελά πὺν διάβασε τὸ χειρόγραφο ἐντοπίζοντας τὶς ἀσάφειες καὶ βελτιώνοντας στὸ μέτρο τοῦ δυνατό τοῦ γλωσσικῆ δυσκαμψία μου. Ἡ Ἄννα Μαλικιώση ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση, καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὴν εὐχαριστῶ γιὰ τὶς φροντίδες της. Τέλος εὐχαριστίες χρωστῶ στὴν Ἐπιτροπὴ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Ἑλληνικῆς Νεολαίας τῆς Γενικῆς Γραμματείας Νέας Γενιάς πὺν δέχτηκε νὰ συμπεριλάβει τὴν ἔρευνα αὐτὴ στὸ Πρόγραμμα τῆς καὶ ἰδιαίτερα στὸν Φ. Ἡλιὸν πὺν διέθεσε πολὺτιμο χρόνο γιὰ νὰ διαβάσει τὸ χειρόγραφο καὶ νὰ μοῦ ὑποδείξει διορθώσεις καὶ βελτιώσεις.

- Γ.Α.Κ.: Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους
 Ι.Α.Δ.Ε.: Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Δήμου Ἐρμουπόλεως
 Δ.Α.Ν.: Δημοτικὸ Ἀρχεῖο Ναυπλίου
 Α.Τ.Υ.Ν.Α.: Ἀρχεῖο τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας Νομοῦ Ἀργολίδος
 Α.Τ.Υ.Υ.Π.: Ἀρχεῖο Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας Ὑπουργείου Παιδείας

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑ

Στὴ βιβλιογραφία ποὺ παρουσιάζεται στὸ τέλος τοῦ τόμου παραλείφθηκε, ὅπως δὲν θὰ ἔπρεπε, ἡ ἀναφορά στὴν ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Ι. Solomon, *Espace et ordre scolaire dans l'école primaire grecque (1820-1930)*, Thèse de Doctorat de 3e Cycle en Sociologie, Université de Paris VIII — Vincennes — Saint Denis, 1983, ἐργασία μὲ τὴν ὁποία ὑπάρχουν κάποιες κοινὲς διαπιστώσεις, ὀφειλόμενες ἀφενὸς σὲ κοινὲς ἐξωπηγαϊκὲς ἀφορμὲς (κυρίως Μ. Foucault, *Surveiller et punir...*, 1975· Α. Querrien, *Généalogie...*, 1975· G. Vincent, *L'école primaire française...*, 1980), καὶ κατὰ συνέπεια σὲ κοινὰ ἐννοιολογικὰ ἐργαλεῖα, καί, ἐξυπακούεται, στὴν ἐπεξεργασία ὀρισμένων στοιχειωδῶν ἄμεσων πηγῶν (ὅπως: ἡ ἐκθεση τοῦ Ν. Νικητόπουλου πρὸς τὴν Ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπὴν, μὲ ἡμερομηνία 9 Φεβρ. 1830, στὸ Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, 1968, σ. 760-772. Ι. Π. Κοκκῶνης, *Περὶληψις...*, 1830· Ι. Π. Κοκκῶνης, *Ὀδηγός...*, 1830 — καὶ οἱ ἐπανεκδόσεις τοῦ Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, 1880· τὸ διάταγμα τῆς 17 Μαΐου 1894 «Περὶ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς τῶν σχολείων»· τὰ σχέδια τῶν διδακτηρικῶν τύπων τοῦ 1898).

Προστίθενται εἰδικότερα οἱ ἐξῆς παραπομπές:

— σελ. 49, στὸ τέλος τῆς σημείωσης 2, νὰ συμπληρωθεῖ: Γιὰ μιὰ διεξοδικὴ παρουσίαση καὶ σχολιασμὸ ὅλων τῶν στοιχείων τῆς διδακτικῆς διαδικασίας ὅπως προβλέπεται ἀπὸ τὸν Ὁδηγό: βλ. Ι. Solomon, *ὁ.π.*, σ. 145-197.

— σελ. 61, στὸ τέλος τῆς σημείωσης 3, νὰ προστεθεῖ: Οἱ προτάσεις τῶν δασκάλων ποὺ ἀφοροῦν στὴ διὰταξη τῶν θρανίων καὶ τῶν ἡμικυκλίων παρουσιάζονται καὶ στὸ Ι. Solomon, *ὁ.π.*, σ. 70-75, ὅπου καὶ σχολιάζονται συνολικὰ καὶ εἰδικὰ ὡς μαρτυρίες «ἐνὸς παιδαγωγικοῦ πνεύματος ποὺ διαφοροποιεῖται σημαντικὰ ἀπὸ αὐτὸ τοῦ Sarazin καὶ τῶν ἐλληνικῶν στηριγμάτων του», στὰ πλαίσια μιᾶς προβληματικῆς διαφορετικῆς ἀπὸ αὐτὴν ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ (βλ. καὶ ἐδῶ, σ. 47-48).

— σελ. 62, στὸ τέλος τῆς σημείωσης 3, νὰ προστεθεῖ: Ἡ πρόταση αὐτή, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ δάσκαλο Π. Μπούα (βλ. ἐδῶ, σ. 82, σημ. 2), παρουσιάζεται σὲ σχηματικὴ ἀναπαράσταση στὸ Ι. Solomon, *ὁ.π.*, σ. 71, fig. 4, πρόκειται ὅμως γιὰ παρερμηνεῖα ποὺ θέλει τὸν Π. Μπούα νὰ προτείνει ἡμικυκλικὴ διὰταξη τῶν θρανίων.

— σελ. 69, στὸ τέλος τῆς σημείωσης 4, νὰ προστεθεῖ: Πβ. ἐπίσης Ι. Solomon, *ὁ.π.*, σ. 120, ὅπου προτείνεται καὶ μιὰ ἐρμηνευτικὴ προέκταση πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ συμβολισμοῦ (symboliser le «plain-pied» avec les populations concernées) ἡ ὁποία ὅμως δὲν φαίνεται νὰ τεκμηριώνεται ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς ποὺ ἔχουμε ὑπόψη μας.

— σελ. 134, στίχος 25, ... τοῦ Ὁδηγοῦ, νὰ προστεθεῖ: σημ. 6. Τὴν ἐνίσχυση τῆς ὑγιεινιστικῆς ἀποφῆς καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἀξίωματικοῦ ὅφους διαπιστώνει καὶ ὁ Ι. Solomon, *ὁ.π.*, σ. 244-245, 247-248, τὰ θεωρεῖ ὅμως ὡς δευτερεύοντα στοιχεῖα καὶ τὰ συνδέει μὲ μεταβολὲς στὴν ἴδια τὴν ἐννοια τῆς ἐκπαίδευσης ποὺ θεωρεῖ ὅτι χαρακτηρίζουν τὶς ἐπανεκδόσεις τοῦ Ὁδηγοῦ.

— σελ. 155, στίχος 15-16, ... κέντρο της., νὰ συμπληρωθεῖ: σημ. 3α. Πβ. καὶ Ι. Solomon, *ὁ.π.*, σ. 308.

— σελ. 156, στίχος 3, νὰ προστεθεῖ: σημ. 1α. Γιὰ μιὰ ἀντίθετη ἀπόψη βλ. Ι. Solomon, *ὁ.π.*, σ. 309.

— σελ. 156, στὸ τέλος τῆς σημείωσης 2, νὰ προστεθεῖ: Πβ. καὶ Ι. Solomon, *ὁ.π.*, σ. 310, ὅπου οἱ συγκρίσεις αὐτὲς συνδέονται μὲ τὴν ποιότητα τῆς ἐκπαίδευσης γενικά, καὶ μάλιστα αὐτῆς ποὺ παρέχεται ἀπὸ τὸ κράτος.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΕΝΟΣ ΘΕΣΜΟΥ ΚΑΙ
Η ΜΟΡΦΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΟΥ:
ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

1. Ο ΠΟΛΛΑΠΛΑΣΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ: ΝΕΑ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΜΙΑΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ

Οι μαρτυρίες συγκλίνουν: την εποχή που στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἐκδηλώνονται τὰ οἰκονομικὰ φαινόμενα ποὺ θὰ χαρακτηρίσουν τὴ μετάβασή του στὴ σύγχρονη ἐποχή — σύνδεση μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἀγορά, ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, προσανατολισμὸς πρὸς ἐμπορευματικὲς καλλιέργειες —, τὴν ἐποχὴ ἐπίσης ποὺ διατυπώνεται μὲ τὴ μεγαλύτερη ἔνταση καὶ καθαρότητα ἡ ἰδέα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ὡς υἱοθέτηση τοῦ δυτικοῦ προτύπου¹, «ὁ ἔρως τῆς παιδείας ἀνάπτει ἐπὶ μᾶλλον καὶ διαδίδεται [...] καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰς τὴν διάδοσιν αὐτὴν συντελούντων μέσων αὐξάνει καθημερινῶς»².

Ἐρως τῆς παιδείας ἀλλὰ καὶ ἔρως τῆς ἐκπαίδευσης. Ἡ πύκνωση τῶν μετακινήσεων καὶ τῶν ἀνταλλαγῶν γεννᾷ νέες ἀνάγκες ἐπικοινωνίας καὶ διαχείρισης. Ἡ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς ἐξασφαλίζει ἐκεῖνο τὸ χρονικὸ πλεόνασμα ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο ὥστε νὰ ἀναπτυχθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ὅσα ξεπερνοῦν τὴν ἄμεση ἱκανοποίηση τῶν βασικῶν βιοτικῶν ἀναγκῶν³. Οἱ ἐπαφές μὲ τὴ Δύση διευρύνονται μὲ φορεῖς τοὺς ἐμπόρους, τοὺς ναυτικούς καὶ

1. Βλ. V. Georgescu, «Ἡ ὁρολογία ἐκσυγχρονισμὸς καὶ ἐξευρωπαϊσμὸς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ρουμανικῆς ἐμπειρίας», στὸ *Ἐκσυγχρονισμὸς καὶ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὰ Βαλκάνια τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθῆνα 1980, σ. 121-125.

2. «Ἀγγελίαι ἐκ τῆς Ἑλλάδος», *Δόγιος Ἑρμῆς*, 1818, σ. 463.

3. «L'homme avant tout songe à s'assurer sa subsistance; [...] Ce n'est qu'après avoir satisfait à ce premier besoin de la nature, et rendu en quelque sorte moins précaire son existence, qu'il porte ses regards autour de lui, qu'il cherche à agrandir la sphère de son intelligence. Telle a été dans tous les temps et dans tous les lieux la marche de l'esprit humain; telle je l'ai observée chez les Grecs.», A. Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Παρίσι 1803 (φωτοαντύπωση ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1983), σ. 16-17.

τούς λογίους. "Όλα αὐτὰ συντείνουν στὴ δημιουργία μιᾶς κοινωνικῆς συνείδησης ὡς πρὸς τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐκπαίδευσης καὶ παράλληλα στὴν ἀνάδειξη τοῦ σχολείου σὲ κατεξοχὴν μέσο γιὰ τὴ διάδοση τῆς παιδείας σὲ εὐρύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ¹. Πράγματι, ἡ προσφορὰ σὲ σχολεῖα αὐξάνει σταθερὰ κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου καὶ κυρίως τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα: «Εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς πόλεις καὶ χώρας τῆς Ἑλλάδος εὐρίσκονται δύο Σχολεῖα, τὸ μὲν Κοινόν, τὸ δὲ Ἑλληνικόν, λεγόμενα, εἰς τὸ ὅποιον τοῦτο τὸ δεύτερον παραδίδεται Γραμματικῶς ἢ παλαιὰ Ἑλληνικὴ Γλῶσσα», θὰ διαπιστώσει στὰ 1811 ὁ Λόγιος Ἑρμῆς².

Σ' ὅτι ἀφορᾷ, λοιπόν, τὴ στοιχειώδη ἐκπαίδευση θὰ μπορούσε νὰ υποστηριχθεῖ ὅτι στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ 18ο στὸ 19ο αἰῶνα τὸ σχολικὸ σχῆμα — ἔστω μὲ τὴν πιὸ γενικὴ του μορφή, «σὰν μιὰ δομὴ ὑποδοχῆς ποὺ συγκεντρώνει, γύρω ἀπὸ ἓνα δάσκαλο ἢ ἓναν ἐπιστάτη ποὺ περιβάλλονται μὲ ἀρμοδιότητες μεταβλητές, ἓναν ἀριθμὸ μαθητῶν μὲ σκοπὸ τὴ μετάδοση μιᾶς γνώσης»³ — ἀντικαθιστᾷ, στὴ διαδικασία τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ, τὶς παραδοσιακὲς μορφὲς τῆς συνάντησης σὲ ὁποιοδήποτε χῶρο καὶ σὲ ὁποιοδήποτε χρόνο, κάποιου ποὺ ἤθελε νὰ μάθει γράμματα καὶ κάποιου ποὺ μπορούσε νὰ τὸν διδάξει⁴. Ἡ φοίτηση στὸ σχολεῖο γίνεται γιὰ τὸ παιδί, ἀκόμη καὶ τῆς μικρῆς κοινότητος, ἓνα στάδιο ποὺ φυσιολογικὰ θὰ διανύσει⁵.

Αὐτὴ ἡ παρουσία τοῦ σχολείου σηματοδοτεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐν δυνάμει διεύρυνση τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ⁶, μιὰ ἄλλου τύπου ποιοτικὴ μεταβολή: τὴν ἐμ-

1. Πβ. «Καὶ διατὶ ἡ ἀναγκαία πολλὴ δαπάνη εἰς πολυτόμους ἐκδόσεις νὰ μὴ καταβληθῇ εἰς πολλαπλασιασμὸν κοινῶν σχολείων καὶ κοινῶν βιβλίων ἡθικῆς, τεχνῶν, γεωργίας, διατὶ μὴ εἰς ἐξάπλωσιν τῆς Λαγκαστρινῆς μεθόδου;», Ι. Κ., «Περὶ τῆς μελετωμένης ἐκδόσεως τῶν χρυσοστομικῶν συγγραμμάτων», Λόγιος Ἑρμῆς, 1820, σ. 654. Κάτω ἀπὸ τὰ ἀρχικά Ι. Κ. κρύβεται ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Γιὰ τὴν ταύτιση βλ. Δημητρίου Α. Γκίνη, *Τὰ ἀνώνυμα ἔργα τοῦ Κοραῆ. Βιβλιογραφικὸ δοκίμιο*, Ἀθήνα 1948, σ. 27· ἐπίσης βλ. «Ἐπιστολὴ στὸν Κοκκινάκη» 6.10.1820, στίχοι: Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία. Τόμος τέταρτος, 1817-1822*, ἐκδ. ΟΜΕΔ, Ἀθήνα 1982, σ. 252-261.

2. Λόγιος Ἑρμῆς, 1811, σ. 18.

3. W. Frijhoff, «Préface», στὸ *L'offre d'école, Eléments pour une étude comparée des politiques éducatives aux XIXe siècle*, Παρίσι 1983, σ. 6.

4. Βλ. Ρ. Σταμούλη, «Ὁ ἀλφαριθμητισμὸς στὴν Πρέβεζα κατὰ τὸν 18ο αἰ. (1742-1784)», *Ὁ Ἑρμαιοτής*, 17(1981), σ. 89.

5. Βλ. Α. Ἀγγέλου, «Ἡ ἐκπαίδευσις», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. ΙΑ', σ. 320.

6. Φαίνεται πάντως, ὅτι ἐνὸς τύπου ἀλφαριθμητισμὸς εἶναι διαδεδομένος ἤδη στὸν 16ο αἰῶνα. Αὐτὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο καταλήγει ὁ Φ. Ἡλίου βασιμιζόμενος στὰ στοιχεῖα τὰ σχετικὰ μὲ τὴ διάδοση τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων, διευκρινίζοντας βέβαια ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα πρωτοβάθμιο ἀλφαριθμητισμὸ ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὶς περιορισμένους ἀνάγκες τῶν μελῶν μιᾶς κλειστῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας [«Σημειώσεις γιὰ τὰ "τραβήγματα" τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰ.», *Ἑλληνικά*, 28 (1975), σ. 115, 140-141].

φάνιση ενός νέου μηχανισμού αγωγής. Το σχολείο συμμετέχει στη διαμόρφωση του παιδιού μαζί με την οικογένεια, την επαγγελματική μαθητεία, τη θέαση του κόσμου. Πρόκειται για φαινόμενο του οποίου δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε την έκταση, αν και διαπιστώνουμε την υπαρξή του από έμμεσες μαρτυρίες.

Και πρώτα απ' όλα οι λέξεις. Χαρακτηριστική απ' αυτήν την άποψη είναι η πληροφορία του Μανουήλ Γεδεών. Γράφει στα 1889: «Από του παρελθόντος αιώνα αι παρ' ἡμῖν σχολαὶ ἐκαλοῦντο ὡς ἐκ τῶν διδασκομένων μαθημάτων "σχολαὶ ἱερῶν" ἢ "κοινῶν γραμμάτων" καὶ "σχολαὶ τῶν ἐλληνικῶν μαθημάτων", οὕτω δὲ καὶ οἱ ἐν αὐταῖς διδάσκαλοι· κατὰ τὰ πρῶτα δ' ἔτη τῆς ἡμετέρας ἐκατονταετηρίδος, τὰ [...] τῆς στοιχειώδους καὶ προκαταρκτικῆς παιδείσεως ἐκαλοῦντο "κοινὰ σχολεῖα" [...] καὶ [...] ὁ διδάσκαλος ὠνομάζετο συνηθέστερον "παιδαγωγός"»¹.

Ὁ Παναγῆς Σκουζὲς καταθέτει μιὰ περισσότερο ἄμεση μαρτυρία γιὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα ὅταν, ἀναφερόμενος στὴν παιδικὴ του ἡλικία συνδέει στὴν ἀφήγησή του τὴν μαθητεία του σὲ κάποιον «ἀργαστήριον πραγματεφτάδικον» μὲ τὴ σχολικὴ του «παιδεία»². Ἐνῶ ὁ Κοραῆς, στὸ τέλος τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰ., θεωρεῖ δεδομένη τὴ συμμετοχὴ τοῦ κατώτερου σχολείου στὴ διαμόρφωση τοῦ παιδιοῦ καὶ ζητᾷ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο τὴν ἀναμόρφωσή του. «Αἱ ἐπιστῆμαι», γράφει, «ἤρχισαν νὰ ἐμβαίινωσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα· ἀλλὰ διὰ νὰ ὠφεληθῶσιν ἀπ' αὐτὰς οἱ νέοι, καὶ ἀπ' αὐτοὺς ὅλον τὸ γένος, χρειὰ εἶναι νὰ ἔρχωνται εἰς αὐτὰς προετοιμασμένοι μὲ ὀρθὴν παιδικὴν ἀνατροφὴν»³ καὶ προτρέπει «νὰ ἀναμορφώσετε, ὡς εἶπα, καὶ τῶν λεγομένων Κοινωνῶν γραμμάτων τὰ σχολεῖα, ὅπου μάλιστα ἔχει χώραν ἡ παιδικὴ ἀνατροφή»⁴.

1. Μ. Ι. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, ἐκδ. φροντίδα Α. Ἀγγέλου-Φ. Ἡλίου, Ἀθήνα 1976, σ. 227.

2. «Ἐως τότε μὲ εἶχεν εἰς τὸ ἐλληνικὸν σχολεῖον λεγόμενον, [...] καὶ εἶχα προχωρήσει ἕως τὴν χρηστοῦθειαν λεγόμενῃ τότε. Ἀλλ' ὁ πατήρ μου ἀπὸ τὴν δυστυχίαν μὲ ἤβγαλεν, [...] ἀπὸ τὸ σχολεῖον ἡἷξέροντας νὰ γράφω μόνον, καθὼς καὶ βλέπεται τὰ παρόντα γράμματα, καὶ μὲ συμφώνησε τὸν χρόνον διὰ γρόσια πέντε καὶ νὰ μὲ ταγίξει ὁ πατέρας μου [...] Αὐτοὶ δὲν μὲ ἐδίδαν εἰμὴ τὰ γρ(όσια) 5 τὸν χρόνον, παπούτζια ὅσα ἐκαταλοῦσα καὶ ἓνα ἄσπρον —τρίτον τοῦ παρᾶ— κάθᾳ 15 ἡμέρες διὰ νὰ ξυριστῶ. Καὶ ξύλο ὅταν αὐθαδίαζα ἢ ὅταν δὲν ἔκαμνα τὸ χρέος μου. Μερικὲς βολὲς μὲ τὸν φάλα(ν)γγα εἰς τοὺς πόδας. Ἐπαρομοίως θέλω διηγηθῶ καὶ τῶν διδασκάλων τὴν παιδείαν» [Π. Σκουζές, *Ἀπομνημονεύματα. Ἡ τυραννία τοῦ Χατζῆ-Ἀλῆ Χασεκὴ στὴν Τουρκοκρατούμενη Ἀθήνα (1772-1796)*. Ἐπιμέλεια —εἰσαγωγή— σκόλια Θ. Χ. Παπαδόπουλος, Ἀθήνα, Κέδρος, 1975, σ. 90-91].

3. Α. Κοραῆς, «Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι» τοῦ 1810 (στὸν Β' τόμο τῆς ἐκδόσεως τοῦ Πλουτάρχου). Χρησιμοποιοῦ τὴν ἐκδοσὴ Α. Κοραῆς, *Προλεγόμενα στοὺς Ἀρχαίους Ἑλληνες Συγγραφεῖς καὶ ἡ αὐτοβιογραφία του Τόμος Α'*, πρόλογος Κ.Θ. Δημαρᾶ (φωτομηχανικὴ ἀναπαραγωγή τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1833), Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, 1986, σ. 398.

4. στὸ ἴδιο, σ. 402.

Τὴν ἀναμόρφωση αὐτῇ, στὴν ὁποία ἐπανερχεται συχνὰ καὶ μὲ ὄρους ἐπιτακτικούς, τὴν ὀρίζει γενικὰ ὡς ἀντικατάσταση τῆς «παλαιᾶς μεθόδου» ἀπὸ «μέθοδον φιλοσοφικὴν»¹.

Πράγματι, ἂν καὶ ἡ ἐξάπλωση τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σύγχρονο φαινόμενο ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ παρόμοιους μετασχηματισμούς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, τὸ σχολεῖο τὸ ἴδιο παρουσιάζει τὴν ἀρχαϊκὴ εἰκόνα μιᾶς κοινωνικῆς πρακτικῆς ἀκόμα ἀβέβαιης —κυρίως σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὸν πρῶτο ἐκπαιδευτικὸ κύκλο, τὸ στοιχειώδη. Τὰ «κοινὰ σχολεῖα» στὴν πλειοψηφία τους δημιουργοῦνται καὶ λειτουργοῦν στὴν ἀφάνεια καὶ διατηροῦν ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν προηγούμενων αἰώνων ἕναν χαρακτήρα «θηρσκευτικόν»², ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἐνοποιητικὸ τους στοιχεῖο. Ὁ δάσκαλος εἶναι κατὰ κανόνα μοναχός, κάποιες φορές ἐφημέριος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν *Χρήσιμο Παιδαγωγία*, τὸ ἀλφαβητάρι τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς σχολικὰ βιβλία χρησιμοποιοῦνται τὰ λειτουργικὰ βιβλία: Ὁκτώηχος, Ψαλτήρι, Ἀπόστολος, Τριῶδιο, Ἀνθολόγιο, «βιβλία ὄντως ἅγια καὶ θεολογικά, εἰς ὥραιαν φράσιν ἑλληνικὴν, ὅπου, ὅχι μόνον μικρὰ παιδιά, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ διδάσκαλοι δὲν γινώσκουσι ποσῶς τί ἀναγινώσκουσιν»³. Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο κατὰ τὴν πρόοδο τοῦ μαθητῆ στὴν ἀνάγνωση —γιατὶ ἡ διδασκαλία τῆς γραφῆς ἐπεται καὶ εἶναι τελειῶς διακριτὴ— ἀποτελεῖ καὶ τὴ μόνη μορφή παιδαγωγικῆς ὁργάνωσης αὐτῶν τῶν σχολείων⁴. Ἡ ἔννοια τῆς τάξεως δὲν ὑπάρχει. Ὁ σχολικὸς χρόνος ὅπως καὶ ὁ σχολικὸς χώρος εἶναι ἀδιαμόρφωτοι. Οἱ μαθητές, χωρὶς διάκριση ἡλικίας ἢ ἐπιπέδου, διδάσκονται ὁ καθένας ξεχωριστὰ τὶς τεχνικὲς τῆς ἀποκρυπτογράφησης ἢ τῆς καταγραφῆς, ἐνῶ ὁ χρόνος ποὺ ὁ δάσκαλος ἀφιερώνει στὸν κάθε μαθητὴ εἶναι γιὰ τὸ σύνολο τῆς τάξεως χαμένος⁵. Τέλος ἡ ἀπουσία κανόνων, ποὺ

1. στὸ ἴδιο, σ. 398.

2. Βλ. χαρακτηριστικὰ Γ.Γ. Παππαδόπουλος, «Λόγος περὶ τῶν προγενεστέρων ἑλληνικῶν σχολείων», *Ἐκθεσις περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1856-7*, Ἀθήνα 1857, σ. 12-13. Βέβαια ὁ συγγραφέας θεωρεῖ θετικὸ αὐτὸν τὸ χαρακτηριστὴ τῆς προεπαναστατικῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης. Βλ. γενικὰ γιὰ τὴν ὁργάνωση τῶν προεπαναστατικῶν σχολείων Α. Ἀγγέλου, «Ἡ ἐκπαίδευσις», *δ.π.*, σ. 306-328.

3. Πολυζῶης Κοντός, *Ποικίλη διδασκαλία, ἥτοι Ἀλφαβητάριον εὐμαθείας ἐν ᾧ εὐρίσκονται μαθήματα ὠφέλιμα ἵνα διδάσκωνται τὰ εἰς Τουρκίαν μικρὰ παιδιά τῶν χριστιανῶν*, Βιέννη³ 1818, ἀναφέρεται στὸ Μ.Ι. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις...*, *δ.π.*, σ. 153-154.

4. Βλ. Φ.Η. Ἡλιοῦ, «Σημειώσεις...», *δ.π.*, σ. 112-115. Ἐπίσης Μ. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις...*, *δ.π.*, σ. 10-11 καὶ 256-257, ὅπου δημοσιεύεται καὶ ὁ ὁργανισμὸς τοῦ «κοινοῦ σχολείου» τῶν Τρικυάλων Κορινθίας (1730).

5. «[...] καὶ ἂν ὑποθέσης τὸν διδάσκαλον νὰ διδάσκη 50 παιδιάς, 6 ὥρας καθ' ἑκάστην κατὰ συνέχειαν, δὲν ἀναλογεῖ εἰς ἑκαστον παιῖδα, παρὰ 7 λεπτὰ τὴν ἡμέραν μόνον, καὶ ἀκολούθως 40 ὥραι μόνον εἰς ἐξ ὀλόκληρον ἔτος· ὁ δὲ λοιπὸς καιρὸς ὑπάγει χαμένος· ἐπεὶ δὲ ἐν ᾧ αὐτὸς διδάσκει τὸ ἓν, τὰ ἄλλα 49 μένουσιν ἄργα ἢ καὶ παίζουσιν» (*Λόγιος Ἐρμῆς*, 1820, σ.

νά διέπουν τή σχολική λειτουργία καί τοὺς ὁποίους μπορεῖ ὁ δάσκαλος νά ἐφαρμόζει καί ὁ μαθητὴς νά ἐσωτερικεύει, καθιστᾷ τή σχέση ἐξουσίας ὠμὴ ἐπιβολή¹.

Ἡδῆ ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα, οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ Διαφωτισμοῦ θὰ ἐπισημάνουν τὴν ἀπόσταση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν παραδοσιακὴ ὀργάνωση τῶν σχολείων καί στὴν αὐξανόμενη σημασία ποὺ φαίνεται νά ἀποκτᾷ ἡ σχολικὴ ἐκπαίδευση στὴ διαμόρφωση τῆς νεότητος καί στὴ διάδοση τοῦ προτύπου τοῦ νέου ἀνθρώπου, ὅπως διατυπώνεται στὸ λόγο τῶν Φιλοσόφων. Πέρα ἀπὸ τὴν ἵδρυση σχολείων ἐνδιαφέρονται λοιπὸν καί γιὰ τὴ διαμόρφωση ἐνὸς ὀρθολογικοῦ συστήματος διδασκαλίας, γιὰ τὴ διατύπωση κατευθυντήριων παιδαγωγικῶν ἀρχῶν.

Ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ καί ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς θὰ συντάξουν αὐτο-

679). Πρόκειται γιὰ τὴν «ἀτομικὴ μέθοδο», ποὺ οἱ ἀντίπαλοί της ὀνομάζουν ἀπλὰ «παλαιὰ μέθοδο». Αὐτὴ ἡ ἐμβρυακὴ ὀργάνωση τῆς διδασκαλίας παρουσιάζεται σὰν γενικευμένο φαινόμενο στὰ σχολεῖα τοῦ πρώτου κύκλου. Ὑπάρχει, ὥστόσο, ἡ πληροφορία ἐνὸς γάλλου περιηγητῆ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς μορφῆς συνδιδασκτικῆς διδασκαλίας σ' ἓνα σχολεῖο τῆς Ἀθήνας τὸν 17ο αἰ.: «Ὀλὴ ἡ κλάσις ἀνεγίνωσκε ταυτοχρόνως, χωρὶς νά ἀκολουθῆσιν κάμμία σύγχυσις, καί πᾶς μαθητὴς ἐπρόσεχεν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἄλλων. Τὰ βιβλία, τὰ ὅποια τὰ παιδιά ἀνεγίνωσκον, ἦσαν ὅλα ὅμοια· ἂν οἱ μαθηταὶ ἦσαν τριάκοντα ἐδίδεν ὁ διδάσκαλος εἰς αὐτοὺς ν' ἀναγνώσῃσι τριάκοντα λέξεις διαφόρων φράσεων ἀλληλοδιαδόχων· ὁ πρῶτος μαθητὴς ἀνεγίνωσκε τὴν πρώτην λέξιν, ὁ δεύτερος τὴν δευτέραν, ὁ τρίτος τὴν τρίτην, καί οὕτως ἐφεξῆς. Ὅταν ὅλοι οἱ μαθηταὶ ἀνεγίνωσκον καλῶς, τότε ἐδίδεν εἰς αὐτοὺς τριάκοντα ἄλλας λέξεις. Ἐάν τις ἐκ τῶν μαθητῶν ἔσφαλεν, ἐδιορθόνητο εὐθὺς ἀπὸ τὸν πλησίον του [...] Οἱ μαθηταὶ ἐβιάζοντο νά προσέχωσι πάντοτε, καί νά εἶναι ἔτοιμοι ν' ἀναγνώσῃσι τὴν ἰδίαν λέξιν. Πᾶς μαθητὴς ἐφιλοτιμεῖτο ν' ἀναγνώσῃ καλλιώτερον τῶν ἄλλων· ὥστε μία γενικὴ φιλοτιμία ἐκυρίευσεν τὰς ψυχὰς ὅλων τῶν μαθητῶν. Αὐτοὶ δὲν ἐκάθηντο πάντοτε εἰς τὸν αὐτὸν τόπον, ἀλλ' ἐκεῖνος ὅς τις ἐν μάθημα ἦτον εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς κλάσεως, εἰς ἕν ἄλλο μάθημα ἐκάθητο εἰς ἄλλον ἀδιόριστον τόπον· τοῦτο δ' ἐγίνετο διὰ ν' ἐμποδίζηται ἐν ἄτοπον, τὸ ὅποιον ἡδύνατο ν' ἀκολουθῆσιν, ἂν οἱ μαθηταὶ ἐκάθηντο πάντοτε εἰς τὸν αὐτὸν τόπον· ἐπειδὴ τότε πᾶς μαθητὴς ἤθελεν προμελετᾷ μόνας τὰς ὁποίας ἔμελλε ν' ἀναγνώσῃ λέξεις» (De la Guillaumière, *Athènes Ancienne et Nouvelle et l'etat present de l'Empire des Turcs*, Παρίσι 1675, σ. 231. Τὸ ἀπόσπασμα μεταφράζεται στὸ Λόγιο Ἐρμῆ, 1816, σ. 389). Ἀλλὰ ἀκόμη καί ἂν θεωρήσουμε τὴν πληροφορία ἀκριβή, αὐτὴ ἡ πιὸ σύνθετη σχολικὴ ὀργάνωση πρέπει νά παρέμεινε μεμονωμένο φαινόμενο. Ὅταν στὰ 1816 χρησιμοποιεῖται σὰν ἐπιχειρημα γιὰ τὴ διεκδίκηση τῆς ἐλληνικῆς καταγωγῆς τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, περιβάλλεται μὲ ἐξαιρετικὴ ἀπροσδιοριστία: «Ἀλλὰ χωρὶς νά ἐκτείνωμεν τὰς ἐξετάσεις μας τόσο μακράν, ἀρκούμεθα νά φανερώσωμεν, ὅτι ἡ Μέθοδος αὕτη ἦτο εἰς πρᾶξιν εἰς τὰς Ἀθήνας πρὸ διακοσίων ἐτῶν, καί ὥς ὅς ὑπάρχει ἀκόμη εἰς πολλὰ τῆς Ἑλλάδος μέρος» (Λόγιος Ἐρμῆς, 1816, σ. 389).

1. Ὁ Π. Σκουρῆς μᾶς δίνει μιὰ ἀρκετὰ λεπτομερὴ περιγραφὴ τοῦ ὀλοστασίου τῶν «βασανιστηρίων», ὅπως ἀποκαλεῖ τὶς σωματικὲς τιμωρίες, ποὺ διέθεταν οἱ δάσκαλοι τῆς ἐποχῆς (*Ἀπομνημονεύματα...*, ὁ.π., σ. 91), ἐνῶ ὁ Κοραῖς μιλάει γιὰ τὴν «σκυθικὴν ἀγριότητα καί βίαν, εἰς τὴν ὁποίαν πολλὰ δυστυχέστατα ἀνθρωπάκια χρεωστοῦν καί τὴν ἀπαιδεύσιν καί τὰ δουλοπρεπῆ των φρονήματα» («Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι...» τοῦ 1810, ὁ.π., σ. 353).

τελείς παιδαγωγικές πραγματείες που άπευθύνονται σέ γονείς και διδασκάλους¹. Στα δοκίμια αυτά κρίνεται αύστηρά ή άνεπάρκεια τής διδασκαλίας τών πρώτων γραμμάτων, όπως αύτή γίνεται είτε στα πλαίσια τών κοινών σχολείων είτε στα άρχοντικά σπίτια μέ τούς ιδιωτικούς δασκάλους. Τά άποτελέσματα θεωρούνται ισχνά, άν όχι άρνητικά, τόσο άπό τήν άποψη τής μετάδοσης τών γνώσεων, όσο και άπό τήν άποψη τής διαμόρφωσης νοοτροπιών². Καταδικάζεται επίσης ό σχολαστικισμός που χαρακτηρίζει τό σύνολο τής σχολικής εκπαίδευσης και έχει ως άποτέλεσμα νά άπορροφάται μεγάλος χρόνος άπό τή ζωή του νέου χωρίς αύτός νά άποκτά καμιά γνώση χρήσιμη για τό έπάγγελμα του³.

Σέ άντίθεση μέ αυτές τις πρακτικές διατυπώνεται ένα εκπαιδευτικό σχήμα που χαρακτηρίζεται άπό τήν προσπάθεια νά προσαρμοστεί τό περιεχόμενο τής διδασκαλίας στις δυνατότητες του παιδιού άνάλογα μέ τήν ήλικία του, νά άναπτυχθεί διαδοχικά μνημονικό και κρίση, νά δοθεί προτεραιότητα στις ιδέ-

1. Ι. Μοισιόδαξ, *Πραγματεία περί παιδων άγωγής ή Παιδαγωγία*, Βενετία 1779· Δ. Καταρτζής, «Σχέδιο τής άγωγής τών παιδιών Ρωμηών και Βλάχων, που πρέπει νά γένεται μετά λόγου στα κοινά και σπητικά σχολεία», *Τά Εύρισκόμενα*, έκδ. Κ.Θ. Δημαράς, Αθήνα 1970, σ. 24-41. Τό «Σχέδιο» του Καταρτζή γράφτηκε στα 1783 αλλά πρωτοδημοσιεύτηκε στις μέρες μας. Για τις δυτικές πηγές άπ' όπου άντλούν στοιχεία τής προβληματικής τους βλ. Ε. Κριαράς, «Η "Παιδαγωγία" του Μοισιόδακος και ή σχέση της μέ τό παιδαγωγικό σύγγραμμα του Locke», άνάτυπο άπό τό *Byzantiniisch-Neugriechische Jahrbuecher* (τ. XIII), Αθήνα 1943, και Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα⁴ 1985, σ. 230.

2. «Τό παιδί λοιπόν, βάνωντάς το άπό μικρό στα ιερά γράμματα, τό μαθαίνουν τά Κοινά, χωρίς νά του τά 'ξηγούν, άλλα μόνοε του τά παραδίνουε διαβάστ' άπτό πουρν' ως τό βράδυ, [...] μήτε τά συντυχαίνουν ποτές τίποτες διά νά τά δώσουν ιδέαις, άλλα έπιστατούν άπάνου τους μέ τό ραβδί και ξυλιαίς νά διαβάζουν τά μαϋρ' άδιάκοπα και μεγαλοφώνως όσο μπορούν, και νά μή σαλεύουν ποσώς άπτόν τόπο τους. Μετά τέσσερα-πέντε χρόνια τά παιδιά ξέρουν νά διαβάσουν μόν' εκείνα τά βιβλία πώμαθαν νά διαβάσουν, δίχως νά γνωρίζουν καμμιάν έλληνική λέξι, ό έστι, χωρίς ν' άπόχτησαν καμμιάν ιδέ' άπτό μάθημά τους, παρ'ά μόνοε τήν έξωτερική και υλική του μορφή» (Δ. Καταρτζής, *Τά Εύρισκόμενα*, έ.π., σ. 29-30).

3. «[...] τό έπάγγελμά του άρα είναι πάλε για δάσκαλος, έτ' αύτό έμαθε κι άλλο δέ ξέρει, γιατί δέν έμαθε τίποτες στόν κόσμο και στόν τόπο που βρίσκεται, στόν αιώνα και στόν καιρό που ζή» (Δ. Καταρτζής, *Τά Εύρισκόμενα*, έ.π., σ. 35). Τά έπαγγέλματα αυτά στα όποια ό Καταρτζής ζητάει νά προσαρμοστεί ή σχολική εκπαίδευση περιορίζονται στις ανάγκες και τις προοπτικές του μέλους τής φανεριώτικης ομάδας: θρησκευτικά και πολιτικά αξιώματα. Σ' ένα άλλο δοκίμιο, «Συμβουλή στους νέους πώς νά ώφελιούνται και νά μή βλάπτουνται άπτά βιβλία τά φράγκικα και τά τούρκικα, και ποιά νά 'ναι ή καθ' αύτό τους σπουδή» (στο ίδιο, σ. 42-71) θά περιλάβει στα «άνάρμοστα στα έπαγγέλματα τών νέων μαθ ήματα», και τή γεωμετρία: «[...] πόσους άπό μάς είδα κ' έδιάβασαν γεωμετρικά άπ' τούς δασκάλους τους, κανέναν όμως νομικά και πάλε κανένα δέν είδα νά χρειαστούν τά γεωμετρικά, όμως τά νομικά όλους» (στο ίδιο, σ. 58). Βρισκόμαστε άκόμα μακριά άπό τή γενικευμένη παιδεία, τήν προσαρμοσμένη στις πολιτικές και οικονομικές ανάγκες του έθνους που θά προπαγανδίσει ό Κούμας (βλ. πιο κάτω).

ες και όχι στις λέξεις. 'Η εικόνα του παιδιού διαγράφεται θετική, όχι σαν μικρογραφία ενήλικου, αλλά σαν μια ιδιαίτερη φάση στη ζωή του ανθρώπου, με χαρακτηριστικά που πρέπει να γίνουν σεβαστά ώστε να είναι αποτελεσματική ή άγωγή, που στοχεύει στη μεθοδική ανάπτυξη του ήθικου κόσμου και των διανοητικών ικανοτήτων του ατόμου.

'Αλλά αν βασικός στόχος των αναμορφωτικών αυτών προτάσεων είναι να καταστεί αποδοτικότερος ο χρόνος της σπουδής του νέου, άπουσιάζουν ωστόσο αναφορές στη μεθοδική οργάνωση και το συνδυασμό των πολλαπλών χρόνων, που απαιτείται για να είναι αποδοτική ή λειτουργία του κοινού σχολείου. Ειδικότερα, το Δοκίμιο του Καταρτζή, παρά τον τίτλο του, δεν συνιστά σχέδιο κοινής παιδείας. Το πρότυπο στο οποίο τείνει είναι η καλύτερη κατ' οίκον εκπαίδευση εκείνων που «έχουν με καιρό να διοικήσουν τον τόπο κατὰ τὰ πολιτικά κ' ἐκκλησιαστικά, και θέλει διδάξουν και φωτίσουν το έθνος ὅλο σ' ὅλην τὴν ἑκτασί του»¹.

2. Η ΜΕΘΟΔΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

Στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα —στην περίοδο του Διαφωτισμού που κυριαρχείται από τη μορφή του Κοραή και βρίσκεται σε στενή σχέση με την κίνηση των 'Ιδεολόγων²— θα δοῦμε να πολλαπλασιάζονται οι αναφορές στην παιδαγωγική ως τέχνη και επιστήμη της εκπαίδευσης και στο σχολείο ως κύριο κοινό εκπαιδευτικό μηχανισμό που απαιτεί συστηματική οργάνωση. Σπουδαστές, έπηρεασμένοι από τη διδασκαλία του Κοραή έρχονται σε έπαφή με τις σύγχρονες παιδαγωγικές θεωρίες³ και παρακολουθούν τις προ-

1. στο ίδιο, σ. 38.

2. Βλ. Κ.Θ. Δημαρχς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, έ.π., σ. 11, και Φ. 'Ηλιού, «Στην τροχιά των 'Ιδεολόγων. Κοραής - Daupou - Φουρναράκης», άνάτυπο από τὰ *Χιακά Χρονικά*, I (1978), όπου αναφέρεται ο σημαντικός ρόλος των 'Ιδεολόγων στη διαμόρφωση των εκπαιδευτικών θεσμών της Γαλλικής Δημοκρατίας.

3. Σύμφωνα με τον Κοραή για τον καθορισμό της ὀρθής μεθόδου, τόσο διδακτικής όσο και παιδαγωγικής, το γένος δέν μπορεί να στηριχτεί μόνο στις δικές του δυνάμεις. Πρέπει να μελετηθεί και να χρησιμοποιηθεί η δυτική έμπειρία ακόμη και στις πιο καινοτομικές της εκδηλώσεις. "Ετσι αν το Κοινό της Κωνσταντινούπολης —το «έθνικο κέντρο», που σύμφωνα με το σχήμα του Κοραή πρέπει να χαράζει και να άσκει ένιαία εκπαιδευτική πολιτική— ὀφείλει να άναταμίψει ὅποιον από τους «γραμματιστάς [...] έρευνήση και εύρη τον ήδύτερον και συντομότερον [...] τρόπον» για την διδασκαλία της άνάγνωσης, της γραφής και της αριθμητικής, παράλληλα θα πρέπει να στείλει δύο ὑποτρόφους στην Εύρώπη «ιδιὰ μόνον αυτό τοῦτο, να μαθητευῶσι τὴν μέθοδον του Πεκταλότζη, και να τὴν ἐμβάσωσιν εἰς τὴν 'Ελλάδα» [Α. Κοραής, «Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι» του 1809 (σὸν Α' τόμ. τῶν Βίων του Πλουτάρχου), *Προλεγόμενα...*, έ.π., σ. 351-353].

σπάθειες για τή διατύπωση σχεδίων ἐθνικῆς ἐκπαίδευσης σὲ εὐρωπαϊκὲς χῶρες, ὅπως ἡ Γαλλία, ἡ Πρωσία, ἡ Αὐστρουγγαρία, ποὺ διέρχονται τὴν ἐποχὴ αὐτῇ ἔντονη ἐκπαιδευτικὴ κρίση¹. Αὐτοὶ θὰ προσπαθήσουν νὰ κοινοποιήσουν τὶς ἐμπειρίες τους καὶ νὰ ὠθήσουν πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς συνολικῆς μεταρρύθμισης τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων.

Τῇ δεκαετίᾳ πρὶν τὴν ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ Λόγιου Ἐρμῆ—τῆς ἐφημερίδας ποὺ ὁ Κοραῖς ἤθελε νὰ εἶναι ἀληθινὴ ἀνθολογία καὶ μετακένωσις τῶν ἀποκτηθέντων ἀπὸ τὰ φωτισμένα γένη καλῶν²—, ἀνακινεῖται τὸ θέμα τόσο τῶν στόχων τῆς ἐκπαίδευσης, ὅσο καὶ τῆς ὁργάνωσης τῶν δομῶν ποὺ τὴν παρέχουν. Ἀπὸ τὴν πληθώρα τῶν ἄρθρων, εἰδήσεων, ἐπιστολῶν ποὺ ἀναφέρονται ἄμεσα σὲ θέματα ἀγωγῆς, παιδείας, λειτουργίας σχολείων, ἀποδεσμεύεται μιὰ ἀντίληψη—θὰ λέγαμε τὸ περίγραμμα μιᾶς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς— ποὺ προβάλλει τὸ σχολεῖο ὡς βασικὸ χῶρο καὶ μέσο ἀγωγῆς³, προνομιακὸ χῶρο ἐπαγγελματικῆς διαμόρφωσης καὶ πανάκεια γιὰ ὅλες τὶς κοινωνικὲς ἀποκλίσεις. Τὸ ζητούμενο εἶναι ἡ ὁργάνωση τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης, καὶ κυρίως τῆς πρώτης της βαθμίδας, στὴ βάση μιᾶς συστηματικῆς διατυπωμένης παιδαγωγικῆς. Τὰ σχολεῖα θὰ μπορέσουν νὰ ἐκπληρώσουν τὸ ἔργο ποὺ τοὺς ἀνατίθεται, τὴν ἐξασφάλιση δηλαδὴ τῆς «εὐδαιμονίας ἐνὸς ἔθνους γενικῶς, καὶ μερικῶς ἐκάστου ἀτόμου»⁴ μόνο ἂν ὁργανωθεῖ μεθοδικὰ «κοινὴ τοῦ Γένους παιδεία». Οἱ ἀρχὲς στὶς ὁποῖες στηρίζονται οἱ μεταρρυθμιστικὲς προτάσεις ποὺ διατυπώνουν οἱ ἀρθρογράφοι τοῦ Λόγιου Ἐρμῆ ἐντάσσονται στοὺς καινοὺς τόπους τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὰ συγκεκριμένα μέτρα ὅμως ποὺ προτείνουν, ἀκόμα κι ἂν θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελοῦν συστηματικὴ διατύπωση διάχυτων αἰτημάτων, συνιστοῦν καινοτομικὸ στοιχεῖο στὸ

1. Βλ. R. Gilbert, «L'enseignement primaire», στὸ *Histoire de la pédagogie du 17 siècle à nos jours*, Παρίσι 1981, σ. 226.

2. Α. Κοραῖς, «Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι» τοῦ 1814 (στὸν ΣΤ' τόμο τοῦ Πλουτάρχου), *Προλεγόμενα...*, ὁ.π., σ. 564.

3. Ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ Λόγιου Ἐρμῆ μόνον ὁ γιατρός Π. Ἡπῆτης θὰ θέσει ἐρώτημα ὡς πρὸς τὴν σκοπιμότητα τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης. Κατὰ τὴν ἀποψή του, ἡ πνευματικὴ ἀνατροφή εἶναι καλύτερα νὰ γίνεται στὸ σπίτι, ὅπου τὸ παιδί ζεῖ προφυλαγμένο ἀπὸ κακὲς ἐπιρροὲς ὁμηλικῶν του καὶ διατηρεῖ τὴν παιδικότητά του προσκολλημένο στοὺς γονεῖς. Ἀλλὰ ἂν ἔτσι ἐπιτυγχάνεται ἡ «χρηστοθήθεια», ἡ πνευματικὴ συγκρότηση τοῦ παιδιοῦ ἀπαιτεῖ πολλὰ καὶ ἐξειδικευμένες γνώσεις, ποὺ οἱ μικρὲς—οἰκονομικὲς καὶ γνωστικὲς—δυνατότητες τῶν γονέων δὲν μποροῦν νὰ τοῦ προσφέρουν σὲ κατ' οἶκον διδασκαλία. Κατὰ συνέπεια ἡ φοίτηση στὰ «δημόσια» σχολεῖα εἶναι ἀναπόφευκτη (Λόγιος Ἐρμῆς, 1816, σ. 279). Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἡ φοίτηση στὰ δημόσια σχολεῖα κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι γενικὰ ἀποδεκτή. Πρόκριτοι καὶ εὐποροὶ προτιμοῦν τὴν κατ' οἶκον διδασκαλία. Βλ. σχετικὰ Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, ὁ.π., σ. 228, καὶ Μ. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις...*, ὁ.π., σ. 232, 235-239.

4. Λόγιος Ἐρμῆς, 1819, σ. 903.

βαθμό πού διαγράφουν τὰ χαρακτηριστικά ἐνὸς θεσμοθετημένου ἐθνικοῦ σχολικοῦ συστήματος.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτῃ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἄρθρο τοῦ Δ.Ν. Δάρβαρη, «Παρατηρήσεις τινὲς καὶ σημειώσεις περὶ τῆς διδασκτικῆς μεθόδου καὶ τῆς διορθώσεως τῶν Σχολείων»¹. Ὁ συγγραφέας ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ βασικὴ θέση ὅτι γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ «ὁ κύριος σκοπὸς τῆς διδασκαλίας, ὅπερ ἐστίν, ὁ κατ' ὀλίγον γινόμενος φωτισμὸς τοῦ νοὸς τῶν νέων, καὶ ἡ βαθμὴδὸν προβαίνουσα προκοπὴ αὐτῶν καὶ προετοιμασία διὰ τὸ μέλλον ἐπάγγελμα τοῦ βίου, μὲ τὸ ὁποῖον θέλουσιν ὠφελῆσαι τὸ Κοινὸν»² πρέπει αὕτῃ νὰ ἐξαρθᾶται ὅσο τὸ δυνατόν λιγότερο ἀπὸ τὶς ἰδιαιτερότητες ἐκείνου πού τὴν παρέχει καὶ νὰ εἶναι ὅσο τὸ δυνατόν προσαρμοσμένη «εἰς τὸν διδασκόμενον νέον κατὰ τὴν φυσικὴν του κατάληψιν, κατὰ τὴν ἄσκησιν τῶν ψυχικῶν του δυνάμεων, καὶ κατὰ τὸ μέτρον τῆς καλλιέργειάς των»³. Κατὰ συνέπεια, ἡ κυρίαρχη ἀποψη καὶ πρακτικὴ πού ἀφήνει ἐλεύθερο τὸν κάθε δάσκαλο νὰ ὀρίσει ὁ ἴδιος τὴ μέθοδο καὶ τὰ μαθήματα πού θὰ διδάξει κρίνεται ὀλέθρια γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν σχολικῶν πραγμάτων. Καὶ αὐτὸ γιὰ δύο στενὰ συνδεδεμένους λόγους:

1. Γιατὶ οἱ περισσότεροί δάσκαλοι εἶναι ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀμέθοδοι. Ἀκόμη καὶ ἂν κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς ἔχουν ἀποκτήσει μετὰ ἀπὸ μακρόχρονη πείρα μιὰ καλὴ μέθοδο ὀργάνωσης τῶν παραδόσεων, αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ «μία παλαιὰ συνήθεια, καὶ ἀσαφὲς ἐμπειρία, ἡ ὁποία τοὺς ἐδίδαξε μόνον κάποια μέσα, καὶ μερικoὺς τρόπους εἰς τοῦτο»⁴, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ διατυπώσουν μὲ «φιλοσοφικὸ πνεῦμα» τοὺς «κανόνες» καὶ τὰ «ἀξιώματα» τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τῆς διδασκτικῆς τους. Ἀρα ἡ ἐμπειρία τους δὲν εἶναι μεταδίδσιμη. Καὶ ἐδῶ δὲν γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἀμαθὴ καὶ σὲ αὐτὸν πού κατέχει γνωστικὰ τὸ ἀντικείμενο πού διδάσκει. Γιατὶ ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει δὲν εἶναι μόνον τὸ τί διδάσκεται ἀλλὰ σὲ ποιόν, πότε καὶ πῶς διδάσκεται. Τὸ ἴδιο καὶ μπορεῖ νὰ κάνῃ στὴν πρόοδο τῶν νέων καὶ ὁ ἀμαθὴς πρῶτος δάσκαλος, ὁ ὁποῖος «δὲν ἐξηγεῖ εἰς τοὺς παῖδας τὰς πρώτας ἀρχὰς διὰ νὰ καταλαμβάνωσιν ἔπειτα τὰ παραδοθισόμενα μαθήματα»⁵, καὶ ὁ φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος «ἐκχέει εἰς αὐτοὺς ὅλην του τὴν πολυμαθειαν» ἢ «διδάσκει τοὺς μαθητὰς κριτικὰς παρατηρήσεις αἱ ὁποῖαι δι' ἑλλειψιν, κρίσεως δὲν εἶναι δι' αὐτούς»⁶.

2. Γιατὶ ἡ πλήρης ἀνομοιογένεια τῶν σχολείων ἔχει ὡς συνέπεια ὁ νέος, στὴν κίνησή του ἀπὸ τὴ μιὰ βαθμίδα στὴν ἄλλη ἢ στὴ μετακίνησή του ἀπὸ τὸ

1. Λόγιος Ἐρμῆς, 1811, σ. 122-128, 147-150.

2. στὸ ἴδιο, σ. 123.

3. στὸ ἴδιο, σ. 125.

4. στὸ ἴδιο, σ. 123.

5. στὸ ἴδιο, σ. 124.

6. στὸ ἴδιο.

ένα σχολείο στο άλλο στα πλαίσια της ίδιας βαθμίδας —κινητικότητα ἐξαιρετικά διαδεδομένη στην ἀνώτερη κυρίως βαθμίδα, ἀκριβῶς λόγω τῆς ἀνομοιογένειας τῶν μεθόδων καὶ τῆς διδακτέας ὕλης¹—, νὰ ἀποκτᾷ χωρὶς σύστημα «ἀσφαεῖς τίνας ἰδέας» καὶ νὰ «συλλέγει μερικὰς ἀτελεῖς εἰδήσεις, εἰς τὰς ὁποίας καὶ ἐπικομπάζει».

Ἀναγκαῖο λοιπὸν εἶναι νὰ μὴν «ἀφεθῇ ἡ παράδοσις τῶν μαθημάτων μόνον εἰς τοῦ διδασκάλου τὴν σύνεσιν, ἀλλὰ [...] νὰ διορισθῇ μιὰ μέθοδος δι' αὐτόν»². Μὲ βάση τοὺς κανόνες αὐτῆς τῆς μεθόδου πρέπει: α) νὰ προσδιοριστεῖ τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας, καὶ νὰ ὀργανωθεῖ ἡ διδακτέα ὕλη σὲ ἓνα σύστημα μαθημάτων ἔτσι ὥστε «τὸ ἐν νὰ προετοιμάξῃ εἰς τὸ ἄλλο, καὶ νὰ προβαίνωσιν αἱ βαθμίδον, [...] καθὼς ἀρμόζει εἰς τὴν φυσικὴν κατάληψιν τοῦ ἀνθρώπινου νοῦς ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ εἰς τὰ ἀφηρημένα, ἀπὸ τὴν ἐποπτεῖαν εἰς τὴν σύγκρισιν καὶ σκέψιν»³. β) νὰ καθοριστεῖ ὁ τρόπος ποὺ πρέπει νὰ παραδίδονται τὰ διάφορα μαθήματα ἀνάλογα μὲ τὴ «φύσιν» τῶν γνώσεων ποὺ μεταδίδονται, καὶ σὲ σχέση μὲ τὶς γνωστικὰς δυνάμεις καὶ διαθέσεις ποὺ σὲ δεύτερο ἐπίπεδο αὐτὴ ἡ μετάδοση ἐπιδιώκει νὰ ἀναπτύξει⁴. γ) νὰ δοθοῦν κατευθύνσεις γενικότερα γιὰ τὸν τρόπο ὀργάνωσης τῆς σχολικῆς ἐργασίας ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ συμμετοχὴ τοῦ παιδιοῦ καὶ ἡ ἐνεργοποίησις του, ἀφοῦ ὁ στόχος αὐτῆς τῆς ὀρθολογικῆς ἐκπαίδευσης εἶναι νὰ πετύχει ὄχι μόνον τὴν ἀπόκτηση κάποιων δεδομένων γνώσεων ἀλλὰ καὶ τὴν κατάκτηση τῆς ἰδίας τῆς κριτικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς σκέψης.

Αὕτῃ ἡ μεθοδικὴ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση πρέπει (νὰ εἰσαχθεῖ) σὲ ὅλα τὰ ἐλληνόφωνα σχολεῖα, ὥστε «μία κοινὴ, σύμφωνος καὶ ἐπωφελὴς παράδοσις τῶν μαθημάτων [...] νὰ ἐπικρατῇ εἰς αὐτά». Καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ δύο μέσα προτείνονται:

1. νὰ ἐκδοθοῦν κατάλληλα σχολικὰ βιβλία ποὺ νὰ καλύπτουν ὅλα τὰ μα-

1. Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1983, σ. 130.

2. *Λόγιος Ἐρμῆς*, 1811, σ. 125.

3. στὸ ἴδιο, σ. 126. Πβ.: «Ὁρθὴ μέθοδος εἶναι καὶ λέγεται ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ μαθήματα τάσσονται εἰς τρόπον, ὥστε νὰ γίνωνται προοδοποιήσις τὰ πρῶτα εἰς τὴν κατάληψιν τῶν δευτέρων, αὐτὰ τῶν τρίτων, καὶ οὕτω καθεξῆς» ὥστε ἕκαστον ἀπὸ τὰ διδασκόμενα νὰ ἀνάγεται εἰς τὸ οἰκεῖον, καὶ ὄχι εἰς ἀλλότριον εἶδος, μηδὲ νὰ πολυπλασιάζωνται χωρὶς ἀνάγκης, ἢ νὰ συγχέωνται τὰ εἶδη» [Α. Κοραῆς, «Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι» τοῦ 1805 (στὴν ἐκδόσιν τῆς Ποικίλης Ἱστορίας τοῦ Αἰλιανοῦ), *Προλεγόμενα*..., β.π., σ. 73-74]. Ἡ φιλοδοξία μιᾶς ὀρθολογικῆς ἐκπαίδευσης στηριγμένης στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση τῶν μηχανισμῶν ἀπόκτησης γνώσεων καὶ ψυχικῆς διαμόρφωσης τοῦ ἀτόμου εἶναι παροῦσα σὲ ὅλες τὶς συστηματικὰς προσπάθειες διατύπωσης ἐνὸς συνολικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ σχεδίου.

4. [...] ἄλλην μέθοδον ἀπαιτεῖ ἡ Μαθηματικὴ, ἄλλην ἡ Ἱστορία καὶ ἄλλην ἡ Γραμματικὴ. Ἡ πρώτη εἶναι διὰ τὸν νοῦν καὶ διὰ τὴν σκέψιν· ἡ δευτέρα εἶναι διὰ τὴν κρίσιν καὶ διὰ τὸ μνημονικόν· ἡ τρίτη ἐνασχολεῖται εἰς τὴν ἀγχίνουαν καὶ εἰς τὸ ἐπ' αὐτὴν ἐπιστηριζόμενον μνημονικόν» (*Λόγιος Ἐρμῆς*, 1811, σ. 126).

θήματα που διδάσκονται στα κατώτερα και στα ελληνικά σχολεία. Τα βιβλία αυτά πρέπει να περιέχουν οδηγίες προς το δάσκαλο, που να του εξηγούν πώς να τα χρησιμοποιεί στη διδασκαλία του συγκεκριμένου μαθήματος¹.

2. να δημιουργηθεί ένα σχολείο για την εκπαίδευση των δασκάλων. Σε αυτό όσοι πρόκειται να ακολουθήσουν το «διδασκαλικόν επάγγελμα» θα διδάσκονται, «τους γενικούς και ειδικούς κανόνες της Μεθόδου», θα ασκούνται πρακτικά στην παράδοση των διαφόρων μαθημάτων και θα μουñνται από τους δασκάλους τους «στα μυστήρια του διδασκαλικού επαγγέλματος», «διὰ νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὰς ἐνδομύχους αἰσθήσεις τῶν μαθητῶν».

Βλέπουμε, λοιπόν, να διατυπώνεται συστηματικά, το 1811, από τον Δ.Ν. Δάρβαρη το αίτημα για μιὰ εκπαιδευτική και κοινωνική αποδοτικότητα και να συνδέεται ἡ ἐπίτευξη αὐτῆς τῆς αποδοτικότητας με τὸν ἐξορθολογισμό τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης. Αὐτὴ ἡ τοποθέτηση τονίζει τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς σχολικῆς πρακτικῆς. Τὸ διδακτικὸ ἔργο δὲν πρέπει νὰ ἀσκεῖται οὔτε ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ δάσκαλο-«τεχνίτη» ἢ τὸν κληρικὸ πὺ στὴν καλύτερη περίπτωση μεταδίδουν κάποιες τεχνικές, ὅταν μποροῦν καὶ αὐτές. Οὔτε ὅμως καὶ ἀπὸ τὸ λόγιο ἢ τὸ φιλόσοφο γιὰ τὸν ὁποῖο προέχει τὸ γνωστικὸ τοῦ ἀντικείμενο καὶ ὄχι τὸ πρὸς ἐκπαίδευση ὑποκείμενο. Μιὰ νέα φιγούρα ἀναδεικνύεται μέσα ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Δάρβαρη πὺ πρέπει νὰ τοὺς ἀντικαταστήσει: ἡ σύγχρονη μορφή τοῦ δασκάλου. Εἶναι ἐκεῖνος πὺ ἔχει τὴ διδασκαλία ὡς ἐπάγγελμα καὶ κυρίως ἐκεῖνος πὺ ἔχει πρῶτα διδάχτῃ «πὺς ἔχει νὰ διδάσκη τοὺς ἄλλους».

Ἴδρυση σχολείων γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν δασκάλων, ὁμοιογενοποίηση τῆς σχολικῆς ὀργάνωσης σ' ἓνα εὐρὺ γεωγραφικὸ χῶρο: Ἡ πρόταση τοῦ Δ.Ν. Δάρβαρη περιέχει μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς θεσμοθετημένου σχολικοῦ συστήματος¹. Στὴν ἴδια κατεύθυνση ἐγγράφεται καὶ τὸ κείμενο τοῦ Κωνσταντίνου Κούμα πὺ δημοσιεύεται στὸ Λόγιο Ἐρμῆ τὸ 1819 με τίτλο «Περὶ παιδείας καὶ σχολείων». Στὸ κείμενο αὐτὸ ὁ Κ. Κούμας θὰ συγκεκριμενοποιήσει —ἀντλώντας ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία, κυρίως γερμανικὴ καὶ γαλλικὴ²— τὸ σχέδιο ἐσωτερικῆς λειτουργίας τῶν σχολείων σὲ συνδυασμὸ με μιὰ πρόταση γιὰ τὴ συνολικὴ ὀργανωτικὴ δομὴ τῆς ἐκπαίδευσης (ἐκπαιδευτικὲς βαθμίδες, ἐκπαιδευτικὲς κατευθύνσεις). Πολλὰ στοιχεῖα τοῦ σχεδίου αὐτοῦ

1. Βλ. P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *La reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*, Παρίσι 1970, σ. 71.

2. Ὅπως σημειώνει ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς: «[...] κυρίως με τὸν Κούμα παρουσιάζεται ἡ στροφή τῆς νεοελληνικῆς παιδείας πρὸς τὸν γερμανικὸ στοχασμὸ» (*Ἱστορία...*, ὅ.π., σ. 208). Ὁ Μ. Γεδεὼν θεωρεῖ ὅτι ὁ Κούμας διετύπωσε «περὶ τῆς ὀρθοτέρας μεθόδου τῆς πρώτης παιδευσεως [...] ἐν τῷ Συντάγματι τῆς Φιλοσοφίας τὴν τότε λαμπροτέραν γνώμην» (*Ἡ πνευματικὴ κίνησις...*, ὅ.π., σ. 233). Τὸ κείμενο πὺ δημοσιεύεται στὸ Λόγιο Ἐρμῆ γράφεται ἀκριβῶς με τὴν εὐκαιρία τῆς προσθήκης τῆς «Παιδαγωγικῆς» στὸ τέλος τοῦ Συντάγματος Φιλοσοφίας (Λόγιος Ἐρμῆς, 1819, σ. 731).

θά συναντήσουμε στις αντίστοιχες μετεπαναστατικές προσπάθειες.

‘Ο Κούμας ξεκινά από τις βασικές αρχές του ελληνικού Διαφωτισμοῦ: πίστη στην υπεροχή του ὀρθοῦ λόγου, στην ἐξελιξιμότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας, κατὰ συνέπεια ἐμμονὴ στὴ σημασία τῆς παιδείας γιὰ τὴν κατὰ-κτησὴ τῆς εὐτυχίας, ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς. Χάρη στὴν παιδεία¹ ὁ καθένας μπορεῖ νὰ ἀναπτύξει ὅλο τὸ εὖρος τῶν δυνατοτήτων του καὶ νὰ ἀποκτήσει τίς γνώσεις ἐκεῖνες «ὅσαι τὸν ἀποδεικνύουν χρήσιμον εἰς τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν, καὶ ὅσαι τὸν ὀδηγοῦν εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν πρὸς τὸν ὑπέρτατον δημιουργὸν καθηκόντων του»². Αὐτὴ ἡ τελειοποίηση τοῦ ἀτόμου, ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ, βρίσκεται στὴ βάση τῆς εὐδαιμονίας τοῦ ἔθνους, κατὰ συνέπεια εἶναι ἀπαραίτητὴ ἡ γενικευμένη παροχὴ τῆς σὲ ὅλα τὰ μέλη του: «Διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν σκοπὸν τῆς εἰρηνικῆς καὶ θεάρεστου συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων ἡ παιδεία, φανερόν εἶναι, ὅτι πρέπει νὰ ἐξαπλωθῇ εἰς ὅλα τὰ πρόσωπα τῆς ἀνθρωπότητος [...] κἀνὲν ἔθνος δὲν ἐμπορεῖ νὰ συναπαρτίξεται ἀπὸ πεπαιδευμένους καὶ ἀπαιδευτούς»³. Γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ διάδοσις αὐτῆς τῆς «κοινῆς παιδείας» πρέπει νὰ ἰδρυθοῦν «κοινὰ παιδευτήρια» καὶ μάλιστα νὰ κατανεμηθοῦν μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε «πᾶσα πόλις, πᾶν πολίχνιον, πᾶσα μικρὰ κώμη καὶ ἀγρὸς [...] νὰ ἔχουν τὰ ἀνάλογα τῶν κατοίκων των παιδευτήρια»⁴.

Σὲ σχέση με αὐτὴν τὴ γενικευμένη προσφορὰ τοῦ σχολείου, μιὰ ἱεραρχία πρέπει νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ: «Οὔτε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐμποροῦν νὰ σταθοῦν εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν τῆς παιδείας, οὔτε τὸν ἀνώτατον αὐτῆς βαθμὸν ἐμπορεῖ νὰ ἀναβῇ ὁ ἄνθρωπος διὰ μιᾶς· διότι οὔτε εἰς τοὺς χωρικοὺς εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐξεύρωσιν, ὅσα ἀπαιτοῦνται ἀπὸ τοὺς τεχνίτας, οὔτε εἰς τοὺτους νὰ ἐξακριβώνωσι τοὺς κανόνες τῆς ἐμπορίας, οὔτε εἰς τοὺς ἐμπόρους νὰ γνωρίζωσι τὰς ἀκριβεστέρως ἐπιστήμας, ὅσαι εἶναι ἔργον τῶν γραμματισμένων· καὶ πάλιν, ὅς τις ἐκ φύσεως καὶ τύχης εἶναι προσκαλεσμένος νὰ ἀποκτήσῃ τελειότερον βαθμὸν παιδείας, δὲν ἐμπορεῖ νὰ τὸν φθάσῃ μὲ ἓν πῆδημα, ἀλλὰ πρέπει βαθμηδὸν νὰ προχωρῇ ἀπὸ τὰ εὐληπτότερα καὶ εὐκολώτερα εἰς τὰ δυσληπτότερα καὶ δυσκολώτερα»⁵.

Προτείνει, λοιπόν, τὴ διάκριση τριῶν ἐκπαιδευτικῶν βαθμίδων, ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἀνταποκρίνονται τόσο στὶς κοινωνικὲς λειτουργίες καὶ θέσεις ὅσο καὶ στὴν ἀνάγκη κατὰταξης τῆς διδασκαλίας ὕλης μὲ αὐξάνοντα βαθμὸ δυσκολίας

1. ‘Ο Κούμας διακρίνει τὴν ἀγωγή στὴν «ἀνατροφή», ποὺ περιλαμβάνει τὰ «μέσα τῆς τοῦ σώματος αὐξήσεως», καὶ στὴν «παιδεία», ποὺ ἀφορᾷ «τὰ τῆς ἀναπτύξεως τῶν ψυχικῶν δυνάμεων» (Λόγιος Ἑρμῆς, 1819, σ. 731).

2. στὸ ἴδιο, σ. 730.

3. στὸ ἴδιο, σ. 732.

4. στὸ ἴδιο.

5. στὸ ἴδιο, σ. 733.

και γενικότητας, ανάλογα με τις αντιληπτικές και κριτικές ικανότητες των διδασκομένων:

1. Τὰ σχολεία πρώτου βαθμοῦ, πού θεωρεῖ ἀντίστοιχα μέ τὰ γερμανικά Normal Schulen καί προτείνει νά ὀνομαστοῦν «κοινά σχολεία». Σ' αὐτόν τόν κύκλο, τὸν ὁποῖο ὀρίζει τριετή γιὰ ὅσους σκοπεύουν νά προχωρήσουν στὰ δευτεροβάθμια σχολεία καί τετραετή γιὰ ἐκείνους πού θὰ περάσουν κατευθεῖαν σὲ κάποια ἐπαγγελματική δραστηριότητα, «στὸν κοινωνικὸν βίον» ὅπως λέει, τὰ παιδιά διδάσκονται τίς γνώσεις ἐκεῖνες πού εἶναι ἀπαραίτητες «εἰς πάντα ἄνθρωπον, ὅς τις συζῇ πολιτικῶς μέ τοὺς ὁμοίους του», ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐπάγγελμα.

Ἡ ἀνάγνωση καί ἡ γραφή —καί οἱ δύο μαζί ὡς διδασκαλία τῆς μητρικῆς γλώσσας—, ἡ ἀριθμητική, ξαναβρίσκονται φυσικά στὸ πρόγραμμα πού προτείνει ὁ Κούμας, ἀλλὰ οἱ χρήσιμες γνώσεις δὲν περιορίζονται μόνο στὰ βασικά αὐτὰ ἀντικείμενα. Ἡ ἀνάγκη νά ἔρθει τὸ παιδί σ' ἐπαφή μέ τὰ πράγματα καί ὅχι μόνο μέ τίς λέξεις δίνει ἕναν ἐγκυκλοπαιδικὸ χαρακτήρα σ' αὐτόν τὸν πρῶτο κύκλο μέ τὴν προσθήκη ἐκπαιδευτικῆς ὕλης ὅπως ἡ γεωγραφία καί κυρίως ἡ «χωρογραφία τοῦ βασιλείου, τοῦ ὁποῖου εἶναι ὑπῆκοος», ἀρχές «Γεωμετρίας καί Τεκτονικῆς, ἐπεὶδὴ πᾶς ἄνθρωπος ἔχει χρεῖαν νά ἐξεύρῃ καί τόπος πῶς μετρεῖται, καί οἶκος πῶς οἰκοδομεῖται ἢ πῶς ἐπισκευάζεται», φυσικὴ ἱστορία καί πειραματικὴ φυσική, γιὰ νά γνωρίζει «τὰ κυριώτερα προϊόντα τῆς γῆς, καί τὰς ἀξιολογωτέρας αἰτίας τῶν φυσικῶν φαινομένων», τὴν ἱστορία τοῦ ἔθνους του καί τὴν ἱστορία τὴν ἀρχαία καί τὴ νέα «τῶν σημαντικωτέρων ἐθνῶν», τέλος κατῆχηση τῆς Πίστεως καί κανόνες Ἑθικῆς.

Τὰ μαθήματα αὐτὰ κατανέμονται στὰ τέσσερα χρόνια φοίτησης ὀργανωμένα κατὰ ἐβδομάδα, ἐνῶ ἐπισημαίνεται ὅτι θὰ πρέπει ἐπίσης νά προσδιοριστοῦν συγκεκριμένες μέρες καί ὥρες γιὰ τὴ διδασκαλία τους. Ὁ Κούμας θέλει τὸ σύστημα τῶν μαθημάτων νά εἶναι ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ πλήρες μέ τὴ διπλὴ ἔννοια: ὡς πρὸς τὰ ἐφόδια πού προσφέρει γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καί τίς συναλλαγές της καί ὡς πρὸς τὴν ἡθικὴ μόρφωση. Οἱ γνώσεις πού παρέχονται ἔχουν στόχο νά ἀποσείσουν δεισιδαιμονίες, νά δημιουργήσουν συνείδηση πολίτη, νά προσφέρουν γνώμονες συμπεριφορᾶς. Ἀντίθετα, ἀπὸ αὐτόν τὸν πρῶτο κύκλο ἐξοβελίζεται κάθε συγκεκριμένη ἐπαγγελματικὴ μαθητεία. Τὸ «κοινὸ σχολεῖον», τὸ πρωτοβάθμιο, ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὴν ὁποιαδήποτε ἄμεση οἰκονομικὴ ἀπόδοση.

2. Οἱ ἐξειδικευμένες ἐπαγγελματικὲς γνώσεις καί ἡ γενικὴ παιδεία παρέχονται στίς σχολές τοῦ β' κύκλου, «τῶν ἀνωτέρων βαθμῶν σχολεία». Στὰ ἐπαγγελματικά σχολεία, ἐντάσσονται:

— τὰ «χωρικά σχολεῖα», πού ἀποσκοποῦν στὴ βελτίωση τῆς γεωργίας καί παρέχουν γνώσεις γεωπονικῆς, οἰκονομίας, μηχανικῆς.

— τὰ «τεχνικά ἢ Πολυτεχνικά σχολεῖα», ὅπου διδάσκονται πρακτικὲς ἐφαρ-

μογές χημείας, πειραματικής φυσικής, μαθηματικών και μηχανικής, πρακτική γεωμετρία, «Τεκτονική και Ύδραγωγική» και «Τεχνολογία ἐν γένει, παριστάνουσα Ποῖα τεχνικὰ ἔργα ἐμπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ χεῖρ ἀνθρωπίνῃ ἀπὸ τὰ τρία γένη τῶν τῆς γῆς σωμάτων». Τὰ μαθήματα αὐτὰ εἶναι ὅλα προσανατολισμένα στὴν ἀσκήση κάποιας συγκεκριμένης τέχνης, καὶ συνολικὰ καλύπτονται ὅλες σχεδὸν οἱ βιοτεχνικὲς δραστηριότητες τῆς ἐποχῆς.

— τὰ «ἐμπορικὰ σχολεῖα», ὅπου διδάσκονται ἐμπορικὲς τεχνικὲς, λογιστικά, ἐμπορικὸ δίκαιο, ξένες γλῶσσες, ἐμπορικὴ γεωγραφία καὶ ἱστορία τοῦ ἐμπορίου.

Ἡ πρόταση αὐτή, νὰ δοθεῖ στὴν ἐπαγγελματικὴ μαθητεία σχολικὴ μορφή ὅπου ἡ γνώση προηγεῖται τῆς ἐμπειρίας, ὁ Κούμας ξέρεῖ ὅτι δὲν ἀντιστοιχεῖ στὶς ἐλληνικὲς συνθῆκες. Οἱ διαστάσεις καὶ οἱ ὅροι τῆς βιοτεχνικῆς καὶ γεωργικῆς παραγωγῆς δὲν θέτουν προβλήματα ὑπέρβασης τῶν παραδοσιακῶν τεχνικῶν καὶ κατὰ συνέπεια ὀργάνωσης τῆς μαθητείας. Οἱ μόνες εἰδικὲς σχολὲς ποὺ ἐκτιμᾷ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἰδρυθοῦν εἶναι οἱ ἐμπορικὲς, μὲ φροντίδα τῶν ἐμπορικῶν συστημάτων τῶν σημαντικῶν ἀστικῶν κέντρων. Οἱ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις — ἥδη ἀνεπτυγμένες — ἐπιβάλλουν τὴν ἀπόκτηση ὀρισμένων τεχνικῶν διαχειρίσεων, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ καλυφθοῦν ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση¹.

Γιὰ τίς σχολὲς γενικῆς παιδείας τοῦ β' κύκλου, τὰ «Γυμνάσια ἢ Λύκεια», ποὺ «συνάπτονται κατὰ τὸ παρὸν ἀμέσως μὲ τὰ κοινὰ σχολεῖα» ὁ Κούμας θὰ προτείνει πρόγραμμα 5 χρόνων σπουδῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματικὴ καὶ γραμματεία, προβλέπεται ἐπίσης ἡ διδασκαλία τῆς ἀριθμητικῆς, ἡ γεωγραφία, ἡ ἱστορία, ἡ φυσικὴ ἱστορία καὶ φυσικὴ πειραματικὴ, ἡ κατ'ἐχρήση: «Ἐν ἡρὰ ἡ σπουδὴ τῆς γραμματικῆς [...] εἶναι ὀχληρὸν βάρος τῆς μνήμης, μήδ' εἶναι δυνατόν νὰ μάθουν οἱ νέοι τὰς δυνάμεις τῶν λέξεων χωρὶς νὰ ἐξεύρωσι πράγματα»².

3. Τέλος, σχετικὰ μὲ τὸν ἀνώτατο κύκλο, τὰ Πανεπιστήμια, στὰ ὁποῖα «διδάσκουσιν οἱ Εὐρωπαῖοι, Φιλοσοφίαν, Θεολογίαν, Ἱατρικὴν καὶ Νομικά», ὁ Κούμας θεωρεῖ ἀδύνατη τὴ σύσταση τέτοιων ἰδρυμάτων στὶς συγκεκριμένες συνθῆκες καὶ ἀντιπροτείνει ἓνα πρόγραμμα φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν μαθημάτων ποὺ νὰ συμπληρῶναι τὸν γυμνασιακὸ κύκλο.

Τὸ σύστημα τοῦ Κούμα ἐμπεριέχει τίς πολιτικὲς ἀρχὲς καὶ συγχρόνως τὸν τεχνικὸ ὀρθολογισμό ἑνὸς ἐθνικοῦ σχολικοῦ συστήματος: ἡ γενικευμένη ἐκπαίδευση σὲ «κοινὰ παιδευτήρια», ὅπου φοιτοῦν «οἱ παῖδες πάσης τάξεως», συνιστᾷ ἓναν ἀπὸ τοὺς ὅρους συγκρότησης ἑνὸς ὁμοιογενοποιημένου κοινωνι-

1. Σ. Ἀσδραχάς, *Ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία, ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνες*, Ἀθῆναι 1982, σ. 152.

2. *Λόγιος Ἐρμῆς*, 1819, σ. 737.

κοῦ σώματος, μὲ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τυπικῆς ἰσότητος, ἐνῶ ἡ διαίρεση τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας σὲ τμήματα —παράλληλα ἢ διαδοχικά—, ὁ προσδιορισμὸς τῶν ἐπιπέδων, ὁ καθορισμὸς τῶν εἰδικοτήτων ἐξατομικεύουν, ἐπιτρέπουν τὸν κοινωνικὸ καταμερισμὸ καὶ τὸ ἐμφανίζουν σὰν ἐπιταγὴ κοινῆς ὠφελείας, τεχνικὸ πρόβλημα πρὸς λύση¹.

3. Η ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ: ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Στὸ τεῦχος τοῦ Λόγιου *Ερμῆ*, ἀρ. 1. τοῦ 1916, θὰ δημοσιευτοῦν ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ch. Laysterie, *Nouveau Système d'Éducation pour les Écoles primaires, adopté dans les quatre Parties du Monde*, ποὺ ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1815 καὶ παρουσίασε τὸ ἱστορικὸ καὶ τὶς βασικινὲς ἀρχὲς μιᾶς νέας μεθόδου διδασκαλίας, τῆς ἀλληλοδιδασκατικῆς.

Ἡ μέθοδος αὐτή, συστηματοποιημένη στὴν Ἀγγλία ἀπὸ τὸν A. Bell καὶ τὸν J. Lancaster στὸ τέλος τοῦ 18ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., ἔρχεται στὴ

1. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ σύγκριση αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρησιακοῦ ὀρθολογισμοῦ ἀστικοῦ τύπου μὲ τὸ σκεπτικὸ τῆς Ἑκκλησίας γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἱεράρχηση τῆς γνώσης, ἔτσι ὅπως ἐκφραζόταν ἕναν αἰῶνα πρὶν. Πρόκειται γιὰ ἕνα πατριαρχικὸ κείμενο τοῦ 1700, ὅπου ὁ Πατριάρχης καὶ ἡ Σύνοδος τοποθετοῦνται ἀρνητικὰ στὴν πρόταση νὰ μεταφραστεῖ σὲ ἀπλὴ γλῶσσα καὶ νὰ ἐκδοθεῖ ἡ Ἑρμηνεία στὰ τέσσερα Εὐαγγέλια τοῦ Θεοφύλακτου, ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας: «[...] γυμνασθέντος καὶ τοῦ πράγματος κατὰ διαφόρους σκέψεις, ἐφάνη τὸ ἐπιχειρήμα νὰ ἔχη κάποιαν δυσκολίαν, διατὶ δὲν εἶναι τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀπλῶς διδασκαλικόν, ὅπου νὰ συντείνῃ πρὸς τὸν λαὸν ἅπαντα, μόνον εἶναι ἐξηγήσεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς, καὶ ἀληθεῖα μεταγλωττίζεται ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸν εἰς τὸ πεζόν, ἀμὴ καμμίαν ὠφέλειαν εἰς τὸν λαὸν δὲν κάμνει, διατὶ τὰ νοήματα δὲν γίνονται ἀπλᾶ, μηδὲ ἡμποροῦν οἱ ἀγράμματοι νὰ καταλάβουν τίποτες, μηδὲ γίνεται δημόσιον καλὸν [...] ὁ δὲ χυδαῖος λαὸς ἀπ' αὐτὰ δὲν γνωρίζει τίποτα, καὶ μόνον ζαλίζεται, καὶ σκοτίζεται, καὶ καμμίαν ὠφέλειαν δὲν ὠφελεῖται. Ὁ κόσμος ὁ ἀπλοῦς θέλει νὰ ἀκούῃ ἐκεῖνα ὅπου γροικᾷ διὰ νὰ κατανύγηται, ὥσάν βίους ἁγίων, ὥσάν πανηγυρικὸς λόγους καὶ τὰ τοιαῦτα· ἀμὴ γραφικὰ καὶ μυστηριώδη νοήματα δὲν εἶναι διὰ τὸν λαόν· διατὶ ὁ χωρῶν χωρεῖτω· εἰς τὴν βρύσιν πηγαίνει καθ' ἑνας μὲ τὸ ἀγγεῖον του, καὶ ὅσον χωρεῖ τὸσον παίρνει· ὁμοίως καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν, ὅσον χωρεῖ τοῦ καθ' ἑνὸς ὁ νοῦς, τὸσον πρέπει νὰ τὸν δίδουν, ἀμὴ τὸ ὑπερδύναμιν δὲν τὸν ὠφελεῖ, μάλιστα εἶναι καὶ κἄτι ἀντίρρησης, ὅτι ἡ ἀμάθεια εἶναι θρασύς, καὶ ἐτζῆ ἄσκεπτα κανέναν προπετὴς πιάνει κανένα λόγον κατὰ ἀπλὴν πρόσληψιν, καὶ νὰ κρίνῃ τὰ πράγματα μὲ τὴν τάξιν τοὺς δὲν ἤξευρε· μόνον πεισματῶνει, καὶ ἐρεσχελεῖ, καὶ κάμνει ταραχάς· καὶ τοῦτο πολλάκις ἐξ ἐπηρείας τοῦ Σατανᾶ γίνεται, ὅτι ἐκεῖνος ὁ ἐπικατάρματος ὅλα ὅσα ἐξ ἀρχῆς ἔγιναν καλὰ σπεύδει νὰ τὰ γυρίσῃ εἰς τὸ κακόν [...] Ὅλα δὲν εἶναι διὰ ὅλους [...] ὅθεν καὶ εἰς τὴν Ἑκκλησίαν κάνουν χρεῖα νὰ εἶναι καὶ διδασκοντες καὶ διδασκόμενοι, μὴ πάντες διδάσκαλοι· διὰ τὸν λαὸν ἔγιναν ἄλλα, διὰ τοὺς διδασκάλους εἶναι ἄλλα· τὰ σοφὰ τοῖς σοφοῖς· τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις· δὲν εἶναι διὰ ὅλους ὅλα» [ἀναφέρεται στὸ Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία Α' Τὰ βιβλιογραφικὰ κατὰλοιπα τοῦ F. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799)*, Ἀθῆνα 1973, σ. 32-33].

Γαλλία την εποχή της Παλινόρθωσης με την επανάληψη των αγγλογαλλικών σχέσεων, σε μια στιγμή που είναι εμφανής η ανάγκη μεταρρυθμίσεων στη σχολική εκπαίδευση και αναζητούνται πρότυπα και μέσα, συχνά στο εξωτερικό¹. Η μέθοδος θα θεωρηθεί πρόσφορη για τη γρήγορη διάδοση της εκπαίδευσης στα λαϊκά στρώματα των πόλεων. Για την προώθηση και τη διάδοσή της θα δημιουργηθεί το 1815, με πρωτοβουλία της «Société d'encouragement pour l'industrie nationale», η «Société pour l'instruction élémentaire». Μέσα από αυτό το γαλλικό κανάλι θα γνωρίσει η ελληνική παιδεία την αλληλοδιδασκτική² και θα αναγνωρίσει σε αυτήν την απάντηση στο άνοιχτο ζήτημα της εσωτερικής οργάνωσης των πρωτοβάθμιων σχολείων.

Σε τί συνίσταται η καινοτομία του νέου συστήματος; Κατ' αρχήν κανένα από τα στοιχεία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου δεν είναι νέο. Όλα τα μέσα και οι τεχνικές που χρησιμοποιεί για την οργάνωση της τάξης και τη διδασκαλία έχουν χρησιμοποιηθεί σε άλλους καιρούς και στα πλαίσια άλλων συστημάτων³. Το νεωτεριστικό στοιχείο βρίσκεται στη σύνθεση αυτών των «διαφόρων τῆδε κακεῖσαι διεσπαρμένων ὕλῶν» σε ένα αυστηρά κωδικοποιημένο σύνολο, που επιτρέπει να διδαχτεί ο αυξημένος ένδεξής αστικός πληθυσμός τις απαραίτητες προκαταρκτικές γνώσεις και να έθιστεί στις σχέσεις της απρόσωπης εξουσίας που χαρακτηρίζουν τη μοντέρνα κοινωνία, μέσα στο λιγότερο δυνατό χρόνο και με το μικρότερο δυνατό κόστος.

Η λύση βρίσκεται στη συγκέντρωση του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού μαθητῶν⁴ στο ίδιο σχολείο, κάτω από τον έλεγχο ενός και μόνο δασκάλου, και στην εφαρμογή τεχνικών που θα χρησιμοποιήσουν άκριβως το μεγάλο αριθμό μαθητῶν για να επιτύχουν τη μεγαλύτερη δυνατή «πααραγωγικότητα» σε μετάδοση γνώσεων και σε εγχάραξη νοοτροπιῶν.

Η διδακτέα ὕλη ἀναλύεται στα πιδά απλά της στοιχειῶν, τὰ ὁποῖα ἀνασυντίθενται με αὐξοῦσα πολυπλοκότητα. Οἱ μαθητὲς διδάσκονται συγχρόνως τὴν ἀνάγνωση, τὴν γραφή, τὴν ἀριθμητική, τὴν κατῆχηση, χωρισμένοι σε «κλάσεις» ἀνάλογα με τὴν πρόοδό τους σε καθένα ἀπὸ τὰ μαθήματα, καὶ μποροῦν νὰ περάσουν ἀπὸ μιὰ κλάση στὴν ἄλλη μετὰ ἀπὸ ἐξετάσεις πού γίνονται περίπου

1. Bl. A. Prost, *Histoire de l'enseignement en France 1800-1967*, Παρίσι 1968, σ. 117. F. Furet, J. Ozouf, *Lire et écrire, l'alphabetisation des français de Calvin à Jules Ferry*, τ. 1, Παρίσι 1977, σ. 159.

2. Ο Γ. Κλεόβουλος, εισηγητής της μεθόδου στην Ελλάδα, ὑπῆρξε ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς «Εταιρείας περὶ τῆς Στοιχειώδους Διδασκαλίας» ἀπὸ τὸ 1818. Γιά τὴ δραστηριότητά του αὐτὴ βλ. Γ. Σακκάς, Γεώργιος Κλεόβουλος, «Ο Φιλιπποπολίτης». Ο πρώτος Έλληνας ἐπιστήμων καὶ ἀγνωστὸς παιδαγωγός, Ἀθήνα 1956, σ. 28-32.

3. Λόγιος Έρμης, 1816, σ. 115.

4. Ο Γ. Κλεόβουλος μιλάει γιὰ 500-1000 μαθητὲς (Λόγιος Έρμης, 1820, σ. 678).

κάθε μήνα¹. Ἡ διαδικασία διδασκαλίας ἀναλύεται ἐπίσης στίς πλέον στοιχειώδεις διακριτὲς δραστηριότητες, οἱ ὁποῖες κωδικοποιοῦνται καὶ συντίθενται μὲ κριτήριό τῇ μέγιστῃ ἐκμετάλλευσή τοῦ χρόνου καὶ τὸν καλύτερο συντονισμό τῶν διαφόρων ἀτομικῶν δυνατοτήτων. Αὐτὴ ἡ ὀργάνωση ἐπιτρέπει τὸ ξεπέραςμα τοῦ γραμμικοῦ καὶ διαδοχικοῦ χαρακτήρα τῆς παραδοσιακῆς παράδοσης τοῦ μαθήματος ἀπὸ τὸ δάσκαλο. Στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο ὁ δάσκαλος κρατᾷ οὐσιαστικὰ τὴ θέση τοῦ ἐπόπτη καὶ τοῦ ἐξεταστῆ. Τὸ διδασκτικὸ ἔργο τοῦ ἀναλαμβάνουν οἱ πρωτόσχολοι, οἱ περισσότεροι προχωρημένοι καὶ προσαρμοσμένοι στὴ μηχανικὴ τῆς μεθόδου μαθητές· γενικοὶ πρωτόσχολοι γιὰ τὴν ἐποπτεία ὅλου τοῦ σχολείου, μερικοὶ πρωτόσχολοι γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῆς κάθε μιᾶς ἀπὸ τὶς κλάσεις στὸ καθένα μάθημα. Ἡ μέθοδος συγχρονίζει ὅλες αὐτὲς τὶς ἀνεξάρτητες παραδόσεις μαθημάτων στίς διάφορες κλάσεις ἀπὸ τοὺς πρωτόσχολους, ἔτσι ὥστε ἡ κάθε χρονικὴ στιγμή νὰ εἶναι πλήρης ἀπὸ πολλαπλὲς ἄλλὰ ὄχι ἄτακτες δραστηριότητες.

Ἡ ἐντατικοποίηση αὐτῇ τοῦ σχολικοῦ χρόνου, ἡ δυνατότητα ποὺ ἔχει ὁ κάθε μαθητὴς νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν προσωπικὸ του ρυθμὸ στὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μιὰ κλᾶση στὴν ἄλλη, ἡ ἐπάρκεια ἐνὸς μόνοι δασκάλου γιὰ ἓνα θεωρητικὸ ἀπεριόριστο ἀριθμὸ μαθητῶν² καθιστοῦν τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μοναδικὸ μέσο γιὰ τὴ γρήγορη διάδοσιν τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ ἐνῶ μειώνουν τὸ κόστος³.

Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ μόνο πλεονέκτημα τῆς μεθόδου. Οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς, τόσο στὴ Γαλλία ὅσο καὶ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, τονίζουν τὸν καινοτομικὸ, «δημοκρατικὸν» χαρακτήρα τῆς σ' ὅτι ἀφορᾷ τὴν πειθαρχία καὶ τὴν ἀσκήσιν τῆς παιδαγωγικῆς ἐξουσίας. Κατ' ἀρχὴν ἡ ἴδια ἡ ὀργάνωση τῆς διδασκαλίας καὶ ἡ διάταξις τῆς διδασκαλίας ὕλης εἶναι ἱκανὲς νὰ συγκεντρώσῃ τὴν προσοχὴ τῶν μαθητῶν. Ἡ κινητικότητα τοῦ παιδιοῦ διοχετεύεται στίς κινήσεις ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τῆς διδασκαλίας, κινήσεις οἱ ὁποῖες ἐκτελοῦνται διαμέσου σημάτων τοῦ δασκάλου καὶ τῶν πρωτοσχόλων, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψή τους. Τὰ παραπτώματα εἶναι κωδικοποιημένα, ὅπως καὶ οἱ ποινὲς ποὺ τοὺς ἀντιστοιχοῦν. Ἡ μεγαλύτερη ποινὴ εἶναι ἡ «ἐξώσις», γιὰ τὸν «μὴ

1. στὸ ἴδιο, σ. 676.

2. στὸ ἴδιο, σ. 677.

3. Ὁ Γ. Κλεόβουλος δίνει τὸ μέτρο τῆς οἰκονομίας: «Κατ' αὐτὴν [τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν], διὰ νὰ διδασθῶσι 600 παῖδες ἀνάγνωσιν ἐλευθεράν, γράψιμον, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον τακτικόν, τὴν Ἱερὰν κατήχησιν τῆς πίστεως, τὰ τέσσαρα πάθη τῆς ἀριθμητικῆς, καὶ τὴν σύνοψιν τῆς ἱερᾶς ἱστορίας, χρειάζεται εἰς διδάσκαλον, εἰς χρόνον, μία κατοικία, ἓν σῶμα Πινάκων, μὴ τιμώμενον πλέον τῶν 10 ἢ 15 γρῶσ. καὶ 500 ἀβάκια (πλάκες λίθιναι) καὶ κονδύλια, ἐκτιμώμενα περὶ 600 γρῶσ. ἐν ᾧ κατ' ἐκείνην [τὴν παλιὰ μέθοδον], διὰ τὸν αὐτὸν ἀριθμὸν παιδῶν, χρειάζονται τοῦλάχιστον 3 χρόνια, 110 διδάσκαλοι, 10 κατοικίαι, 500 φυλάδες, καὶ ἄλλοι τόσοι δικτῶχοι, ψαλτήρια καὶ ἀπόστολοι, καὶ 9000 γρῶσ. διὰ χαρτὶ καὶ μελάνην κ.τ.λ. πρὸς 6 γρῶσ. ἐτησίως διὰ καθ' ἓνα παῖδα» (στὸ ἴδιο, σ. 679).

πειθόμενον εἰς τοὺς διωρισμένους νόμους τοῦ διδασκαλείου»¹. Σωματικὲς τιμωρίες δὲν ὑπάρχουν. Ὁ ἔπαινος ἢ ἡ ἀπόρριψη ἐντάσσονται στὴν ἴδια τὴ διαδικασία τῆς διδασκαλίας καὶ ἔχουν χαρακτῆρα ἀπρόσωπο καὶ ἀντικειμενικό: «Ἐκαστος τῶν μαθητῶν, [...] εὐρισκόμενος εἰς τὴν τάξιν του, κατέχει πάντοτε τὸν τόπον καὶ βαθμόν, τὸν ὁποῖον αὐτὸς ὁ ἴδιος μὲ τὴν προσοχήν, ἐπιμέλειαν, καὶ προκοπὴν του προστοιμάζει, χωρὶς νὰ ἔχη ποτὲ ἐπιρροὴν τινὰ ἢ θέλησις τοῦ διδασκάλου· ἐπειδὴ, διὰ μὲν τὴν ἀμέλειαν καὶ ἀπροσεξίαν του, παιδεύεται μὲ τὸ χάσιμον τοῦ τόπου, ἢ ἀξίας του, καὶ ἐξ ἐναντίας, διὰ τὴν ἐπιμέλειαν καὶ προσοχήν, ἀνταμείβεται, μὲ τὸν προβιβασμόν, εἰς ἀξίαν μεγαλητέραν, ἢ τόπον ἀνώτερον»². Οἱ πρωτόσχολοὶ ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ διατήρησιν τῆς τάξεως καὶ τὸν ἔλεγχον τῆς ἐπιμέλειας ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι καὶ οἱ ἴδιοι μαθητὲς καὶ ὑποκείμενοι σὲ ἔλεγχον. Ἄρα ὁ κριτὴς εἶναι καὶ κρινόμενος: «Ὁ παῖς διδάσκων ἐν ταυτῷ καὶ διδασκόμενος, μανθάνει νὰ διοικῇ καὶ νὰ ἄρχηται, νὰ προστάξῃ καὶ νὰ πείθῃται κατὰ τὰς διαφόρους ἀναφοράς του· μάθημα ἀναγκαιότατον εἰς τὸν καθ' ἕνα, ἐπειδὴ καὶ καθεὶς εἶναι, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, ἄρχων καὶ ἀρχόμενος»³.

Ἐνεργητικὴ παιδαγωγικὴ, ἱεραρχία ποὺ βασιζέται στὴν ἀξία, γραπτοὶ νόμοι καὶ ἀπρόσωπη σχέση μὲ τὸ δάσκαλο: Ἄν συγκριθεῖ μὲ τὴν σχολικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς ἢ ἀλληλοδιδασκτικὴ ἀποτελεῖ πράγματι «τολμηρὸν νεωτερισμὸν καὶ σπέρμα ἀρχῶν δημοκρατικῶν ριπτόμενον εἰς τὴν διδασκαλίαν»⁴.

Τὸ πρῶτον συστηματικὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο στὸ χωρὶς τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας θὰ λειτουργήσῃ στὸ Ἰάσιο, τὸ Μάρτιον τοῦ 1820, μὲ δάσκαλον τὸν Γ. Κλεόβουλο. Ὁ ἴδιος θὰ ὀργανώσει λίγο ἀργότερα ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο καὶ στὸ Βουκουρέστι⁵. Στὶς παραδόσεις του «πλεῖστοι συνέρρεον καὶ ἐπεσκέπτοντο μετὰ συγκινήσεως [...] ὥς εἰ διέβλεπον ἐν αὐταῖς προαγγελίαν προσεχοῦς ἐθνικῆς μεταρρυθμίσεως»⁶. Πράγματι σὰν τέτοια προαγγελία λειτουργήσαν στὸ σύνολό τους οἱ ἀπόψεις ποὺ ἀναφέραμε.

Ἡ δραστηριότητα τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Διαφωτισμοῦ διεύρυνε τὸ περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας στὶς ἀνώτερες σχολὰς μὲ τὴν εἰσαγωγή τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν. Ὡστόσο, ἡ ἐπιρροή τους στὴν παιδαγωγικὴ ὀργάνωση περιορίζεται σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις, ὀλιγάριθμες,

1. στὸ ἴδιο, σ. 677.

2. στὸ ἴδιο.

3. στὸ ἴδιο, σ. 680.

4. Α. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, Α', Ἀθήνα 1894, σ. 76.

5. Γ. Σακκάς, *Γεώργιος Κλεόβουλος...*, ἔ.π., σ. 32-33.

6. Α. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ἔ.π., σ. 76.

άνώτερων σχολείων που παίρνουν συχνά τη μορφή πλήρων κολλεγίων: «Αί συμβουλευαί τοῦ σεβασμίου καὶ σοφοῦ Κοραΐ, αἱ δοκιμαὶ καὶ πολλάκις τὰ καλὰ ἀποτελέσματα τῶν διδασκαλείων τῆς Σμύρνης, Χίου, καὶ τῶν Κυδωνιῶν εὐκόλυναν μεγάλως τούτην τὴν ὁδόν. Ἄλλ' οἱ εὐεργέται τοῦτοι τοῦ γένους ἢ δὲν εὐκαίρησαν ἢ δὲν ἐδυνήθησαν, ἢ τέλος πάντων δὲν ἐτόλμησαν νὰ εἰσάξουν ριζικὴν διόρθωσιν εἰς τούτην τὴν ὑπόθεσιν», θὰ γράφει τὸ 1820 ὁ Κ. Πολυχρονιάδης¹.

Ἡ ἐγκαθίδρυση ἑνὸς σύγχρονου σχολικοῦ συστήματος σὰν καὶ αὐτὸ ποὺ προτείνει ὁ Κούμας δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ ἀτομικὲς ἢ τοπικὲς πρωτοβουλίες. Χρειάζεται μία ἀρχὴ μὲ δυνατότητα δράσης σ' ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ ἡῶρο, ἀπὸ τὴν ὁποία νὰ ἐκπορεύεται ὀργανωτικὰ καὶ πολιτικὰ ἡ μεταρρύθμιση, καὶ τέτοια ἀρχὴ δὲν ὑπάρχει. «Ἡ Διδακτικὴ [...] εἰς τὸ γένος ἡμῶν δὲν ἀπολαύει ἀνωτέραν τιὰν προστασίαν» διαπιστώνουν τὸ 1819 οἱ Γ. Γεννάδιος καὶ Γ. Λασσάνης². Ἡ Ἐκκλησία — ἡ μόνη ἀνώτερη πολιτικὴ μορφή τοῦ Γένους —, στὴν ὁποία ὁ Κούμας ἀπευθύνει ἐκκληση νὰ ἀναλάβει τὸ ἔργο τῆς μεταρρύθμισης³, βρίσκεται ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα σὲ φάση ἀναδίπλωσης καὶ ἀντίδρασης στὶς ἰδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ. Στὰ τελευταῖα προεπαναστατικὰ χρόνια, πολιτικὴ της εἶναι ἡ διατήρηση τῆς καθεστειακῆς τάξης στὴν ἐκπαίδευση μὲ κάθε μέσο⁴ καὶ ἡ ἐξουδετέρωση τῶν σχολείων τοῦ Διαφωτισμοῦ⁵.

Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς θὰ συναντήσῃ τὴν ἀντίθεση τῆς Ἐκκλησίας: ὁ Πατριάρχης θὰ ἀπαγορεύσει τὴν εἰσαγωγὴ τῆς στὰ σχολεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως⁶. Θὰ συναντήσῃ ὅμως καὶ ἄλλες ἀντιστάσεις, περισσότερο

1. «Διατριβὴ C.Z. σταλεῖσα ἐκ Παρισίου, τῇ α' Μαρτίου 1820», *Λόγιος Ἑρμῆς*, 1820, σ. 435. Γιά τὴν ταύτιση τοῦ συγγραφέα βλ. Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Τὰ Ἑλληνικὰ Προεπαναστατικὰ Περιοδικὰ, Εὐρετήρια. Β' «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος», 1811-1821*, ἐκδ. ΚΝΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 1976, σ. 282.

2. *Λόγιος Ἑρμῆς*, 1819, σ. 904.

3. *Λόγιος Ἑρμῆς*, 1819, σ. 740.

4. Στὸ Συνοδικὸ Σιγίλιο τῆς 6 Μαΐου 1818 ποὺ ἐπικυρώνει τοὺς ὅρους ἵδρυσης Σταυροπηγιακῆς Σχολῆς στὴν Ἀνδρο στὸ ὄνομα τῆς Ἀγίας Τριάδος, τονίζεται: «[...] μετὰ δὲ τὴν ἀποβίωσιν τοῦ σχολαρχοῦντος γενέσθω κατὰ προτίμησιν διάδοχος τῆς σχολαρχίας, ὁ ὑποδιδάσκαλος καὶ γνήσιος μαθητὴς τῆς σχολῆς, πρὸς ἀπαράβατον τῶν ἐθίμων, καὶ τάξεων τῆς σχολῆς διατήρησιν» μὴ δὲ ἐπὶ προφάσει πολυμαθείας, καὶ φιλοσοφίας καινῆς μεταβαλλέσθωσαν, ἢ παραλυτέωσαν αἱ τάξεις τῶν ἐν τῷ ἱερῷ αὐτῆς καὶ ἀκολουθιῶν ἥτοι τῶν περὶ τὴν εὐρυθμίαν, καὶ εὐταξίαν αὐτῇ συντεινόντων» (*Λόγιος Ἑρμῆς*, 1818, σ. 600).

5. Βλ. Φ. Ἡλιού, *Κοινωνικοὶ ἀγῶνες καὶ Διαφωτισμός. Ἡ περίπτωση τῆς Σμύρνης (1819)*, Ἀθήνα 1981, σ. 36· τοῦ ἴδιου, «Τύφλωσον Κύριε τὸν Λαόν Σου». Οἱ προεπαναστατικὲς κρίσεις καὶ ὁ Νικόλαος Πάικολος», *Ἑρανιστής*, 11 (1974), σ. 580-626· Κ. Λάμπας, «Πατριαρχικὴ σύνοδος "περὶ καθαιρέσεως τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων" τὸν Μάρτιον τοῦ 1821. Μία μαρτυρία τοῦ Κων. Οἰκονόμου», *Μνήμων*, 11 (1978), σ. 123-153.

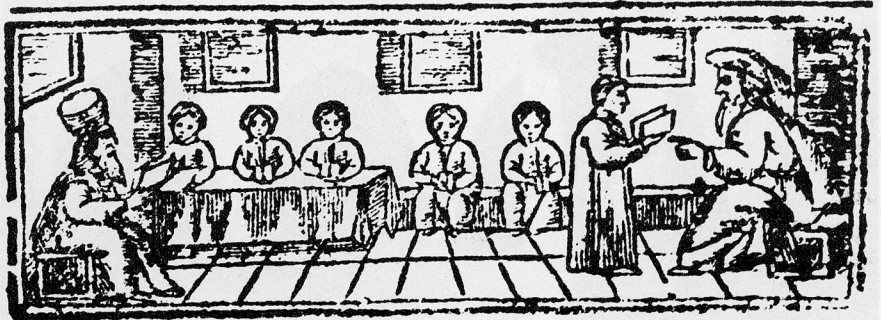
6. Φ. Ἡλιού, «Τύφλωσον...», *δ.π.*, σ. 623.

διάχυτες αλλά εξίσου ισχυρές. 'Ορισμένες προέρχονται από τους παραδοσιακούς «παιδαγωγούς»: ο Μ. Γεδεών μιλάει για τόν ανταγωνισμό «ιερέων διδασκόντων την αλφάβητον μιαν ημέραν πρὸ τῆς ἐν τῷ Ψαλτηρίῳ ἀναγνώσεως, πρὸς διδασκάλους θέλοντας τὴν βελτίωσιν τοῦ τηνιακοῦ συστήματος»¹. Ἄλλες προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κοινό, στὸ ὁποῖο ἀπευθύνονται τὰ κοινὰ σχολεῖα, δηλαδή τὰ κατώτερα ἀστικά στρώματα καὶ τοὺς ἀγροτικούς πληθυσμούς. Μὲ περιορισμένες γνωστικὲς ἀπαιτήσεις καὶ ἰδεολογία ἐντονα διαποτισμένη ἀπὸ τὶς ἐκκλησιαστικὲς παραδόσεις θὰ κρατήσουν ὀρισμένες φορὲς ἀνοιχτὰ ἐχθρική στάση ἀπέναντι στὶς ἐκπαιδευτικὲς καινοτομίες².

Μέσα σ' αὐτὴν τὴ συγκυρία οἱ ἐκσυγχρονιστικὲς ἀπόψεις δὲν κατορθώνουν νὰ πυροδοτήσουν μιὰ διαδικασίαν διαμόρφωσης ἐνὸς θεσμοθετημένου σχολικοῦ συστήματος. Τὴ διαχείρισή τους θὰ ἀναλάβουν οἱ πρῶτες μετεπαναστατικὲς διοικήσεις, ὅταν ἡ ἐκπαίδευση πού στοχεύει στὴ σωτηρία καὶ τὴν εὐτυχία τοῦ Ἑθνους θὰ μπορεῖ νὰ ὀργανωθεῖ καὶ νὰ διαδοθεῖ μὲ τὴ μέριμνα τοῦ κράτους. Ἡ τομὴ βρίσκεται ἀκριβῶς στὴ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ ἐθνικοῦ ἀστικοῦ κράτους.

1. Μ. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις...*, ὅ.π., σ. 160.

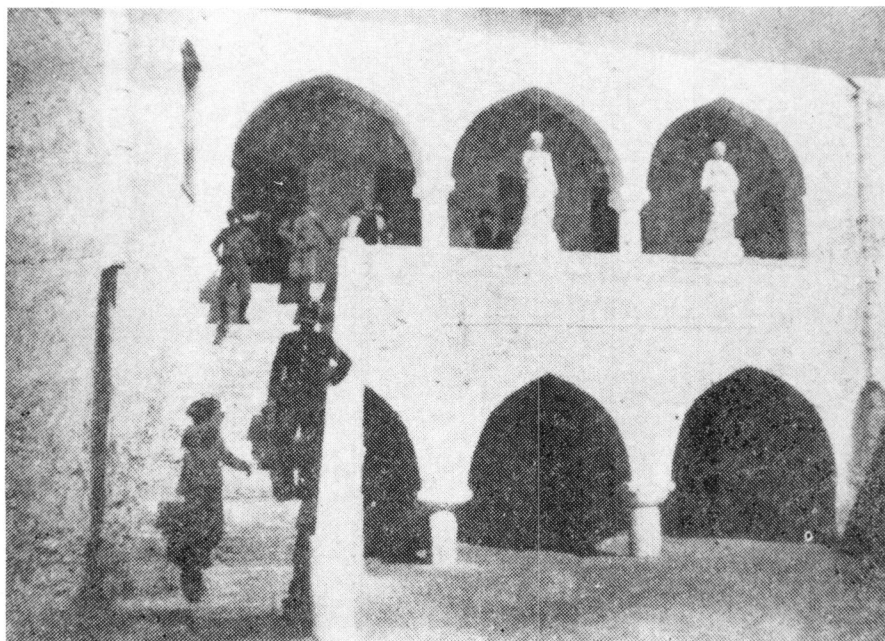
2. Βλ. Φ. Ἡλιού, *Κοινωνικοὶ ἀγῶνες...*, ὅ.π., σ. 19· τοῦ ἴδιου, «Σημειώσεις»..., ὅ.π. σ. 113· τοῦ ἴδιου, *Τραβήγματα. Μὲ ἀφορμὴ τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Βελουδῆ* («τρία ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ 1823»), ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ Ἄντι, 93/1978, ὅπου στὴ σελίδα 23 σημειώνει: «Βλέπουμε ἔτσι ὅτι στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία, τὰ βιβλία πού κυκλοφοροῦν στὶς ἐλληνικὲς περιοχάς, εἶναι ἐκεῖνα πού ἐκφράζουν τὶς συντηρητικὲς καὶ τὶς ἀντιδραστικὲς ροπὲς τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Συντελοῦν ἔτσι, μὲ τὸν τρόπο τους, στὴ διαιώνισι τῶν παραδοσιακῶν σχημάτων, μέσα καὶ ἀπὸ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας. Ψαλτήρια, Ὀκτωήχια καὶ τὰ ὁμοειδῆ τους, κυκλοφοροῦν σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας, σὲ ἑκατοντάδες χιλιάδες ἀντίτυπα. Ὁ νεωτεριστὴς Καραῆς τυπώνει τὶς δικές του ἐκδόσεις σὲ 1000-1500 ἀντίτυπα, καὶ ὅταν πεθαίνει τὰ μισὰ βρίσκονται σὲ ἀποθῆκες ἀπούλητα».



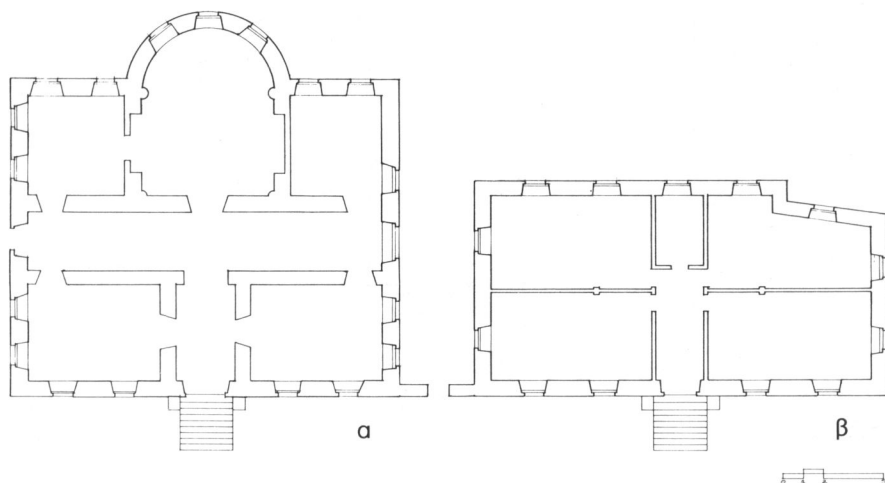
1. Δάσκαλοι και μαθητές κατά την ώρα της διδασκαλίας. Κοσμήματα-ξυλογραφίες από εκδόσεις της 'Οκτώηχου (α': 1683, β': 1789).



2. Παράσταση σχολείου από σελίδα τίτλου 'Αλφαβηταρίου (1820).

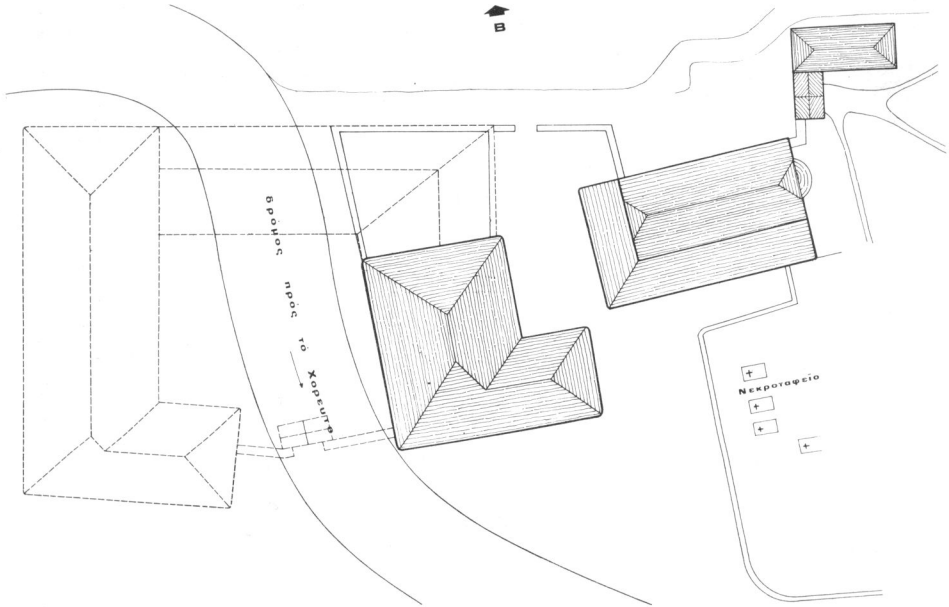
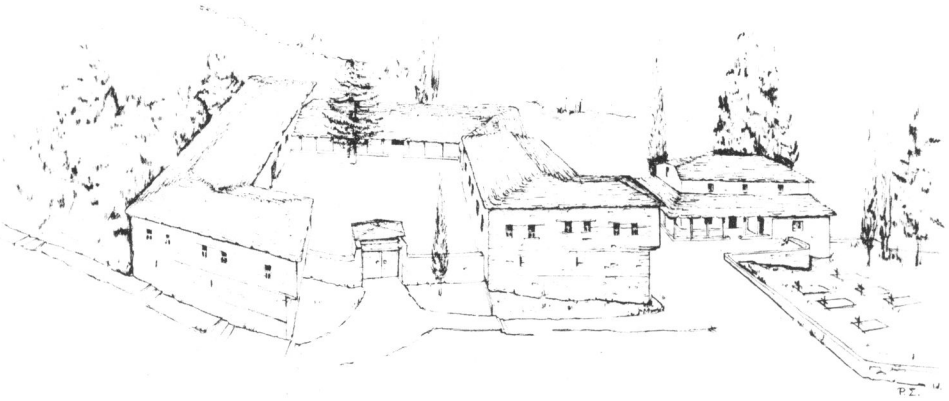


3. Ἡ σχολὴ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς Γρόττας στὴ Νάξο. Ἰδρύθηκε τὸ 1773.

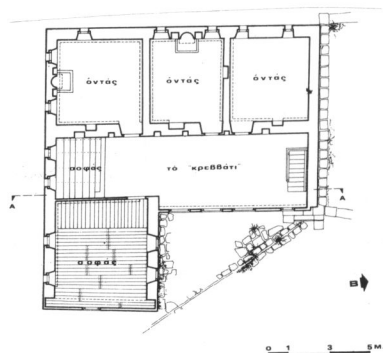
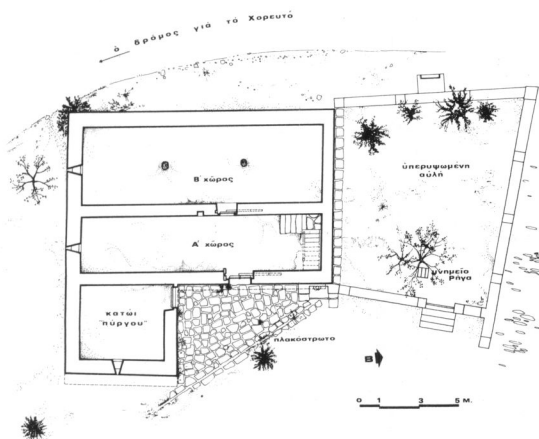
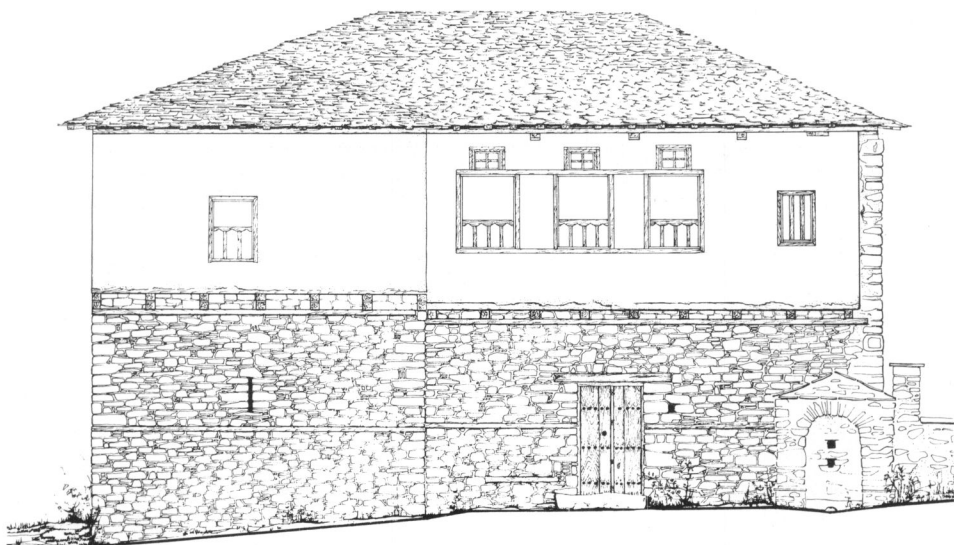


4. Ἡ σχολὴ τῆς Δημητσάνας.

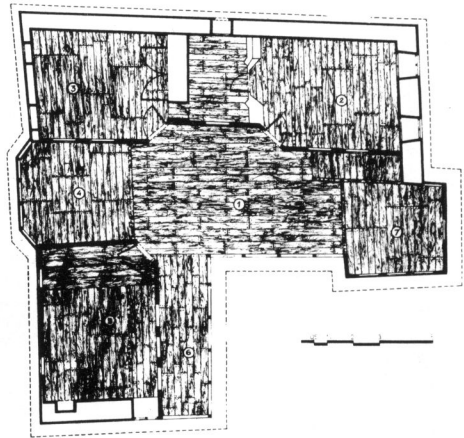
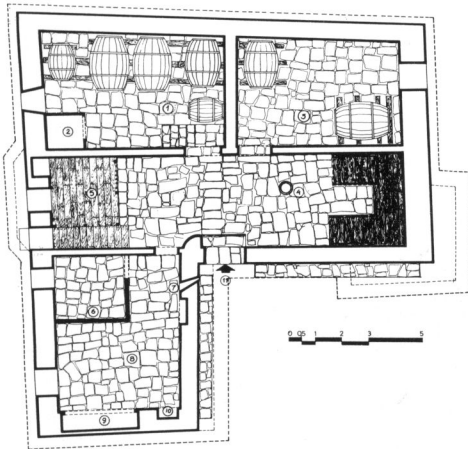
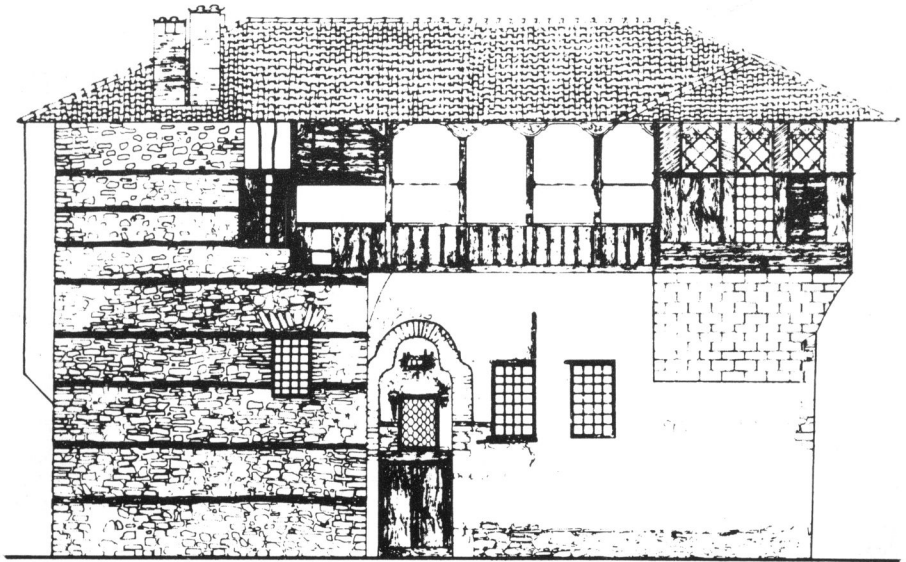
α' Τὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο. Κατασκευάστηκε γύρω στὸ 1770. β' Τὸ ἀλληλοδιδακτικὸ σχολεῖο. Κατασκευάστηκε τὸ 1828. Οἱ ἐσωτερικοὶ διαχωριστικοὶ τοῖχοι εἶναι μεταγενέστεροι.



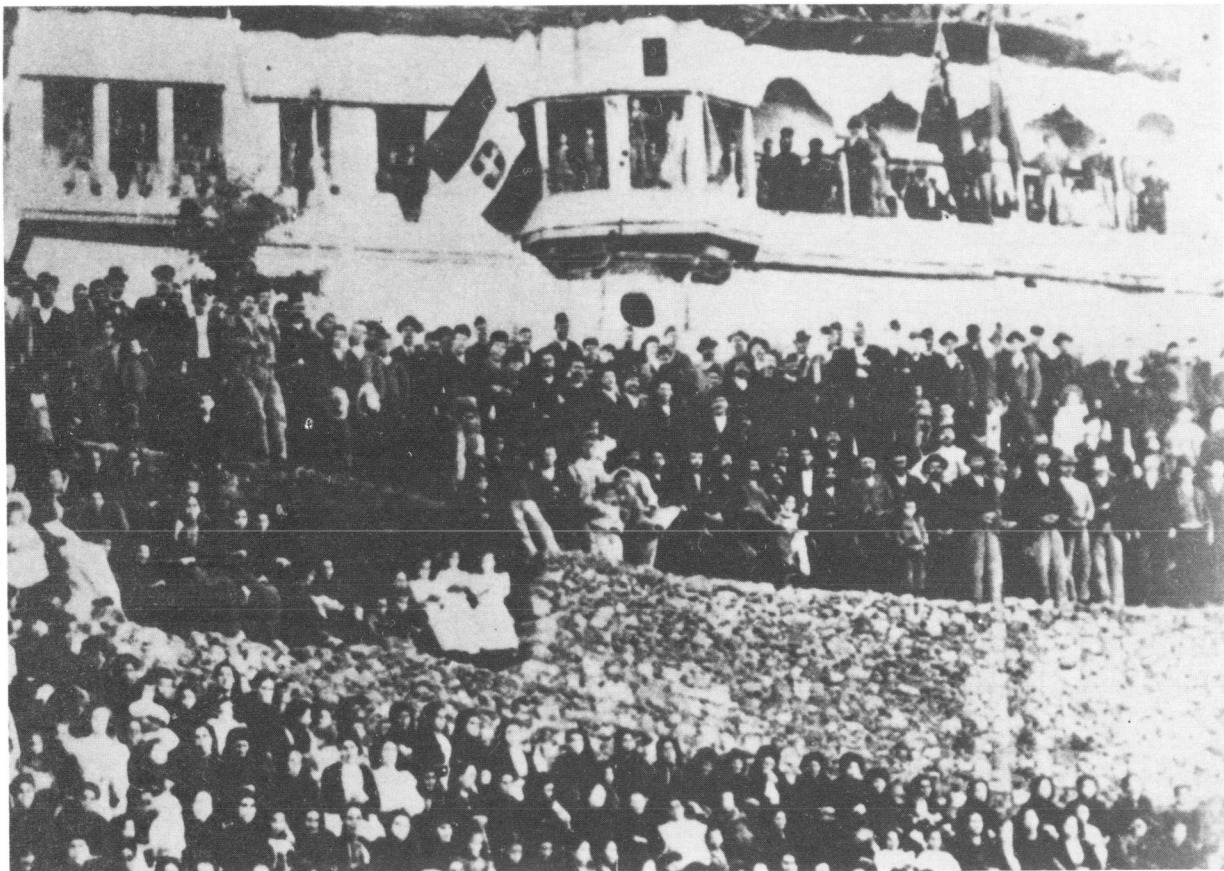
5. Τὸ Ἑλληνομουσεῖο τῆς Ζαγοροῦς στὸ Πήλιο. Κατασκευάστηκε γύρω στὰ 1776.
α' Γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ συγκροτήματος. β' Τοπογραφικὸ. Μὲ διακεκομμένη γραμμὴ σημειώνεται ἡ πιθανὴ διάταξη τῶν τμημάτων τοῦ συγκροτήματος ποὺ κατεδαφίστηκαν μετὰ τὸ 1876 καὶ 1886.



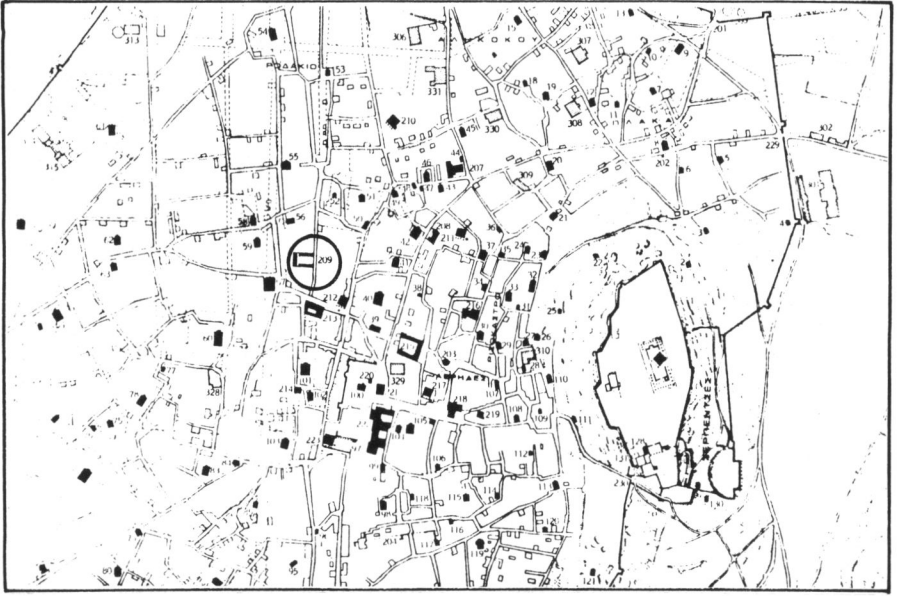
6. Ἡ βιβλιοθήκη (:) τοῦ Ἑλληνομουσείου τῆς Ζαγοράς.
α' Ἀνατολική ὄψη, β' Κάτοψη ἰσογείου, γ' Κάτοψη ὀρόφου.



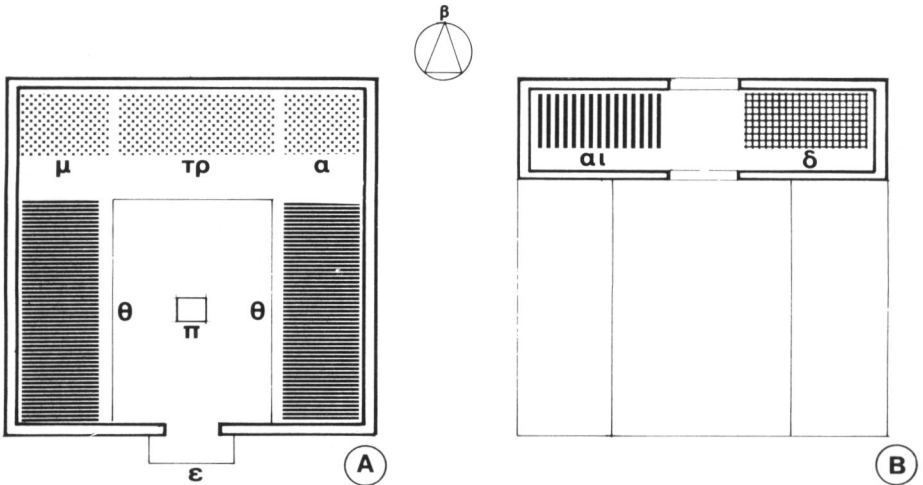
7. Τὸ ἀρχοντικὸ Δ. Σβάρτς στὰ Ἀμπελάνια τῆς Θεσσαλίας (1803).
α' Ὅψη, β' Κάτοψη ἰσογείου, γ' Κάτοψη ὀρόφου.



8. Τὸ σχολεῖο τῶν Μηλιῶν (1814).

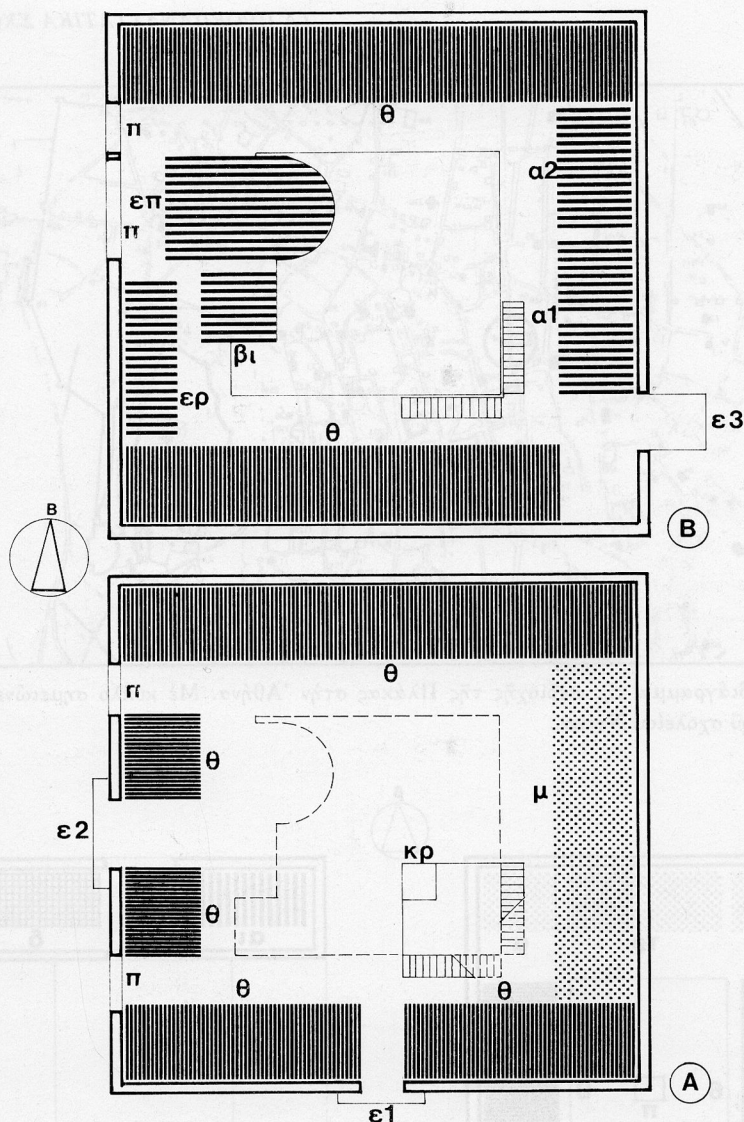


9. Σχεδιάγραμμα της περιοχής της Πλάκας στην Αθήνα. Με κύκλο σημειώνεται η θέση του σχολείου Ντέκα.



10. Σχηματική κάτοψη του σχολείου Ντέκα, σύμφωνα με την περιγραφή του Γ. Ψύλλα.

Α' Ίσόγειο, Β' Όροφος, Θ' δωμάτια για τους σπουδαστές, μ' μαγειρείο, τρ' τραπεζαρία, α' αποθήκες, π' πηγάδι, αι' αίθουσα διδασκαλίας, δ' αίθουσα διδασκάλου.



11. Σχηματική κάτοψη τῆς σχολῆς τῶν Κυθωνιῶν, σύμφωνα με τὴν περιγραφή τῆς Χαρίκλειας Σταυράκη.

Α' Ἰσόγειο, Β' Ὄροφος, ε' εἵσοδοι, π' παράθυρα με θέα στὴ θάλασσα, κρ' πηγή, θ' θάλαμοι, μ' μαγειρεῖο, α1' χῶρος διδασκαλίας τῶν μικρότερων τάξεων, α2' χῶρος διδασκαλίας τῶν «Ἐγκυκλίων καὶ Γραμματικῶν Μαθημάτων», επ' «μεγάλῃ παράδοσις τῶν ἀνωτάτων Ἐγκυκλίων Μαθημάτων», βι' «θάλαμος Βιβλιοθήκης καὶ Εἰκονοστασίου», ερ' θάλαμος πειραματικῶν ὀργάνων φυσικῆς, γεωμετρίας κλπ.

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ

1. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

Με τὴν κήρυξη τῆς ἐπανάστασης ὁ Λόγιος Ἐρμῆς θὰ σταματήσει τὴν ἔκδοσή του¹. Τὸ σχολεῖο τοῦ Βουκουρεστίου θὰ κλείσει καὶ ὁ Γ. Κλεόβουλος θὰ βρεθεῖ στὴν Ὀδησσὸ καί, μετὰ τὸ 1825, στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα². Τὰ Γυμνάσια τῆς Χίου καὶ τῶν Κυδωνιῶν θὰ καταστραφοῦν³, ἐνῶ ἄλλες σχολὲς θὰ ἀναστεῖλουν τὴ λειτουργία τους εἴτε λόγῳ ἔλλειψης πόρων⁴, εἴτε λόγῳ ἔλλειψης δασκάλων, ἀφοῦ αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι «συντρίψαντες τὸν κάλαμον [...] ἐτράπησαν εἰς τὸ ὑπὲρ ἐλευθερίας, ὁμονοίας καὶ δημοσίας τάξεως κήρυγμα»⁵. Ὡστόσο, τὴ στιγμή αὐτὴ ποὺ «ἡ εἰρηνικὴ τῶν γραμμάτων παλαιστρα μετεβλήθη εἰς στάδιον αἵματος»⁶, γεννιέται τὸ σύγχρονο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα στὴν Ἑλλάδα.

1. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορία...*, ὅ.π., σ. 202.

2. Γ. Σακκάς, *Γεώργιος Κλεόβουλος...*, ὅ.π., σ. 35-37.

3. Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, τ. Α', Ἀθήνα⁵ 1973, σ. 160.

4. Ἀναφέρουμε σὰν παράδειγμα τὴ σχολὴ τῆς Ἀγίας Τριάδος στὴν Ἀνδρο, τῆς ὁποίας οἱ πόροι προέρχονταν ἀπὸ τόκους κεφαλαίων τοποθετημένων στὴ Βλαχία [Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγὰί τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Σειρὰ τρίτη. Τὰ περὶ Παιδείας*, μέρη 1-3 (μὲ συνεχή σελιδαρίθμηση καὶ ἀρίθμηση τεκμηρίων), Ἀθήνα 1968, τεκμ. ἀρ. 245, σ. 454-466], τὴ σχολὴ καὶ τὸ ὀρφανοτροφεῖο τῆς Πάτμου, ποὺ εἶχαν σὰν κύριο ἔσοδο τὴν εἰσφορὰ τῆς συντεχνίας τῶν γουναράδων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 163, σ. 266), τὴ σχολὴ τῆς Βυτίνας στὰ ἔσοδα τῆς ὁποίας περιλαμβάνονταν καὶ οἱ τόκοι δανείου πρὸς τὸ κοινὸ τῶν Βυτινιωτῶν [βλ. Χ.Γ. Κωνσταντινόπουλου, *Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ Βυτίνας κατὰ τὴν περίοδον 1824-1832*. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ «Πελοποννησιακά», τ. Ζ' (1969-1970), σ. 256-257] κλπ. Πρέπει ὥστόσο νὰ σημειωθεῖ ὅτι πρόκειται πάντα γιὰ ἀνώτερες σχολές. Τὰ σχολεῖα τῶν «κοινῶν γραμμάτων» συνεχίζουν κατὰ τὸ μᾶλλον νὰ ἤττον τὴ λειτουργία τους, ἀφοῦ οἱ ἀνάγκες τους εἶναι περιορισμένες καὶ ἡ ἀμοιβὴ τοῦ δασκάλου ἐξασφαλίζεται εἴτε ἀπὸ τὴν ἐνδιαφερόμενη κοινότητα εἴτε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς μαθητὲς συχνὰ σὲ εἶδος (βλ. Φ. Ἡλιοῦ, «Κυκλοφορίες Ἑλληνικῶν βιβλίων. Τὰ μεγάλα τραβήγματα τοῦ 1823», *Ὁ Πολίτης*, τχ. 13, Ὀκτώβριος 1977, σ. 63-64).

5. Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, ὅ.π., σ. 160.

6. στὸ ἴδιο.

Στις πρώτες διακηρύξεις, στα πρώτα συγκεκριμένα μέτρα που οι αρχές των επαναστατημένων περιοχών θα πάρουν μετά το 1821, θα συναντήσουμε τις εκπαιδευτικές αντιλήψεις των εκπροσώπων του Έλληνικού Διαφωτισμού, στις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί. Έμπλουτισμένες όμως τώρα με μία νέα διάσταση: αυτήν που προσδίδει ή άμεση σύνδεση της εκπαίδευσης με το πολιτικό πρόβλημα του έθνους. Το σχολείο θεωρείται προνομιακός χώρος για την ανάπτυξη του επιχειρησιακού ορθολογισμού που πρέπει να διέπει τη διακυβέρνηση των ανθρώπων¹, αναδεικνύεται δε σε όργανο έκσυγχρονισμού και ένοποίησης της χώρας. Το σχολείο θα διαδώσει εκείνες τις αξίες που —μαζί με τους νόμους— «συνδέουσιν εις όμοεθνίαν τὰ εις έν τι μέρος ώρισμένον γής συγκατοικούντα πλήθη ανθρώπων, και συνιστώσιν αυτά εις έν σῶμα κοινωνικόν και πολιτικόν»².

Από τη στιγμή που η εκπαίδευση τίθεται με τον τρόπο αυτό στην ύπηρεσία του έθνους, αναδεικνύεται και σε αντικείμενο κρατικής διαχείρισης. Έτσι το «Σχέδιον Γενικού Μηχανισμού Όργανισμού της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος», που εκδόθηκε την 27 Φεβρουαρίου 1822, όρίζει ότι ο «Μινίστρος των Έσωτερικών» μεταξύ άλλων: «Ένασχολεῖται μετ' έπιμελείας εις την εἰσαξιν και διάδοσιν των Φώτων [...], προβάλλων εις την Διοίκησιν την μέθοδον και τους τρόπους δια την άνέγερσιν πανεπιστημίων, λυκείων, σχολείων, και λοιπών διδασκηρίων, και ιδιαίτέρως σχολείων του μέν Ναυτικού, του δε Πολεμικού. Έν γένει δε αναλαμβάνει την φροντίδα να διδάσκωνται οι νέοι πάσης τάξεως τὰ κοινὰ γράμματα και τὰ πρώτα εις τον βίον αναγκαῖα μαθήματα δια της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου»³. Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1823: «Η δημόσιος εκπαίδευσις είναι υπό την προστασίαν του Βουλευτικού Σώματος». Στο Σύνταγμα του 1827 η αντίστοιχη διάταξη όρίζει ότι η Βουλή «επαγρυπνεῖ εις την δημόσιον παιδείαν και προστατεύει αὐτήν». Στο κεφάλαιο Ι'

1. Πβ. Διακήρυξις της Πελοποννησιακής Γερουσίας, 27 'Απριλίου 1822: «[...] και ήδη απολαύομεν όπωσοῦν της φιλάτης ελευθερίας και της γλυκείας έλπίδος του να την αποκτήσωμεν παντελώς, δια να ευδαιμονήσωμεν. Αλλά πόσον δυσκολώτερον είναι, αγαπητοί άδελφοί, τὸ να φυλάξωμεν την άνεξαρτησίαν μας! Πόσον έργωδέστερον είναι τὸ να διοικήθωμεν νουνεχῶς δια να φανῶμεν άξιοι των προγόνων μας εις τὰ ὅμματα της πεφωτισμένης Εὐρώπης! [...] Η διοικήσις απαιτεῖ πρὸ πάντων καλήν νομοθεσίαν· ὁ νομοθέτης δια να είναι καλὸς ὀφείλει να γνωρίζη την φύσιν και την καρδίαν του ανθρώπου, δια να γνωρίζη δε τον άνθρωπον ὀφείλει να είναι φιλόσοφος, δια να γένῃ φιλόσοφος ὀφείλει να διδασχῇ ὅσα μαθήματα συνιστῶσι την φιλοσοφίαν, δια να διδασχῇ χρειάζεταιαι σχολεῖον, διδασκάλους, βιβλία, εκ τούτων δε πηγάζουν τὰ φῶτα και απολαμβάνοντες τὰ φῶτα ἡμποροῦμεν να ευδοκιμήσωμεν, και να διατηρήσωμεν την άνεξαρτησίαν της ελληνικής επικρατείας μας». (Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, 6.π., τεκμ. άρ. 5, σ. 30).

2. Ι. Κ(οκκώνης), «Αν συμφέρη να στέλλωνται έξω της Ελλάδος πρὸς άνατροφήν και εκπαίδευσιν οι άνήλικοι παῖδες των Έλλήνων, *Αἰγινάια*, άρ. Γ', 15 Μαΐου 1831, σ. 84.

3. Χ. Κλειώσης, *Ιστορία της Τοπικής Αὐτοδιοικήσεως*, Αθήνα 1977, σ. 263-264.

τοῦ Συντάγματος τοῦ 1823 πού περιέχει τις «Εἰδικές Διατάξεις», τὸ ἄρθρο πζ' προσδιορίζει αὐτὴν τὴν προστασία ὡς ἐξῆς: «Συστηματικῶς νὰ ὀργανισθῇ ἡ ἐκπαίδευσις τῆς νεολαίας, καὶ νὰ εἰσαχθῇ καθ' ὅλην τὴν Ἐπικράτειαν ἡ ἀλληλο-διδασκικὴ μέθοδος ἀπὸ τὴν Διοίκησιν». Οἱ ἐκπαιδευτικὲς ἐπιλογὲς τῆς Ἐπανάστασης, διατυπωμένες στὰ θεμελιώδη κείμενα, συνεπάγονται λοιπὸν τὴν ἄμεση παρέμβαση τῆς κεντρικῆς διοικήσεως στὴν ὀργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης.

Γιὰ τὴν ἐκπλήρωση αὐτοῦ τοῦ καθήκοντος, οἱ νέες ἀρχὲς θὰ πάρουν μέτρα γιὰ τὴ λειτουργία συγκεκριμένων σχολείων, ἀλλὰ ἐπίσης, καὶ κυρίως, θὰ προσπαθήσουν νὰ ἐγκαταστήσουν τὸ μηχανισμό καὶ τις νομοθετικὲς ρυθμίσεις τις ἀπαραίτητες γιὰ τὴ δημιουργία ἐθνικοῦ σχολικοῦ συστήματος. Στὰ δύο πρῶτα χρόνια τῆς Ἐπανάστασης ἡ προώθηση τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης ἀνήκει στὶς ἀρμοδιότητες τῶν τοπικῶν κυβερνήσεων¹. Μετὰ τὴν κατάργησή τους ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1823², καὶ τὴν ἄμεση ἔκφραση στὸ ἴδιο κείμενο τῶν ἀρχῶν τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τῆς ἐπανάστασης, τὸ Βουλευτικὸ Σῶμα, ὡς πρῶτο καὶ ἀναγκαῖο μέτρο πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ὑλοποίησης τοῦ ἁρθροῦ πζ', θὰ διορίσει τὸν Θ. Φαρμακίδη «Ἐφορον τῆς παιδείας καὶ ἡθικῆς ἀνατροφῆς τῶν παίδων»³. Δημιουργεῖται ἔτσι ἓνα νέο ὄργανο κεντρικοῦ διοικητικοῦ ἐλέγχου τῆς ἐκπαίδευσης, τοῦ ὁποῖου τὰ «χρέη» καὶ τὰ «δικαιώματα» θὰ καθοριστοῦν λεπτομερῶς ἀπὸ διάταγμα πού θὰ ἐκδοθεῖ τὸ 1825⁴.

Τὸ πρῶτο καὶ βασικὸ ἔργο πού ἀντίκειται σ' αὐτὸ τὸ νέο ὄργανο εἶναι βέβαια ἡ ἐπιθεώρηση ὅλων τῶν σχολείων τῆς χώρας καὶ ἡ ἐνημέρωση τῆς Διοίκησης. Ὁ Ἐφορος ἐπιφορτίζεται νὰ πληροφορηθεῖ γιὰ τὴν ἱκανότητα καὶ τὴν

1. Ἀναφερθήκαμε ἤδη στὴ Διακήρυξη τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας μετ' ἡμερομηνία 27 Ἀπριλίου 1822, ὅπου με ἀφορμὴ τὴν ἱδρυση ἐνὸς ἀλληλοδιδασκικοῦ καὶ ἐλληνικοῦ σχολείου στὴν Τρίπολη ἐξαίρεται ἡ σημασία καὶ διατυπώνονται οἱ στόχοι τῆς ἐκπαίδευσης στὰ πλαίσια ἐνὸς ἐθνικοῦ ἀστικοῦ κράτους. Σὲ ἄλλο κείμενο τῆς ἴδιας Ἀρχῆς ἀναφέρεται στὸ «χρέος» πού ἔχει «κάθε πεφωτισμένη Διοίκησις [...] νὰ φροντίζῃ διὰ τὴν ἀνατροφήν τῶν πολιτῶν, διὰ τὴν ἡθικὴν καὶ διὰ τὴν καλὴν νομοθεσίαν, καθότι δι' αὐτῶν ὁ ἄνθρωπος ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων ταυτίζεται μετ' ἡν ἀρετήν, γνωρίζει τὰ καθήκοντά του πρὸς τὸν Θεόν, πρὸς τὴν πατρίδα καὶ πρὸς τοὺς ὁμοίους του, καὶ χειραγωγεῖται εἰς τὴν δόδὸν τῆς εὐδαιμονίας» (Διακήρυξις τῆς 16 Μαρτίου 1822, στὸ Α. Δημαρχᾶς, *Ἡ μεταστροφὴ πού δὲν ἔγινε*, τ. Α', Ἀθήνα 1973, τεκμ. ἀρ. 2, σ. 4). Στὴν ἴδια λογικὴ ἡ «Νομικὴ Διάταξις τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος», πού ψηφίστηκε στὶς 15 Νοεμβρίου 1821, ὁρίζει: «Ὁ Ἄρειος Πάγος ὀφείλει νὰ φροντίζῃ περὶ σχολείων, ὀρφανοτροφείων, νοσοκομείων εἰς τὰς πόλεις νὰ συστηθῶσι, τῶν ὁποίων ὅλων ἔχει τὴν ἐπίσκεψιν» (στὸ ἴδιο, τ. Β', σ. 303).

2. Βλ. Χ. Κλειώσης, *Ἱστορία...*, ὅ.π., σ. 275.

3. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 11, σ. 38. Ὁ Θ. Φαρμακίδης δὲν ἀπέδεχθη τὸ διορισμὸν του καὶ ἓνα χρόνον ἀργότερα, τὸ Ἰούλιο τοῦ 1824, τὸ Βουλευτικὸ διώρισε στὴ θέση αὐτὴ τὸν Γρ. Κωνσταντᾶ (στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 33, σ. 66).

4. Διάταγμα τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτερικῶν, 10 Φεβρ. 1825 (στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 38, σ. 68-70). Ἡ σύνταξίς του μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἔργο τοῦ Κωνσταντᾶ (βλ. σχετικά: στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 35, σ. 67).

ήθική του δασκάλου, για τὰ διδασκόμενα μαθήματα καὶ τὴ μέθοδο διδασκαλίας, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς χρηματικούς πόρους τοῦ κάθε σχολείου καὶ τῆς διαχείρισής τους ἀπὸ τοὺς τοπικούς ἐφόρους, τοὺς ὑπεύθυνους τῶν σχολείων¹. Μέσα στὰ πλαίσια τῶν καθηκόντων του εἶναι ἐπίσης τὸ νὰ προτείνει στοὺς δασκάλους καὶ στοὺς ἐφόρους βελτιώσεις τῆς παιδαγωγικῆς ὁργάνωσης τῶν ὑπαρχόντων σχολείων, καθὼς καὶ μέσα γιὰ τὴν ἰδρυση νέων. Ἀπὸ τὴν πλευρά τους οἱ δάσκαλοι καὶ οἱ ἔφοροι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἀκολουθοῦν τὶς ὑποδείξεις του καὶ ἡ κυβέρνησή νὰ συνεισφέρει στὴν ἐφαρμογή τους.

Τὸ διάταγμα μαρτυρεῖ καθαρὰ τὴν πρόθεση νὰ καταστεῖ ἀποτελεσματικὴ καὶ συντονισμένη ἡ δράση τῆς κυβέρνησης στὸν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης. Ἡ ἴδια αὐτὴ λογικὴ ἐκδηλώνεται τὸ 1824, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα χρόνια τοῦ πολέμου, ὅταν τὸ Βουλευτικὸ Σῶμα υἱοθετεῖ ἓνα πλήρες σχέδιο ἐθνικῆς παιδείας, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐπεξεργαστεῖ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ, μὲ πρόεδρο τὸν Ἀνθίμο Γαζῆ². Μιὰ σύντομη περίληψη τῆς πρότασης τῆς Ἐπιτροπῆς δημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα *Ὁ φίλος τοῦ Νόμου* τῆς 14 Ἰουλίου 1824³. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐνιαῖο καὶ δημοκρατικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα μὲ τρεῖς βαθμίδες:

α. τὰ πρωτοβάθμια σχολεῖα «διὰ τὴν προκαταρκτικὴν καὶ δημώδη ἀγωγὴν, διὰ τῆς ὁποίας ὁ μαθητὴς νὰ διδάσκεται μόνον τὸ νὰ διαβάξῃ, γράφῃ καὶ λογαριάζῃ»·

β. τὰ λύκεια, τὰ ὁποῖα ἰδρύνονται στὶς πρωτεύουσες τῶν ἐπαρχιῶν καὶ ὅπου διδάσκονται τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, λατινικά, γαλλικά, καθὼς καὶ «στοιχειώδη μαθήματα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας»·

γ. ἓνα τουλάχιστον πανεπιστήμιο, μὲ τέσσερις ἐπιστημονικοὺς κλάδους: θεολογία, φιλοσοφία, νομικὴ καὶ ἱατρικὴ.

Ἀντίθετα, ἀναλυτικότερο παρουσιάζεται ἓνα ἀνώνυμο καὶ ἀχρονολόγητο σχέδιο, τιτλοφορημένο «Πίναξ παραστήνων τὸν διοργανισμόν τῆς κοινῆς Ἐκπαίδευσως κατὰ τοὺς τρεῖς βαθμοὺς τῆς Παιδείας, περιέχοντος ἐκάστου βαθμοῦ μέρος ἐκ τῶν τριπλῶν γνώσεων ἀνάλογον εἰς τὴν τάξιν, τὴν ὁποίαν οἱ μαθητεύοντες μέλλουν νὰ λάβωσιν εἰς τὸν βίον», τὸ ὁποῖο βάσιμα θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὡς τὸ πλήρες κείμενο τῆς Ἐπιτροπῆς Γαζῆ⁴. Τὸ σχέδιο ἀπο-

1. Οἱ «ἔφοροι» τῶν σχολείων εἶναι θεσμός πού ὑπάρχει καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση. Πρόκειται γιὰ τοπικοὺς προκρίτους, πού ὀρίζονται ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τῆς σχολῆς, τὴν Ἐκκλησία ἢ τὴν κοινότητα καὶ εἶναι ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ διαχείριση τῶν οικονομικῶν τῆς σχολῆς ἀλλὰ ἐπίσης καὶ μὲ θέματα πού ἀφοροῦν τῇ διδασκαλίᾳ, τοὺς δασκάλους, τὶς ἐγκαταστάσεις κλπ. (βλ. Μ. Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις...*, ὅ.π., σ. 4, 8, 61-62, 215).

2. Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, ὅ.π., σ. 162-163· Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 18, σ. 47.

3. Α. Δημαράς, *Ἡ μεταρρύθμιση...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 5, σ. 10-11.

4. Ἡ ταύτιση αὐτῇ, πού προτείνεται ἀπὸ τὸν Α. Δασκαλάκη ὁ ὁποῖος καὶ δημοσιεύει τὸ κείμενο (*Κείμενα...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 19, σ. 47-53), ἐνισχύεται τόσο ἀπὸ τὸ περιεχόμενο

τελείται από τρεῖς πίνακες, πού συνοδεύονται από σημειώσεις στις ὁποῖες ὁ συγγραφέας διευκρινίζει τὴν προβληματική του. Σύμφωνα μὲ τὸ συντάκτη τοῦ σχεδίου, ἡ δημόσια ἐκπαίδευση πρέπει νὰ ὁργανωθεῖ μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε ἀφ' ἑνὸς καμιά ἀπὸ τὶς δυνάμεις πού μποροῦν νὰ συνεισφέρουν στὴν ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους νὰ μὴ μένει ἀνεκμετάλλευτη καὶ ἀφ' ἑτέρου κάθε μέλος τῆς κοινωνίας νὰ μπορεῖ νὰ διακόψει τὶς σπουδές του ἀφοῦ ἀντλήσει ἀπὸ τὸ κοινὸ ἀγαθὸ τῆς ἐκπαίδευσης, αὐτὸ πού τοῦ χρειάζεται στὸ ἐπάγγελμα ἢ τὸ λειτούργημα πού θὰ ἀσχήσει στὸν ἐνεργὸ βίο.

Ἀλλὰ ἡ μετάδοση τῶν γνώσεων δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει τὴ μόνη λειτουργία τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης. Τὸ ἔχουμε ἤδη τονίσει, τὸ σχολεῖο ὀφείλει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν κρατικὴ ἐπιταγὴ γιὰ ἐθνικὴ ἐνοποίηση, διαμορφώνοντας «ὁμοιότροπα φρονήματα εἰς ὅλων τῶν τάξεων καὶ ἐπαγγελμάτων τοὺς πολίτας»¹. Κατὰ συνέπεια ὅλοι οἱ «πολίτες» θὰ πρέπει νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ἴδια διδασκαλία, στὸ ἴδιο σχολεῖο, γιὰ τὸ μεγαλύτερο διάστημα τῆς σχολικῆς τους ζωῆς. Ἡ ἐξειδίκευση, δηλαδή ἡ σπουδὴ «τῶν ἐφηρμοσμένων εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον γνώσεων»² μεταφέρεται ἔτσι στὸν τρίτο κύκλο. Ὁ συντάκτης τοῦ σχεδίου προτείνοντας αὐτὴν τὴ ρύθμιση στοχεύει ἐπίσης στὴ διατήρηση τῆς κοινωνικῆς εἰρήνης: «Ὅμοια φρονήματα δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀποκτήσωσιν, ἂν ἴσως οἱ καθενὸς ἐπαγγέλματος καὶ τάξεως σπουδάζωσιν ὅλας τὰς ἀναγκαῖας τῶν γνώσεις ἐξ ἀρχῆς εἰς ἰδιαίτερα σχολεῖα· οἷον ὁ ἱερεὺς εἰς ἱερατικὸν σχολεῖον (seminaire) καὶ ὁ πολιτικὸς καὶ πολεμικὸς εἰς ἄλλα. Οἱ οὕτω χωριστὰ ἀρχήθεν μαθητευόμενοι δὲν ἔχουσι τὰ ἐκ τῆς παιδικῆς συνδιαίτης μεταξὺ συμπολιτῶν γεννώμενα φιλικὰ αἰσθήματα, ἀλλ' ἀποκτῶσι τὸ πνεῦμα τοῦ σώματός των καὶ τὰ συμφέροντα αὐτοῦ μόνα, ὅταν ἀνδρωθῶσι, βλέποντες φατριάζουσι»³.

Ὁ συμβιβασμὸς λοιπὸν αὐτῶν τῶν δύο βασικῶν λειτουργιῶν τοῦ σχολείου

τῆς πρότασης ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ὁρολογία πού χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὰ σχολεῖα τῶν διαφόρων βαθμίδων καὶ τὴ διδασκτέα ὕλη. Ἀντίθετα ἐλάχιστα πιθανὴ παρουσιάζεται ἡ ὑπόθεση πού ὑποστηρίζει ἡ Ἑλένη Μπελιᾶ, ὅτι δηλ. πρόκειται γιὰ σχέδιο τῆς καποδιστριακῆς ἐποχῆς καὶ πὺς συγκεκριμένα γιὰ ἔργο τῆς ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῆς στὰ 1829 [Ἀνέκδοτος Πίναξ «Διοργανισμοῦ» τῆς Ἐκπαιδευσεως κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν περίοδον, Ἀθήνα 1967. Ἀνάτυπο ἀπὸ Παρνασσός, 9 (1967), σ. 8-9]. Ὁ Καποδιστριακὸς τὸ 1829 εἶχε ἤδη διατυπώσει καθαρὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ του. Ἐπιπλέον αὐτὴν τὴν ἐποχὴ δὲν χρησιμοποιεῖται οὔτε ὁ ὅρος «Λύκειο» οὔτε ὁ ὅρος «προτελεστικὸν σχολεῖον» γιὰ τὰ ἱδρύματα τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης, ἀλλὰ «κεντρικὰ» ἢ «ἐλληνικὰ» σχολεῖα. Ἐξάλλου τὸ Νοέμβριο τοῦ 1829, χρονολόγησε πού προτείνει ἡ Ἑλ. Μπελιᾶ, τὸ Ὁρφανοτροφεῖο τῆς Αἰγίνης ἔχει ἤδη συγκροτηθεῖ καὶ συμπεριλαμβάνει βιοτεχνικὰ ἐργαστήρια γιὰ τὴ μαθητεία τῶν τροφίμων (βλ. *Γενικὴ Ἐφημερίς*, ἀρ. 27, 10 Ἀπριλίου 1829), ἐνῶ στὸν «Πίνακα» ἡ διευθέτηση αὐτὴ παρουσιάζεται σὰν προτεινόμενον μέτρο, δυνατόν νὰ πραγματοποιηθεῖ.

1. Α. Δασκαλάκη, *Κείμενα...*, ὅ.π., σ. 52.

2. στὸ ἴδιο, σ. 50.

3. στὸ ἴδιο, σ. 53.

(συμμετοχή στον κοινωνικό και τεχνικό καταμερισμό της εργασίας/ διαμόρφωση κοινότητας ήθων και αντιλήψεων σε όλους τους πολίτες) θα επιτευχθεί με την εγκαθίδρυση ενός σχολικού δικτύου αὐστηρὰ ἱεραρχημένου. Ἡ πυραμίδα τῶν εκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων, πού προτείνεται, τέμνεται μέ τήν ἱεραρχία τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου, μέ στόχο ἀφ' ἑνός νά ἐξασφαλιστεῖ ἡ ὁμοιογένεια στήν κατανομή τῶν κοινωνικῶν ρόλων στό σύνολο τῆς ἐπικράτειας καί ἀφ' ἑτέρου τὰ σχολεῖα τῆς πρώτης βαθμίδας νά βρίσκονται στό κέντρο τῶν πληθυσμῶν πού πρέπει νά ἐκπαιδεύου.

Ἔτσι τὸ σχέδιο ὁργάνωσης ἑνός ἐθνικοῦ σχολικοῦ συστήματος παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς:

Α. «Προπαίδεια ἢ τοῦ Α' Βαθμοῦ Παιδεία»

1. Ἀλληλοδιδασκτικά σχολεῖα α' τάξεως: Ἰδρύνονται σέ ἐνορίες καί χωρία. Διδασκόμενα μαθήματα: ἀνάγνωση, γραφή, ἀριθμητική, κατήχηση, στοιχεῖα ἱερῆς καί ἐθνικῆς ἱστορίας, γυμναστική.

2. Ἀλληλοδιδασκτικά σχολεῖα β' τάξεως: Ἰδρύνονται σέ κωμοπόλεις καί πόλεις. Διδάσκονται μέ περισσότερη ἀνάπτυξη τὰ προηγούμενα μαθήματα καί ἐπιπλέον γεωγραφία, γραφική ἰχνογραφία, μουσική, στοιχεῖα γραμμικῆς — «τῆς ἀπλῆς γλώσσης» —, ἡθική καί φυσική ἱστορία.

Β. «Τοῦ Β' Βαθμοῦ Παιδεία»

1. Προτελεστικά ἢ ἐλληνικά σχολεῖα: Ἰδρύνονται σέ κάθε κωμόπολη καί πόλη. Διδακτέα ὕλη: γραμματική «τῆς παλαιᾶς καί νέας γλώσσης», στοιχεῖα ἀριθμητικῆς, γεωμετρίας, γεωγραφίας, λογικῆς, φυσικῆς, κατήχηση, ἱερή καί ἐθνική ἱστορία.

2. Λύκεια. Διδακτέα ὕλη: γραμματική, μαθηματικά, γεωγραφία, ἱστορία «Παλαιά καί Νέα», λατινικά, γαλλικά, φυσικῆς ἐπιστῆμης, φιλοσοφία, ἀρχαιολογία, πολιτική ἱστορία, ζωγραφική, μουσική.

Γ. «Τοῦ Γ' Βαθμοῦ Παιδεία»

Περιλαμβάνει σχολές ἐμπορικές καί «τεχνολογικές», καθὼς καί πανεπιστήμια πού ἀποτελοῦνται ἀπό διάφορες «Ἀκαδημίες». Ὁ συντάκτης παρουσιάζει ἐνδεικτικά, ὅπως δηλώνει, ὀρισμένα στοιχεῖα ἀπό τὰ προγράμματα αὐτῶν τῶν Ἀκαδημιῶν.

Εἶναι προφανεῖς οἱ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στό σχέδιο τοῦ ἀνώνυμου καί σ' ἐκεῖνο τοῦ Κούμα, πού ἤδη παρουσιάσαμε, καθὼς καί οἱ διαφορὲς πού ὀφείλονται κυρίως στή μέριμνα γιά τήν ἐκπαίδευση πολιτῶν πού διαποτίζει τὸ σχέδιο τοῦ 1824. Ὡστόσο, ἀν καί οἱ θεσμικὲς ἀλλαγές τῶν ὁποίων ἡ ἐπανάσταση εἶναι φορέας τείνουν νά ἐγκαθιδρύσουν μιὰ κοινωνία ὅπως αὐτὴ πού ἀπεικονίζουν τὰ εκπαιδευτικὰ σχέδια, ὁ συντάκτης τοῦ σχεδίου τοῦ 1824 σημειώνει: «Εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν εἶναι δυνατὸν νά συστηθῶσι τινὰ τῆς Τριτοβαθμίου Παιδείας

Καταστήματα, εἰμὴ μετὰ χρόνων παρέλευσιν»¹. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὸ ἀνώ-
νυμο χειρόγραφο συναντᾷ τὰ συμπεράσματα τῆς ἐπιτροπῆς Γαζῆ: «Τρία εἶδη
σχολείων νὰ συστηθῶσιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπικράτειαν διὰ τὴν εὐτυχῇ πρό-
οδον τοῦ φωτισμοῦ καὶ τὴν ἐκεῖθεν εὐδαιμονίαν τοῦ γένους [...] Ἀλλ' ἐπειδὴ
τοιοῦτον σχέδιον δὲν εἶναι τοῦ παρόντος καιροῦ νὰ βαλθῇ εἰς πρᾶξιν καθ' ὅλην
τὴν ἑκτασίν του ἡ ἐπιτροπὴ περιορίζεται εἰς μόνον τὸ πρῶτον εἶδος τὸ ὁποῖον
κοινῶς ὀνομαζόμενον ἀλληλοδιδασκαλία εἶναι ἀναγκαϊότατον καὶ κοινωφελέ-
στατον εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἐν ταυτῷ ὀλιγοδάπανον διὰ τὴν ἐπικράτειαν, καὶ
ἀνέξοδον διὰ τὸν μαθητὴν»².

Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι ἡ διακηρυγμένη πρόθεση γιὰ τὴ διαμόρφωση ἐνὸς
ὁλοκληρωμένου σχολικοῦ χάρτη, στὴν πράξη περιορίζεται μόνο στὴν πρωτο-
βάθμια ἐκπαίδευση. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο, ἡ Ἐπανάσταση δὲν
διαθέτει τὰ μέσα γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῆς πολιτικῆς της. Χρειάζεται χρόνος καὶ
χρῆμα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς γενικῆς μεταρρύθμισης, ἐνῶ ὁ πόλεμος κάνει τὰ
πράγματα ἀκόμα πιὸ δύσκολα.

Ὁ περιηγητὴς Pecchio δημοσιεύει στὰ πλαίσια τῆς ταξιδιωτικῆς του
ἀφήγησής τοῦ 1825 μιὰ λεπτομερὴ ἔκθεση γιὰ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση πρὶν
τοῦ ἀπρύθυνε ὁ Ἐφορος τῆς Παιδείας Γρ. Κωνσταντᾶς³. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν
τὴν ἔκθεση, στίς ἀπελευθερωμένες περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Στε-
ρεᾶς Ἑλλάδας, καθὼς καὶ στὰ νησιά Ἄνδρος, Σίφνος καὶ Πάτμος, λειτουργοῦν
τὸ 1825 τουλάχιστον 10 ἀλληλοδιδασκατικὰ σχολεῖα, 12 «ἑλληνικὰ» καὶ ἓνα Κεν-
τρικὸ ἀλληλοδιδασκατικὸ σχολεῖο στὸ Ἄργος, στὸ ὁποῖο ἐκπαιδεύονται ἀλληλο-
διδάσκαλοι. Θὰ πρέπει σ' αὐτὰ νὰ προστεθοῦν ὅσα σχολεῖα λειτουργοῦν στὰ
νησιά ποὺ δὲν ἀναφέρει ἡ ἔκθεση Κωνσταντᾶ. Σύμφωνα μὲ τὸν H. Dutrône⁴
στὸ τέλος τοῦ 1827 τὰ σχολεῖα αὐτὰ ἀνέρχονται σὲ 70, μὲ 1400 περίπου μαθη-
τές⁵, ἐνῶ 13 ἀπὸ αὐτὰ λειτουργοῦσαν ἤδη προεπαναστατικά. Ἀπὸ τὰ 57 scho-

1. Στὸ ἴδιο.

2. Α. Δημαράς, *Ἡ μεταρρύθμιση...*, ὁ.π., τ. Α', τεκμ. ἀρ. 5, σ. 10-11.

3. J. Emerson et Cte de Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, Παρίσι 1826, σ.
415-422. Ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς ἔκθεσης: Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ.
39, σ. 70-75· ἐπίσης Γ. Χαριτάκης, «Σημειώματα Γρηγορίου Κωνσταντᾶ Περί Ἑλληνικῶν
Σχολείων κατὰ τὸ 1825», *Νέα Ἐστία*, 31 (1942), σ. 81-84.

4. Ἐκθεση ἐπιθεώρησης, ποὺ ὁ H.A. Dutrône πραγματοποιοῦσε τὸ Μάιο τοῦ 1828
στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου (Αἴγινα, Κίμωλος, Μῆλος, Νάξος, Πάρος, Πόρος, Σαντορίνη, Σκό-
πελος, Σέριφος, Σίφνος, Σίκινος, Σκιάθος, Σκύρος, Σπέτσες, Θερμιά καὶ Κέα). Δημοσιεύ-
τηκε στὴ *Γενικὴ Ἐφημερίδα*, ἀρ. 91, 5 Δεκεμβρίου 1828, σ. 374, καὶ ἀρ. 93, 12 Δεκεμ-
βρίου 1828, σ. 384.

5. Οἱ ἀριθμοὶ αὗτοὶ παρουσιάζονται πολὺ ὑψηλοὶ σὲ σχέση μὲ ἐκείνους ποὺ δίνει ὁ Κων-
σταντᾶς. Ἡ διαφορά ἐξηγεῖται ὅχι μόνο ἀπὸ τὰ δύο χρόνια ποὺ χωρίζουν τίς δύο ἐκθέσεις
ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Dutrône συμπεριλαμβάνει στὸν ὑπολογισμό του καὶ τὰ
σχολεῖα τῶν «κοινῶν γραμμάτων» ἐνῶ ὁ Κωνσταντᾶς ὄχι.

λεϊα που ιδρύθηκαν ανάμεσα στο Μάρτιο του 1821 και τον Ιανουάριο του 1828, 14 είναι αλληλοδιδασκτικά, με 557 μαθητές.

“Ολα αυτά είναι συγχρόνως πολλά και πολύ λίγα. Η σημασία αυτής της περιόδου στην ιστορία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν βρίσκεται στην έκταση που δόθηκε στο σχολικό δίκτυο, αλλά στο γεγονός ότι το σχολείο γίνεται χώρος εθνικής ολοκλήρωσης, και με αυτόν τον τρόπο τομέας κρατικής παρέμβασης. Έκείνο που συνιστά τη θεμελίωση του σύγχρονου εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα είναι τα κείμενα —οι διακηρύξεις, οι νόμοι, τα σχέδια που δεν εφαρμόζονται ή άκρωτηριάζονται—, μέσα στα οποία το Κράτος ανακηρύσσεται παιδαγωγός του Έθνους, μόνος κάτοχος της παιδαγωγικής εξουσίας¹.

2. Η ΠΡΟΤΥΠΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Κατά την καποδιστριακή περίοδο η ιδέα ενός πρωτοβάθμιου δημόσιου σχολείου² παγιώνεται, και, στα πλαίσια του κράτους που αρχίζει να συγκρο-

1. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα στα 1856 ο Υπουργός Παιδείας αισθάνεται υποχρεωμένος να αναφερθεί στο Σύνταγμα του 1823 όταν ζητά από τους νομάρχες την αυστηρότερη εφαρμογή των διατάξεων του νόμου του 1834 που άφορουν τον έλεγχο του κράτους επάνω στα δημοτικά σχολεία: «Κατά [...] τὰς μελέτας μου παρατήρησα, ὅτι μέγα μέρος τῆς τῶν παιδῶν ἐπιμελείας ἀνετέθη εἰς τὴν κυβέρνησιν. Ἡ ἐν Ἀστροὶ συνέλευσις διὰ τοῦ συντάγματος αὐτῆς πρώτη ὥριστο, ἵνα ἡ διοίκησις φροντίσει περὶ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως εἰσάγουσα τὴν ἀλληλοδιδασκικὴν μέθοδον. Δυσχερὲς ἴσως καὶ ἀνέφικτος ἤθελεν εἶσθαι τοῖς ἰδιώταις ἡ ἐκτέλεσις τοῦ καθήκοντος τούτου, ἐὰν κατελείπετο αὐτοῖς καὶ ὁλοκληρίν ἢ φροντίς τῆς στοιχειώδους τῶν τέκνων αὐτῶν διδασκαλίας, καὶ σύγχυσις καὶ ἀνωμαλία ἤθελεν ἐμφιλοχωρήσει εἰς τὴν διεύθυνσιν τῆς διδασκαλίας, ὡς ἐν ἄλλοις τισὶ μέρεσι συνέβη, ἐνθα τὸ ζήτημα τοῦτο ἔμεινεν ἄλυτον, ἡ εὐκρινὴς δὲν ἐκانونίσθη» (Εγκύκλιος τοῦ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπουργείου, ἀρ. 2388, 5 Μαΐου 1856, περὶ ἐφορευτικῶν ἐπιτροπῶν, στὸ Γ. Ζηνόπουλος καὶ Θ. Δηλιγιάννης, *Ἑλληνικὴ Νομοθεσία ἀπὸ τοῦ 1833*, τόμ. ΣΤ', Ἀθήνα 1870, σ. 484-485).

2. Πβ. «Αφού συστήσωμεν εἰς ὅλας τὰς Ἐπαρχίας Ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα καὶ καταστήσωμεν Δημόσιον τὴν θεμελιώδη ἐκπαίδευσιν, θέλομεν φροντίσει καὶ περὶ Σχολείων ἀνωτέρας τάξεως καὶ πρὸς τοῦτον τὸν σκοπὸν ἐυστήσαμεν τὸ Κ(εντρικ)ὸν Σχολεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον προπαρασκευάζονται ἤδη οἱ μέλλοντες νὰ διεθύνωσι τὰ Ἑλληνικὰ Σχολεῖα» (Ὁ Καποδιστριας στὸν Ἐκτακτὸ Ἐπίτροπο τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος στίς 2 Μαρτίου 1830, Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 375, σ. 830).

Αὐτὴ ἡ ἀπόλυτη προτεραιότητα ποὺ ὁ Καποδιστριας ἀποδίδει στὴ δημιουργία ἐνὸς πρωτοβάθμιου σχολικοῦ δικτύου, ἔγινε ἀντικείμενο ἔντονων κριτικῆς ἀπὸ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς σύγχρονούς του ποὺ διέβλεπαν σ' αὐτὴν τὴν ἐπιλογὴ τὴν ἐκφραση μιᾶς αὐταρχικῆς πολιτικῆς μὲ στόχο τὴ διαμόρφωση ὑπηκόων καὶ ὄχι πολιτῶν. Ὁ Καποδιστριας ἀπὸ τὴ μεριά του, ἐπιμένει στὸ συγκυριακὸ χαρακτῆρα αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὴ κρίσιμη κατὰστασις τῆς χώρας καὶ τὴν ἔλλειψη μέσων (βλ. μεταξὺ ἄλλων, ἐπιστολὴ στὸν Κοραῆ,

τεΐται¹, συγκεκριμενοποιείται με μέτρα που στοχεύουν άφ' ενός στην επέκταση του δικτύου των δημόσιων σχολείων που παρέχουν δωρεάν εκπαίδευση, και άφ' άλλου στην εξασφάλιση του κρατικού μονοπωλίου πάνω σ' αυτά τα σχολεία.

Άμέσως μετά τη συγκρότηση του κεντρικού διοικητικού μηχανισμού του κράτους, τους πρώτους μήνες του 1828², οι έκτακτοι έπιτροποι, τους όποιους ό Κυβερνήτης τοποθετεί επικεφαλής των 13 διοικήσεων — που αποτελούν τις βασιικές ένότητες της δικιητικής διαίρεσης της χώρας³, καλούνται νά έργαστούν σέ δύο κατευθύνσεις: έπιθεώρηση όλων των υπάρχόντων κοινοτικών αλλά και ιδιωτικών σχολείων και χρησιμοποίηση όλων των δυνατών μέσων για ίδρυση νέων σχολείων⁴. Παράλληλα, τόν Αύγουστο του 1829, ή Δ' Έθνο-συνέλευση εκδίδει, μετά από πρόταση του Κυβερνήτη, ψήφισμα που προβλέπει τη σύσταση ειδικού ταμείου (Γαζοφυλάκιον) για τη χρηματοδότηση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Τό ταμείο αυτό θα τροφοδοτείται από διάφορες δωρεές και από ύποχρεωτικές συνεισφορές των εκκλησιαστικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, ενώ ή κυβέρνηση θα έχει την απόλυτη εθύνη της διαχείρισής του⁵. Τό ψήφισμα θα αποτελέσει τη θεσμική άναφορά για τη σχετική κυβερνητική δραστηριότητα, ή οποία συνεχώς έντείνεται. Όστόσο, ένας ακόμη άπαραίτητος όρος μένει νά ικανοποιηθεί ώστε αυτή ή δραστηριότητα νά είναι αποτελεσματική: νά διατυπωθεί όσο τό δυνατόν πληρέστερα τό πρότυπο του σχολείου που πρέπει νά διαδοθεί σέ έθνικό επίπεδο⁶.

4/16 Όκτωβρίου 1829, στό J. Capodistrias, *Correspondance du Comte J. Capodistrias, président de la Grèce, comprenant les lettres diplomatiques, administratives et particulières écrites par lui depuis le 20 avril 1827 jusqu'au 9 Octobre 1831, publiées par E.A. Bétant*, Γενεύη-Παρίσι 1839, τ. ΙΙΙ, σ. 330). Η άντιμετώπιση αυτής της ύπόθεσης ξεφεύγει όμως από τά πλαίσια της μελέτης μας.

1. Είναι χαρακτηριστικό ότι ό Ν. Δραγούμης άποκαλεί τό Σύνταγμα του 1822 «Νόμον όργανικόν του έτι άνυάρχτου κράτους» (*Ιστορικά Άναμνήσεις*, έ.π., σ. 32).

2. Βλ. σχετικά Στ. Παπαδόπουλος, «Γωάννης Καποδίστριας, Ό θεμελιωτής του Νεο-ελληνικού Κράτους», Έτος Καποδίστρια, Διακόσια χρόνια από τη γέννησή του, Άθήνα 1978, σ. 46-48· Χ. Κλειώσης, *Ιστορία...*, έ.π., σ. 289 κ.έ.

3. Άπό τόν Ίανουάριο του 1830 οι έκτακτοι έπιτροποι άντικαθίστανται στους περισσότερους νομούς από «Πολιτικούς Διοικητάς» (βλ. Χ. Κλειώσης, *Ιστορία...*, έ.π., σ. 310-311). Άλλά και αύτοί διορίζονται από τόν Κυβερνήτη και μετατίθενται ή παύονται από τόν ίδιο κατά βούληση: απόλυτη έξάρτηση σύμφωνη με την άντίληψη για μιá διοίκηση ένοποιημένη και αύστηρά ιεραρχημένη.

4. Γενική Έφημερίς, έτος Γ', άρ. 29, 25 Άπριλίου 1828, σ. 121 (Γενικά Όδηγίαι πρós τους Έκτάκτους Έπιτρόπους).

5. Α. Μάμουκας, Τά κατά την Άναγέννηση της Έλλάδος υπό διαφόρων συντελείσεων συνταχθέντα πολιτεύματα, τ. ΙΑ', Πειραιάς 1852, σ. 137, 188 κ.έ.

6. «Οί σκοποι του έθνους άπήνησαν με τάς εύχάς της Κυβερνήσεως, και έξεδόθη κατά την 2 Αύγούστου τό ύπ' άρ. ΙΑ' ψήφισμα της Έθνικής Συνελεύσεως. Τό ψήφισμα τουτο έχουν

Ἦδη στὰ πρῶτα χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, ἡ βελτίωση τῆς παιδαγωγικῆς ὀργάνωσης τῶν σχολείων μέσα ἀπὸ κεντρικὴ παρέμβαση ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ σημεῖα τῆς ἐκπαιδευτικῆς προβληματικῆς καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια καθήκοντα τοῦ Ἐφόρου τῆς Παιδείας. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος καλεῖται, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες καὶ κατὰ περίπτωσιν προτάσεις καὶ παρεμβάσεις γιὰ τὶς ὁποῖες ἤδη μιλήσαμε, νὰ ἐπεξεργαστεῖ καὶ νὰ προτείνει στὴν κυβέρνηση ἓνα λεπτομερὲς σχέδιο σπουδῶν γιὰ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, στὸ ὁποῖο νὰ προσδιορίζονται τὰ μαθήματα ποὺ πρέπει νὰ διδάσκονται, ἡ κατάταξή τους, ἡ διάρκειά τους, καθὼς καὶ ἡ μέθοδος διδασκαλίας γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ αὐτά. Αὐτὸ τὸ σχέδιο, ἀφοῦ τὸ ἐνέκρινε ἡ Διοίκηση, θὰ εἰσαγόταν σὲ ὅλα τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα τῆς χώρας γιὰ νὰ μὴν «καταναλίσκεται εἰς μάτην ὁ πολυτιμότερος καιρὸς τῆς νεότητος»¹. Ἀλλὰ τέτοιου τύπου λεπτομερεῖς ἀναφορὲς στὴν παιδαγωγικὴ ὀργάνωση ἔχουμε ἐντοπίσει στὰ ἐπίσημα κείμενα μόνον ὅσον ἀφορᾷ τῇ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση. Γιὰ τὴν πρωτοβάθμια οἱ ἀρχὲς φαίνεται ὅτι θεωροῦν τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα: τὸ γεγονός ὅτι οὐσιαστικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς μεθόδου εἶναι ἡ ἀπόλυτη κωδικοποίησις ὅλων τῶν στοιχείων τῆς σχολικῆς ἐργασίας μὲ στόχο τὴν ἐντατικοποίησιν τοῦ ὠφέλιμου χρόνου, θεωρεῖται ἀρκετὸ γιὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἀποδοτικότητος τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων.

Ἀλλὰ τί εἶναι στὴν πραγματικότητα αὐτὰ τὰ σχολεῖα ποὺ ἰδρύονται στὰ 1820 καὶ ποὺ ἡ ὀργάνωσή τους ἔχει ἀφεθεῖ στὶς ἱκανότητες τῶν δασκάλων ποὺ δηλώνουν «ἀλληλοδιδασκτικοί»; Καὶ ποῦ ἔχουν μαθητεύσει αὐτοὶ οἱ δάσκαλοι;

Ὁ πρῶτος πυρήνας τῶν «ἀλληλοδιδασκάλων» προέρχεται ἀπὸ τὸ σχολεῖο τοῦ Ἰασίου, ποὺ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή λειτούργησε καὶ ὡς διδασκαλεῖο. Στὸ Λόγιο Ἑρμῇ δημοσιεύονται ἀνταποκρίσεις ἀπὸ δύο δημόσιες ἐξετάσεις ποὺ ἔγιναν, ἡ μία στὰ μέσα Ἰουλίου τοῦ 1820 καὶ ἡ ἄλλη στὶς 28 Ὀκτωβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους². Στὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν ἐξετάσεων, οἱ «μαθητοδιδάσκαλοι» —δηλαδὴ ἐνήλικες μὲ γραμματικὲς γνώσεις ποὺ παρακολούθησαν ἐπὶ τρίμηνο

ἀντικείμενον, ὁποῖον πρέπει νὰ ἔχῃ ἡ δημόσιος ἐνὸς ἔθνους ἐκπαίδευσις, τὴν ἀνάπτυξιν δηλονότι τῶν φυσικῶν, νοερῶν καὶ ἡθικῶν δυνάμεων, ἀπαιτεῖ τὴν σύστασιν τῶν διδασκτικῶν καταστημάτων, ὅσα ἐκτίθενται εἰς τὸ ἄρθρον 3. Ἀλλ' εἰς τὴν σύστασιν ταύτην ἀπαιτεῖται προηγουμένως νὰ πραγματοποιηθῶσιν οἱ προσδιωρισμένοι παρὰ τοῦ ἔθνους διὰ τὰ καταστήματα ταῦτα πόροι· καὶ ἀφοῦ προμηθευθῶσιν ὅλα τὰ ἀναγκαῖα μέσα, νὰ συνταχθῇ γενικὸς Ὁργανισμός, καὶ μέθοδος διδασκτικὴ ὁμοιόμορφος εἰς ὅλα τὰ διδασκτικὰ καταστήματα, χωρὶς τῆς ὁποίας δὲν ἐλπίζεται οὐδεμία πρόοδος» («Ἡ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Παιδείας Γραμματεία Πρὸς τοὺς κατὰ τὴν Ἐπικράτειαν Διδασκάλους», 10 Ὀκτ. 1829, *Γενικὴ Ἐφημερίς*, 1829, σ. 299).

1. Διάταγμα τοῦ Ὑπουργοῦ Ἐσωτερικῶν τῆς 10 Φεβρ. 1825, παράγραφος ι' (Α. Διαταλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τευχ. ἀρ. 38, σ. 69).

5. Λόγιος Ἑρμῆς, 1820, σ. 688-694, καὶ 1821, σ. 125-129.

ὡς πρωτόσχολοι τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο— ἀπαντοῦν σὲ ἐρωτήσεις σχετικὰ μὲ τὸ μηχανισμό τῆς μεθόδου καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ σχολείου, καὶ ἐφοδιάζονται μὲ διπλώματα καὶ συστατικὰ γράμματα. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ, σὲ σύνολο 18 ὑποψηφίων ποὺ παρουσιάστηκαν καὶ πέρασαν μὲ ἐπιτυχία τὶς ἐξετάσεις, οἱ 11 θὰ ἀναχωροῦσαν ἀμέσως γιὰ περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας (Πελοπόννησος, Στερεά, Θεσσαλία, Κρήτη) ὅπου εἶχαν προσκληθεῖ νὰ συστήσουν καὶ νὰ διευθύνουν ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα. Στὸν πυρῆνα αὐτὸ τῶν μαθητῶν τοῦ Κλεόβουλου θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε ἐκείνους ποὺ παρακολούθησαν παραδόσεις μὲ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο στὴν Εὐρώπη, ὅπως ὁ Γ. Κωνσταντινίδης, δάσκαλος στὸ σχολεῖο τῆς Φιλανθρωπικῆς Ἑταιρείας στὸ Ναύπλιο τὸ 1826, ὁ ὁποῖος εἶχε σπουδάσει τὴ μέθοδο στὸ ἴδρυμα τῆς Borough-Road στὸ Λονδίνο¹. ἄλλους ἐπίσης ποὺ δηλώνουν μαθητὲς τοῦ Ἀθανασίου Πολίτη, διευθυντῆ τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων τῶν Ἰονίων, ὅπως π.χ. ὁ Συνέσιος Σμυρναῖος, τὸν ὁποῖο βρίσκουμε τὸ 1826 δάσκαλο στὸ σχολεῖο τῆς Φιλομούσου Ἑταιρείας στὴν Ἀθήνα². καθὼς καὶ κάποιους μισσιοναριοὺς, ὅπως, π.χ., ὁ Κόρκ, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο στὴ Σύρα³. Τέλος, ἓνας ὀρισμένος ἀριθμὸς ἀλληλοδιδασκάλων θὰ πρέπει νὰ ἀποφοίτησε ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Ἀλληλοδιδασκτικὸ Σχολεῖο τοῦ Ἀργούς⁴. ἀριθμὸς ὄχι σημαντικὸς πάντως στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ λειτουργία του δὲν φαίνεται νὰ ἦταν οὔτε κανονικὴ οὔτε συνεχῆς⁵. Στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τους οἱ δάσκαλοι τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων δὲν ἔχουν ὑποστῇ καμιά εἰδικὴ ἐκπαίδευση. Εἶναι ἀπλῶς μαθητὲς κάποιων ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων, μὲ περιορισμένες γνώσεις τῆς γλώσσας καὶ μιὰ σχετικὴ ἱκανότητα στὴν ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου, ἡ ὁποία ὀρισμένες φορὲς βεβαιώνεται ἀπὸ διπλώματα καὶ ἀποδεικτικὰ ποὺ ἐκδίδουν οἱ δάσκαλοί τους ἢ ὁ Ἐφορὸς τῆς Παιδείας⁶.

1. J. Emerson, Cte de Pecchio, *Tableau...*, ὁ.π., σ. 334. Γενικὴ Ἐφημερίς, ἀρ. 92, 15 Σεπτ. 1826. Α. Dimaras, *The Other British Philhellenes*, Macmillan, 1973. Ἀνάτυπο ἀπὸ R. Clogg (ἐπιμ.), *The Struggle for Greek Independence*, σ. 210.

2. Βλ. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 76, σ. 110 (Ἐκθεση τοῦ Συνεσίου γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ σχολείου του μὲ ἡμερομηνία 24 Ἰανουαρίου 1826).

3. Βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ἡ Μέση Ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1893)*, Ἀθήνα 1986, σ. 50, 61.

4. Ὁ Τρ. Σκληβερίτης εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ ὑποδείξει ἓνα ἀποδεικτικὸ ἀποφοίτησης ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Σχολεῖο τοῦ Ἀργούς μὲ ἡμερομηνία 26 Μαΐου 1825, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἀγγελίδης ἀπὸ τὴ Σύμη, 28 ἐτῶν, διδάχθηκε «θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον» καὶ ἐκρίθη «ἄξιος τοῦ νὰ συστήσῃ, διδάξῃ καὶ διοικήσῃ ἐπωφελῶς τοιοῦτον εἶδος διδασκαλείαν» (Μουσεῖο Λαογραφικῆς Συλλογῆς Μυκόνου, Ἀρχεῖο χειρογράφων, Ἐγγραφα μονῆς Ἀγίου Παντελεήμονος).

5. Βλ. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 51, σ. 84-85 (Οἱ Ἐφοροὶ τοῦ σχολείου τοῦ Ἀργούς πρὸς τὴν Κυβέρνηση, 9 Ἀπριλίου 1825).

6. Βλ. γιὰ παράδειγμα: Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 76, σ. 111 (Ἐκθε-

“Ολοι αὐτοὶ οἱ δάσκαλοι, ποὺ στὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς δηλώνουν ὅτι ἀκολουθοῦν τὸ σύστημα τοῦ Κλεόβουλου, ἔχουν στὴ διάθεσή τους ὡς βοηθήματα μόνο κάποια χειρόγραφα καὶ ἀκρωτηριασμένα ἀντίγραφα ἐνὸς ὁδηγοῦ ποὺ ὁ Κλεόβουλος συντάξε γύρω στὰ 1820¹· καὶ αὐτὰ γιὰ νὰ ὀργανώσουν τὰ σχολεῖα τοὺς σύμφωνα μὲ μιὰ μέθοδο ποὺ ἡ ἐξαιρετικὴ κωδικοποίησή της καθιστᾷ ἀπαραίτητες τὶς γραπτὲς ὁδηγίες. Δύο ἔντυποι «Ὁδηγοὶ» ποὺ ὑπάρχουν στὰ ἑλληνικά, ὁ ἓνας τοῦ Ἀθ. Πολίτη² καὶ ὁ ἄλλος—ἄμεσα ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸ ἀγγλικὸ σύστημα—ποὺ εἶναι ἐκδοσὴ ἱεραποστολῶν³, δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζουν μεγάλη διάδοσιν⁴. Ἄν προσθέσουμε σ’ αὐτὰ τὸν προσωρινὸ χαρακτήρα τῆς ἐγκατάστασης τῶν περισσότερων σχολείων, καθὼς καὶ τὶς ἐλλείψεις σὲ ὑλικὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴ διδασκαλία⁵, τότε μπορούμε νὰ θεωρήσουμε πραγματικὴ τὴν εἰκόνα ποὺ ὁ Γ. Γεννάδιος δίνει τὸ 1825: «[...] τὰ ὀλίγα [ἄλληλο] διδασκτικὰ σχολεῖα, ὅσα εἶδα εἰς τὴν Ἑλλάδα, εἶναι μόνον σκιὰ σχολείων, ἐκτὸς τοῦ τῶν Ἀθηνῶν· καὶ οἱ διδάσκαλοι τόσον ἀμαθεῖς, ὥστε δικαίως ἤμπορεῖ τις νὰ μὴ πιστεύῃ ὅτι ἐδιδάχθησαν ἢ καὶ εἶδαν τὴν μέθοδον ταύτην, ἂν καὶ ἔχωσι πολλοὶ καὶ διπλώματα ἀποδεικτικὰ τῆς σπουδῆς των»⁶. Τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς ὁ Γ. Γεννάδιος τὶς συνοδεύει μὲ τὴν πρόταση νὰ ἐκδοθοῦν οἱ ἀπαραίτητοι γιὰ τὴ διδασκαλία πίνακες μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Γ. Κωνσταντῆ, Γενικοῦ Ἐφόρου τῆς Παιδείας, καθὼς ἐπίσης καὶ μιὰ «Ὁδηγητικὴ» ποὺ νὰ καθορίζει τὸν τρόπο διδασκαλίας καὶ τὸ μηχανισμό τῆς μεθόδου. Δὲν βρήκαμε ὅμως κανένα ἔχνος ὁποιασδήποτε ἀπήχησης αὐτῆς τῆς πρότασης στὶς ἀρχές. Ἔτσι ὁ Ι. Καποδίστριας θὰ διαπιστώσει ξανά τὸ 1829 τὴν ἀπουσία ὁποιασδήποτε ὁμοιομορφίας στὴν ὀργάνωση τῶν σχολείων τῆς χώρας: «Ἐπειδὴ μέχρι τοῦδε δὲν ἐκانونίσθη δι’ ἐγγράφου διατάξεως ὁ τρόπος, τὸν ὁποῖον ὀφείλουν νὰ ἀκολουθοῦν οἱ διδάσκαλοι τῶν ἡδὴ ὑπαρχόντων ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων, καθεὶς τούτων μετα-

ση Συνεσίου Συμυρναίου), καθὼς καὶ διπλωμα ἀλληλοδιδασκικοῦ διδασκάλου μὲ ὑπογραφή τοῦ Κωνσταντῆ (18 Σεπτ. 1825), στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 64, σ. 96.

1. Ι.Π. Κοκκῶνης, *Περὶληψις τῆς γενομένης ἀναφορᾶς εἰς τὴν ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῇ περὶ τοῦ Ἐργχειρίδιον τοῦ διὰ τὰ Ἀλληλοδιδασκτικὰ Σχολεῖα τῆς Γαλλίας συνταχθέντος ἐπὶ τοῦ Κ. Σαραζίνου (SARAZIN), Αἴγινα 1830, σ. 7.*

2. Ἀθ. Πολίτης, *Ἐργχειρίδιον τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, εἰς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Ἰόνιον Κράτος παιδαγωγῶν*, Κέρκυρα 1820.

3. *Σύστημα Ἀγγλικῶν διὰ τὰ σχολεῖα, ἢ εὐκόλος μέθοδος διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν παιδῶν*, Μάλτα 1827.

4. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μᾶς ὁδηγοῦν οἱ ἀπαντήσεις τῶν δασκάλων στὸ ἐρωτηματολόγιο τῆς ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῆς (βλ. πῶς κάτω). Σὲ σύνολο 20 δασκάλων μόνον δύο ἀναφέρονται στὸ «ἄγγλικὸ σύστημα» καὶ ἓνας στὸ σύστημα τοῦ Πολίτη.

5. Ι.Π. Κοκκῶνης, *Περὶληψις...*, ὁ.π., σ. 25-26.

6. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 46, σ. 79-82 (ἐπιστολὴ τοῦ Γεννάδιου—ἀρχιδιδασκάλου—τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ ἀπιστάτου) τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων τῆς Ἀθήνας τὴν ἐποχὴ αὐτῇ—πρὸς τὸ στρατηγὸ Γκούρα, 30 Ἰαν. 1825).

χειρίζεται ἴδιον σύστημα εἰς τὴν διεύθυνσιν τοῦ σχολείου του, ὅποιον ἕκαστος νομίζει καταλλήλότερον»¹.

Γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς ὁμοιογενοῦς ὁργάνωσης τῶν σχολείων στὴ βάση μιᾶς «ὁρθῆς» μεθόδου τὸ συγκεντρωτικὸ κράτος θὰ νομοθετήσῃ προδιαγραφὰς καὶ θὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ μηχανισμό του γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους. Σὰν πρῶτο μέτρο πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴ ὀρίζονται, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1829, τρεῖς ἐπιτροπὲς ἐπιφορτισμέναι μετὰ τὴ μεταφράσῃ ἢ τὴ σύνταξιν τῶν διαφόρων σχολικῶν ἐγχειριδίων καὶ συγγραμμάτων «συντεινόντων πρὸς ὁμοιόμορφον καὶ τελειότερον ὁργανισμόν τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν καὶ τυπικῶν σχολείων»². Ἀνάμεσα σ' αὐτὰς ἡ τρίτη ἐπιτροπὴ, ἡ «Ἐπὶ τῆς Προπαιδείας», συγκροτεῖται ἀπὸ τοὺς Η.Α. Dutrône³, Ν. Νικητόπουλον⁴ καὶ Ι.Π. Κοκκίνου⁵. Τὰ καθήκοντά της ὀρίζονται ἀπὸ τὸ ἴδιον διάταγμα ὡς ἐξῆς: «Θέλουν δὲ ἐνασχοληθῆναι εἰς τὴν ἀναθεωρήσιν τῶν ἤδη μεταφρασμένων πινάκων καὶ βιβλίων εἰς χρῆσιν τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων καὶ θέλουν καθυποβάλλειν εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὰς παρατηρήσεις τῶν περὶ τῶν ἄλλων, ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὸ θεμελιώδες τοῦτο μέρος

1. στὸ ἴδιον, τεκμ. ἀρ. 206, σ. 346-347 (ὁ Κυβερνήτης πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπὴν, 24 Ὀκτ. 1829).

2. Ψήφισμα Α' καὶ διάταγμα τῆς 18 Ὀκτ. 1829, στὸ ἴδιον, τεκμ. ἀρ. 195, σ. 331.

3. Ὁ Η.Α. Dutrône (1796-1867), λοχαγὸς τοῦ Γαλλικοῦ ἐπιτελείου, ἦρθε στὴν Ἑλλάδα στὶς ἀρχὰς τοῦ 1828. «Ὅπως οἱ περισσότεροι Γάλλοι ἀξιωματικοὶ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Καποδίστρια σὲ διάφορες ἀποστολὰς. Ἐπέστρεψε εἰς τὴν Γαλλίαν στὰ μέσα τοῦ 1830. Τὸ 1831 σὲ φυλλάδιον ποὺ δημοσίευσε στὸ Παρίσι, ἀποσείει, βασιζόμενος στὴν ἀλληλογραφία του μετὰ τὸν Καποδίστρια, ὅποιαδήποτε συμμετοχὴ καὶ εὐθύνῃ γιὰ τὴν ὁργάνωσιν τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐκφράζει τὴ διαφωνία του ὡς πρὸς τὴ φιλολογικὴ καὶ θεωρητικὴ κατεύθυνσιν ποὺ τῇ δόθηκε. Βλ. σχετικὰ (Η. Dutrône), *Extraits de la correspondance de H. Dutrône avec M. le Président Capodistria, pour éclairer la polémique élevée à l'occasion des derniers événements de Grèce*, Παρίσι 1831, σ. 23-24.

4. Ὁ Ν. Νικητόπουλος (1795-1846), παρακολούθησε τὴν διδασκαλίαν τοῦ Κλεόβουλου στὸ Ἰάσιο τὸ διάστημα 1819-1821. Τὸ 1822 τὸν βρίσκουμε δάσκαλον στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ τῆς Τρίπολης. Ἀπὸ τὸ 1824 ὡς τὸ 1826 διευθύνει τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖον θηλέων στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τὸν Μάρτιον τοῦ 1829 ὡς τὸν Αὐγούστου τοῦ 1830 διδάσκει στὸ σχολεῖον τοῦ Ὁρφανοτροφείου στὴν Αἴγινα. Ἐγγράφη πολλὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια κυρίως κατηχήσεις. [Βλ. Α. Δημαρχῆς, «Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846), Γιὰ ἕνα ἀλλοιότυπον ἑλληνικὸν σχολεῖον», *Ἐρανιστής*, 11 (1974), Ἀθήνα 1980, σ. 323-332].

5. Ὁ Ι.Π. Κοκκίνος (1796-1864) παρακολούθησε τὰ μαθήματα τοῦ Ch. Sarazin στὸ Παρίσι. Ὑπῆρξε κυρίαρχη φυσιογνωμία στὸ χωρὸ τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης τόσο στὴν καποδιστριακὴ ὥσθ καὶ στὴν ὀθωνικὴ περίοδο. Ἀπὸ τὸ 1836 ἕως τὸ 1852 χρημάτισε Διευθυντὴς τοῦ Διδασκαλείου καὶ Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς τῶν Δημοτικῶν Σχολείων. Δημοσίευσε σχολικὰ ἐγχειρίδια γιὰ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν διδασκόμενων μαθημάτων, καθὼς καὶ παιδαγωγικὰς πραγματεῖες. [Βλ. Μ. Ἀμαριώτου, *Ι.Π. Κοκκίνος, Ὁ πρῶτος μας παιδαγωγός*, Ἀθήνα 1937].

τῆς Δημοσίου Παιδείσεως»¹. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο σκέλος συγκεκριμενοποιεῖται σύντομα στὴν ἀνάγκη σύνταξης ἐνὸς ἐγγράφου κανονισμοῦ ὀργάνωσης τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων.

Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἡ ἐπιτροπὴ ἀποφασίζει στὶς πρῶτες συνεδριάσεις της νὰ μελετήσῃ συγκριτικά: 1) ὅλα τὰ ἐγχειρίδια τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου σὲ ἐλληνικὴ γλῶσσα· 2) τὸ ἐγχειρίδιό τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς τοῦ Ch. Sarazin². 3) τοὺς διάφορους τρόπους ὀργάνωσης τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων ποὺ ἐφαρμόζουν οἱ δάσκαλοι τῆς χώρας καὶ ποὺ τοὺς περιγράφουν στὶς ἀπαντήσεις τοὺς σὲ ἐρωτηματολόγιο ποὺ τοὺς ἀπηύθυνε ἡ Ἐπιτροπὴ³.

Φαίνεται, ὅμως, ὅτι ἡ ἐπιτροπὴ προσανατολίστηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πρὸς τὴ μετάφραση καὶ προσαρμογὴ τοῦ Ἐγχειριδίου τοῦ Sarazin. Στὰ πρακτικὰ τῆς Συνεδριάσεως τῆς 8 Δεκεμβρίου 1829 σημειώνεται: «Ἡ Ἐπιτροπὴ, ἀφοῦ κατ' ἀρχὰς ἐδιώρισε τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐγχειριδίου τῆς μεθόδου, ἔκρινεν εὐλογον νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τοὺς διδασκάλους δι' ἐγκυκλίου ὅσα ἐζήτησε· ἐπειδὴ ἐστοχάσθη, ὅτι ἂν καὶ μὲ τοῦτο δὲν εἶχε τίποτε καλὸν νὰ ἐλπίσῃ εἰς βοήθειάν της, ἐσήκωνε τοῦλάχιστον ἀπὸ τοὺς διδασκάλους πᾶσαν αἰτίαν προφάσεως ὅτι ἐκانونίσθη ἡ μέθοδος ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς χωρὶς νὰ ἐρωτηθῶσιν ἐκείνοι ποσῶς περὶ τῶν ὧσων ἤξευραν καλῶν, ὡς τοὺς ὑπολαμβάνουσι, τρόπων»⁴. Ἡ ἀντιμετώπιση αὐτῇ διαφαίνεται καὶ στὴ σύνταξη τῆς ἐγκυκλίου τῆς 14 Νοεμβρίου 1829⁵. Τὸ ἐρωτηματολόγιο ὡς μέσο προτυποποίησης, ἡ ὁποία ἐπιπλέον πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ σὲ περιορισμένο χρονικὸ διάστημα, ἀπαιτεῖ προσδιορισμὸ τῶν παραμέτρων καὶ τάξῃ στὴ διατύπωση τῶν ἐρωτήσεων ὥστε νὰ κατευθύνει τὶς ἀπαντήσεις καὶ νὰ ἐπιτρέπει στὴ συνέχεια τὶς ὁμαδοποιήσεις καὶ τὴ μέτρηση

1. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 195, σ. 332.

2. Ch. L. Sarazin, *Manuel des écoles élémentaires ou Exposé de la méthode d'enseignement mutuel*, Παρίσι 1829. Ὁ Ch. Sarazin ἦταν ἀπὸ τὸ 1824 καθηγητὴς τῆς ἐιδικῆς σειρᾶς μαθημάτων ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου ποὺ ἱδρυσε ὁ Δῆμος τοῦ Παρισιοῦ καὶ ἐπιθεωρητὴς τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων τοῦ Διαμερίσματος τοῦ Σηκουάνα. Διατηροῦσε προσωπικὴ ἀλληλογραφία μὲ τὸν Καποδίστρια, ὁ ὁποῖος σὲ ἐπιστολὴ του τὸν εὐχαρίστει γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ «τὶς φροντίδες μὲ τὶς ὁποῖες περιέβαλε τοὺς ἑλληνες μαθητὲς τοῦ Ἰνστιτούτου του» (J. Capodistrias, *Correspondance...*, ὁ.π., τ. II, σ. 34). Τὸ Ἐγχειρίδιό του υιοθετήθηκε ἀπὸ τὴν «Société pour l'insrtuction élémentaire de Paris», τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς ὁποίας πρότεινε στὸν Καποδίστρια τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου στὰ Ἑλληνικά (βλ. ἐπιστολὴ τῆς 5 Ἰουνίου 1828, στὸ ἴδιο, σ. 329). Ἀκόμη τὸ 1911 τὸ *Manuel...* χαρακτηρίζεται ὡς «πραγματικὸς κώδικας τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου» [F. Buisson (sous la direction de), *Nouveau dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire*, Παρίσι 1911, σ. 1859].

3. Ι.Π. Κοκκῶνης, *Περίληψις...*, ὁ.π., σ. 3-4.

4. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 283, σ. 603.

5. «Ἡ Ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπὴ πρὸς τοὺς Διδασκάλους τῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπικράτειαν Ἀλληλοδιδασκτικῶν Σχολείων», 14 Νοεμβρίου 1829, στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 248, σ. 468-469.

τῶν ἀποκλίσεων¹. Ἀντίθετα, ἡ ἐγκύκλιος τῆς Ἐπιτροπῆς ἀφίνει σχεδὸν ἀπόλυτη ἐλευθερία στοὺς δασκάλους γιὰ τὴ διατύπωση τῶν παρατηρήσεών τους, μειώνοντας ἔτσι τὴν ἐπιχειρησιακὴ χρησιμότητά της.

Στὴν τελικὴ τοῦ ἔκθεσης πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ, μὲ ἡμερομηνία 30 Ἰανουαρίου 1830, ὁ Ι.Π. Κοκκῶνης ἐπιχειρεῖ μιὰ κριτικὴ παρουσίαση τῶν ὑπαρχόντων «Ἐγχειριδίων» καὶ «Ὁδηγῶν» τῆς μεθόδου, καθὼς καὶ ἓνα σύντομο σχολιασμὸ τῶν ἀπαντήσεων τῶν δασκάλων, ἐμμένοντας κυρίως στὸν ἀποσπασματικὸ καὶ μερικὸ χαρακτήρα τους. Θεωρεῖ ὅτι τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχουν εἶναι ἀνεπαρκῆ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς προδιαγραφὲς μιᾶς μεθόδου διδασκαλίας, τῆς ὁποίας τὰ πλεονεκτήματα πηγάζουν ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ μεθοδικὴ καὶ πειραματικὰ ἐπιβεβαιωμένη νέα σύνθεση ἥδη ὑπαρχόντων στοιχείων τῆς παιδαγωγικῆς τεχνικῆς. Μπροστὰ λοιπὸν στὸ κενὸ τῶν γραπτῶν καὶ ἐνιαίων προδιαγραφῶν, ποὺ πρέπει νὰ καλυφθεῖ, καὶ δεδομένων τῆς πίεσης χρόνου καὶ τῆς ἑλλείψεως τῶν μέσων ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὸν πειραματισμὸ, ὁ Κοκκῶνης ἐκφράζεται ὑπὲρ τῆς υἱοθέτησης τοῦ προτύπου τοῦ Sarazin. Πρόκειται ἐξάλλου γιὰ μετεξέλιξη καὶ μεγαλύτερη κωδικοποίηση τοῦ ἴδιου ἀρχικοῦ προτύπου ποὺ ὁ Κλεόβουλος εἶχε ἀκολουθήσει στὸ σύστημά του. Προτείνει, λοιπόν, τὴ μετάφραση τοῦ ἐγχειριδίου, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ διατηρήσει ἐπακριβῶς ὅλες τὶς διατάξεις ποὺ ἀναφέρονται στὴν ὀργάνωση τοῦ σχολείου καὶ τὸ μηχανισμὸ τῆς μεθόδου, ἐνῶ θὰ πρέπει νὰ γίνουν οἱ ἀπαραίτητες τροποποιήσεις γιὰ νὰ προσαρμοστεῖ ὁ τρόπος διδασκαλίας τῆς ἀνάγνωσης καὶ τῆς γραφῆς στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα².

Ἡ πρόταση αὐτὴ ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν Καποδίστρια³ παρὰ τὴ διαφωνία τοῦ Ν. Νικητόπουλου, ὁ ὁποῖος στὴ δική του ἔκθεση εἶχε ὑποστηρίξει νὰ μὴν περιοριστοῦν στὸ Ἐγχειρίδιο, ἀλλὰ νὰ ἐπιχειρήσουν τὴ σύνταξη ἐνὸς νέου «Ὁδηγοῦ» ἐνσωματώνοντας τὴν ἐμπειρία τῶν ἐλλήνων δασκάλων⁴. Ἡ διαφωνία αὐτὴ ἔχει ἀντιμετωπιστεῖ ὡς ἔκφραση τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα σὲ μιὰ «δημοκρατικὴ» παιδαγωγικὴ ἀντίληψη—ποὺ τὴν ἐκφράζει ὁ Νικητόπουλος—ἡ ὁποία τείνει νὰ ἀφήσει στὸ δάσκαλο ἓνα ἀρκετὰ εὐρὺ περιθώριο πρωτοβουλίας καὶ νὰ ἐγκαταστήσει μιὰ παιδαγωγικὴ σχέση ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰ φιλελεύθερη πολιτικὴ ἀντίληψη, καὶ σὲ μιὰ τάση αὐταρχικὴ—Κοκκῶνης καὶ

1. Βλ. γιὰ τὴν πρακτικὴ τῶν ἐρωτηματολογίων ὡς ἐργαλεῖο τῆς διοικητικῆς παρέμβασης μὲ κατεῦθυνση τὴν ὁμοιογενοποίηση τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης στὴ Γαλλία τὸν 19ο αἰ.: A. Querrien, *Généalogie des équipements collectifs. Les équipements de normalisation. L'école primaire*, Παρίσι 1975, σ. 79-82.

2. Ι.Π. Κοκκῶνης, *Περίληψις...*, ὅ.π., σ. 23-24.

3. Βλ. ἐπιστολὴ τοῦ Καποδίστρια πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ μὲ ἡμερομηνία 17 Φεβρ. 1830, στὸ ἴδιο, σ. 29-30.

4. Ἐκθεση μὲ ἡμερομηνία 9 Φεβρ. 1830, Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 353, σ. 760-772.

Καποδίστριας—, πού θέλει νά ἐπιβάλλει ἓνα ξένο, αὐστηρό καὶ ἀμετακίνητο πρότυπο, τοῦ ὁποίου ὁ μηχανισμός χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ὑποταγὴ τοῦ παιδιοῦ¹. Ὡστόσο, καὶ στὶς δύο ἐκθέσεις—Κοκκῶνης καὶ Νικητόπουλος—, ὁ σκοπὸς τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης ὀρίζεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο: μετάδοση τῶν στοιχειωδῶν γνώσεων τῶν ἀναγκαίων γιὰ κάθε ἐπάγγελμα καὶ γιὰ ὅλες τὶς κοινωνικὲς ὁμάδες, καὶ διαμόρφωση πολιτῶν πού θὰ ὑπακούουν στοὺς νόμους². Σχετικὰ μὲ τοὺς τρόπους αὐτῆς τῆς διαμόρφωσης, καὶ οἱ δύο ἐπιλέγουν τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ πρότυπο ὅπου ἡ παιδεία καὶ ὁ ἐθισμός στὴν πειθαρχία βασίζονται στὴν «ὁμαλοποιητικὴ κύρωση» καὶ στὴν «ιεραρχημένη ἐπιτήρηση»³. Ἐπιπλέον καὶ οἱ δύο παιδαγωγοὶ—Νικητόπουλος καὶ Κοκκῶνης—ἐπιμένουν στὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐνιαίας καὶ ὁμοιόμορφης ὁργάνωσης τῶν σχολείων, στὴ βάση ἐνὸς λεπτομεροῦς κανονισμοῦ, πού θὰ ἐπιβληθεῖ ἀπὸ τὸ κράτος⁴ καὶ θὰ διαδώσει σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο αὐτὴν τὴν τεχνικὴ τῆς ἐξουσίας.

Ἡ μετάφραση-διασκευὴ τοῦ *Ἐγχειριδίου* τοῦ Sarazin ἀπὸ τὸν Κοκκῶνη ἐκδόθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1830⁵. Τὸ μοντέλλο στὶς ἀρχές του δὲν διαφέρει ἀπὸ ἐκεῖνο πού εἶχε παρουσιάσει ὁ Κλεόβουλος στὸ *Λόγιο Ἐρμῆ*, ἀλλὰ ἐντυπωσιάζει ὁ σφαιρικὸς χαρακτήρας του, ἡ πλήρης καὶ λεπτομερέστατη παρουσίαση τοῦ μηχανισμοῦ. Τίποτα δὲν ἀφήνεται στὴν τύχη ἢ στὴν ἐκτίμηση τοῦ δασκάλου. Κάθε στοιχεῖο συστατικὸ τῆς σχολικῆς διαδικασίας προδιαγράφεται μὲ λεπτομέρεια καὶ ἀκρίβεια πού ἀποκλείουν τὴν ὅποια παραλλαγή: τὸ ὕλικὸ πλαίσιο (κτίριο, ἐπιπλά, ὄργανα) (κεφ. Α', σ. 1-15), ὁ τρόπος διδασκαλίας τῶν διαφόρων μαθημάτων—γραφὴ (κεφ. Β', σ. 15-23 καὶ κεφ. ΣΤ', σ. 118-120), ἀνάγνωση (κεφ. Γ', σ. 13-37), ἀριθμητικὴ (κεφ. Δ', σ. 37-46), χριστιανικὴ διδασκαλία (κεφ. Ε', σ. 46-50), γραμμικὴ ἱχνογραφία (κεφ. ΣΤ', σ. 50-55), γραμματικὴ (κεφ. Ζ', σ. 55-59)—καθὼς καὶ ὁ τρόπος κατάρταξης τῶν μαθητῶν

1. Α. Δημαρχῆς, «Ν. Νικητόπουλος...», ὁ.π.

2. Βλ. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 353, σ. 772. Ι.Π. Κοκκῶνης, *Περίληψις...*, ὁ.π., σ. 4.

3. Βλ. Μ. Foucault, *Surveiller et punir*, Παρίσι 1975, σ. 172-186. Ὁ Ν. Πουλαντζᾶς ἔχει ὑπογραμμίσαι τὴν ἀναλογία αὐτοῦ τοῦ προτύπου μὲ τὴ διαδικασία ἐξατομίκευσης, πού εἶναι ἴδια τοῦ ἀστικοῦ κράτους χωρὶς διάκριση πολιτικοῦ καθεστώτος (Ν. Poulantzas, *L'état, le pouvoir, le socialisme*, Παρίσι 1978, σ. 72 κ.ε.).

4. Βλ. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., σ. 764. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς εἰδικὲς διατάξεις αὐτοῦ τοῦ κανονισμοῦ, τὰ πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τῆς ἐπιτροπῆς δὲν μᾶς παρέχουν ἱκανοποιητικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν κατανόηση τῆς διαφοροποίησης τοῦ Νικητόπουλου. Ὁ ἴδιος στὴν ἐκθεσή του περιορίζεται στὴν παρουσίαση τῶν παρατηρήσεων καὶ ὑποδείξεων τῶν δασκάλων, χωρὶς νὰ τοποθετεῖται ἀπέναντι σ' αὐτές.

5. (Ι.Π. Κοκκῶνης), *Ἐγχειρίδιον διὰ τὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα ἢ Ὀδηγὸς τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου ὑπὸ Σαραζίνου*, Αἴγινα 1830. Θὰ ἀναφερόμαστε σ' αὐτὴν τὴν ἐκδοση ὡς ὁ «Ὀδηγός».

στο καθένα από αυτά, ή κατανομή του χρόνου, ημέρησια, εβδομαδιαία και ετήσια, με λεπτομέρεια λεπτών (κεφ. Η', σ. 59-64)¹, τὰ διάφορα «προστάγματα» και ὁ τρόπος ἐκτέλεσής τους (κεφ. Θ', σ. 64-85)², ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς τῶν «πρωτοσχόλων», τὰ καθήκοντά τους και τὸ δικό τους ὥρολόγιο πρόγραμμα (κεφ. Ι', σ. 85-89), ἡ περιοδικότητα και ἡ διαδικασία διεξαγωγῆς τῶν διαφόρων ἐξετάσεων (κεφ. ΙΑ', σ. 88-89), τὰ διάφορα κατὰστιχα (ἐπτὰ τὸν ἀριθμὸ) και πίνακες κατὰτάξης τῶν μαθητῶν, καθὼς και ὑποδείγματα τῶν φύλλων μηνιαίου και τριμηνιαίου ἐλέγχου, ποὺ οἱ δάσκαλοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ συμπληρώνουν και νὰ στέλνουν στὴ Διοίκηση (κεφ. ΙΒ', σ. 91-97), τὰ καθήκοντα τῶν μαθητῶν, οἱ ποινὲς και οἱ βραβεύσεις (κεφ. ΙΓ', σ. 97-107), τὰ καθήκοντα τοῦ δασκάλου και ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἀπαιτούμενη τάξη (κεφ. ΙΔ', σ. 106-116), τέλος ὁ τρόπος ὀργάνωσης ἐνὸς νέου ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου (κεφ. ΙΕ', σ. 116-117).

1. Τὸ ἡμερήσιο πρόγραμμα, γιὰ παράδειγμα παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς:

Παράδοσις πρωῒνῃ

Κατὰ τὴν

“Ὤραν και Λεπτά.

- | | | |
|---|----|--|
| 8 | | Ἐμβαίνει ὁ διδάσκαλος και οἱ γενικοὶ πρωτόσχολοι εἰς τὸ διδακτήριον. Γίνεται ἡ ἐξέτασις τῆς καθαριότητος τῶν μαθητῶν, τεταγμένων εἰς τὸ προαύλιον. |
| 8 | 45 | Ἐμβαίνουν οἱ πρωτόσχολοι τῆς ἡμέρας· γίνεται ἡ πρόσκλησις αὐτῶν. |
| 9 | | Ἐξοδος τῶν μαθητῶν, προσευχή, πρόσκλησις. |

Γραφή

- | | | |
|---|----|--|
| 9 | 10 | Ἀρχὴ τῆς γραφῆς, ὑπαγορεύσεις, διορθώσεις. |
|---|----|--|

Ἀνάγνωσις

- | | | |
|----|----|---|
| 10 | | Δίδεται τὸ σημεῖον εἰς τοὺς μαθητάς νὰ ἐκβῶσιν ἀπὸ τὰ θρανία και νὰ καταταχθῶσιν εἰς κλάσεις ἀναγνώσεως. Συστάσις τῶν χορείων διὰ τὴν ἀνάγνωσιν εἰς τὰ ἡμικύκλια. |
| 10 | 10 | Ἀρχὴ τῆς ἀναγνώσεως, Α' τρόπος. |
| 10 | 25 | Β' τρόπος. |
| 10 | 40 | Γ' τρόπος. |
| 10 | 55 | Τέλος τοῦ γ' τρόπου. Διανομὴ τῶν πρωτείων. Πρόσκλησις τῶν ὑπαγορευτῶν τῆς ἀριθμητικῆς. Ἐπάνοδος εἰς τὰ θρανία. Συστάσις τῶν κλάσεων τῆς ἀριθμητικῆς. |

2. Παρουσιάζουμε σὲ παράρτημα ἓνα τμήμα τοῦ κεφαλαίου Θ' τοῦ Ὁδηγοῦ (σ. 64-79). Ἡ γνώση αὐτοῦ τοῦ συγκεκριμένου συστήματος τῶν προσταγμάτων, ποὺ δὲν εἶναι δυνατό νὰ παρουσιαστεῖ περιληπτικά, εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ γίνει κατανοητὸς ὁ μηχανισμὸς τῆς μεθόδου και ἡ ἄρθρωση διδακτικῆς διαδικασίας και διευθέτησης τοῦ σχολικοῦ χώρου. Βλ. ἐπίσης εἰκ. 13.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Ἡ δημόσια ἐκπαίδευση στὸ τέλος τοῦ 1829

Περιοχὲς	ΑΛΛΗΛΟΔ. ΣΧΟΛΕΙΑ		ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	
	Ἀριθμὸς σχολείων	Ἀριθμὸς μαθητῶν	Ἀριθμὸς σχολείων	Ἀριθμὸς μαθητῶν
Πελοπόννησος	25	1768	18	694
Νησιὰ	37	3650	31	1712
Σύνολο	62	5418	49	2406

Συμπεριλαμβάνονται τὸ Κεντρικὸ Σχολεῖο καὶ τὸ ὀρφανοτροφεῖο τῆς Αἴγινας.

Πηγή: *Γενικὴ Ἐφημερίς*, 1830, ἀρ. 21, σ. 81.

Ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ προτύπου ἐσωτερικῆς ὀργάνωσης τῶν σχολείων θεσπίστηκε ὡς ὑποχρεωτικὴ γιὰ ὅλα τὰ σχολεῖα τῆς χώρας μετὰ τὸ διάταγμα τῆς 12ης Ἰουλίου 1830¹. Ὁ Ὁδηγὸς συνιστᾷ ἔτσι τὸν ἀπαράβατο κανόνα τόσο γιὰ ὅ,τι ἔχει σχέση μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ σχολείου ὅσο καὶ γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἴδια τὴ διδασκαλία: «[...] ἐὰν δέ τις τῶν διδασκάλων νομίζῃ ἀναγκαῖαν τὴν κατά τι τροπολογίαν, χωρὶς νὰ καινοτομῇ παντελῶς, θέλει καθυποβάλ- λει εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὰς παρατηρήσεις του, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ συντε- λέσωσιν ἐγκαίρως μετὰ τῶν ἄλλων εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς μεθόδου» (ἄρθρ. 2). Ἡ προθυμία ποὺ θὰ ἐπιδείξει ὁ δάσκαλος γιὰ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ σχολείου του σύμφωνα μετὰ τὸν Ὁδηγὸ ἐπιβραβεύεται ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση (ἄρθρ. 4). Ἐξάλλου, μόνο ὅσοι εἶναι ἐφοδιασμένοι μετὰ δίπλωμα τῆς κυβερνήσεως ἢ βε- βαίωση τῆς ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῆς, μποροῦν νὰ ἀσκήσουν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀλληλοδιδακτικοῦ δασκάλου (ἄρθρ. 3 καὶ 6). Ἡ κυβέρνηση βοηθᾷ ἐπίσης μετὰ ὑλικὸ καὶ χρήματα τὶς κοινότητες ποὺ θέλουν νὰ μεταρ- ρυθμίσουν σύμφωνα μετὰ τὴ νέα μέθοδο τὰ σχολεῖα ποὺ συντηροῦν (ἄρθρ. 5). Τέλος, οἱ ἑκτακτοὶ ἐπιτροποὶ καὶ οἱ διοικητὲς σὲ συνεργασία μετὰ τοὺς «ἐφό- ρους» τῶν σχολείων² ἐπιφορτίζονται μετὰ τὴν ἀκριβὴ ἐκτέλεση τοῦ διατάγμα- τος (ἄρθρ. 8).

Γύρω ἀπὸ αὐτὴν τὴ βασικὴ νομοθετικὴ ρύθμιση ἀρθρώνονται συμπληρω- ματικὲς νομοθετικὲς πράξεις ποὺ ρυθμίζουν διάφορους τομεῖς τῆς σχολικῆς πρακτικῆς, ὅπως, π.χ., ἡ κατάταξη τῶν δασκάλων σύμφωνα μετὰ τὶς γνώσεις

1. Διάταγμα ἀρ. 1032, 12 Ἰουλίου 1830, στὸ (Ι.Π. Κοκκίνης), *Ὁδηγός*, σ. γ'-ε'.

2. Πρόκειται γιὰ τοὺς κατὰ τόπους υπεύθυνους τῶν σχολείων οἱ ὁποῖοι διορίζονται ἀπὸ τὸν Κυβερνήτη καὶ τῶν ὁποίων τὰ καθήκοντα καθορίζονται ἀπὸ τὸ ὑπ. ἀρ. 735 διάταγμα τῆς 11 Μαΐου 1830 [βλ. (Ι.Π. Κοκκίνης), *Ὁδηγός*, σ. 131-133].

τους¹ ἢ ὁ ἔλεγχος τῆς ἐπιμελοῦς φοίτησης τῶν μαθητῶν². Αὐτὰ τὰ κείμενα, πού στοχεύουν στὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἴδιου σχολείου, τοῦ ἴδιου δασκάλου, τῶν ἰδίων βιβλίων στὸ σύνολο τῆς ἐπικράτειας συνιστοῦν τὸ βασικὸ μέσο ἐλέγχου τοῦ σχολικοῦ τομέα ἀπὸ τὸ κράτος καὶ ἐξοπλίζουν τὴ συγκεντρωτικὴ δομὴ του. Ἔτσι, ἡ ἵδρυση νέων σχολείων ἢ ἡ μεταρρύθμιση τῶν ὑπαρχόντων θὰ ἐπιτρέψει τὴ σταδιακὴ ἐγκατάσταση καὶ ἐξαπλώση ἐνὸς δικτύου ἀλληλοδιδακτικῶν σχολείων σύμφωνα μὲ τὸ κανονικὸ πρότυπο (βλ. Πίνακ. I-III), ἐνῶ συγχρό-

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Στατιστικὴ σχολείων καὶ μαθητῶν στὴν Πελοπόννησο, τέλος 1830

Ὄνομασία Ἐπαρχιῶν	ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΑΛΛΗΛΟΔ. ΣΧΟΛΕΙΑ				Μαθητὲς πού διδάσκονται ἀνάγνωσι με- τὴν παλαιὰ μέθοδο
	ἀριθμὸς σχολείων	ἀριθμὸς μαθητῶν	ἀριθμὸς σχολείων	ἀριθμὸς μαθητῶν	
Ἄργος			1	153	38
Τριπολιτσά			1	120	47
Καρύταινα	4	174	3	335	150
Καλάβρυτα	3	90	5	275	65
Κόρινθος	1	70			
Πάτρα			1	203	152
Ἡλις	1	30	2	116	60
Ἀρκαδία			2	112	90
Μεσσηνιακὰ Φρούρια	1	20	2	120	15
Καλάμει			1	130	270
Μικρομάνη			1	90	60
Λακεδ. καὶ Μονεμβασ.	2	53	3	101	64
Σπάρτη	2	71	1	120	
Πραστὸς			2	140	25
Ἅγιος Πέτρος	2	75	4	330	26
Ναύπλιο καὶ Κ. Ναχαγιέ	2	75	5	353	45
Υἱδρα	1	20	3	247	
Πόρος			1	25	110
Σύνολο	19	678	38	2970	1187
Μαθητὲς ἰδιωτικῶν σχολ.		310		180	593

Πηγή: Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 742, σ. 1597.

1. Διάταγμα τῆς 12 Ἰουλίου 1830 (Ὁδηγός, σ. 134-135).

2. Διάταγμα ἀρ. 353, τῆς 16 Ἰανουαρίου 1830 (Ὁδηγός, σ. 129-131).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

Ἡ δημόσια ἐκπαίδευση στὶς ἀρχὲς τοῦ 1831

Περιοχὲς	ΑΛΛΗΛΟΔ. ΣΧΟΛΕΙΑ		ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	
	Ἀριθμὸς σχολείων	Ἀριθμὸς μαθητῶν	Ἀριθμὸς σχολείων	Ἀριθμὸς μαθητῶν
Πελοπόννησος	31	2664	19	765
Νησιὰ	37	3318	18	1073
Δυτ. Στερεὰ	4	320	1	40
Ἀνατολ. Στερεὰ	3	407	1	40
Σύνολο	75	6709	39	1918

Πηγή: Γενικὴ Ἐφημερίς, ἀρ. 13, 18 Φεβρ. 1831, Παράρτημα.

ὥς γίνεται προσπάθεια τὸ πρότυπο αὐτὸ νὰ ἐπιβληθεῖ ὡς τὸ μοναδικό, καταργώντας ἢ τουλάχιστον ἐλέγχοντας κάθε ἄλλο σχολικὸ σχῆμα¹.

1. Ὁ Μουστοξύδης σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸ Γραμματέα τῆς Δημοσίου Παιδείας, μὲ ἡμερομηνία 8 Ἰουλίου 1830, σημειώνει σχετικὰ μὲ τὰ διατάγματα τὰ ὁποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριληφθοῦν ὡς παράρτημα στὴν ἔκδοση τοῦ Ὁδηγοῦ: «Ἄν ἐπιθυμῇ ἡ Κυβέρνησις νὰ ἴδῃ ταχύτερον εὐδοκίμους τοὺς περὶ τακτοποιήσεως τῶν σχολείων σκοποὺς τῆς καὶ τὴν μέθοδον στερεωμένην, πρέπει νὰ γίνωσιν αὐστηρὰ διατάγματα, προσδιορίζοντα τὰ πάντα ἀκριβῶς». Ἐπιμένει δὲ ἐξαιρετικὰ στὴν ἀνάγκη νὰ ὑπάρξει κρατικὸς ἐλεγχὸς τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων καὶ μάλιστα τῶν γραμματοδιδασκαλείων. Γιὰ τὰ τελευταῖα προτείνει ἄμεσο κλείσιμο στὶς περιοχὲς ὅπου λειτουργεῖ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο δημόσιο ἢ ἰδιωτικὸ (βλ. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, β.π., τεκμ. ἀρ. 521, σ. 1099-1100). Πράγματι ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1830 καὶ μετὰ διαθέτουμε ἀρκετὲς μαρτυρίες παρεμβάσεων τῶν Διοικητῶν καὶ τῶν Ἐκτάκτων Ἐπιτρόπων πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση (βλ. γιὰ παράδειγμα, στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 508, σ. 1086· τεκμ. ἀρ. 536, σ. 1151-1163 κλπ.).

Η ΓΕΝΕΣΗ ΕΝΟΣ ΝΟΜΟΘΕΤΗΜΕΝΟΥ ΧΩΡΟΥ

1. Ο ΣΧΟΛΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΩΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Παρά τή σημαντική διάδοση πού γνωρίζει ή σχολική εκπαίδευση στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο στὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ., δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις πού νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ σχολικὸ κτίριο συνιστᾷ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἕναν ἰδιαιτέρο κτιριακὸ τύπο¹, διάφορο ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς ἐκκλησίας, τοῦ μοναστηριοῦ ἢ τῆς κατοικίας.

Ἡ λειτουργία τῶν σχολείων τῶν «κοινῶν γραμμάτων» δὲν φαίνεται νὰ ἀπαίτησε ποτὲ ἕνα ἐξειδικευμένο ὕλικο πλαίσιο (κτίριο, ἐπιπλα κλπ.). Οἱ ἀνάγκες μποροῦσαν νὰ ἱκανοποιηθοῦν μὲ τὴν εὐκαιριακὴ χρησιμοποίηση κτιρίων κατασκευασμένων γιὰ ἄλλους σκοποὺς πού ἔχουν συγχρόνως μιὰ ἄλλη κύρια χρῆση. Ὅπως γράφει ὁ Α. Ἀγγέλου: «Ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν, πού ἀπαιτοῦσε κατὰ κανόνα τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς χώρου, ἡ γειτνίαση τῆς κατοικίας τοῦ μαθητῆ πρὸς τὸν χῶρο τοῦ διδασκτηρίου, οἱ ἐντελῶς στοιχειώδεις ἀνάγκες τῆς διδασκαλίας, ὅλα αὐτὰ συντελοῦσαν στὴν ἄμση κτιριακὴ ἱκανοποίηση. Καθὼς ἄλλωστε, πρωτογενὴς μορφή τοῦ κοινοῦ σχολείου εἶναι τὸ ἰδιωτικὸ μάθημα στὴν κατοικία τοῦ δασκάλου, γιὰ ἕνα μεγάλο χρονικὰ διάστημα ἦταν εὐκόλο οἱ σχετικὲς στεγαστικὲς ἀνάγκες νὰ μὴν δημιουργήσουν προβλήματα. Ὅταν μὲ τὴν πρόοδο τοῦ χρόνου, ἀρχίζει νὰ μεγαλώνει ὁ ἀριθμὸς τῶν

1. Μὲ τὸν ὄρο «τύπος» ἐννοοῦμε τὴν ἀφαίρεση ὅλων τῶν κοινῶν χωρικῶν ἰδιοτήτων μιᾶς κατηγορίας κτιρίων, πού χρησιμεύει στὴν παραγωγὴ τοῦ κτισμένου χώρου ὡς δομὴ ἀντιστοιχίας χρήσης καὶ χώρου. Ὁ τύπος ἀποτελεῖ τὸ σιωπηρῶς ἐννοούμενο κτιριολογικὸ πρόγραμμα — πού εἶναι καὶ τὸ πλέον καθοριστικὸ — ἐνῶ τὸ ρητὰ ἐκφρασμένο πρόγραμμα ἀναφέρεται σὲ ποσοτικὰ στοιχεῖα ἢ παραλλαγές πού χαρακτηρίζουν τὴ συγκεκριμένη παραγγελία. Σύμφωνα μὲ τὸν Ch. Devillers, ὁ τύπος «ἐφοδιάζει τὸν ὑπεύθυνο τῆς κατασκευῆς μὲ μιὰ ἀρχὴ ὀργάνωσης τοῦ χώρου, σφαιρικὴ, ἐμπειρικὰ ἐπεξεργασμένη καὶ ἐπενδεδυμένη μὲ κοινωνικὴ ἀξία: ὁ τύπος καθορίζει τὴν τάξη καὶ τὴ φύση τῶν κατασκευασμένων χώρων καθὼς καὶ τίς σχέσεις μεταξὺ τους καὶ μὲ τὸ οἰκισμένο περιβάλλον, καὶ συγχρόνως προσφέρει μιὰ ἀρχὴ ὑλοποίησης τοῦ ἔργου πού περιλαμβάνει τὴν κατασκευαστικὴ τεχνολογία, τὴν χρῆση συγκεκριμένων γεωμετρικῶν μεθόδων καί, μερικὲς φορὲς, τὴ χρησιμοποίηση ὀρισμένων διακοσμητικῶν συστημάτων» (Ch. Devillers, «Typologie de l'habitat et morphologie, urbaine», *L'Architecture d'Aujourd'hui*, ἀρ. 174, Ἰούλιος/Αὐγούστος 1974, σ. 18).

μαθητῶν, τότε πάλι ἡ ἀναζήτηση τοῦ κατάλληλου χώρου δὲν εἶναι δύσκολη. Μιὰ πλησιόχωρη ἐκκλησία ἢ ὅποιοδῆποτε ἄλλο οἰκοδόμημα εὐκόλα ἐξευρίσκονται. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ παράδοση πολὺ σπάνια μνημονεύει κτιριακὰ κατάλοιπα κοινῶν σχολείων¹. Ὁ ἐξοπλισμὸς εἶναι ἐπίσης στοιχειώδης. Τὰ πρῶτα σύγχρονα θρανία—κάθισμα καὶ γραφεῖο συνδυασμένα σὲ ἓνα ἐνιαῖο ξυλουργικὸ σῶμα—εἶναι πιθανὸν ὅτι χρησιμοποιήθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. στῇ σχολῇ τοῦ Βουκουρεστίου πού διηύθυνε ὁ Γ. Γεννάδιος². Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι οἱ ξυλογραφίες πού κοσμοῦν κατὰ κανόνα τὶς ἐκδόσεις τῆς Ὀκτώηχου καὶ τῆς «Χρησίμου Παιδαγωγίας» καὶ ἀναπαριστοῦν σκηνές διδασκαλίας τῶν πρῶτων γραμμάτων (βλ. εἰκ. 1, 2) παρουσιάζουν μᾶλλον ἰδεώδεις καὶ πάντως ὄχι διαδεδομένες περιπτώσεις ὀργάνωσης τοῦ σχολικοῦ χώρου—ἄλλωστε ἀποτελοῦν σχεδὸν πάντα προσαρμογὲς εἰκονογραφικῶν θεμάτων ἀντίστοιχων δυτικῶν ἐκδόσεων—: ὁ δάσκαλος, μὲ ἐκκλησιαστικὸ ἔνδυμα, καθισμένος στῇ μιᾷ ἄκρῃ τῆς αἵθουσας, χωρὶς βᾶθρο, ἀπευθύνεται σὲ ἓνα μόνο μαθητὴ πού στέκεται ὀρθίως μπροστά του κρατώντας στὰ χέρια του ἀνοιγμένο κάποιο βιβλίο. Οἱ ὑπόλοιποι μαθητὲς κάθονται τριγύρω στὸ δωμάτιο σὲ πάγκους μὲ τὴν πλάτη στὸν τοῖχο, καὶ κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς—πιθανὸν ὅσοι ἔχουν περάσει στῇ διδασκαλίᾳ τῆς γραφῆς—πίσω ἀπὸ ἓνα γραφεῖο.

Οἱ ἴδιες παρατηρήσεις, σχετικὰ μὲ τὴ μὴ ἐξειδίκευση τοῦ σχολικοῦ χώρου, θὰ λέγαμε ὅτι ἰσχύουν καὶ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα. Τὰ κτίρια πού προσφέρονται περισσότερο γιὰ τὴν ἐγκατάστασή τους εἶναι τὰ μοναστήρια. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ δάσκαλοι ἀνήκουν στὸν κλῆρο, καθὼς ἐπίσης ὅτι τὰ μοναστήρια συχνὰ διαθέτουν βιβλιοθήκη συνηγοροῦν ὑπὲρ αὐτῆς τῆς λύσης³. Ἔτσι στεγάζονται σὲ μονὲς μεταξὺ ἄλλων: ἡ σχολὴ τοῦ Ἄργους πού ιδρύθηκε τὸ 1790⁴, οἱ δύο σχολὲς τῆς Νάξου⁵ (εἰκ. 3), τὸ σχολεῖο τῆς Σίφνου, πού ιδρύθηκε τὸ 1750⁶, ἡ σχολὴ τῆς Τρύπης (Λακωνία) τῆς ὁποίας ἡ λειτουργία κατοχυρώνεται μὲ πατριαρχικὸ σιγίλλιο τὸ 1764⁷, ἡ σχολὴ τῆς Στεμνίτσας πού ιδρύθηκε τὸ 1790 καὶ γιὰ τὴν ἐγκατάστασή της ἀνακαινίστηκε ἡ ἐρείπωμένη κατὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1770 μὲν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς⁸ κ.ἄ. Παράλληλα μαρτυροῦν-

1. Α. Ἀγγέλου, «Ἡ ἐκπαίδευσις», ὁ.π., σ. 310-311.

2. Δ. Ζήβας, Μ. Καρδαμίτση-Ἀδάμη, «Σύντομο ἱστορικὸ τῶν σχολικῶν κτιρίων στὴν Ἑλλάδα», Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα, 13/1979, σ. 175.

3. Α. Ἀγγέλου, «Ἡ ἐκπαίδευσις», ὁ.π., σ. 311.

4. Τ. Γριτσόπουλος, «Πελοπόννησος, ἡ παιδεία ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως», Μεγάλῃ Παιδαγωγικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια, τόμ. 4, σ. 475.

5. Β. Σφυρόερας, «Νῆσοι Ἑλληνικαί, ἡ παιδεία ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως, ὁ.π., σ. 109.

6. σὺ ἴδιο.

7. Τ. Γριτσόπουλος, «Ἡ Πελοποννησιακὴ παιδεία μετὰ τὴν Ἀλωσιν», Πρακτικὰ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, τ. Α', Ἀθήνα 1981-1982, σ. 287.

8. σὺ ἴδιο, σ. 271.

ται περιπτώσεις σχολῶν πού στεγάζονται σέ ιδιωτικά οἰκήματα, ὅπως ἡ σχολή τῆς Ἀμοργοῦ, πού στεγάζεται σέ νοικιασμένο σπίτι ἀπὸ τὸ 1751¹, ἡ σχολή τῆς Βαμβακοῦς² κλπ.

Ὡστόσο, ὅσο πλησιάζουμε στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα πυκνώνουν οἱ περιπτώσεις ἐλληνικῶν καὶ ἀνωτέρων σχολῶν γιὰ τίς ὁποῖες κατασκευάζεται ἰδιαίτερο κατάλυμα. Φαίνεται ὅτι τὰ πιδ ἅπλᾳ ἀπὸ αὐτὰ τὰ κτίρια περιλαμβάνουν δύο ὀρθογώνιους χώρους καὶ καλύπτουν τίς πιδ στοιχειώδεις ἀνάγκες τῆς διδασκαλίας³. Κατασκευάστηκαν ὅμως καὶ πλήρεις ἐκπαιδευτικὲς μονάδες μὲ βιβλιοθήκη καὶ οἰκοτροφεῖο, κυρίως στίς περιπτώσεις ὅπου ἡ φήμη κάποιου δασκάλου ἤλκυε σημαντικὸ ἀριθμὸ σπουδαστῶν ἀπὸ μιὰ εὐρύτερη περιφέρεια. Θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε ὡς παράδειγμα τῇ σχολῇ τοῦ Παλαμᾶ στὸ Μεσολόγγι, πού γύρω στὸ 1780 συγκέντρωνε περίπου 300 μαθητές⁴, τῇ σχολῇ τῆς Βυτίνας πού ιδρύθηκε τὸ 1780 καὶ ὅπου συνέρρεαν μαθητὲς «αὐτόχθονες καὶ ἑτερόχθονες»⁵, τῇ σχολῇ τῆς Δημητσάνας (εἰκ. 4), κέντρο ἐκπαιδευτικὸ τῆς Πελοποννήσου, πού γύρω στὸ 1780 «ἀνεκαινίσθη [...] γέγονε τελειότερα καὶ ἐκοσμήθη μὲ βιβλιοθήκην ἀδρὰν καὶ μὲ ἄλλα ὑποστατικά»⁶, τῇ σχολῇ τοῦ Ντέκα, πού κατασκευάστηκε γύρω στὸ 1750 στὴν Ἀθήνα⁷, τὸ Ἑλληνομουσεῖο τῆς Ζαγοράς στὸ Πήλιο (εἰκ. 5,6) πού οἰκοδομήθηκε τὸ 1776 καὶ πού τμῆμα του σώζεται καὶ σήμερ⁸, τῇ σχολῇ τῶν Μηλιῶν (εἰκ. 8) πού οἰκοδομήθηκε τὸ 1814 ἀπὸ τὸν Α. Γαζῆ καὶ τὸν Γ. Κωνσταντᾶ μὲ τῇ βοήθειᾳ εἰσφορῶν πού συγκεντρώθηκαν στὴ Βιέννη⁹, τέλος τίς φημισμένες σχολὲς τῆς Χίου¹⁰

1. Β. Σφυρόερας, «Νῆσοι Ἑλληνικά...», ὁ.π., σ. 102.

2. Τ. Γριτσόπουλος, «Ἡ Πελοποννησιακὴ παιδεία...», ὁ.π., σ. 289.

3. Δ. Ζήβας, Μ. Καρδαμίτση-Ἀδάμη, «Σύντομο ἱστορικόν...», ὁ.π., σ. 175.

4. G. Chassiotis, *L'instruction publique chez les Grecs, depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours*, Παρίσι 1881, σ. 60.

5. Τ. Γριτσόπουλος, «Ἡ Πελοποννησιακὴ παιδεία...», ὁ.π., σ. 270.

6. στὸ ἴδιο, σ. 264· G. Chassiotis, *L'instruction publique...*, ὁ.π., σ. 60.

7. Γ. Ψύλλας, Ἀπομνημονεύματα τοῦ βίου μου, εἰσαγωγή Ν.Κ. Λούρου, ἐκδ. ἐπιμ.: Ἑλευθ. Γ. Πρεβελάκης, Ἀθήνα, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1974, σ. 4-5.

8. Κ. Μακρῆς, Ἡ λαϊκὴ τέχνη τοῦ Πηλίου, Ἀθήνα 1976, σ. 36· Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανοῦ, Τὸ «Ἑλληνομουσεῖον» στὴ Ζαγορὰ τοῦ Πηλίου, ἀνάτυπο: Τεχνικὰ Χρονικά, 6-7/1975, σ. 340-366.

9. Κ. Μακρῆς, Ἡ λαϊκὴ τέχνη..., ὁ.π., σ. 36· G. Chassiotis, *L'instruction publique...*, σ. 46· Β. Σκουβαράς, Σελίδες ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς Μηλιώτικης Σχολῆς, Ἀθήνα 1966, ἀνάτυπο: Ὡς, τεύχ. 92-97, σ. 241-255.

10. Τὸ γυμνάσιον τῆς Χίου ιδρύθηκε τὸ 1792. Ὁ Comte de Marcellus, πού ἐπισκέφτηκε τὸ γυμνάσιον τὸ 1820, ὑπολογίζει σὲ πεντακόσιους τοὺς σπουδαστὲς καὶ δίνει τὴν ἀκόλουθη περιγραφή τοῦ κτιρίου: Ἄ' Ἀπέραντον οἰκοδόμημα, νωστὶ οἰκοδομηθὲν δαπάνῃ τῶν προυχόντων τῆς πόλεως, συγκεντρώνει μαθητὰς καὶ καθηγητὰς, προστεθῇ δὲ εἰς αὐτὸ καὶ βιβλιοθήκη. Εἶναι στερεῶς ἐκτισμένη μὲ λίθους καὶ θολοσκεπὲς μὲ μακρὰς καμάρας· μόλα ταῦτα εἶναι ἀνεπαρκῆς, ἡ δὲ διοίκησις τοῦ γυμνασίου ἐσκέπτετο διὰ νὰ τὴν μεγαλώσῃ, νὰ

καὶ τῶν Κυδωνιῶν¹.

Ἄλλὰ ἡ κατασκευὴ κτιρίων μὲ εἰδικὸ προορισμὸ δὲν σημαίνει ὑποχρεωτικὰ καὶ τὴν παραγωγὴ μιᾶς νέας τυπολογικῆς δομῆς. Τὸ σχολικὸ κτίριο τροφοδοτεῖται ἀπὸ δάνεια καὶ ἀναφορὲς στὶς ιδιότητες τοῦ χώρου κτιρίων ἄλλης χρήσης καὶ ἰδιαίτερα τῶν μοναστηριακῶν συγκροτημάτων. Ἀλλωστε ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς φύσης τῶν ἀπαιτούμενων χώρων, καθὼς καὶ τῶν μεταξὺ τους σχέσεων, οἱ σχολικὲς αὐτὲς μονάδες παρουσιάζουν σημαντικὲς ὁμοιότητες μὲ τὸ κτιριολογικὸ πρόγραμμα ἐνὸς μοναστηριοῦ. Γιὰ μιὰ παρεμφερή, λοιπόν, χρησὴ ἐκλέγεται μιὰ λύση ἀρχιτεκτονικῆ, δοκιμασμένη ἀπὸ τὸ χρόνον.

Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ χωροθέτηση, ἡ κατασκευὴ τῶν νέων οἰκοδομῶν ἐπιχειρεῖται συχνὰ σὲ γειτνίαση μὲ μοναστήρια ἢ ἐκκλησίες². Στὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ χωροθέτηση τοῦ σχολείου δὲν εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν παρουσία κάποιου θρησκευτικοῦ ιδρύματος, ἡ ἐπιλογὴ τοῦ γηπέδου ὑπακούει σὲ μιὰ παραδοσιακὴ ἀντίληψη ποὺ πηγάζει πιθανὸν ἀπὸ τὸν μοναστικὸ χαρακτήρα τῶν πρώτων σχολείων: γιὰ τὴν ἐγκατάσταση μιᾶς σχολῆς προτιμοῦνται μέρη ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τοὺς οἰκισμούς, πρόσφορα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς κλίματος ἀπομόνωσης καὶ περισυλλογῆς³. Ἡ ἐπιρροή τοῦ μοναστικοῦ προτύπου στὴν ὀργάνωσιν τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἐγκαταστάσεων διαφαίνεται καὶ στὸ περιτοίχισμα. Ἀκόμη καὶ σὲ περιπτώσεις ὅπου ἡ σχολὴ βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ οἰκισμοῦ, ὅπως π.χ. ἡ σχολὴ τῆς Δημητσάνας ἢ ἡ σχολὴ τοῦ Ντέκα στὴν Ἀθήνα (εἰκ. 9), ἡ ὀργάνωσις τῶν χώρων εἶναι τελείως ἐσωστρεφῆς καὶ ἡ ἀπομόνωσις ἀπὸ τὸν

ζητήση τὴν ἀπόκτησιν καὶ μερικῶν γειτονικῶν γηπέδων. Τὸ τυπογραφεῖον θὰ εὑρίσκει τότε εἰς τὰς σχεδιαζομένας νέας οἰκοδομὰς ἐγκατάστασιν εὐρυχωρωτέραν ταύτης ὅπου σήμερον εἶναι συνεσφιγμένον» (M. L. Comte de Marcellus, *Souvenirs de l'Orient*, Παρίσι 1854, σ. 111-113· τὸ ἀπόσπασμα μεταφράζεται στὸ Φιλ. Ἀργέντης καὶ Στ. Κυριακίδης, *Ἡ Χίος παρὰ τοῖς γεωγράφοις καὶ περιηγηταῖς*, Ἀθήνα 1946, σ. 945). Τὴν ἴδια χρονιά ἕνας ἀμερικάνος σπουδαστὴς τοῦ γυμνασίου, ὁ Parson, μιλάει γιὰ ἐννέα κτίρια ἀπὸ τὰ ὅποια ἕνα παρεκκλήσιον, ἕνα ἐργαστήριον καὶ ἕνα ἀναγνωστήριον [R. Clogg, «Ο Parson καὶ ὁ Fisk στὸ γυμνάσιον τῆς Χίου τὸ 1820», *Ἑρανιστής*, 5 (1967), σ. 188].

1. Βλ. R. Clogg, «Two Accounts of the Academy of Ayvalik (Kydonies) in 1818-1819», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, X (1972), σ. 633-687, ἀποσπάσματα τοῦ ἄρθρου μεταφράζονται στὸ (Jowett W., Williamson Ch.), *Δύο περιγραφὲς τῆς Ἀκαδημίας Κυδωνιῶν 1818-1819*, μετ. Ν. Καραρᾶ, Ἀθήνα 1974.

2. Ἔτσι, π.χ., τὸ σχολεῖο τῆς Ζαγοράς κτίσθηκε στὸν περίβολο τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου (Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανοῦ, *Τὸ «Ἑλληνομονασεῖον»...*, ὅ.π., σ. 343) καὶ τὸ σχολεῖο τῆς Δημητσάνας στὸν περίβολο τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Κυριακῆς (Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 303, σ. 655).

3. Βλ. Α. Ἀγγέλου, «Ἡ ἐκπαίδευσις», ὅ.π., σ. 314. Ὁ Γάλλος τυπογράφος Ambroise Firmin-Didot, ποὺ παρακολούθησε γιὰ μερικὸς μῆνες μαθήματα στὴ σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν γράφει: «Τὰ κύματα τῆς θάλασσας ἔρχονται νὰ σπάσουν στὰ πόδια τῶν τειχῶν, καὶ ὁ μονότονος ἦχος τοὺς ἐμπνέοντας ἰδέες σοβαρὲς ὥθεϊ τὸ πνεῦμα στὸ διαλογισμὸν» [A. Firmin-Didot, *Notes d'un voyage en levant en 1816 et 1817*, Παρίσι (1826;), σ. 383].

περίγυρο τέλεια¹. Οί διάφοροι χώροι παρατίθενται γύρω από μία αύλη ή κήπο, πού διαθέτει παροχή νερού στο κέντρο του (βρύση, πηγάδι κλπ.). Τά κτίρια ἀναπτύσσονται συχνά σέ δυό ὁρόφους. Στο ἰσόγειο βρίσκονται κατὰ κανόνα τὰ δωμάτια τῶν οἰκότροφων μαθητῶν καθὼς καί οἱ βοηθητικοί χώροι (κουζίνα, ἐστιατόριο, ἀποθήκες κλπ.). "Ολοι αὐτοί οἱ χώροι βλέπουν στήν κεντρική αύλη/κήπος κατευθεῖαν ἢ μέσω στεγασμένων περιμετρικῶν διαδρόμων. Στόν ὄροφο, ὅπου φτάνει κανεῖς μέ ἐξωτερικές σκάλες, βρίσκονται συνήθως ἡ βιβλιοθήκη, οἱ αἰθούσες διδασκαλίας, τὰ δωμάτια τῶν καθηγητῶν. Αὐτή εἶναι γενικά ἡ ἀρχή ὀργάνωσης γιά τή σχολή τῆς Δημητσάνας², τή σχολή τοῦ Ντέκα (εἰκ. 10), τὸ «Ἑλληνομουσεῖο» τῆς Ζαγοράς (εἰκ. 5), καθὼς καί γιά τή σχολή τῶν Κυδωνιῶν (εἰκ. 11)³.

Στίς σπάνιες περιπτώσεις ὅπου ὁ μοναστικός τύπος ἐγκυταλείπεται, ὡς ἀναφορά χρησιμοποιεῖται τὸ «ἀρχοντικό». Ἔτσι βλέπουμε τὸ σωζόμενο κτίριο ἀπὸ τὸ συγκρότημα τοῦ Ἑλληνομουσείου τῆς Ζαγοράς (εἰκ. 6), πού χρησίμευε πιθανότατα γιά τή στέγαση τῶν δασκάλων, νὰ παρουσιάζει ὁμοιότητες μέ τὸ ἀρχοντικό τοῦ Δ. Σβάρτς στὰ Ἀμπελάκια (εἰκ. 7), τόσο στήν ὀργάνωση τῆς κάτοψης ὅσο καί στή διαμόρφωση τῶν ὕψων (ἂν καί ὁ χειρισμός εἶναι πολὺ πιὸ λιτὸς στήν περίπτωση τοῦ σχολείου) καθὼς καί σέ ἀρκετές τεχνικές κατασκευαστικές λεπτομέρειες⁴. Τὸ ἴδιο καί ἡ σχολή τῶν Μηλεῶν (εἰκ. 8), οἰκοδομημένη σύμφωνα μέ τὰ σχέδια τοῦ Γ. Κωνσταντᾶ⁵, ἀποτελεῖ «πε-

1. Τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ τονίζεται σὲ περιγραφή τῆς σχολῆς τῆς Δημητσάνας, τὸ 1829: «Ἡ ἑλληνικὴ σχολὴ εἶναι συστημένη εἰς τὸ μέσον τῆς κομποπόλεως [...]. Ἐχει περίβολον ἐπίπεδον ἐκτεταμένον καὶ περιτοιχισμένον, ὥστε δὲν ἔχει κοινωνίαν καμμίαν μέ τὰς οἰκίας τῶν πολιτῶν» (Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 303, σ. 655). Γιά τή σχολή Ντέκα βλ. Γ. Ψύλλας, *Ἀπομνημονεύματα...*, ὅ.π., σ. 4-5.

2. Βλ. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 303, σ. 655.

3. Γιά τὴν τελευταία ὁ Α. Firmin-Didot δίνει τὴν ἀκόλουθη περιγραφή: «Τὸ νέο γυμνάσιον πού οἰκοδομήθηκε τὸ 1803 —γιατὶ τὸ παλαιὸ σὲ λίγο χρόνον δὲν μποροῦσε νὰ χωρέσει τοὺς μαθητὰς πού συνέτρεχαν, ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη— σχηματίζει ἓνα τεράστιον παραλληλόγραμμο, μέ κήπο στο μέσον [...] Τὰ κτίρια ἔχουν μόνο ἰσόγειον καὶ ὄροφο, γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα δεσπόζουν φαρδεῖα περιστύλια πού ὀδηγοῦν στο μεγάλο ἀμφιθέατρο στήν ἄκρη τοῦ γυμνασίου πρὸς τὴ μερὰ τῆς θάλασσας» (*Notes...*, ὅ.π.). Ὁ Jowett γράφει γιά ἓνα τετράπλευρο κτίριον ἑκατὸν σαράντα ποδιῶν μήκους καὶ ἐνενήντα πλάτους, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει περίπου ἑβδομήντα δωμάτια γιά τοὺς σπουδαστὰς πού ἔρχονται ἀπὸ ἄλλα μέρη (R. Clogg, «Two Accounts...», ὅ.π., 6:75). Τέλος ἡ Χαρίκλεια Σταυράκη δίνει μιὰ ἄλλη περιγραφή τοῦ ἴδιου κτιρίου περισσότερο λεπτομερῆ: στο ἰσόγειο βρίσκονται 35 δωμάτια γιά τοὺς σπουδαστές, μαγειρεῖα καὶ ἐστιατόριο, ἐνῶ στόν ὄροφο, ἐκτός ἀπὸ θιλάμους, βρίσκονται ἐπίσης οἱ αἰθούσες διδασκαλίας, ἡ βιβλιοθήκη, καθὼς καί αἰθούσα μέ πειραματικὰ ὅργανα φυσικῶν ἐπιστημῶν. Χαρίκλεια Σταυράκη, *Αἱ Κυδωνιαὶ πρὸ τοῦ 1821. Κατὰ τὸν Κύριον Μ.Α. Ραφρέλλον*, Σμύρνη 1861, σ. 41-44.

4. Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανοῦ, *Τὸ «Ἑλληνομουσεῖο»...*, ὅ.π., σ. 346-361.

5. Β. Σκουβαράς, *Σελίδες...*, ὅ.π., σ. 245.

τυχημένη προσπάθεια προσαρμογής του τοπικού αρχιτεκτονικού ρυθμού — που εκπροσωπείται από το ιδιωτικό οίκημα, το “άρχοντικό” — σε δημόσιο κτήριο με διαφορετικό προορισμό¹.

Οι αΐθουσες διδασκαλίας, σύμφωνα με τις σπάνιες περιγραφές που διαθέτουμε, δεν φαίνεται να παρουσιάζουν κάποια διαφοροποίηση από τους άλλους χώρους και να αποτελούν αντικείμενο ειδικών απαιτήσεων σ’ ότι αφορά τα ανοίγματα (πόρτες, παράθυρα) ή τη διάταξη του εξοπλισμού. Πρόκειται για κοινά δωμάτια, ευρύχωρα, όπου τοποθετείται το γραφείο του δασκάλου και τριγύρω καθίσματα για τους μαθητές.

Ακόμη λοιπόν και στις περιπτώσεις όπου οι σχολές είναι εγκαταστημένες σε κτίρια ειδικά κατασκευασμένα ή διασκευασμένα γι’ αυτόν το σκοπό, και αναγνωρίζονται οι θετικές επιδράσεις ενός ευχάριστου και άνετου κτιριακού πλαισίου², τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και η οργάνωση της κάτοψης αυτών των κτιρίων καθορίζονται από αναφορές σε άλλους κτιριακούς τύπους με άλλη χρήση και κοινωνική αξία. Η σχολική εκπαίδευση, πρακτική διαδεδομένη αφ’ ενός αλλά με απροσδιόριστο ακόμη περίγραμμα, δεν έχει βρεί την ιδιαίτερη έκφρασή της στο χώρο. Το σχολικό κτίριο θα αποτελέσει αντικείμενο κανονισμού πριν ακόμη διαμορφωθεί σε τύπο.

Με την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου διατυπώνονται προδιαγραφές και κανόνες που εγκαθιδρύουν μια μονοσήμαντη αντιστοιχία ανάμεσα στο σχολικό χώρο και τους όρους της χρήσης του. Από την πρώτη παρουσίαση της μεθόδου στο Λόγιο Ερμῆ τίθεται το πρόβλημα ενός χώρου διδασκαλίας προσαρμοσμένου στο νέο σύστημα. Ο Comte de Lasteyrie αναφέρεται στο έργο του Lancaster, *Hints and Direction for building, fitting up, and arranging School-Rooms on the British System of Education*, «σύγγραμμα με εικόνες», δημοσιευμένο το 1811, το οποίο «δχι μόνον εἰς τὴν οἰκοδο-

1. Κ. Μακρῆς, *Ἡ λαϊκὴ τέχνη...*, ὁ.π., σ. 36.

2. Ὁ Α. Γαζῆς στέλνει ἀπὸ τὴ Βιέννη τοὺς ὑλοπίνακες καὶ τὶς κλειδαριές γιὰ τὸ κτίριο τῆς σχολῆς τῶν Μηλεῶν καὶ σκέφτεται νὰ ταβανώσει τοὺς θαλάμους καθὼς καὶ τὴν αἶθουσα παραδόσεων (βλ. Β. Σκουβαρᾶς, *Σελίδες...*, ὁ.π., παράρτημα σ. 5, ἐπιστολὴ πρὸς Κωνσταντᾶ τῆς 21 Σεπτ. 1814). Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ σχολείου τῆς Ζαγοράς ἦταν διακοσμημένη με τοιχογραφίες (βλ. Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανοῦ, *Τὸ «Ἑλληνομουσεῖο»...*, ὁ.π., σ. 343). Ἀπ’ αὐτὴν τὴν ἀποψὲ ἐξαίρετικὸ παράδειγμα, ἀν καὶ προγενέστερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ, εἶναι ἡ Ἀθωνιάδα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ δραματισμοὶ τῶν ἰδρυτῶν γιὰ ἓνα ἔργο ποὺ θὰ θεράπευε τὶς ὑψηλότερες εκπαιδευτικὰς ἀνάγκες τοῦ γένους προβάλλονται στὴ σύλληψιν ἑνὸς οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος με ἀσυνήθιστη ἀρτιότητα καὶ μέγεθος: 2500 τ.μ. ἐμβαδόν, τρεῖς ὄροφοι, 170 δωμάτια γιὰ τοὺς μαθητές, διαμέρισμα γιὰ τὸ σχολάρχην, βιβλιοθήκην καὶ αἶθουσαν διδασκαλίας, καθὼς καὶ μεγάλο ὑδραγωγεῖο. Καὶ τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ εἶναι βέβαια ὀργανωμένο σύμφωνα με τὸν τύπο τῶν μοναστηριῶν [βλ. Α. Ἀγγέλου, *Τὸ Χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας. Δοκίμιον ἱστορίας τῆς σχολῆς με βάση ἀνεκδότα κείμενα*. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴ Νέα Ἑστία (Χριστοῦγεννα 1963), σ. 93-94].

μὴν τῶν ἀκροατηρίων [...] αὐτῶν ἡμπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀπαιτουμένης διατάξεως καὶ τῶν εἰς τὸν μηχανισμόν τοῦ συστήματος αὐτοῦ ἀναγκαίων ἐσωτερικῶν διαθέσεων ἀκριβῆν ἰδέαν νὰ δώσῃ»¹. Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας περιγράφει περιληπτικὰ αὐτὴν τὴ διάταξιν καὶ ὁ μεταφραστὴς αἰσθάνεται ὑποχρεωμένος νὰ παραθέσῃ ἐντὸς παρενθέσεως τοὺς ἀντίστοιχους γαλλικοὺς ὅρους γιὰ τὸ «ἀκροατήριον (salle)», «ὕψηλὸν σκνίδωμα (estrade)», «θρανία (banes)», «ἐπιστασία (commandement)», «ἐφορεία (inspection)». Ἡ ἀβεβαιότητα ὡς πρὸς τὶς λέξεις φανερώνει τὸ καινοφανὲς τῶν πραγμάτων.

Λίγο ἀργότερα, γύρω στὸ 1820, ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες προδιαγραφές γιὰ τὸ σχολικὸ κτίριο σὲ ἐλληνικὴ γλώσσα. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ δίνει ὁ Ι. Π. Κοκκῶνης², ὁ «Ὁδηγὸς» τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς τοῦ Κλεόβουλου (τοῦ ὁποίου δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ κανένα ἀντίτυπο) ἄρχιζε μὲ ἓνα κεφάλαιο ἀφιερωμένο στὸ χῶρο τοῦ σχολείου καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ του. Ὁ Κλεόβουλος φαίνεται ὅτι ἀκολουθοῦσε τὶς γαλλικὲς προδιαγραφές καὶ εἰδικότερα ἓναν ἀνώνυμο *Ὁδηγὸ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς*³.

Σύμφωνα μὲ τὸ γαλλικὸ πρότυπο, ἓνα ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ αἴθουσα ὀρθογώνια, μεγάλων διαστάσεων (εἰκ. 12). Σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς αἴθουσας τοποθετοῦνται σειρὲς θρανίων ποὺ τὸ καθένα μπορεῖ νὰ χωρέσῃ μιὰ δωδεκάδα μαθητῶν. Στὴ δεξιά ἄκρῃ κάθε θρανίου βρίσκεται τὸ ἀναλόγιο τοῦ πρωτόσχολου, ἡ πινακίδα τῶν δειγμάτων τῆς γραφῆς καὶ ὁ «τηλέγραφος», ὅπου ὁ πρωτόσχιλος ἀναρτᾷ κάθε φορὰ ἐπιγραφές μὲ τὶς κινήσεις ποὺ πρέπει νὰ ἐκτελέσουν οἱ μαθητές. Κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τῆς αἴθουσας, ἡμικύκλια σιδερένια ἢ καὶ σχεδιασμένα στὸ ἔδαφος καθορίζουν τὴ θέση ποὺ πρέπει νὰ πάρει κάθε ὁμάδα μαθητῶν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μαθήματος τῆς ἀνάγνωστος, τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς ἀριθμητικῆς. Στὸ μέσον τοῦ ἡμικύκλιου στέκεται ὁ πρωτόσχιλος δίπλα στὸν πίνακα τοῦ μαθήματος. Τὰ θρανία ἀποτελοῦνται ἀπὸ γραφεῖα καὶ καθίσματα ἐνωμένα σὲ ἐνιαῖο ξυλουργικὸ σῶμα. Τὸ ἐπάνω μέρος τῶν γραφείων εἶναι διαμορφωμένο ἀνάλογα μὲ τὴ θέση ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὶς διάφορες τάξεις τῆς γραφῆς: ἔτσι τὸ πρῶτο ἐπιτρέπει τὴ γραφὴ στὴν ἄμμο ἐνῶ τὸ τελευταῖο ἔχει ὑποδοχὲς γιὰ μελανοδοχεῖα.

Ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια ἀναλύοντας τὶς σχετικὲς προδιαγραφές τοῦ *Ὁδηγοῦ* τοῦ Κοκκῶνης, ὁ ἐξοπλισμὸς αὐτὸς τῆς αἴθουσας καὶ ἡ συγκεκρι-

1. Λόγιος *Ἐρμῆς*, 1816, σ. 7.

2. Ι. Π. Κοκκῶνης, *Περίληψις...*, ὁ.π., σ. 4, 10.

3. στὸ ἴδιο, σ. 4. Πρόκειται πιθανὸν γιὰ τὸν *Guide d'enseignement mutuel*, ποὺ ἐξέδωσε στὰ 1818 ὁ L. Colas, ἐκδοτικὸς οἶκος τῆς «Societe d'enseignement elementaire...». Τὸ σύγγραμμα αὐτὸ φαίνεται ὅτι χρησιμοποίησε καὶ ὁ Κοκκῶνης γιὰ νὰ συμπληρώσῃ τὶς προδιαγραφές τοῦ *Manuel...* τοῦ Sarazin, ἀκριβῶς στὰ θέματα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ κτίριο καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ (βλ. *Ὁδηγός*, σ. στ').

μένη διάταξή του είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για τη λειτουργία του μηχανισμού της μεθόδου (συγχρονισμός της διδασκαλίας των διαφόρων τάξεων, διατήρηση της τάξης κλπ.). Το πρωτοβάθμιο σχολείο αρχίζει λοιπόν να απαιτεί ειδική φροντίδα από την άποψη των κτιριακών εγκαταστάσεων. Ο Κλεόβουλος αφιερώνει σημαντικό χρόνο για να διαρρυθμίσει σύμφωνα με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, το σπίτι που νοικιάστηκε στο Ίάσιο για να φιλοξενηθεί το σχολείο του¹. Μετά την Έπανάσταση, η ίδια φροντίδα εξακολουθεί να διαφαίνεται, παρόλο που χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά υπάρχοντα κτίρια για τη στέγαση των αλληλοδιδασκτικών σχολείων². Έτσι το τζαμί του Δεφτέρ-Κεχαγιά στην Τρίπολη, που η Πελοποννησιακή Γερουσία έρισε για τη στέγαση του αλληλοδιδασκτικού σχολείου, διαρρυθμίστηκε γι' αυτόν το σκοπό³. Παρόμοια φροντίδα λαμβάνεται για να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, η έθνική οίκια στην οποία εγκαθίσταται, μετά από άδεια της Διοικήσεως, το σχολείο της Φιλανθρωπικής Έταιρείας. Για το σκοπό αυτό το Συμβούλιο της Έταιρείας διορίζει «ἀρχιτέκτονα» για να συντάξει τον προϋπολογισμό των απαιτούμενων εργασιών σύμφωνα με το σχέδιο του δασκάλου του σχολείου, Γ. Κωνσταντίνου⁴. Τέλος, σύμφωνα με τον Comte de Pecchio υπάρχει στο Άργος το 1825 «ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο, που κτίστηκε ειδικά γι' αυτόν το σκοπό από την Κυβέρνηση, και λειτουργεί από

1. Λόγιος Έρμις, 1820, σ. 264.

2. Αναφέρουμε σαν παράδειγμα την απόφαση της κοινότητας της Νάουσας να στεγάσει το αλληλοδιδασκτικό σχολείο σε μονή που φιλοξενεί ήδη πρόσφυγες από την Κρήτη (Γενική Έφημερίς, άρ. 61, 29 Μαΐου, 1826, σ. 341). Η Έθνοσυνέλευση του 1826 προσφέρει στην κοινότητα της Πιάδας (Παλαιά Έπίδαυρος) την έθνική οίκια που φιλοξένησε τις συνεδριάσεις της για να χρησιμοποιηθεί σαν σχολείο (Γενική Έφημερίς, άρ. 58, 5 Μαΐου 1826, σ. 229). Το Νοέμβριο του 1824 παραχωρείται με απόφαση της Προσωρινής Κυβέρνησης το τζαμί του Σταροπάζαρου, στην Άθήνα, για να στεγάσει το αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Φιλομούσου Έταιρείας (βλ. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, δ.π., τεκμ. άρ. 25, σ. 59, και άρ. 30, σ. 64).

3. Διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας, της 27 'Απριλίου 1822 (Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, δ.π., τεκμ. άρ. 5, σ. 30). Πβ. J. Emerson et Cte de Pecchio, *Tableau...*, δ.π., σ. 334: «[...] στις 8 Μαΐου (1825), άνοιξε ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο σ' ένα τζαμί που είχε διαρρυθμιστεί γι' αυτόν το σκοπό και μπορούσε να χωρέσει 400 μαθητές. Ένας μικρός κήπος έχει ενώθει μ' αυτό και μπροστά από το πρόπυλο βρίσκεται μια πηγή με άφθονα νερά [...)]. Πρόκειται για επαναλειτουργία του σχολείου της Διακήρυξης του 1822, το οποίο είχε κατά την περίοδο αυτή συχνά διακόψει τη λειτουργία του για διάφορους λόγους (έλλειψη πόρων, έλλειψη δασκάλων κλπ.). Άλλωστε αυτό αποτελεί γενικό κανόνα για την εποχή αυτή και ακόμη και μετά το 1834.

4. Γενική Έφημερίς, άρ. 92, 15 Σεπτ. 1826. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν πρόκειται για αρχιτέκτονα/μηχανικό μοντέρνου τύπου ή για κάποιον παραδοσιακό πρωτομάστορα, αφού ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται αυτήν την εποχή αδιάκριτα για να χαρακτηρίσει και τους δύο.

τὸν περασμένο Δεκέμβριο. Ἡ ἐσωτερικὴ τοῦ διάταξη ἔγινε σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῶν ἀγγλικῶν σχολείων, ἀλλὰ εἶναι πολὺ μικρὸ γιὰ τὰ 200 παιδιὰ πού φοιτοῦν. Συνεχόμενο στὸ σχολεῖο βρίσκεται ἓνα σπίτι γιὰ τὸν δάσκαλο»¹. Δὲν μπορέσαμε, ὅμως, νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν πληροφορία αὐτὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές.

Αὐτὴ ἡ νέα συνείδηση τοῦ σχολικοῦ χώρου, ὡς ἀναγκαία συνθήκη γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς διδασκαλίας καὶ ὡς μέσο πειθαναγκασμοῦ, ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς ἐπιθυμητῆς συμπεριφορᾶς, ἐμφανίζεται πολὺ πιὸ καθαρὰ στὸ λόγο τῶν ἰδίων τῶν δασκάλων. Ὁ Συνέσιος Σμυρναῖος, γράφει στὴν ἔκθεσή του στὸν Γκούρα ὁ Γ. Γεννάδιος, δὲν μπορεῖ παρ' ὅλες τίς ἱκανότητές του νὰ ὀργανώσει σωστὰ τὸ σχολεῖο του γιὰτὶ ἐνῶ ἡ αἴθουσα χωρᾶ 132 μαθητὲς ἔχουν μαζευτεῖ 250. Ἔτσι οἱ μετακινήσεις τῶν μαθητῶν δὲν μπορεῖ νὰ γίνουν αὐτάκτως καὶ γοργῶς καὶ ὁ δάσκαλος δὲν βλέπει «τοὺς ἐλπιζομένους καρπούς ἀναλόγως τῶν κόπων του»².

Ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸν προβληματισμὸ τῶν δασκάλων σχετικὰ μὲ τὸ σχολικὸ ὡρο περιέχει ἡ ἔκθεση τοῦ Ν. Νικητόπουλου πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπὴ μὲ ἡμερομηνία 9 Φεβρ. 1830³. Πρόκειται τόσο γιὰ περιγραφὰς ὑφιστάμενων σχολείων ὅσο καὶ γιὰ συγκεκριμένες προτάσεις τῶν δασκάλων πού ἀφοροῦν στὴ βελτίωση τοῦ ἀρχικοῦ προτύπου. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ προτάσεις αὐτὲς διαφοροποιοῦνται ριζικὰ ἀπὸ τὸ γαλλικὸ πρότυπο πού περιγράψαμε. Ἔτσι, σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὴ διάταξη τῶν θρανίων μέσα στὴν αἴθουσα, ἡ πλειοψηφία τῶν δασκάλων ἀκολουθεῖ τὸν ἀρχικὸ τύπο τῆς μακρόστενης αἴθουσας μὲ μία μόνο σειρὰ θρανίων. Βρίσκουμε ὅμως καὶ μιὰ πρόταση γιὰ αἴθουσα ἀλληλοδιδασκτικῆς ἀνεπτυγμένης σὲ πλάτος, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ τοποθετηθοῦν δύο σειρὲς θρανία «ὡς νὰ ἐνώνωνται δύο ἀλληλοδιδασκτικὰ» καὶ πού στὸν κενὸ ὡρο ἀνάμεσα στὶς δύο σειρὲς —πλάτους 5 ποδῶν— θὰ μπορούσαν νὰ τοποθετηθοῦν ἡμικύκλια γιὰ τὴν ἀνάγνωση. Ἡ λύση αὕτη προτείνεται γιὰ μεγάλα σχολεῖα πού συγκεντρώνουν περισσότερο ἀπὸ 300 μαθητὲς καὶ ὅπου τὸ μεγάλο μῆκος τῆς αἴθουσας ἐμποδίζει τὴ φωνή —καὶ θὰ προσθέταμε καὶ τὸ βλέμμα— τοῦ δασκάλου νὰ φτάσει ὅλους τοὺς μαθητὲς⁴. Κάποιος ἄλλος δάσκαλος προτείνει τὴν ἀνατροπὴ τῆς σειρᾶς μὲ τὴν ὁποία διατάσσονται τὰ θρανία. Ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, στὸ ἀρχικὸ πρότυπο τὸ πρῶτο θρανίον πού εἶναι τοποθετημένο μπροστὰ στὴν ἔδρα τοῦ δασκάλου, φιλοξενεῖ τοὺς μαθητὲς πού γράφουν στὴν ἄμμο, δηλ. τὴν πρώτη τάξη τῆς γραφῆς, ἐνῶ

1. J. Emerson et Cmte de Pecchio, *Tableau...*, ὁ.π., σ. 311.

2. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 46, σ. 80· βλ. ἐπίσης τεκμ. ἀρ. 76, σ. 110.

3. στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 353, σ. 760-772.

4. στὸ ἴδιο, σ. 764. Ἡ διάταξη αὕτη ἐμφανίζεται λίγο ἀργότερα σὲ γαλλικὲς συλλογὲς προτύπων, διατάξεων αἰθουσῶν ἀλληλοδιδασκτικῆς (βλ. εἰκ. 18).

οι υπόλοιπες επτά τάξεις αναπτύσσονται ή μία πίσω από την άλλη προς το βάθος της αίθουσας με τελευταίο το θρανίο της ὄγδοης τάξης που γράφει σὲ χαρτί με μελάνι. Σ' αὐτὴν τὴ διάταξη ὁ ἐν λόγῳ δάσκαλος ἀντιπροτείνει νὰ τοποθετῆται τὸ θρανίο τῆς ὄγδοης τάξης μπροστὰ ἀπὸ τὸ διδασκαλικὸ βᾶθρο καὶ ἐκεῖνο τῆς πρώτης στὸ βάθος τῆς αίθουσας «ἐπειδὴ οὕτω ἐμπληρώνεται ὁ ἀλληλοδιδασκικὸς σκοπός. Ὁ διδάσκαλος διδάσκει τοὺς πλησιεστέρους τοῦ δυνατωτέρους. Οὗτοι ἐπιστρέφοντες ὡς εἰς τὰ κἀνωθεν τῆς ἅμμου οἱ δυνατώτεροι, διδάσκουν τοὺς ἀδυνατωτέρους»¹. Ὑπὲρ τῆς προτεινόμενης διάταξης ἀναφέρεται καὶ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὰ μικρότερα παιδιὰ δὲν ἀγαποῦν νὰ ἔχουν ἐμπρὸς τοὺς τὸ δάσκαλο, οὕτε νὰ ἔρχονται σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μαζί του, ἀφοῦ αἰσθάνονται σὰν ἐπίπληξη τὴν ὁποιαδήποτε παρατήρησή του με ὅση οἰκειότητα καὶ ἂν διατυπώνεται. Ἀντίθετα, ἓνας μαθητής, περισσότερο οἰκεῖος, μπορεῖ «νὰ τοὺς ἐμπνεύσῃ τὰ μαθήματά των, καλύτερα»². Πρόταση λοιπὸν ποὺ ἀγνοεῖ τὸν σύνθετο μηχανισμό τῆς μεθόδου καὶ θέτει σὲ ἀμφισβήτηση τὴν πρωτογενὴ παιδαγωγικὴ σχέση.

Οἱ περισσότερες ὅμως παρατηρήσεις/προτάσεις τῶν δασκάλων ἔχουν χαρακτήρα πρακτικὸ καὶ τεχνικὸ καὶ δὲν θίγουν τὰ βασικὰ στοιχεῖα τοῦ προτύπου. Τέτοιες εἶναι, γιὰ παράδειγμα, ὅσες ἀναφέρονται στὰ ἡμικύκλια. Ἔτσι κάποιος προτείνει κάθε 10 γραφεῖα νὰ ὑπάρχει διάκενο ὅπου νὰ τοποθετοῦνται ἡμικύκλια γιὰ τὴν ἀνάγνωσι. Με αὐτὸν τὸν τρόπο μειώνεται ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων ποὺ αὐτὰ καταλαμβάνουν καὶ βελτιώνεται ἡ σχέση τῶν διαστάσεων τῆς αίθουσας πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν. Στὴν ἴδια λογικὴ ἐγγράφεται καὶ ἡ ἀποψη ποὺ θέλει ἡμικύκλια καὶ στὰ θρανία καὶ ὄχι μόνο κατὰ μῆκος τῶν τοίχων³. Ἀρκετοὶ δάσκαλοι προτιμοῦν τὴ χρησιμοποίησι ἡμικυκλίων ἀπὸ σίδερο, ἐνῶ ἄλλοι ἐπιμένουν ὅτι πρέπει νὰ ἀντικατασταθοῦν με ἄλλα κατασκευασμένα ἀπὸ ξύλο, ἢ, ἀπλούστερο ἀκόμη, με τὴν ἀπλὴ χάραξη τοῦ σχήματος στὸ δάπεδο, με τὴν αἰτιολογία ὅτι τὰ ἡμικύκλια ἀπὸ σίδερο «προξενοῦν πολλάκις ζημίας θανατηφόρους! Οἱ μαθηταὶ πάντοτε, ὄντες εἰς κίνησιν καὶ ἀνησυχίαν, τραβοῦν καὶ τὰ ρίπτουν συντρίβοντες τοὺς πόδας τῶν μαθητῶν»⁴. Ὑπάρχει ἀκόμα ἡ πρόταση γιὰ τὴν πλήρη κατάργησή τους, «ἐπειδὴ ἰσάζονται οὕτω εἰς τὴν ἀνάγνωσιν χωρὶς αὐτὰ»⁵ κλπ.

Τὸ βᾶθρο τοῦ δασκάλου ἀποτελεῖ ἐπίσης ἀντικείμενο προβληματισμοῦ. Προτείνεται νὰ εἶναι ἀρκετὰ ὑπερυψωμένο καὶ νὰ σχηματίζεται ἀπὸ κάτω ντουλάπι ὅπου νὰ φυλάγονται ἡ ἅμμος, τὰ μολυβδοκόνδυλα κλπ. Ἀκόμη ζη-

1. στὸ ἴδιο, σ. 764.

2. στὸ ἴδιο, σ. 765.

3. στὸ ἴδιο, σ. 765.

4. στὸ ἴδιο, σ. 767.

5. στὸ ἴδιο, σ. 767.

τεΐται νὰ εἶναι περισσότερο εὐρύχωρο καὶ μακρὺ ὥστε νὰ τοποθετοῦν δίπλα στὴν ἔδρα τοῦ δασκάλου γραφεῖα γιὰ τοὺς γενικοὺς πρωτόσχολους¹, ποὺ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὅμως παίρνουν τὴ θέση ὑποδιδασκάλων. Καὶ οἱ ὑποδείξεις συνεχίζουν καὶ θίγουν θέματα ὅπως τὸ ὕλικό ποὺ πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἐπίστρωση τοῦ δαπέδου τῆς αἴθουσας, ἡ χρησιμότητα τῶν «τηλεγράφων» ἢ ὁ θόρυβος ποὺ κάνει τὸ λειαντήριο ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ἱσιώνεται ἡ ἄμμος κλπ. Γιὰ ὅλα αὐτὰ οἱ δάσκαλοι προσκαλοῦν τὴν Ἐπιτροπὴ νὰ σκεφτεῖ καὶ νὰ ἀποφασίσει.

Βλέπουμε, λοιπόν, τὴν αἴθουσα τῆς διδασκαλίας, αὐτὸν τὸν «κενὸ» καὶ «ἀπροσδιόριστο» χώρο τῶν παραδοσιακῶν σχολείων, νὰ γεμίζει ἀπὸ ἐπιπλά καὶ ἀπὸ διάφορες θεωρήσεις, ποὺ στὸ σύνολό τους ἀποσκοποῦν στὴν ἐξασφάλιση τῆς πειθαρχίας καὶ τῆς τάξης, ἀλλὰ ἐπίσης στὴν οἰκονομία τοῦ χρόνου, στὴ μεγαλύτερη ἀποδοτικότητα τῆς κάθε χειρονομίας. Στὸ ἐξῆς μπορεῖ ἐπομένως νὰ ἀναφέρεται κανεὶς στὸ σχολικὸ κτίριο στὴν Ἑλλάδα, ἐννοώντας ἓνα οἰκοδόμημα διακριτό, ἓναν ὅμως τὸν ἢ διαρρύθμισή του ὑπακούει σὲ λόγο ὁ ὁποῖος διατυπώνεται σὲ σχέση μὲ τὶς εἰδικὲς ἀπαιτήσεις καὶ τὶς διαφορὲς συνθήκες τῆς δραστηριότητος ποὺ στεγάζει. Ἡ ἐπόμενη φάση θὰ εἶναι ἡ προτυποποίηση αὐτοῦ τοῦ χώρου σὲ ἐθνικὸ ἐπίπεδο.

2. ΕΝΑΣ ΝΟΜΟΘΕΤΗΜΕΝΟΣ ΧΩΡΟΣ: ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΟΥ ΟΔΗΓΟΥ ΤΟΥ ΚΟΚΚΩΝΗ (SARAZIN)

Στὸ προηγούμενο κεφάλαιο παρουσιάσαμε συνοπτικὰ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο καὶ τὶς διοικητικὲς ρυθμίσεις ποὺ κατὰ τὴν καποδιστριακὴ περίοδο ἀποσκοποῦν στὸ νὰ ἐξασφαλίσουν «μέθοδον ὀρθήν» καὶ ὅσον τὸ δυνατόν ἐντελῆ, καὶ διάταξιν ὁμοιότροπον τῶν τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς, πρὸς ὁμοιότροπον καὶ τακτικὴν προεκπαίδευσιν τῆς νεολαίας»². Τὸ Κράτος τείνει νὰ ἐγκαταστήσει ἓνα σύστημα ἐνιαίας καὶ ὁμοιόμορφης πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης. Τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο συλλαμβάνεται σὰν μέσο μαζικῆς μόρφωσης καὶ σὰν παράγοντας ποὺ θὰ ἐπιδράσει στὰ ἤθη ἀπαντώντας ἔτσι στὸ αἶτημα γιὰ ἐθνικὴ ἐνοποίηση. Σ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴ τὸ σχολικὸ κτίριο πρέπει νὰ ὀργανωθεῖ σὰν μονάδα καὶ νὰ χωροθετηθεῖ στὸν ἐθνικὸν ὅμως μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ὑποδεχτεῖ κάθε ἐκπαιδευσιμὸ ἄτομο ὅπουδῆποτε καὶ ἂν βρῖσκεται, μέσα στὴν ἴδια πανομοιότυπη μήτρα. Γιὰ τὴν πραγματοποιήσιν αὐτοῦ τοῦ δικτύου, χρειάζονται τὰ κατάλληλα ἐργαλεῖα σὲ θεσμικὸ καὶ διοικητικὸ ἐπίπεδο. Εὐθύς ἐξαρχῆς ὁ κανονισμὸς, κείμενο νομοθετημένο μὲ ἰσχὺ σὲ δόλοκληρὴ τὴ χώρα

1. στὸ ἴδιο, σ. 765. Γιὰ μιὰ ἀνάλογη διάταξη βλ. εἰκ. 17.

2. Ι.Π. Κοκκῶνης, *Περίληψις...*, 8.π., σ. 26.

θὰ ἀποτελέσει τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ ὅσους συμμετέχουν στὴ διαδικασία κατασκευῆς σχολικῶν κτιρίων. Ἐγκαθιστώντας μιὰ σαφῶς διατυπωμένη ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὸ χῶρο καὶ στὴ χρῆση του, θὰ λειτουργήσει ὡς σύστημα γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ μοναδικοῦ προτύπου ποὺ θὰ προσαρμοστῇ σὲ κάθε σχολικὸ πληθυσμὸ, ὅποιο καὶ ἂν εἶναι τὸ περιβάλλον του (ἀγροτικὸ ἢ ἀστικό), ὅποιο καὶ ἂν εἶναι τὸ ἀριθμητικὸ μέγεθός του¹. Ἡ σχολικὴ ἀρχιτεκτονικὴ θὰ γεννηθεῖ σὰν ἐπίσημη κωδικοποιημένη ἀρχιτεκτονικὴ, σὰν ἀρχιτεκτονικὴ ἐπαγγελματιζόμενη.

Τὸ Α' κεφάλαιο τοῦ Ὁδηγοῦ τοῦ Κοκκώνη, ποὺ ἐπικυρώθηκε ὅπως ἤδη ἀναφέραμε μὲ διάταγμα τὸν Ἰούλιο τοῦ 1830, συνιστᾷ τὸ πρῶτο κείμενο αὐτοῦ τοῦ τύπου στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τὰ ἐπόμενα πενήντα χρόνια θὰ ἀποτελέσει τὴ βασικὴ ἀναφορὰ γιὰ ὅλους τοὺς παράγοντες ποὺ μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἐνέχονται στὴν κατασκευὴ ἢ τὴ χρῆση τοῦ σχολικοῦ κτιρίου: δημόσιες ἀρχές, ἀρχιτέκτονες/μηχανικοί, δάσκαλοι κλπ.

α. Τὸ σχολικὸ κτίριο: ἕνας ἐλεγχόμενος χῶρος

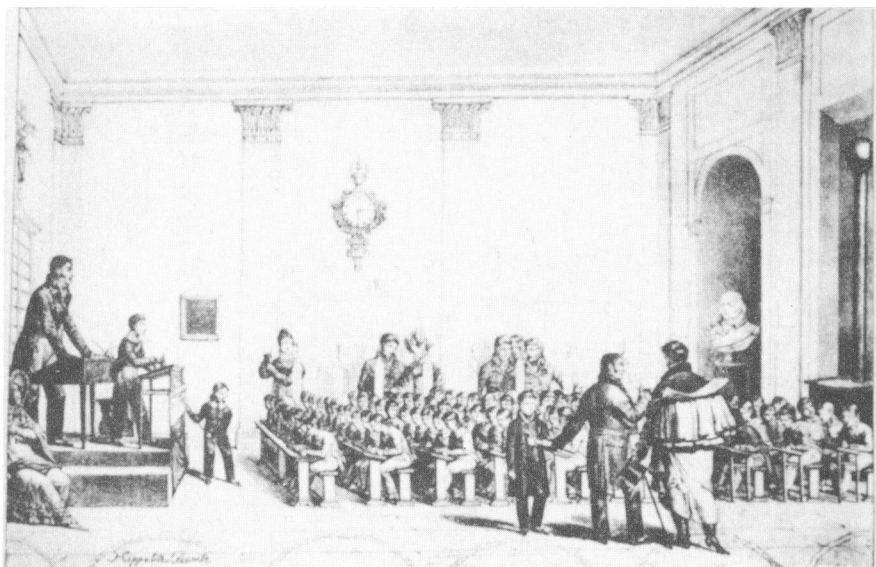
Σύμφωνα μὲ τὸν Ὁδηγό, τὸ ἀλληλοδιδακτικὸ σχολεῖο συνιστᾷ διακριτὸ οἰκοδόμημα, διαφορετικὸ ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα, ποὺ πρέπει νὰ περιλαμβάνει συγκεκριμένους χώρους (αἴθουσα, αὐλὴ, προαύλιο, ἀποχωρητήρια), ποὺ ἡ διάταξή τους, οἱ μεταξὺ τους σχέσεις καὶ ἡ ἰδιαιτέρη διαρρύθμιση εἶναι σαφῶς καθορισμένες, ὅπως καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὸν περιβάλλοντα χῶρο².

Ἡ χωροθέτηση τοῦ σχολείου κατ' ἀρχὴν: «Τὸ σχολεῖον πρέπει νὰ κτίζεται εἰς τινὰ τόπον παράμερον τῶν πολυπληθεστέρων γειτονιῶν»³. Ἡ διάταξη αὐτὴ ἐμφανίζει μιὰ πρώτη διαφοροποίηση —στὴν ἔκφραση περισσότερο παρὰ στὴν οὐσία, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια— ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ 1829 τοῦ *Manuel*... τοῦ Sarazin ποὺ ὀρίζει τὴν τοποθέτηση τοῦ σχολείου σὲ «πολυάν-

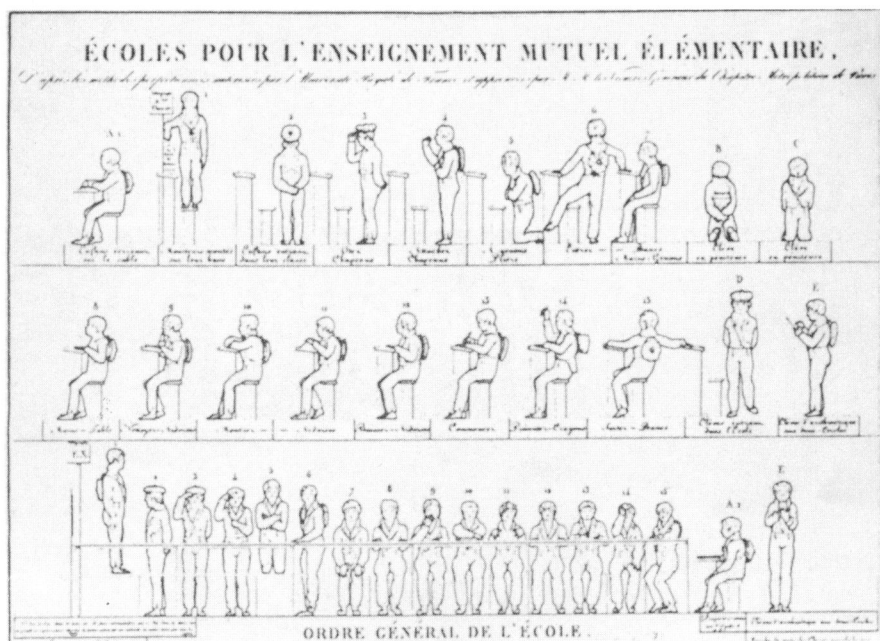
1. Γιὰ τὴν ὑποκατάσταση τοῦ «τύπου» ἀπὸ τὸ «νομοθετημένο χῶρο» σὰν δομὴ ἀντιστοιχίας χώρου καὶ χρήσης μέσα στὴ διαδικασία παραγωγῆς τοῦ δομημένου χώρου βλ.: Ch. Devilliers, «Typologie...», ὁ.π., σ. 20 κ.ε. Γιὰ τὸ ρόλο τοῦ μοντέλλου καὶ τοῦ κανονισμοῦ στὴν παραγωγὴ τῶν σχολικῶν κτιρίων βλ. B. Toulhier, «L'architecture scolaire au XIX^e siècle: De l'usage des modèles pour l'édification des écoles primaires», *Histoire de l'Education*, 17/1982, σ. 8-9.

2. Στὴν σελίδα 3 τοῦ Ὁδηγοῦ, σημείωση 1, ὁ Κοκκώνης ἀναφέρει ἕνα τυπωμένο σχέδιο ἀλληλοδιδακτικοῦ σχολείου ποὺ ἐπισυνάπτεται στὸ τέλος τοῦ βιβλίου. Τὰ ἀντίτυπα ὅμως τοῦ Ὁδηγοῦ ποὺ μπορέσαμε νὰ δοῦμε στίς ἐλληνικὲς βιβλιοθήκες δὲν περιείχαν κανένα σχέδιο. Ὅμοια, δὲν περιείχαν κανένα σχέδιο τὰ ἀντίτυπα τῶν ἐκδόσεων τοῦ 1829 καὶ 1839 τοῦ *Manuel*... τοῦ Sarazin ποὺ εἶδαμε στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκῃ στὸ Παρίσι. Ἔτσι γιὰ τὴ γραφικὴ ἀναπαράσταση τῶν προδιαγραφῶν ἀναφερόμαστε στὰ σχέδια ποὺ δημοσιεύονται στὸν *Guide*... τοῦ 1818 (εἰκ. 15, 16), τὰ ὁποῖα εἶναι πιθανὸν νὰ χρησιμοποιήθηκαν σὰν πρότυπο γιὰ τὸ ἀντίστοιχο σχέδιο τοῦ Κοκκώνη.

3. Ὁδηγός, σ. 1.



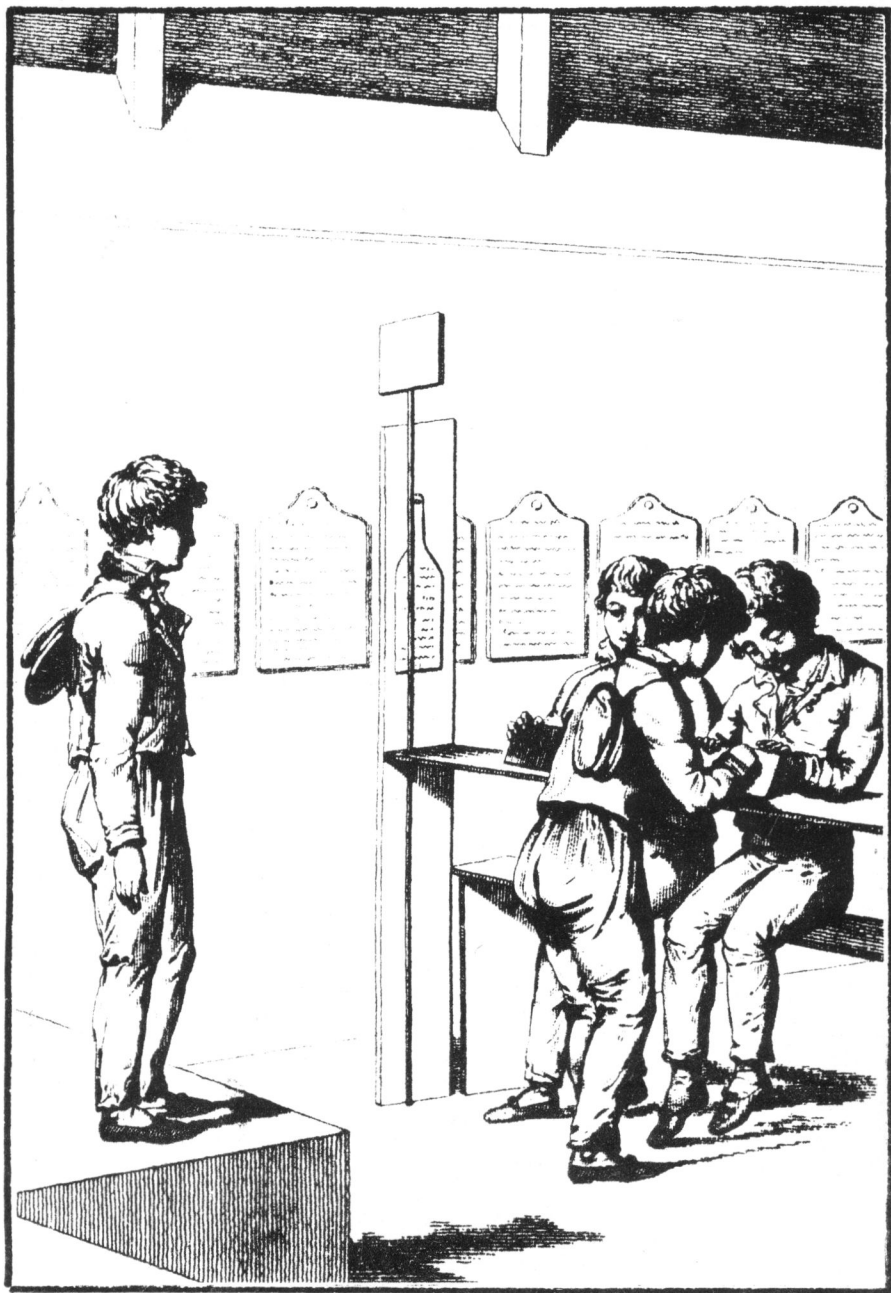
12. Έσωτερικό τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου τῆς ὁδοῦ Port-Mahon κατὰ τὴν ὥρα τῶν ἀσκήσεων τῆς γραφῆς. Λιθογραφία 1818.



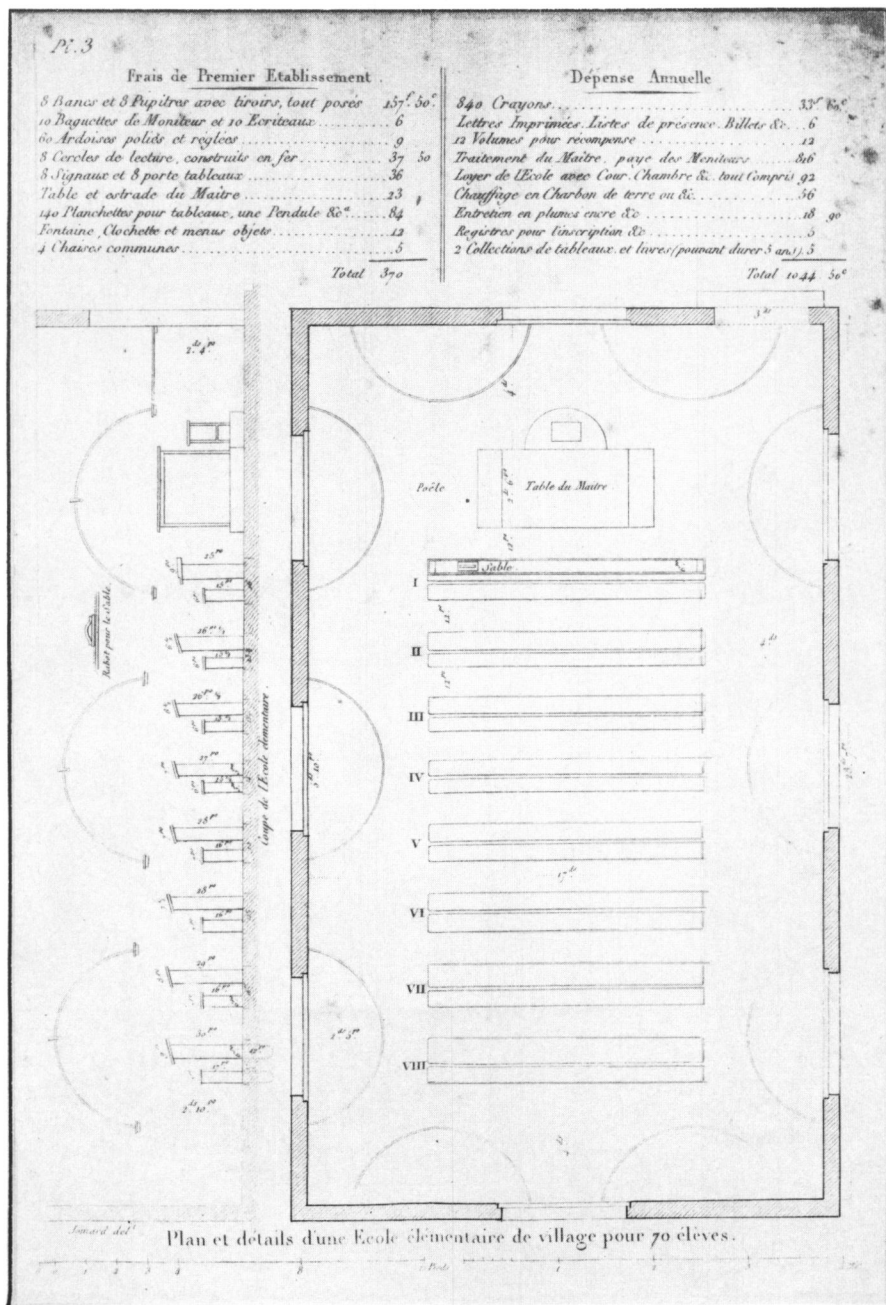
13. Ἡ ἐκτέλεση τῶν διαφόρων προσταγμάτων τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου.



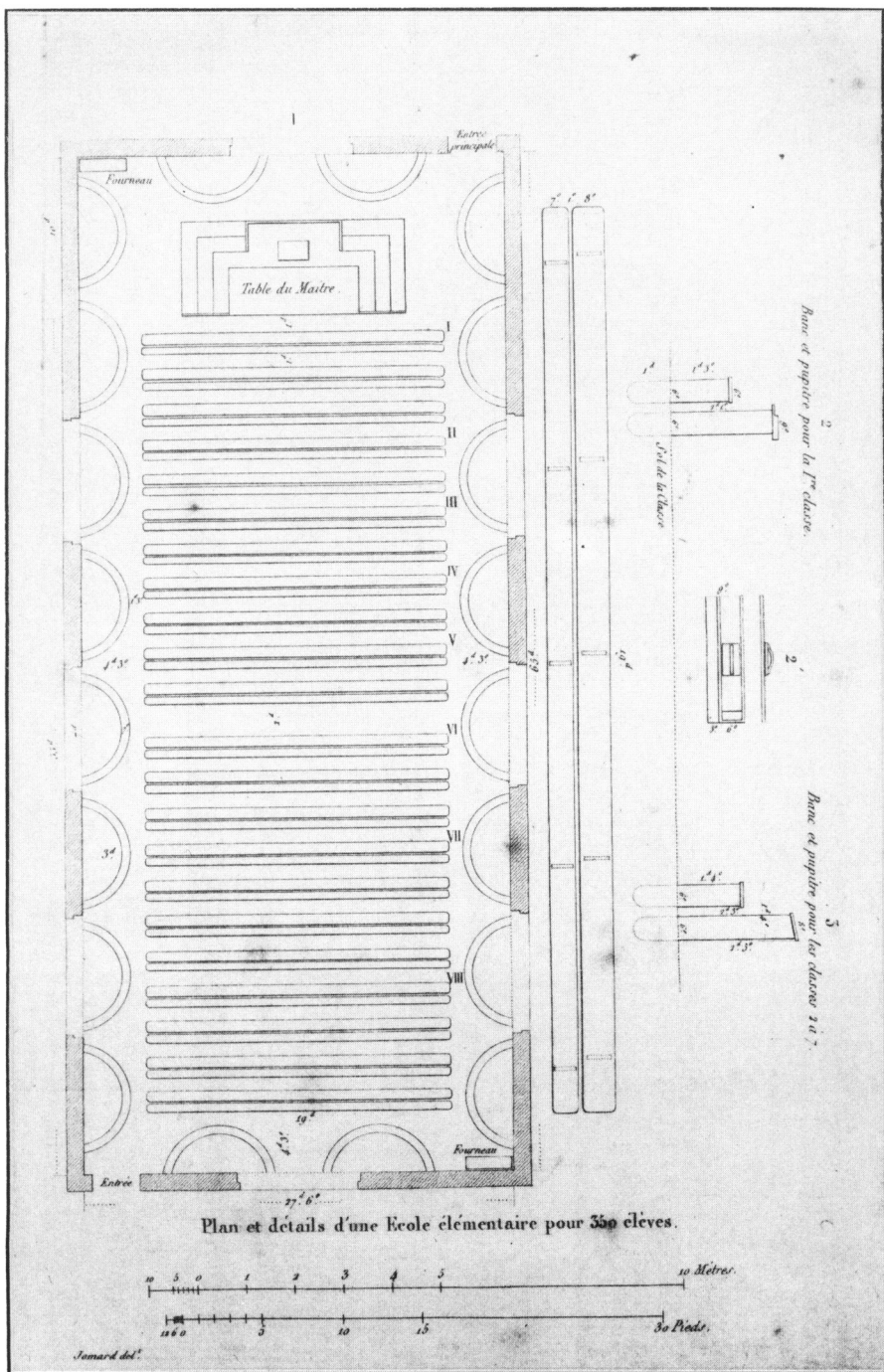
14. α' Μαθητές και πρωτόσχολοι στο μάθημα της γραφής.



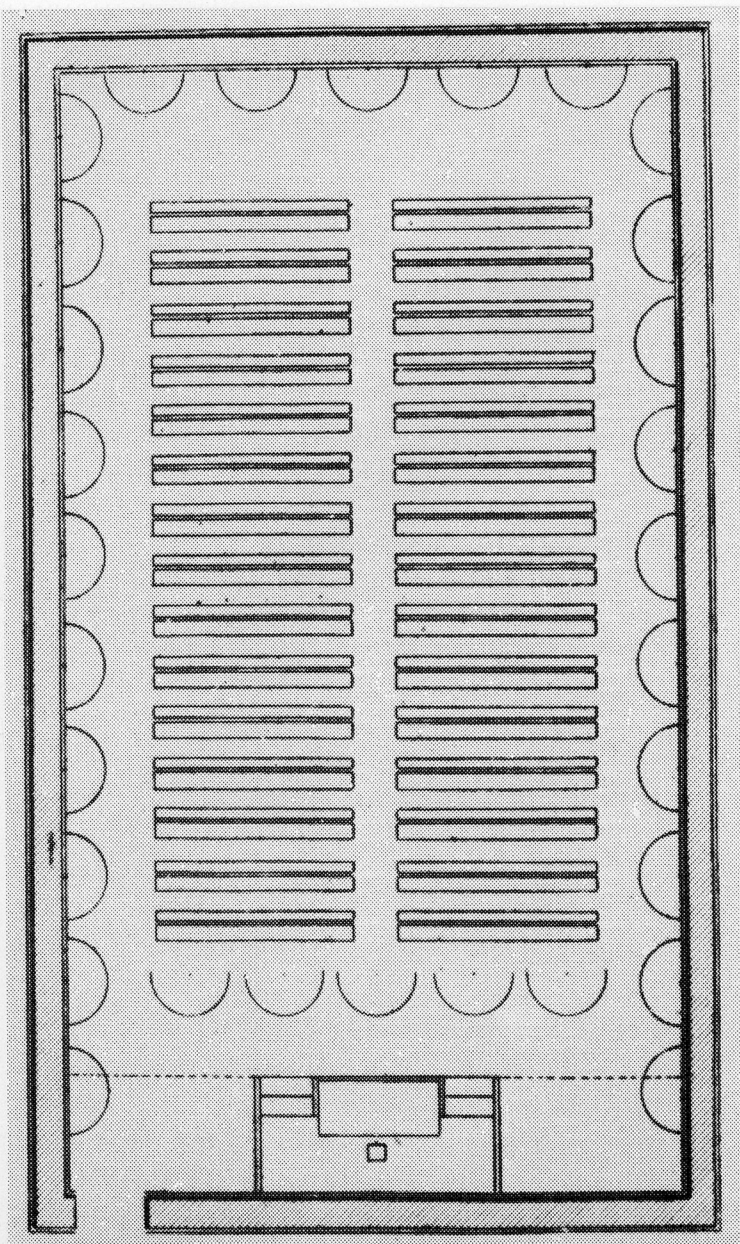
14. β' Μαθητές καὶ πρωτόσχολοι κατὰ τὴν διόρθωση τῶν ἀσκήσεων τῆς γραφῆς.



15. Σχέδιο αλληλοδιδασκτικού σχολείου χωρητικότητας 64-70 μαθητών (1818).

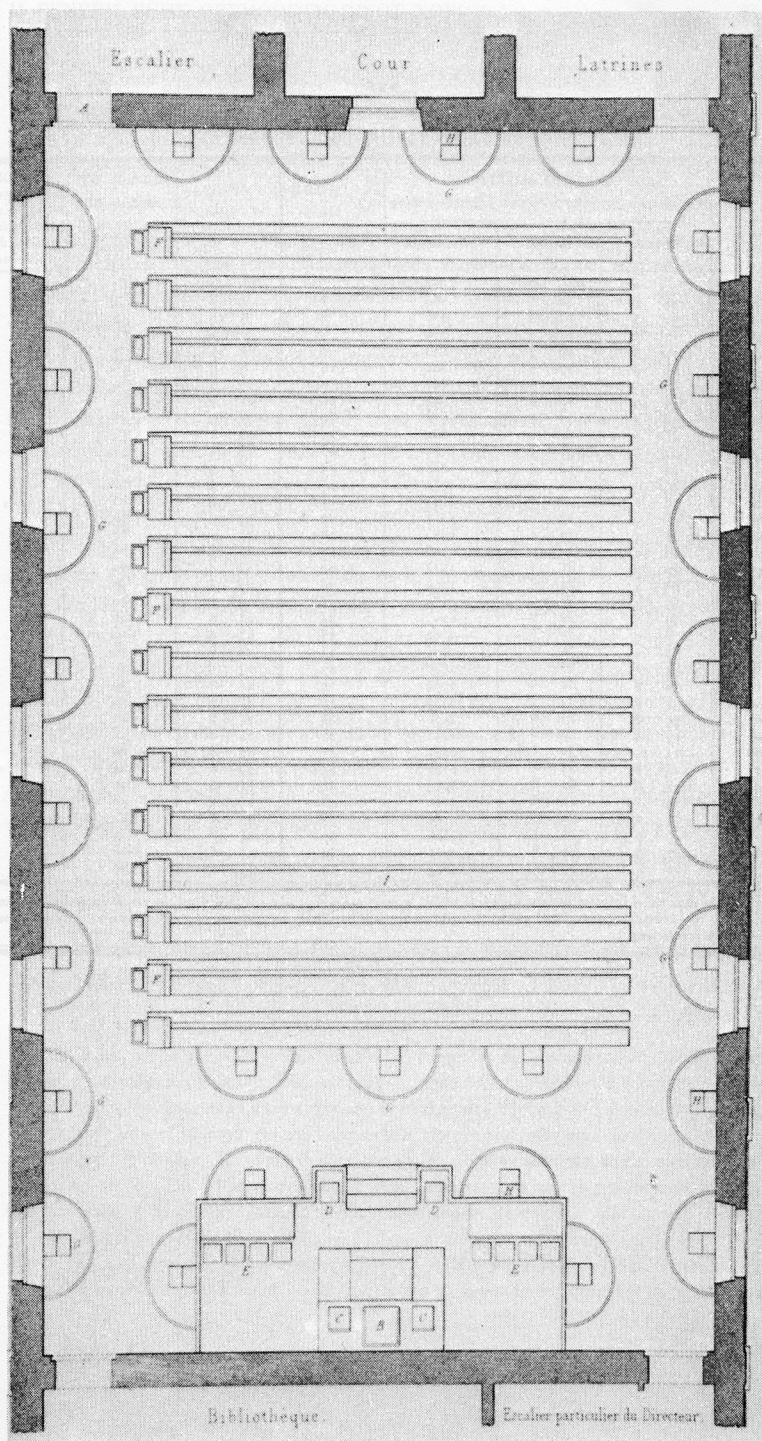


16. Σχέδιο ἀλληλοδιδασκικοῦ σχολείου χωρητικότητος 350 μαθητῶν (1818).



17. Σχέδιο αλληλοδιδασκτικού σχολείου.

18. Αίθουσα αλληλοδιδασκτικής διδασκαλίας για 210 παιδιά.



ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΔΙΑΣΤΑΣΕΩΝ ΕΝΟΣ ΤΙΝΟΣ ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΟΥ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΟΥ
ΔΙ' ΟΠΟΣΟΥΣΔΗΠΟΤΕ ΜΑΘΗΤΑΣ.

ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ.	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΟΥ, Μη συμπεριλαμβανόμενου του δια των διδασκάλων τόπου			ΑΡΙΘΜΟΣ των θρανίων καί γραφείων.	ΜΗΚΟΣ των θρανίων καί γραφείων.	ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ἐπισκεπτόμενων μθητῶν εἰς καθὲν θρανίον.	ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ σειρῶν τῶν ἡμικυκλί- ων, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ προστεθῶσιν εἰς τὰ γύρω τοῦ διδασκη- ρίου ἡμικύκλ.
	ΜΗΚΟΣ.	ΠΛΑΤΟΣ.	ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ.				
	Πεδ. Δάκτ.	Πεδ. Δάκτ.	Πεδ. τετραγων.		Πεδ. Δάκτ.		
32	21 3	12 8	255	8	4 8	4	
40	21 3	13 10	276	8	5 10	5	
48	21 3	15 "	319	8	7 "	6	
56	21 3	16 2	340	8	8 2	7	
64	21 3	17 4	361	8	9 4	8	
81	23 6	18 6	423	9	10 6	9	
100	25 10	19 8	491	10	11 8	10	
121	28 1	20 10	562	11	12 10	11	
144	30 5	22 "	669	12	14 "	12	
169	32 8	23 2	751	13	15 2	13	
196	34 11	24 4	838	14	16 4	14	
225	37 3	25 6	931	15	17 6	15	
256	43 "	26 8	1147	16	18 8	16	1 τριῶν ἡμικυκλ.
289	48 9	27 10	1317	17	19 10	17	2
324	51 1	29 "	1481	18	21 "	18	3
361	56 10	30 2	1705	19	22 2	19	2
400	59 2	31 4	1811	20	23 4	20	3
440	61 5	32 6	1966	21	24 6	20	3
480	67 2	32 6	2119	22	24 6	20	4
460	69 6	32 6	2221	23	24 6	20	4
480	71 9	32 6	2296	24	24 6	20	4
500	74 "	32 6	2405	25	24 6	20	4
540	82 1	32 6	2627	27	24 6	20	5
580	86 8	32 6	2774	29	24 6	20	5
620	94 9	32 6	3032	31	24 6	20	6
660	99 3	32 6	3276	33	24 6	20	6
700	107 4	32 6	3435	35	24 6	20	7
740	111 11	32 6	3582	37	24 6	20	7
780	116 6	32 6	3728	39	24 6	20	7
820	124 6	32 6	3984	41	24 6	20	8
860	129 1	32 6	4131	43	24 6	20	8
900	137 2	32 6	4389	45	24 6	20	9
940	141 9	32 6	4536	47	24 6	20	9
980	149 9	32 6	4792	49	24 6	20	10
1000	152 1	32 6	4869	50	23 6	20	10

(1) Ὁ ἀριθμὸς οὗτος καὶ εἰ ἐπόμενοι περιλαμβάνουσιν ἓν μέτρον, προστεθειμένον πρὸς σύστασιν μιᾶς ἢ πολλῶν σειρῶν ἡμικυκλίων ἀναπληρωτικῶν παρεμφερῶς καὶ εἰς τὴν ἀντικρίζουσαν ἐπιφάνειαν τῶν 1147 πεδῶν τετραγωνικῶν καὶ εἰς τὰς ἐπομένας συμπεριλαμβάνεται ἡ διὰ τὰ προστεθόμενα ἡμικύκλια ἀπαιτούμενη ἔκτασις.

19. «Πίναξ τῶν διαστάσεων ἐνὸς τινὸς διδασκηρίου ἀλλήλοδιδασκτικοῦ δι' ὅπουσουςδὴ-
ποτε μαθητάς».

θρωπη γειτονιά»¹. Στην έκδοση όμως του 1839 η προδιαγραφή αυτή μεταβάλλεται και μᾶς παρέχει τὸ κλειδί για νὰ κατανοήσουμε τὴ θέση τοῦ Κοκκώ-
νη: «Τὸ σχολεῖο πρέπει [...] νὰ βρίσκεται σὲ πολυάνθρωπη γειτονιά, ἀλλὰ σὲ
κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὸ δρόμο, ὥστε ὁ θόρυβος νὰ μὴν ἔρχεται ἀπ' ἔξω καὶ
διαταράσσει τὰ μαθήματα»². Ἄν λοιπὸν ἡ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ ποὺ ἐπιδιώ-
κει τὴ γενικευμένη φοίτηση συνεπάγεται τὴν εὐκόλη πρόσβαση στὸ σχολεῖο
καὶ ἄρα τὴν κατασκευή τῶν σχολείων μέσα στοὺς οἰκισμούς, στὸ κέντρο τῶν
πληθυσμῶν ποὺ ἀλφαριθμητίζουν καὶ ἐκπαιδεύουν, εἶναι συγχρόνως ἀπαραίτητο
νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ διεξαγωγὴ τῶν μαθημάτων μέσα σὲ ἡρεμία, καὶ ἄρα νὰ μει-
ωθοῦν στὸ ἐλάχιστο οἱ πιθανοὶ περισπασμοί: «Διὰ τῆς ἐπιμόνου διατηρήσεως
τῆς σιωπῆς θέλει ἔχει τις καὶ σχολεῖον εὐκτακτον. Περιπλέον αὕτη εἶναι ὁ οὐ-
σιώδης κανὼν εἰς ἓν σχολεῖον, καὶ ἐκεῖνος, ὅστις προπάντων πρέπει νὰ φυλάσ-
σεται»³. Στὸ κεφάλαιο ΙΔ' τοῦ 'Οδηγοῦ, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὰ καθήκοντα
τοῦ δασκάλου καὶ τὴ διατήρηση τῆς τάξης γενικότερα, ἀναπτύσσεται διεξο-
δικὰ τὸ θέμα αὐτὸ σὲ σχέση μὲ τοὺς μαθητὲς, τοὺς πρωτόσχολους καὶ τὸ δά-
σκαλο⁴. Καὶ σημειώνεται μεταξὺ ἄλλων: «Διὰ τὴν σιγὴν ταύτην προσέτι πα-
ραγγέλεται νὰ μὴ ᾔται γύρω τοῦ σχολείου ἐργαστήρια θορυβώδη, οὔτε ἄνθρωποι
συνειθισμένοι νὰ φωνάζωσιν ὅλ' ἡμέρα, νὰ τραγουδῶσι, κ.τ.λ.»⁵. Πρόκειται σ'
αὐτὴν τὴν περίπτωσιν γιὰ διάταξιν ποὺ περιέχεται στὸ *Manuel*... τοῦ 1829.

Οἱ προδιαγραφές αὐτές γιὰ τὴ χωροθέτηση τοῦ σχολείου ἀντιστοιχοῦν
καὶ σὲ προβληματισμούς μιᾶς ἄλλης τάξης: ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προστασία τῆς
διεξαγωγῆς τῶν μαθημάτων ἀπὸ τοὺς θορύβους καὶ τοὺς περισπασμούς τοῦ
δρόμου ἐπιδιώκεται ἐπίσης ἡ προστασία τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ «ἀνθήτικους χώρους»
ποὺ μπορεῖ νὰ συναντήσῃ στὸ κέντρο ἢ στὶς πολυάνθρωπες γειτονιὲς τῶν οἰκι-
σμῶν. Πραγματικά, ἂν τὸ σχολεῖο μὲ τὴν ἐγκατάστασή του στοὺς χώρους κα-
τοικίας ἐπιτρέπῃ τὴ φοίτηση χωρὶς νὰ ἀποσπάσῃ τὸ παιδί ἀπὸ τὸ φυσικὸ καὶ
τὸ οἰκογενειακὸ του περιβάλλον⁶, ὥστόσο ὁ ρόλος του εἶναι ἐπίσης νὰ τὸ ἀπο-

1. Ch. L. Sarazin, *Manuel des écoles élémentaires*..., Παρίσι 1829, σ. 9.

2. Ch. L. Sarazin, *Manuel des écoles élémentaires*..., Παρίσι 1839, σ. 1.

3. 'Οδηγός, σ. 107.

4. Σύμφωνα μὲ τὸν 'Οδηγὸ (σ. 106-107), ὁ δάσκαλος δὲν χρειάζεται νὰ μιλά πολὺ καὶ
δυνατὰ προσπαθώντας νὰ κάνει τοὺς μαθητὲς νὰ ὑπικουσοῦν. Ἀντίθετα ἡ σιωπὴ καὶ ἡ με-
τριοπάθειά του βοηθοῦν στὴν ἀποκατάστασιν τῆς τάξης στὸ σχολεῖο. Ἄν ὁ δάσκαλος μιλάει
σπάνια, τότε μπορεῖ νὰ τραβήξῃ καὶ νὰ κρατήσῃ τὴν προσοχὴ τῶν παιδιῶν ὅταν αὐτὸ εἶναι
ἀπαραίτητο. Ἐπιπλέον, μ' αὐτὴν τὴν στάση, δίνει τὸ παράδειγμα στοὺς μαθητὲς του,
δείχνει δηλαδὴ ὅτι καὶ ὁ ἴδιος ὑποτάσσεται στὸν κοινὸ νόμο, σ' αὐτὴν τὴν ἀπόρρητη τάξιν
ποὺ ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς σχολικῆς πειθαρχίας σύμφωνα μὲ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο.

5. 'Οδηγός, σ. 107.

6. Τὴ λογικὴ αὕτη τὴν συναντήσαμε ἤδη στὸ σχέδιο τοῦ Κούμα: «Πᾶσα λοιπὸν πόλις,
πᾶν πολίγειον, πᾶσα μικρὰ κώμη, καὶ ἀγρὸς πρέπει νὰ ἔχουν τὰ ἀνάλογα τῶν κατοίκων των

τραβήξει από το δρόμο και να το προφυλάξει από την καθημερινή ζωή¹. Κατά συνέπεια το σχολείο δεν μπορεί να γειτνιάζει με χώρους που ενδέχεται να επιδράσουν αρνητικά στην ήθικη διάπλαση του παιδιού. Αυτός ο προβληματισμός δεν είναι νέος στην παιδαγωγική και στην αρχιτεκτονική ευρωπαϊκή σκέψη. "Ήδη στο *De re aedificatoria* ο Alberti αναφερόμενος στην καταλληλότητα των σχολείων επαναλαμβάνει τους κανόνες που εφαρμόζαν οι αρχαίοι για τα γυμναστήρια, «συμπληρώνοντάς τους όμως κυρίως σε ότι αφορά την επιλογή της θέσης του σχολείου μακριά από το θόρυβο, τις δυσοσμίες, τους αργόσχολους πολίτες και το πλήθος»². Ο J.B. de la Salle και οι άλλοι παιδαγωγοί του 17ου αϊ. βλέπουν στο δρόμο μόνο κινδύνους³. Το μέλημα αυτό το βλέπουμε να εκφράζεται και στην Ελλάδα, αν όχι θεωρητικά, όπως σιδηροτέπη στην πράξη. Έτσι, για παράδειγμα, το σχολείο του Σωτήρη στην Αθήνα κλείνει και το κτίριο εγκαταλείπεται γιατί η είσοδος του βρισκόταν σε πλατεία με τουρκικά καφενεία, όπου «διημέρευον και ακόμη διενυκτέρευον μόνον οι εκ των Όθωμανών προκριωτέροι και πλουσιώτεροι άλλ' ούδεις εκ των Ελλήνων...»⁴.

Η έγνοια να κρατηθεί το παιδί μακριά από τον κόσμο των ενηλίκων για να προφυλαχτεί από κάθε κακή επιρροή κατά την περίοδο της διαμόρφωσής του — χαρακτηριστικό ίδιο της σχολικής εκπαίδευσης⁵ — εκφράζεται και στις λεπτομερείς προδιαγραφές που περιέχει ο *Όδηγός σχετικά με την «απομόνωση»* του σχολείου. "Όπως ακριβώς εγκαθιδρύεται μια σαφής διάκριση ανάμεσα στο σχολικό και στον έξωσχολικό χρόνο — σε όλη τη χρονική κλίμακα από

παιδευτήρια· διότι καθώς σωματικώς αυξάνουν οι παῖδες εις την πατρίδα των ύποκάτω εις την φιλόστοργον επιμέλειαν των γονέων των, ούτω και ψυχικώς εις τὰς πρώτας καὶ γνώσεις των δεν δύνανται να ασκηθῶσιν ἄλλοῦ εἰμὴ εις τὸν τρόπον τῆς γεννήσεώς των» (Λόγιος Έρμης, 1819, σ. 732).

1. Ο Όδηγός κανονίζει την είσοδο και την έξοδο των μαθητῶν από το σχολείο και προβλέπει ότι οι μαθητὲς που κατοικοῦν στην ίδια ἐνορία ἢ γειτονία θὰ κάνουν τὴ διαδρομὴ τῆς ἐπιστροφῆς συντεταγμένοι καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία ἑνὸς πρωτοσχόλου (σ. 84).

2. F. Choay, *La règle et le modèle Sur la théorie de l'architecture et de l'urbanisme*, Παρίσι 1980, σ. 109.

3. G. Vincent, *L'école primaire française. Etude sociologique*, Presses Universitaires de Lyon, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1980, σ. 38-39.

4. Γ. Ψύλλας, *Απομνημονεύματα...*, ὁ.π., σ. 4. Πρόκειται για κατοικία πού ὁ ἰδρυτὴς μεταρρύθμισε σὲ σχολεῖο ἐφοδιάζοντάς το μὲ βιβλιοθήκη καὶ ἐποπτικὸ ὕλιν καὶ τὴ διδασκαλία τῆς φυσικῆς, τῆς γεωγραφίας κλπ., καὶ τὸ δώρησε στὴν κοινότητα. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ κοινότητα πού στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. ἀποφάσισε τὸ κλείσιμό του.

5. Ο Ph. Ariès μιλά για «τὴ μακρὰ διαδικασία ἐγκλεισμοῦ τῶν παιδιῶν» πού ἀρχίζει νὰ ἐπιβάλλεται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰ. καὶ «πού δὲν θὰ σταματήσει νὰ διευρύνεται ὡς τίς μέρες μας καὶ πού ἀποκαλεῖται σχολικὴ φροντίση» (*L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Παρίσι 1973, σ. 7-8). Βλ. ἐπίσης M. Foucault, *Surveiller et punir*, ὁ.π., σ. 143-144. Σχετικὰ μὲ τὸν ἐλληνικὸ χώρο ἀναφερθήκαμε ἤδη στὴν ἐπιρροή τοῦ μοναστικοῦ μοντέλλου πάνω στὴ σχολικὴ ὀργάνωση.

τὴν ἡμέρα μέχρι τὸ ἔτος—, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο προσδιορίζονται τὰ ὄρια, οἱ μεταβατικοὶ χώροι καὶ οἱ τρόποι τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸν ἐξωσχολικὸ στὸ σχολικὸν χώρο: «Τὸ σχολεῖον πρέπει νὰ ἔχῃ αὐλὴν περιτοιχισμένην, ὅπου γίνεται καὶ τὸ πρὸ τοῦ διδασκῆριου προαύλιον, ἔχον καὶ ἐν μέρος σκεπασμένον μὲ στέγην. Εἰς τὸ σκεπασμένον τοῦτο προαύλιον ἢ μεσαύλιον συνάζονται τὰ παιδιὰ, πρὶν ἀρχίσῃ ἡ παράδοσις τῶν μαθημάτων· καὶ αὐτοῦ ἐμποροῦν νὰ μένωσιν ἀκινδύνως καὶ ἐκεῖνα, ὅσων αἱ κατοικίαι εἶναι μακράν, κατὰ τὸν τῆς ἀναπαύσεως καιρὸν τὸν διατρέχοντα μεταξὺ τῆς πρωΐνης καὶ τῆς μετὰ μεσημβρίαν παραδόσεως. Εὐθὺς ἐρχόμενοι οἱ μαθηταὶ θέτουσιν αὐτοῦ τὰ καλὰ τῶν ἐπάνω εἰς τὰ πέριξ καθίσματα, καὶ κρεμῶσι καὶ τὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς ἢ τὰ ἐπανωφόριά των εἰς πασσάλους ἐμπηγμένους πέριξ τῶν τοίχων»¹. Κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν παραδόσεων ἕνας μαθητὴς βρίσκεται συνεχῶς στὸ προαύλιο γιὰ νὰ ἐλέγχει τὴν ἀφίξη τῶν καθυστερημένων μαθητῶν καὶ τὴν εἴσοδον στὴν αὐλὴ προσώπων ξένων πρὸς τὸ σχολεῖον, καὶ νὰ εἰδοποιεῖ τὸ δάσκαλον². Ἡ ἐσωστρεφὴς ὁργάνωσις καὶ ἡ «αὐτάρκεια» τῆς σχολικῆς μονάδας σὲ σχέσιν μὲ τὴν πόλιν καθιστοῦν ἀναγκαίαν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς σημείου ὑδροδότησης —«εἰς μίαν γωνίαν τοῦ μεσαυλίου θέτεται καὶ πῖθος διὰ νερόν, ἢ βρύσις»³—, καθὼς καὶ ἀποχωρητηρίων⁴.

Ὁ ἐλεγχος τῆς ἐπικοινωνίας σχολείου καὶ πόλης ἐπεκτείνεται ἐπίσης καὶ στὴν ὀπτικὴ μόνωση. Σύμφωνα μὲ τὸν Ὅδηγόν τὰ παραθύρα τῆς αἵθουσας διδασκαλίας «πρέπει νὰ εἶναι μεγάλα, ἀνοιγμένα, τὸ ἐν ἄντικρυ τοῦ ἄλλου, εἰς τὰς δύο μεγαλητέρας παραλλήλους πλευρὰς τοῦ διδασκῆριου δύο μέτρα ἄνω τοῦ ἐδάφους αὐτοῦ»⁵.

Πρόκειται βέβαια γιὰ διαρρύθμιση ποὺ ὑπακούει σὲ λειτουργικὲς καὶ ὑγιεινιστικὲς ἐπιταγές. Ὅπως διατυπώνεται καθαρὰ στὴν ἐκδοσὴ τοῦ *Manuel...* τοῦ 1839: «Ἐὰν μὴ αἵθουσα φωτίζεται ἀπὸ μίαν μόνο πλευρὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ φροντίδα νὰ τοποθετηθοῦν οἱ μαθητὲς ἔτσι ὥστε τὸ φῶς νὰ ἔρχεται ἀπὸ τὰ ἀριστερά τους, διαφορετικὰ, τὸ χέρι τους θὰ ρίχνει σκιά ἐπάνω στὸ γραπτό»⁶. Ὁ ἀμφιπλάγιος φωτισμὸς τῆς αἵθουσας ἀποδεδειγμένως λοιπὸν τὴν διάταξιν τῶν θρανίων ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λειτουργικοὺς περιορισμοὺς καὶ ἐπιτρέπει εὐκολότερα τὴν ἐκπαιδευτικὴν ἀνάγκαν ἄλλου τύπου, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Ἐξάλλου, αὐτὴ ἡ κατανομὴ τῶν παραθύρων ἐξασφαλίζει καλὺτερον ἀερισμὸν τῆς αἵθουσας, θέμα πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ. Πράγματι, ὁ καλὸς ἐξαερισμὸς χώρων ὅπου συγκεντρώνεται ἰκανὸς ἀριθμὸς ἀτόμων ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τίς βα-

1. Ὅδηγός, σ. 13.

2. Ὅδηγός, σ. 111.

3. Ὅδηγός, σ. 3.

4. Ὅδηγός, σ. 3.

5. Ὅδηγός, σ. 1.

6. Ch. Sarazin, *Manuel...*, 1839, σ. 2.

σικές έπιταγές τής ιατρικής γνώσης που αναπτύχθηκε στον 18ο αί., και πίστευε σταθερά στη μετάδοση άσθeneιών μέσω του αέρα¹. 'Ο όρος αυτός γίνεται προσπάθεια να εξασφαλιστεί με το μεγάλο ύψος των αίθουσών και το άνοιγμα των παραθύρων σε θέσεις που να βοηθούν τη δημιουργία ρευμάτων απαράιτητων για την ανανέωση του αέρα που υποτίθεται ότι μολύνεται συνεχώς. 'Αλλά αν οι υγιεινιστικές θεωρήσεις μπορούν να έρμηνεύσουν τη θέση και το μέγεθος των παραθύρων, ο καθορισμός των δύο μέτρων ως ελάχιστης απόστασης από το δάπεδο τής αίθουσας πηγάζει από μια λογική τελείως διαφορετική: να έμποδιστεί ή όπτική έπαφή με τον έξωτερικό χώρο. «Με αυτόν τον τρόπο οι μαθητές δεν διασπώνται ποτέ από αυτά που συμβαίνουν έξω», γράφει ο Sarazin στην έκδοση του 1839². 'Η σημασία τής προδιαγραφής υπογραμμίζεται και από την έπιμονή του 'Οδηγού: «'Εάν δέ τύχαιον [τά παράθυρα] άνοιγμένα εις χαμηλότερον του είρημένου ύψους, πρέπει να βάλλωνται μικρά παραπετάσματα έμπροσθεν των υαλίων του παραθύρου, όσα είναι πλησιέστερα εις το έδαφος, ή τουλάχιστον ν' αλείφωνται με κάνεν χρῶμα υπόλευκον»³. Το σχολείο συλλαμβάνεται λοιπόν ως χῶρος «κλειστός» και προστατευμένος από τους «πειρασμούς» τής καθημερινής δημόσιας ζωής. 'Η έκπαίδευση, μέσα από τη διαρρύθμιση του χώρου, που τη στεγάζει, χαρακτηρίζεται ως πρακτική διακριτή και διαχωρισμένη από τον ένεργό βίο.

β. 'Η μορφή τής αίθουσας και ή διαρρύθμιση του έξοπλισμού

Οι προδιαγραφές που παρουσιάσαμε άποτελούν βέβαια όρους αναγκαίους για την έγκατάσταση του σχολείου, αλλά όχι και ικανούς για την όρθολογική και άποδοτική όργάνωση του άλληλοδιδασκτικού σχολείου. Οι τεχνικές καινοτομίες που ή άλληλοδιδασκτική εισάγει στην όργάνωση του σχολικού χώρου άφορούν κυρίως την αίθουσα διδασκαλίας και τον έξοπλισμό της. Αυτή ή ιδιαίτερη διαρρύθμιση τής αίθουσας θα έπιτρέψει στο σχολικό χῶρο να λειτουργή-

1. Σχετικά με την κλιματολογική και τοπογραφική υγιεινή βλ. Bl. Barret-Kriegel, «Les demeures de la misère: La choléra morbus et l'émergence de l'«Habitat»», *Politiques de l'Habitat*, Παρίσι 1977, σ. 84-93· τής ίδιας, «L'hôpital comme équipement», *Les machines à guérir*, Παρίσι 1979, σ. 26-27. Για να διευκολυνθεί περισσότερο ή ανανέωση του αέρα ο *Guide de l'enseignement mutuel* του 1818 (σ. 12) προτείνει τη χρησιμοποίηση υαλοστασίων περιστρεφόμενων περί όριζόντιο άξονα (croisées à bascule), λεπτομέρεια που υιοθετεί και ο Sarazin στην έκδοση του 1839. 'Ο Ι.Π. Κοκκώνης, αντίστοιχα, σημειώνει στον 'Οδηγό (σ. 2, σημ. 1): «Τινές συνεθίζουν να κατασκευάζωσι τὰ παραθυρόφυλλα έξωθεν ως τὰ λεγόμενα τουρκιστί κεπένια τῶν έργαστηρίων. Ταύτα ήμαιοιγόμενα έμποδίζουν την βροχήν, και συστήνουσι και τὰ βρύματα του αέρος κάτωθεν πρὸς τὰ ξύα».

2. Ch. Sarazin, *Manuel...*, ³1839, σ. 1.

3. 'Οδηγός, σ. 1-2.

σει σὰν «μηχανὴ διδασκτικὴ ἀλλὰ ἐπίσης μηχανὴ γιὰ ἐπιτήρηση, ἱεράρχηση, ἀνταμοιβή»¹.

Στὶς προδιαγραφές σχετικὰ μὲ τὴν αἴθουσα καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ τῆς βρίσκουμε αὐτὸν τὸ «χρησιμοθηρικὸ ἐξορθολογισμὸ τῆς λεπτομέρειας»² ποὺ χαρακτηρίζει τὸ σύνολο τοῦ Ὁδηγοῦ. Στὴν ἀρχὴ ἐκτίθενται ἀναλυτικὰ τὰ διάφορα σημεῖα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ μορφή τῆς αἴθουσας³. Ἡ αἴθουσα πρέπει νὰ εἶναι ἰσόγεια, προφανῶς γιὰ νὰ ἀποφεύγεται κίνδυνος συνωστισμοῦ καὶ ἀτυχημάτων κατὰ τὴν εἴσοδο καὶ ἐξοδο τῶν μαθητῶν⁴. Γιὰ νὰ μειωθεῖ ὅμως ἡ ὑγρασία, τὸ δάπεδο σηκώνεται λίγα ἑκατοστὰ πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ ἀπὸ κάτω κατασκευάζεται ὑπόγειο. Τὸ ὕψος τῆς αἴθουσας προβλέπεται ἀπὸ 5 ἕως 7 μέτρα, ὕψος ἀρκετὰ μεγάλο ποὺ ὑπακούει στὴν προβληματικὴ γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἀέρα στὴ μετάδοση τῶν ἀσθeneiῶν καὶ σκοπεύει στὴν αὐξηση τοῦ ὄγκου τοῦ ἀναγκαίου γιὰ τὴν ἀναπνοὴ τῶν μαθητῶν. Ἡ κάτοψη τῆς αἴθουσας εἶναι ὀρθογωνικὴ. Τὸ πλάτος τῆς, ποὺ εἶναι ἀρκετὰ μικρότερο ἀπὸ τὸ μῆκος, δὲν πρέπει νὰ ξεπερνᾷ τὰ ἐννέα ἕως δέκα μέτρα, ἀλλὰ οἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις καθορίζονται σὲ σχέση μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν σύμφωνα μὲ ἕνα λεπτομερὲς ὑπολογισμὸ γιὰ τὸν ὁποῖον θὰ μιλήσουμε στὴ συνέχεια.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παράθυρα, στὰ ὁποῖα ἤδη ἀναφερθήκαμε, οἱ πόρτες τῆς αἴθουσας ἀποτελοῦν ἐπίσης ἀντικείμενο εἰδικῶν προδιαγραφῶν. Ὁ ἀριθμὸς τους δὲν καθορίζεται ἀκριβῶς. Μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἕως τρεῖς. Ἡ τελικὴ ἐπιλογὴ ἀφήνεται στὸν ὑπεύθυνο τῆς οἰκοδομῆς. Ἀλλὰ σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις καθορίζεται ἀκριβῶς ἡ θέση τους σὲ σχέση μὲ ἕναν εἰδικὸ προορισμὸ, πάντα μέσα στὰ πλαίσια τῆς λογικῆς ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ χῶρο γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὶς ἱεραρχίες καὶ νὰ διευκολύνει τὴν ἐπιτήρηση. Ἐτσι ἡ μία ἀπὸ τὶς πόρτες, αὐτὴ ποὺ φέρνει κατευθεῖαν στὸ δρόμο, χρησιμοποιεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ δάσκαλο καὶ θεωρεῖται καλὸ νὰ βρίσκεται σὲ μία ἄκρῃ τῆς αἴθουσας μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔδρα. Ἀντίθετα ἡ κύρια εἴσοδος, ποὺ εἶναι ἡ εἴσοδος τῶν μαθητῶν, ὁδηγεῖ στὸ προαύλιο καὶ βρίσκεται δίπλα στὸ βᾶθρο. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ δάσκαλος μπορεῖ νὰ ἐλέγχει τὴν εἴσοδο καὶ τὴν ἐξοδο τῶν μαθητῶν καὶ νὰ ἐπιβάλλει τὴν τάξη χωρὶς νὰ χρειάζεται νὰ μετακινήθεῖ. Ἡ τρίτη πόρτα εἶναι μικρότερη, στὴν ἄλλη ἄκρῃ τοῦ βᾶθρου, καὶ ὁδηγεῖ στὰ ἀποχωρητήρια ποὺ πρέπει νὰ εἶναι χωρισμένα ἀπὸ τὸ προαύλιο⁵ (βλ. εἰκ. 17).

Αὕτῃ ἡ τελευταία διάταξη εἶναι ἀποτύπωση στὴ σχολικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μιᾶς παλαιᾶς καὶ ἑμμονῆς ἐνασχόλησης τῶν παιδῶν καὶ τῶν γιατρῶν

1. M. Foucault, *Surveiller et punir*, ὁ.π., σ. 148-149.

2. στὸ ἴδιο, σ. 141.

3. Ὁδηγός, σ. 1.

4. Βλ. ἀντίστοιχα *Guide de l'enseignement mutuel*, ὁ.π., σ. 2.

5. Ὁδηγός, σ. 2-3.

στήν Εὐρώπη: τοῦ ἐλέγχου τῆς παιδικῆς σεξουαλικότητος¹. Σύμφωνα με τὴν Anne Querrien: «Τὸ πρωτοβάθμιο σχολεῖο θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς φανατικούς ὑποστηρικτές του σὰν πραγματικὸ ἐμβόλιο κατὰ τῆς μᾶστιγας τοῦ αὐνανισμοῦ»². Ἡ ἴδια συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προβλήθηκαν ὑπὲρ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου ἦταν ἡ οὐσιαστικὴ ἐξαφάνιση τοῦ αὐνανισμοῦ, ἀφοῦ τὰ παιδιὰ εἶναι ἀναγκασμένα νὰ κινεῖνται συχνὰ καὶ βρίσκονται πάντα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιτήρηση τῶν συμμαθητῶν τους³. Σύμφωνα λοιπὸν με αὐτὴν τὴ λογικὴ, τὰ ἀποχωρητήρια ἀντιπροσωπεύουν σημαντικὸ κίνδυνο γιὰ τὴ σχολικὴ πειθαρχία. Ὁ μαθητὴς βρίσκεται ἐκεῖ μόνος, μακριὰ ἀπὸ κάθε ἐπιτήρηση, ἄρα ἐκτεθειμένος στὶς κακὲς συνήθειες. Στὸν Ὅδηγὸ γίνεταί προσπάθεια ἀντιμετώπισης αὐτοῦ τοῦ κινδύνου με τὴν τοποθέτηση τῆς εἰσόδου τῶν ἀποχωρητηρίων σὲ ἐμφανὲς σημεῖο, κάτω ἀπὸ τὰ βλέμματα ὄλων τῶν μαθητῶν, ἔτσι ὥστε μιὰ πιὸ μακριὰ παραμονὴ σ' αὐτὸν τὸ χῶρο νὰ γεννᾷ συναισθήματα ἐνοχλῆς, χωρὶς κὰν νὰ χρειάζεται ἡ παρέμβαση τοῦ δασκάλου. Στὶς περιπτώσεις σχολείων ὅπου ἡ διάταξη αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὴ, ἀνατίθεται στὸν «μαθητὴ-θυρωρό», ποὺ στέκεται στὸ προαύλιο (νὰ παρατηρῇ τοὺς μαθητὰς, ὅσοι πηγαίνουν εἰς τοὺς ἀποπάτους, διὰ νὰ μὴ διατρίβωσιν ἐκεῖ πολλὴν ὥραν)»⁴.

Τὰ ἀποχωρητήρια παρουσιάζουν ἐπίσης κίνδυνο σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὴν ὁμοφυλοφιλία. Ὁ Κοκκῶνης ἐπιμένει στὴν ἀνάγκη νὰ παρακολουθεῖ ὁ δάσκαλος πολὺ προσεκτικὰ τὴν ἔξοδο τῶν μαθητῶν «πηγαίνόντων πρὸς χρεῖαν των» καὶ νὰ ἀπαγορεύει κατὰ τὸ δυνατό τὴ σύγχρονη ἔξοδο πολλῶν μαθητῶν. Γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ προβλέπεται εἰδικὴ βοηθητικὴ διαρρύθμιση: «[...] πρέπει νὰ ᾔναι πλησίον τῆς θύρας τῆς εἰς ἔξοδον, εἰς τὸν τοῖχον, ἐν σημείον ὅμοιον με τηλέγραφον κλάσεως, τὸ ἐν πρόσωπον τοῦ ὁποίου εἶναι λευκόν, καὶ τὸ ἕτερον μαῦρον. Ὅταν εἷς τῶν μαθητῶν ἐξέρχεται πρὸς χρεῖαν του, στρέφει τὸ μαῦρον πρόσωπον πρὸς τὰ ἄνω, ἢ πρὸς τοὺς μαθητὰς κάλλιον, καὶ τότε κἀνεὶς ἄλλος δὲν συγχωρεῖται νὰ ἐξέλθῃ· ὅταν δ' ἐπιστρέψῃ γυρίζει τὸ λευκόν. Ἄλλος μαθητὴς τότε ἐξέρχεται πρᾶσσω τὸ αὐτό»⁵.

1. Βλ. σχετικὰ Ph. Ariès, *L'enfant et la vie familiale...*, ὁ.π., σ. 148-152. Δὲν ἔχω ὑπόψῃ μου καμιὰ μελέτη γιὰ τὰ ἥθη καὶ τὶς νοοτροπίες τῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἀντίστοιχα. Πάντως τὸ θέμα τῆς ἀθωότητος τοῦ παιδιοῦ ἐπανερχεταί συχνὰ στὸ λόγο τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

2. A. Querrien, *Généalogie...*, ὁ.π., σ. 104.

3. στὸ ἴδιο, σ. 104-106.

4. Ὅδηγός, σ. 111.

5. Ὅδηγός, σ. 112. Τὸ θέμα τῶν ἀποχωρητηρίων θὰ ἀναπτυχθεῖ περισσότερο στὴν ἐπανεκδόση τοῦ Ὁδηγοῦ τὸ 1842. Μιὰ σειρά ἐπιχειρημάτων ἠθικῆς τάξεως καὶ ὑγιεινῆς θὰ προβληθοῦν γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν προτεινόμενη διαρρύθμιση ποὺ ἐπιτρέπει στὸ δάσκαλο ὄχι μόνον νὰ ἐπιτρεθεῖ τὶς εἰσόδους καὶ τὶς ἐξόδους ἀλλὰ ἐπίσης νὰ ἐποπτεύει καὶ τὸ ἐσω-

‘Ο έλεγχος όμως τής σεξουαλικότητας δεν άποτελεϊ παρὰ μόνο μία όψη τής σχέσης ιεραρχικῆς έπιτήρησης πού βρίσκεται στο έπίκεντρο τής σχολικῆς πρακτικῆς. ‘Η όργάνωση τοῦ χώρου τής αἰθουσας ύπακούει καί διευκολύνει μιὰ διαπλοκή βλεμμάτων σύνθετη ἀλλά σαφῶς προσδιορισμένη. Προκύπτουν ἔτσι κάποιες ειδικές διατάξεις, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ σχετικές μέ τήν κατασκευή τοῦ πατώματος τής αἰθουσας καί τοῦ βάθρου: «Τό ἔδαφος εἰς τὰ μεγάλα σχολεῖα τῆς ‘Αλληλοδιδασκτικῆς πρέπει νά ᾔναι κεκλιμένον ἐπίπεδον, ἡγουν ὀλίγον κατωφερές (ἐγκλινόμενον, φερ’ εἰπεῖν, μέ ὕψωσιν 0,027 μ. εἰς 0,40 μ. ἤ εἰς 0,54 μ. μήκους) πρὸς τὸ μέρος τῆς καθέδρας τοῦ διδασκάλου. Τὸ βᾶθρον (ἐξέδρα ἢ σκοπιὰ) γίνεται ἀναλόγως μέ τήν ἔκτασιν τοῦ διδασκῆρίου εἰς μίαν τῶν μικροτέρων παραλλήλων πλευρῶν αὐτοῦ, κατὰ πρόσωπον τῶν καθημένων εἰς τὰ θρανία παιδιῶν. Πρέπει δὲ νά ἔχῃ ὕψος 0,65 μ. περίπου καί πολλὰς βαθμίδας πρὸς ἀνάβασιν. Εἰς αὐτὸ ἐπάνω στήνεται ἡ καθέδρα ὁμοῦ μέ τὸ γραφεῖον τοῦ διδασκάλου»¹.

‘Ο σχεδιασμὸς τοῦ σχολικοῦ χώρου ἐξασφαλίζει λοιπὸν τὴ δυνατότητα στοῦ δάσκαλο νά ἐπιτηρεῖ συνεχῶς ὅλους τοὺς μαθητές του. ‘Εκεῖ βρίσκεται ἡ πρωταρχικὴ ὕλικὴ βάση τῆς ἐξουσίας του, ἐξουσία πολὺ περισσότερο ἀποτελεσματικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ παραδοσιακοῦ δασκάλου, πού τιμωροῦσε σκληρὰ ἀλλὰ πού τις περισσότερες φορές δὲν μπορούσε νά ξέρει τί συνέβαινε γύρω του. ‘Απὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὴ ἡ εἰδικὴ διαρρύθμιση πού τοποθετεῖ τὸ δάσκαλο στο σημεῖο σύγκλισης τῶν βλεμμάτων τῶν μαθητῶν καί συγχρόνως «ὑπεράνω» ὅλων προσφέρει τοὺς ὕλικούς καί συμβολικούς ὅρους τῆς «παιδαγωγικῆς» ἀπόστασης, ἐπιτρέπει τὴν ἐπιβολὴ τῆς τάξης καί τῆς πειθαρχίας χωρὶς νά τίγεται ἡ μετριοπαθὴς στάση τοῦ δασκάλου. ‘Αλλωστε, «τὸ βᾶθρο συμβολίζει τὴν ἐξουσία τοῦ δασκάλου περισσότερο ἀπ’ ὅτι διευκολύνει τὴν ἄσκησίν της»². Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ βᾶθρο δὲν καταργεῖται στὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους τῆς αἰθουσας μπορεῖ μόνη νά ἐξασφαλίσαι τὸν ὀπτικὸ ἔλεγχο, ἀλλὰ ἀπλῶς μειώνεται τὸ ὕψος του³.

τερικό: «Τὰ ἀναγκαῖα ἢ οἱ ἀπόπατοι, πρέπει νά ᾔναι εἰς μέρος χωριστὸν τοῦ προαυλίου, ὅχι όμως πολὺ μακρὰν, ὥστε νά μὴ φθάνῃ τὸ βλέμμα τοῦ διδασκάλου ἐκ τοῦ βάθρου, ὥστε καί ἀπὸ μέρος ἀπόκριφον εἶναι καλὸν νά ἐμπορῇ νά παρατηρῇ μὴ τινες κακοῦθαι πρᾶσσονται μέσα εἰς τοὺς ἀποπάτους, διότι τοιαῦται κακοῦθαι, φθοροποιοὶ καί τῶν ἡθῶν καί τῆς ὑγείας τῶν μαθητῶν, γίνονται κατὰ δυστυχίαν εἰς τὰ ἀπροσέκτως διοικούμενα σχολεῖα. Πρὸς φύλαξιν ἐκ τῶν τοιούτων ἡ θύρα τῶν ἀποπάτων κόπτεται εἰς τὸ κάτω μέρος ἕως 0,30 μ. ἄνω τοῦ κατωφλοῦ καί εἰς 1,60 ὕψηλ ἀνοίγεται εἰς ῥόμβου σχῆμα ὅπῃ 0,21 μ. ἔχουσα μῆκος ἐκάστης πλευρᾶς» (Ι.Π. Κοκκῶνης, *Ἐργχειρίδιον ἢ Ὅδηγός τῆς ‘Αλληλοδιδασκτικῆς Μεθόδου Νέος, τελειοποιημένος καί πληρέστερος τοῦ μέχρι τοῦδε ἐν χρῇσει Ὁδηγοῦ τοῦ Σ., ‘Αθήνα 1842*, σ. 4-5).

1. *Ὁδηγός*, σ. 2.

2. A. Querrien, *Généalogie...*, ὕ.π., σ. 96.

3. *Ὁδηγός*, σ. 2, σημ. 3. Στὴν ἴδια σημείωση ὁ Κοκκῶνης προσθέτει καί μερικὲς συμ-

Ἄφοῦ ἔχει προσδιορίσει τὸ γενικὸ ὄργανόγραμμα τοῦ σχολείου, τὴ μορφή τῆς αἵθουσας καὶ τὴ σχετικὴ θέση τοῦ δασκάλου, ὁ Ὅδηγός συνεχίζει μὲ τὶς προδιαγραφές τοῦ ἐξοπλισμοῦ. Κάθε στοιχεῖο τῆς ἐπίπλωσης περιγράφεται μὲ λεπτομέρεια καὶ καθορίζεται ἡ ἀκριβὴς καὶ σταθερὴ θέση του μέσα στὴν αἴθουσα. Πρῶτα ἀναφέρεται στὰ ἐπιπλά ποὺ βρίσκονται στὸ κέντρο τῆς αἵθουσας, δηλ. τὰ θρανία καὶ ὅλα τὰ ἀντικείμενα ποὺ εἶναι προσαρτημένα σ' αὐτά. Τὰ καθίσματα, τὰ «θρανία» ὅπως τὰ ἀποκαλεῖ ὁ Κοκκίνης, κατασκευάζονται κατὰ κανόνα ἀπὸ ξύλο δρυὸς καὶ συνιστοῦν ἓνα σῶμα μὲ τὰ γραφεῖα, συνήθως ἀπὸ ξύλο ἐλάτης. Οἱ ξυλουργικὲς αὐτὲς κατασκευές, ποὺ χρησιμεύουν κυρίως στὸ μάθημα τῆς γραφῆς καὶ τῆς ἀριθμητικῆς, καταλαμβάνουν ὅλο τὸ πλάτος τῆς αἵθουσας ἀφήνοντας δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ μόνο τὸ χῶρο ποὺ εἶναι ἀπαραίτητος γιὰ τὴν κυκλοφορία καὶ τὴν τοποθέτηση τῶν ἡμικυκλίων τῆς ἀνάγνωσης. Ἀνάλογα μὲ τὶς διαστάσεις τῆς αἵθουσας κατασκευάζονται ὥστε νὰ χωροῦν ἀπὸ τέσσερις ἕως εἴκοσι μαθητές¹. Οἱ ἀκριβεῖς τοὺς διαστάσεις καθορίζονται στὴ βάση ἀνθρωπομετρικῶν δεδομένων. Ἔτσι γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ μήκους τοῦ θρανίου ὑπολογίζονται 0,38 μ. ἀνὰ μαθητὴ. Κατὰ συνέπεια ἓνα θρανίον γιὰ ἑξὶ μαθητές, π.χ., πρέπει νὰ εἶναι 2,28 μ.² Τὸ φάρδος τοῦ ζεύγους θρανίο-γραφεῖο ὀρίζεται 0,457 μ. ἀπὸ τὰ ὁποῖα 0,24 μ. γιὰ τὸ γραφεῖο, 0,19 μ. γιὰ τὰ θρανία καὶ 0,027 μ. γιὰ τὴ μεταξὺ τους ἀπόσταση. Τὸ ὕψος τῶν γραφείων αὐξάνει σταδιακὰ ἀπὸ 68 ἐκ. γιὰ ἐκεῖνα τῆς πρώτης τάξεως ὡς ὡς 73 ἐκ. γιὰ τὴν τελευταία. Αὐτὴ ἡ αὐξηση εἶναι προφανῶς ὑπολογισμένη στὴ βάση τοῦ ὑποτιθέμενου ὕψους τῶν μαθητῶν. Ἀλλὰ πρόκειται γιὰ ὑπολογισμὸ ποὺ δὲν ἀφορᾷ τὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα τοῦ 1830, ὅπου δὲν ὑπάρχει κανενὸς τύπου ἀντιστοιχία ἀνάμεσα σὲ σχολικὴ κατάρταξη καὶ τάξη ἡλικίας³. Ἐκφράζει ὅμως καθαρὰ τὴ λογικὴ μιᾶς γενικευμένης ἐκπαίδευσης ποὺ

πληρωματικὲς διευκρινίσεις σχετικὰ μὲ τὴν προσαρμογὴ τοῦ βάρους στὸ μέγεθος τῆς αἵθουσας: «Εἰς τὰ μεγάλα διδασκῆρια τὸ βάρυν τοῦτο κρατεῖ ὅλην σχεδὸν τὴν κατὰ πλάτος τοῦ διδασκῆριου μίαν πλευράν, κτιζόμενον ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους ἱκανῶς πλατὺ (1,65 μ. περίπου), ὥστε στῆνονται καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἡμικύκλια· εἰς δὲ τὰ μικρὰ κτίζεται ὅσον νὰ χωρῇ ἡ διδασκαλοκαθέδρα».

1. Τὸ ἀνώτατο ὄριο τῶν 20 μαθητῶν ἀνὰ θρανίον προκύπτει ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπιτήρησης: «[...] διότι 20 τὸ πλέον μαθητὰς ἐμπορεῖ εἰς πρωτόσχολος εἰς τὸ θρανίον καθήμενος νὰ προσέξῃ» (Ὅδηγός..., σ. 124). Στὴ βάση αὐτοῦ τοῦ μεγέθους προσδιορίζεται τὸ μέγιστο πλάτος τῆς αἵθουσας σὲ 9-10 μ. Στὴν ἐκδοχὴ τοῦ 1839, ὁ Sarazin προτείνει γιὰ τὶς πολὺ φαρδιὲς αἵθουσες τὴ διάταξη τῶν θρανίων σὲ δύο στῆλες μὲ τὴ δημιουργία στὴ μέση διαδρόμου «ὁ ὁποῖος διευκολύνει τὴν ἐπιτήρηση» (σ. 5, σημ. 1). Πρόκειται, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, γιὰ διάταξη ποὺ εἶχε προταθεῖ ἀπὸ τοὺς δασκάλους στὴν ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῇ.

2. Ὁ κατάλογος τῶν διαστάσεων τῶν θρανίων ὅλων τῶν τύπων, ἀπὸ 4 ἕως 20 μαθητές, περιλαμβάνεται στὸν «Πίνακα τῶν διαστάσεων ἑνὸς τινὸς διδασκῆριου ἀλληλοδιδασκικοῦ δι' ὀποσουσδήποτε μαθητὰς» ποὺ δημοσιεύεται στὴ σελίδα 122 τοῦ Ὁδηγοῦ (βλ. εἰκ. 19).

3. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν κατάλογο τῶν μαθητῶν τοῦ ἀλληλοδιδασκικοῦ σχολείου τοῦ

στοχεύει στη μεθοδική και προοδευτική διαμόρφωση του παιδιού από τη νεότερη ηλικία του. Προεικονίζει επίσης την έννοια της σχολικής ηλικίας που θα εισαγάγει ο νόμος του 1834.

Τα ξύλινα αυτά επιπλα —που οι τεχνικές λεπτομέρειες της κατασκευής τους προδιαγράφονται ακριβώς, σε συνάρτηση με τις τεχνικές της γραφής και τη στάση του σώματος του μαθητή που θεωρείται επιθυμητή¹— χωρίζονται από κενό 0,32 μ., απόσταση απαραίτητη για το πέρασμα των μαθητών, αλλά κυρίως για τις μετακινήσεις του δασκάλου, τον οποίο ο Κοκκώνης προτρέπει να μη στέκεται πάντοτε στο γραφείο του: «Ναι μὲν χρεωστεῖ νὰ εὐρίσκεται εἰς αὐτὸ συχνάκις, ἐπειδὴ ἐκεῖθεν ἐμπορεῖ, ὡς ἐκ περιωπῆς, νὰ βλέπῃ ὅ,τι γίνεται μέσα εἰς τὸ διδασκάλειον· πλὴν εἶναι καλὸν νὰ περιέρχεται πολλάκις τὰ θρανία καὶ τὰ ἡμικύκλια, διὰ νὰ βεβαιώνηται ἀφ' ἑαυτοῦ, ἂν τὰ πάντα ἐκτελούνται, ὡς πρέπει»². Τὸ πρόβλημα λοιπὸν τῆς ἐποπτείας παρεμβαίνει σὲ ὅλες τὶς διαστάσεις τοῦ σχολικοῦ χώρου.

Ἀναφέραμε ἤδη ὅτι οἱ μαθητὲς κατανέμονται στὰ θρανία σύμφωνα μετὴν κατάταξή τους στὸ μάθημα τῆς γραφῆς, μετὴν πρώτη τάξη πιὸ κοντὰ στὸ βῆθρο. Στὸ μάθημα τῆς ἀριθμητικῆς ἀκολουθεῖται ἡ ἴδια ἀρχὴ κατανομῆς μόνο πού οἱ τάξεις ἔχουν βέβαια διαφορετικὴ σύνθεση, ἀνάλογη μετὴν πρόοδο τῶν μαθητῶν στὸ μάθημα αὐτό³. Ἡ κατάταξη τῶν μαθητῶν στὰ διάφορα μαθήματα καθορίζεται μετὰ ἀπὸ ἐξετάσεις πού γίνονται κάθε 4 ἢ 6 ἐβδομάδες⁴. Ἡ κατανομή λοιπὸν τῶν μαθητῶν μέσα στὸ χώρο τῆς αἴθουσας μεταβάλλεται συνεχῶς ἀνάλογα μετὸ διδασκόμενο μάθημα καὶ τὴν πρόοδο τοῦ κάθε μαθητῆ. Οἱ «τηλέγραφοι» χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ καταγράφουν τὴν κάθε στιγμὴ αὐτὴν τὴν κατανομή. Πρόκειται γιὰ πινακίδες πλάτους 22 ἐκ. καὶ ὕψους 14 ἐκ. πού περιστρέφονται γύρω ἀπὸ κατακόρυφους ξύλινους ἄξονες, τοὺς «πινακοστάτες», καὶ τοποθετοῦνται στὴν ἄκρῃ τῶν θρανίων ἀπ' ὅπου ἀρχίζουν οἱ διάφορες τάξεις (βλ. εἰκ. 14). Κάθε πινακίδα —συνολικὰ εἶναι ὀκτώ— ἔχει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ γραμμένο ἓναν ἀριθμὸ ἀπὸ τὸ 1 ἕως τὸ 8 καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ

¹ Ἀργούς, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1830 (Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 536, σ. 1147). Ἡ ηλικία τῶν μαθητῶν κυμαίνεται ἀπὸ πέντε ἕως δεκαεννιά χρονῶν. Παιδιὰ ἐννέα ἢ δέκα ἐτῶν ἀνήκουν στὴν ὀγδοὴ τάξη τῆς γραφῆς, ἐνῶ ἔφηβοι δέκατεσσάρων ἢ ἀκόμη καὶ δεκαεννέα ἐτῶν βρίσκονται μόνις στὴ δεύτερη.

1. Παρουσιάζουμε σὲ παράρτημα τὸ τμήμα τοῦ Α' κεφαλαίου τοῦ Ὁδηγοῦ πού ἀναφέρεται στὸν ἐξοπλισμὸ τῆς αἴθουσας. Ἡ ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ κάθε ἀντικειμένου (ὕλινος κατασκευῆς, διαστάσεις, τεχνικὲς λεπτομέρειες κλπ.) καὶ ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῆς θέσης του μέσα στὴν αἴθουσα καθὼς καὶ τῆς χρήσης του κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν διαφόρων μαθημάτων παρουσιάζουν ἔντονο ἐνδιαφέρον καὶ φωτίζουν τὴ λογικὴ τοῦ κωνοτισμοῦ.

2. Ὁδηγός, σ. 109.

3. Ὁδηγός, σ. 21-22, 37-38.

4. Ὁδηγός, σ. 88-89.

γράμμα Δ, πού αντιστοιχεί στο πρόσταγμα «Διόρθωσον». Στην αρχή κάθε μαθήματος οί πρωτόσχολοί στρέφουν την όψη των τηλεγράφων με τούς αριθμούς πού αντιστοιχοῦν στην τάξη πού θά καταλάβει τó θρανίο, πρὸς τή μεριά των θρανίων ἀπ' ὅπου μπαίνουν οί μαθητές. Κατόπιν ὅλοι οί τηλεγράφοι στρέφονται ἔτσι ὥστε τὰ ψηφία νά εἶναι ὁρατά ἀπὸ τὸ βάθρο καὶ νά διαθέτει ὁ δάσκαλος τὴν ἀκριβή ἀπατύπωση τῆς κατανομῆς των μαθητῶν κάθε στιγμῇ¹.

Στὴ συνέχεια ὁ Ὁδηγὸς ἀναφέρεται σὲ διάφορα ἀντικείμενα πού χρησιμεύουν γιὰ τὴ γραφὴ καὶ εἶναι στερεωμένα στὰ γραφεῖα, ὅπως τὰ «ἀβάκρια», οί «κονδυλοφόροι», τὰ «σπογγιστήρια» γιὰ τὸν καθαρισμὸ των ἀβακίων, τὸ «ὀμαλιστήριο» γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῆς ἄμμου τοῦ γραφείου των ἀρχαρίων (βλ. εἰκ. 16). Ὅλα αὐτὰ περιγράφονται μετὰ τὴ γνωστὴ ἀφθονία λεπτομερειῶν, ἐνῶ στὰ κεφάλαια πού ἀφοροῦν τὴ διδασκαλία των μαθημάτων ἀναφέρεται ἀκριβῶς ὁ τρόπος χρησιμοποίησής τους².

Τὸ ἐπόμενο ὑποκεφάλαιο εἶναι ἀφιερωμένο στὰ «πéριξ τοῦ διδασκῆριου θετόμενα» καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα στὰ ἡμικύκλια. Κατασκευασμένα ἀπὸ ξύλο καὶ μετὰ διάμετρο 1,63 μ., τοποθετοῦνται περιμετρικὰ στὴν αἴθουσα καὶ ἀναρτῶνται στὴ βάση των τοίχων ἔτσι ὥστε νά ἀνασηκῶνονται ὅταν τὸ μάθημα ἐξελίσσεται στὰ θρανία (βλ. εἰκ. 15). Τὰ ἡμικύκλια συνιστοῦν ἓνα στοιχεῖο τῆς αἴθουσας πού εἶναι οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου: καθορίζουν στὸ χῶρο τὴ διάταξη των μαθητῶν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μαθήματος τῆς ἀνάγνωσης καὶ μία φάση τοῦ μαθήματος τῆς ἀριθμητικῆς. Στὴ διάρκεια τῆς διδασκαλίας των ἄλλων μαθημάτων κλείνουν καὶ ὁ χῶρος πού καταλαμβάνουν ἀπελευθερώνεται καὶ ἀποδίδεται στὴν κυκλοφορία. Πρόκειται γιὰ μιὰ περίπτωση ἀλληλομεταθετότητας χρήσεων, χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ λογικὴ τῆς οἰκονομίας πού διέπει τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο στὸ σύνολό της (οἰκονομία χώρου, κινήσεων, δυνάμεων), ἡ ὁποία ὅμως διαφοροποιεῖται καθαρὰ ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ἐκδοχὴ πού θέλει τὸ χῶρο ἐν γένει διαθέσιμο καὶ προσφερόμενο σὲ πολλαπλὲς χρήσεις. Ἀντίθετα ἐδῶ, ἂν καὶ ὁ χῶρος παραμένει ὁ ἴδιος, οἱ λειτουργίες πού φιλοξενεῖ διαδοχικὰ εἶναι διαφοροποιημένες καὶ αὐστηρὰ προσδιορισμένες ἀπὸ τὸ ἡμερήσιο πρόγραμμα κατανομῆς τοῦ χρόνου.

Δὲν θάμποῦμε στὶς λεπτομέρειες των προδιαγραφῶν πού ἀφοροῦν τὰ ὑπόλοιπα ἀντικείμενα τῆς αἴθουσας καὶ πού μπορεῖ νά βρεῖ κανεὶς στὸ Παράρτημα II. Ἀπλῶς ἀπαριθμοῦμε: θερμάστρες, γραφεῖο γιὰ τὸ δάσκαλο, βιβλιοθήκη, πινακίδες, μαυροπίνακες, ρολόι, «δεῖκται» των πρωτόσχολων ἐρμηνευτῶν, διάφορα ἔνσημα καὶ παράσημα, ντουλάπια, κλπ. Τέλος, στὸν τοῖχο πάνω ἀπὸ τὴν ἔδρα ἀναρτῶνται τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα: οἱ κατάλογοι κατὰ τάξη

1. Ὁδηγός, σ. 5-6, 64-65. Ἐδῶ Παράρτημα I καὶ II.

2. Ὁδηγός, σ. 5-9, 15-21 κλπ.

τῶν μαθητῶν στὰ διάφορα μαθήματα, ὁ «πίναξ τῆς τιμῆς»¹, ὁ «μαῦρος πίναξ τῆς ἀτιμώσεως»², μία πινακίδα ὅπου μὲ «μεγάλᾳ γράμματι» εἶναι γραμμένο τὸ γνωμικόν: «Εἰς τόπος διὰ καθὲν πρᾶγμα καὶ καθὲν πρᾶγμα εἰς τὸν τόπον του» καθὼς καὶ ἓνα εἰκονοστάσιο μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Σωτῆρα, τῆς Μεταμόρφωσης ἢ τοῦ Παντοκράτορα. Οἱ εἰκόνες αὐτὲς προτείνονται στὴ θέση τοῦ Ἑσταυρωμένου ποῦ προβλέπει τὸ γαλλικὸ ἐγχειρίδιο γιατί, ὅπως σημειώνει ὁ Κοκκώνης: «Κατὰ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν ἔθιμα, ἀρμόζει εἰς ἡμᾶς κάλλιον νὰ βάλλωμεν εἰκόνα τοῦ Σωτῆρος [...] Αὐταὶ δὲ αἱ εἰκόνες ἀρμόζουσι προσέτι πρῶτον, ὡς ἀπεικόνισμα τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τῆς πολιτικῆς σωτηρίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους· ἔπειτα δέ, ὅτι τὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα βάλλονται ὑπὸ τὴν ἄμεσον προστασίαν αὐτῆς τῆς αὐτοσοφίας, τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν»³.

Ἀμιλλα, ὑπακοή, τάξη, θρησκεία καὶ ἐκφράσεις ἐθνικῆς συνειδήσεως: ὅλα τὰ σύμβολα τῶν μέσων τῆς «ἀγωγῆς» συγκεντρώνονται πάνω ἀπὸ τὴν ἑδρα, τὸ κατεξοχὴν σύμβολο τῆς σχολικῆς ἐξουσίας...

γ. Ὑποχρέωση πρόβλεψης: οἱ διαστάσεις τῆς αἵθουσας διδασκαλίας

Ἡ λεπτομερὴς «διαστασιολόγηση» τῶν διαφόρων ἀντικειμένων καὶ οἱ καθορισμένες μεταξὺ τους ἀποστάσεις ὑπείσρχονται στοὺς ὑπολογισμοὺς ποὺ ὁ Ὁδηγὸς προτείνει ὡς ἀπάντηση στὸ κεντρικὸ ἐρώτημα ποῦ τίθεται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς σὲ σχέση μὲ τὸ πρόγραμμα κατασκευῆς τοῦ σχολικοῦ κτιρίου: ποιὲς πρέπει νὰ εἶναι οἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις μιᾶς αἵθουσας διδασκαλίας γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ φιλοξενήσει ἓναν ὀρισμένο ἀριθμὸ μαθητῶν, καὶ ἀντίστροφα πόσοι μαθητὲςμποροῦν νὰ φοιτήσουν σ' ἓνα ὀρισμένο κτίριο;

Ἀκόμη περισσότερο, ὁ Ὁδηγὸς θὰ προτείνει ἓναν κατ' ἀρχὴν ὑπολογισμὸ τῶν ἀναγκῶν, προσπαθώντας νὰ καθορίσει τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν ποὺ θὰ φοιτήσουν. Ἀφοῦ ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος προσφέρει τὴ δυνατότητα διδασκαλίας ἀπὸ ἓναν μόνον δάσκαλο ἐνὸς ἀπεριόριστου θεωρητικῶ ἀριθμοῦ παιδιῶν, συγκεντρωμένων σ' ἓνα ἐνιαῖο χῶρο, κατὰ συνέπεια τὸ μέγεθος τοῦ σχολείου, δηλαδὴ οἱ διαστάσεις τῆς αἵθουσας, θὰ προσδιοριστεῖ ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ σχολικῆς ἡλικίας τῆς περιοχῆς στὴν ὁποία ἀπευθύνεται. Τὸ μέγεθος αὐτοῦ τοῦ

1. Πρόκειται γιὰ πίνακα χωρισμένο σὲ στήλες μὲ ἐπιγραφὲς ὅπως: «φρόνιμος, ἐπιμελής, εὐτακτος, φιλαληθής, εὐπειθής κ.τ.λ.», στὸν ὅποιον καταγράφονται κάθε μῆνα τὰ ὀνόματα τῶν μαθητῶν ποὺ βραβεύονται γιὰ τὴν ἐπιτυχία τους στὶς διάφορες ἀσχήσεις ἢ γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ γενικά, (βλ. Ὁδηγός, σ. 99, 103).

2. Στὸν πίνακα αὐτὸ σημειώνονται τὰ ὀνόματα τῶν μαθητῶν ποὺ μετὰ ἀπὸ συχνὲς παρατηρήσεις καὶ ποινὲς παραμένουν «ἀδιδόρθοι». Ὁ πίνακας χωρίζεται σὲ στήλες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ σφάλματα ὅπως: «φλύαρος, ρυπαρὸς, παρήκοος, ὀκνηρὸς ἢ ἀμελής, φιλοπαίκτης, ψεύστης, διεστραμμένος» (Ὁδηγός, σ. 102-103).

3. Ὁδηγός, σ. 14, σημ. 2.

πληθυσμού σύμφωνα με τον 'Οδηγό' ανέρχεται στο 10% του συνολικού πληθυσμού μιᾶς περιοχῆς¹, ἐνῶ οἱ θέσεις τοῦ σχολείου προκύπτουν ἂν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὸ νούμερο αὐτὸ τὸ 19%, ποὺ ἀντιστοιχεῖ σ' ἓνα προβλεπόμενο ποσοστὸ καθημερινῶν ἀπουσιῶν. Ἔτσι γιὰ ἓναν οἰκισμὸ με 1000 κατοίκους, π.χ., πρέπει νὰ κατασκευαστεῖ ἓνα σχολεῖο 81 θέσεων².

Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν ἀκριβῶν διαστάσεων τῆς αἵθουσας βάσει τῶν προϋπολογιζόμενων θέσεων, ὁ 'Οδηγὸς' προτείνει μιὰ σειρὰ πρακτικῶν κανόνων ποὺ ἐπεξηγοῦνται με ἀπλὰ παραδείγματα³. Ὁ ὑπολογισμὸς δὲν βασίζεται σ' ἓνα μέγεθος ἐπιφανείας ἀνὰ μαθητὴ —ὅπως θὰ γίνετο στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. καὶ ὅπως συμβαίνει ἀκόμη καὶ σήμερα—, ἀλλὰ στὸ μῆκος θρανίου ποὺ καταλαμβάνει κάθε μαθητῆς καὶ ποὺ ὅπως εἶδαμε ὀρίζεται 0,38 μ. Ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὸ τὸ δεδομένο καὶ λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν ἀρχικὴ προδιαγραφή ποὺ θέλει τὴν αἷθουσα σὲ σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου, ὑπολογίζεται τὸ μέγεθος τοῦ ζεύγους θρανίο-γραφεῖο. Ὁ κανόνας ὀρίζει ὅτι ἡ κατανομή τῶν μαθητῶν στὰ θρανία πρέπει νὰ δίνει μιὰ στήλη θρανίων με μῆκος διπλάσιο ἀπὸ τὸ πλάτος της. Ἄν, γιὰ παράδειγμα, προβλέπονται 200 μαθητές, τότε ἐπιλέγεται θρανίο με 12 θέσεις. Κατὰ συνέπεια, τὸ μῆκος τοῦ κάθε ξυλουργικοῦ σώματος θὰ εἶναι $12 \times 0,38 = 4,55$, ἐνῶ τὸ μῆκος τῆς στήλης τῶν θρανίων θὰ εἶναι $200/12$ $16,66 = 16,66$ μ., ὅπου ἡ διάσταση 0,76 μ. προκύπτει ἂν στὸ πλάτος τοῦ κάθε ξυλουργικοῦ σώματος προστεθεῖ ὁ ἐλεύθερος χῶρος ποὺ πρέπει νὰ ὑπάρχει μετὰξὺ δύο τέτοιων σωμάτων. Ἀφοῦ ὀριστοῦν με αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ διαστάσεις τοῦ παραλληλογράμμου ποὺ καταλαμβάνουν τὰ θρανία, οἱ διαστάσεις τῆς αἵθουσας προκύπτουν ἂν προστεθοῦν, κατὰ μὲν τὴν ἔννοια τοῦ μήκους, 3,90 μ. —ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ χῶρο ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὸ βᾶθρο τοῦ δασκάλου, τὰ ἡμικύκλια τοῦ βᾶθους τῆς αἵθουσας καὶ τὴν κυκλοφορία—, κατὰ δὲ τὴν ἔννοια τοῦ πλάτους, δηλαδὴ τοῦ μήκους τοῦ θρανίου, 2,60 μ., ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ δύο σειρὲς ἡμικύκλια καὶ τοὺς ἀναγκαίους διαδρόμους. Ἄρα μιὰ αἷθουσα 200 μαθητῶν εἶναι ἓνα ὀρθογώνιο παραλληλόγραμμο 7,14X16,80 μ. Γιὰ νὰ διευκολυνθοῦν ἀκόμη περισσότερο αὐτοὶ οἱ ὑπολογισμοί, ὁ 'Οδηγὸς' προτείνει τὴ χρησιμοποίηση πίνακα, ὁ ὁποῖος καθορίζει τίς διαστάσεις μιᾶς αἵθουσας ἀλληλο-διδασκτικῆς σὲ σχέση με τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν καὶ τὸν τύπο τῶν θρανίων ποὺ

1. Πρόκειται γιὰ τὸ ποσοστὸ ποὺ δίνει ὁ Sarazin στὸ *Manuel*... Ἡ κατάσταση τῆς στατιστικῆς τοῦ πληθυσμοῦ στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ —ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀρκετὲς δεκαετίες ἀργότερα— δὲν ἐπιτρέπει τὸν ὑπολογισμὸ τῆς ἀντίστοιχης ὁμάδας ἡλικιῶν (βλ. πῶς κάτω). Ἔτσι, καὶ δεδομένων τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, τὸ ποσοστὸ αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ μᾶλλον αὐθαίρετο. Πάντως τὸ ἴδιο χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ δυνητικοῦ σχολικοῦ πληθυσμοῦ ἀκόμη καὶ τὸ 1888.

2. 'Οδηγός, σ. 126.

3. 'Οδηγός, σ. 3-5.

θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν (εἰκ. 19)¹.

Ἡ λογικὴ τῆς «οἰκονομίας» εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Πρόκειται πράγματι γιὰ ἓνα κτίριο ὅπου οὔτε ἓνα ἑκατοστόμετρο ἐπιφάνειας δὲν ἀφήνεται στὴν τύχη· ὅλος ὁ χῶρος εἶναι «χρήσιμος» χῶρος.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ περιδιάβασμα τῆς ὀργάνωσης τοῦ χώρου ἐνὸς «τυπικοῦ» ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου, θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ διατυπώσουμε τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ χώρου, καθὼς ἐπίσης καὶ τοὺς μείζονες ἄξονες τῆς λογικῆς τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου τῶν προδιαγραφῶν.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ «ἀπομόνωση», ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπὸ πρώτη ἄποψη χαρακτηριστικὸ κοινὸ τόσο στὰ προεπαναστατικὰ σχολεῖα ὅσο καὶ στὰ ἀλληλοδιδασκτικά. Στὴν πραγματικότητα ὅμως πρόκειται γιὰ τελείως διαφορετικὴ προσέγγιση. Στὴ θέση τοῦ ἀπλοῦ σχήματος τῆς ἀπομόνωσης, ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ ὑψηλὸ περιτοίχισμα καὶ ἐλεγχόμενη εἰσοδο, ἀναπτύσσεται ὁλόκληρη τακτικὴ μετάβασης μὲ τὸν προσδιορισμὸ τῆς διαπλοκῆς τῶν περασμάτων, τῶν ἀνοιγμάτων καὶ τῶν διαφανειῶν.

Ὅμοια, στὴ βάση ἐνὸς λεπτομεροῦς ὑπολογισμοῦ, ἡ αἴθουσα διδασκαλίας, αὐτὸς ὁ μὴ διαφοροποιημένος χῶρος τῶν παραδοσιακῶν σχολείων, ἐξειδικεύεται λειτουργικά. Ἡ ἀνάλυση καὶ κωδικοποίηση τῆς διαρρύθμισής του τείνει:

α. στὴ δημιουργία «χρήσιμων» χώρων ποὺ συχνὰ προορίζονται γιὰ πολυάπλεις χρήσεις, αὐστηρὰ ὅμως καθορισμένες καὶ κατανεμημένες στὸ χρόνο·

β. στὸ νὰ διευκολύνει τὸν ὀπτικὸ ἔλεγχο, ἀμοιβαῖο καὶ ἱεραρχημένο, ὅλων ὅσων συμμετέχουν στὴ σχολικὴ ἐργασία·

γ. στὴν κατανομὴ θέσεων, δεδομένου ὅτι ἡ συνεχὴς μετακίνηση τῶν πρὸ σώπων μέσα στὸ σταθερὰ διαμορφωμένο χῶρο δὲν ἀποσκοπεῖ μόνο στὸ νὰ κα-

1. Συντάκτης τοῦ Πίνακα εἶναι ὁ Jomard, μαθηματικὸς ὁ ὁποῖος χρημάτισε γραμματέας τῆς «Société d'enseignement élémentaire» γύρω στὰ 1818. Ὁ ἴδιος ἔχει γράψει ἐγχειρίδια γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἀριθμητικῆς στὰ πρωτοβάθμια σχολεῖα. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ μεταφράστηκε καὶ στὰ ἑλληνικά καὶ υιοθετήθηκε ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση γιὰ τὰ ἀλληλοδιδασκτικά σχολεῖα (βλ. Α. Δασκαλάκης, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 222, σ. 402· Ὁδηγός, σ. 41, σημ. 1). Στὸν Jomard ὀφείλονται καὶ τὰ δύο σχέδια ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων ποὺ περιλαμβάνονται στὸν *Guide de l'enseignement mutuel* τοῦ 1818 (εἰκ. 15, 16).

Οἱ διαστάσεις στὸν πίνακα αὐτὸ δίνονται κατ' ἐξάρεση σὲ πόδια. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ σχετικὰ, ὅτι μία ἀπὸ τίς καινοτομίες ποὺ εἰσάγει ὁ Ὁδηγὸς εἶναι ἡ χρησιμοποίηση τοῦ γαλλικοῦ μέτρου σὰν κύρια μονάδα μετρήσεως: «Ὅλαι αἱ διαστάσεις εἰς τὸ παρὸν [Τὸ Manuel... τοῦ Sarazin] σημειώνονται μὲ τὸ μέτρον τοῦτο κατὰ τὸ δεκαδικὸν τῆς Γαλλίας σύστημα· ἐστοχάσθη δὲ νὰ τὸ φυλάξω κ' ἐγὼ εἰς τὴν μετάφρασιν ὡς εὐκόλυνον τοὺς ὑπολογισμούς, καὶ ὃν ἀναγκαῖον προσέτι νὰ τὸ μεταχειρισθῶμεν εἰς τὰ τῆς γραμμικῆς ἰχνογραφίας» (Ὁδηγός, σ. 2, σημ. 2). Τὸ μέτρο σὰν βάση τοῦ μετρικοῦ συστήματος υιοθετήθηκε θεσμικὰ στὴν Ἑλλάδα τὸ 1836 (βλ. Διάταγμα τῆς 28 Ὀκτ. 1836, «Περὶ νέων μέτρων καὶ σταθμῶν»).

ταστήσει δυνατή τη συγχρονισμένη άπασχόληση όλων των μαθητών, αλλά χρησιμοποιείται επίσης για την τιμωρία και τον έπαινο, για την ιεράρχηση των ρόλων και των επιδόσεων.

Οι στόχοι αυτοί εκφράζονται τελικά στις προδιαγραφές των διαστάσεων που διατυπώνονται με μορφή «περιοριστική» ή «όνομαστική». Στην πρώτη περίπτωση καθορίζονται ή μέγιστη ή η ελάχιστη τιμή ενός μεγέθους που δεν πρέπει να ξεπεραστεί, π.χ., το ύψος και το πλάτος της αίθουσας, το ύψος της ποδιάς των παραθύρων. Στη δεύτερη περίπτωση μία και μόνη τιμή προτείνεται ως άπάντηση στα προβλήματα που θέτει το πρόγραμμα· τέτοιες είναι οι διαστάσεις των στοιχείων του έξοπλισμού¹. Οι διαστάσεις αποτελούν λοιπόν το προνομιακό υπόβαθρο των προδιαγραφών.

Έδω βρίσκεται μία από τις καινοτομίες που παρουσιάζει ο 'Οδηγός σε σχέση με τις παραδοσιακές κατασκευαστικές πρακτικές στην Ελλάδα. Πράγματι, το «δάσος των ψηφίων» που θα σχηματιζόταν αν περνούσαμε σε ένα σχέδιο όλες τις διαστάσεις που προδιαγράφει δεν συνιστά μία αναγκαιότητα στην κατασκευή, σταθερή για όλες τις εποχές. Αντίθετα αναδεικνύει με ιδιαίτερη σαφήνεια την αποδυνάμωση των κατασκευαστικών συμβάσεων, δηλ. την προοδευτική εγκατάλειψη κάθε σιωπηρής αναφοράς σε λύσεις χώρου και τεχνικές παραδοσιακές. Οι διαστάσεις εισάγονται λοιπόν σαν σύστημα πληροφορίας στα νέα δίκτυα οργάνωσης της εργασίας στο εργοστάσιο, και άπαντων στις ανάγκες πρόβλεψης και έλέγχου που χαρακτηρίζουν τις γενικότερες μεταβολές που ή Έπανάσταση και η δημιουργία ενός αστικού, συγκεντρωτικού Κράτους προκαλούν στην παραγωγή και διαχείριση του δομημένου χώρου στην Ελλάδα.

3. ΛΟΓΙΚΕΣ (ΑΣΤΙΚΟΥ) ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΥ

Ήδη από το 1828, το πρόβλημα της κατασκευής των σχολικών κτιρίων τίθεται στην πολυπλοκότητά του. Τα ζητήματα που ανακύπτουν άφορουν την καταλληλότητα, τη χωροθέτηση και το μέγεθος των κτιρίων αυτών, που άναμένεται να συμβάλλουν στην άποδοτικότητα του σχολικού έργου· ζητήματα που είναι συνδεδεμένα τόσο με τις απαιτήσεις της ίδιας της εκπαιδευτικής διαδικασίας —προσαρμογή στην αλληλοδιδασκτική μέθοδο— όσο και με την κατανομή του πληθυσμού στις διάφορες περιοχές ή με τις οικονομικές δυνατότητες των παραγόντων που εμπλέκονται στη χρηματοδότησή τους.

Το σχολικό κτίριο βρίσκεται εϋθύς έξαρχής υπαγόμενο σε ένα καθεστώς καθαρά πολιτικό, καθεστώς κοινό —πρέπει να το υπογραμμίσουμε— για όλες

1. Για τα διάφορα συστήματα διδασιολόγησης και τη λειτουργία τους στη διαδικασία της κατασκευής βλ. Α. Dupire et al, *Deux essais sur la construction*, Παρίσι 1981, σ. 85-91.

τις έπεμβάσεις που άναλαμβάνει τὸ ὑπὸ διαμόρφωση ἔθνικὸ ἀστικὸ κράτος στὸν τομέα τῆς ὀργάνωσης καὶ τῆς διαχείρισης τοῦ χώρου: ὑποχρέωση πρόβλεψης καὶ ἀξιολόγησης, προγραμματισμοῦ καὶ ἐλέγχου, οἰκονομίας στὴ διαχείριση τῶν δημοσίων δαπανῶν.

Στὸ βαθμὸ πὺ ἐγκαθίσταται ὁ μηχανισμὸς αὐτοῦ τοῦ συγκεντρωτικοῦ κράτους ὀργανώνεται ἀντίστοιχα καὶ τὸ καθεστῶς ἀνάθεσης ἔργων ἀπὸ τις δημόσιες ἀρχές, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἀνταποκριθοῦν σὲ αὐτὲς τις ἀπαιτήσεις. Ἡ διοικητικὴ διαίρεση τῆς χώρας καὶ ὁ ἀντίστοιχος διοικητικὸς μηχανισμὸς θὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ τὸν προγραμματισμὸ καὶ τὸν ἔλεγχο τοῦ σχολικοῦ δικτύου.

Σχετικὰ μὲ τὸν προγραμματισμὸ ἀναφερθῆκαμε στὸν στόχο πὺ ἔχει τεθεῖ ἀπὸ τὸν Κυβερνήτη: ἡ κατανομὴ σὲ ὅλη τὴ χώρα, πόλεις καὶ χωριά, τριακοσίων-τετρακοσίων ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων¹. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν τοῦ σχολικοῦ χάρτη παραμένει γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ γενικὰ διατυπωμένο, καὶ τοῦτο γιὰ διάφορους λόγους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σημαντικὸς ἐμφανίζεται ἡ δυσκολία χρηματοδότησης. Τὸ «Γαζοφυλάκιο», πὺ προέβλεπε ὡς εἰδικὸ ἐκπαιδευτικὸ ταμεῖο τὸ ψήφισμα τῆς ΙΑ' Ἐθνοσυνέλευσης τῆς Τροιζήνας, δὲν τροφοδοτήθηκε ἔτσι ὥστε νὰ ἐπιτρέπει τὴν κεντρικὴ χρηματοδότηση καὶ κατὰ συνέπεια τὸν προγραμματισμὸ τῆς λειτουργίας τῶν σχολείων καὶ τῆς κατασκευῆς τῶν σχολικῶν κτιρίων². Στις 4 Φεβρουαρίου 1830 δημοσιεύτηκε τὸ ψήφισμα Η' πὺ θέσπιζε ἐπιτόπιους πόρους γιὰ τὴ χρηματοδότηση τῆς ἀνοικοδόμησης τῆς ἐρειπωμένης χώρας. Πῶ συγκεκριμένα ὀρίζεται ὅτι ἀπὸ τοὺς πόρους αὐτοὺς, πὺ συλλέγονται μὲν ἀπὸ τὰ ἐπαρχιακὰ συμβούλια ἀλλὰ εἰσάγονται στὸ ἔθνικὸ ταμεῖο καὶ ἄρα τὴ διαχείρισή τους ἔχει ἡ κυβέρνηση, θὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ἀνάγκες [...] τοῦ νὰ συστηθῶσιν εἰς τὰς διαφόρους πόλεις τῆς Ἑλλάδος, τὰς τὲ ἀνεγειρομένους ἐξ ἐρείπων καὶ τὰς διασωθείσας ἀπὸ τὴν ἐκ τοῦ πολέμου καταστροφὴν, καταστήματα κοινωφελῆ, οἶον ναοί, σχολεῖα, νοσοκομεῖα, διοικητήρια, νὰ κατασταθῶσιν ὕδραγωγεῖα, δρόμοι, γέφυραι καὶ λοιπὰ τοιαῦτα, καὶ νὰ χορηγηθῶσι τὰ διοικητικὰ ἔξοδα»³. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι οἱ ἀνάγκες σὲ ἔθνικὸ ἐπίπεδο, ὅπως τὰ ἔξοδα τοῦ πολέμου, ἡ βοήθεια στοὺς πρόσφυγες κλπ. ἀπορόφησαν τὴ μεγαλύτερη μερίδα αὐτῶν τῶν ἐσόδων⁴.

1. Βλ. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 202, σ. 340 (ἐπιστολὴ τοῦ Κυβερνήτη πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπὴ, 21 Ὀκτ. 1829).

2. Βλ. G.L. Maurer, *Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς*, ἑλλ. μετάφραση, Ἀθήνα 1976, σ. 326-330.

3. Δημοσιεύεται στὸ Σ. Ἀντωνιάδης, *Τὰ δημοτικά...*, τ. Α', Ἀθήνα 1842, σ. 161-163.

4. Ἡ ἔκθεση τοῦ Γραμματέα ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Παιδείας, τῆς 30 Μαΐου / 11 Ἰουνίου 1833 (Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργ. Παιδείας, σειρὰ Λ', φάκ. 40), περιέχει μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῶν προβλημάτων χρηματοδότησης τῆς σχολικῆς πολιτικῆς τοῦ Καποδίστρια.

Ἡ κατασκευή τῶν σχολικῶν κτιρίων πραγματοποιεῖται κυρίως χάρις σέ εἰδικούς ἐράνους μεταξὺ τῶν κατοίκων μιᾶς πόλης ἢ μιᾶς περιοχῆς. Ἡ κυβέρνηση βοηθᾷ στή συμπλήρωση τοῦ ἀναγκαίου ποσοῦ μὲ εἰδικές ἐπιχορηγήσεις¹. Συχνὰ οἱ κάτοικοι συνεισφέρουν στήν κατασκευή τοῦ σχολείου μὲ τὴν παραχώρηση οἰκοδομικῶν ὑλικῶν ἢ μὲ τὴν προσωπικὴ ἐργασία στὸ ἐργοτάξιο². Ἀλλὰ δὲν ἀνήκει πάντα στοὺς κατοίκους ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴ συγκέντρωση χρημάτων ἢ οἰκοδομικῶν ὑλῶν³. Σὲ πολλές περιπτώσεις εἶναι οἱ διοικητὲς καὶ οἱ ἑκτακτοὶ ἐπίτροποι ποὺ προσπαθοῦν νὰ καλύψουν τὶς ἀνάγκες, ἐπιβάλλοντας στοὺς κατοίκους καὶ στὰ μοναστήρια τῆς περιοχῆς εἰδικές συνεισφορές⁴. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ χωροθέτηση τοῦ σχολείου ἀποκτᾷ μεγάλη σημασία.

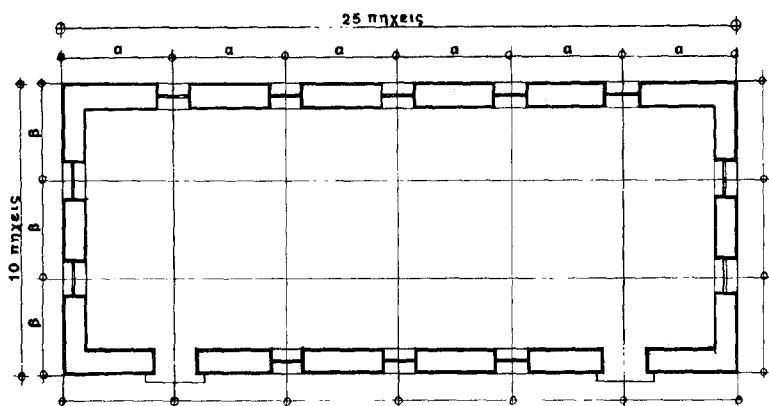
Τὸ πρόβλημα ποὺ παρουσιάζεται συνδέεται ἀφ' ἐνὸς μὲ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου ποὺ πλεονεκτεῖ οἰκονομικὰ ἐφόσον τουλάχιστον ἓκατὸ μαθητὲς συγκεντρώνονται σ' ἓνα σχολεῖο, ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν κατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ στήν Ἑλλάδα αὐτὴν τὴν ἐποχὴ. Πράγματι οἱ ἀπελευθερωμένες περιοχὲς παρουσιάζουν γιὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐξαιρετικὰ χαμηλὴ πυκνότητα καὶ πληθυσμὸ διεσπαρμένο σὲ πολὺ μικροὺς οἰκισμοὺς. Σύμφωνα μὲ τοὺς καταλόγους τῶν οἰκισμῶν τῆς Πελοποννήσου ποὺ δημοσιεύ-

1. Τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Καποδίστρια πρὸς τὸν ἑκτακτὸ Ἐπίτροπο Ἀρκαδίας ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο τῆς Τρίπολης εἰκονογραφεῖ αὐτὴ τὴ διαδικασία: «à mon passage par tripolitza, les employés de l'école d'enseignement mutuel m'ont remis une requête, laquelle accompagne la souscription faite pour couvrir les frais de cet établissement [...] Lorsque je connaîtrai le montant de la souscription et le devis des dépenses que l'ingénieur m'enverra, je neme refuserai pas à mettre à la disposition des éphores la somme qui sera nécessaire pour compléter cette oeuvre de dieu» (J. Capodistrias, *Correspondance...*, β.π., τ. III, σ. 121). Μὲ τὴν ἴδια διαδικασία χρηματοδοτήθηκε ἡ κατασκευή τοῦ σχολείου τοῦ Πόρου, τῆς Μεθώνης, ἡ ἐπισκευὴ ἐνὸς τζαμιοῦ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὰν ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο στήν Πάτρα (στὸ ἴδιο, σ. 203, 110, 140 ἀντίστοιχα), ἡ κατασκευή τοῦ σχολείου τῆς Βοστίτζας (Γ.Α.Κ., Καποδίστριας, ἴπ. Παιδείας, φάκ. 30, ἔγγρ. ἀρ. 275) κλπ.

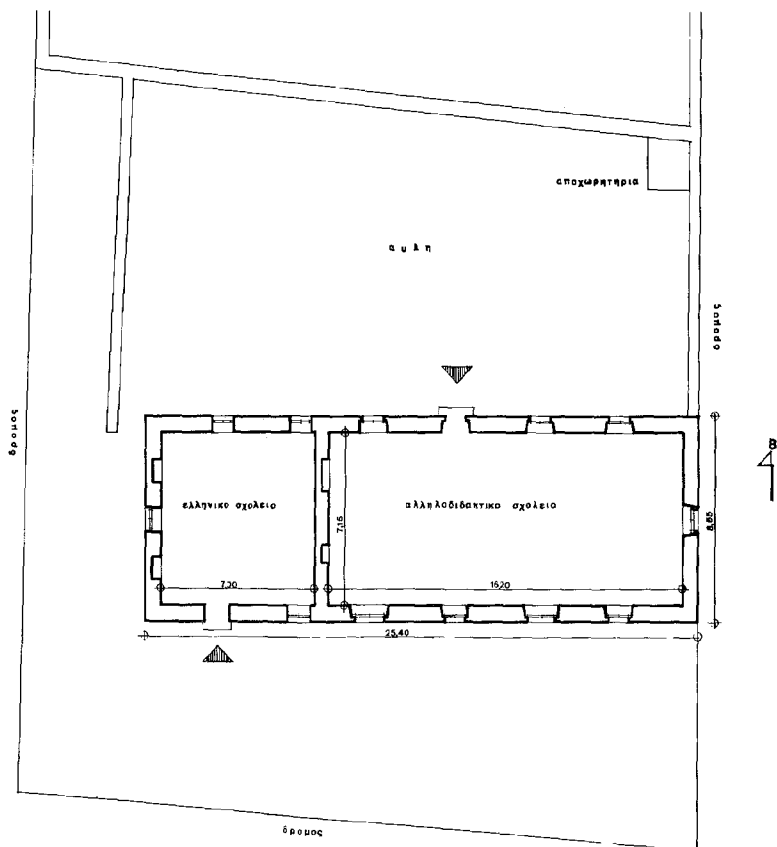
2. Βλ. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, β.π., τεκμ. ἀρ. 591, σ. 1300-1301 (σχολεῖο στὸ Νησί), τεκμ. ἀρ. 597, σ. 1313-1314 (σχολεῖο στὸν Ἅγιο Πέτρο Πραστού), τεκμ. ἀρ. 496, σ. 1053-1054 (σχολεῖο Ἀρβαντοκερασσιᾶς Τριπόλεως) κλπ.

3. Ἀντίθετα αὐτὸ ποὺ συχνὰ συμβαίνει εἶναι νὰ ἀρνοῦνται ἐκ τῶν ὑστέρων οἱ κάτοικοι νὰ πληρώσουν τὸ ποσὸ γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχουν ἐγγραφεῖ στοὺς καταλόγους τῶν ἐράνων. Βλ. γιὰ παράδειγμα σχετικὰ μὲ τὸ σχολεῖο τῆς Τρίπολης: Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, β.π., τεκμ. ἀρ. 143, σ. 210 καὶ τεκμ. ἀρ. 656, σ. 1411. Σὲ ἀνάλογη περίπτωση προεστοὶ τῆς Βυτινάς ζητοῦν ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση: (νὰ διατάξῃ τὴν σύναξιν των [τῶν ὀφειλομένων συνεισφορῶν] διὰ τῆς ἐκτελεστικῆς δυνάμεως) (στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 923, σ. 1908).

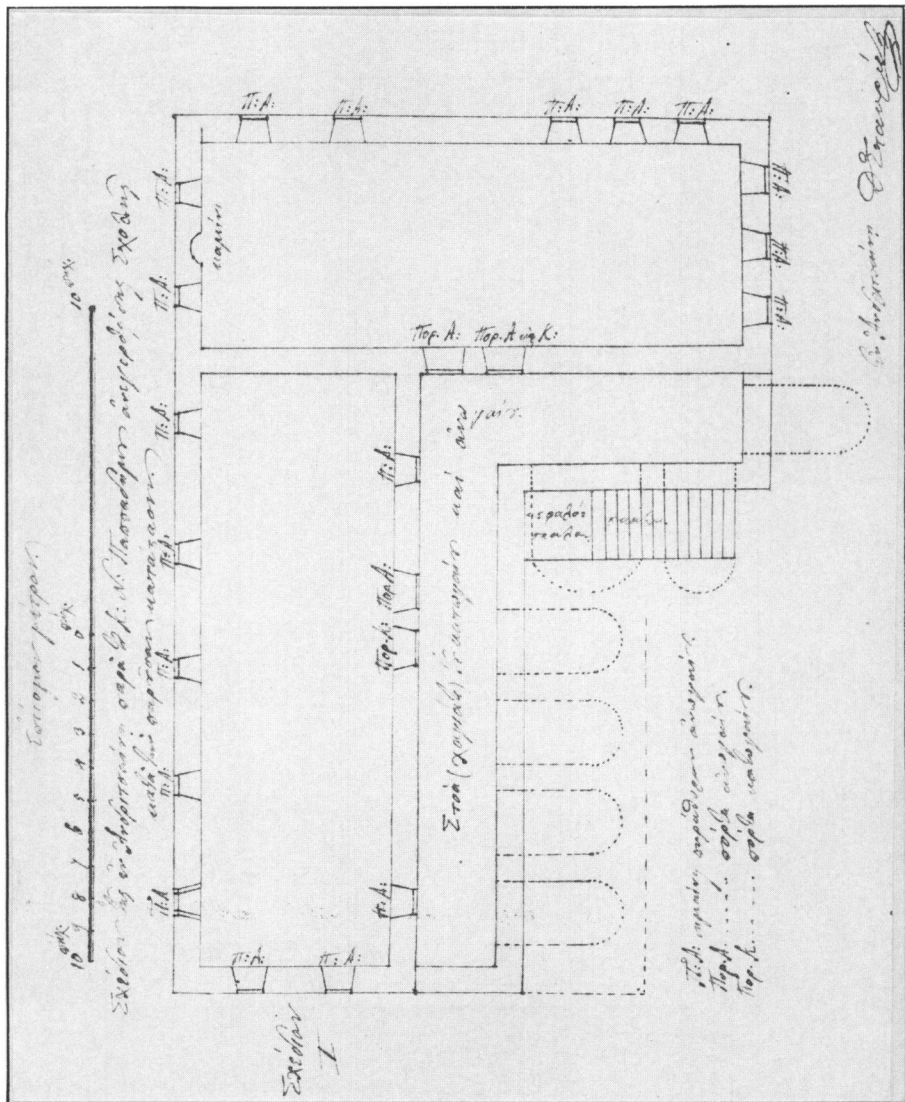
4. Βλ. ἐνδεικτικὰ: Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, β.π., τεκμ. ἀρ. 989, σ. 2047 κ.έ. (ἐπαρχία Ἀποκούρου Δυτικῆς Στερεᾶς), τεκμ. ἀρ. 282, σ. 601-603 (ἐπαρχία Λακεδαιμόνος καὶ Πραστού), τεκμ. ἀρ. 503, σ. 1068 κ.έ., τεκμ. ἀρ. 831, σ. 1751 κ.έ. (νῆσος Ἀνδρός) κλπ.



20 Σχηματική κάτοψη τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου τῆς Καρύταινας Ἀρχ Δ Σταυρίδης, 1830



21 Τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον τῶν Μεγάρων Ἀρχ Α Γ Κάλανδρος, 1831-1835

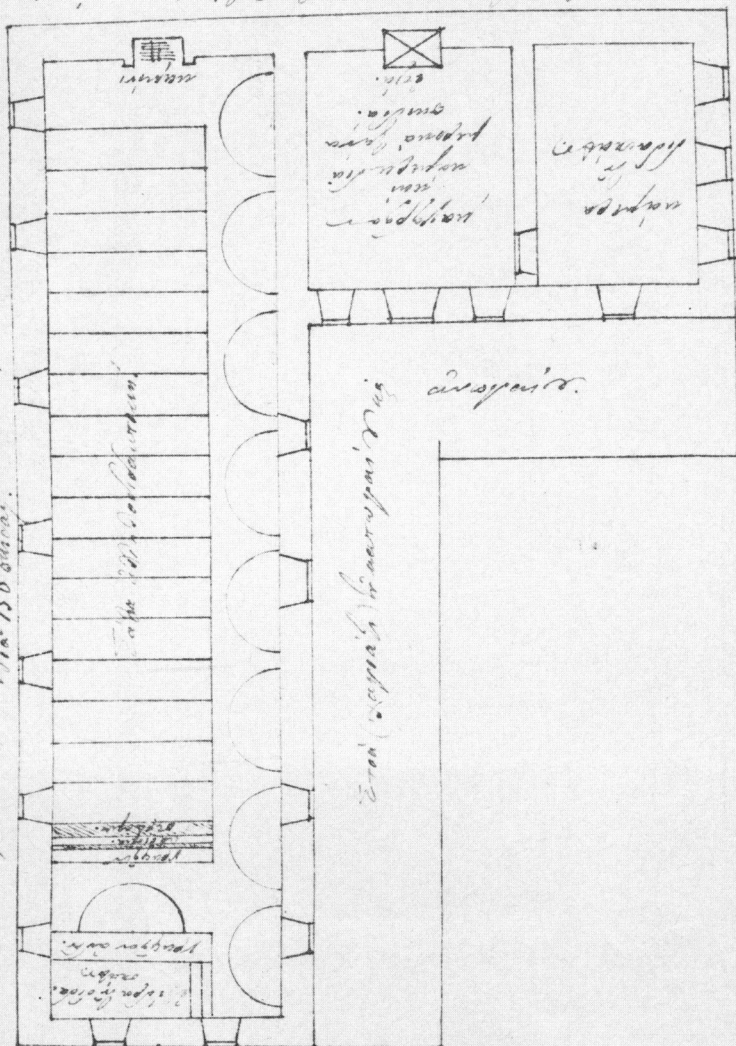


22. Μελέτη για την μετατροπή μιᾶς κατοικίας στήν 'Ανδρίτσαινα σὲ αἴθουσα ἀλληλο-
διδασκτικῆς διδασκαλίας. Ἀρχ. Δ. Σταυρίδης, 1830.

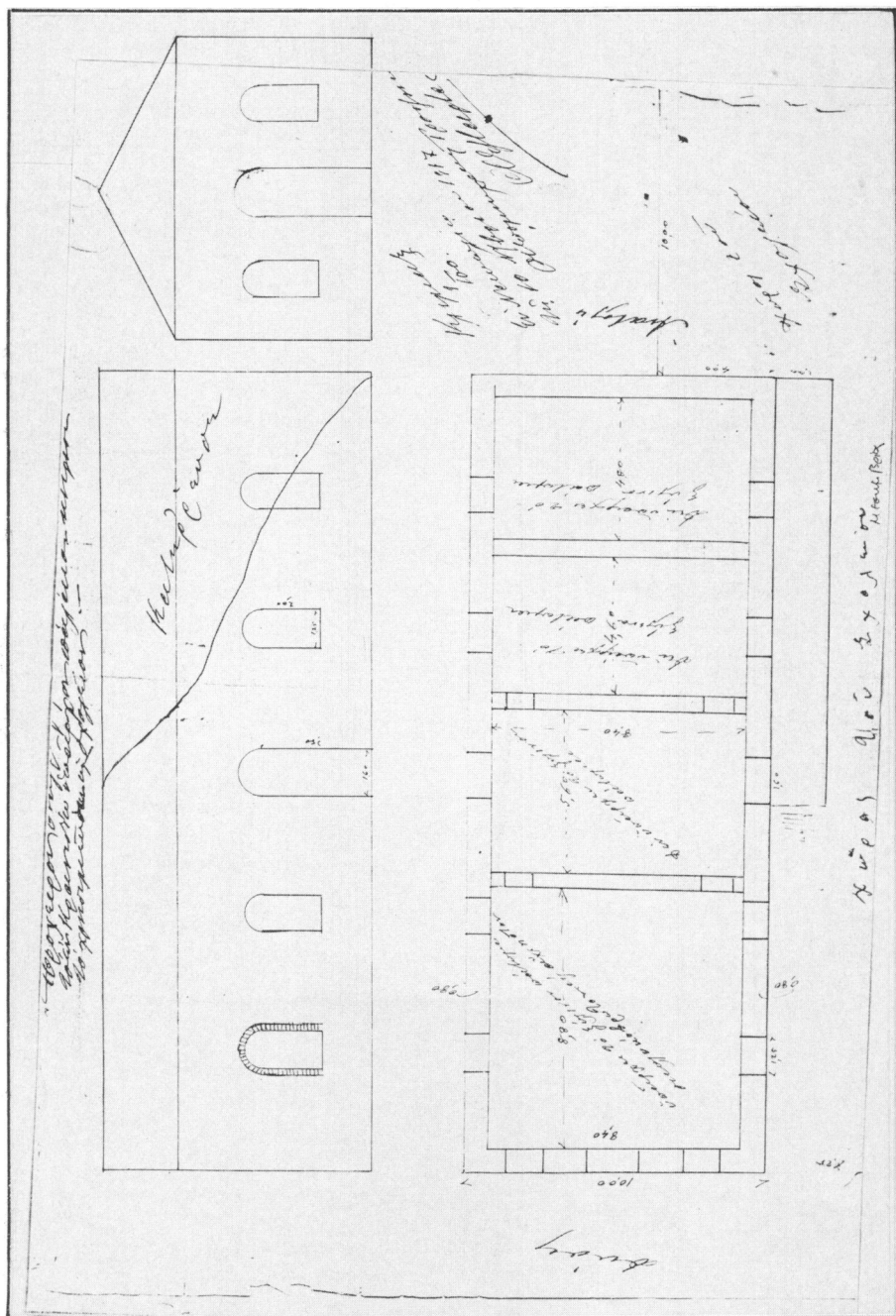
Πίνακας Ι, ἀποτύπωση τῆς ὑφισταμένης κατάστασης. Πίνακας ΙΙ, πρόταση.

Exhibition on paper (1890), my own and my colleagues' drawings. They are exhibited in each of the
No. 10000 paper (1890), my own and my colleagues' drawings. They are exhibited in each of the
No. 10000 paper (1890), my own and my colleagues' drawings. They are exhibited in each of the

Long 4th St.
New York, N.Y. 10014



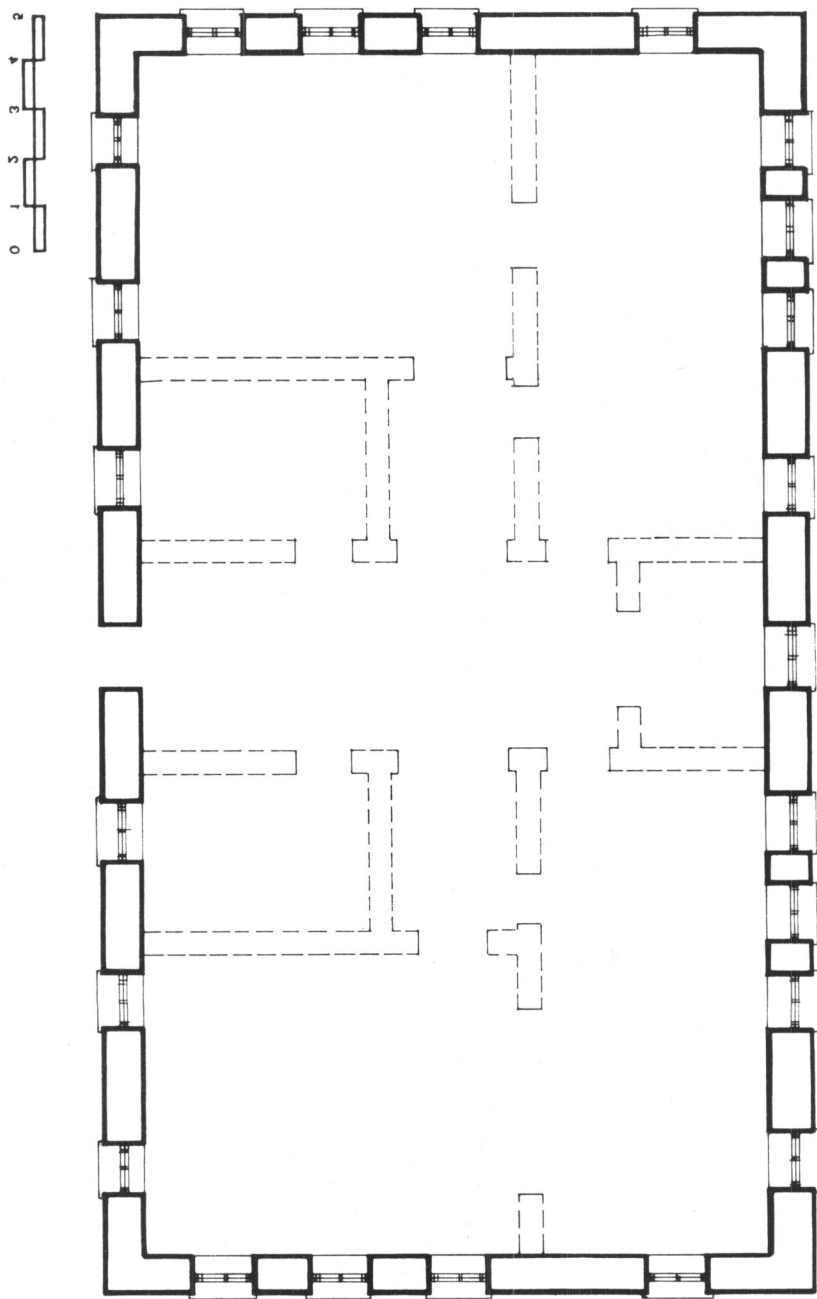
II
1893XZ

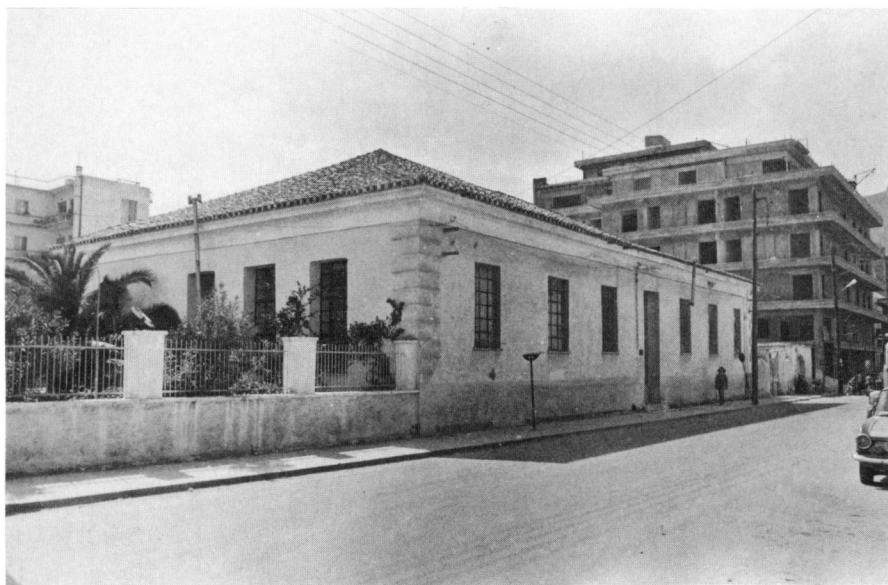


23. 'Αλληλοδιδασκτικό σγολεῖο στὸ Κορινθί. Ἰον. Α.Γ. Κάλανδρος. 1829.



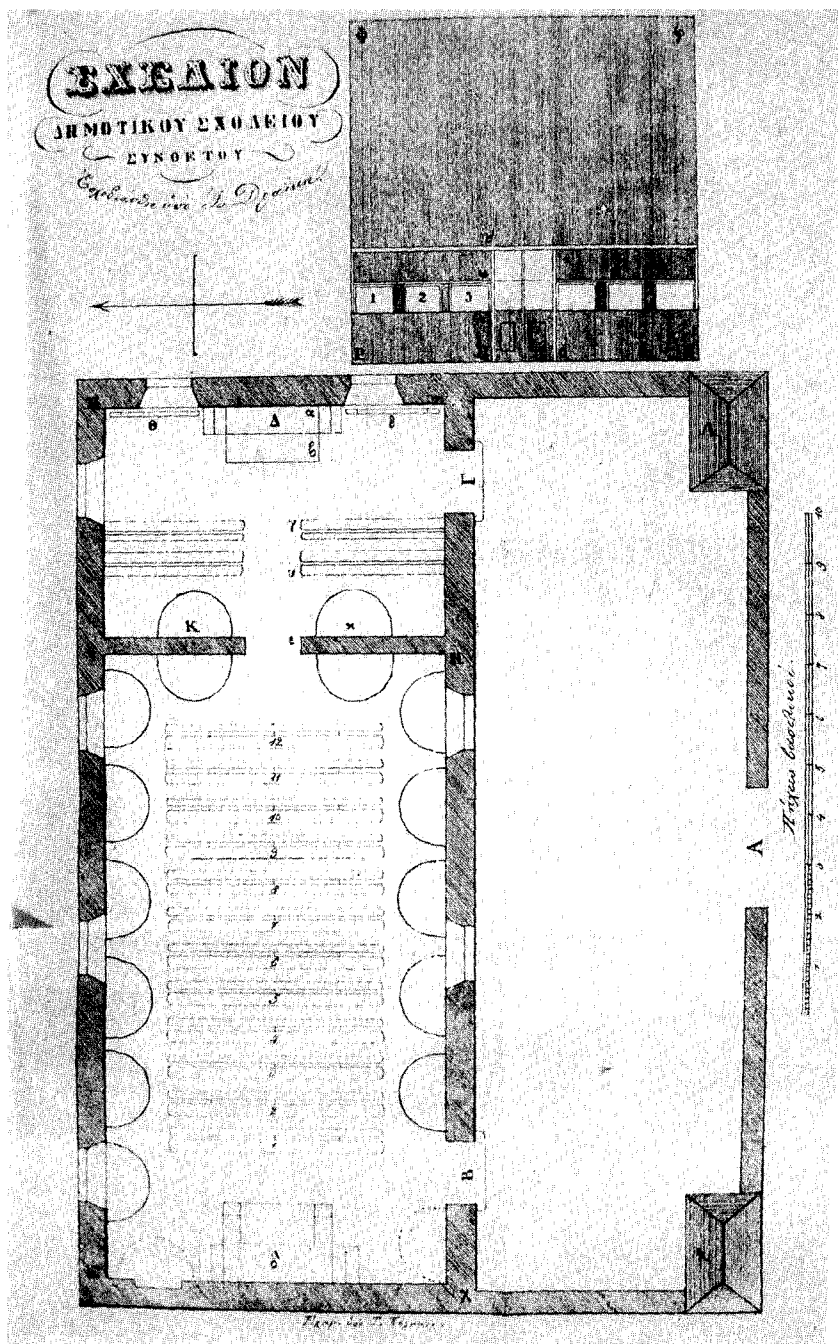
24. 'Αλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο Μεθώνης, Ἄρχ. Audoy, 1830.





25. Ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο Ἀργούς. Ἀρχ. De Vaud, Λ. Ζαβός, 1831.

α. Κάτοψη. Οι διαχωριστικοὶ τοῖχοι εἶναι μεταγενέστεροι. β. Ὅψη πρὸς τὴν αὐλή.
γ. Ὅψη πρὸς τὸ δρόμο.



θηκαν από την *Expédition Scientifique de la Morée*¹, ή χερσόνησος έχει το 1829-1830 πυκνότητα 15,92 κάτ./km². Ό πληθυσμός είναι κατανεμημένος σε 1011 οικισμούς, από τους οποίους μόνο 36 ξεπερνούν το όριο των 1000 κατοίκων, συγκεντρώνοντας συνολικά 77008 κατ., δηλ. το 22,9% του συνολικού πληθυσμού. Κατά συνέπεια έχουμε έναν μέσο όρο 164 κάτ./οικισμός για τους υπόλοιπους 1575 οικισμούς.

Η τακτική, λοιπόν, των διοικητών συνίσταται στο να πείσουν ή να εξαναγκάσουν τους κατοίκους οικισμών που γειτνιάζουν να συνεισφέρουν σε χρήμα, είδος ή εργασία για την κατασκευή ενός σχολικού κτιρίου στον κεντρικότερο οικισμό ή όρισμένες φορές ακόμα και σε μη κατοικημένη περιοχή που να βρίσκεται σε ίση απόσταση από τα γύρω χωριά². Συναντάμε ακόμα περιπτώσεις όπου ο Διοικητής καλεί το έπαρχιακό συμβούλιο να αποφασίσει συνολικά για τους πόρους και για την κατανομή των σχολείων στο σύνολο της έπαρχίας³. Θα πρέπει, τέλος, να αναφερθούμε σε ένα πρόγραμμα κατασκευής σχολικών κτιρίων σε περιοχή αρκετά έκτεταμένη. Πρόκειται για το τμήμα της Δυτικής Στερεάς. Ο Έκτακτος Έπίτροπος, με τη σύμφωνη γνώμη της κυβέρνησης, ανέλαβε την ταυτόχρονη κατασκευή έννέα σχολείων και την έπισκευή ενός δέκατου, εξασφαλίζοντας τη χρηματοδότηση από ποσά που ή κυβέρνηση προόριζε για την παροχή βοήθειας στους κατοίκους και την άνοικοδόμηση αυτής της περιοχής, που είχε σχεδόν έρημωθεί από τον πόλεμο. Τα σχολεία κτίστηκαν στα παραδοσιακά κέντρα της περιοχής⁴.

Άλλά όποιοι και αν είναι οι ειδικοί όροι χρηματοδότησης, ή κατασκευή, ή αγορά ή ή έπισκευή ενός σχολικού κτιρίου πραγματοποιείται πάντα κάτω από την έποπτεία της κεντρικής διοίκησης. Το άντικείμενο του έλέγχου είναι διπλό: καταλληλότητα του κτιρίου και προσαρμογή του στην άλληλοδιδακτική μέθοδο και οίκονομία στη διαχείριση των δημοσίων χρημάτων. Δημόσια χρή-

1. *Expédition Scientifique de Morée. Section des sciences Physiques*, τ. II, Παρίσι 1834, σ. 64 κ.έ.

2. Βλ. ένδεικτικά: Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, έ.π., τεκμ. άρ. 219, σ. 387-390 (νήσος Νάξος)· τεκμ. άρ. 796, σ. 1698-1699 (Όπισινοχώρια έπαρχίας Λακεδαιμόνος)· τεκμ. άρ. 164, σ. 268-269 (Βαρδουνοχώρια έπαρχίας Λακεδαιμόνος)· τεκμ. άρ. 930, σ. 1913-1919 (περιοχή Κραβάρων Στερεάς Έλλάδος) κλπ. Μερικές φορές όμως, ή ύπαρξη ενός κτιρίου κατάλληλου για σχολική χρήση βαραίνει σημαντικά στην έπιλογή χωροθέτησης του σχολείου στην εύρύτερη περιοχή. Έτσι, για παράδειγμα, αν και το Τρανό Ζευγολατιό βρίσκεται σε κεντρική θέση σχετικά με τα χωριά της Βόχας Κορινθίας, το σχολείο εγκαθίσταται τελικά στην Κόρινθο γιατί εκεί διατίθεται μιά παλιά στρατώνα κατάλληλη για τη στέγασή του (στο ίδιο, τεκμ. άρ. 586, σ. 1292· τεκμ. άρ. 1317, σ. 1317, και *Γενική Έφημερίς*, 1829, άρ. 58).

3. Βλ. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, έ.π., τεκμ. άρ. 917, σ. 1899-1901, σχετικά με την έπαρχία Λεβαδείας.

4. στο ίδιο, τεκμ. άρ. 839, σ. 1771-1773.

ματα θεωρούνται ακόμη και τὰ ποσὰ πού συγκεντρώνονται μὲ ἔρανο ἀπὸ τοὺς κατοίκους¹. Αὐτὰ τὰ δύο σημεῖα ἐπανερχονται σταθερὰ στὴν ἀλληλογραφία τῆς κυβέρνησης μὲ τοὺς ἑκτακτοὺς ἐπιτρόπους καὶ τοὺς διοικητές, καθὼς καὶ στὰ μηνύματα αὐτῶν τῶν τελευταίων πρὸς τοὺς κατὰ τόπους ὑπεύθυνους τῶν σχολείων.

Γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ πρώτου στόχου, τῆς καταλληλότητας δηλ. τοῦ κτιρίου, ἡ κυβέρνηση ἀναθέτει σὲ πρόσωπα πού γνωρίζουν τὶς εἰδικές ἀνάγκες, τὴν ἐκπόνηση τοῦ σχεδίου καὶ τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἐργασιῶν. Ἀρχικὰ χρησιμοποιοῦνται οἱ δάσκαλοι, εἴτε ἐκεῖνοι τῶν συγκεκριμένων σχολείων, εἴτε ἄλλοι πού στέλνονται ἐπιτόπου εἰδικὰ γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ². Γρήγορα ὅμως τὸ ἔργο

1. Παραθέτουμε ἐνδεικτικὰ ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ πού ὁ Ἐκτακτὸς Ἐπίτροπος τῶν Νοτίων Κυκλάδων ἀπευθύνει στὴ Δημογεροντία τῆς Ἀνάφης, στίς 9 Ὀκτ. 1830, σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίσκεψή τοῦ σχολείου πού χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τοπικοὺς ἐράνους: «[...] τὰ ἔξοδα διὰ τὴν ἐπίσκεψήν τῆς Σχολῆς ἀναβαίνοντα εἰς γρ. 702, 1/2 εἶναι χωρὶς τὴν ἀναγκαίαν οἰκονομίαν» τοσαῦτα δὲν ἐξωδεύθησαν οὔτε εἰς τὸ ἐνταῦθα [Σαντορίνη] Ἀλληλοδιδασκόντες σχολεῖον. Ταῦτα προσκαλεῖσθε νὰ γνωστοποιήσῃτε εἰς τοὺς Ἐπιτρόπους εἰδοποιούντες αὐτοὺς ὅτι εἴμεθα εἰς χρέος νὰ πέμπωμεν ἀντίγραφον τοῦ λογαριασμοῦ τούτων πρὸς τὴν Σ. Κυβέρνησιν, ἥτις μέλλει νὰ τοὺς ἐπικρίνῃ διὰ τοῦτο καὶ εἶναι χρεία νὰ μεταχειρίζονται ὅλην τὴν δυνατὴν οἰκονομίαν διὰ νὰ εὐαρεστήσωσιν» (Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 648, σ. 1399). Τὸ διάταγμα ἀρ. 735, τῆς 11 Μαΐου 1830, πού καθορίζει τὰ καθήκοντα τῶν ἐφόρων, ὀρίζει: «Δὲν θέλουν ἐπιχειρῖζεσθαι κάμμιναν ἐπίσκεψήν σημαντικὴν ἢ μεταρρύθμισιν τοῦ καταστήματος ὅπου ὑπάρχει, ἢ τὴν οἰκοδομὴν αὐτοῦ ὅπου δὲν ὑπάρχει, πρὶν λάβωσι τὴν ἄδειαν τῆς κυβερνήσεως, ἀναφερόμενοι διὰ τοῦ Διοικητοῦ, ὅστις θέλει ἔχει τὴν διεύθυνσιν τῆς οἰκοδομῆς κατὰ τὸ ὅποιον ἀπαιτεῖται σχέδιον (ἄρθρ. Ε') [...] ὀφείλουν νὰ κρατοῦν ἀκριβῆ λογαριασμὸν τῶν ἐξόδων τῆς οἰκοδομῆς ἢ ἐπίσκεψης, τὸν ὅποιον θέλουν στέλλει εἰς τὴν Κυβέρνησιν μὲ τὰ ἀναγκαῖα ἀποδεικτικά, ἐπικυρωμένον παρὰ τοῦ Διοικητοῦ (ἄρθρ. ΣΤ')».

2. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ: ὁ Μ. Δαπόντες, μαθητὴς τοῦ Κλεόβουλου, ἐπέβλεψε τὶς ἐργασίες στὸ σχολεῖο τῆς Πάτρας (Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 421, σ. 907-908). Ὁ Π. Μποῦας, δάσκαλος στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ τῆς Καλαμάτας, διηύθυνε τὶς ἐργασίες κατασκευῆς τοῦ κτιρίου τοῦ σχολείου (στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 528, σ. 1115-1117). Ὁ ἴδιος, τὸν Αὐγουστο τοῦ 1830, ἐπισκέπτεται, μετὰ ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Διοικητῆ Καλαμάτας καὶ Νησίου, τὸ Νησί γιὰ νὰ συντάξῃ τὸ σχέδιον τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου πού πρόκειται νὰ οἰκοδομηθεῖ ἐκεῖ. Σὲ σχετικὴ ἔκθεσή του ἀναφέρεται στὴ μέθοδο πού ἀκολούθησε: «Ἐλάβομεν κατὰ πρῶτον ὕψος τὸν ἀριθμὸν τῶν κατοίκων καί, πληροφωρηθεὶς ὅτι φθάνει τὰς 3.000 ψυχάς, λαβὼν βάσιν τὰς 2.500, ἔδωσα τὸ σχέδιον τῆς οἰκοδομῆς διὰ 250 μαθητὰς κατὰ τὴν ἀναλογίαν, ἀφαιρέσας καὶ ἀπ' αὐτὸν ὄσους οἱ περὶ τῶν τοιούτων κανόνες διορίζουσι. Ὅθεν, ἡ οἰκοδομὴ πρέπει νὰ λάβῃ μῆκος πόδας γαλλικοὺς 53 καὶ πλάτος 2,1/2, ὕψος δὲ πόδας 15. Ἐπεσκέφθην ἐπομένως δειχθέντα τινὰ τόπον ἀφιερωμένον εἰς δημόσια καταστήματα, ὅπου, ἐγκριθεὶς καὶ τόπος διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ σχολείου, ἐκλέξαμεν τὴν ἀρμόδιαν θέσιν [...] Σιεφθέντες ἀκολουθῶντας τὰς παρούσας περιστάσεις, ἔκαμα τὸν ὑποθετικὸν λογαριασμὸν τῶν ἐξόδων, ὅστις ἐλπίζω νὰ δικαιώνηται πᾶντα» (στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 591, σ. 1300-1303). Ὁ δάσκαλος Ι. Δρατῖνης διηύθυνε τὴν κατασκευὴ τοῦ σχολείου τοῦ Μεσολογίου «ἐχων ἀνὰ χεῖρας τὸ μεταφρασθὲν ἐγγχειρίδιον τοῦ κοῦ Σαραζίνου» (στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 636, σ. 1380), κλπ.

αυτό ανατίθεται σὲ ἀρχιτέκτονες-μηχανικούς¹, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦν γιὰ τὸ σχεδιασμὸ τὶς προδιαγραφές τοῦ Ὁδηγοῦ. Ἡ χρησιμοποίησις τῶν ἀρχιτεκτόνων-μηχανικῶν δὲν περιορίζεται βέβαια στὰ σχολικὰ κτίρια. Ἡ παρουσία τους ἐκδηλώνεται ἔντονη σ' ὅλες τὶς διαδικασίες καθορισμοῦ τοῦ χώρου, τὴν ἴδια στιγμή πού υἱοθετοῦνται τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα ὀργάνωσης καὶ διαχείρισης τοῦ ἐθνικοῦ καὶ τοῦ ἀστικοῦ χώρου. Σύμφωνα μὲ αὐτὰ τὰ πρότυπα:

— Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ χώρου τῆς πόλης πρέπει νὰ γίνεται στὴ βάση κανόνων πού πηγάζουν ἀπὸ μιὰ καθολικὴ ἐπιστημονικὴ γνώσις καὶ στοχεύουν στὴν προστασία τῆς πνευματικῆς καὶ σωματικῆς υἱείας τῶν πολιτῶν. Ὡς ἀπόρροια αὐτῆς τῆς ἐπιταγῆς, τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο πού ἐξασφάλιζε τὴ διαιώνισις τῆς παραδοσιακῆς τάξεως στὴν ὀργάνωσις τοῦ ἀστικοῦ χώρου θὰ ἀντικατασταθεῖ, κυρίως ἀπὸ τὸ 1833 καὶ μετὰ, ἀπὸ ἓνα σύνολο κειμένων, μὲ ἰσχύ νόμου, τὰ ὁποῖα προδιαγράφουν τὸ χῶρο καὶ εἶναι ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς πολεοδομικὲς θεωρίες καὶ πρακτικὲς.

— Ἡ εἰκόνα τῆς πόλης πρέπει νὰ ὀργανωθεῖ, ὁ ἴστος τῆς πρέπει νὰ εἶναι κανονικὸς καὶ τυποποιημένος.

— Ἡ τελειότητα ὅμως τῆς πόλης δὲν ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ τὴν κανονικὴ ρυμοτομία τῆς. Ἀπαιτεῖ ἐπιπλέον τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς συστήματος ὑπηρεσιῶν κατανεμημένων ὀρθολογικὰ στὸ χῶρο τῆς, πού στὸ πολεοδομικὸ σχέδιο ἐμφανίζονται ὡς ἐνδείξεις προορισμοῦ τῶν διαφόρων τετραγώνων.

— Πρέπει, κατὰ συνέπεια, νὰ γίνει ὁ σχεδιασμὸς ἑνὸς ἰδιαίτερου συνόλου κτιρίων γιὰ νὰ στεγάσουν αὐτοὺς τοὺς διάφορους θεσμοὺς-ὑπηρεσίες. Κάθε κτίριο πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν εἰδικὴ χρῆσις τοῦ τόσο ἀπὸ ἀποψὲς λειτουργικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ ἀποψὲς συμβολικὴ.

— Τέλος, τὸ ἐθνικὸ ἔδαφος πρέπει νὰ ὀργανωθεῖ, νὰ δομηθεῖ μέσα ἀπὸ τὴ διοικητικὴ διαίρεσις — πού συνιστᾷ τὸ χωρικὸ ὑπόβαθρο ἀσκήσεως τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας —, καθὼς καὶ μὲ τὰ ἔργα ὑποδομῆς πού θὰ καταστήσουν δυνατὴ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξή².

1. Ἀναφέραμε ἐνδεικτικὰ τὸν στρατιωτικὸ μηχανικὸ Δ. Σταυρίδη ὁ ὁποῖος, μεταξύ Ὀκτ. 1829 καὶ Νοεμβρ. 1830, ἐξεπόνησε τὰ σχέδια γιὰ τὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα τῆς Τρίπολης, τοῦ Πραστοῦ, τῆς Ἀρβανιτοκερρασιᾶς Τριπόλεως, τῆς Καρύταινας, καθὼς καὶ τὰ σχέδια γιὰ τὴν ἐπισκευὴ καὶ διαρρύθμισις σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο τῶν κτιρίων πού στεγάζουν τὰ σχολεῖα τῆς Ἀνδρίτσαινας καὶ τοῦ Λεονταρίου. (Βλ. στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 143, σ. 209-212· τεκμ. ἀρ. 473, σ. 1009· τεκμ. ἀρ. 496, σ. 1052-1053· τεκμ. ἀρ. 720, σ. 1541, κλπ.). Ὁ ἀρχιτέκτονας Κάλανδρος εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἐπίβλεψις τῆς κατασκευῆς τῶν σχολείων τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος (στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 839, σ. 1771 κ.ἐ.). Οἱ ἀρχιτέκτονες Κλεάνθης καὶ Schaubert ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ σχολικὰ κτίρια στὴν Ὑδρα, στίς Σπέτσες, στὴ Βοστίτζα, στὴν Αἰγίνα (στὸ ἴδιο, τεκμ. ἀρ. 384, σ. 843· τεκμ. ἀρ. 565, σ. 1232-1234· τεκμ. ἀρ. 709, σ. 1517-1518· τεκμ. ἀρ. 776, σ. 1670· τεκμ. ἀρ. 787, σ. 1682· τεκμ. ἀρ. 789, σ. 1684-1685· τεκμ. ἀρ. 904, σ. 1876).

2. Γενικὰ γιὰ τὴ διαχείρισις τοῦ χώρου κατὰ τὴν Καποδιστριακὴ ἐποχὴ βλ. Ὑ. Tsiomis,

Για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι, για να είναι έφικτη ή παρέμβαση του κρατικού μηχανισμού πρέπει ο χώρος να παρασταθεί «άντικειμενικά» μέσα από την περιγραφή ή το σχέδιο. Και όχι μόνο ή υπάρχουσα κατάσταση αλλά και το αποτέλεσμα της παρέμβασης. Πρέπει επιπλέον να συγκροτηθούν οι θεσμοί και οι διαδικασίες που θα επιτρέψουν τον καθορισμό μιας στρατηγικής, τακτικών και έλέγχου. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται κεντρικός ο ρόλος του αρχιτέκτονα-μηχανικού. Αυτή η νέα προσωπικότητα, φορέας μιας «έπιστημονικής» θεωρίας, είναι κάτοχος εργαλείων που επιτρέπουν αυτήν την «άντικειμενική» περιγραφή του χώρου, όπως το σχέδιο υπό κλίμακα, και τη δυνατότητα πρόβλεψης χάρη στον περιγραφικό και αναλυτικό προϋπολογισμό. Ο προϋπολογισμός του έργου, που συντάσσεται από το μηχανικό, συγκεντρώνει το σύνολο των δεδομένων και των πληροφοριών των σχετικών με την εκτέλεση του έργου και καλύπτει όλη τη διαδικασία της παραγωγής του. Οι αρχιτέκτονες-μηχανικοί, λοιπόν, επανδρώνοντας το στρατιωτικό μηχανισμό ή ειδικούς διοικητικούς κλάδους που διαμορφώνονται σταδιακά τον 19ο αιώνα¹, θα αναλάβουν, σχεδόν αποκλειστικά, το σχεδιασμό της ρυμοτομίας των πόλεων, το σχεδιασμό των δημόσιων κτιρίων, τη διεύθυνση των δημόσιων έργων και ακόμη τις στατιστικές έρευνες για την κατάσταση της χώρας και τον προγραμματισμό και την παρέμβαση σε έθνικό επίπεδο.

Ο Καποδίστριας χρησιμοποιεί ένα σημαντικό αριθμό ελλήνων μηχανικών που έχουν σπουδάσει στην Ευρώπη και έρχονται στην Ελλάδα μετά από την έκρηξη της Επανάστασης, αλλά και ξένους, κυρίως μέλη της Γαλλικής Αποστολής².

Η σημασία της παρέμβασης του αρχιτέκτονα στην κατασκευή των σχολικών κτιρίων επιβεβαιώνεται από την ευρύτητα των καθηκόντων που του ανατίθενται: επεξεργάζεται το σχέδιο, παρακολουθεί την εκτέλεση των εργασιών, είναι επίσης επιφορτισμένος με την επιλογή του γηπέδου όπου θα άνε-

Athènes à soi-meme étrangère: éléments de formation et de réception du modèle néo-classique urbain en Europe et en Grèce, au XIXe siècle, Thèse pour le doctorat d'État, Université de Paris X-Nanterre, 1983, σ. 324-329, 441-466, 481-483.

1. Τον Αύγουστο του 1829 δημοσιεύτηκε μια σειρά νομοθετικών πράξεων σχετικά με την οργάνωση του σώματος των επί της Οχυρωματοποιίας και αρχιτεκτονικής αξιωματικών (*Γενική Έφημερίς*, αρ. 56, 17 Αυγ. 1829). Για μια αναλυτική παρουσίαση βλ. Σπ. Λουκάτος, «Η άνοιξοδόμηση των έρειπωμένων πόλεων στην ελεύθερη Ελλάδα επί 'Ιω. Καποδίστρια», *Έτος Καποδίστρια...*, β.π., σ. 81.

2. Για μια λεπτομερή απάρθρωση των μηχανικών και αρχιτεκτόνων που χρησιμοποιήθηκαν από τον Καποδίστρια για τα δημόσια έργα γενικά βλ. Σπ. Λουκάτος, «Η άνοιξοδόμηση...», β.π., σ. 83-84. Βλ. επίσης *Πρώτοι Έλληνες Τεχνικοί Έπιστήμονες περιόδου Απελευθέρωσης*, Αθήνα 1976 (κυρίως για το έργο των Στ. Βούλγαρη, Στ. Κλεάνθη, και Λ. Ζαβού).

γερθεῖ τὸ σχολεῖο¹ καὶ βέβαια εἶναι ἐκεῖνος ποὺ θὰ συντάξει τὸν προϋπολογισμό — αὐτὸ τὸ κατ' ἐξοχὴν μέσο συλλογικοῦ ἐλέγχου — λαμβάνοντας ὑπόψη τὶς συνθήκες τοῦ ἐργοταξίου, τὰ ὕλικά καὶ τὸ ἐργατικὸ δυναμικὸ ποὺ διαθέτει ἡ περιοχὴ. Ὁ ἴδιος ἐπίσης, στηριζόμενος σ' αὐτὸν τὸν προϋπολογισμό, ὀργανώνει τὶς δημοπρασίες γιὰ τὴν κατασκευὴ, διαδικασία καινούρια γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ποὺ ἀρχίζει νὰ ἐφαρμόζεται ἀκριβῶς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ². Συντάσσει ἐπίσης τὰ συμβόλαια ποὺ ἡ διοίκηση συνυπογράφει μὲ τοὺς τεχνίτες τῆς κατασκευῆς³.

Ὁ ἀρχιτέκτονας-μηχανικὸς παρεμβάλλεται, ἐπομένως, ἀνάμεσα στὸν «πελάτη» καὶ στὸν «ἄμεσο παραγωγὸ» τοῦ ἔργου, τὸ μάλιστα, καταλαμβάνοντας ἔτσι μία θέση προνομιακὴ μέσα στὴ διαδικασία τῆς κατασκευῆς, ποὺ παύει πιά νὰ εἶναι παραδοσιακὴ καὶ νὰ στηρίζεται στὶς κατασκευαστικὲς συμβάσεις «αὐτὲς τὶς σιωπηλὲς συμφωνίες ἀνάμεσα σὲ τεχνίτες, σχετικὰ μὲ τὰ ἀντικείμενα καὶ τοὺς τρόπους κατασκευῆς»⁴. Τὸ παραδοσιακὸ κατασκευαστικὸ συμβόλαιο — τὸ ὁποῖο, ἀκριβῶς λόγω τῆς ὑπαρξῆς τῶν «συμβάσεων», περιλαμβάνει μόνο τὶς ἀναγκαῖες ἀναφορὲς στὴ φύση τοῦ ἔργου, στὸ ὕψος τῶν ἀμοιβῶν, καθὼς καὶ σὲ κάποιες τεχνικὲς λεπτομέρειες χωρὶς ὅμως νὰ ἐπιτρέπει τὴν ἀναπαράσταση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συνόλου⁵ — ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ σχέδιο, τὸν ἀναλυτικὸ προϋπολογισμό καὶ τὸ λεπτομερὲς συμβόλαιο. Τόσο λεπτομερὲς ὥστε εἴμαστε, γιὰ παράδειγμα, σὲ θέση νὰ ἀναπαραστήσουμε ἀκριβῶς τὸ σχέδιο τῆς κάτοψης τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου

1. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἔκθεση ποὺ ἀπευθύνουν στὸν Κυβερνήτη οἱ Κλεάνθης καὶ Schaubert σχετικὰ μὲ τὸ σχολεῖο τῆς Ὑδρας καὶ τὰ κριτήρια χωροθέτησής του (Γ.Α.Κ., Καποδιστριακά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. 30β, 7 Αὐγ. 1830). Οἱ ἴδιοι ἀρχιτέκτονες ἐπιλέγουν τὸ γήπεδο γιὰ τὸ σχολεῖο τῆς Βοστίτζας (Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 787, σ. 1682) καὶ τῶν Σπετσῶν (Γ.Α.Κ., Καποδιστριακά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. 30β, 12 Αὐγ. 1830).

2. Βλ. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 839, σ. 1772 σχετικὰ μὲ τὴν διαδικασία δημοπρασιῶν ποὺ ἀκολουθήθηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ ἑννέα σχολείων στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα. Γιὰ τὸ σχολεῖο τῆς Καρύταινας: «Ἡ Κυβέρνησις τὸν διέταξεν (τὸ Διοικητὴ Καρυταίνης καὶ Φαναρίου) νὰ συνεννοηθῇ μετὰ τοῦ Ἀρχιτέκτονος Κ. Σταυρίδου καὶ νὰ ἐκθέσουν εἰς δημοπρασίαν τὴν οἰκοδομὴν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος σχολείου συμφωνοῦντες μὲ τὸν ὅστις ἤθελες ἀναλάβει αὐτὴν εἰς μετριωτέραν τιμὴν» ἡ δὲ συμφωνία αὕτη δὲν θέλει ἔχει κύρος προτοῦ ἐπικυρωθῇ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως» (Γ.Α.Κ., Καποδιστριακά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. 30β, 14 Αὐγ. 1830).

3. Ὁ Καποδίστριας ἐπιμένει στὸ νὰ συντάξει ὁ Διοικητὴς τὸ συμβόλαιο τῆς κατασκευῆς τοῦ σχολείου τῆς Βοστίτζας σὲ συνεργασία μὲ τοὺς ἀρχιτέκτονες (βλ. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 776, σ. 1670· τεκμ. ἀρ. 787, σ. 1682).

4. Βλ. Α. Dupire et al, *Deux essais...*, ὅ.π., σ. 13-20 καὶ 49-81.

5. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ παραδοσιακὰ συμβόλαια ποὺ δημοσιεύει ὁ Ν. Μουτσόπουλος, «Κουδαραῖοι-Μακεδόνες καὶ Ἡπειρώτες Μαῖστορες, οἱ πρόδρομοι τῶν πρώτων Ἑλλήνων τεχνικῶν ἐπιστημόνων», *Πρώτοι Ἕλληνες τεχνικοὶ Ἐπιστήμονες...*, ὅ.π., σ. 366-368.

τῆς Καρύταινας στηριζόμενοι στὸ ἀντίστοιχο συμβόλαιο¹ (βλ. εἰκ. 20). Ἀντίθετα, παρόλο ποὺ διαθέτουμε τὸ συμφωνητικὸ κατασκευῆς τοῦ σχολείου τοῦ Ντέκα στὴν Ἀθήνα, μὲ ἡμερομηνία 1749², χρειάστηκε νὰ καταφύγουμε σὲ μεταγενέστερη περιγραφή γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴ σχηματοποιημένη κάτοψη τῆς εἰκ. 10.

Τὰ θέματα λοιπὸν τῆς οἰκονομίας καὶ τοῦ ἐλέγχου διατυπώνονται μὲ τὴ μεγαλύτερη καθαρότητα κατὰ τὴ διαδικασία σχεδιασμοῦ τῶν σχολικῶν κτιρίων ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες. Οἱ οἰκονομικὲς ἀποφάσεις εἰσάγονται στὸ σχεδιασμὸ μέσα ἀπὸ τὴ διαστασιολόγηση καὶ τὸν προϋπολογισμό, ἐνῶ παράλληλα οἱ χώροι ἀξιολογοῦνται μὲ βάση τὶς παραμέτρους ποὺμποροῦν νὰ ἀποτελέσουν σημεῖα ἀναφορᾶς γιὰ τὴν ἐπιταγὴ τοῦ συλλογικοῦ ἐλέγχου: ἐπιφάνειες, ὅρια, κατανομὲς κλπ. Τὸ «ποσοτικὸ» ἐγκαθίσταται στὴν καρδιά τῆς σύλληψης τοῦ χώρου. Συγχρόνως διατυπώνεται ἡ λογικὴ τῆς τάξης καὶ τῆς ὁμοιομορφίας: ἡ ὁμοιομορφία εἶναι βέβαια μιὰ ἀπαιτήση ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τοῦ μοναδικοῦ σχολείου, ἀλλὰ συνιστᾷ ἐπίσης τὸ καλύτερο μέσο γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ οἰκονομία καὶ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ διαχείριση καὶ ὁ ἔλεγχος τόσο τοῦ σχεδιασμοῦ ὅσο καὶ τῆς κατασκευῆς³.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα, λοιπὸν, χρόνια τῆς Ἐπανάστασης καὶ τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους, τὸ σχολικὸ κτίριο — ἡ μᾶλλον τὸ πρότυπο τοῦ χώρου καὶ τῆς παραγωγῆς του — ἐμφανίζεται στὸ σχεδιασμὸ, στὴ νομοθεσία καὶ στὶς κατασκευές — ἂν καὶ ὀλιγάριθμες —, ὡς ἓνα νέο «ἀντικείμενο» ποὺ συνδέεται καὶ μαρτυρεῖ τὴν καινοτομία τῆς νέας κρατικῆς πραγματικότητας μὲ διπλὴ ἔννοια:

— Νέο κατασκευαστικὸ καθῆκον, διατυπώνεται σὲ σχέση μὲ τὶς μεταβολές στὸν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης, καὶ ἐγγράφεται στὴ λογικὴ τῆς ἐνιαίας διαμόρφωσης τῶν μελλοντικῶν πολιτῶν. Γιὰ τὴν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ στόχου τὸ κράτος θὰ ἐπιβάλλει μιὰ παιδαγωγικὴ ὀργάνωση ἐπικεντρωμένη κατὰ κύριο λόγο στὴν ὕλη καὶ στὶς τεχνικὲς διδασκαλίας, καὶ μιὰ διοικητικὴ ὀργάνωση τοῦ σχολείου αὐστηρὴ καὶ ὁμοιόμορφη.

— Αὐτὸ τὸ νέο κατασκευαστικὸ καθῆκον συμμετέχει μέσα ἀπὸ τὴν πραγματο-

1. Τὸ συμβόλαιο αὐτὸ μὲ ἡμερομηνία 3 Νοεμ. 1830, ὑπογράφεται ἀπὸ τὸ Διοικητὴ Καρυταίνης καὶ Φαναρίου, ἀπὸ τὸν ὀχυρωματοποιὸ Δ. Σταυρίδη καὶ ἀπὸ τὸν Λαγκαδινὸ ἀρχιμάστορα Μ. Δημητρακόπουλο. Δημοσιεύεται στὸ Χ. Κωνσταντινίδης, *Οἱ παραδοσιακοὶ χτίστες τῆς Πελοποννήσου*, Ἀθήνα 1983, σ. 180-181.

2. Δημοσιεύεται στὸ Δ. Καμπούρογλου, *Αἱ παλαιαὶ Ἀθῆναι*, Ἀθήνα 1922, σ. 233-234.

3. Στὸ πρόγραμμα κατασκευῆς ἐννέα σχολείων στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, στὸ ὁποῖο ἤδη ἀναφερθήκαμε, ἐφαρμόστηκαν, μὲ αὐτὴν τὴ λογικὴ, μόνο τρία σχέδια-τύποι ποὺ ἐξεπόνησε ὁ ἀρχιτέκτονας Κάλανδρος (Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 839, σ. 1772 καὶ τεκμ. ἀρ. 985, σ. 2038), (βλ. εἰκ. 21).

ποίησή του στὴν ἀνάδειξη τῶν νέων ὄρων ὀργάνωσης τοῦ ἐθνικοῦ χώρου καὶ παραγωγῆς τοῦ δομημένου περιβάλλοντος. Τὸ σχολικὸ κτίριο μαρτυρεῖ ἔτσι τὴν κρατικὴ θέληση γιὰ ἔλεγχο τῆς κατασκευαστικῆς πρακτικῆς, ἔλεγχο ποὺ θεωρεῖται σὰν πράξη θετικὴ μὲ στόχο τὴν ὁμοιογενοποίηση τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους καὶ τὴν πλαισίωση τῆς ζωῆς τῶν πολιτῶν.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙΚΟΔΟΜΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΘΕΣΜΟ

Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Ἡ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια καὶ οἱ ταραχὲς ποὺ ἀκολουθοῦν ἔχουν τὶς ἐπιπτώσεις τους καὶ στὸ πρῶτο ἐμβρυακὸ δίκτυο τῶν ἀλληλοδιδακτικῶν σχολείων. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ βρεθοῦν οὔτε τὰ ἀναγκαῖα χρήματα γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν δασκάλων, καὶ τὰ περισσότερα σχολεῖα σταματοῦν τὴ λειτουργία τους μέχρι τὴν ἄφιξη τοῦ Ὅθωνα καὶ τῆς Ἀντιβασιλείας¹.

Αὕτῃ ἡ τελευταία, κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ G.L. von Maurer, θὰ ἐπεξεργασεῖ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο καὶ θὰ ἐγκαταστήσει τὸ διοικητικὸ μηχανισμὸ ἐνὸς σύγχρονου ἀστικοῦ κράτους. Ἡ μακροβιότητα αὐτῶν τῶν ρυθμίσεων μαρτυρεῖ γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἔργου ποὺ ἐπιτελέστηκε. Πράγματι τὸ ἀστικὸ δίκαιο, τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο, τὸ ποινικὸ δίκαιο, ἡ ὀργάνωση τῆς δημόσιας διοίκησης, τὸ σύστημα τῆς δικαιοσύνης, καθὼς καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, θὰ παραμείνουν ἀναλλοίωτα γιὰ ἕναν περίπου αἰῶνα. Πῶς συγκεκριμένα γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια αὐτῆς τῆς μελέτης, θὰ ἐκδηλωθοῦν κάποιες μεταρρυθμιστικὲς ἀπόπειρες μόνο πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐνῶ βασικὲς ρυθμίσεις, ὅπως αὐτὲς ποὺ ἀφοροῦν τὴ χρηματοδότηση, θὰ παραμείνουν ἴδιες μέχρι τὸ 1920.

Οἱ νομοθετικὲς βάσεις τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης θὰ τεθοῦν ἀνάμεσα στὰ 1834 καὶ στὰ 1837. Τὸ ἐθνικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα περιλαμβάνει τρεῖς βαθμίδες καὶ στὸ σύνολό του παρουσιάζει σημαντικὲς ὁμοιότητες μετ' ἐκεῖνο τοῦ 1824, ποὺ ἤδη παρουσιάσαμε. Ὁ νόμος τῆς 6/18 Φεβρ. 1834, ποὺ καθορίζει τὸ καθεστῶς τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης², ἐκφράζει καθαρὰ τὴν ἰδέα — ἤδη δια-

1. Βλ. G.L. von Maurer, *Ὁ ἐλληνικὸς λαὸς*, ὁ.π., σ. 330 καὶ 524-525, Γ.Α.Κ., Ὅθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. Λ' 40, Ἐκθεση τοῦ Γραμματέα ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, τῆς 30 Μαΐου/11 Ἰουνίου 1833.

2. Μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ τὸ κείμενο τοῦ νόμου σὲ διάφορες ἐκδόσεις. Ἀναφέρομε δὺο ἀπὸ αὐτὲς χρήσιμες γιὰ τὰ σχόλια ποὺ περιέχουν:

— Γ. Ζηνόπουλος καὶ Θ. Δηλιγιάννης, *Ἑλληνικὴ νομοθεσία...*, ὁ.π., τ. ΣΤ', σ. 433 κ.ε. Οἱ ἐκδότες σχολιάζουν κριτικὰ τὸ κείμενο ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ λογικὴ καὶ συνέπειά του καὶ ὡς πρὸς τὴν τύχη τῆς ἐφαρμογῆς του. Ἐπιπλέον παρουσιάζουν τὰ σπουδαιότερα νομοθε-

τυπωμένη κατά την προηγούμενη δεκαετία—ένδς πρωτοβάθμιου σχολείου μαζικοῦ, ὀργανωμένου σύμφωνα με ἓνα καὶ μοναδικὸ πρότυπο κάτω ἀπὸ κρατικὸ ἔλεγχο. Ἡ φράση τοῦ Guizot: «Ἡ δημόσια ἐκπαίδευση ἀνήκει στὸ κράτος, δηλ. ἀνήκει στὸ κράτος τὸ νὰ προσφέρει τὴν ἐκπαίδευση στὰ πλαίσια δημόσιων ἱδρυμάτων σὲ ὅσους θὰ ἤθελαν νὰ τὴ δεχτοῦν ἀπὸ αὐτό, καὶ νὰ τὴν ἐπιτηρεῖ ὅταν προσφέρεται στὰ πλαίσια ἱδρυμάτων ὡς ἀντικείμενο ἰδιωτικῆς δραστηριότητος»¹, θὰ μπορούσε τὸ ἴδιο καλὰ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Maurer —ἀφοῦ φαίνεται ὅτι ὁ νόμος εἶναι προσωπικὸ τοῦ ἔργο². Ἐξάλλου ἡ ἑλληνικὴ νομοθεσία γιὰ τὴν πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση εἶναι εὐρύτατα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο γαλλικὸ νόμο τοῦ 1833, τὸν γνωστὸ ὡς «νόμο Guizot»³. Ὁ ἑλληνικὸς νόμος

τικὰ καὶ διοικητικὰ κείμενα πού, μέχρι τὸ 1870, ἔρχονται νὰ συμπληρώσουν ἢ νὰ μεταβάλλουν διατάξεις τοῦ νόμου καθὼς καὶ τὴν ἀντίστοιχη νομοθεσία ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. — Γ. Γ. Παππαδόπουλος, *Ὁ περὶ δημοτικῶν σχολείων νόμος*, Ἀθήνα 1864. Στὴν ἐκδοση αὐτὴ κάθε ἄρθρο συνοδεύεται ἀπὸ κατάλογο ὄλων τῶν σχετικῶν νομοθετικῶν καὶ διοικητικῶν κειμένων, πού ἐκδόθηκαν στὸ διάστημα 1834-1864, με ἡμερομηνία, φύση τοῦ κειμένου καὶ περίληψη τοῦ περιεχομένου του.

1. Ἀνφέρεται στὸ F. Furet et J. Ozouf, *Lire et écrire...*, ὁ.π., σ. 154.

2. Τὰ πεδία δράσης κάθε μέλους τῆς Ἀντιβασιλείας εἶχαν ἤδη προσδιοριστεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή τους ἀπὸ τὸ Μόναχο. Ὁ Maurer ἦταν ἐπιφορτισμένος με τὰ θέματα τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐκπαίδευσης (βλ. Ι. Α. Πετρόπουλος καὶ Α. Κουμαριανού, *Ἡ θεμελίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους*, Ὁθωνικὴ Περίοδος 1833-1843, Ἀθήνα 1982, σ. 84). Στις 22 Μαρτίου/3 Ἀπριλίου 1833, διορίστηκε ἐπιτροπὴ με μέλη τοὺς Κ. Σχινᾶ, Α. Πολυζωίδη, Ι. Κοκκῶνη, Α. Σούτσο καὶ τὸ δόκτορα Φράντζ γιὰ νὰ μελετήσῃ τὴν κατάσταση τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως καὶ νὰ προτείνει μέτρα γιὰ τὴ βελτίωσή της (βλ. Β. Δ., «Περὶ συστάσεως τῆς ἐπιτροπῆς πρὸς διοργανισμὸν τῶν σχολείων», *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, 1833, ἀρ. 11, σ. 70). Δὲν ἐντοπίσαμε κανένα ἔγγραφο σχετικὸ με τὶς ἐργασίες αὐτῆς τῆς ἐπιτροπῆς στὰ Γ.Α.Κ. Σύμφωνα ὁμως με τὸν Maurer, «οἱ συστάσεις τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς κράτησαν πολλοὺς μῆνες, ἀλλὰ τὸ πόρισμά της ἦταν ἐλάχιστα ἐφαρμόσιμο» καὶ ἡ Ἀντιβασιλεία ἀποφάσισε νὰ προχωρήσῃ σὲ «ριζικὴ ἀναμόρφωση ὅλου τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος» (G.L. von Maurer, *Ὁ ἑλληνικὸς λαός*, ὁ.π., σ. 524-525, 534).

3. Βλ. σχετικὰ Χ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς Ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθήνα 1942, σ. 10· Α. Dimaras, «The Central Government and the Formulation of Educational Policy in Greece in the Early XIXth Century», *L'offre d'école*, ὁ.π., σ. 77-78. Ὁ Χ. Λέφας θεωρεῖ τὴν ἐπιλογὴ αὐτὴ τοῦ γαλλικοῦ προτύπου σὰν ἐνδειχτὴ σύγκριση στὴ χάραξη τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία, ἀφοῦ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο τῆς δευτεροβάθμιας καὶ τριτοβάθμιας ἐκπαίδευσης ἀποτελεῖ ἀντιγραφή τοῦ ἀντίστοιχου βασιμικοῦ. Ὡστόσο ἡ διάσταση αὐτὴ στὴν ἐπιλογὴ τῶν προτύπων, ἄρα στὴ λογικὴ πού διέπει τὸ σύστημα, δὲν εἶναι παρὰ ἐπιφανειακὴ. Στὴν πραγματικότητά μέσω τῆς Γαλλίας, ἐπανερχεταὶ ἡ Γερμανικὴ ἐπιρροή. Ὁ Victor Cousin, ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐπιφανέστερους σύμβουλους τοῦ Guizot με καθοριστικὴ συμμετοχὴ εἰς τὴν σύνταξη τοῦ γαλλικοῦ νόμου τοῦ 1833, εἶχε μελετήσει διεξοδικὰ τὸ προσωπικὸ σχολικὸ σύστημα καὶ εἶχε συχνὰ ἐκφράσει τὸ θαυμασμὸ του γιὰ αὐτὴν τὴ νομοθεσία πού τὴ θεωροῦσε σὰν τὴν πληρέστερη στὸν τομέα τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης (βλ. F. Ponteil, *Histoire de l'enseignement, 1789-1965*, Παρίσι 1966, σ. 198· F. Furet et J. Ozouf, *Lire et écrire...*, ὁ.π., σ. 154· Α. Dimaras, «The Central Government...», ὁ.π.).

ὅμως περιέχει στοιχεῖα πολὺ περισσότερο προωθημένα σὲ σχέση μὲ τὸ πρότυπό του: τὸ πρωτοβάθμιο ἑλληνικὸ σχολεῖο ἀποτελεῖ τμῆμα ἐνὸς μονοδιάστατου σχολικοῦ δικτύου, καὶ ἡ φοίτηση σ' αὐτὸ εἶναι ὑποχρεωτικὴ καὶ ἐν μέρει δωρεάν ἤδη ἀπὸ τὸ 1834¹.

Στόχος λοιπὸν τοῦ νόμου εἶναι ἡ γενικευμένη φοίτηση ὅλων τῶν παιδιῶν τῆς χώρας, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ κοινωνικὴ τους θέση, σὲ σχολεῖα ἐνιαίου τύπου. Τὸ σχολεῖο αὐτὸ θὰ τοὺς ἐξασφαλίσαι μιὰ μακρόχρονη ἐκπαίδευση —τὸ ἄρθρ. 6 ὁρίζει τὴ σχολικὴ ἡλικία ἀπὸ 5 ἕως 12 χρονῶν—, προικίζοντάς τα μὲ γνώσεις ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν στοὺς μὲν νὰ προχωρήσουν σὲ δευτεροβάθμιες σπουδές καὶ στοὺς ἄλλους νὰ περάσουν σὲ κάποιο ἐπάγγελμα. Σ' αὐτὴν τὴ λογικὴ τὸ πρόγραμμα μαθημάτων ποὺ προβλέπει ὁ νόμος (ἄρθρ. 1 καὶ 2) συμπεριλαμβάνει τόσο τὴ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας, ἀπαραίτητης γιὰ τὶς δευτεροβάθμιες σπουδές, ὅσο καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ σχεδίου, τῆς μελισσοτροφίας, τῆς δένδροκομίας καὶ τῆς βομβυκοτροφίας.

Ἡ ὑποχρεωτικὴ φοίτηση στὸ πρωτοβάθμιο σχολεῖο θεσπίζεται μὲ τὸ ἄρθρο 6 τοῦ νόμου τοῦ 1834², χωρὶς νὰ ἀντιμετωπίσαι ἀντιδράσεις ἀρθρωμένες σὲ δημόσιο λόγο³. Ἐξάλλου, ἂν ὁ νόμος ὑποχρεώνει τοὺς γονεῖς νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο, τοὺς ἐπιτρέπει ἐντούτοις νὰ διαλέξουν σὲ ποῖο σχολεῖο: Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 7, ἐξαιροῦνται ἀπὸ τὶς διατάξεις τοῦ ἁρθροῦ 6 ὅσα παιδιά σχολικῆς ἡλικίας φοιτοῦν σὲ ἄλλο —ὄχι δημοτικὸ— σχολεῖο ἢ διδάσκονται κατ' οἶκον ἀπὸ ἰδιαιτέρο δάσκαλο, ἀρκεῖ τὸ γεγονὸς νὰ βεβαιώνεται ἀπὸ τοὺς γονεῖς.

1. Τὸ ἐνιαῖο πρωτοβάθμιο σχολεῖο θεσπίστηκε στὴ Γαλλία μετὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμο (βλ. F. Ponteil, *Histoire...*, ὁ.π., σ. 333), ἐνῶ ἡ ὑποχρεωτικὴ καὶ δωρεάν φοίτηση χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1882 καὶ τοὺς νόμους Ferry. Ἡ κατάσταση παρομοιάζεται ὅμοια καὶ στὴ Γερμανία [βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Ἐξέλιξη καὶ ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν εκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1922)*, Ἀθήνα 1977, σ. 502-507].

2. «Ὅλοι οἱ εἰς δῆμον, ἔχοντα σχολεῖον δημοτικόν, ἀνήκοντες παῖδες ἀπὸ τοῦ 5 συμπληρωμένου μέχρι τοῦ 12 συμπληρωμένου ἔτους τῆς ἡλικίας των, χρεωστοῦν νὰ φοιτῶσιν εἰς τὸ σχολεῖον. Εἰς γονεῖς μὴ ὑποχρεοῦντας τὰ τοιαύτης ἡλικίας τέκνα των νὰ φοιτῶσιν εἰς τὸ σχολεῖον, ἐπιβάλλεται δι' ἐκάστην ὥραν ἀπουσίας τοῦ παιδὸς ἀπὸ τὸ σχολεῖον πρόστιμον ὅχι ὀλιγώτερον τῶν δέκα λεπτῶν, μὴ ὑπερβαῖνον δὲ τὰς πεντήκοντα δραχμάς».

3. Οἱ Ζηνόπουλος-Δηλιγιάννης σχολιάζουν ὡς ἑξῆς τὸ φαινόμενο: «Παρ' ἡμῖν ἡ διάταξις αὕτη οὔτε εὑρεν οὔτε δυνατὸν ἦτον νὰ εὑρῇ ἀντιπάλους· διότι καθ' ἑαυτὴν μὲν δὲν ἀντίκειται εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῶν γονέων καθόσον ἐνταῦθα πρόκειται οὐχὶ περὶ δικαιώματος αὐτῶν, ἀλλὰ περὶ ὑποχρεώσεως, ἀντιστοιχοῦσης πρὸς τοῦ τέκνου τὸ δικαίωμα ἐπὶ τῆς ἡθικῆς τῆς ἐκπαιδεύσεως τροφῆς· λόγοι δὲ θρησκευτικῶν διαιρέσεων (ἐφ' ὧν κυρίως στηρίζονται αἱ ἐνάντιαι γνώμαι τῶν κυρίων Γκιζὼ καὶ Beugnot) δὲν ὑπάρχουσι παρ' ἡμῖν» (*Ἑλληνικὴ νομοθεσία...*, ὁ.π., τόμ. ΣΤ', σ. 451-452). Οἱ ὅποιες ἀντιδράσεις τοῦ πληθυσμοῦ στὴ φοίτηση στὸ δημόσιο/κρατικὸ σχολεῖο εἶναι πρόβλημα σύνθετο ἀκόμη καὶ στὴ περιγραφή του, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης.

Ἡ δωρεὰν φοίτηση θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖ τὸ τρίτο μέρος τοῦ τρίπτυχου· ὁ νόμος τὴν προβλέπει μερικῶς. Σύμφωνα μὲ τὰ ἄρθρα 24, 26, 27 κάθε μαθητὴς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ καταβάλλει διδάκτρα, τῶν ὁποίων τὸ ὕψος ποικίλλει ἀπὸ 10 ἕως 50 λεπτὰ κατὰ μῆνα. Τὰ διδάκτρα αὐτὰ δὲν συνιστοῦν σημαντικὴ ἐπιβάρυνση γιὰ τὸν οἰκογενειακὸ προϋπολογισμό τῆς ἐποχῆς¹, καὶ ἀκόμη, τὰ παιδιὰ τῶν ἐνδεδῶν οἰκογενειῶν ἐξαίρουνται, σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 37, παρ. 4 τοῦ νόμου. Ἀλλωστε ἡ καταβολὴ τους —ποὺ παίρνει τὴ μορφή τοπικῆς εἰσφορᾶς ἀφοῦ συλλέγεται ἀπὸ τὸ δημοτικὸ εἰσπράκτορα στὴ βάση καταλόγου συνταγμένου ἀπὸ τὸ δάσκαλο καὶ ἐπικυρωμένου ἀπὸ τὴν ἐπιθεωρητικὴ ἐπιτροπὴ— σύντομα καταργεῖται στὴν πράξη. Φαίνεται ὅτι ἤδη στὰ 1864 τὸ 90% τῶν μαθητῶν δὲν πληρώνουν διδάκτρα². Πράγματι, στὸ Δῆμο Ναυπλίου καὶ γιὰ τὴν περίοδο 1837-1873 ἡ εἴσπραξη καὶ ἡ πληρωμὴ τῶν διδάκτρων δὲν πραγματοποιήθηκε καί, πάντως, ὅχι σύμφωνα μὲ τὴν προβλεπόμενη διαδικασία³. Ἡ περίπτωση τῆς Ἑρμούπολης εἶναι κάπως διαφορετικὴ: ἐκεῖ ὁ δῆμος πληρώνει τακτικὰ τὸ ὀφειλόμενο ποσὸ στοὺς δασκάλους, ἀλλὰ σχεδὸν ποτὲ δὲν εἰσπράττει διδάκτρα ἀπὸ τοὺς γονεῖς⁴. Τὸ φαινόμενο μοιάζει ἀρκετὰ γενικευμένο, ὅπως μᾶς ἀφήνει νὰ ὑποθέσουμε ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἑσωτερικῶν ἀρ. 51, 30 Ἰουνίου 1861 «Περὶ τῶν προϋπολογισμῶν καὶ τῆς Οἰκονομ. διαχειρίσεως τῶν δήμων τοῦ νομοῦ Εὐβοίας»⁵. Οἱ οἰκογένειες λοιπὸν προσπαθοῦν μὲ κάθε τρόπο νὰ ἀποφύγουν τὴν καταβολὴ τῶν διδάκτρων, ἐνῶ οἱ δημοτικὲς ἀρχὲς δὲν ἔχουν τὰ μέσα ἢ τὴ διάθεση νὰ τίς ἐξαναγκάσουν, δεδομένου μάλιστα ὅτι οὔτε τὸ κράτος οὔτε ἡ κοινὴ γνώμη μποροῦν νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν

1. Ἀναφέρουμε σὰν μέτρα σύγκρισης: α. Τὸ μέσο ἀγροτικὸ μεροκάματο τοῦ 1858 εἶναι 3,05 δρχ. (Κ. Τσουκαλὰς, *Ἐξάρτηση...*, ὅ.π., σ. 75)· β. Οἱ μηνιαῖες ἀποδοχὲς ἐνὸς κλητῆρα Α' Ὑπουργείου ἀνέρχονται τὸ 1846 σὲ 50 δρχ. (Π. Πιζάνις, *Μισθοὶ καὶ εἰσοδήματα στὴν Ἑλλάδα (1842-1923). Τὸ παράδειγμα τῶν ὑπαλλήλων τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας*, Ἀθήνα 1985, σ. 99)· γ. Στὰ 1839 στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἡ ζωὴ εἶναι ἀκριβότερη ἀπὸ τίς ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις, τὸ ψωμὶ πρώτης κατηγορίας στοιχίζει 0,54 δρχ. ἢ ὀκτὰ [Ε. Λιάτα, *Τιμὲς καὶ ἀγαθὰ στὴν Ἀθήνα (1839-1846)*, σ. 106] μὲ μαρτυρία ἀπὸ τὸ κατὰστιχο τοῦ ἐμποροῦ Χριστόδουλου Εὐθυμίου, Ἀθήνα 1984, σ. 104].

2. Κ. Τσουκαλὰς, *Ἐξάρτηση...*, ὅ.π., σ. 503. Τὰ διδάκτρα καταργήθηκαν ἐπίσημα μὲ τὸ νόμο ΑΣΞΓ' τῆς 26 Ἰουλίου 1885.

3. Τὸ σχετικὸ κεφάλαιο στὰ ἔσοδα καὶ ἔξοδα ἐμφανίζεται μόνον στοὺς προϋπολογισμοὺς τῶν ἐτῶν 1838, 1839, 1840, 1859, 1862, 1863, 1866 καὶ 1868-1873, ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχες ἐγγραφές δὲν ἐμφανίζονται στοὺς ἀπολογισμοὺς τῶν ἐτῶν αὐτῶν. Βλ. Δ.Α.Ν., Κατὰστιχα: α. «Πρακτικὰ συνεδριάσεων Δημοτικοῦ Συμβουλίου», τόμοι 10, 11, 12, 13· β. «Προϋπολογισμοί, ἀπολογισμοί, λογαριασμοί», τόμ. 2. Φάκελοι: 1863/Α2, 1863/Α1, 1867/Α2, 1868/Α2, 1869/Α2, 1871/Α1, 1872/Α1.

4. Ι.Α.Δ.Ε., «Πρακτικὰ συνεδριάσεων Δημοτικοῦ Συμβουλίου», ἀρ. 3, 4, 5, 7, 9 (Προϋπολογισμοὶ 1852-1861, 1867, 1868, 1874-1879), «Καθολικὰ» 1868, 1871, 1875, 1882.

5. Μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φάκ. 1861/Α1.

ὑπαρξῆς διακρίσεων ἀνάμεσα στὰ παιδιὰ πὺλ πληρώνουν δίδασκτρα καὶ σὲ ἐκεῖνα πὺλ δὲν πληρώνουν¹. Ἐξάλλου τὰ δίδασκτρα ἀποτελοῦν ἓνα μόνον τμῆμα τῶν εἰσοδημάτων τοῦ δασκάλου. Ὁ νόμος προβλέπει ἐπίσης ἓνα σταθερὸ μηνιαῖο μισθό, τοῦ ὁποῖου τὸ κατώτατο ὄριο καθορίζεται ἀπὸ τὸ ἄρθρο 23, καθὼς καὶ τὴν παραχώρηση δωρεὰν κατοικίας (ἄρθρ. 24)².

Ὁ μισθὸς καὶ τὸ ἐνοίκιο τῆς κατοικίας τοῦ δασκάλου, καθὼς καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ἔξοδα πὺλ ἀπαιτεῖ ἡ λειτουργία ἐνὸς σχολείου, ἐπιβαρύνουν τοὺς δήμους, τοὺς ὁποῖους ὁ νόμος ὑποχρεώνει νὰ ἰδρῦσουν καὶ νὰ συντηροῦν ἓνα τουλάχιστον πρωτοβάθμιο σχολεῖο (ἄρθρ. 4). Γιὰ τὴ δημιουργία λοιπὸν τοῦ πρωτοβάθμιου σχολικοῦ δικτύου τὸ Κράτος θὰ στηριχτεῖ στοὺς δήμους, αὐτὴν τὴν πρώτη βάση τῆς διοικητικῆς διαίρεσης καὶ ὀργάνωσης.

Ὁ δῆμος θεσπίζεται ὡς διοικητικὴ μονάδα μὲ τὸ νόμο τῆς 27 Δεκεμβρίου 1833 καὶ δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ καμιὰ προηγούμενη διοικητικὴ διαίρεση. Μέσα στὴ συνολικὴ σύλληψη τῆς Ἀντιβασιλείας γιὰ τὴ διοίκηση τῆς χώρας καὶ τὴν πλαisiώση τῶν πολιτῶν, κατέχει σημαντικὴ θέση ἀφοῦ ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο

1. Βλ. σχετικὰ τίς συνεδριάσεις τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Ἑρμοῦπόλεως μὲ ἡμερομηνία 20 Φεβρουαρίου 1853, 17 Μαρτίου 1857, 27 Φεβρουαρίου 1858 καὶ 2 Νοεμβρίου 1867 (Ι.Α.Δ.Ε., «Πρακτικά...», ἀρ. 3, 4, 7).

2. Παραθέτουμε ἐνδεικτικὰ τὴν κατανομὴ τῶν ἐτήσιων ἀποδοχῶν, ὅπως παρουσιάζονται στοὺς δημοτικούς προϋπολογισμούς:

α. τοῦ τριτοβάθμιου δασκάλου τοῦ σχολείου τῆς Πρόνοιαις (Ναῦπλιο)

1839:	Μισθὸς	600	δρ.
	Ἐνοίκιο κατοικίας	50	δρ.
	Δίδασκτρα	72	δρ.
	Σύνολο	722	δρ.
1872:	Μισθὸς	720	δρ.
	Ἐνοίκιο κατοικίας	144	δρ.
	Δίδασκτρα	85	δρ.
	Σύνολο	949	δρ.

β. τοῦ πρωτοβάθμιου δασκάλου τοῦ σχολείου ἀρρένων τῆς Ἑρμοῦπολης:

1857:	Μισθὸς	1200	δρ.
	Ἐνοίκιο κατοικίας	600	δρ.
	Δίδασκτρα	330	δρ.
	Σύνολο	2130	δρ.
1867:	Μισθὸς	1200	δρ.
	Ἐνοίκιο κατοικίας	840	δρ.
	Δίδασκτρα	420	δρ.
	Σύνολο	2460	δρ.

Γιὰ μιὰ σύγκριση μὲ τὴ Γαλλία βλ. F. Furet et J. Ojout, *Lire et écrire...*, ὁ.π., σ. 127. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ προσθέσουμε ὅτι ὁ νόμος προβλέπει τὴν ἴδρυση ἀποθεματικοῦ ταμεῖου ὑπὲρ τῶν δασκάλων (ἄρθρ. 32, 33). Τὸ Ταμεῖο συστήθηκε πράγματι τὸ 1855 (βλ. Γ.Γ. Παππαδόπουλος, Ὁ περὶ δημοτικῶν σχολείων νόμος, ὁ.π., σ. 16-17).

όπου ἀπολήγουν ὅλοι σχεδὸν οἱ κλάδοι τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Οἱ δημοτικὲς ἀρχὲς εἶναι ὑπεύθυνες, (ὡπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τῆς Κυβερνήσεως) γιὰ τὴν ἀστυνομία, τὴν ἐκπαίδευση, τὴν ὑγιεινὴ, τὴ βοήθεια στοὺς ἀπόρους, τὰ κοινωφελῆ ἰδρύματα, τὰ δίκτυα ὑποδομῆς κλπ.¹ Τὰ κονδύλια ποὺ προορίζονται γιὰ τὴ χρηματοδότηση αὐτῶν τῶν τομέων προέρχονται ἀπὸ τὸ δημοτικὸ προϋπολογισμό, τοῦ ὁποίου τὰ ἔσοδα συνίστανται σὲ διαφοροὺς ἄμεσους καὶ ἔμμεσους τοπικοὺς φόρους² καὶ σὲ εἰδικὲς εἰσφορὲς τῶν κατοίκων σὲ χρῆμα καὶ ἐργασία.

Σ' αὐτὴν τὴ λογικὴ ὁ προσδιορισμὸς τῶν ὁρίων κάθε δήμου ἀποτελεῖ ἀντικείμενο εἰδικῆς ἐπεξεργασίας. Στὶς ὁδηγίες «Περὶ σχηματισμοῦ τῶν δήμων τοῦ Βασιλείου», ποὺ δημοσίευσε τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐσωτερικῶν στὶς 15/27 Ἀπριλίου 1834³, βασικὸ κριτήριον ἀποτελεῖ ἡ σχετικὴ γεωγραφικὴ θέση τῶν οἰκισμῶν καὶ μιὰ ὀρισμένη πληθυσμιακὴ ὁμοιογένεια. Τὸ κατώτατο ὅριον τοῦ πληθυσμοῦ τοποθετεῖται στοὺς 300 κατοίκους, ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια θὰ πρέπει νὰ ὀριστεῖ μὲ τρόπο ὥστε κανένας οἰκισμὸς νὰ μὴν ἀπέχει ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τοῦ δήμου περισσότερο ἀπὸ δύο ὥρες, καὶ νὰ παρέχεται ἔτσι στὶς δημοτικὲς ἀρχὲς ἡ δυνατότητα νὰ ἀποκαθιστοῦν ἄμεσες σχέσεις μὲ τοὺς κατοίκους, ἐνῶ αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι νὰ μποροῦν νὰ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὶς δημοτικὲς ὑπηρεσίες καὶ ἰδρύματα.

Τὸ δημοτικὸ σχολεῖο χρησιμοποιεῖται ὡς παράδειγμα γιὰ τὴν εἰκονογράφηση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου σημείου: «Κατὰ τὸ ἄρθρο 4 τοῦ διατάγματος τῆς 6/18 Φεβρουαρίου 1834, πρέπει νὰ σχηματισθῇ ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς ἕκαστον δῆμον δημοτικὸν σχολεῖον, καὶ κατὰ τὸ ἄρθρ. 6 τοῦ αὐτοῦ διατάγματος ὀφείλουν ὅλα τὰ παιδιά νὰ φοιτῶσιν εἰς αὐτό, εἰς διάστημα προσδιωρισμένης σειρᾶς ἐτῶν· τοῦτο δὲν κατορθοῦται εἰμὴ ὅπου ἡ περιφέρεια τοῦ δήμου εἶναι τόσον μικρά, ὥστε ἡ κατοικία τῶν μαθητῶν νὰ ᾔναι πλησίον τοῦ σχολείου»⁴.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ λοιπὸν τὴν ἀρχὴ συγκρότησης τοῦ σχολικοῦ χάρτη, τὸ καθεστῶς χρηματοδότησης καὶ τὸ καθεστῶς ἐπιθεώρησης, τὸ πρωτοβάθμιον σχολεῖο εἶναι σχολεῖο δημοτικόν. Συγχρόνως ὅμως εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένο μὲ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία. Ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρας τοῦ σχολικοῦ δικτύου φαίνεται κατ' ἀρχὴν στὸ ἐπίπεδο τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ. Οἱ δάσκαλοι ἐκπαιδεύονται ἀπὸ τὸ κράτος, στὸ Διδασκαλεῖο ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1834 καὶ ὁργανώθηκε μὲ βάση τὸ νόμο τῆς 6/18 Φεβρουαρίου 1834· τὸ κράτος τοὺς ἀπονέμει τὰ διπλώματα καὶ τοὺς κατατάσσει σὲ βαθμίδες μετὰ ἀπὸ ἐξετάσεις⁵. Οἱ διορι-

1. Βλ. ἄρθρα 15-18, Γ. Ζηνόπουλος καὶ Θ. Δηλιγιάννης, *Ἑλληνικὴ νομοθεσία...*, ὁ.π., τ. Β', σ. 249-252.

2. Ἄρθρα 20-37, στὸ ἴδιο, σ. 252-276.

3. στὸ ἴδιο, σ. 212-215.

4. στὸ ἴδιο, σ. 213.

5. Βλ. Χ. Λέφας, *Ἱστορία...*, ὁ.π., σ. 215-216.

σμοί, οί μεταθέσεις και οί ἀπολύσεις τῶν δασκάλων πραγματοποιοῦνται μέ ὑπουργική ἀπόφαση¹. Οἱ δάσκαλοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἀσχοῦν τὸ ἔργο τους στὰ πλαίσια μιᾶς παιδαγωγικῆς ὀργάνωσης ποῦ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία ὁμοιόμορφα σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς χώρας.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐποπτεία τῶν σχολείων, ὁ νόμος προβλέπει τὴ λειτουργία ἐπιθεωρητικῶν ἐπιτροπῶν στὰ διάφορα διοικητικὰ ἐπίπεδα (δῆμος, ἐπαρχία, νομός)², ποῦ ὀργανώνονται σ' ἓνα πυραμιδωτὸ σχῆμα μέ ἀπόληξη τὴ Γραμματεία «ἐπὶ τῶν Ἑκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως», στὴν ὁποία ὅπως σαφῶς ἀναφέρεται (ἄρθρ. 51 καὶ 53) ἐναπόκειται ἡ «ὑπερτάτη ἐποπτεία ἐφ' ὅλων τῶν ἐπιθεωρητικῶν ἐπιτροπῶν, τῶν διδασκάλων καὶ τῶν σχολείων γενικῶς» καὶ «ἡ ὑπερτάτη διεύθυνσις τῶν δημοτικῶν σχολείων».

Τὸ σχῆμα αὐτὸ πάντως —ποῦ μοιάζει νά ἐνισχύει τὴν τοπικὴ διάσταση τοῦ πρωτοβάθμιου σχολείου καὶ συνιστᾷ ἓνα ἀκόμη δεῖγμα τῆς ἐπιρροῆς τοῦ πρωσσικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος³— δὲν γνώρισε παρὰ μόνο μερικὴ ἐφαρμογή. Οἱ μόνες ἐπιθεωρητικὲς ἐπιτροπὲς ποῦ συγκροτήθηκαν ἦσαν ἐκεῖνες τῶν δήμων. Ἀλλὰ καὶ αὐτὲς σύντομα ἀδράνησαν⁴. Οὐσιαστικὰ λοιπὸν ἡ ἐπιτροπὴ τῆς διεύθυνσης καὶ ἐποπτείας περιλαμβάνει τὸ δάσκαλο καὶ τὸ δήμαρχο, τῶν ὁποίων οἱ ἀναφορὲς ἀπευθύνονται στὸ νομάρχην καὶ ἀπὸ αὐτὸν στὴ Γραμματεία.

Τέλος, ἡ κεντρικὴ ἐξουσία διατηρεῖ πάντα τὴ δυνατότητα παρέμβασης

1. στὸ ἴδιο, σ. 197.

2. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐξῆς ἐπιτροπές:

α. Ἡ ἐπιθεωρητικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ δήμου συγκείμενη ἀπὸ τὸν δήμαρχο, ἓναν τοπικὸν ἐφημέριο καὶ δύο ἕως τέσσερις δημότες διορισμένους ἀπὸ τὸ δημοτικὸν συμβούλιον (ἄρθρ. 34-36).

β. Ἡ ἐπιθεωρητικὴ ἐπιτροπὴ τῆς ἐπαρχίας, μέ μέλη τὸν ἐπαρχο, τὸν εἰρηνοδίκην, ἓναν ἱερωμένο καὶ ἓναν δάσκαλο ἐλληνικοῦ σχολείου, ποῦ διορίζονται ἀπὸ τὸ Νομάρχην καὶ δύο ἢ τέσσερις πολῖτες ποῦ διορίζονται ἀπὸ τὸ ἐπαρχιακὸν συμβούλιον (ἄρθρ. 38 καὶ 40).

γ. Ἡ ἐπιθεωρητικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ Νομοῦ μέ μέλη τὸν Νομάρχην, δύο ἀνώτερου δικαστικούς μέ ἔδρα τὴν πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ, ἓναν κληρικὸν καὶ ἓναν καθηγητὴ Γυμνασίου διορισμένους ἀπὸ τὴν Γραμματεία τῶν Ἑκκλησιαστικῶν, καθὼς καὶ δύο ἕως τέσσερις πολῖτες διορισμένους ἀπὸ τὸ Νομαρχιακὸν Συμβούλιον (ἄρθρ. 38-39).

3. Βλ. Χ. Λέφας, *Ἱστορία...*, ὅ.π., σ. 10· F. Ponteil, *Histoire...*, ὅ.π., σ. 198. Τὸ σχετικὸν σχόλιον τοῦ Maurer εἶναι ἀποκαλυπτικὸν γιὰ τὴ λογικὴ καὶ τὶς προθέσεις τῆς Ἀντιβασιλείας: «[...] δεδομένου ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔχουν μιὰ ἰδιαίτη κλίση στὴ διαχείριση τῶν δημοσίων ὑποθέσεων, εἶχαμε κάθε λόγο νὰ πιστεύουμε ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦταν καλὸ. Ἐνας ἀκόμη λόγος ποῦ ἐνίσχυε αὐτὴν τὴν ἀποψή μας ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἐπιτροπὲς αὐτὲς θὰ προεδρεύονταν ἀπὸ κρατικούς ἢ δημοτικούς ὑπαλλήλους, καὶ ὅτι τὴν ἀνώτερη ἐποπτεία θὰ τὴν εἶχε ἡ κεντρικὴ Κυβέρνηση, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε, ἂν χρειαζόταν, νὰ ἐπεμβαίνει ἀπ' εὐθείας» (G.L. Maurer, *Ὁ Ἕλληνικὸς λαός*, ὅ.π., σ. 536).

4. Χ. Λέφας, *Ἱστορία...*, ὅ.π., σ. 274-278· Σ.Ν. Παπαδημητρίου, *Ἱστορία τοῦ Δημοτικοῦ μας σχολείου (1834-1895)*, Ἀθήνα 1950, σ. 73-78.

στή χρηματοδότηση τοῦ σχολικοῦ δικτύου. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ προϋπολογισμοὶ τῶν δήμων δὲν μποροῦν νὰ τεθοῦν σὲ ἐφαρμογὴ χωρὶς τὴν προηγούμενη ἔγκριση τοῦ νομάρχῃ¹ ἀφήνει ἕνα περιθώριο στὴ διοίκηση νὰ ἐπιβάλλει στίς δημοτικὲς ἀρχές τὴν ἐγγραφὴ σ' αὐτοὺς ὁρισμένων κονδυλίων. Πρόκειται γιὰ μέτρο πού εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ὑποχρεωθοῦν οἱ δήμοι νὰ συστήσουν ἀπὸ ἕνα τουλάχιστον δημοτικὸ σχολεῖο². Τὰ ἀποτελέσματα ὥστόσο εἶναι μᾶλλον πενιχρά: στὴν Ἑλλάδα ἡ ἀκριβὴς ἐφαρμογὴ τοῦ προϋπολογισμοῦ συνιστᾷ μᾶλλον τὴν ἐξαίρεση παρὰ τὸν κανόνα, τόσο γιὰ τὸ κράτος ὅσο καὶ γιὰ τοὺς δήμους. Ὁ νόμος προσφέρει ὅμως τὴ δυνατότητα μιᾶς ἄμεσης χρηματοδοτικῆς παρέμβασης ἐκ μέρους τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας (ἄρθρ. 59). Στὴ βάση αὐτῆς τῆς διάταξης ἡ μισθοδοσία τῶν δασκάλων πολλῶν σχολείων ἀναλαμβάνεται κατευθεῖαν ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας μέχρι τὸ 1840 περίπου³. Ἀπὸ τὸ 1843 καὶ μετὰ ἡ παρέμβαση αὐτὴ παίρνει τὴ μορφὴ εἰδικῶν ἐπι-

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Ποσοστὸ τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ πού δαπανᾶται γιὰ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση

Ἔτος	Πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση	Δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση	Ἀνώτατη ἐκπαίδευση
1849	0,80	1,80	0,80
1859	0,75	2,56	1,25
1866	0,54	3,00	1,00
1870	0,45	2,32	0,95
1880	0,49	2,46	1,00
1889	0,77	2,96	0,86
1901	1,44	2,26	0,48

Πηγή: Σ.Ν. Παπαδημητρίου, Ἱστορία..., ὁ.π., σ. 17· *Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις*, Β (1902-1903), σ. 317.

1. Ἄρθρο 119, παράγραφος α καὶ β τοῦ νόμου τῆς 27 Δεκ. 1833/8 Ἰαν. 1834.

2. Βλ. Ἐκθέσεις τοῦ Διευθυντοῦ καὶ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Δημοτικῶν σχολείων πρὸς τὴν Γραμματεία τῶν Ἐκκλησιαστικῶν..., τῆς 20 Σεπτ. 1837 καὶ 6 Μαρτίου 1839, Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L' 41 καὶ L' 40 ἀντίστοιχα.

3. Σύμφωνα μὲ τὶς ἐτήσιες ἐκθέσεις τοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν δημοτικῶν σχολείων, ἡ κυβέρνηση πληρῶνει τὸ 1836 τὸ μισθὸ τῶν δασκάλων 67 σχολείων ἐνῶ οἱ δήμοι 24. Τὸ 1838 σὲ σύνολο 185 δημοσίων σχολείων ἡ κυβέρνηση καταβάλλει ἐξ' ὁλοκλήρου τοὺς μισθοὺς τῶν δασκάλων σὲ 67 ἀπὸ αὐτά, ἐνῶ σὲ ἄλλα 14 καταβάλλεται τμῆμα τοῦ μισθοῦ (βλ. ἐκθέσεις τῆς 3 Φεβρ. 1837 καὶ 6 Μαρτίου 1839, Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L' 40).

χορηγήσεων τῶν δήμων, πὺ οἱ ἀκριβεῖς ὅροι τοὺς καθορίζονται κάθε χρόνο μετὴν κατάθεση τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ Ὑπουργείου¹.

Πάντως τὴν περίοδο 1849-1889 τὰ ποσὰ πὺ ἀφοροῦν τὴν πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση (καὶ σ' αὐτὰ συμπεριλαμβάνεται ἡ λειτουργία τοῦ διδασκαλείου, τὰ ἔξοδα τοῦ ἐπιθεωρητικοῦ κεντρικοῦ μηχανισμοῦ κλπ.) δὲν ξεπερνοῦν τὰ 0,8% τοῦ συνόλου τῶν δημοσίων δαπανῶν καὶ μόνο στὸ γύρισμα τοῦ αἵωνα ἀνεβαίνουν λίγο πάνω ἀπὸ τὸ 1% (βλ. Πίνακα IV)². Ἡ κρατικὴ συμμετοχὴ στὴ χρηματοδότηση τοῦ πρωτοβάθμιου δικτύου παραμένει γι' αὐτὴν τὴν περίοδο κατώτερη ἀπὸ τὸ 40%³ ὅπως φαίνεται στὸν Πίνακα V. Ἀντίθετα τὸ ποσο-

ΠΙΝΑΚΑΣ V

Χρηματοδότηση τῆς πρωτοβάθμιας δημόσιας ἐκπαίδευσης 1854-1902

Ἡμερομηνία	Κρατικὴ Συμμετοχὴ %	Δημοτικὴ Συμμετοχὴ %	Σύνολο %
1854 ¹	72837 36,63	126000 63,36	198837 100
1855-1856 ²	102655 26,34	287000 73,65	389655 100
1856-1857 ³	115802 26,28	324829 73,71	440631 100
1865 ⁴	171959 18,91	701950 81,08	873909 100
1867 ⁵	106560 13,53	680616 86,46	787166 100
1869 ⁴	139040 15,81	740080 84,18	879120 100
1879 ⁶	211832 12,02	1549654 87,97	1761486 100
1889 ⁷	625147 22,91	2102480 77,08	2727627 100
1900-1901 ⁸	1016782 17,48	4798895 82,51	5815677 100

1. Βλ. Χ. Λέφας, *Ἱστορία...*, β.π., σ. 22. Ἐπίσης Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπ. Παιδείας, φάκ. Λ' 41, Ἐκθεση τοῦ Γραμματέως τῶν Ἐκκλησιαστικῶν..., τῆς 14 Δεκεμ. 1846. Ἐπίσης τίς ἐγκυκλίους ἀρ. 1512/29 Μαρτίου 1858, ἀρ. 9871/20 Μαρτίου 1866, ἀρ. 11052/20 Δεκεμ. 1868, ἀρ. 4656/27 Ἰουνίου 1875 τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, στὸ Π.Ι. Κλάδος, Ἐκκλησιαστικά καὶ Ἐκπαιδευτικά, τόμ. Β', Ἀθῆνα 1869, σ. 449-450, 474-475 καὶ Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον τῆς Δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως*, τ. Α', Ἀθῆνα 1884, σ. 206-207, 213-214, ἀντίστοιχα.

2. Ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας περνᾷ ἀπὸ 220500 δρχ. τὸ 1830 σὲ 475000 τὸ 1841, 712000 τὸ 1846, 3179000 τὸ 1887 καὶ 4800000 τὸ 1892 (Κ. Τσουκαλάς, *Ἐξάφηση...*, β.π., σ. 488). Στὰ ποσὰ αὐτὰ περιλαμβάνονται ἐκτὸς ἀπὸ τίς δαπάνες λειτουργίας τοῦ ὀργανισμοῦ τοῦ Ὑπουργείου, ἐκείνες τῆς Ἀνώτατης καὶ Δευτεροβάθμιας Ἐκπαιδεύσεως πὺ καλύπτονται καθολοκληρία ἀπὸ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμό, καὶ οἱ ἐκκλησιαστικὲς δαπάνες.

3. Στὰ συνολικά αὐτὰ ἔξοδα περιλαμβάνεται ἡ μισθοδοσία τοῦ διδασκτικοῦ καὶ βοηθητικοῦ προσωπικοῦ, τὰ ἐνοίκια τῶν σχολικῶν κτιρίων καὶ τῆς κατοικίας τῶν δασκάλων, τὸ ἀναλώσιμο ὕλικὸ κλπ. Ἀντίθετα δὲν περιλαμβάνονται γιὰ τὴν περίοδο 1854-1901 τὰ ἔξοδα κατασκευῆς, ἐπισκευῆς ἢ μεταρρύθμισης τῶν σχολικῶν κτιρίων.

ΠΙΝΑΚΑΣ VI

Δαπάνες πρωτοβάθμιας δημόσιας εκπαίδευσης

Ἡμερομηνία	Ἑτήσια δαπάνη σὲ δρχ.	Ἑτήσια δαπάνη/ μαθητὴ	Ἑτήσια δαπάνη/ σχολεῖο	Ἑτήσια δαπάνη/ κάτοικο
1854	198837	6,85	560	0,19
1855-1856	389655	11,04	952	0,36
1856-1857	440631	10,40	953	0,41
1865	873909	16,62	977	0,63
1867	787166	14,77	790	0,55
1869	879120	16,68	852	0,61
1879	1761486	22,12	1504	1,04
1889	2727627	27,88	1197	1,24
1900-1901	5815677	30,62	1862	2,38
1907-1908	6692098	27,71	1957	2,53
1910-1911	7527079	28,96	2120	2,78

Πηγή: Βλ. Πίνακα VII, VIII, X.

στο συμμετοχῆς μειώνεται ἐνῶ αὐξάνονται οἱ δαπάνες ἀνὰ μαθητὴ, κάτοικο καὶ σχολεῖο (βλ. Πίνακα VI). Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν συμπερασματικὰ νὰ ποῦμε ὅτι τὸ πρωτοβάθμιο σχολικὸ δίκτυο ἀφοῦ δεχτεῖ, στὴν πρώτη περίοδο συγκρότησής του, μιὰ ὥθηση ἀπὸ τὴν κεντρικὴ διοίκηση, στὴ συνέχεια καὶ ὡς τὸ 1920 ἀναπτύσσεται χρηματοδοτούμενο κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τοὺς δήμους.

Ὁ Πίνακας VII καὶ τὰ Διαγράμματα 1 καὶ 3 μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξη τῆς ἱδρύσεως δημοτικῶν σχολείων καὶ τῆς φοίτησης σ' αὐτὰ τὴν περίοδο 1831-1928 καὶ στὸ σύνολο τῆς χώρας. Ὁ Πίνακας VIII καὶ τὰ Διαγράμματα 2 καὶ 4 παρουσιάζουν τὶς ἴδιες πληροφορίες ἀλλὰ ἀνα-

← (Πίνακας V)

Πηγές: 1. Πίναξ τῆς ἐν τῇ Ἑλλάδι δημοσίας ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ ἔτος 1854.

2. (X. Χριστόπουλος), Γενικὴ Ἑκθεσις... 1855-56, δ.π., σ. 5.

3. (Σ.Α. Σπηλιωτάκης), Στατιστικαὶ πληροφορίες..., δ.π.

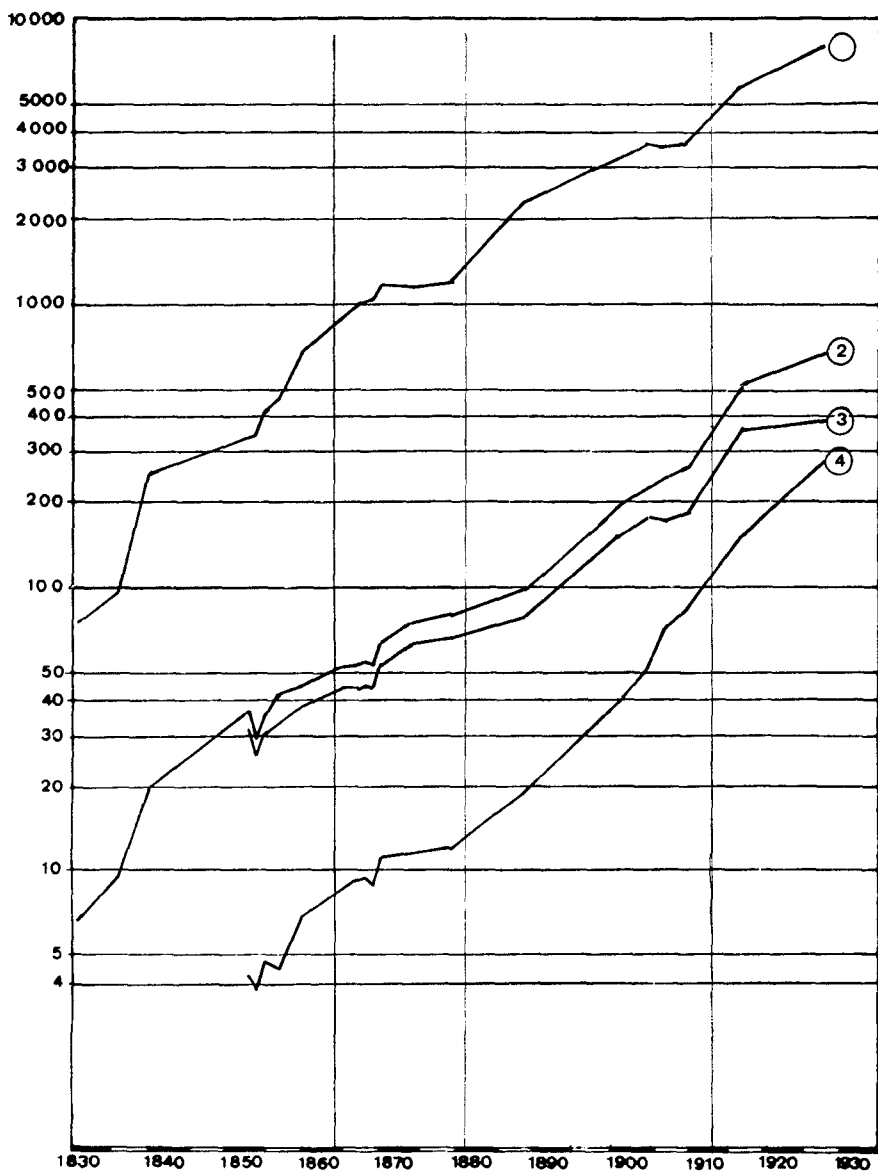
4. Γ. Ζηνόπουλος, Θ. Δηλιγιάννης, Ἑλληνικὴ νομοθεσία..., δ.π., τ. ΣΤ', σ. 449-450.

5. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, ἀρ. 29, 22 Ἰουνίου 1868.

6. Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος, Πληθυσμὸς 1879, Ἀθήνα 1881, σ. 37.

7. Ταμεῖον Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως, Γενικὴ κατάστασις τῶν δημοτικῶν σχολείων τοῦ Κράτους, (1889).

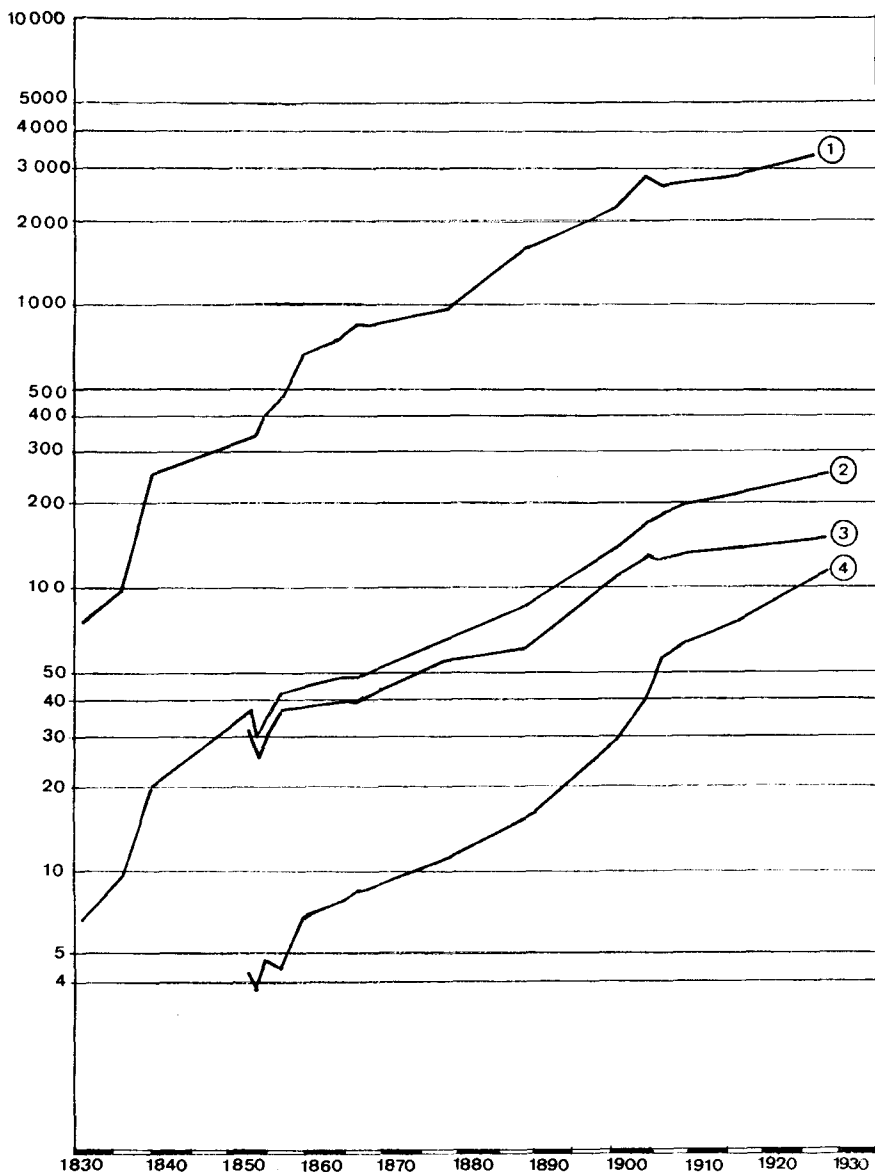
8. Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις, Β' (1902-1903), σ. 317.



ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Ἐξέλιξη τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης 1830-1930

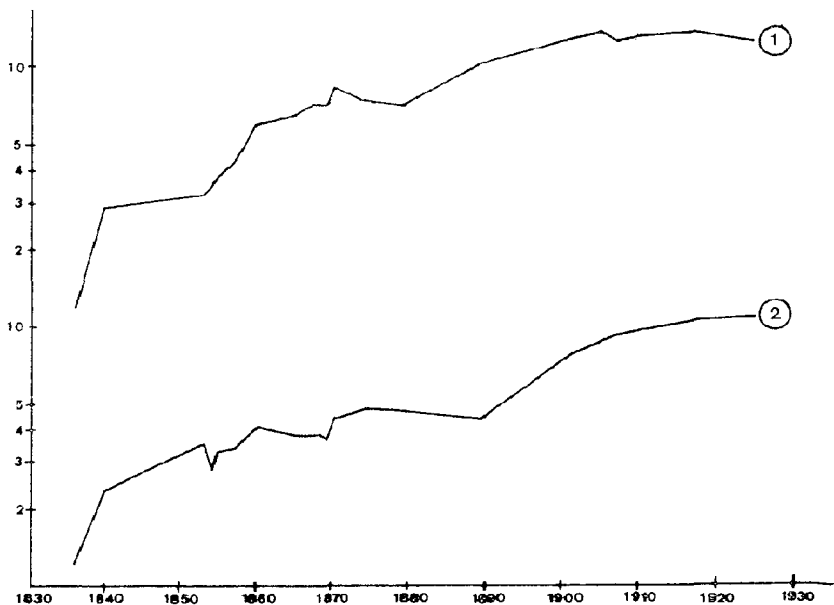
1. Δημόσια σχολεία
2. Σύνολο μαθητῶν δημοσίων σχολείων (σὲ χιλιάδες)
3. Ἄρρενες μαθητὲς δημοσίων σχολείων (σὲ χιλιάδες)
4. Μαθήτριες δημοσίων σχολείων (σὲ χιλιάδες)



ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Ἐξέλιξη τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης 1830-1930 (ἀρχικὸ ἔδαφος)

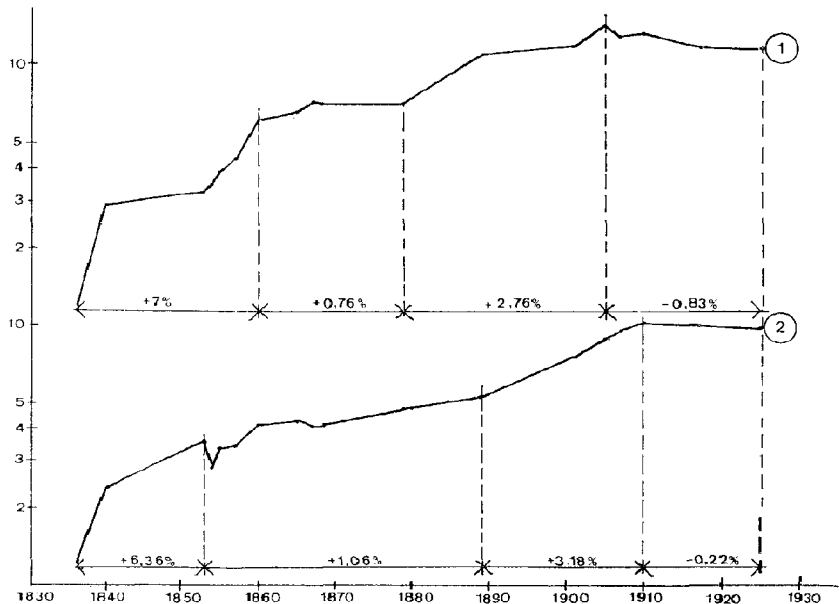
1. Δημόσια σχολεῖα
2. Σύνολο μαθητῶν δημοσίων σχολείων (σε χιλιάδες)
3. Ἄρρενες μαθητὲς δημοσίων σχολείων (σε χιλιάδες)
4. Μαθήτριες δημοσίων σχολείων (σε χιλιάδες)



ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Εξέλιξη τοῦ δημόσιου σχολικοῦ δικτύου καὶ τῆς φοίτησης

1 Ἀριθμὸς σχολείων ἀνὰ 10000 κατοίκους. 2 Ἀριθμὸς μαθητῶν ἀνὰ 100 κατοίκους



ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Εξέλιξη τοῦ δημόσιου σχολικοῦ δικτύου καὶ τῆς φοίτησης (ἀρχικὸ ἔδαφος)

1 Ἀριθμὸς σχολείων ἀνὰ 10000 κατοίκους. 2 Ἀριθμὸς μαθητῶν ἀνὰ 100 κατοίκους

ΠΙΝΑΚΑΣ VII

Στατιστική τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης 1831-1928

Ἡμερομ.	ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΧΟΛΕΙΑ,						ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ					ΓΡΑΜΜΑΤΟΔ.		
	Σύνολο σχολ.	σχολ. ἀρρέν.*	σχολ. θηλέων	Σύνολο μαθητ.	ἀρρενες	θήλεις	Σύνολο σχολ.	σχολ. ἀρρέν.	σχολ. θηλέων	Σύνολο μαθητ.	ἀρρενες	θήλεις	ἀριθμ. σχολ.	ἀριθμ. μαθητ.
1831 ¹	75	—	—	6709										
1836 ²	96			9488			17			1282			250	7570
1840 ^{3,4}	252			20000										
1853 ⁵	333	302	31	36750	32370	4380	71	54	17	2973	1494	1479		
1854 ⁶	355	324	31	28986	25225	3761	35	26	9	3250	1660	1590		
1855-56 ⁷	409	357	52	35274	30520	4754	41	29	12	6323	4580	1743	300	10000
1856-57 ⁸	462	431	31	42353	37973	4380	53	36	17	2973	1494	1479	300	10000
1860 ⁹	668	578	90	45230	38427	6803								
1865 ⁹	894	777	117	52563	44102	8461	80	39	41	4222	2140	2082		8000
1867 ¹¹	996	858	138	53275	44083	9192	100	49	51	4564	2670	1894		
1868 ¹¹	1011	877	134	54406	45094	9312	90	42	48	4894				8000
1869 ¹²	1031	898	133	52700	43876	8824								
1870 ¹³	1194	981	213	63798	52943	11035								
1874 ¹²	1127	989	138	74561	63156	11405	67	41	26	10446	3558	6888		7000
1879 ¹⁴	1171	1033	138	79629	67280	12349	276	165	111	11584	7102	4482	110	3500
1889 ¹⁵	2278			97801	78815	18986								
1901 ^{16,19}	3123	2600	523	189883	150138	39335	211			8708				
1905 ¹⁷	3504	2856	648	226245	174062	52183								
1907-08 ^{18,19}	3418	2795	623	241433	170374	71059	114			9373				
1910-11 ¹⁹	3550	2869	681	259854	177396	82458	128			13934				
1917-18 ²⁰	6561	5354	1207	506761	357302	149459								
1927-28 ²¹	7761	6849	912	658708	378562	280146								

* καὶ μικτὰ

φορικά μόνο με την αρχική επικράτεια (σύνορα 1832)¹.

“Αν για λόγους όμοιογένειας καί συνέχειας τών δομών, περιοριστούμε σ’ αυτό τὸ ἀρχικὸ ἔδαφος θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τών δημόσιων σχολείων αὐξάνεται μὲ ἀρκετὰ ἐντυπωσιακοὺς ρυθμούς. Γιὰ τὴν περίοδο 1836-1905, ὁ μέσος ἐτήσιος ἀριθμὸς δημιουργίας νέων σχολείων ἀνέρχεται σὲ 88. Φυσικὰ τὰ σχολεῖα αὐτὰ δὲν εἶναι πάντα βιώσιμα. Συχνὰ οἱ δημοτικὲς ἀρχὲς κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ νομάρχῃ ἢ τών κατοίκων, ἀνοίγουν σχολεῖα χωρὶς νὰ ἔχουν ἐξασφαλίσει τὰ μέσα συντήρησής τους². Τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ μπορούσε

1. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ στατιστικὲς τῆς ἐκπαίδευσης παρουσιάζονται στὴν πλειοψηφία τους γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ σὲ ἐπίπεδο νομοῦ, μᾶς ὑποχρέωσε νὰ συμπεριλάβουμε τὴν ἐπαρχία Κυθέρων στὰ ἀρχικὰ ἔδαφα ἀφοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν προσάρτηση τών Ἰονίων ἐντάχθηκε διοικητικὰ στὸ νομὸ Ἀργολίδος.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἐγκύκλιο ἀρ. 14179/18 Ὀκτ. 1839 τοῦ Ὑπουργείου τών Ἑσω-
← (Πίνακας VII)

Πηγές: 1. Βλ. Πίν. II.

2. Ἐκθεσις τοῦ Διευθυντοῦ τών δημοτικῶν σχολείων, 3 Φεβρουαρίου 1837, Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L'40.
3. Κ. Τσουκαλάς, Ἐξάφηση..., ὅ.π., σ. 392.
4. J.F. Dürr, *Das Griechische Unterrichtswesen Unter Mitwirkung der Königlichen griechischen Regierung herausgegeben*, Λειψία 1910, σ. 17.
5. *Πανδώρα*, 9 (1859), σ. 226-227.
6. Πίναξ τῆς ἐν τῇ Ἑλλάδι δημοσίας ἐκπαίδευσως κατὰ τὸ ἔτος 1854.
7. (Χ. Χριστόπουλος), *Γενικὴ Ἐκθεσις... 1855-56*, ὅ.π., σ. 5.
8. (Σ.Α. Σπηλιωτάκης), *Στατιστικαὶ πληροφορίες...*, ὅ.π., σ. 52, 53, πίνακας 13.
9. (Δ. Δρόσος), *Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα τὸν Βασιλέα. Ἐκθεσις τοῦ ἐπὶ τών Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσως Ὑπουργοῦ*, Ἀθήνα 1866, σ. 35 καὶ G. Chassiotis, *L'instruction publique...*, ὅ.π., σ. 183.
10. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 29, 22 Ἰουνίου 1868.
11. (Α. Μαυρομιχάλης), *Ἐκθεσις...*, ὅ.π.
12. Α. Μανσόλας, *Στατιστικὴ ἔκθεσις περὶ τῆς διανοητικῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1879, σ. 8.
13. *Journal de la Societe de statistique de Paris*, 16 (1875), σ. 135.
14. G. Chassiotis, *L'instruction publique...*, ὅ.π., σ. 496.
15. Ταμεῖον Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσως, *Γενικὴ κατάστασις τών δημοτικῶν σχολείων τοῦ Κράτους*, (1889).
16. *Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις*, Β' (1902 - 1903), σ. 317.
17. Δουκάκης—Καλότυχος, *Ὁ σύντροφος τοῦ Ἑλλήνος διδασκάλου*, Ἀθήνα 1905, παράρτημα, σ. Α'-NH'.
18. *Ἐπετηρὶς τοῦ Ὑπουργείου τών Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσως 1907-1908*, Ἀθήνα 1909.
19. *Στατιστικὴ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσως 1910-1911*, Ἀθήνα 1912.
20. *Δελτίον τοῦ Ὑπουργείου τών Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσως*, 11-12/1919, σ. 28.
21. *Στατιστικὴ τῆς Ἐκπαίδευσως κατὰ τὸ Σχολικὸν Ἔτος 1927-28, μέρος Α' Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις*.

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII

Στατιστική τῆς δημόσιας πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης 1865-1928
Σύνορα 1832

Ἡμερομηνία	Σύνολο σχολείων	Σχολεῖα ἀρρένων	Σχολεῖα θηλέων	Σύνολο μαθητῶν	Ἀρρενες	Θήλεις
1865 ⁹	745	638	107	47935	40016	7919
1867 ¹⁰	853	725	128	48020	39378	8642
1868 ¹¹	845	722	123	49778	41008	8770
1879 ¹⁴	985	857	128	66581	55162	11419
1889 ¹⁵	1587			76245	60917	15328
1901 ¹⁶	2180	1793	387	141636	111768	29868
1905 ¹⁷	2760	2276	484	173074	130929	42145
1906-1908 ¹⁸	2546	2071	475	183767	127825	55942
1910-1911 ¹⁹	2621	2105	516	197025	133038	63987
1917-1918 ²⁰	2767	2199	568	214382	138588	75794
1927-1928 ²¹	3219			266090	150737	115353

Πηγή: Βλ. Πίνακα VII.

νὰ ἐξηγήσει μερικὲς ἀπὸ τὶς διακυμάνσεις τῆς καμπύλης. Ἡ γενικὴ ὁμῶς τάση ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν κατανομὴ τῶν σχολείων ποὺ λειτουργοῦν στὰ 1926, ἀνὰ ἔτος ἰδρύσεως (βλ. Πίνακα IX).

Γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε καλύτερα τὶς διάφορες φάσεις στὴν ἐξέλιξη τοῦ σχολικοῦ δικτύου καὶ τῆς φοίτησης, συσχετίσαμε τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ σχολείων καὶ μαθητῶν πρὸς τὸν πληθυσμὸ τῆς χώρας (βλ. Διαγράμματα 2 καὶ 4). Παραμένοντας μέσα στὰ σύνορα τοῦ 1832 παρατηροῦμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολείων ἀνὰ 10.000 κατοίκους περνᾷ ἀπὸ 1,2 τὸ 1836 σὲ 12,5 τὸ 1928. Εἰδικότερα μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τέσσερις φάσεις σ' αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη: Ἡ πρώτη ἀπὸ τὸ 1836 ἕως τὸ 1860, παρουσιάζει ἓνα μέσο ἐτήσιο ποσοστὸ αὐξήσεως (Μ.Ε.Π.Α.) 7% καὶ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐποχὴ ὅπου τὸ κεντρικὸ κράτος συμμετέχει ἐνεργητικὰ καὶ ἄμεσα στὴ διάδοση τοῦ «τυπικοῦ» δημόσιου σχολείου. Ἀκολουθεῖ μιὰ φάση (1860-1879) πολὺ περιορισμένης ἀνάπτυξης, σχεδὸν στασιμότητος, μὲ Μ.Ε.Π.Α. = 0,76%. Οἱ δῆμοι, ἔχοντας ἀναλάβει οὐσιαστικὰ μόνον τοὺς τὴ χρηματοδότηση, περιορίζονται στὴ συντήρηση τῶν ἤδη λειτουργούντων σχολείων. Θὰ πρέπει ὁμῶς νὰ σημειώσουμε ὅτι αὐτὴν τὴν ἴδια περίο-

τερικῶν [Δ.Α.Ν., φάκ. Ρ36 (α)/1839] καθὼς καὶ τὴν ἐγκύκλιο ἀρ. 8503/28 Σεπτ. 1867 τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας ἐκπαιδεύσεως (Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιο...*, ἔ.π., τόμ. Α', σ. 172-173).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΧ

Στατιστική τῶν Δημοσίων Δημοτικῶν Σχολείων κατὰ ἔτος ιδρύσεως

Γεωγραφικὸ διαιρέσιμα	Συνολικὸς ἀριθμὸς σχολείων τὸ 1926 %	Ἀπὸ τὴν ἰδρύση τοῦ κράτ. - 1835 %	1836-1850 %	1851-1865 %	1866-1880 %	1881-1900 %	1901-1910 %	1911-1920 %	1921-1927 %
Στερεὰ Ἑλλάς									
καὶ Εὐβοία	1281 100	50 3,90	75 5,85	95 7,40	146 11,39	422 32,39	165 12,88	112 8,70	216 16,86
Κυκλάδες	173 100	22 12,71	17 9,82	23 13,29	28 16,18	35 20,23	26 15,02	11 6,35	11 6,35
Πελοπόννησος	1652 100	76 4,60	119 7,20	110 6,65	215 13,00	553 33,47	294 17,79	103 6,20	182 11,01
Σύνολο	3106 100	148 4,76	221 6,70	228 7,30	389 12,52	1010 32,51	485 15,61	226 31,06	409 13,16

Πηγή: Στατιστικὴ τῆς Ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1926-27, μέρος Α', Δημοτικὴ ἐκπαίδευσις.

δο και κυρίως τῇ δεκαετία 1869-1879 αὐξάνονται σημαντικά οἱ δαπάνες ἀνά μαθητὴ καὶ ἀνά σχολεῖο (βλ. Πίνακα VI), βελτιώνεται δηλαδή ἡ προσφερόμενη ἐκπαίδευση τουλάχιστον σὲ κάποια ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς. Καὶ ἴσως ἐδῶ μπορούμε νὰ δοῦμε τὸν ἀντίκτυπο ἀπὸ τὶς μεταβολές, τόσο στὸ οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐπίπεδο ὅσο καὶ στὶς νοοτροπίες, πού γνωρίζει ὁ ἐλληνικὸς χῶρος αὐτὴν τὴν περίοδο¹. Ἐξάλλου τὴν ἴδια δεκαετία ἐκφράζεται ἔντονη κριτικὴ γιὰ τὸ ὑφιστάμενο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα καὶ διατυπώνονται μεταρρυθμιστικὲς προτάσεις.

Ἡ ἐπόμενη φάση, ἀπὸ τὸ 1879 ἕως τὸ 1905, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἐπιτάχυνση τοῦ ρυθμοῦ ἱδρύσεως νέων σχολείων: ἀπὸ 6,93 σχολεῖα ἀνὰ 10000 κατοίκους περνᾶμε σὲ 14,08, ἐμφανίζεται δηλαδή ἓνα Μ.Ε.Π.Α. 2,76%. Αὐτὴ ἡ ἐπιτάχυνση συμπίπτει, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, μὲ μιὰ σειρά σημαντικὲς μεταρρυθμίσεις στὴν ὀργάνωση τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης. Τέλος ἡ κάμψη πού παρατηρεῖται τὴν περίοδο 1905-1928 (Μ.Ε.Π.Α. = 0,83) θὰ ἔπρεπε νὰ συσχετιστεῖ κυρίως μὲ τοὺς διαδοχικοὺς πολέμους καὶ τὴ σημαντικὴ καὶ ἀπότομη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ μετὰ τὸ 1922.

Ἡ πρόοδος τῆς φοίτησης ἀκολουθεῖ μὲ μιὰ σχετικὴ χρονικὴ καθυστέρηση ἐκείνη τῆς διείσδυσης τοῦ σχολικοῦ δικτύου. Μεταξὺ 1836 καὶ 1853, ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν ἀνὰ 100 κατοίκους αὐξάνει ἀπὸ 1,24 σὲ 3,54 (Μ.Ε.Π.Α. = +6,36%), αὔξηση ἐντυπωσιακὴ πού ἐκτιμοῦμε ὅτι ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὴν ἱδρύση νέων σχολείων. Αὐτὴ ἡ πρώτη φάση, τῆς γρήγορης καὶ εὐκόλης ἀνάπτυξης, τελειώνει σύντομα. Ἀπὸ τὸ 1853 ἕως τὸ 1889 τὸ ποσοστὸ φοίτησης ἀνὰ 100 κατοίκους δὲν αὐξάνεται παρὰ 1,05% κατὰ μέσο ὄρο τὸ χρόνο. Μόνο μετὰ τὸ 1889 ἡ αὔξηση τῆς φοίτησης ξεπερνᾶ τοὺς ρυθμοὺς διείσδυσης τοῦ σχολικοῦ δικτύου (Μ.Ε.Π.Α. = +3,18%): ἡ κοινωνικὴ χρησιμότητα τοῦ σχολείου ἀρχίζει νὰ ἀναγνωρίζεται τὴ στιγμή πού ἡ κοινωνία μεταβάλλεται. Τέλος ἡ στασιμότητα πού παρατηρεῖται μεταξὺ 1910 καὶ 1928 (Μ.Ε.Π.Α. = +0,22%) μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ γεγονότα τῆς περιόδου.

Ὡστόσο ἡ ὑποχρεωτικὴ φοίτηση δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐφαρμόστηκε. Ἡ φοίτηση στὸ δημοτικὸ σχολεῖο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ εὐρέως διαδεδομένη μόνο ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. καὶ μόνο σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὰ ἀγόρια. Σύμφωνα μὲ τὶς διαθέσιμες στατιστικὲς τὸ ποσοστὸ φοίτησης στὰ δημόσια σχολεῖα καὶ γιὰ 100 παιδιὰ σχολικῆς ἡλικίας² παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς:

1. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση καὶ ἡ Ἑλλάδα, 1832-1871», *Ἐκσυγχρονισμός καὶ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὰ Βαλκάνια τὸν 19ο αἰ.,* 6.π., σ. 216-235.

2. Ὅπως ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει ὁ νόμος τοῦ 1834 ὁρίζει τὴ διάρκεια τῆς υποχρεωτικῆς φοίτησης σὲ 7 χρόνια (ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν 5 ἕως 12 ἐτῶν). Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση αὕτη

	ἀγόρια	κορίτσια	Σύνολο
1869	37%	8%	23%
1879	50%	9%	28%
1889	—	—	45%
1907	75%	33%	54%

Οἱ αἰτίες γιὰ τὰ χαμηλὰ αὐτὰ ποσοστὰ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν πρὸς διάφορες κατευθύνσεις. Οἱ ἐκθέσεις καὶ οἱ ἐγκύκλιοι τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἀποδίδουν τὶς περισσότερες φορές τὴν εὐθὺνὴν στοὺς γονεῖς, ποὺ χρησιμοποιοῦν τὰ παιδιὰ σὲ οἰκιακὲς καὶ ἀγροτικὲς ἐργασίες καὶ παρεμποδίζουν τὴ φοίτησή τους στὸ σχολεῖο¹. Ἡ ἀντίσταση τοῦ πληθυσμοῦ ἀποτελεῖ βέβαια σημαντικὸ παράγοντα, καθοριστικὸ θὰ λέγαμε, κυρίως σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὴ φοίτηση τῶν κοριτσιῶν. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμηθεῖ καὶ ἓνας ἄλλος παράγοντας ποὺ ἐμεῖς τὸν θεωροῦμε ἐξίσου σημαντικόν, καὶ ποὺ τονίζεται ἐπίσης στὸν ἐπίσημο λόγο, κυρίως μετὰ τὸ 1890: ἡ ἴδια ἡ συγκρότηση τοῦ σχολικοῦ χάρτη².

ἐξαιρεῖται ὁ μαθητὴς ποὺ μετὰ ἀπὸ ἐξετάσεις θὰ θεωρηθεῖ «ικανῶς δεδιδαγμένος», ἔστω καὶ ἂν δὲν ἔχει φτάσει τὰ 12 χρόνια (ἄρθρ. 7, 3). Ἔτσι καὶ στὸ βαθμὸ ποὺ ἐφαρμόζεται ἀκόμα ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος (βλ. πὺδ κάτω),μποροῦσε κανεὶς νὰ ὀλοκληρώσει τὶς πρωτοβάθμιες σπουδὲς μέσα σὲ διάστημα τριῶν χρόνων. Κατὰ συνέπεια ἡ ἔννοια τῆς σχολικῆς ἡλικίας παραμένει ἀκόμη ἀσαφής. Μόνο μετὰ τὸ 1880, μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς συνδιδασκτικῆς μεθόδου, ἐγκαθίσταται μιὰ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα σὲ σχολικὴ τάξη καὶ τάξη ἡλικίας καὶ ἡ φοίτηση ἐκτείνεται σὲ τέσσερα ἢ ἑξὶ χρόνια ἀπὸ τὸ πέμπτο ἢ τὸ ἕκτο ἔτος τοῦ παιδιοῦ (βλ. Χ. Λέφας, *Ἱστορία...*, β. π., σ. 61-64). Ὁ νόμος ΒΤΜΘ'/1895, σὲ ἰσχύϊ τὸ 1907, ὀρίζει τὴ σχολικὴ ἡλικία ἀπὸ τὸ ἑβδόμο ὡς τὸ ἐνδέκατο ἢ τὸ δέκατο τρίτο ἔτος τοῦ παιδιοῦ. Γι' αὐτὴν τὴν τελευταία χρονολογία καὶ στὸ βαθμὸ ποὺ μᾶς τὸ ἐπέτρεπε ἡ δημοσιευμένη στατιστικὴ πληθυσμοῦ συσχετίσαμε τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν μὲ τὸν πληθυσμὸ ἡλικίας 7-13 ἐτῶν. Γιὰ τὸ 1869 καὶ τὸ 1879 χρησιμοποιοῦμε τὰ ποσοστὰ ποὺ δημοσιεύονται στὶς ἀντίστοιχες στατιστικὲς πληθυσμοῦ ὅπου σὰν σχολικὴ ἡλικία θεωρεῖται ἡ μερίδα ἡλικιῶν ἀπὸ 5-10 ἐτῶν. Γιὰ τὸ 1889 δανειζόμαστε τὸν ἀριθμὸ παιδιῶν σχολικῆς ἡλικίας ποὺ προτείνει ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας χωρὶς ὅμως ἄλλους προσδιορισμοὺς (φύλο, ἀκριβὴ ἡλικία...)· βλ. Γ. Θεοτόκης, *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργοῦ τῇ 4 Δεκεμβρίου 1889*, Ἀθῆνα 1889, σ. 65.

1. Βλ. (Χ. Χριστόπουλος), *Γενικὴ Ἐκθεσις πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα. Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ λήξαν σχολικὸν ἔτος 1855-56*, Ἀθῆνα 1857, σ. 18' (Α. Μαυρομικχάλης), *Ἐκθεσις πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν Βασιλέα περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ περὶ τῆς Δημοσίας Παιδεύσεως ἀπὸ τοῦ 1866 ἄχρι Δεκεμβρίου 1868*, Ἀθῆνα 1869, σ. 8, κλπ.

2. Ἀπὸ τὸ 1889 στὰ ἐπίσημα κείμενα τονίζεται ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ σημασία τῆς αὔξησης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σχολείων καὶ τῆς ἐγκαθίδρυσης ἐνὸς σχολικοῦ χάρτη περισσότερου ὀρθολογικοῦ στῆ βάση ἐνὸς ποσοστοῦ ἐπιφανείας ἢ πληθυσμοῦ ποὺ νὰ ἐξυπηρετοῦνται ἀπὸ τὸ σχολεῖο καὶ αὐτὸ σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴ χρησιμοποίησιν κατασταλτικῶν μέτρων μὲ στόχον τὴ γενίκευσιν τῆς φοίτησης. Μέτρα ποὺ ἄλλωστε ἔχουν ἀποδειχθεῖ ἀνεπαρκῆ (βλ. Χ. Παπαμάρ-

Πράγματι, τὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο πληθυσμιακῆς πυκνότητος καὶ ἡ ἀπρόσφορη κατανομὴ τοῦ ὑπάρχοντος πληθυσμοῦ, ποὺ ἐπισημάνσαμε γιὰ τὴν περίοδο 1830, ἐξακολουθοῦν νὰ χαρακτηρίζουν τὴ χώρα ἀκόμη καὶ μετὰ τὴ σχετικὴ ἀνακατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ παρατηρεῖται τὴν περίοδο 1830-1870 μετὰ τὴν κάθοδο μεγάλου τμήματος πληθυσμοῦ ἀπὸ τὰ ὄρεινά χωριὰ πρὸς τὴν πεδιάδα¹ (βλ. Πίνακες X-XII). Τὸ 1870, ἡ πυκνότητα εἶναι 29,04 κάτ./km² καὶ ὑπάρχουν συνολικὰ 3155 οἰκισμοὶ ὀργανωμένοι σὲ 360 δήμους. Τὸ 76% τοῦ πληθυσμοῦ κατοικεῖ σὲ χωριὰ ἢ κωμοπόλεις μετ' λιγότερο ἀπὸ 2000 κατοί-

ΠΙΝΑΚΑΣ X

Πληθυσμός

1836.....	751077	
1840.....	850246	
1853.....	1035527	
1856.....	1062627	
1861.....	1096810	
1865.....	1375043*	
1867.....	1407585*	
1868.....	1424152*	
1869.....	1440920*	Ἀρχικὸ ἔδαφος
1870.....	1457094	1217647
1874.....	1552514*	
1879.....	1679470	1422897
1889.....	2187208	1466819
1901.....	2433806*	1867413*
1905.....	2594761*	
1907.....	2631952	1964851
1910.....	2701698*	
1917.....	4815049*	2183638 (1920)
1928.....	6204684	2765529

*ἐκτίμηση

Πηγή: Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, διοικητική καὶ πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος, 1821-1971*, τ. Α', μέρος Ι, Ἀθήνα, ΕΚΚΕ, 1973, σ. XX-XXI.

κος, *Παράρτημα τῶν Ἑκπαιδευτικῶν Νομοσχεδίων. Ἐκδιδόμενον κατ' αἴτησιν τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐδικτῆς ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς τῇ ἐπιστάσει τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Δημοτικῶν Σχολείων*, Ἀθήνα 1890, σ. 24-26. Α. Εὐταξίας, *Ἑκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια, Αἰτιολογικὴ Ἐκθεσις καὶ Ἀγορεύσεις*, Ἀθήνα 1899). Ὁ νόμος ΒΤΜΘ'/1895 ποὺ ἀντικαθιστᾷ τὸ νόμο τοῦ 1834 καὶ πρόκειται νὰ ρυθμίσει τὰ τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης μέχρι τὸ 1920, περιορίζει τὴν ὑποχρεωτικὴ φοίτηση μόνο στὰ παιδιὰ ποὺ κατοικοῦν σὲ οἰκισμοὺς ὅπου λειτουργεῖ δημοτικὸ σχολεῖο (ἄρθρ. 6).

1. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση...», ὁ.π., σ. 225.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΙ

Πληθυσμός και πυκνότητα

Έτος	Σύνολο πληθυσμοῦ	Έκταση km ²	Κάτοικοι/km ²
1839	823773	47516	17,3
1848	986773	47516	20,8
1861	1096810	47516	23,0
1870	1457894	50211	29,0
1879	1679470	50211	33,4
1889	2187208	63606	34,4*
1896	2433806	63606	38,3
1907	2631952	63211**	41,6
1923	5021790	129281	
1928	6204684	129281	

* 36,7 για τὸ ἀρχικὸ ἔδαφος.

** Μετὰ τὸν πόλεμο τοῦ 1897, τὰ ἐλληνοτουρκικὰ σύνορα πρὸς βορρᾶ τῆς Θεσσαλίας μεταβλήθηκαν ἐλαφρά, εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδας.

Πηγή: Μ. Χουλιανράκης, *Γεωγραφική...*, ὁ.π., σ. XVIII.

κους. Τὸ 1889, ἡ κατανομὴ τοῦ πληθυσμοῦ στοὺς 4380 οἰκισμοὺς τῆς χώρας εἶναι τέτοια ὥστε τὸ 34% τοῦ πληθυσμοῦ σὲ σχολικὴ ἡλικία κατοικεῖ σὲ 3586 χωριά μὲ λιγότερο ἀπὸ 500 κατοίκους τὸ καθένα¹. Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι οἱ δαπάνες ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς σχολικοῦ δικτύου προσαρμοσμένου στὴν οἰκιστικὴ κατάσταση τῆς χώρας εἶναι ἐξαιρετικὰ ὑψηλές, ἐνῶ θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθοῦν καὶ οἱ δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει ἡ ἐκπαίδευση ἀντίστοιχου ἀριθμοῦ δασκάλων καὶ ὁ χρόνος ποὺ ἀπαιτεῖ.

Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὸν ἀριθμὸ τῶν σχολείων ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ στὸν ἀριθμὸ τῶν δήμων καὶ τῶν οἰκισμῶν τοῦ Βασιλείου ἀπὸ τὴν ἄλλη εἰκονογραφεῖ ἀρκετὰ καλὰ τὶς ἐλλείψεις: τὸ 1856, λειτουργοῦν 431 σχολεῖα ἀρρένων σὲ 274 δήμους ποὺ περιλαμβάνουν 2.715 οἰκισμοὺς². Κατὰ συνέπεια ὁ μέσος ὅρος εἶναι 1,6 σχολεῖα/δῆμο, ἐνῶ 2.284 οἰκισμοὶ (84%) παραμένουν χωρὶς σχολεῖο³. Τὸ 1870, ἂν καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολείων εἶναι τρεῖς φορές μεγαλύ-

1. Βλ. Γ. Θεοτόκης, *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια...*, ὁ.π.: Χ. Παπαμάρκος, *Παράρτημα...*, ὁ.π., σ. 24.

2. (Σ.Α. Σπηλιωτάκης), *Στατιστικαὶ πληροφορίες περὶ Ἑλλάδος*, Μέρος Α', Ἀθήνα 1859.

3. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἐλάχιστο, ἀφοῦ κάποιοι δῆμοι, ὅπως ἡ Ἐρμούπολη καὶ ἡ Ἀθήνα, συντηροῦν στὴν πρωτεύουσά τους περισσότερα ἀπὸ ἓνα σχολεῖα ἀρρένων.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΙΙ

Κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ μέγεθος οἰκισμῶν

Ἔτος ἀπογραφῆς	Σύνολο πληθυσμοῦ		Πληθυσμὸς χωριῶν (μικρ. 2000 κάτ.)		Πληθυσμὸς μικρῶν πόλεων (2001-5000 κάτ.)		Πληθυσμὸς πόλεων (μεγ. 5000 κάτ.)	
		%		%		%		%
1856	1062627	100	784879	73,86	139030	13,08	138718	13,06
1861	1096810	100	817671	74,54	126956	11,57	152183	13,89
1870	1457894	100	1115804	76,53	127807	8,76	214283	14,71
1879	1679470	100	1199063	71,39	161707	9,62	292997	18,99
1889	2187208	100	1533046	70,09	189504	8,66	464658	21,25
1896	2433806	100	1672469	68,71	235471	9,67	525866	21,62
1907	2631952	100	1761743	66,93	242236	9,20	627973	23,87
1920	5016889	100	3194135	63,66	486383	9,69	1336371*	26,65
1928	6204684	100	3568253	57,50	571735	9,21	2064696	33,29

* Μέσα στὰ μετὰ τὸν πόλεμο ὅρια.

Πηγή: Γενικὴ Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος, *Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, χρόνος 1, Ἀθήνα 1930* (γιά τὴν περίοδο 1879-1928)· Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφικὴ...*, ὅ.π.

τερος ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν δήμων, τὰ 2/3 τῶν οἰκισμῶν στεροῦνται σχολείων. Τὸ 1879 ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς εἶναι 2.875 οἰκισμοὶ (70%) γιὰ ὅλο τὸ Βασίλειο, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 2.430 (71%) βρίσκονται στὸ ἀρχικὸ ἔδαφος.

Παρὰ λοιπὸν τοὺς σχετικὰ ταχεῖς ρυθμοὺς στὴ δημιουργία νέων σχολείων, οἱ ἀνάγκες ποὺ μένει νὰ ικανοποιηθοῦν παραμένουν σημαντικές. Σὰν συνέπεια αὐτῆς τῆς διαπίστωσης θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἐπιβίωση καὶ ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν γραμματοδιδασκαλείων 50 χρόνια μετὰ τὴν ψήφιση τοῦ νόμου ποὺ τὰ καταργεῖ, ἀποτελεῖ μᾶλλον ἀπάντηση στὴ διάσωση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ ζήτηση ἀλφαριθμητισμοῦ καὶ στὴν προσφορά σὲ δημόσια σχολεῖα περισσότερο, παρὰ φαινόμενο ἀδράνειας ἢ ἀντίστασης τοῦ πληθυσμοῦ στὸ δημόσιο σχολεῖο. Πράγματι ἡ ἐγκύκλιος ἀρ. 11032 τῆς 26 Μαρτίου 1837 τοῦ Ὑπουργείου Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ἐπιτρέπει τὴ λειτουργία γραμματοδιδασκαλείων στοὺς δήμους ποὺ δὲν ἔχουν δημοτικὸ σχολεῖο ἢ στὴν περίπτωση ποὺ λειτουργεῖ σχολεῖο στὴν πρωτεύουσα, σὲ ὅλους τοὺς οἰκισμοὺς ποὺ εἶναι σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴν καὶ ἔχουν 15-20 παιδιὰ σχολικῆς ἡλικίας¹. Ἀπὸ αὐτὴν τὴ στιγμή τὸ κράτος τείνει ἀφ' ἑνὸς νὰ διευρύν-

1. Ἡ λογικὴ αὐτοῦ τοῦ μέτρου διατυπώνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸν Ι.Π. Κοκκῶνη, Γενικὸ Ἐπιθεωρητὴ τῶν Δημοτικῶν Σχολείων καὶ Διευθυντὴ τοῦ Διδασκαλείου τὴν ἐποχὴ αὐτή:

νει αυτό το «δίκτυο», για να καλύψει έστω και μερικά τις ελλείψεις του επίσημου δικτύου και άφ' ετέρου να το ελέγξει υποβάλλοντας σε εξέταση τους γραμματοδιδασκάλους και αναθέτοντας την επιθεώρηση των σχολείων τους στον πλησιέστερο δημοδιδάσκαλο¹. Τέλος, ο νόμος της 21 'Απριλίου 1884² συγχωνεύει τα δύο δίκτυα σε ένα. Οι γραμματοδιδάσκαλοι μπορούν να γίνουν τυπικοί «υποδιδάσκαλοι» μετά από τρίμηνη εκπαίδευση στο διδασκαλείο και να μισθοδοτούνται από τους δήμους.

Έτσι λοιπόν σταδιακά το δημόσιο προτυποποιημένο δημοτικό σχολείο εξαπλώνεται³, διεισδύει στον εθνικό χώρο, αναδεικνύεται σε πραγματικότητα πανταχού παρούσα.

«Είς δὲ τὰ τῶν κοινῶν γραμμάτων σχολεῖα παραδίδεται μόνον ξηρὰ ἢ ἀνάγνωσις εἰς τὰ ὀκτοηχοφάλτῃρα κατὰ τὴν παλαιὰν ἐκείνην ἀτομικὴν μέθοδον. Δι' αὐτῆς, ἀφ' οὗ 5-6 ἔτη ὀλόκληρα τῆς ζωῆς των κατατρίψωσιν οἱ παῖδες, δὲν δύνανται οὐδ' αὐτὸ τὸ ἀναγινώσκειν ὀρθῶς νὰ μάθωσι πολὺ δὲ πλέον νὰ ἀποκτήσωσι κάμμίαν ἄλλην ἰδέαν ἐκ τῶν χρησίμων εἰς τὸν κοινω-νικὸν βίον μαθημάτων. Διὰ τοῦτο τὸ αἷτιον συμφέρει νὰ λείψῃ παντάπασιν οὗτος ὁ τρόπος τοῦ διδάσκειν καὶ οἱ τοιοῦτοι Διδάσκαλοι· ἀλλὰ διὰ τὴν ἔλλειψιν Διδασκάλων τακτικῶν, διὰ τὴν ἔνδειαν τῶν δήμων, διὰ τὴν σμικρότητά τινων ἀπωκισμένων χωρίων ἀπ' ἄλλα, δὲν εἶναι δυνατόν οἱ τοιοῦτοι γραμματοδιδάσκαλοι νὰ παυθῶσι κατὰ τὸ παρὸν. Νομίζω ὅμως ὅτι εἶναι συμφέρον, πρὸς μετρίασιν τῆς προξενουμένης βλάβης, νὰ μὴ ἀφίνωνται κατ' οὐδένα λόγον οἱ γραμματοδιδάσκαλοι οὗτοι νὰ διδάσκωσιν, ὅπου εἶναι τακτικὸν σχολεῖον» ('Εκθεση τῆς 3 Φεβρ. 1837, Γ.Α.Κ., 'Οθωνικά, 'Υπ. Παιδείας, φάκ. L' 40).

1. Βλ. ἐγκυκλίους ἀρ. 26272/24 Μαΐου 1844, ἀρ. 28011/28 'Οκτ. 1844, ἀρ. 2931/9 'Απριλίου 1872, ἀρ. 1598/13 Φεβρ. 1880, ἀρ. 9982/20 'Οκτ. 1880· στὸ Γ. Βενθόλος, *Θε-σμολόγιο...*, ἔ.π., τ. Α', σ. 393-400.

2. στὸ ἴδιο, τ. Β', σ. 25-26.

3. Τὰ πρωτοβάθμια ἰδιωτικά σχολεῖα, τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία ἐπιτρέπεται στὸ βαθμὸ πού ὑπάγονται στὴν ἴδια παιδαγωγικὴ καὶ διοικητικὴ ὀργάνωση ὅπως καὶ τὰ δημόσια, δὲν συνιστοῦν σημαντικὸ δίκτυο. Γιὰ τὴν περίοδο 1836-1911, οἱ μαθητὲς ποὺ φοιτοῦν σ' αὐτὰ δὲν ξεπερνοῦν τὸ 10% τοῦ συνόλου (δημόσια+ἰδιωτικά). 'Επιπλέον τὰ σχολεῖα αὐτὰ εἶναι συγκεντρωμένα στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς ἐποχῆς ('Αθήνα, Πειραιάς, Πάτρα, 'Ερμού-πολη).

ΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΡΟΔΙΑΓΡΑΦΩΝ

«Γιὰ νὰ ἰδρυθεῖ ἓνα σχολεῖο χρειάζεται πᾶνω ἀπὸ ὅλα ἓνα σπίτι. Ὅμως κατὰ τὴν ἄφιξή μου δὲν βρῆκα παρὰ μόνον καλύβες ποὺ μόλις ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ προσφέρουν καταφύγιο σὲ χιλιάδες πεινασμένες οἰκογένειες»¹. Τὸ σημεῖο ἐκκίνησης ἔτσι ὕπως περιγράφεται ἀπὸ τὸν Καποδίστρια, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γενικὴ εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τοῦ σχολικοῦ δικτύου ποὺ διαγράψαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, μᾶς δίνουν μιὰ ἰδέα γιὰ τὸ μέγεθος τοῦ προβλήματος τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων.

Ἡ τεκμηρίωση ποὺ διαθέτουμε σήμερα δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μελετήσουμε ἀναλυτικὰ, ποσοτικὰ καὶ ποιοτικὰ, τὶς λύσεις ποὺ δόθηκαν σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα στὸ σύνολο τῆς χώρας. Στατιστικὲς ποὺ νὰ ἀναφέρονται στὰ σχολικὰ κτίρια ἀπουσιάζουν σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ γιὰ τὴν περίοδο αὐτή², ἐνῶ οἱ πληροφορίες ποὺ βρίσκονται διάσπαρτες στὸν τύπο καὶ στὰ διάφορα ἀρχεῖα εἶναι τόσο ἀποσπασματικὲς ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν μιὰ ἔστω καὶ ἀτελὴ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπογραφή³.

1. J. Capodistrias, *Correspondance...*, ὁ.π., τ. III, σ. 330.

2. Ἡ πρώτη στατιστικὴ τῆς ἐκπαίδευσης ποὺ περιέχει πληροφορίες γιὰ τὰ σχολικὰ κτίρια εἶναι ἐκείνη τοῦ 1910-11 (*Στατιστικὴ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως 1910-1911*, Ἀθήνα 1912). Οἱ πληροφορίες αὐτὲς ἀφοροῦν τὸ καθεστῶς ἰδιοκτησίας, ἐνῶ εἰδικὴ ἀναφορὰ γίνεται στὰ κτίρια ποὺ ἔχουν κατασκευαστεῖ μετὰ τὸ 1895 σύμφωνα μὲ τὸ καθεστῶς τοῦ νόμου ΒΤΜΘ' καὶ στὴ βάση τῶν ἐπίσημων σχεδίων/τύπων (βλ. ἐδῶ πῶς κάτω). Στὸ μεταξὺ γιὰ τὴν περίοδο 1834-1911 δὲν διαθέτουμε παρὰ μόνον τρεῖς ποσοτικὲς πληροφορίες ποὺ ἀναφέρονται στὸ σύνολο τῆς χώρας. Οἱ δύο πρῶτες ἀφοροῦν τὰ σχολικὰ κτίρια ὑπὸ κατασκευὴ ἢ σημαντικὴ ἐπισκευὴ στὰ 1856-1857: σὲ σύνολο 462 δημόσιων δημοτικῶν σχολείων κατασκευάζονται 44 νέα σχολικὰ κτίρια ἐνῶ σὲ 18 ἄλλα γίνονται «οὐσιώδεις» ἐπισκευὲς [βλ. (X. Χριστόπουλος), *Γενικὴ Ἑκθεσις...*, ὁ.π., σ. 17· *Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν*, ἔτος ΣΤ', ἀρ. 272, 14 Αὐγούστου 1858]. Ἡ τρίτη πληροφορία ἀφορᾷ τὰ σχολικὰ κτίρια ποὺ εἶναι ἰδιοκτησία τῶν δήμων ἢ τοῦ δημοσίου στὰ 1889: σὲ σύνολο 2278 δημοτικῶν σχολείων μόνον 1027 στεγάζονται σὲ μόνιμα διδασκῆτρια συνολικῆς ἀξίας 2079000 δρχ., (βλ. Γ. Θεοτόκης, *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια...*, ὁ.π., σ. 65).

3. Στὰ ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας στὰ Γ.Α.Κ., ἐντοπίσαμε ἐλάχιστα τεκμήρια σχετικὰ μὲ τὰ σχολικὰ κτίρια καὶ αὐτὰ ἀφοροῦν κυρίως τὴν περίοδο 1835-1840. Στὰ ἴδια

Στὶς σελίδες πὺ ἀκολουθοῦν θὰ παρουσιάσουμε ὀρισμένες ὀψεις τῶν συνθηκῶν «πααραγωγῆς» τῶν σχολικῶν κτιρίων, τῇ νομοθεσίᾳ πὺ τῇ ρυθμίζει καθὼς καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς, μέσα ἀπὸ διάφορα παραδείγματα πὺ μποροῦν νὰ μᾶς πληροφορήσουν γιὰ τὶς ἀντιλήψεις καὶ τοὺς προβληματισμοὺς τῶν συμμετεχόντων, γιὰ τὸ ρόλο τοῦ κτιρίου στὴ σχολικὴ ζωὴ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ καὶ τῇ θέσῃ τοῦ μέσα στὸ χῶρο τῶν οἰκισμῶν.

1. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗΣ: ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΚΤΙΡΙΟ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ

Σύμφωνα μὲ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο —νόμος τοῦ 1833 γιὰ τοὺς δήμους καὶ νόμος τοῦ 1834 γιὰ τὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευση— ὑπεύθυνοι γιὰ τὰ σχολικὰ κτίρια εἶναι οἱ δήμοι. Κάθε δήμος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐξασφαλίζει τὴν κατάλληλη στέγαση τῶν πρωτοβάθμιων σχολείων πὺ συντηρεῖ, εἴτε κατασκευάζοντας νέα κτίρια εἴτε ἐπισκευάζοντας παλαιὰ ἢ ἀκόμα νοικιάζοντας ἰδιωτικὰ κτίρια πρόσφορα γιὰ τὴ νέα χρῆση. Οἱ δημοτικὲς ἀρχὲς εἶναι ἐπίσης ὑπεύθυνες γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ κτιρίου καὶ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ ἀναγκαίου ὑλικοῦ σύμφωνα μὲ τὶς ὑποδείξεις τῶν τοπικῶν ἐφορευτικῶν ἐπιτροπῶν. Ὡστόσο οἱ διατάξεις αὐτὲς θὰ ἀποδειχτοῦν πολὺ γρήγορα ἀναποτελεσματικές. Σχεδὸν δυὸ χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ νόμου, ὁ Γραμματέας «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως» διαπιστώνει ὅτι «σὲ μεγάλο ἀριθμὸ οἰκισμῶν, ἀκόμα καὶ σὲ σημαντικὲς πόλεις, δὲν ὑπάρχει κτίριο κατάλληλο γιὰ σχολεῖο, ἢ, ἂν βρίσκεται κάποιον, δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ, ἐπειδὴ λείπει τὸ ἀναγκαῖο ὑλικό», καὶ ἀποδίδει τὸ γεγονός στὴν «κατακριτέα ἀδιαφορία πὺ δείχνουν οἱ περισσότεροι κάτοικοι γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴν πρόοδο τοῦ σχολείου»¹. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἴδια διαπίστωση —ἀπὸ τὰ 15 «τακτικά» σχολεῖα πὺ λειτουργοῦν μόνο 7 ἢ 8 παρουσιάζουν ἱκανοποιητικὴ κατάσταση κτιρίου καὶ ἐξοπλισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ἐκθεσὴ τοῦ τοῦ 1837—, ὁ Κοκκῶνης προχωράει σὲ πῦ σύνθετη ἐξήγηση τῶν αἰτίων: «Ὅλα αὐτὰ τὰ ἄτοπα [...]

ἀρχεῖα δὲν συναντήσαμε τὶς ἀπαντήσεις στὴν ἐγκύκλιο πὺ τὸ Ὑπουργεῖο ἀπηύθυνε στὰ 1860 στοὺς Νομάρχες ζητώντας συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὰ σχολεῖα τῆς χώρας καὶ εἰδικότερα γιὰ τὰ σχολικὰ κτίρια: χωροθέτηση, καθεστὸς ἰδιοκτησίας (δημόσιο ἢ νοικιάζομενο), ἡμερομηνία κατασκευῆς, διάταξη τῶν χώρων καὶ χωρητικότητα (ἀριθμὸς αἰθουσῶν καὶ ἀριθμὸς μαθητῶν ἀνὰ αἰθουσα καὶ συνολικά), κατάσταση τοῦ κτιρίου καὶ τοῦ ὑλικοῦ (Ἐγκύκλιος ἀρ. 13032/8 Ἰουνίου 1860, μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1860). "Αραγε εἶναι οἱ νομάρχες —μόνος σύνδεσμος ἀνάμεσα στὸ Ὑπουργεῖο καὶ στὶς τοπικὲς ἀρχὲς— πὺ δὲν ἀνταποκρίθηκαν στὸ αἶτημα; Ὅ,τι καὶ νὰ συνέβει, αὐτὴ ἡ ἀπουσία συγκεκριμένων καὶ ἀναλυτικῶν πληροφοριῶν παραμένει ἀπὸ μόνῃ τῆς ἐνδεικτικῆς.

1. Ὁ Γραμματέας πρὸς τὸ Βασιλεῖα, Ἀθήνα, 16/28 Δεκεμβρίου 1835, Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L/40 (ἡ ἐκθεσὴ στὰ γαλλικά).

δὲν ὀφείλονται βέβαια στὴν οἰκονομικὴ δυσπραγία τῶν δήμων γιατί βλέπουμε ὅτι στὸ Ναύπλιο, στὴν Τρίπολη, ἀκόμη καὶ στὴν Ἰδία τὴν πρωτεύουσα τὰ δημοτικὰ σχολεῖα εἶναι τόσο παραμελημένα ὅσο καὶ ἄλλοῦ [...] Ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἀποψη, αὐτὸ ποὺ ἐμποδίζει πραγματικὰ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν σχολείων εἶναι τὸ μικρὸ μέγεθος ὁρισμένων δήμων ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ 50 ἢ 100 οἰκογένειες μόνον. Τὰ ἔσοδα τῶν δήμων αὐτῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπαρκέσουν οὔτε γιὰ τίς πιὸ ἄμεσες ἀνάγκες τους, οὔτε γιὰ τοὺς μισθοὺς τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν. Ἄν δὲν ἐνωθοῦν μὲ ἄλλους δὲν θὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἀναλάβουν τίποτε σημαντικὸ πρὸς ὄφελος τῶν σχολείων»¹.

Τὸ βάρος τῶν νοοτροπιῶν, ἡ ἀνεπάρκεια τῶν δημοτικῶν πόρων σὲ σχέση μὲ τὸ κόστος τῶν νέων ἐγκαταστάσεων, ἀλλὰ ἐπίσης ἡ ὑποβάθμιση καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ φτώχεια τοῦ οἰκοδομημένου χώρου ποὺ δὲν ἐπιτρέπει τὴ λύση τοῦ προβλήματος τῶν σχολικῶν κτιρίων μὲ ἐνοικίαση² εἶναι τὰ ἐμπόδια ποὺ πρέπει νὰ ὑπερπηδηθοῦν σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἡ ἐδραίωση καὶ ἡ ἐξάπλωση τοῦ «τακτικοῦ» δημοτικοῦ σχολείου³ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἐξειδίκευση ἐνὸς χώρου. Ἡ κεντρικὴ Διοίκηση, στὰ πλαίσια τῆς προώθησης αὐτοῦ τοῦ σχολείου, θὰ παρέμβει καὶ στὸ θέμα τοῦ σχολικοῦ κτιρίου.

1. Ὁ Διευθυντὴς καὶ Ἐπιθεωρητὴς τῶν Δημοτικῶν σχολείων πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο, 20 Σεπτ. 1837, Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. Λ'41, (ἡ ἔκθεση στὰ γαλλικά). Τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Κοκκῶνης γράφει τὰ συμπεράσματά του, ἔχει ἤδη ἀρχίσει ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς διοικητικῆς διαίρεσης τῆς χώρας στὸ ἐπίπεδο τῶν δήμων. Πράγματι ἡ διαίρεση τοῦ 1835 προϋπέθετε πυκνότητα πληθυσμοῦ καὶ οἰκονομικὲς δραστηριότητες ἀνεπτυγμένες σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ὑπαρξὴ δήμων μὲ σχετικὰ περιορισμένη περιοχὴ καὶ ἱκανὰ ἔσοδα. Αὐτὴ ὁμως ἡ ἀνάπτυξη δὲν πραγματοποιήθηκε καὶ πάντως ὄχι τόσο σύντομα ὅσο ἤλπιζε ἡ Ἀντιβασιλεία. Ἔτσι πολὺ νωρὶς ἐμφανίστηκε ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη συνένωσης περισσότερων δήμων. Στὰ 1856, ὅταν ἡ ἀναδιάρθρωση ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, οἱ ἀρχικοὶ 414 δήμοι ἔχουν περιοριστεῖ σὲ 274 μὲ 10 οἰκισμοὺς κατὰ μέσο ὄρο ὁ καθένας ἀριθμὸς μέγας βεβαίως ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς ἀποστάσεις καὶ τὰς περιφερείας αἰτίνες καθιστῶσι ἕνεκα τοῦτου μικρὰς ἐπικρατείας τοὺς δήμους μας» (Σ.Α. Σηπλιωτάκης, *Στατιστικαὶ πληροφορίαι...*, ὁ.π., σ. 14).

2. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ 1837 δὲν βρίσκεται στὴν Ἀθήνα κτίριο κατάλληλο πρὸς ἐνοικίαση γιὰ νὰ στεγασοῖ τὸ πρότυπο δημοτικὸ σχολεῖο ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τοῦ 1834 πρέπει νὰ δημιουργηθεῖ σὰν παράρτημα τοῦ διδασκαλείου (ἀρ. 67-69). Ὁ Κοκκῶνης καταλήγει νὰ προτείνει τὴν ἐπισκευὴ ἐρειπωμένης ἐκκλησίας γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ (Ἐκθεση τῆς 3 Φεβρ. 1837, Γ.Α.Κ., Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. Λ'40).

3. Ἡ ἔκφραση «τακτικὸ δημοτικὸ σχολεῖο» χρησιμοποιεῖται συνεχῶς ἀπὸ τὸ 1830 ὡς τὸ 1880 γιὰ νὰ ὑποδηλώσει τὰ σχολεῖα, δημόσια καὶ ἰδιωτικά, τῶν ὁποίων ἡ παιδαγωγικὴ ὁργάνωση ἀκολουθεῖ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τοὺς ἐπίσημους κανονισμοὺς. Ὁ Κοκκῶνης δίνει τὸν ἀκόλουθο ὁρισμὸ: «Τὰ τακτικὰ δημοτικὰ σχολεῖα λέγω ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα παραδίδονται κατὰ τῖνα τῶν παραδεδομένων μεθόδων τοῦλάχιστον τὰ τρία μαθήματα τῆς Γραφῆς, Ἀναγνώσεως καὶ Ἀριθμητικῆς» ἢ ὅλα ὅσα διατάττει ὁ περὶ δημοδιδασκαλίας νόμος» (Ἐκθεση «περὶ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως», 3 Φεβρ. 1837, Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. Λ'40).

Τὰ μέτρα πού θά ληφθοῦν ἔχουν κατ' ἀρχήν ἄμεσο χαρακτήρα. Τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας συμμετέχει στὴ χρηματοδότηση τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων —κατασκευὴ νέων ἢ ἐπισκευὴ καὶ διαρρύθμιση ὑπαρχόντων κτιρίων— εἴτε ἀναλαμβάνοντας τὴ μισθοδοσίαν τῶν δασκάλων στὴν περίπτωσι —καὶ γιὰ τὸ ἀντίστοιχο χρονικὸ διάστημα— πού ὁ δήμος χρηματοδοτεῖ τὴν κατασκευὴ τοῦ σχολικοῦ κτιρίου¹, εἴτε παραχωρώντας γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ στοὺς δήμους γῆπεδα καὶ κτίσματα ἐθνικὰ ἢ μοναστηριακά².

1. Αὕτῃ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ δήμου Σιταίνης τῆς διοικήσεως Κυνουρίας (Ὁ Γραμματέας πρὸς τὸ Βασιλεῖον, 12/24 Σεπτ. 1837, Γ.Α.Κ., φάκ. Λ'40), τοῦ δήμου Ραχώβης τῆς διοικήσεως Βοιωτίας (Ὁ Γραμματέας πρὸς τὸ Βασιλεῖον, 9/21 Ἰαν. 1838, Γ.Α.Κ., φάκ. Λ'41), τοῦ δήμου Δρυοπίδος (Ὁ Γραμματέας πρὸς τὸ Βασιλεῖον, 18/30 Ἰουλίου 1838, Γ.Α.Κ., β.π.), τοῦ δήμου Κοτυλαίων τῆς διοικήσεως Καρυστίας (Ὁ Γραμματέας πρὸς τὸ Βασιλεῖον, 28 Ἀπριλίου 1839, β.π.), τοῦ δήμου Κέας (Ὁ Γραμματέας πρὸς τὸ Βασιλεῖον, 10/20 Αὐγούστου 1839, β.π.), κλπ.

Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφέρουμε τὴν περίπτωση τῆς παροχῆς ἀντίστοιχης βοήθειας τὸ 1835 ὅχι σὲ ἕνα δῆμο ἀλλὰ στοὺς κατοίκους μιᾶς ομάδας χωριῶν, τὰ Χάσια, τῆς περιοχῆς Καλαβρύτων (τὸ 1836 τὰ Χάσια ὁργανώθηκαν σὲ δύο δήμους, τὸ δῆμο Αἰγείρας καὶ τὸ δῆμο Νονάκριδος). Παραθέτουμε στὴ συνέχεια ἕνα σχετικὰ ἐκτεταμένο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἐκθεσὴ τῇ σχετικῇ μὲ τὴ χορήγηση αὐτῆς τῆς βοήθειας, γιὰτὶ εἰκονογραφεῖ μιὰ ἀκόμα διάστασι τοῦ προβλήματος πού θέτει στὴ διάδοσι τοῦ πρωτοβάθμιου δικτύου ἡ κατάστασι τοῦ οἰκιστικοῦ πλέγματος στὴν Ἑλλάδα αὐτὴν τὴν ἐποχὴ. Πρόκειται γιὰ τίς ἐπιβαρύνσεις πού προκαλεῖ ἡ μετακίνησι ὁρειῶν πληθυσμῶν πρὸς τὴν πεδιάδα ἢ τὴ θάλασσα κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ χειμῶνα: «Οἱ Χασιωτὲς περνοῦν τὸν χειμῶνα στὴν Ἀκράτα κοντὰ στὴ θάλασσα, καὶ τὸ καλοκαίρι πάνω στὰ βουνὰ σὲ χωριὰ πού ἀπέχουν τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο μισὴ ὥρα. (Ὁ Διοικητὴς Ἀχαΐας καὶ Ἡλίδος) ὑποδεικνύει σὰν κεντρικώτερο σημεῖο τῆς χειμερινῆς διαμονῆς τοὺς τὰ Χαλκιανικά Καλύβια, καὶ τῆς θερινῆς διαμονῆς τὸ χωριὸ Ἀρφαρά. Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο αὐτὲς τοποθεσίαι δὲν ἔχουν κτίριο κατάλληλον γιὰ σχολεῖον, ὅπως καὶ ὅλα τὰ χωριὰ τῶν Χασίων. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ τρόπου ζωῆς, ἡ ἐγκατάστασι ἑνὸς σχολείου γίνεται ἀρκετὰ δύσκολη, ἂν οἱ κάτοικοι δὲν ἀποφασίσουν νὰ κτίσουν δύο οἰκοδομήματα γιὰ τὸ σχολεῖον, τὸ ἕνα πολὺ γερὸ σὰν κύριον σχολεῖον στὰ Χαλκιανικά Καλύβια γιὰ τὸν χειμῶνα, καὶ ἕνα ἄλλο, πού μπορεῖ νὰ εἶναι ἐλαφρύτερον κατὰσκευὴ, πάνω στὰ βουνά, στὸ χωριὸ Ἀρφαρά γιὰ καλοκαιρινὸν σχολεῖον, ἔτσι ὥστε ὁ δάσκαλος νὰ μπορεῖ νὰ ἐξακολουθήσῃ τὰ μαθήματα ὅλο τὸ χρόνον. Κατὰ συνέπειαν [...] (προτείνεται) νὰ ἱκανοποιήσῃ ἡ Κυβέρνησι τὸ αἷτημα τῶν Χασιωτῶν γιὰ τὸν διορισμὸ ἑνὸς δασκάλου μισθοδοτούμενου ἀπὸ τὴν Κυβέρνησι ἀμέσως μόλις αὐτοὶ κατασκευάσουν τὰ δύο οἰκοδομήματα γιὰ τὸ σχολεῖον στὰ σημεία πού ὑποδείχτηκαν...» (Ὁ Γραμματέας πρὸς τὸ Βασιλεῖον, 3/15 Ἰαν. 1835, Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. Λ'40, ἡ ἐκθεσὴ στὰ γαλλικά).

2. Ἐποὶ ἡ Κυβέρνησι παραχώρησε στὸ δῆμο Στράτου τῆς ὑποδιοικήσεως Βάλτου μιὰ ἐρειπωμένη ἐθνικὴ ἀποθήκη στὴ θέσι Λεπίδι γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ «μετὰ ἀπὸ κατάλληλη ἐπισκευή» σὰν ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον (Ὁ Γραμματέας πρὸς τὸ Βασιλεῖον, 16/28 Ἰουλ. 1837, Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. Λ'40). Στὸ δῆμον Ἀργινίον παρχωρήθηκε οἰκόπεδο 2000 μ.², ἐνῶ στοὺς δήμους Βονίτσης καὶ Ἀλαγονίας, καθὼς καὶ στοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ Τσίτσιναν τῆς Διοικήσεως Ἀκαδαίμονος, παραχωρήθηκαν οἰκόπεδα ἢ ἐρειπωμένα κτίρια ἰδιοκτησίᾳ διαλυμένων μοναστηριῶν (βλ. Β.Δ. 23400/1/16 Ἰουλίου 1837, Β.Δ. 24364/28 Αὐγ./9 Σεπτ. 1837, Β.Δ. 22670/9/21 Σεπτ. 1837, Β.Δ. 24519/12/24 Σεπτ.

Παράλληλα όμως γίνεται προσπάθεια νὰ ἀντιμετωπιστεῖ τὸ πρόβλημα μακροπρόθεσμα σὲ θεσμικὸ ἐπίπεδο. Τὸ 1838 τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας θὰ προτείνει σχέδιο διατάγματος ὡς συμπλήρωση τοῦ νόμου τοῦ 1834, ποὺ «περιέχει τὰ συντείνοντα εἰς τὴν ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν τοῦ νόμου· ἤγουν: α' πόρους τινὰς πρὸς διατήρησιν τῶν σχολείων, β' τρόπους πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς μισθοδοσίας τῶν δημοδιδασκάλων καὶ τῆς προσόδου τῶν σχολείων, καὶ γ' πειθαναγκαστικὰ μέτρα κατὰ τῶν ἀρχῶν αἱ ὁποῖαι, οὖσαι ἐπιφορτισμέναι τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ, παραμελοῦσι»¹. Γιὰ τὸ τρίτο σκέλος τὸ διάταγμα προβλέπει τὴν ἐπιβολὴ χρηματικῶν προστίμων στοὺς δημάρχους καὶ τὰ δημοτικὰ συμβούλια ποὺ δὲν φροντίζουν γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν διατάξεων τοῦ νόμου, ἐνῶ σχετικὰ μὲ τὰ δύο πρῶτα σκέλη τὸ Ὑπουργεῖο «ἐκτιμώντας τὰ λίγα ἔσοδα τῶν δῆμων καὶ τίς πολλαπλὲς ἀνάγκες ἐνὸς ἀναγεννώμενου Κράτους»², προτείνει νὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴ χρηματοδότηση τῆς ἐκπαίδευσης ἐν γένει καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν σχολικῶν κτιρίων εἰδικότερα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔσοδα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς διάφορους φόρους ποὺ προβλέπει ὁ δημοτικὸς νόμος καὶ τὰ ἀκόλουθα μέσα, «τὰ ὁποῖα οἱ κάτοικοι ἐμεταχειρίζοντο καὶ ἐπὶ Τουρκίας πρὸς διατήρησιν τῶν σχολείων των, καὶ νῦν ἔτι εἷς τινὰ μέρη αὐθορμήτως μεταχειρίζονται»³:

α. Νὰ συλλέγονται προαιρετικὲς συνεισφορὲς καὶ νὰ γίνονται ἐκούσιοι ἔρανοι στὴ βάσιν καταλόγου, στὸν ὁποῖο ὁ κάθε κάτοικος ἐγγράφεται γιὰ τὸ ποσὸ ποὺ θέλει νὰ προσφέρει. Αὐτὸς ὁ κατάλογος, ἐφ' ὅσον ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὸ διοικητὴ καθίσταται ὑποχρεωτικὸς καὶ τὰ χρήματα εἰσπράττονται ἀπὸ τὸ δημοτικὸ εἰσπράκτορα ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι φόροι.

β. Νὰ πραγματοποιηθοῦν ἔρανοι στὶς ἐκκλησίες μὲ προορισμὸ τὴ συντήρηση τοῦ σχολικοῦ ἐξοπλισμοῦ.

γ. Νὰ ζητηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς νὰ παροτρύνουν τοὺς ἐνορίτες νὰ κάνουν δωρεὰς στὰ σχολεῖα. Τὶς δωρεὰς αὐτὲς θὰ διαχειρίζονται οἱ δῆμοι ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας.

δ. Νὰ ἐπιτραπῇ στοὺς δῆμους νὰ πληρώνουν τμῆμα τοῦ μισθοῦ τῶν δα-

1837, Γ.Α.Κ., 'Οθωνικά, 'Υπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L'40 —τὰ ἔγγραφα στὰ γαλλικά).

1. «Αἰτιολογία τοῦ σχεδίου τοῦ Διατάγματος τοῦ περὶ κανονισμοῦ τῶν πρὸς σύστασιν καὶ διατήρησιν τῶν δημοτικῶν σχολείων», 18/30 Ἀπριλίου 1838, Γ.Α.Κ., 'Οθωνικά, 'Υπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L'40. Βλ. ἐπίσης «Περὶ τῶν τροποποιήσεων τοῦ Σχεδίου Διατάγματος, τοῦ περὶ δημοδιδασκαλίας», 18/30 Ἰανουαρ. 1839, Γ.Α.Κ., 'Οθωνικά, 'Υπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L'40.

2. 'Ο Γραμματεὺς πρὸς τὸ Βασιλεῖα, 12/24 Μαρτίου 1837, Γ.Α.Κ., 'Οθωνικά, 'Υπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L'40 (στὰ γαλλικά).

3. «Αἰτιολογία τοῦ σχεδίου τοῦ Διατάγματος τοῦ περὶ κανονισμοῦ τῶν πρὸς σύστασιν καὶ διατήρησιν τῶν δημοτικῶν σχολείων», 18/30 Ἀπριλίου 1838, Γ.Α.Κ., 'Οθωνικά, 'Υπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L'40.

σκάλων σὲ εἶδος (λάδι, κρασί καὶ ἄλλα προϊόντα), εἰσπράττοντας γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ καὶ ἓνα μέρος τῶν δημοτικῶν φόρων σὲ εἶδος. Παρόμοια νὰ ἐπιτραπεῖ στοὺς γονεῖς νὰ πληρώνουν τὰ διδασκτρα σὲ εἶδος, «καθὼς εἶναι συνηθισμένοι νὰ κάνουν γιὰ τοὺς ἐμπειρικοὺς δασκάλους»¹.

ε. Τέλος, γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ κατασκευὴ τῶν σχολικῶν κτιρίων θὰ πρέπει ἀφ' ἑνὸς οἱ ἀρχές νὰ ἀρκεστοῦν σὲ ἀπλὰ κτίσματα μακρόστενα, ὅμοια μὲ τὶς κατοικίες τῶν χωρικῶν, ἀφ' ἑτέρου νὰ ἐφαρμοστεῖ γιὰ τὶς κατασκευές καὶ ἐπισκευές τὸ μέτρο τῆς προσωπικῆς ἐργασίας τῶν δημοτῶν ποὺ προβλέπει τὸ ἄρθρο 34 τοῦ δημοτικοῦ νόμου τοῦ 1833.

Τὰ μέτρα αὐτά, παρὰ τὸ «ρεαλισμό» τους, δὲν θὰ γίνουν ἀποδεκτά. Θὰ λέγαμε ὅτι ἡ ἴδια ἡ λογικὴ τους εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὶς ἀρχές ποὺ διέπουν τὶς κρατικὲς ἐπιλογές στὸν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης². Τὸ νὰ ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴν πρωτοβουλία τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας κάθε τι ποὺ συνιστᾷ γενικὸ συμφέρον καὶ νὰ ἀναχθεῖ σὲ ἀντικείμενο κυβερνητικῆς δραστηριότητος, εἶναι ἀκριβῶς ὁ στόχος τοῦ ὑπὸ διαμόρφωση κράτους, τὸ ὁποῖο τείνει μὲ αὐτὴν τὴ συγκεντρωτικὴ του δράση νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἀστικὴ ἐνότητα τοῦ ἔθνους. Καὶ βέβαια δὲν εἶναι ὁ ἔρανος ἢ ἡ δωρεὰ ἀλλὰ ὁ φόρος ποὺ καθιστᾷ τὸ ἄτομο ὀργανικὸ μέρος τοῦ κράτους. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ ἀπτό πρόβλημα τῆς χρηματοδότησης ἐπιδρᾷ βαθιὰ στὴ μορφὴ καὶ στὴ δραστηριότητα τῶν θεσμῶν. "Ενα σύγχρονο, λοιπόν, ἐκπαιδευτικὸ σύστημα δὲν θὰ μπορούσε νὰ θεμελιωθεῖ μὲ πόρους ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἐράνους στὶς ἐκκλησίες οὔτε μὲ πληρωμὴ τῶν δασκάλων σὲ εἶδος. "Η μᾶλλον, ὅλες αὐτὲς οἱ πρακτικὲς δὲν θὰ μπορούσαν νὰ θεσμοθετηθοῦν.

Τὸ σχολικὸ κτίριο, λοιπόν, παραμένει οὐσιαστικὰ δημοτικὴ ἀρμοδιότητα μέχρι τὴν ἴδρυση τοῦ Ταμεῖου Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσεως τὸ 1888, ποὺ σηματοδοτεῖ τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς σειρᾶς νομοθετικῶν πράξεων —θὰ λέγαμε «δοκιμῶν»— ποὺ τείνουν νὰ ἐγκαταστήσουν ἓνα μηχανισμό κεντρικῆς καὶ

1. 'Ο Διευθυντῆς καὶ Ἐπιθεωρητῆς τῶν Δημοτικῶν σχολείων πρὸς τὴ Γραμματεία τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, 20 Σεπτ. 1837, Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L'41 (γαλλικά).

2. Γιὰ τὴ λογικὴ ἀκριβῶς τῶν μέτρων γράφει ὁ Ι.Π. Κοκκώνης, ποὺ εἶναι καὶ ὁ ἐμπνευστὴς τους: «Ἐπειτα νομίζω ὅτι συμφέρει προσέτι νὰ μὴ καχοσυνήθισῃ ἡ Κυβέρνησις τοὺς πολίτας εἰς τὸ νὰ περιμένωσι τὰ πάντα παρ' αὐτῆς, ὡς καὶ αὐτὴν τὴν πρώτην ἀνατροπὴν τῶν τέκνων των [...] Ἐπὶ Τουρκοκρατίας διὰ συνεισφορῶν, δι' ἀφιερωμάτων, διὰ δίσκων τῶν Ἐκκλησιῶν διετήρουν πολλὰ κοινότηται καὶ ἀνώτερα τῶν δημοτικῶν σχολείων [...] Ἐκ τούτων συμπεραίνω ὅτι δι' ἐκουσίων συνεισφορῶν καὶ δι' ἀμέσων μικρῶν ἐράνων, τασσομένων παρὰ τῆς δημοτικῆς ἀρχῆς, δύνανται οἱ πολυανθρωπότεροι Δῆμοι νὰ προμηθεύωνται ἀνάλογα τῆς καταστάσεώς των κτίρια σχολείων ἢ καὶ μέρος τῆς μισθοδοσίας τοῦ δημοδιδασκάλου» ('Ο ἐπὶ τῶν Δημοτικῶν σχολείων καὶ τοῦ Διδασκαλείου Γεν. Διευθυντῆς πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Γραμματείαν, 3 Φεβρ. 1837, Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L'40).

συστηματικῆς διαχείρισης τοῦ ζητήματος τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων. Αὐτές οἱ «δοκιμὲς» θὰ καταλήξουν στὸ νόμο ΒΤΜΘ'/1895 καὶ στὸ πρῶτο κρατικὸ πρόγραμμα κατασκευῆς σχολικῶν κτιρίων.

Στὸ μεταξὺ, καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο ἄμεσης κρατικῆς παρέμβασης στὸν τομέα τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων —ποὺ σταματᾷ γύρω στὸ 1840-1842—¹, ἡ δράση τοῦ Ὑπουργείου στρέφεται περισσότερο πρὸς ἄλλες ὀψεις τῆς σχολικῆς πρακτικῆς καὶ κυρίως σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὴν κατάσταση τῶν δασκάλων². Τὸ ζήτημα τῶν κτιριακῶν ἐγκαταστάσεων περνᾷ σὲ δεύτερο πλάνο. Στὰ 50 χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ νόμο τοῦ 1834 δὲν ἐντοπίσαμε κανένα ἐπίσημο κείμενο ποὺ νὰ ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ ἢ κύρια σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Μόνο κάποιες παράγραφοι στὶς ἐγκυκλίους τοῦ Ὑπουργείου ποὺ ἀφοροῦν τῇ λειτουργίᾳ τῶν σχολείων γενικά, ὑπογραμμίζουν τὴν ἔλλειψη κτιρίων καὶ ὑλικοῦ ἢ τὴν κακὴ κατάστασή τους. Μέσα σὲ αὐτὰ τὰ πλαίσια ἡ προσπάθεια τοῦ Ὑπουργείου κατευθύνεται στὸ νὰ ὑποχρεώσει τὶς δημοτικὲς ἀρχὲς νὰ διορθώσουν αὐτὴν τὴν κατάσταση, χρησιμοποιώντας ὡς μέσα πίεσης ἀφ' ἐνὸς τὴν ἐπικύρωση τοῦ δημοτικοῦ προϋπολογισμοῦ ἀπὸ τὸ νομάρχην —ὑποχρεωτικὸς ὅρος γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ του σύμφωνα μὲ τὸ Δημοτικὸ Νόμο τοῦ 1833 (ἄρθρ. 107-109)— καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴ χορήγηση συνδρομῶν ἐκ μέρους τοῦ δημοσίου πρὸς τοὺς δήμους γιὰ τὴ δημιουργία καὶ συντήρηση δημοτικῶν σχολείων.

Πιὸ συγκεκριμένα, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἔγκριση τοῦ δημοτικοῦ προϋπολογισμοῦ διαμορφώνονται οἱ ἐξῆς ὅροι³:

α. Οἱ δῆμοι ποὺ δὲν διαθέτουν «μόνιμο» διδασκῆριο θὰ πρέπει νὰ ἀναγράφουν στὸν ἐτήσιο προϋπολογισμό τους ποσὸ ἀνάλογο μὲ τὶς δημοτικὲς προσόδους, τὸ ὁποῖο νὰ φυλάγεται στὰ ἀποθεματικὰ ἕως ὅτου αὐξηθεῖ ἱκανοποιητικὰ καὶ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν κατασκευὴ νέου διδασκηρίου.

1. Σύμφωνα μὲ τὶς ἡμερομηνίες τῶν σχετικῶν ἐγγράφων ποὺ σώζονται στὰ Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. Λ'40, Λ'41. Ἐξάλλου, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1843 σταμάτησε ἡ ἄμεση χρηματοδότηση τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης ἀπὸ τὸ Ἐκκλησιαστικὸ Ταμεῖο (βλ. Ἐγκύκλιο τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ἀρ. 32661, 22 Νοεμβρ. 1845, μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φάκ. Ρ36/1846).

2. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ μιὰ ἐνδεικτικὴ στατιστικὴ τῶν ἐπίσημων κειμένων ποὺ περιέχονται στὸν πρῶτο τόμο τῆς συλλογῆς τοῦ Γ. Βενθόλου, *Θεσμολόγιον...*, ὁ.π.: Σὲ σύνολο 302 κειμένων πάσης φύσεως ποὺ δημοσιεύτηκαν μεταξὺ 1834 καὶ 1883, 50 (17%) ἀφοροῦν τῇ μισθοδοσίᾳ τῶν δασκάλων, 43 (14%) τὴν ἐκπαίδευσή τους καὶ τὰ διπλώματα καὶ τὴ βαθμολογικὴ κατάταξη, 53 (17,5%) τὶς ὑποχρεώσεις τους ἐν γένει καὶ 12 (4%) τοὺς ὁρους διορισμοῦ ἀπολύσεως ἢ μεταθέσεως.

3. Βλ. τὶς ἐγκυκλίους τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ἀρ. 11032/26 Μαρτίου 1837 (Γ. Ζηνόπουλος, Θ. Δηλιγιάννης, *Ἑλληνικὴ νομοθεσία...*, ὁ.π., τ. ΣΤ', σ. 445-447) καὶ ἀρ. 7395/1 Φεβρ. 1842 (Μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φάκ. Ρ36, 37/1842) καὶ τὴν ἐγκύκλιο ἀρ. 15790/14 Δεκεμβρ. 1840 τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν (Μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φάκ. Ρ36, 37/1842), ποὺ ἀπευθύνονται στοὺς Νομάρχες.

β. "Οσοι δῆμοι ἔχουν κατάλληλο διδασκῆριον θὰ πρέπει νὰ προϋπολογίζουσιν ἐτησίως ποσὸ ἄρκετὸ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν τρεχουσῶν ἐπισκευῶν τοῦ κτιρίου, καθὼς καὶ γιὰ τὴ συντήρηση καὶ ἀνανέωση τοῦ ἐξοπλιστικοῦ ὕλικου.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς κρατικὲς ἐπιχορηγήσεις, ἡ ἐγκύκλιος ἀρ. 32661 τῆς 22 Νοεμβρ. 1845¹, ποὺ ἐκδόθηκε μετὰ τὸ καθορισμὸ ἀπὸ τὴ Βουλὴ τῶν ὅρων τῆς κρατικῆς συνδρομῆς πρὸς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα, διευκρινίζει ὅτι καμιά συνδρομὴ δὲν θὰ χορηγηθεῖ στοὺς δήμους ποὺ δὲν διατηροῦν τὰ διδασκῆρια καὶ τὸ ὕλικὸ σὲ καλὴ κατάστασι. Στὴ συνέχεια, μὲ τὴν ἐγκύκλιο ἀρ. 3483/5 Μαΐου 1867² τίθεται ὡς προϋπόθεσις γιὰ νὰ ἐγκριθεῖ ἡ ἔδρουσι νέου δημοτικοῦ σχολείου —δηλ. νὰ διοριστεῖ δάσκαλος καὶ νὰ χορηγηθεῖ ἡ ἀνάλογη συνδρομὴ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας— νὰ ἔχει προηγουμένως διαρρυθμιστεῖ καὶ ἐξοπλιστεῖ ἕνα κατάλληλον σχολικὸ κτίριον, καθὼς καὶ νὰ βεβαιώνεται ἀπὸ τὸ νομάρχην, ὅτι ὁ δῆμος διαθέτει ἔσοδα ἄρκετὰ ὥστε νὰ συντηρήσῃ τὸ κτίριον σὲ καλὴ κατάστασι τουλάχιστον γιὰ πέντε χρόνια.

Τέτοιον τύπου παρεμβάσεις ἐπαναλαμβάνονται σὲ ὁλόκληρη τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ χωρὶς ὅμως σημαντικὰ ἀποτελέσματα³. Ἡ οἰκονομικὴ κατάστασι τῶν δήμων θέτει ἕνα σημαντικὸ ἐμπόδιον. Γιὰ παράδειγμα, τὸ 1849, ὅταν ἡ κατασκευὴ ἐνὸς διδασκῆριου κοστίζει περίπου 5000 δραχ.⁴, ὁ δῆμος Ναυπλίου μὲ προϋπολογιζόμενα ἔσοδα 46184 δρχ.—ἀπὸ τὰ ὅποια εἰσέπραξε τελικὰ μόνον 14520 δρχ.⁵—, θὰ πρέπει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὰ ἔξοδα τῆς δημοτι-

1. Μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φάκ. Ρ36, 37/1842.

2. Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...*, ὅ.π., τ. Α', σ. 385.

3. Τὸ 1911 σὲ σύνολο 2622 σχολείων, μόνον 86 στεγάζονται σὲ δημοτικὰ διδασκῆρια (βλ. Πίνακα XIII).

4. Τὸ 1847 ἡ κατασκευὴ ἐνὸς διώροφου κτιρίου γιὰ τὴ στέγασι τοῦ δημαρχείου καὶ τοῦ σχολείου τῶν κορασίων μαζί μὲ κατοικίαν γιὰ τὴ δασκάλαν προϋπολογίζεται σὲ 13726 δρχ. Στὸ ποσὸ αὐτὸ δὲν συμπεριλαμβάνονται ἄρκετὰ ὕλικά κατασκευῆς, κυρίως οἱ λίθοι γιὰ τὶς τοιχοποιίες, ἐπειδὴ γίνεται πρόβλεψις νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὕλικὸ ἀπὸ ἐρειπωμένη ἐθνικὴ οἰκίαν (IV Διεύθυνσις τοῦ Μηχανικοῦ, «Ἀλληλοδιδασκτικὴ Σχολὴ τῶν Κορασίων ἐν Ναυπλίῳ μετὰ Δημαρχικοῦ Καταστήματος, Πρόγραμμα, Προϋπολογισμός», 26 Ἰουνίου 1847, Δ.Α.Ν., φάκ. Κ22-28/1848). Τὸ 1838 ὁ W. Weiler προϋπολογίζει σὲ 12031 δρχ. τὸ κόστος κατασκευῆς δύο συνεχόμενων ἀλληλοδιδασκτικῶν αἰθουσῶν γιὰ 112 ἀγόρια καὶ 100 κορίτσια (εἰκ. 32) στὴν Ἑρμούπολιν (I.A.Δ.E., φάκ. IΕκπ. 1α/18). Τὸ Μάρτιον τοῦ 1846 ἡ προσθήκη μιᾶς αἰθουσας στὸ Κεντρικὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖον ἀρρένων στὴν Ἑρμούπολιν ὑπολογίζεται ὅτι θὰ κοστίσῃ 3300 δρχ. [I.A.Δ.E., Πρακτικὰ Συνεδριάσεων Δημοτικοῦ Συμβουλίου (Π1), 22 Δεκ. 1840-25 Μαΐου 1850, Συνεδριάσις ΣΖ', 14 Μαρτίου 1846].

5. Βλ. Δ.Α.Ν., φάκ. Α2/1849, καὶ κατάστιχα: 1. Πρακτικὰ συνεδριάσεων Δημοτικοῦ Συμβουλίου 3.1847-1855, 3. Προϋπολογισμοί, ἀπολογισμοί, λογαριασμοί 1.1835-1852. Τὸ 1852 τὰ δημοτικὰ ἔσοδα ἀνέρχονται κατὰ μέσο ὄρον σὲ 8156 δρχ. ἀνὰ δῆμον. Μέσος ὄρος ποὺ ἐξωραίζει τὴν πραγματικὴν κατάστασι ἀφοῦ τὸ 20% τοῦ συνόλου τῶν δημοτικῶν ἐσόδων συγκεντρώνεται στὶς ἐπαρχίες Ἀττικῆς καὶ Σύρου (βλ. Σ. Α. Σπηλιωτάκης, *Στατιστικαὶ πληροφορίες...*, ὅ.π., σ. 67).

κῆς διοίκησης, τῆς δημοτικῆς ἀστυνομίας, τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς ὑδρεύσεως τῆς πόλης, τῆς συντήρησης καὶ τῆς καθαριότητος τῶν δημόσιων χώρων, τῆς λειτουργίας τοῦ δημοτικοῦ νοσοκομείου κλπ. Ἐπιπλέον, πρέπει νὰ ἐξασφαλίσαι τὴ λειτουργία πρωτοβάθμιων σχολείων πού νὰ ἐπαρκοῦν γιὰ τὴ φοίτηση ὅχι μόνο τῶν παιδιῶν σχολικῆς ἡλικίας τῆς πόλης, ἀλλὰ καὶ δεκαῆξι χωριῶν διασπαρμένων στὴν περιοχὴ¹. Ἀποτέλεσμα: λειτουργοῦν μόνο τρία σχολεῖα — δύο στὸ Ναύπλιο καὶ ἓνα στὴν Πρόνοια — πού τὰ τρέχοντα ἐτήσια ἐξοδὰ τους ἀνέρχονται σὲ 3770 δρχ.², καὶ τὰ ὅποια εἶναι ἐγκατεστημένα σὲ ἓνα τζαμί, σὲ μιὰ παλιὰ ἐθνικὴ οἰκία, σ' ἓναν πρῶην στρατῶνα τῆς χωροφυλακῆς. Στούς προϋπολογισμοὺς τοῦ ἴδιου δήμου θὰ συναντήσουμε συχνὰ ἀναφορές, εἴτε στὸ κεφάλαιο τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης εἴτε στὰ ἀποθεματικά, κονδυλίων μὲ προορισμὸ τὴ στέγαση τῶν σχολείων, τὰ ὅποια ὅμως οὔτε συμπληρώνονται οὔτε ἐκταμιεύονται γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό³.

Ἡ εἰκόνα μεταβάλλεται σημαντικὰ στὸ δῆμο Ναυπλίου μόνο κατὰ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 ὅταν ἀναλαμβάνεται μὲ ἐπιτυχία ἡ ἀνέγερση δύο νέων σχολικῶν κτιρίων, ἓνα γιὰ τὴ στέγαση τοῦ σχολείου κορασίων στὸ Ναύπλιο (εἰκ. 40) κόστους 15041 δρχ.⁴ καὶ ἓνα γιὰ τὸ σχολεῖο ἀρρένων τῆς Πρόνοιας (εἰκ. 41) κόστους 8680 δρχ.⁵. Ἐνῶ ἀπὸ τὰ τακτικὰ ἐσοδὰ του, πού τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνέρχονται σὲ 80000 δρχ. περίπου, ὁ δῆμος καλύπτει τὰ τρέχοντα ἐξοδα λειτουργίας πέντε δημοτικῶν σχολείων (δύο στὸ Ναύπλιο καὶ ἀπὸ ἓνα στὰ χωριά Πρόνοια, Τζαφέραγα καὶ Κοφίνι) πού εἶναι τῆς τάξης τῶν 9000-10000 δρχ.⁶. Βελτίωση τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν, ἀλλὰ καὶ διαφορο-

1. Βλ. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφικὴ...*, ὅ.π., τ. ΑΙ, σ. 141. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ δήμου τὸ 1849 εἶναι 7480 κάτ. (στὸ ἴδιο, τ. ΑΙΙ, σ. 4).

2. Βλ. ἐδῶ σημ. 5, σ. 122.

3. Χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸ ἔτος 1849 στὸν προϋπολογισμὸ τοῦ δήμου Ναυπλίου προβλέπονται ἐκπαιδευτικὲς δαπάνες 13846 δρχ. ἀπὸ τίς ὁποῖες 8000 δρχ. γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ σχολείου τῶν κορασίων. Τὸ κονδύλι αὐτὸ στὸν ἀντίστοιχο ἀπολογισμὸ ἐμφανίζεται ὡς «ἀκυρωθέν». Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ τὸ 1847. Στὸν προϋπολογισμὸ τοῦ 1846 ἀναγράφονται 500 δρχ. ὡς «ἀπόθετον ποσὸν ὑπὸ εἰδικὴν ἔγκρισιν πρὸς οἰκοδομὴν ἐνὸς Δημοδιδασκῆτορίου εἰς τὸ κεντρικώτερον χωρίον τοῦ Δήμου», ἐνῶ στὰ ἐπόμενα χρόνια προβλέπονται σταθερὰ 260 δρχ. γιὰ ἐνοίκιο καὶ ἐξοπλισμὸ διδασκῆτορίου σὲ κάποιον χωριὸ τοῦ δήμου, καὶ ὅλα αὐτὰ χωρὶς καμιά συνέχεια (βλ. Δ.Α.Ν., Κατάστιχο 3. Προϋπολογισμοί, ἀπολογισμοί, λογαριασμοί 1.1835-1852).

4. Βλ. Πρωτόκολλο παραλαβῆς τῆς οἰκοδομῆς μὲ ἡμερομηνία 20 Νοεμβρίου 1877, Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1878.

5. Βλ. τὸ σχετικὸ ἐργολαβικὸ μὲ ἡμερομηνία 28 Φεβρουαρίου 1878, Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1878. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ γῆπεδα καὶ τῶν δύο σχολείων παραχωρήθηκαν δωρεάν στὸ δῆμο ἀπὸ τὸ Κράτος (βλ. τὰ σχετικὰ ἔγγραφα τοῦ Ὑπουργείου τῶν Οἰκονομικῶν, Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1878).

6. Βλ. Δ.Α.Ν., φάκ. Α2/1874, Α1/1875, Α1/1876, καὶ κατὰστιχα: 1. Πρακτικὰ συνε-

ΠΙΝΑΚΑΣ XIII

Διδακτήρια τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως ἀνὰ ἐπαρχίαν (1911)
(ἀρχικὸ ἔδαφος)

ΣΧΟΛΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ

Ἐπαρχίαι	Ἀριθμὸς σχολείων	Δημόσια	Δημόσια νέου τύπου	Δημοτικά	Κοινοτικά	Ἐκκλη- σιαστικά	Ἰδιω- τικά
Ἀττικῆς	137	6	17	10	8	2	91
Αἰγίνης	9		1	1	3		4
Θηβῶν	57	2	10	2	4	6	33
Λεβαδείας	35	1	4		2	7	21
Μεγαρίδος	18	3	4	3	2		6
Μεσολογγίου	35		3	4		8	19
Βάλτου	25				1	7	13
Βονίτσης	42	1	5		3	11	20
Εὐρυτανίας	82		6		35	8	32
Ναυπακτίας	54	1	4		2	17	26
Τριχωνίας	40	5	2	4	1	4	24
Ναυπλίας	30		9	4	1	6	10
Ἄργους	40	3	2	2	1	10	21
Κορινθίας	113	11	17	3	3	17	56
Κυθήρων	23	2	4	1	3	4	6
Σπετσῶν	16		4	4			8
Τροιζηνίας	16	2	2	1	2		7
Ὑδρας	4			4			
Μαντινείας	91	8	6	2	16	7	48
Γορτυνίας	88	2	8		14	17	41
Κυνουρίας	49	1	6	—	20	2	18
Μεγαλοπόλεως	46	1	4		2	14	20
Πατρῶν	124	1	3	2	1	53	56
Αἰγιαλείας	40		6	3	2	3	22
Ἠλείας	154		6			54	85
Καλαβρύτων	100		8	2	3	35	47
Χαλκίδος	59	2	7	3	6	6	33
Καρυστίας	78	3	8	1	8	5	47
Ξηροχωρίου	25	3	2		1		17
Σκοπέλου	8		2		3		3
Σύρου	18	5	3	1	4		5
Ἄνδρου	36	3	8	1	9		13
Θήρας	29		1	18	2		7
Κέας	10	1	5		1		3

ΣΧΟΛΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ

Έπαρχιες	Αριθμός σχολείων	Δημόσια	Δημόσια νέου τύπου	Δημοτικά	Κοινοτικά	Έκκλη- σιαστικά	Ίδιο- τικά
Μήλου	15	1	5	2	2	1	4
Νάξου	33	2	11		2	6	11
Τήνου	19	3	9		3	1	2
Λακεδαιμόνος	91	2	10	1	20	11	44
Γυθείου	37	2	4		3	2	33
Επιδαύρου Λιμεράς	51		6		10	13	21
Οιτύλου	56	1	1		14	12	22
Καλαμών	41		1		3	9	28
Μεσσήνης	77	1	2		1	16	53
Όλυμπίας	76	1	3		1	16	49
Πυλίας	60		4	1	11	15	24
Τριφυλίας	72		3		9	12	49
Φθιώτιδος	107	3	10	2	36	20	33
Δωρίδος	59		8	2	2	13	30
Λοκρίδος	48	14	8		5	12	7
Παρνασσίδος	49	4	12	2	11	9	11
Σύνολο	2622	101	274	86	296	471	1283

Πηγή: Στατιστική της Δημοσίας Έκπαιδεύσεως 1910-11. Τò καθεστώς ιδιοκτησίας 111 διδασκηρίων δὲν προσδιορίζεται.

ποίηση στὶς ἐπιλογές τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν ποὺ ἀντανακλᾷ τὴν ὄλο καὶ μεγαλύτερη σημασία ποὺ ὁ πληθυσμὸς ἀποδίδει στὸ σχολεῖο.

Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ τῶν νοοτροπιῶν σὲ σχέση μετὰ τὴν ἐκπαίδευση διαφαίνεται καὶ στὸ σημαντικὸ ποσοστὸ τῶν σχολικῶν κτιρίων ποὺ στὴ στατιστικὴ τοῦ 1910-1911 χαρακτηρίζονται «κοινοτικά», ὅρος ποὺ ἀφορᾷ τὸ καθεστὼς ιδιοκτησίας τους¹. Τὰ διδασκῆρια αὐτὰ ἀποτελοῦν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ 39%

δριάσεων Δημοτικοῦ Συμβουλίου 13.1876-1880, φ. 212, 286, 304· 5. Ἔξοδα 1-3 (1874-1880).

1. Ἡ κοινότητα ἀντιπροσωπεύει τὸ σύνολο τῶν κατοίκων ἐνὸς οἰκισμοῦ ποὺ ἀνήκει σ' ἓναν δῆμο χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι ἡ πρωτεύουσά του. Τὸ 19ο αἰ. τὸ νομικὸ καθεστὼς τῆς κοινότητας εἶναι ἀσαφές καὶ οἱ ἀρμοδιότητες τῆς περιορίζονται ἐπίσημα στὴ διαχείριση τῆς κοινοτικῆς περιουσίας. Τὸ καθεστὼς αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας νὰ μὴν θιγοῦν πολὺ ἀπὸ τὴ νέα διοικητικὴ ὀργάνωση τὰ προνόμια ποὺ εἶχαν πολλὲς πόλεις καὶ χωριά κατὰ τὴν τουρκοκρατία (βλ. Γ. Φιλήμων, Ὁ δήμαρχος κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Νομοθεσίαν, Ἀθήνα 1893, σ. 664-672).

τῶν δημόσιων διδακτηρίων (μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια τοῦ ὅρου) (βλ. Πίν. XIII)¹. Πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ τὴν ἀπάντηση ποὺ δίνουν οἱ κάτοικοι τῶν μικρῶν οἰκισμῶν στὸ πρόβλημα τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ στὶς δυσλειτουργίες ποὺ παρουσιάζει ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν ποὺ ἔχουν υἱοθετηθεῖ ἐπίσημα γιὰ τὴν ὑλοποίηση τοῦ σχολικοῦ χάρτη. Ἀφοῦ, ὅπως ἀναφέραμε, τὸ κράτος δὲν δίνει ἐπιχορηγήσεις καὶ κυρίως δὲν διορίζει δασκάλους παρὰ μόνο ὅταν ὁ δῆμος ἔχει ἐξασφαλίσει τὸ σχολικὸ κτίριο· καὶ δεδομένης τῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας τῶν δήμων—κυρίως τῶν δήμων τρίτης τάξεως ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ πολλὰ μικρὰ χωριά—οἱ κάτοικοι αὐτῶν τῶν οἰκισμῶν ὅταν ἀναπτύσσεται ἡ ζήτησις γιὰ ἐκπαίδευση ἀντιμετωπίζουν μόνοι τους τὸ πρόβλημα κατασκευάζοντας ἢ ἐπισκευάζοντας κτίριο κατάλληλο γιὰ σχολεῖο, μακριὰ ἀπὸ κάθε κρατικὴ παρέμβαση καὶ ἑλεγχο. Ἄν καὶ στὶς περισσότερες περιπτώσεις αὐτὰ τὰ κτίρια εἶναι τελειῶς στοιχειώδη καὶ κακοσυντηρημένα², ὥστόσο συνιστοῦν τὸ σταθερὸ καὶ ἰδιαίτερο ὡρὸ ποὺ ὁ σχολικὸς θεσμὸς χρειάζεται γιὰ νὰ ἐδραιωθεῖ.

2. Ο ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Στὶς περιπτώσεις ὅπου ἓνας δῆμος ἐπιχειρεῖ τὴν κατασκευὴ νέου σχολικοῦ κτιρίου ἢ μιὰ σημαντικὴ ἐπισκευὴ ὑφιστάμενου κτιρίου, ἡ διαδικασία ποὺ ἀκολουθεῖται εἶναι σαφῶς προσδιορισμένη ἀπὸ τὸ νόμο τοῦ 1833 γιὰ τὴ δημοτικὴ ὁργάνωση καὶ ἀπὸ τὴ νομοθεσίαν ποὺ ἀφορᾷ τὰ δημόσια ἔργα γενικὰ³. Οἱ σχετικὲς ρυθμίσεις ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰ συστηματοποίηση καὶ διεύρυνση τῶν ἀντίστοιχων τῆς καποδιστριακῆς ἐποχῆς. Ὁ στόχος ποὺ ἐξυπηρετοῦν παραμένει ὁ ἴδιος: συνεχῆς καὶ ἱεραρχημένος ἑλεγχος τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς καταλληλότητος τῆς κατασκευῆς κάθε δημόσιου ἐξοπλιστικοῦ κτιρίου. Ἰδιαίτερα εἶναι ἐπίσης τὰ μέσα καὶ οἱ διαδικασίες.

1. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ 1889 (βλ. Γ. Θεοτόκης, *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια...*, ὅ.π., σ. 65), ἀπὸ τὰ 1027 μόνιμα διδασκῆρια 35 βρίσκονται στὶς μεγάλες πόλεις τῶν νομῶν, 69 στὶς μεγάλες πόλεις τῶν ἐπαρχιῶν καὶ 923 «εἰς τοὺς δήμους». Μποροῦμε βέβαια νὰ υποθέσουμε ὅτι ἓνα σημαντικὸ ποσοστὸ ἀπὸ αὐτὰ τὰ τελευταῖα εἶναι «κοινοτικά».

2. Βλ. *Ἐκθέσεις τῶν κατὰ τὸ 1883 πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν δημοτικῶν σχολείων ἀποσταλέντων ἐκτάκτων ἐπιθεωρητῶν*, Ἀθῆνα 1885.

3. Ἰδιαίτερα τὰ διατάγματα: Περὶ διευθύνσεως τῶν πολιτικῶν οἰκοδομῶν, τῆς 26 Δεκεμβρίου 1836· Περὶ προμηθειῶν, τῆς 12 Νοεμβρίου 1835· Περὶ ἐργολαβιῶν, τῆς 11 Σεπτεμβρίου 1850. Βλ. σχετικὰ Α. Κρίστης, *Ἐγχειρίδιον τῆς δημοτικῆς διαχειρίσεως*, Ἐρμούπολις 1858, σ. 32-40· Γ. Ζηγνόπουλος καὶ Θ. Δηλιγιάννης, *Ἑλληνικὴ νομοθεσία...*, ὅ.π., τ. Ε', σ. 3-36· Ε. Μανιτάκης, *Ἐγχειρίδιον τοῦ Μηχανικοῦ Σώματος. Ἦτοι Συλλογὴ Νόμων, Β. Διαταγμάτων, Ὑπουργικῶν Ὁδηγιῶν κ.λ.π. περὶ τῆς διοικητικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Σώματος τούτου*, Ἀθῆνα 1859.

Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς λογικῆς, τὰ δημόσια ἔργα ἀποτελοῦν ἓναν ἀπὸ τοὺς τομεῖς τῆς δημοτικῆς διαχείρισης στοὺς ὁποίους ἔχει θεσμοθετηθεῖ ἡ παρέμβαση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, μέσω τοῦ νομάρχου: καμιά νέα οἰκοδομὴ ἢ ἐπισκευὴ δημοτικοῦ κτιρίου, τῆς ὁποίας ἡ δαπάνη ξεπερνᾷ τὶς 50 δρχ. καὶ καλύπτεται ἀπὸ τὸ δημοτικὸ προϋπολογισμό, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιχειρηθεῖ χωρὶς προηγούμενη ἔγκριση¹. Ἡ ἔγκριση αὐτὴ παραχωρεῖται μετὰ ἀπὸ τὴν ὑποβολὴ τοῦ φακέλου τῆς μελέτης, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ περιέχει τὰ σχέδια, τὸν ἀναλυτικὸ προϋπολογισμό, τὴν τεχνικὴ περιγραφή τοῦ ἔργου κτλ. Στους δῆμους τῆς Ἀθήνας, τοῦ Πειραιᾶ, τῆς Ἑρμούπολης καὶ τῆς Πάτρας ἡ ἐκπόνηση τοῦ σχεδίου καὶ ἡ σύνταξη τοῦ σχετικοῦ φακέλου ἀνατίθεται στοὺς δημοτικούς ἀρχιτέκτονες². Οἱ ὑπόλοιποι δῆμοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἀπευθυνθοῦν στὶς Διοικήσεις τοῦ Μηχανικοῦ ποὺ ἐδρεύουν, ἀπὸ τὸ 1856 καὶ μετὰ, στὶς πρωτεύουσες τῶν νόμων³. Ὁ δήμαρχος παρουσιάζει στὸν ὑπεύθυνο μηχανικὸ τὰ δεδομένα τοῦ ἔργου, καὶ εἰδικὰ τὸν προβλεπόμενον ἀριθμὸ μαθητῶν, καὶ τὸν προϋπολογισμό⁴. Ὁ μηχανικὸς προχωρεῖ στὴν ἐκπόνηση τοῦ σχεδίου ἀφοῦ προηγουμένως ἐπισκεφτεῖ τὸ γήπεδο ποὺ προορίζεται γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ καὶ ἀποκτήσει ἄμεση ἀντίληψη τοῦ τόπου, πράγμα ποὺ θεωρεῖται ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ σὲ μιὰ πρώτη περίοδο⁵. Μετὰ τὴν ἔγκριση τῆς μελέτης ἀπὸ τὸ νομάρχου, ὁ δήμαρχος, σὲ συνεργασία μὲ τὸ μηχανικὸ, προχωρεῖ στὴ διοργάνωση τῶν ἀπαραίτητων δημοπρασιῶν. Ἡ τελικὴ ἐπιλογή τῶν ἐργολάβων πρέπει, ἐπίσης, νὰ ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὸ νομάρχου, ἐνῶ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἐργοταξίου εἶναι ὁ μηχανικός⁶.

Αὕτῃ ἡ «γραφειοκρατικὴ» διαδικασία ἀπαιτεῖ σημαντικὸ χρόνο. Οἱ Διευθύνσεις τοῦ Μηχανικοῦ εἶναι ἐπιφορτισμένες μὲ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἐπίβλεψη ὅλων τῶν ἔργων ποὺ ἐκτελοῦνται μὲ δημόσια ἢ δημοτικὴ δαπάνη⁷. Οἱ δῆ-

1. Ἄρθρο 119 τοῦ νόμου τῆς 27 Δεκ. 1833 περὶ συστάσεως τῶν δῆμων.

2. Γ. Ζηνόπουλος καὶ Θ. Δηλιγιάννης, *Ἑλληνικὴ νομοθεσία...*, δ.π., τ. Ε', σ. 36.

3. Γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ Σώματος τοῦ Μηχανικοῦ βλ. Ε. Μανιτάκης, *Ἐγχειρίδιον...*, δ.π., σ. 5-21. Μέχρι τὸ 1856 ὑπάρχουν μόνο τέσσερις Διευθύνσεις μὲ ἕδρες τὴν Ἀθήνα, τὸ Ναύπλιο, τὸ Μεσολόγγι καὶ τὴ Λαμία.

4. Γιὰ μιὰ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα αὐτῆς τῆς διαδικασίας βλ. τὸ φάκελο κατασκευῆς τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου στὴν Ἑρμούπολη στὰ 1838 (Ι.Α.Δ.Ε., σειρὰ ΙΕκπ., φάκ. 1α).

5. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐγκύκλιο ἀρ. 87/12 Ὁκτ. 1856 τοῦ Ἰπουργείου τῶν Ἑσωτερικῶν: «[...] ἡ ἐπιτυχία [τῶν δημοσίων ἔργων] ἐξαρτᾶται ἰδίως ἐκ τῆς ἀκριβοῦς ἀντιλήψεως τῶν τοπικῶν περιστάσεων καὶ ἐκ τῆς εἰς αὐτὰς καταλλήλου ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων τῆς τέχνης» (Ε. Μανιτάκης, *Ἐγχειρίδιον...*, δ.π., σ. 14).

6. Σὰν παράδειγμα αὐτῆς τῆς διαδικασίας βλ. τὰ ἔγγραφα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ σχολείου τῶν κοραίων στὸ Ναύπλιο (Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1878).

7. Ὁ Ε. Μανιτάκης ἀπαριθμεῖ τὰ ἔργα γιὰ τὰ ὁποῖα εἶναι ὑπεύθυνη ἡ διεύθυνση τοῦ Μηχανικοῦ Ἀχαΐας καὶ Ἡλίδος κατὰ τὸ ἔτος 1859. Πρόκειται γιὰ 14 φακέλους ποὺ περιλαμβάνουν κατασκευὲς κτιρίων, δρόμων, λιμενικῶν ἔργων, τοπογραφικὲς ἐργασίες, ρυμοτο-

μοι είναι, λοιπόν, υποχρεωμένοι να περιμένουν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, κάποιες φορές έναν ολόκληρο χρόνο, πριν βρεθεί μηχανικός που να ασχοληθεί με τη μελέτη ενός διδακτηρίου¹.

Για την αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος αποφασίζεται, στα 1861, να ανατεθεί ή σύνταξη της μελέτης όρισμένου αριθμού δημόσιων έργων στην 'Αρχιτεκτονική 'Υπηρεσία του Γραφείου Οικονομίας του 'Υπουργείου τών 'Εσωτερικῶν². 'Η λογική αυτού του μέτρου αναπτύσσεται στην ἐγκύκλιο ἀρ. 46 τῆς 15 'Ιουνίου 1861 τοῦ ἴδιου 'Υπουργείου³. 'Η θέση είναι ὅτι γιὰ συγκεκριμένου τύπου δημοτικά ἔργα — ἐκκλησίες, σχολεῖα, δημαρχεῖα, ἀγορές κλπ. — μπορεί νὰ συνταχθεῖ ἡ μελέτη χωρίς νὰ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἐπὶ τόπου παρουσία τοῦ υπεύθυνου μηχανικοῦ. Μπορεῖ ἄρα νὰ τὴν ἀναλάβει μιὰ κεντρικὴ ὑπηρεσία στηριζόμενη σὲ πληροφορίες πού θὰ παραχωρήσει ὁ δῆμος καὶ πού θὰ ἀφορῶν: α) τὸ εἶδος τοῦ κτιρίου· β) τὴν ἀπαιτούμενη χωρητικότητα ἐκφρασμένη σὲ δωμάτια καὶ ὀρόφους· γ) τὸ κατὰ προσέγγιση μῆκος καὶ πλάτος τοῦ κτιρίου· δ) τὰ χαρακτηριστικά τοῦ γηπέδου· ε) τὸ προϋπολογισμὸ τῆς κατασκευῆς· στ) κάθε ἄλλο στοιχεῖο πού θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ στὸ σχεδιασμὸ.

Τὸ μέτρο αὐτὸ συνιστᾷ ἕνα πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐπιβολῆς ἐνιαίων τύπων διδακτηρίων γιὰ ὅλη τὴ χώρα, ἀφοῦ μετὰ τὴ λογικὴ του ἐγκαθιδρύει τὴ σχετικὴ αὐτονομία τοῦ σχεδιασμοῦ σὲ σχέση μετὰ τὸν τρόπο ὅπου αὐτὸς ἐφαρμόζεται.

3. ΤΟ ΕΠΙΣΗΜΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

α. Μία νέα μέθοδος διδασκαλίας: τὸ συνδιδακτικὸ τμήμα τοῦ δημοτικοῦ σχολείου

Τὸ ἐνιαῖο δημοτικὸ σχολεῖο πού θεμελίωσε ὁ νόμος τοῦ 1834 εἶναι ἕνα σχολεῖο προτυποποιημένο καὶ κανονικόν. Τὰ ἀντικείμενα τῆς διδασκαλίας καθορίζονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν νόμο (ἄρθρ. 1 καὶ 2), ὁ ὁποῖος προβλέπει ἐπίσης ὅτι οἱ συγκεκριμένες λεπτομέρειες τῆς παιδαγωγικῆς ὁργάνωσης θὰ προσδιοριστοῦν ἀπὸ ἐπίσημο κείμενο. Στὴν πραγματικότητα τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν θὰ ἐκδοθεῖ παρὰ δύο χρόνια ἀργότερα: τὸ ζήτημα τῆς ἐφαρμοστῆς μεθόδου διδασκαλίας θὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο συζητήσεων.

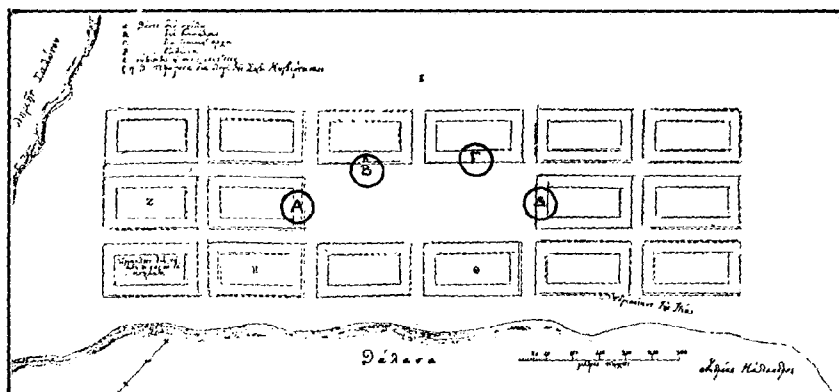
'Η ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος δὲν ἔγινε εὐκολὰ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς βαυα-

μικὰ σχέδια κλπ. Τὸ προσωπικὸ τῆς διεύθυνσης ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς μηχανικοὺς ('Εγχειρίδιο..., ὁ.π., σ. 17-19).

1. 'Ὅπως συνέβη στὸ δῆμο Ναυπλίου στὰ 1847 γιὰ τὴ μελέτη τοῦ κτιρίου πού θὰ στέγαζε τὸ σχολεῖο τῶν κορασίων καὶ τὸ δημαρχεῖο (Δ.Α.Ν., φάκ. Κ22-28/1848).

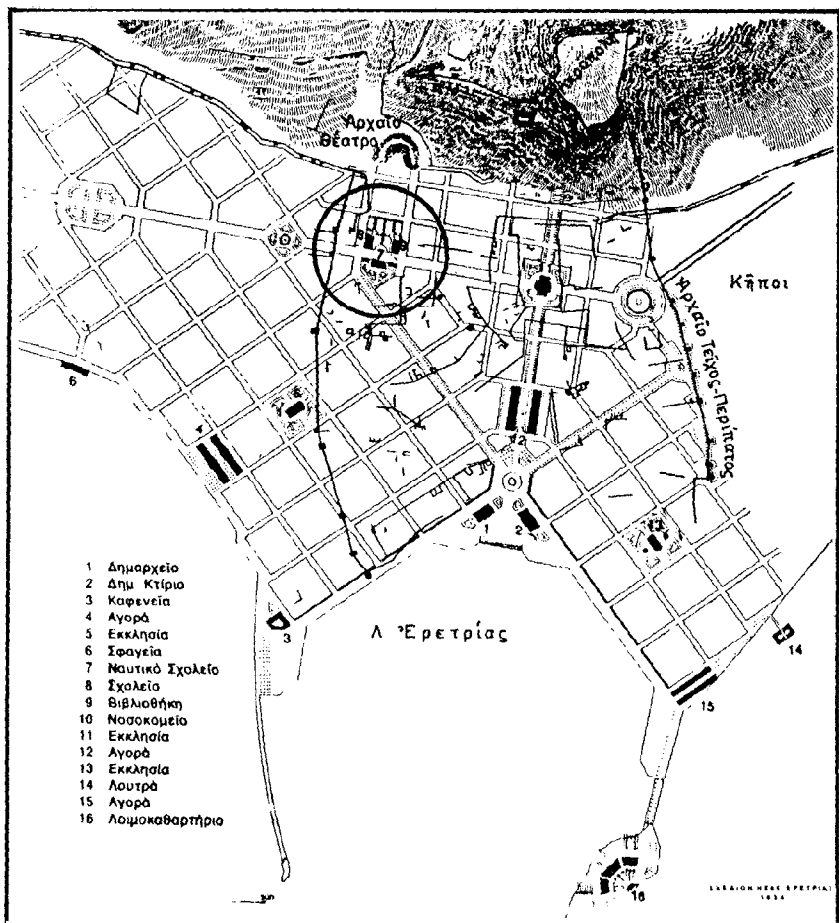
2. 'Η ὑπηρεσία ἰδρύθηκε τὸ 1834. Οἱ ἀρμοδιότητές της καθορίζονται ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ διάταγμα «Περὶ διεύθυνσεως τῶν πολιτικῶν οἰκοδομῶν», τῆς 26 Δεκ. 1837.

3. Μονόφυλλο, Ι.Α.Δ.Ε., σειρά Τ/Δημοτ. Ἔργα, φάκ. 1.

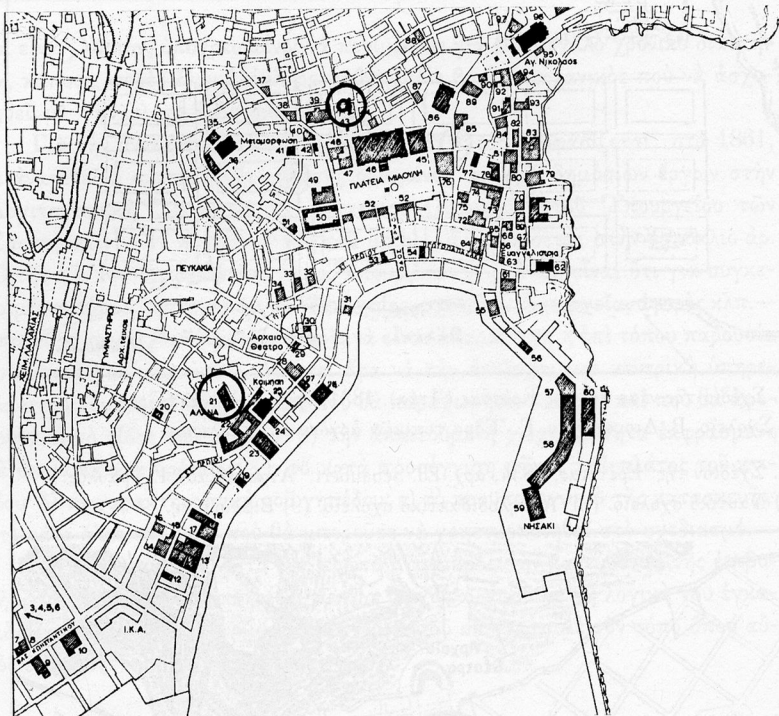


27 Σχέδιο τῆς νέας πόλεως Κρίσσας (Ίτέα), 1831, ἀρχ. Α Γ Κάλανδρος
Α Σχολεῖο Β Διοικητήριο Γ Ἑδρα τοπικῶν ἀρχῶν Δ Ἐκκλησία

28 Σχέδιον τῆς Ἑρέτριας, 1834, ἀρχ. Ed Schaubert Ἀνασχεδιάσθη Ἰ Τραυλὸς
(7) Ναυτικὸν σχολεῖον (8) Ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον (9) Βιβλιοθήκη



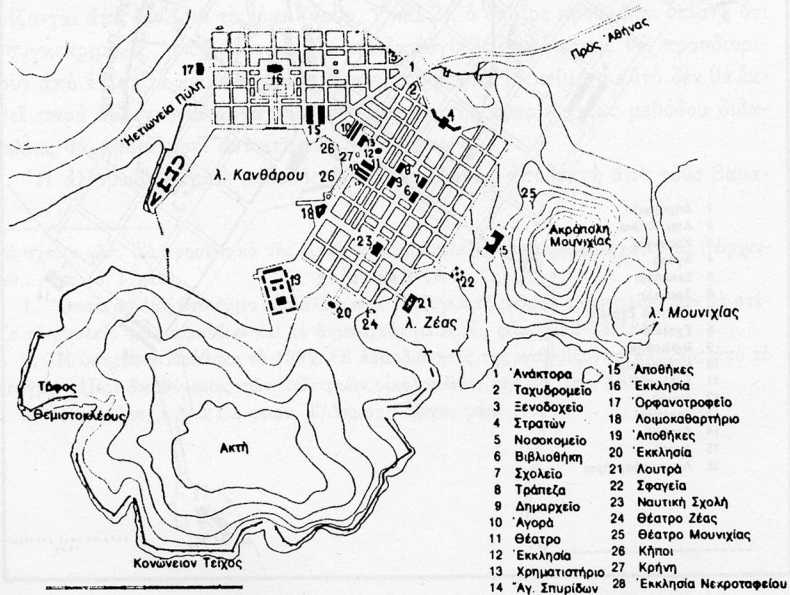
- 1 Δημαρχεῖο
- 2 Δημ. Κτίριο
- 3 Καφενεῖα
- 4 Ἀγορά
- 5 Ἐκκλησία
- 6 Σφαγεία
- 7 Ναυτικὸν Σχολεῖον
- 8 Σχολεῖον
- 9 Βιβλιοθήκη
- 10 Νοσοκομεῖο
- 11 Ἐκκλησία
- 12 Ἀγορά
- 13 Ἐκκλησία
- 14 Λουτρά
- 15 Ἀγορά
- 16 Λοιμοκαθάρτήριο



29. Τοπογραφικό σχέδιο Έρμούπολης

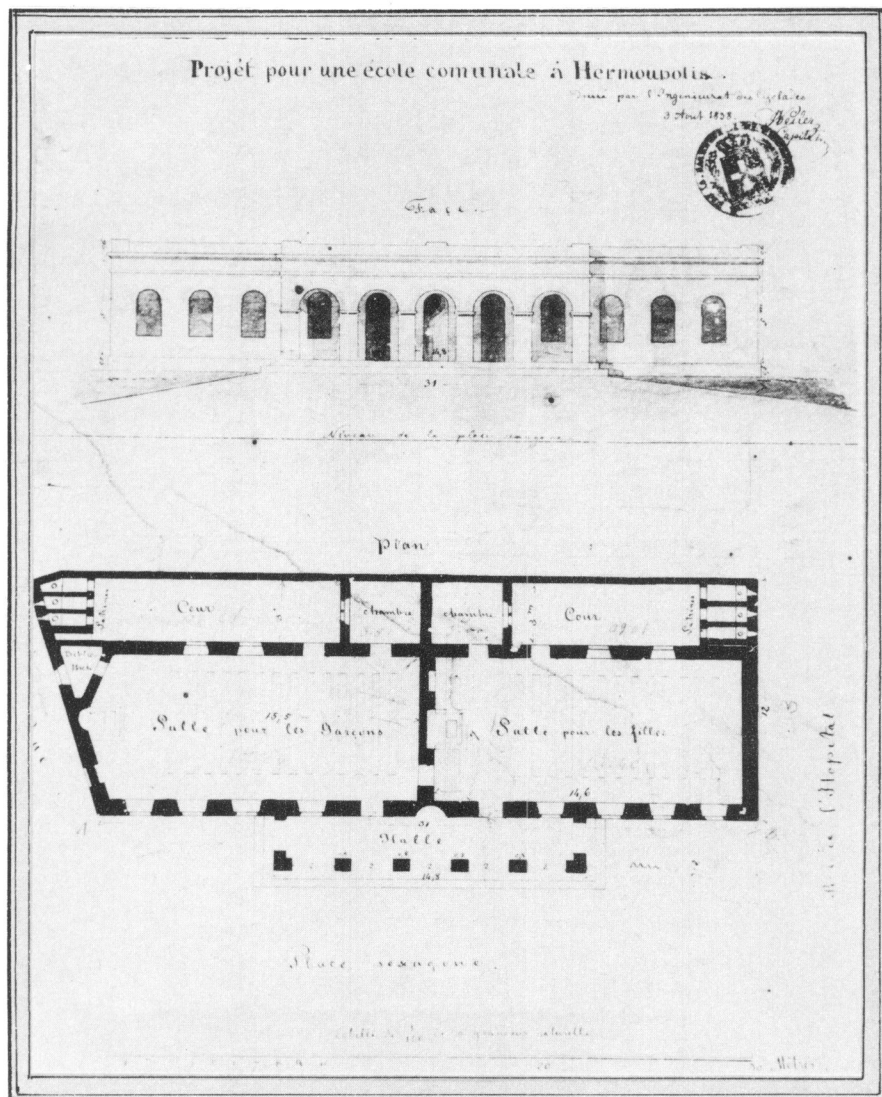
(α) Κεντρικό αλληλοδιδασκτικό σχολείο, 1828, (21) 'Αλληλοδιδασκτικό σχολείο τῆς συνοικίας τῶν Ψαριανῶν, 1838 (βλ. εἰκ. 32).

30. Σχέδιο τοῦ Πειραιᾶ, 1834, ἀρχ. Στ. Κλεάνθης καὶ Ed. Schaubert. 'Ανασχεδιάζει I. Τραυλός. (6) Βιβλιοθήκη, (7) Σχολεῖο, (8) Τράπεζα, (9) Δημαρχεῖο.

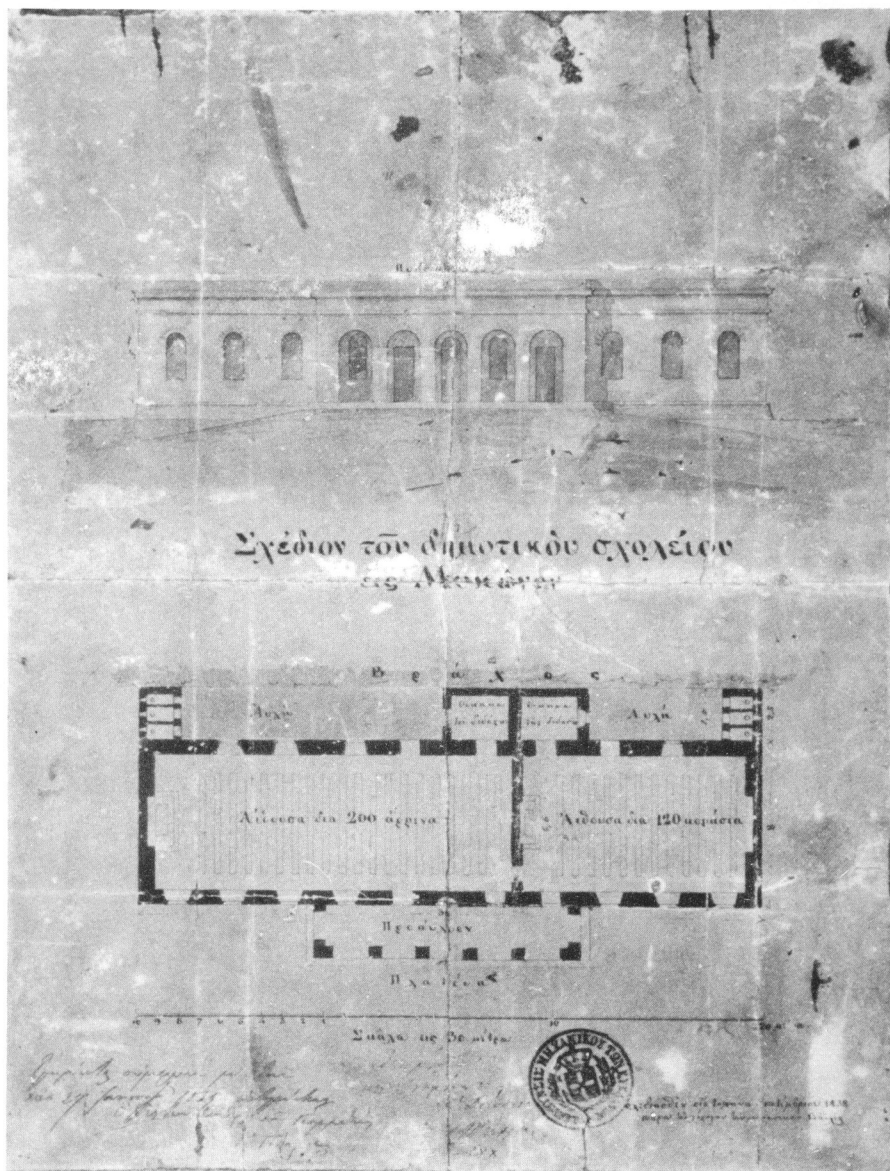




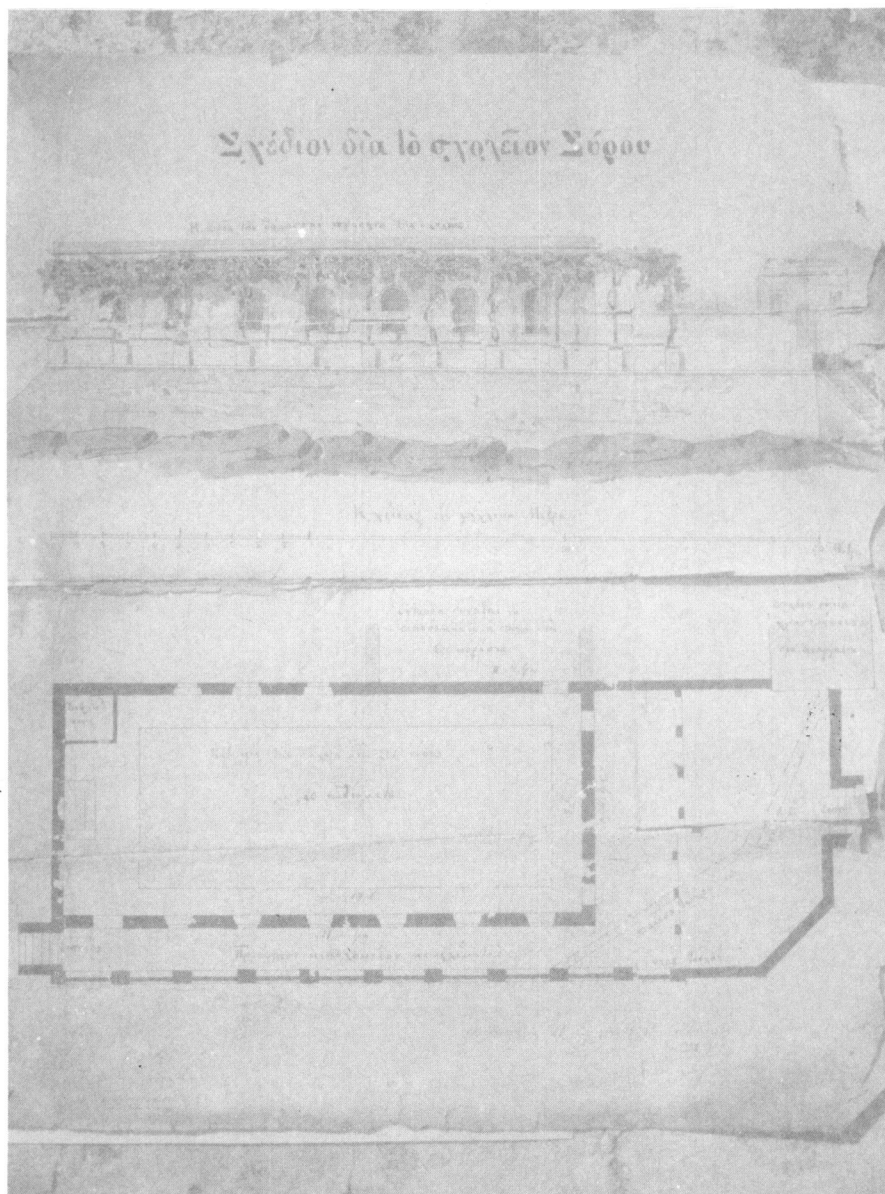
31. Τὸ Α' δημοτικὸ σχολεῖο τῆς Ἀθῆνας στὴν ὁδὸ Ἀθηνᾶς, 1835-1840.



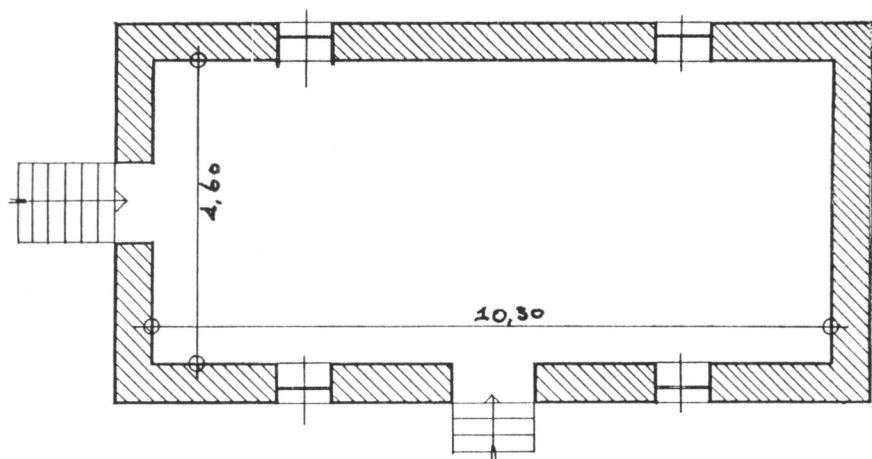
32. «Σχέδιο για ένα δημοτικό σχολείο στην Έρμούπολη». Ἀρχ. W. Weiler, 1838.



33. «Σχέδιον τοῦ δημοτικοῦ σχολείου εἰς Μύκωνον». Ἄρχ. W. Weiler, 1838.



34. Σχέδιο για ένα σχολείο στην "Ανω Σύρο. Ἀρχ. W. Weiler, 1839.



35. Ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο Φούρνων Ἀργολίδος (περ. 1850), κοινοτικὸ κτίριο χωρὶς ἐγκεκριμένο σχέδιο.

α' Διάγραμμα κάτοψης. β' Ἀποψη ἀπὸ τὸ δρόμο.



36. Κοινοτικό διδακτήριο στὰ Ίρια Ἀργολίδος. Κατασκευάστηκε ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ οἰκισμοῦ χωρὶς ἐγκριμένο σχέδιο γύρω στὸ 1905. Περιλαμβάνει καὶ κατοικία γιὰ τὸν δάσκαλο.



37. Δημοτικό σχολεῖο στὰ Λαγκάδια, 1867.

ρούς συμβούλους. Είναι γεγονός, άλλωστε, ότι δὲν υἱοθετήθηκε ποτὲ ἀπὸ τοὺς πρῶσους παιδαγωγούς, ἐνῶ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἀμφισβητεῖται ἀκόμη καὶ στὴ Γαλλία¹. Τὰ στοιχεῖα τῆς μεθόδου γύρω ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀρθρώνεται ἡ κριτικὴ εἶναι αὐτὰ ποὺ παλαιότερα συνιστοῦσαν τὶς αἰτίες ἀποδοχῆς τῆς: ὁ μηχανικὸς καὶ κωδικοποιημένος τρόπος μετάδοσης τῶν γνώσεων καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν πρωτόσχολων ποὺ μείωναν κατὰ πολὺ τὸ χρόνο καὶ τὸ κόστος τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης². Ἔτσι ἡ ἐπιτροπὴ ποὺ διορίστηκε τὸ 1833 γιὰ νὰ ἐπεξεργαστεῖ σχέδιο ὀργανισμοῦ τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης —γιὰ τὴν ὁποία ἤδη μιλήσαμε— ἔκρινε τὴ «Γερμανικὴν (συνδιδασκτικὴν)» μέθοδον ὡς τὴν περισσότερο κατάλληλη γιὰ τὰ δημοτικὰ σχολεῖα³.

Ἡ συνδιδασκτικὴ μέθοδος, μὴ μορφὴ τῆς ὁποίας ἐφάρμοζαν στὴ Γαλλία οἱ Ἀδελφοὶ τῶν Χριστιανικῶν σχολείων (Frères des Ecoles Chrésiennes) ἤδη ἀπὸ τὸ 18ο αἰῶνα, ἀποκτᾷ πολλοὺς ὁπαδοὺς γύρω στὸ 1830. Θεωρεῖται περισσότερο κατάλληλη ἀπὸ τὴ μηχανιστικὴ ἀλληλοδιδασκτικὴ γιὰ τὴν ἀγωγὴ καὶ τὴν ἐγχάραξη ἀξιών, γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς κρίσης μᾶλλον παρὰ τῆς μνήμης, γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἔννοιας τοῦ καθήκοντος ἀντὶ τοῦ αὐτοματισμοῦ τῆς ὑπακοῆς⁴. Ἡ μέθοδος αὐτὴ πραγματοποιεῖ ἕνα εἶδος σύνθεσης τῆς ἀτομικῆς μεθόδου, ἀπὸ τὴν ὁποία δανεῖζεται τὴ διδασκαλία ποὺ γίνεται ἄμεσα ἀπὸ τὸ δάσκαλο, καὶ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, ἀπὸ τὴν ὁποία κρατᾷ τὸ συλλογικὸ χαρακτῆρα τῆς μετάδοσης τῆς γνώσης. Τὸ ἰδεατὸ σχῆμα ποὺ βρίσκεται στὴ βάση τῆς μεθόδου εἶναι ἕνας δάσκαλος νὰ διδάσκει κατευθεῖαν, χωρὶς τὴν παρεμβολὴ πρωτοσχόλων⁵, ἕναν περιορισμένο ἀριθμὸ μαθητῶν ποὺ

1. Βλ. F. Furet καὶ J. Ozouf, *Lire et écrire...*, ὁ.π., σ. 158-159· G. Vincent, *L'école primaire...*, ὁ.π., σ. 80· A. Querrien, *Généalogie...*, ὁ.π., σ. 51-69.

2. Ὁ Φρ. Τίρς ἐκφράζεται ἀρνητικὰ γιὰ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ τὸ 1833: «[...] αὐτὸς ὁ τρόπος διδασκαλίας δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἕνα πολὺπλοκος μηχανισμὸς, ποὺ ἔχει ἐπινοηθεῖ γιὰ τὴ μαζικὴ διδασκαλία. Εἶναι ἡ τέχνη τῆς κατασκευῆς μὲ τὴ βοήθεια μηχανῶν καὶ ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸ βιομηχανικὸ τομέα στὸν τομέα τῆς διανοήσεως καὶ ἡ ὁποία, δίκαιο, ἀποδοκιμάζεται στὴ Γερμανία, ὅπου διαθέτουν μεθόδους πῶς ταιριαστὲς γιὰ τὸν ἀνθρώπινου νοῦ καὶ πῶς ταιριαστὲς μὲ τὴν πνευματικὴ του ἀνάπτυξη» (Φρ. Τίρς, *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια*, μετ. Α. Σπῆλιου, Ἀθήνα, ἔκδ. Ἀφῶν Τολίδη, τ. Β', σ. 110). Ὁ O. Gréard ἔγραφε σχετικὰ γιὰ τὴ Γαλλία: «Αὐτὸ τὸ σύστημα τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς διδασκαλίας δέχτηκε ἐπιθέσεις στὸ ὄνομα τῆς ἰδίας τῆς διδασκαλίας, ὅταν ἄρχισε νὰ θεωρεῖται ἡ πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση σὰν κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ ἕνα μέσο μηχανικῆς ἐκμάθησης τῆς ἀνάγνωσης, τῆς ἀριθμητικῆς καὶ στοιχείων ὠδικῆς καὶ σχεδίου» (ἀναφέρεται στὸ G. Vincent, *L'école primaire...*, ὁ.π., σ. 80).

3. Ι.Π. Κοκκινῆς, *Ἐγχειρίδιον ἢ Ὁδηγὸς τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου Νέος...*, Ἀθήνα 1860, σ. 8'.

4. G. Vincent, *L'école primaire...*, ὁ.π., σ. 80· P. Giolitto, *Histoire de l'enseignement primaire au XIXe siècle, L'organisation pédagogique*, Παρίσι 1983, σ. 21.

5. «[...] καθ' ὅσον μόνον ὁ πεπαιδευμένος δύναται νὰ μορφώσῃ, καὶ ὅχι ἀμόρφωτα καὶ

έχουν όλοι τὸ ἴδιο μέσο ἐπίπεδο σὲ ὅλα τὰ μαθήματα. Στὴν πράξη ὅμως, γιὰ νὰ μὴν αὐξηθεῖ σημαντικὰ ὁ ἀριθμὸς τῶν τάξεων καὶ κατὰ συνέπεια τῶν δασκάλων, ἡ κάθε τάξη διαιρεῖται σὲ τμήματα κατὰ τὸ δυνατόν ὁμοιογενῆ, καὶ κατὰ τὸ διάστημα ποὺ ὁ δάσκαλος διδάσκει σὲ ἓνα ἀπ' αὐτά, τὰ ἄλλα ἀπασχολοῦνται σιωπηρά¹. Τὸ πρόβλημα ποὺ τίθεται εἶναι τὸ πῶς μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἡ κατὰτάξη σὲ τμήματα ὥστε ἀπ' ἑνὸς νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ ποικιλία τοῦ ἐπιπέδου γνώσεων τῶν μαθητῶν καὶ ἀπ' ἑτέρου ὁ ἀριθμὸς τῶν τμημάτων νὰ εἶναι ἀρκετὰ μικρὸς ὥστε καθένα ἀπ' αὐτὰ νὰ ἐπωφελεῖται κατὰ τὸ δυνατόν ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸ δάσκαλο.

Ἡ συνδιδασκτικὴ μέθοδος δὲν ἐπιτρέπει στὸ παιδί νὰ ἀκολουθεῖ τὸν προσωπικὸ του ρυθμὸ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα ἐπίπεδο γνώσεων στὸ ἄλλο καὶ στὰ διάφορα μαθήματα, καὶ αὐξάνει ἔτσι τὸ χρόνο ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῶν στοιχειωδῶν γνώσεων, ἢ μᾶλλον γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἀπὸ ὅλους ἐνὸς μέσου ἐπιπέδου γνώσεων. Ὡστόσο, αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς μεθόδου δὲν ἀντιτίθεται στὸν κεντρικὸ στόχο τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης, ἔτσι ὅπως διαφαίνεται στὸ νόμο τοῦ 1834, ποὺ εἶναι ἡ διαμόρφωση τοῦ παιδιοῦ μέσα ἀπὸ τὴ μακροχρόνια φοίτηση στὸ σχολεῖο, διαμόρφωση ποὺ τείνει στὴν ὁμοιογενοποίηση τῶν νοοτροπιῶν καὶ στὸ σεβασμὸ τῆς τάξης καὶ τῶν κατεστημένων ἀξιῶν καὶ ἀρχῶν. Τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει ἡ ἐφαρμογὴ τῆς συνδιδασκτικῆς στὴν Ἑλλάδα εἶναι διαφορετικοῦ τύπου: ἡ ἔλλειψη οἰκονομικῶν μέσων —πάντα— καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλοι οἱ δάσκαλοι ἔχουν ἐκπαιδευτεῖ μόνο στὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ². Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ 1833 «καίτοι ἀναγνωρίζουσα τὴν ὑπεροχὴν τῆς συνδιδασκτικῆς, ἀπεφάνθη, ὅπως τὰ παρ' ἡμῖν σχολεῖα τοῦ λαοῦ ὑπάρχουσιν ὀργανισμένα καὶ κατὰ τὴν μίαν καὶ κατὰ τὴν ἑτέραν μέθοδον ἀδιακρίτως»³. Ἀπόφαση ποὺ ὀδήγησε βέβαια στὴν ἐνίσχυση τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου.

Τὰ δύο πρῶτα χρόνια μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ νόμου τοῦ 1834 ἡ ἐκπαίδευση τῶν δασκάλων στὸ διδασκαλεῖο ὀργανώνεται σύμφωνα μὲ τὴ συνδιδασκτικὴ μέθοδο⁴. Ἀλλὰ μπροστὰ στὴν ἀδυναμία νὰ ἐπιβληθεῖ ἡ μέθοδος αὐτὴ σὲ ὁλόκληρη τὴ χώρα, γιὰ τοὺς τεχνικοοικονομικοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πρῖν, καὶ καθὼς ἡ λογικὴ τοῦ κρατικοῦ ἐλέγχου τῆς ἐκπαίδευσης ἀπαιτεῖ τὴν

ἀμαθὴ παιδιά νὰ μορφώσουν ἄλλα ἐπίσης ἀμόρφωτα» (Δ.Χ. Μωραΐτης, *Ἱστορία τῆς Παιδαγωγικῆς*, Ἀθῆνα 1936, 2η ἐκδοση, σ. 370).

1. Ὁ Κοκκῶνης δίνει ἓνα μᾶλλον λακωνικὸ ὅρισμὸ τῆς μεθόδου: «Συνδιδασκτικὴ δὲ [λέγεται ἡ μέθοδος], ὅταν ἀπ' εὐθείας ὅλοι οἱ μαθηταὶ κατὰ τάξεις συνενασχολοῦνται καὶ συνδιδάσκονται ὑπ' αὐτοῦ τοῦ διδασκάλου» (*Ὀδηγός... Νέος*, 1860, σ. 5).

2. Βλ. Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L'57, Ὁ Γραμ. πρὸς τὸ Βασ., 26 Μαρτίου 1835.

3. Ι. Π. Κοκκῶνης, *Ὀδηγός... Νέος*, 1860, σ. 8'.

4. Χρ. Λέφας, *Ἱστορία...*, ὅ.π., σ. 215.

όμοιόμορφη παιδαγωγική ὀργάνωση τῶν σχολείων, τὸ Β.Δ. 10409 τῆς 19 Ἀπριλίου/1 Μαΐου 1836 εἰσάγει ἓναν συνδυασμὸ ἀλληλοδιδασκτικῆς καὶ συνδιδασκτικῆς μεθόδου θεσμοθετώντας τὴ διαίρεση τοῦ δημοτικοῦ σχολείου σὲ δύο τμήματα: τὸ «κατώτερο» καὶ τὸ «ἀνώτερο» τμήμα¹. Στὸ πρῶτο τὰ παιδιὰ διδάσκονται σύμφωνα μὲ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο τὶς στοιχειώδεις γνώσεις (γραφὴ, ἀνάγνωση, ἀριθμητικὴ, κατῆχηση), ἐνῶ στὸ δεύτερο διδάσκονται συμπληρωματικὰ μαθήματα ὅπως γεωγραφία, ἱστορία, σχέδιο κλπ. σύμφωνα μὲ τὴ συνδιδασκτικὴ. Αὐτὸ τὸ συνδιδασκτικὸ τμήμα μπορεῖ νὰ χωριστεῖ σὲ 2 ἢ 4 τάξεις. Ἡ νέα αὐτὴ ὀργάνωση ἐφαρμόζεται στὸ διδασκαλεῖο καὶ κάποια κωδικοποίησή της δημοσιεύεται στὴν ἐπιθεώρηση *Ὁ Παιδαγωγός*². Οἱ σχετικὲς ρυθμίσεις θὰ περιληφθοῦν στὴ δεύτερη ἐκδοση τοῦ *Ὁδηγοῦ* τὸ 1842.

Ὡστόσο, παρὰ τὴν πρόβλεψη τοῦ συνδιδασκτικοῦ τμήματος, ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ παραμένει ἡ βάση τῆς παιδαγωγικῆς ὀργάνωσης τῶν δημοτικῶν σχολείων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν ἐκδοση τοῦ 1850 τοῦ *Ὁδηγοῦ* μόλις 12 σελίδες ἀφιερώνονται στὸ «ἀνώτερο» τμήμα (συνδιδασκτικὸ) σὲ ἓνα σύνολο 300 σελίδων. Μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὴν πράξη ἐφόσον ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου σὲ δύο τμήματα ἀπαιτεῖ τὴν παρουσία δεύτερου δασκάλου ἢ τουλάχιστον ὑποδιδασκάλου γιὰ νὰ ἀναλάβει τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ τμήμα³. Στὴν πραγματικότητά τὰ μεγέθη δάσκαλος/σχολεῖο καὶ μαθητὲς/δάσκαλος ἐμφανίζονται γιὰ τὴν ἀντίστοιχη περίοδο ὡς ἐξῆς⁴:

1854: 1,056 δάσκ./σχολεῖο καὶ 77,30 μαθητ./δάσκαλο

1867: 1,064 δάσκ./σχολεῖο καὶ 50,25 μαθητ./δάσκαλο

1879: 1,103 δάσκ./σχολεῖο καὶ 61,62 μαθητ./δάσκαλο

Τὰ στατιστικὰ αὐτὰ μεγέθη, ὅπως διαμορφώνονται ἀνὰ ἐπαρχία (γιὰ τὶς χρονιές 1854, 1867)⁵, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ ἀρχαικοῦ ὕλικου

1. Βλ. σχετικὰ Ι.Π. Κοκκῶνης, *Ὁδηγός... Νέος*, ³1860, σ. δ'-ε', ια'.

2. *Ὁ Παιδαγωγός*, ἀρ. 23-24, Δεκέμ. 1839, σ. 379-382.

3. Ὁ *Ὁδηγός* προβλέπει τὴ λειτουργία συνδιδασκτικοῦ τμήματος ἀκόμη καὶ χωρὶς ὑποδιδάσκαλο, ἀλλὰ δὲν τὴν καθιστᾷ ὑποχρεωτικὴ, γιὰτὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ δάσκαλος χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ «ἀνωτέρου» τμήματος τὸν κενὸ χρόνο μεταξὺ πρωινῆς καὶ ἀπογευματινῆς παραδόσης, καὶ βέβαια (ὑποχρεωτικῶς δὲν δύναται τις ν' ἀπαιτήσει ἀπὸ τοὺς διδασκάλους νὰ θυσιάσωσιν εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ ἀπὸ τῆς ἀναπαύσεώς των τὸν καιρὸν) (Ι.Π. Κοκκῶνης, *Ὁδηγός... Νέος*, 1842, σ. 199-200· 1850, σ. 220-221· 1860, σ. 261-262).

4. Βλ. ἀντίστοιχα: Πίναξ τῆς ἐν Ἑλλάδι δημοσίας ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ ἔτος 1854, μονόφυλλο, (Γ.Α.Κ., Ὁθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L'39)· *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 29, 22 Ἰουνίου 1868· G. Chassiotis, *L'instruction publique...*, ὁ.π., σ. 496.

5. Τὸ 1854 ἡ ἀναλογία δάσκαλος ἀνὰ σχολεῖο εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ μονάδα μόνο στὶς ἐπαρχίες Ναυπλίας, Πατρῶν, Μαντινείας, Μεσολογγίου, Ἀττικῆς, Χαλκίδος, Ξηροχωρίου, Τήνου καὶ Σύρου (Πίναξ τῆς ἐν Ἑλλάδι δημοσίας ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ ἔτος 1854, μονό-

για την περιοχή Ναυπλίου¹, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι παρουσιάζεται μιὰ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὰ δημοτικά σχολεῖα τῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν μικρῶν πόλεων καὶ σ' ἐκεῖνα τῶν ἀστικῶν κέντρων: τὰ πρῶτα λειτουργοῦν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο, ἐνῶ τὰ δεύτερα εὐθὺς ἐξαρχῆς περιλαμβάνουν καὶ τὰ δύο τμήματα. Ἡ διαφοροποίηση αὕτη ὀφείλεται βέβαια στὶς διαφορετικὲς οἰκονομικὲς δυνατότητες, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὴ διατύπωση ἐνὸς αἰτήματος γιὰ περισσότερο ὁλοκληρωμένη ἐκπαίδευση στὰ ἀστικά κέντρα.

φυλλο, Γ.Α.Κ., 'Οθωνικά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. L'39). Τὸ 1867 ἡ ἴδια ἀναλογία διαμορφώνεται ὅπως στὸν ἀκόλουθο πίνακα:

Ἐπαρχία	1 ἀριθ. σχολείων	2 ἀρ. δάσκ.	2/1 δάσκ./ σχολεῖο	Ἐπαρχία	1 ἀριθ. σχολείων	2 ἀρ. δάσκ./	2/1 σχολεῖο
Σπετζῶν	7	11	1,57	Θηβῶν	20	21	1,05
Σύρου	12	17	1,42	Οἰτύλου	22	23	1,05
Μαντινείας	21	27	1,29	Ἡλείας	34	35	1,03
Ναυπλίας	11	13	1,18	Λακεδαίμονος	41	42	1,02
Χαλκίδος	12	14	1,17	Κορινθίας	37	37	1,00
Ἀττικῆς	41	47	1,15	Καλαβρύτων	33	33	1,00
Ξηροχωρίου	7	8	1,14	Ὀλυμπίας	13	13	1,00
Καλαμῶν	18	20	1,11	Τριφυλίας	14	14	1,00
Τριχωνίας	10	11	1,10	Πυλίας	17	17	1,00
Μήλου	10	11	1,10	Γορτυνίας	37	37	1,00
Καρυστίας	21	23	1,10	Μεγαλοπόλεως	12	12	1,00
Αἰγιαλείας	11	12	1,09	Ἐπιδ. Λιμηρᾶς	16	16	1,00
Πατρῶν	22	24	1,09	Ναυπακτίας	14	14	1,00
Κυνουρίας	22	24	1,09	Βάλτου	6	6	1,00
Γυθείου	11	12	1,09	Βονίτσης	13	13	1,00
Παρνασίδος	22	24	1,09	Εὔρυτανίας	17	17	1,00
Ὑδρας	12	13	1,08	Λοκρίδος	21	21	1,00
Μεσολογγίου	12	13	1,08	Δωρίδος	16	16	1,00
Μεγαρίδος	13	14	1,08	Σκοπέλου	8	8	1,00
Μεσσήνης	14	15	1,07	Ἀνδρου	16	16	1,00
Τήνου	15	16	1,07	Κέας	6	6	1,00
Ἀργους	15	16	1,07	Νέξου	14	14	1,00
Λεβαδίας	16	17	1,06	Θήρας	20	20	1,00
Φθιώτιδος	34	36	1,06				

1. Ἡδη ἀπὸ τὸ 1837 τὸ σχολεῖο ἀρρένων Ναυπλίου διαθέτει καὶ ὑποδιδάσκαλο, ἐνῶ λίγο ἀργότερα ἀποκτᾷ βοηθὸ καὶ ἡ δημοδιδασκάλισσα τοῦ σχολείου τῶν κορασίων. Ἀντίθετα, τὸ 1869, τὸ σχολεῖο τῆς Πρόνοιαις —μὲ 162 μαθητὲς ἀπὸ τοὺς ὁποίους 40 στὸ συνδιδασκτικὸ τμήμα— ἔχει ἕνα μόνον δάσκαλο ὅπως καὶ τὰ σχολεῖα τῶν χωριῶν Τζαφέραχα καὶ Κοφίνι (βλ. ἰδιαιτέρα, Ἐκθεση τῆς ἐπιθεωρητικῆς ἐπιτροπῆς τῆς 30 Ὀκτ. 1869, Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1869).

β. Οί επανекδόσεις τοῦ Ὀδηγοῦ: «προαιρετικές» προδιαγραφές

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος βρίσκεται οὐσιαστικά στὴ βάση τῆς παιδαγωγικῆς ὁργάνωσης τῶν δημοτικῶν σχολείων διαφαίνεται, ἐπίσης, στὴ διάρθρωση τοῦ Ὀδηγοῦ, ποὺ ἐξακολουθεῖ μὲ συχνές ἐπανεκδόσεις νὰ ἀποτελεῖ τὸ ἐπίσημο κείμενο προδιαγραφῶν γιὰ τὴν ὁργάνωση τοῦ σχολικοῦ χώρου¹. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο, «Περὶ καταλλήλου διδασκτῆριου», τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1842², σχολικὸ κτίριο καὶ αἶθουσα διδασκαλίας συγγέονται ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη παράγραφο, καὶ ἡ διαρρύθμιση τῆς αἴθουσας καταλαμβάνει τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῶν σελίδων ποὺ εἶναι ἀφιερωμένες στὸ διδασκτῆριο καὶ τὸν ἐξοπλισμό. Οἱ σχετικὲς προδιαγραφές παραμένουν οὐσιαστικὰ οἱ ἴδιες μὲ ἐκεῖνες τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1830: ἴδιο σχῆμα, ἴδιες διαστάσεις, ἴδια διάταξη τοῦ ἐξοπλισμοῦ, ἴδια κατανομή στὸ χῶρο τῶν προσώπων καὶ τῶν δραστηριοτήτων. Μπορεῖ ὅμως κανεὶς νὰ διακρίνει κάποια μεταβολὴ στὸ πνεῦμα τοῦ ἔργου ἢ ὅποια ἐκφράζεται κυρίως στὸ ἐπίπεδο τῆς διατύπωσης, ἀλλὰ καὶ σὲ ὀρισμένες συγκεκριμένες διατάξεις.

Πράγματι, οἱ προδιαγραφές τοῦ χώρου ποὺ τὸ 1830 παρουσιάζονται σὰν ἀξιώματα ποὺ δὲν ἐπιδέχονται συζήτηση καὶ ἐπιχειρηματολογία, τώρα συνοδεύονται συστηματικὰ ἀπὸ ἐπεξηγήσεις καὶ αἰτιολογήσεις κυρίως πρακτικῆς καὶ ὑγιεινιστικῆς ὕφης. Ἔτσι γιὰ παράδειγμα, ἡ διάταξη ποὺ ἀφορᾷ τὰ παράθυρα, ἂν καὶ παραμένει ἴδια μὲ ἐκεῖνη τοῦ 1830, ὥστόσο στὶς ἐκδόσεις τοῦ 1842, 1850, 1860 συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη αἰτιολόγηση: «οὕτω δύναται νὰ φωτίζεται κάλλιον, καὶ ὁ ἀήρ κυκλοφορεῖ ἐλευθερώτερα»³. Στὴν ἴδια γραμ-

1. Βλ. Β.Δ. 2000/24 Ἰουλίου 1841 καὶ Β.Δ. τῆς 23 Ἰουλίου 1856.

2. Ι.Π. Κοκκώνης, Ὀδηγός... Νέος, 1842, σ. 1-8.

3. στὸ ἴδιο, σ. 2. Στὴν ἐκδοση τοῦ 1860 προστίθεται: «καὶ οἱ μαθηταὶ προσέτι δὲν εἶναι ἐκτεθειμένοι εἰς τὸ ρεῦμα τοῦ κινουμένου ἀέρος» (σ. 12), ἐνῶ μιὰ παράγραφος εἰδικὰ ἀφιερωμένη στὴν ἀνανέωση τοῦ ἀέρα κλείνει τὸ κεφάλαιο περὶ διδασκτῆριου: «Εἰς αἰθούσας ἢ δωμάτια καλῶς περικλεισμένα, ὅπου ἔνδιαιτοιοι πολλοὶ ἀνθρωποι, ὁ ἐμπεριεχόμενος ἀτμοσφαιρικός ἀήρ φθίρεται διὰ τῆς ἀναπνοῆς καὶ τῆς ἀδήλου διαπνοῆς τῶν ἐκεῖ διαμενόντων, καὶ καθίσταται δηλητήριος. Ὅθεν εἰς τὰ καλῶς κτισμένα καὶ περιποιημένα διδασκτῆρια πρέπει νὰ διατηρῆται ἄκρα καθαριότης: νὰ σαρόνεται τὸ ἔδαφος καθ' ἑκάστην καὶ νὰ πλύνῃται συχνάκις, πολλάκις δὲ τῆς ἡμέρας (ἀνοιγομένων τῶν παραθύρων δι' ὀλίγα λεπτὰ τῆς ὥρας), νὰ ἀνανεώνῃται ὁ ἐμπεριεχόμενος ἀτμοσφαιρικός ἀήρ: καὶ τοῦτο πρέπει νὰ γίνεται ὁσάκις, ὁ ἐκ τοῦ καθαροῦ ἀέρος ἐμβαίνων εἰς τὸ διδασκτῆριον ἀποφορὰν ναυτιώδη (χωνιάδα). Εἰς τὰ μεγάλα σχολεῖα τῆς Γαλλίας, πρὸς τὴν ὁμαλὴν καὶ διηνεκὴ ἀνανέωσιν τοῦ ἐμπεριεχωμένου ἀέρος, ἔχουσιν ἴδιον μηχανήμα, ὁμοιάζον μὲ τὰ ὑπόκυστα, τοῦ ὁποῦ αἱ σειραὶ τῶν σιφῶνων ἐξικουνοῦνται ἕως ἔξω τῆς σκεπῆς τοῦ διδασκτῆριου: ἀπαιτεῖ δὲ τοῦτο δαπάνην 250-450 φρ. Πρὸς τὸ παρὸν ἡμεῖς δυνάμεθα νὰ θέτωμεν εἰς δύο ἢ καὶ πλείω ἀντίθετα παράθυρα, ἀναλόγως τῆς ἐκτάσεως τοῦ διδασκτῆριου, στροβιλομύλους, τοὺς ὁποίους ἐπὶ πλάκῃς λευκοσιδήρου κατασκευάζουσιν οἱ φανοροποιοί, καὶ προσηλοῦσι τὴν πλάκα εἰς τὴν θέσιν ἐνὸς τῶν τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς παραθυροῦλάων» (σ. 48).

μὴ ἐγγράφονται καὶ ὀρισμένες νέες διατάξεις ποὺ ἀφοροῦν κυρίως τεχνικὲς κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες. Γιὰ καλύτερη προστασία ἀπὸ τὴν ὑγρασία καὶ τὸ θόρυβο, π.χ., προτείνεται στὴν περίπτωσιν ὅπου δὲν ὑπάρχει ὑπόγειο, νὰ ὑπερυψώνεται τὸ δάπεδο τῆς αἵθουσας περίπου 0,65 ἐκ. καὶ τὸ κενὸ ποὺ δημιουργεῖται ἀνάμεσα στὰ πάτερα νὰ γεμίζει μὲ σκουριά σιδήρου καὶ καρβουνόσκονη¹. Συνιστᾶται ἐπίσης νὰ σаниδώνεται τὸ δάπεδο τῆς αἵθουσας γιὰ καλύτερη προφύλαξιν ἀπὸ τὸ ψύχος, ἀλλὰ καὶ διότι μειώνεται ἔτσι ἡ σκόνη ποὺ σηκώνουν μὲ τὶς συνεχεῖς μετακινήσεις τοὺς οἱ μαθητές². "Ομοίᾳ γιὰ τοὺς τοίχους ὀρίζεται νὰ εἶναι ἀσβεστωμένοι καὶ βαμμένοι μὲ γκρίζο χρῶμα ἕως 1,50 μ. πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ λευκοὶ στὸ ὑπόλοιπο ὕψος³ κ.ἄ.

Ἡ ἴδια νέα ἀντίληψιν διαφαίνεται καὶ στὴν παράγραφο ποὺ ἀναφέρεται στὴ θέση τοῦ διδασκτηρίου. Τὸ σχολεῖο πρέπει πάντα νὰ χτίζεται μακριὰ ἀπὸ τὶς πολυπληθέστερες γειτονιές, ἀλλὰ ἐπιπλέον «εἶναι εὐχρὴς ἔργον νὰ οἰκοδομηθῇ [...] ὅχι ἐπάνω εἰς τὸν δρόμον, ἀλλὰ νὰ περικυκλόνηται, ἀπὸ προαύλιον καὶ κήπον, διὰ νὰ μὴ ταράττηται ἡ παράδοσις ἀπὸ τὸν θόρυβον τῶν διαβαινόντων»⁴. Πρόκειται γιὰ διευκρίνισιν ποὺ δὲν περιέχεται στὸν *Ὁδηγὸ* τοῦ 1830, ἀν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς διατάξεως παραμένει τὸ ἴδιο. Ἐν τούτοις μερικὲς γραμμὲς πιὸ κάτω, ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπαιτήσεις ὑγιεινιστικοῦ χαρακτήρα σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιλογὴν τῆς θέσεως τοῦ σχολείου: «Εἰς δὲ τὰ χωρία πρέπει κατὰ προτίμησιν νὰ κτιζέται τὸ σχολεῖον εἰς ὕψωμα πρὸς ἀνατολὰς, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν νὰ ἔρχηται κατὰ μῆκος ἀπὸ βορρᾶν πρὸς νότον, ὥστε νὰ μὴ προσβάλληται πολὺ τὸ διδασκτῆριον ἀπὸ τοὺς βορείους ἀνέμους»⁵.

Αὕτῃ ἀκριβῶς ἡ ἐνίσχυση τῆς ὑγιεινιστικῆς ἀποψews καθὼς καὶ ἡ ἐγκατάλειψιν τοῦ ἀξιοματικοῦ ὕφους στὴ διατύπωση συνιστοῦν τὶς βασικὲς καινοτομίες τῆς νέας ἐκδόσεως τοῦ *Ὁδηγοῦ*. Τὸ δεύτερο στοιχεῖο μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ποὺ ἀποκτήθηκε στὰ δώδεκα χρόνια σχολικῆς ζωῆς ποὺ χωρίζει τὶς δύο ἐκδόσεις. Ἡ πραγματικότης ἔδειξε τὶς σημαντικὲς δυσκολίες γιὰ τὴν ἐξασφάλισιν κατάλληλων ἐγκαταστάσεων. Ἡ χρησιμοποίησις παλαιῶν κτιρίων μὲ διαφορετικὸ ἀρχικὸ προορισμὸ εἶναι πολὺ περισσότερον διαδεδομένη ἀπ' ὅσο ἡ κατασκευὴ νέων διδασκτηρίων καὶ τὰ οἰκονομικὰ δὲν ἐπιτρέπουν, ἢ τουλάχιστον ὅχι πάντα, τὴν ἀκριβῆ ἐφαρμογὴ ὅλων τῶν προδιαγραφῶν. Γίνεται, λοιπόν, ἀναγκαία ἡ ἀναφορὰ στὸ λόγο ὑπαρξῆς κάποιων σημαντικῶν διατάξεων ὥστε νὰ μπορέσουν οἱ ἀποδέκτες τοῦ κανονισμοῦ νὰ τὶς προσαρμόσουν κατὰ τὸ δυνατόν στὶς δυσμενεῖς συνθῆκες.

1. Ι.Π. Κοκκώνης, *Ὁδηγός... Νέος*, 1842, σ. 2.

2. στὸ ἴδιο, σ. 3.

3. στὸ ἴδιο, σ. 4.

4. στὸ ἴδιο, σ. 1.

5. στὸ ἴδιο, σ. 2.

Με αὐτὴν τὴ λογικὴ, καὶ σὰν ἀπάντησις σ' αὐτὴν τὴν ἀνάγκη, ἓνα νέο κεφάλαιο προστίθεται στὴν ἔκδοσι τοῦ 1842 μὲ τίτλο: «Τροποποιήσεις εἰς τὰ τοῦ διδασκηρίου καὶ τὰ τῆς διδασκαλίας ὡς ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῶν ἀναγκαιῶν»¹. «Ὅλοι οἱ δῆμοι αἰσθάνονται σήμερον τὴν ἀνάγκην τῆς συστάσεως τακτικῶν δημοτικῶν σχολείων [...] ἀλλ' ἡ ἔνδεια καὶ ἡ ἀπορία τοὺς ἐμποδίζει ἀπὸ τοῦ νὰ συστήσωσι τοιαῦτα σχολεῖα [...] Τὸ κτίριον τοῦ σχολείου εἶναι τὸ πολυεξοδώτερον καὶ τὸ δυσκολώτερον ἐπομένως νὰ κατορθωθῇ εἰς τὰ μικροχωρία μάλιστα, ἢ εἰς τοὺς μικροὺς καὶ πτωχοὺς δήμους· ἀλλ' ὅταν παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ λαμπρότης τοῦ κτιρίου δὲν εἶναι τὸ ἀναγκαιότατον πρᾶγμα, ἀλλὰ τὸ σχῆμα καὶ ἡ διάταξις τῶν μερῶν αὐτοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ, τότε καταλαμβάνομεν, ὅτι εὐκόλως δυνάμεθα ν' ἀποφύγωμεν τὸ μεγαλῆτερον ἐμπόδιον τῆς συστάσεως τακτικῶν σχολείων»². Μὲ αὐτοὺς τοὺς ὅρους θέτει τὸ πρόβλημα ὁ Κοκκῶνης καὶ στὴ συνέχεια προτείνει συγκεκριμένους λύσεις.

Κατ' ἀρχὴν ἀναφορικὰ μὲ τὸ σχῆμα τῆς αἵθουσας: Δεδομένου ὅτι μιὰ ἀλληλοδιδασκτικὴ αἵθουσα πρέπει νὰ εἶναι μακρόστενη, θὰ μπορούσε εὐκόλως νὰ χρησιμοποιηθῇ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ μιὰ ἀγροτικὴ οἰκία (ἀφοῦ στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ στὴν Πελοπόννησο, σύμφωνα μὲ τὸν Κοκκῶνη, ὅλες οἱ κατοικίες τῶν χωρικῶν ἔχουν αὐτὸ τὸ σχῆμα) ἢ μιὰ ἀποθήκη ἢ καὶ ἐκκλησία ἐγκαταλειμμένη. Τὰ κτίσματα αὐτά, στὴν περίπτωσι πού μποροῦν νὰ χωρέσουν 10-12 θρανία τῶν 7-8 μαθητῶν τὸ καθένα, εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ φιλοξενήσουν τὸ σχολικὸ πληθυσμὸ ἐνὸς χωριοῦ μὲ 1000 κατοίκους, δηλ. 80 μαθητὲς σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ὁδηγοῦ.

Γιὰ τὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ χωρητικότητα τοῦ διαθέσιμου κτιρίου δὲν ἱκανοποιεῖ τὶς ἀνάγκες τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ Κοκκῶνης προτείνει διάφορες ἐναλλακτικὰς λύσεις στὴν τοποθέτησι τοῦ ἐξοπλισμοῦ, πού ἐπιτρέπουν νὰ κερδηθεῖ χώρος:

α. Ἄν τὸ συγκεκριμένο κτίριον ἔχει ἀρκετὸ μῆκος ἀλλὰ μικρὸ πλάτος, τὰ θρανία μποροῦν νὰ ἀκουμπήσουν στὸν ἓνα τοῖχο, ἀφήνοντας ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐλεύθερο χωρὸ γιὰ τὴν κυκλοφορίαν καὶ τὶς ἀσκήσεις στὰ ἡμικύκλια. Πρόκειται γιὰ τὴ διάταξιν πού χρησιμοποιήσῃ ὁ μηχανικὸς Δ. Σταυρίδης στὴ διαρρύθμισιν ἐνὸς σπιτιοῦ στὴν Ἀδρίτσεινα στὰ 1830³ (εἰκ. 22 I, II).

1. στὸ ἴδιον, σ. 253-258.

2. στὸ ἴδιον, σ. 253-254.

3. Βλ. Γ.Α.Κ., Καποδιστριακά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. 30β, Ἔκθεσις Δ. Σταυρίδου, πρὸς τὸν Ἐκτακτὸ Ἐπίτροπον Καρυταίνης καὶ Φαναρίου, 3 Αὐγ. 1830: «[...] συμβιβάζων, ὥσον τὸ δυνατόν, τὸ οἰκονομικὸν μὲ τὸ χρησιμώτατον καὶ ἀναγκαιότατον τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, ἐνέκριναν τὴν ὡς ἀκολουθῶς διάθεσιν τῶν θρανίων καὶ τροπολογίαν τῆς σάλας αβγδ' τοῦ σχεδίου I. Τὸ σχέδιον I παριστάνει τὴν οἰκοδομὴν εἰς τὴν κατάστασιν, εἰς τὴν ὁποία κατὰ τὸ παρὸν εὐρίσκεται. Τὸ σχέδιον II παριστάνει τὴν ἐπέκτασιν τῆς σάλας αβγδ' μέχρις τοῦ εζ'. Συγχρόνως παριστάνει καὶ τὴν διάθεσιν καὶ μέτρα τῶν θρανίων. Ἡ σάλα αβγδ'

β. "Αν ἡ αἵθουσα χωράει τὰ θρανία πού χρειάζονται ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει χώρος γιὰ τὰ ἀπαιτούμενα ἡμικύκλια εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθεῖ, ἂν ὑπάρχει, ἓνα δωμάτιο συνεχόμενο μὲ τὴν αἵθουσα εἰδικὰ γιὰ τὰ ἡμικύκλια, εἴτε νὰ ὀργανωθεῖ διαφορετικὰ ὁ χρόνος ὥστε νὰ μποροῦν συγχρόνως νὰ διδάσκονται οἱ τέσσερις τάξεις στὰ ἡμικύκλια καὶ οἱ ἄλλες τέσσερις νὰ ἀσκοῦνται στὰ θρανία. Γι' αὐτὴν τὴν κατ' ἐξάιρεση ὀργάνωση τῆς διδασκαλίας ὁ Κοκκῶνης ὑποδεικνύει ἓνα νέο σύνολο «παραγγελμάτων».

Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ παράθυρα, τὰ ὁποῖα στὶς κατοικίες παρουσιάζουν τὸ μειονέκτημα, σύμφωνα μὲ τὸν Κοκκῶνη, νὰ εἶναι μικρὰ καὶ τοποθετημένα χαμηλά, προτείνεται νὰ κλειστοῦν τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ καὶ νὰ ἀνοιχτοῦν φεγγίτες στὴ στέγη. Στὴν ἴδια λογικὴ προτείνονται ἐπίσης ὑποκατάστατα, πού μπορεῖ κανεὶς νὰ προμηθευτεῖ εὐκόλα ἀκόμα καὶ στὰ χωριά, γιὰ ὅλα τὰ ἀπαραίτητα ἀντικείμενα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς. Καὶ ὁ Κοκκῶνης καταλήγει ἀποδεχόμενος ὅτι δὲν ἐξάντλησε ὅλες τὶς τροποποιήσεις καὶ προσαρμογὲς πού οἱ συγκεκριμένες δυσμενεῖς συνθῆκες θὰ μπορούσαν νὰ ἀπαιτήσουν. Ἀφήνει λοιπὸν ἓνα σημαντικὸ περιθώριο πρωτοβουλίας στὸ δάσκαλο, ὁ ὁποῖος «ὅταν μὲν τύχη τακτικὸῦ διδασκτῆριου καὶ τοῦ ἀναγκαίου ὕλικου, θέλει ἔχει ὅρον ἀπαράβατον τὴν κατὰ πάντα ἀκριβῆ τήρησιν τῶν διατάξεων τῆς ἐγκεκριμένης μεθόδου· ὅταν δὲ στερηῇται τῶν ἐπιτηδείων μέσων, λαμβάνων νύξιν ἀπὸ τ' ἀνωτέρω ἐκτεθέντα, ἐπινοεῖ κατὰ τὰς συμπιπτούσας περιπτώσεις, τοὺς καταλλήλους τρόπους εἰς κατανίκησιν τῶν προσπιπτόντων ἐμποδίων, στοχαζόμενος ὅτι ὁ σκοπὸς εἶναι αἱ πρόοδοι τῶν μαθητῶν»¹.

Ἡ πρώτη ἀναθεωρημένη ἐκδοσὴ τοῦ 'Οδηγοῦ τὸ 1842 δὲν περιέχει καμιά ἀναφορὰ γιὰ τὸν χώρον διδασκαλίας τοῦ «ἀνώτερου» ἢ «συνδιδασκτικοῦ» τμήματος τοῦ σχολείου, ἐνῶ στὶς ἐπανεκδόσεις τοῦ 1850 καὶ 1860 προβλέπεται στὶς περιπτώσεις ὅπου τὸ σχολεῖο συγκεντρώνει μεγάλο ἀριθμὸ μαθητῶν καὶ ὑπάρχει δεύτερος δάσκαλος ἢ ὑποδιδάσκαλος μιὰ χωριστὴ αἵθουσα γι' αὐτὸ τὸ μῆμα. Ἡ αἵθουσα αὐτὴ περιγράφεται ὡς «ἐν δωμάτιον εἰς μίαν τῶν στενωτέρων πλευρῶν τοῦ σχολείου, συνεχόμενον μετ' αὐτοῦ καὶ περιέχον τὰ ἀναγκαῖα θρανία καὶ γραφεῖα, πίνακας γεωγραφικοὺς κ.τ.λ. ὅσα συντείνουσιν

ἔχει πλάτος 6 πηχῶν. Ἀφαιρουμένων τῶν τεσσάρων πηχῶν διὰ περιστροφὴν τῶν παίδων μένουν δύο πῆχεις διὰ μῆκος τῶν θρανίων ὥστε κάθε θρανίον δὲν χωρεῖ παρὰ τέσσαρα παιδιά. Τὸ ὅποῖον προσκροῦει πολὺ εἰς τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον ἀπαιτοῦσαν εἰς κάθε θρανίον 14 παιδιά. Καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον δὲν χωρεῖ ἡ σάλα αβγδ' παρὰ 50 παιδιά. Διὰ νὰ χωρήσῃ ἡ σάλα αβγδ' περισσότερα παιδιά ἐστοχάσθην νὰ ἀφήσω τόπον διὰ ἡμικύκλια καὶ περιστροφὴν τῶν παίδων μόνον ἀπὸ τὰ τρία μέρη καθὼς φαίνεται εἰς τὸ σχέδιον II. Τότε γίνονται τὰ θρανία τέσσαρας πῆχεις κατὰ μῆκος καὶ ἡμποροῦν νὰ καθίσουν εἰς κάθε θρανίον ὀκτὼ παιδιά καὶ γίνονται 13 θρανία. "Οθεν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον χωρεῖ ἡ σάλα αβγδ' 100 παιδιά».

1. I.Π. Κοκκῶνης, 'Οδηγός... Νέος, ²1850, σ. 318-319.

εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν συνδιδασκτικῶν μαθημάτων»¹. Καμιὰ ἀπὸ τὶς ἐπανεκδόσεις τοῦ 'Οδηγοῦ δὲν περιλαμβάνει περισσότερο ἀναλυτικὴς προδιαγραφῆς σχετικὰ μὲ τὶς διαστάσεις καὶ τὴ διαρρύθμιση τῆς αἵθουσας τῆς συνδιδασκτικῆς. Ὡστόσο, οἱ ὀδηγίαι γιὰ τὴ διαδικασία τῆς διδασκαλίας² ὑπαινίσσονται ἓνα χῶρο μὲ ὀργάνωση παραπλήσια ἐκείνης τοῦ χῶρου τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς: βάθρο, θρανία τοποθετημένα σὲ σειρὲς ἀπέναντι στὸ βάθρο, ἡμικύκλια κατὰ μῆκος τῶν τοίχων κλπ.

Στὴ βάση αὐτῶν τῶν ὀδηγιῶν ὁ δημοδιδάσκαλος Ι. Δρατῆκης, ὁ ἴδιος ποὺ ὅπως εἶδαμε διευθύνει τὸ 1830 τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου στὸ Μεσολόγγι, προτείνει ἓνα τυπικὸ σχέδιο (εἰκ. 26) «σύνθετου», δηλαδὴ μὲ δύο τμήματα, δημοτικοῦ σχολείου³. Ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ αἵθουσα γιὰ 144 μαθητὲς εἶναι διαρρυθμισμένη σύμφωνα μὲ τὸ μοντέλλο ποὺ ἤδη περιγράψαμε. Ἡ συνδιδασκτικὴ αἵθουσα προβλέπεται γιὰ 40 μαθητὲς χωρισμένους σὲ δύο τάξεις. Οἱ δύο σειρὲς θρανία ποὺ τοποθετεῖ ὁ Δρατῆκης μποροῦν νὰ χωρέσουν λίγο περισσότερο ἀπὸ τοὺς μισοὺς μαθητὲς. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μαθημάτων ἢ μία ἀπὸ τὶς δύο τάξεις ἐργάζεται στὰ ἡμικύκλια ἢ διδάσκεται συγκεντρωμένη γύρω ἀπὸ τὸ βάθρο, ἐνῶ ἡ ἄλλη τάξη προετοιμάζει τὶς ἀσκήσεις τῆς καθισμένης στὰ θρανία. Στις ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις ὅπου θὰ χρειαστεῖ νὰ καθίσουν ὅλοι οἱ μαθητὲς χρησιμοποιοῦνται συμπληρωματικὰ κινητὰ θρανία.

Ὁ διαχωριστικὸς τοίχος ἀνάμεσα στὶς δύο αἵθουσες ἔχει σχεδιαστεῖ μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε μέσα ἀπὸ τὰ κατάλληλα ἀνοίγματα νὰ διευκολύνεται ἡ ἐπιβλεψὴ τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ τμήματος καὶ τοῦ ὑποδιδασκάλου ἀπὸ τὸ δάσκαλο ποὺ κάθεται στὴν ἑδρα. Αὐτὴ ἡ ὀπτικὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν δύο τάξεων ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἱεραρχικὴ σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στοὺς δύο διδάσκοντες. Σ' ὅτι ἀφορᾷ τοὺς ὑπόλοιπους χώρους τοῦ σχολείου —αὐλή, ἀποχωρητήρια, προαύλιο— καὶ τὴ σχετικὴ τους θέση, τὸ τυπικὸ σχέδιο τοῦ Δρατῆκη ἀκολουθεῖ ἀκριβῶς τὶς προδιαγραφῆς τοῦ 'Οδηγοῦ τοῦ 1842 ποὺ δὲν διαφέρουν καθόλου ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1830.

Γιὰ πενήντα λοιπὸν χρόνια καὶ μέχρι τὴν ἐπιβολὴ τῆς συνδιδασκτικῆς μεθόδου τὸ 1880, ποὺ πραγματοποιεῖται μέσα σ' ἓνα πλαίσιο γενικότερων μεταρρυθμίσεων γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ μιλήσουμε στὴ συνέχεια, τὸ ἐπίσημο πρότυπο τοῦ

1. Ι.Π. Κοκκώνης, 'Οδηγός... Νέος, σ. 7,³1860, σ. 17.

2. Ι.Π. Κοκκώνης, 'Οδηγός... Νέος, 1842, σ. 196-200· ²1850, σ. 212-221· ³1860, σ. 252-262.

3. Ι. Δρατῆκης, *Περὶ βελτιώσεως τῆς Δημοδιδασκαλίας, Φυλλάδιον Β'. Διοργανισμὸς Δημοτικῶν σχολείων*, Ἀθῆνα 1855. Ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ σπάνια σχέδια-τύπους ποὺ δημοσιεύτηκαν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ ιδιώτες. Πράγματι ἡ πρακτικὴ αὐτὴ, εὐρύτατα διαδεδομένη στὴ Γαλλία, εἶναι οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτη στὴν Ἑλλάδα, ὥστε γιατί οἱ ἐπίσημες, ἐξαιρετικὰ λεπτομερεῖς, προδιαγραφῆς κατηύθυναν πάντα τὴν κατασκευὴ τῶν σχολικῶν κτιρίων.

σχολικοῦ χώρου παραμένει οὐσιαστικά ἀμετάβλητο. Ἡ ἀλλαγὴ βρίσκεται κυρίως στὴν ἐγκατάλειψη τοῦ ἀξιωματικοῦ χαρακτήρα τοῦ προτύπου. Μπροστὰ στὶς δυσκολίες τῆς ἐφαρμογῆς ἀκόμα καὶ ἓνα ἐπίσημο κείμενο εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ ἀποδεχτῇ ὅτι οἱ προδιαγραφές μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ προαιρετικές, στοιχεῖο ἔμπνευσης περισσότερο παρὰ ὑποχρεωτικὸς μηχανισμός.

4. ΟΙ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

Πῶς μὲ βάση αὐτὲς τὶς προδιαγραφές κατασκευάζονται τὰ σχολικὰ κτίρια; Ποιές εἶναι οἱ ἐρμηνεῖες ποὺ δόθηκαν στὸ ἀρχικὸ πρότυπο. Ποιές ὀψεις τοῦ ὑπαισέρχονται στοὺς προβληματισμοὺς τῶν παραγόντων ποὺ παρεμβαίνουν στὴν κατασκευὴ καὶ τῶν χρηστῶν, καὶ μὲ ποῖο τρόπο; Αὐτὰ εἶναι μερικὰ σημεῖα ποὺ θὰ προσεγγίσουμε στὴ συνέχεια, συμπεριλαμβάνοντας στὸ σῶμα τῶν παραδειγμάτων μας καὶ τὰ κτίρια ποὺ παράχθηκαν κατὰ τὴν καποδιστριακὴ περίοδο, πράγμα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει ἡ συνέχεια τῶν προσώπων ποὺ συμμετέχουν (δημόσιοι ὑπάλληλοι, ἀρχιτέκτονες-μηχανικοί, δάσκαλοι), καθὼς καὶ ἡ συνέχεια τῶν κανονισμῶν ποὺ καθορίζουν τὸ πλαίσιο τῆς δραστηριότητάς τους.

Ἡ συνειδητοποίηση τοῦ σχολικοῦ κτιρίου ὡς χώρου κλειστοῦ καὶ προστατευμένου ἀπὸ κάθε δραστηριότητα ἡθικὰ ἢ φυσικὰ βλαβερὴ ἐκδηλώνεται μὲ καθαρότητα ἀπὸ τὴν ἀρχή. Θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναφέρουμε πολλαπλὰ παραδείγματα. Τὸ 1838 ὁ δάσκαλος τῆς Πρόνοιας στὸ Ναύπλιο θεωρεῖ ὅτι ὁ παλιὸς στρατώνας ποὺ παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸ κράτος στὸ δῆμο καὶ μὲ κάποιες μετατροπές χρησιμοποιεῖται γιὰ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο εἶναι «ἀρκετὰ κατὰλληλον ὡς πρὸς τὴν τοποθεσίαν [...] ὃν εἰς μέρος κεντρικὸν μὴ συνεχόμενον μ' ἄλλας οἰκίας»¹. Τὸ 1843 στὴν Ἑρμούπολη ἀπαγορεύεται ἡ μετατροπὴ μιᾶς αἰθουσας σὲ χῶρο λατρείας διαμαρτυρομένων, γιατί αὐτὴ ἡ αἰθουσα γειτνιάζει μὲ ἓνα σχολεῖο². Ὁ σύμβουλος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας Π. Παπαδόπουλος, στὴν ἐκθεση ἐπιθεώρησης τῶν δημοτικῶν σχολείων τῆς Ἑρμούπολης μὲ ἡμερομηνία 21 Ὀκτωβρίου 1863, θεωρεῖ ὅτι ἡ γειτνίαση τοῦ δημοτικοῦ σχολείου κορασίων καὶ τοῦ σχολείου τῶν καθολικῶν μοναχῶν εἶναι «πολλαπλῶς ἐπιβλαβὴς» καὶ ἀπ' αὐτὴν «πηγάζωσι πολυειδῶς σκάνδαλα»³. Στὰ 1874 ὁ δήμαρχος τοῦ Ναυπλίου ἀρνεῖται νὰ νοικιάσει ἓνα σπίτι στὸ χωριὸ Τζαφέραγα γιὰ νὰ στεγάσει τὸ σχολεῖο μόνο καὶ μόνο γιατί εἶναι συνεχόμενο μὲ μιὰ ταβέρνα⁴. Καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ συνεχίσουμε τὶς ἀναφορές.

1. Δ.Α.Ν., φάκ. 13.33/1838, 'Ο διδάσκαλος πρὸς τὸν δήμαρχο, 10 Ἰουνίου 1838.

2. Ι.Α.Δ.Ε., σειρὰ ΙΕκπ., φάκ. 1α/ζ, 'Ο δήμαρχος πρὸς τὸν νομάρχην, 10 Μαρτίου 1843.

3. Ι.Α.Δ.Ε., σειρὰ ΙΕκπ., φάκ. 1α/3α.

4. Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1874, 'Ο δήμαρχος πρὸς τὸν νομάρχην, 5 Αὐγούστου 1874.

Αὐτὲς οἱ προφυλάξεις, ποὺ ἀντανακλοῦν σὲ κάποιο βαθμὸ τὶς προκαταλήψεις τοῦ συγκεκριμένου πληθυσμοῦ περνοῦν ὀρισμένες φορὲς σὲ δεύτερο πλάνο κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντα. Στὸ Ναύπλιο, γιὰ παράδειγμα, τὸ 1836 ὁ νομάρχης ἀπαγορεύει νὰ κατοικήσει ἡ δασκάλα στὸ κτίριο ποὺ στεγάζει τὸ σχολεῖο τῶν κορασίων, παρόλο ποὺ διατίθεται ὁ σχετικὸς χώρος, γιατί «ἔχει οἰκογένειαν καὶ σχέσεις»¹. Τὸ 1849 δὲν εἶναι ἀνεκτὴ οὔτε ἡ παρουσία τῆς οἰκογένειας ἐνὸς ἱερέα στὸ ἰσόγειο τοῦ νοικιαζόμενου σπιτιοῦ ποὺ στεγάζει τὸ προηγούμενο σχολεῖο καὶ ἀποφασίζεται ἡ ἐκκένωσή του (διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ἀποκλειστικῶς τὸ κατὰστημα ἅπαν ὡς διδασκῆριον)². Ὡστόσο τὸ 1873 ὁ δῆμος ἀποφασίζει τὴν κατασκευή ἐνὸς νέου κτιρίου γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σχολεῖο τῶν κορασιῶν, σ' ἓνα οἰκὸπέδο ἀκριβῶς δίπλα στὴν ψαραγορά, τὸ ὁποῖο ἔχει παραχωρηθεῖ δωρεάν ἀπὸ τὸ κράτος³. Καὶ οἱ τοπικὲς ἐφημερίδες θρηνοῦν καὶ περιγράφουν μὲ τὰ σκοτεινότερα χρώματα μελλοντικὲς σκηνὲς ἀνάμεσα στὰ «ἀθῶα κοράσια» καὶ τοὺς «τροφίμους τῶν οἰνομαγειρίων» ποὺ περιβάλλουν τὴν ἀγορά⁴.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ γηπέδου τοῦ σχολείου δὲν καθοδηγεῖται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ φροντίδα νὰ προστατευτοῦν τὰ παιδιὰ ἀπὸ τοὺς «πειρασμοὺς» τῆς ζωῆς ἢ τοῦ δρόμου ἢ ἀκόμη ἀπὸ ἐκείνους ἐνὸς πραγματικοῦ ἢ ὑποτιθέμενου θρησκευτικοῦ προσηλυτισμοῦ. Ἀποτελεῖ ἐπίσης ἀντικείμενο τῶν πολεοδομικῶν προβληματισμῶν τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ διπλὴ σκοπιά: νὰ ὀργανωθεῖ καλύτερα ἡ λειτουργία ἀλλὰ καὶ τὸ θέαμα τῆς πόλης χάρις στὴν κατάλληλη κατανομή τῶν ἐξοπλιστικῶν κτιρίων. «Κάθε θέσις δημοσίου κτηρίου, πρέπει νὰ εἶναι ἐπιτήδειος εἰς τὸν σκοπὸν, διὰ τὸν ὁποῖον κτίζεται. Τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον ἀπαιτεῖ θέσιν κεντρικὴν τῆς πόλεως [...] Παρόμοια δημόσια κτήρια πρέπει νὰ κτίζωνται ὅσον τὸ δυνατόν εἰς τὰ ἐπιφανέστερα μέρη τῶν πόλεων, διὰ νὰ φέρῃ στολισμὸν εἰς αὐτάς καὶ διὰ νὰ εἶναι ὑπ' ὄψιν τοῦ καθ' ἑνός», γράφουν στὰ

1. Δ.Α.Ν., φάκ. Σ41/1835, 'Ο δήμαρχος πρὸς τὸ νομάρχη, 7 Μαΐου 1835, καὶ φάκ. Σ41/1836, 'Ο νομάρχης πρὸς τὸν δήμαρχο, 6 Ἰουνίου 1836.

2. Δ.Α.Ν., φάκ. Π/1849, 'Ο δήμαρχος πρὸς τὸν δ.μ., ἀστυνόμο, 10 Μαΐου 1849, καὶ φάκ. Π1/1851, 'Ἡ ἐπιθεωρητικὴ ἐπιτροπὴ πρὸς τὸν δήμαρχο, 10 Ἰανουαρίου 1851.

3. Δ.Α.Ν., Πρακτικὰ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου, κατὰστιχο ἀρ. 12, Συνεδρίασις τῆς 9 Μαρτίου 1873.

4. *Εὐθὺνη*, τόμ., Α', ἀρ. 9, 25 Ἰουνίου 1877. Πβ.: «Ἐὰν δὲ χρειάζεται νὰ διέρχεται ἡ μαθητρία μακρὰς ὁδοὺς καὶ ἀγνιάς καὶ ἀγορὰν καὶ ἐργαστήρια, ἕως φθάσῃ εἰς τὸ σχολεῖον, καὶ τοῦτο πολλάκις τῆς ἡμέρας, τότε τῇ ἀληθείᾳ τὸ κακὸν ἀποβαίνει ἀφόρητον [...] Διότι ὡς πολλάκις ἐρρέθη φύσει ἡ γυνὴ ἔχει πολλὴν τὴν ἐρεθιστικότητά καὶ τὴν αἰσθησιν, καὶ ὑπόκειται πολλῷ μᾶλλον ἢ ὁ ἀνὴρ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐντυπώσεις δι' ὧν κατ' ὀλίγον σχηματίζει παραστάσεις, ἐν αἷς καὶ ἐμμένει καὶ διαβιῶι. Ὑπὸ τοιαύτας λοιπὸν καθ' ἡμέραν ἐπαναλαμβανόμενας καὶ φαύλως ποικιλλομέναις ἐντυπώσεις εἰς ποίαν σφαῖραν παραστάσεων καὶ εἰκόνων καὶ αἰσθημάτων θὰ διάγῃ ἡ κόρη αὐξηθεῖσα;» (Κ.Σ. Ξανθόπουλος, *Πρώτη καὶ μέση ἐκπαίδευσις καὶ περὶ ἀνατροφῆς τῶν κορασιῶν*, Ἀθήνα 1873, σ. 257).

1830 ὁ Κλεάνθης καὶ ὁ Schaubert, μὲ ἀφορμὴ τὸ σχολεῖο τῆς "Υδρας¹.

Τὸ διάταγμα τῆς 3 Ἀπριλίου 1835 «Περὶ Ὑγιεινῆς κατασκευῆς πόλεων καὶ κωμῶν»² ποὺ ἀναφέρεται στὸ σχεδιασμὸ τῶν νέων οἰκισμῶν τοῦ Βασιλείου, εἰσάγει μιὰ διάκριση μεταξὺ πόλεων καὶ χωριῶν ὡς πρὸς τὶς προδιαγραφὰς χωροθέτησης τῶν δημόσιων κτιρίων: «Θέλει μάλιστα ἐπιτύχει τὸν προκείμενον σκοπὸν ἢ θέσις τῶν κωμῶν, ἂν τὰ δημόσια καταστήματα, οἷον ἡ ἐκκλησία, τὸ σχολεῖον, τὸ πρεσβυτερεῖον, τὸ ξενοδοχεῖον, τὸ δημαρχεῖον καὶ τὰ τοιαῦτα εὐρίσκωνται περὶ τὸ μέσον τῆς κώμης» αἱ δὲ οἰκίαι τῶν χωρικῶν, πέριξ αὐτῶν εἰς τετραγωνικὸν ἢ κυκλοειδὲς σχῆμα» (ἄρθρ. 10). Ἡ πρόθεσις ἐξωραϊσμοῦ εἶναι σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἔντονα διαποτισμένη ἀπὸ μιὰ ἐκπαιδευτικὴ διάθεσις. Γιὰ τὶς πόλεις, ὅπου τὰ ἐξοπλιστικὰ κτίρια εἶναι περισσότερα, ὁ νόμος ἀφήνει στοὺς ἀρχιτέκτονες ποὺ θὰ συντάξουν τὰ πολεοδομικὰ σχέδια τὴν ἐπιλογὴ τῆς θέσης τους, ὀρίζοντας μόνο ὅτι «τὰ δημόσια κτίρια θέλουσι κατατάττεσθαι ἀρμοδίως ἐντὸς τῆς πόλεως εἰς ὅσον ἔνεστιν ἐλευθέρους (ἀναπεπταμένους) τόπους» (ἄρθρ. 16).

Βλέπουμε λοιπὸν στὰ πολεοδομικὰ σχέδια τοῦ 19ου αἰ., πόλεων τόσο διαφορετικῶν μεταξὺ τους ἀπὸ ἄποψιν μεγέθους καὶ σημασίας ὅπως ἡ Κρίσσα (εἰκ. 27), ἡ Ἐρέτρια (εἰκ. 28), ἡ Ἐρμούπολη (εἰκ. 29), ἡ ὁ Πειραιὰς (εἰκ. 30), τὸ σχολικὸ κτίριο νὰ τοποθετεῖται σὲ κάποια πλατεία, συνήθως κεντρικὴ, εἴτε μόνο του —ὅπως στὴν Ἐρμούπολη— εἴτε ἐντεταγμένο σ' ἓνα εὐρύτερο σύνολο πολιτιστικῶν κτιρίων —ὅπως στὴν Ἐρέτρια—, ἢ κοντὰ σὲ ἄλλου τύπου δημόσια κτίρια —ὅπως στὴν Κρίσσα καὶ στὸν Πειραιὰ.

Ὁ συνδυασμὸς σχολικὸ κτίριο/πλατεία δὲν προκύπτει μόνο ὡς ἐφαρμογὴ τῶν αἰσθητικῶν ἀρχῶν ὁργάνωσης τοῦ θεάματος τῆς πόλης. Αὐτὴ ἡ διάταξις, ὅπου ἡ πλατεία γίνεται «χῶρος-φραγμός», προφυλάσσει τὴ διεξαγωγὴ τῆς διδασκαλίας ἀπὸ τοὺς ἀντιπερισπασμοὺς τῆς ζωῆς τοῦ δρόμου, ἐπιτρέποντας συγχρόνως στὸ σχολεῖο νὰ βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ πρὸς ἐκπαίδευσιν πληθυσμοῦ³. Ἀκριβῶς λόγῳ αὐτῆς τῆς διπλῆς ποιότητάς του, αἰσθητικῆς-συμβολικῆς καὶ λειτουργικῆς-παιδαγωγικῆς, ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς συναντᾶται συχνά,

1. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 565, σ. 1233, "Ἐκθεσις τῆς 5 Αὐγούστου 1830.

2. Ε. Μανιτάκης, *Ἐγχειρίδιον*, ὅ.π., σ. 134 κ.ἐξ.

3. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ ἐπιχείρημα ποὺ προβάλλει ὁ διοικητὴς Σύρου ὑπὲρ τῆς θέσης τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου ποὺ προτείνει τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιον τῆς Ἐρμούπολης τοῦ 1837: «Καταλληλοτέρα διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ σχολείου θέσις εἶναι ἡ προσδιορισθεῖσα εἰς τὸ σχέδιον αὕτη ὅχι μόνον εἶναι κεντρικωτέρα, ἀλλ' ἔχει καὶ τὸ πλεονέκτημα τοῦ νὰ μὴν κεῖται εἰς λεωφόρον [...] Εἰς τὴν σπουδῇ τῶν μαθημάτων ἀπαιτεῖται ἡσυχία [...] Νὰ ἐγκαταλειψώμεν ἤδη τὴν θέσιν ἥτις ἐνώνει εἰς τὸ ἓν καὶ τὸ ἄλλο πλεονέκτημα, ἡθέλαμεν βαθίσαι ἐναντίον τοῦ ὀρθοῦ λόγου» (Ι.Α.Δ.Ε., σειρὰ ΙΕκπ., φάκ. 1α/ιγ, ὁ διοικητὴς Σύρου πρὸς Δήμαρχον Ἐρμούπολεως, 6 Φεβρουαρίου 1838).

όχι μόνο στα ρυμοτομικά σχέδια αλλά και στην πραγματικότητα στις πόλεις και στα χωριά του 19ου αιώνα.

Για το σχεδιασμό ενός αλληλοδιδασκτικού σχολείου, οι αρχιτέκτονες-μηχανικοί ακολουθούν τις προδιαγραφές του 'Οδηγοῦ κυρίως σε 6,τι ἀφορᾷ τὸ σχῆμα καὶ τὶς διαστάσεις τῆς αἵθουσας διδασκαλίας (βλ. εἰκ. 20, 21, 23, 25, 32, 33, 34). Ἰδιαίτερη προσοχὴ δίνεται στὰ ἀνοίγματα. Πράγματι τὸ ζήτημα τοῦ φωτισμοῦ, τοῦ ἡλιασμοῦ καὶ τοῦ ἀερισμοῦ ἐπανερχεται συνεχῶς στὸ λόγο ὄλων τῶν συμμετεχόντων. Τὸ 1830 οἱ ἑφοροὶ τοῦ σχολείου τῆς Μικρομάνης θεωροῦν ὅτι δὲν μποροῦν νὰ φοιτήσουν περισσότερο ἀπὸ 100 παιδιὰ στὸ σχολεῖο, παρόλο ποὺ ἡ ἐκκλησία ποὺ χρησιμεύει ὡς διδασκῆριο μπορεῖ νὰ χωρέσει 150. 'Ο λόγος ποὺ προβάλλουν εἶναι ὅτι ὁ ἀέρας ἀνανεώνεται δύσκολα ἐπειδὴ τὰ παράθυρα εἶναι μικρά, καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀπειλήσει τὴν ὑγεία τῶν παιδιῶν ἀν' αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τους¹. Στὰ 1878, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ δασκάλου, κόβονται τὰ δύο δέντρα ποὺ βρίσκονται μπροστὰ ἀπὸ τὸ σχολεῖο τῶν ἀρρένων στὸ Ναύπλιο, γιατί ἐμποδίζουν τὸν φωτισμὸ τῆς αἵθουσας². Στὰ 1873, τὸ δημοτικὸ συμβούλιο τοῦ Ναυπλίου κρίνει ἀκατάλληλο τὸ σπῖτι ποὺ νοικιάζεται γιὰ σχολεῖο τῶν κοριτσιῶν ἐπειδὴ δὲν τὸ βλέπει ἥλιος καὶ βλάπτεται ἔτσι ἡ ὑγεία τῶν μαθητριῶν ποὺ πάσχουν ὅλες ἀπὸ «ἀναιμία»³. Ἔτσι, στὶς περιπτώσεις ὅπου τὸ γῆπεδο τὸ ἐπιτρέπει, ἀνοίγονται παράθυρα σὲ ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς αἵθουσας (βλ. εἰκ. 20, 21, 25, 34), ἀκόμα καὶ στὸν τοῖχο ποὺ βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὸ βάθρο, λύση ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ λογικὴ τοῦ 'Οδηγοῦ, ἀφοῦ ἡ ἀντηλιὰ ἐμποδίζει τὴν ἐπιτήρηση ὄλων τῶν μαθητῶν ἀπὸ τὸ δάσκαλο⁴.

Ἄν καὶ ἡ διάταξη τοῦ 'Οδηγοῦ γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν παραθύρων δύο μέτρα πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος δὲν ἐφαρμόζεται πάντοτε (βλ. εἰκ. 32, 33, 34), ὡστόσο ἡ ὀπτικὴ ἀπομόνωση τῆς αἵθουσας ἀπὸ τὸ δρόμο παραμένει σημαντικὸ ζήτημα, κυρίως γιὰ τὰ σχολεῖα τῶν θηλέων. Στὸ Ναύπλιο, γιὰ παράδειγμα, τὸ 1877, θεωρεῖται ὅτι τὰ παράθυρα τοῦ νεόκτιστου δημοτικοῦ διδασκηρίου τῶν κορασίων (βλ. εἰκ. 40) δὲν εἶναι ἀρκετὰ ὑπερυψωμένα, ἀν καὶ ἀπέχουν δύο μέτρα ἀπὸ τὸ ἔδαφος, καὶ θεωρεῖται λάθος, ὅτι τὸ σχολεῖο δὲν τοποθετήθηκε σὲ

1. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τεκμ. ἀρ. 474, σ. 1010-1011.

2. Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1878, ὁ διδασκαλὸς πρὸς τὸ δήμαρχο, 18 Νοεμβρίου 1878.

3. Δ.Α.Ν., Πρακτικὰ Δημοτικοῦ Συμβουλίου, κατάστιχο ἀρ. 12, συνεδρίασις τῆς 9 Μαρτίου 1873.

4. 'Ο μηχανικὸς Α. Πάγκαλος, ποὺ ἐπεξεργάζεται στὰ 1847 τὸ σχέδιο γιὰ ἓνα σχολεῖο θηλέων στὸ Ναύπλιο, προτείνει τὴν κατασκευὴ ἐνὸς κτιρίου σὲ τρία ἐπίπεδα —ὕψοιο, ὑπερυψωμένο ἰσόγειο καὶ ὄροφο— καὶ τοποθετεῖ τὸ σχολεῖο στὸν ὄροφο. Ἡ λύση αὐτὴ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ξεπεράσει τὸ ἐμπόδιο ποὺ ἀποτελεῖ ἡ μεγάλη κλίση τοῦ ἐδάφους καὶ νὰ ἔχει μιὰ αἵθουσα διδασκαλίας μὲ «ὅλα τὰ μέτωπα ἐκτεθειμένα εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν» (Δ.Α.Ν., φάκ. Κ22-28/1848, ἔκθεσις τῆς 26 Ἰουνίου 1847).

δροφο¹. 'Ο μηχανικός Πάγκαλος, στὸ σχέδιο γιὰ τὸ σχολεῖο τῶν θηλέων στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε παραπάνω, καὶ τὸ ὁποῖο δὲν κατασκευάστηκε, τοποθετεῖ τὰ παράθυρα 1,20 μ. πᾶνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ ἐπιπλέον σχεδιάζει κατὰ μῆκος τῆς ὄψης τῆς αἵθουσας πρὸς τὸ δρόμο στοὰ «ἥτις θέλει χρησιμεύσει εἰς τὸ νὰ κρύπτει τὴν ὄρασιν τῶν κορασίων ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα»².

Τὸ προστώο ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν σχολικῶν κτιρίων ἀρκετὰ διαδεδομένο (εἰκ. 24, 31, 32, 33, 34, 39). Χρησιμοποιεῖται σὰν χῶρος μετάβασης στὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ εἴσοδος στὴν αἵθουσα γίνεται κατευθεῖαν ἀπὸ τὸ δρόμο, καὶ συγχρόνως τονίζει τὴν εἰκόνα τοῦ σχολείου ὡς δημόσιου κτιρίου.

Στὴ διαμόρφωση αὐτῆς τῆς «ἐπίσημης» εἰκόνας τοῦ σχολείου συνεισφέρει ἐπίσης ἡ συμμετρία καὶ ἡ ἐπανάληψη ποὺ ἐπιδιώκεται στὴν τοποθέτηση τῶν ἀνοιγμάτων. Στὸ συμβόλαιο γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ σχολείου τῆς Καρύταινας³ (βλ. εἰκ. 20) γίνεται εἰδικὴ ἀναφορὰ σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Τὸ 1830 ὁ Κλεάνθης καὶ ὁ Schaubert διαμαρτύρονται γιατί ὁ μάστορας ποὺ εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ σχολείου τῆς Ὑδρας δὲν σεβάστηκε τὴν συμμετρίαν τῶν ἀνοιγμάτων⁴, ἐνῶ στὰ 1838 ὁ δήμαρχος Ἐρμουπόλεως εὐχαριστεῖ τὸ νομομαχανικὸ Weiler γιὰ τὴ «συμμετρίαν καὶ καταλληλότητα» τοῦ σχεδίου του γιὰ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο⁵.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Ὑπουργεῖο, καὶ ὁ Κοκκίνης εἰδικότερα, ἐπιμένουν στὴν ἀπλὴ μορφή ποὺ πρέπει νὰ ἔχει τὸ σχολικὸ κτίριο⁶ —στάση ποὺ ἐκφράζει περισσότερο τὴν ἀνάγκη οἰκονομίας παρὰ μιὰ αἰσθητικὴ ἀντίληψη—, τὸ σχολεῖο ἀρχίζει νὰ γίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μορφολογίας του ἓνα ἐπίσημο κτίριο. Στὰ ἀστικά κέντρα, καὶ γιὰ τὰ διδασκτῆρια ποὺ σχεδιάζουν διπλωματοῦχοι ἀρχιτέκτονες μηχανικοί, ἡ χρησιμοποίησις τῶν κλασικῶν ρυθμῶν στὴ σύνθεση τῶν ὅψεων γενικεύεται γύρω στὰ 1880 (εἰκ. 39, 40). Ἀντίθετα στὶς κωμοπόλεις καὶ στὰ χωριά, ὅπου συνεχίζεται ἡ κατασκευὴ μὲ τὶς παραδοσιακὰς μεθόδους σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰ. καὶ ὅπου δὲν ὑπάρχει παρέμβαση ἀρχιτέκτονα, τὰ σχολικὰ κτίρια δικαιωνίζουν τὸν τύπο τῆς ἀγροτικῆς κατοικίας, γυμνῆς ἀπὸ κάθε διακοσμητικὸ στοιχεῖο (βλ. εἰκ. 35, 36, 37, 41, 42).

1. *Εὐθύνη*, τ. Α, ἀρ. 9, 15 Ἰουνίου 1877.

2. Δ.Α.Ν., φάκ. Κ22-28/1848, ἐκθεσις τῆς 20 Ἰουνίου 1847.

3. Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Οἱ παραδοσιακοὶ χτίστες...*, ὁ.π., σ. 180-181.

4. Α. Δασκαλάκης, *Κείμενα...*, ὁ.π., τευχ. ἀρ. 709, σ. 1517-1518.

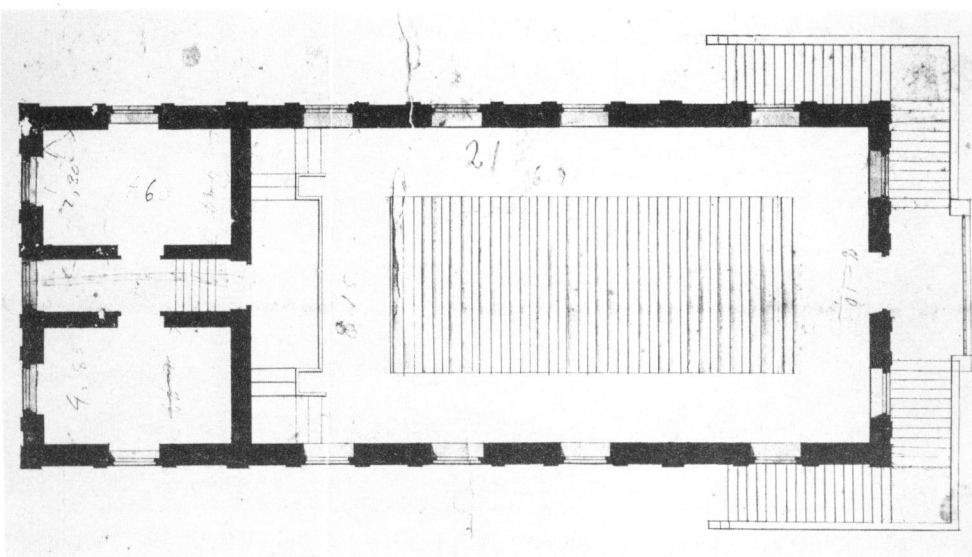
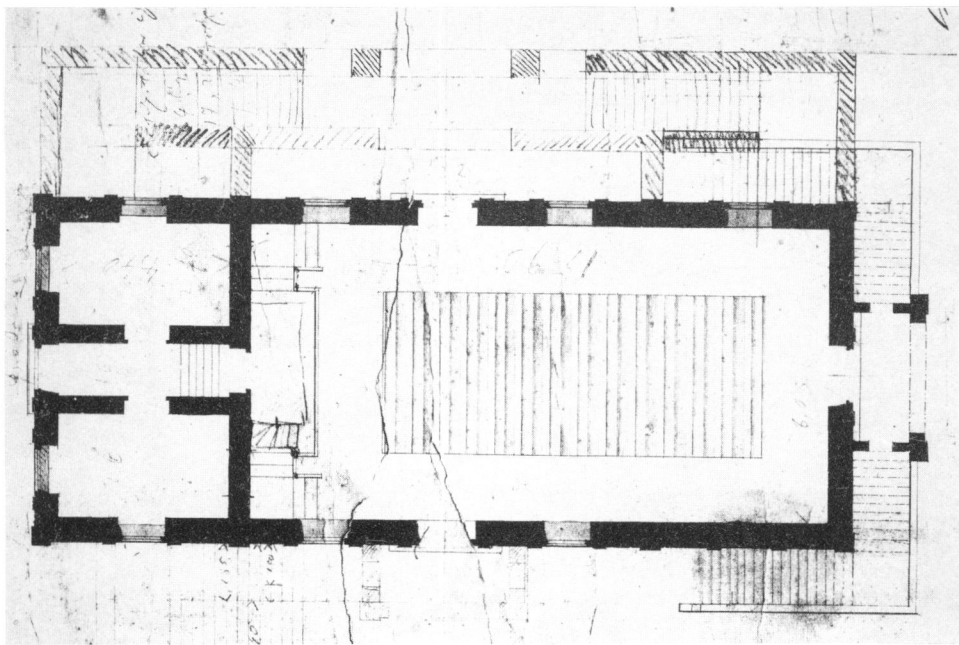
5. Ι.Α.Δ.Ε., σειρὰ ΙΕκπ., φάκ. 1α/δ, ὁ Δήμαρχος Ἐρμ. πρὸς νομομαχανικὸν Κυκλάδων, 5 Αὐγούστου 1838.

6. «Αἱ δὲ νέαι οἰκοδομαὶ τῶν δημοτικῶν σχολείων δὲν ἀπαιτεῖται, ὡς καὶ ἄλλοτε σᾶς εἴπομεν νὰ εἶναι λαμπραὶ» (Ἐγκύκλιος ἀρ. 11032/26 Μαρτίου 1837, στὸ Γ. Ζηνόπουλος καὶ Θ. Δηλιγιάννης, *Ἑλληνικὴ νομοθεσία...*, ὁ.π., τ. ΣΤ', σ. 445-447).

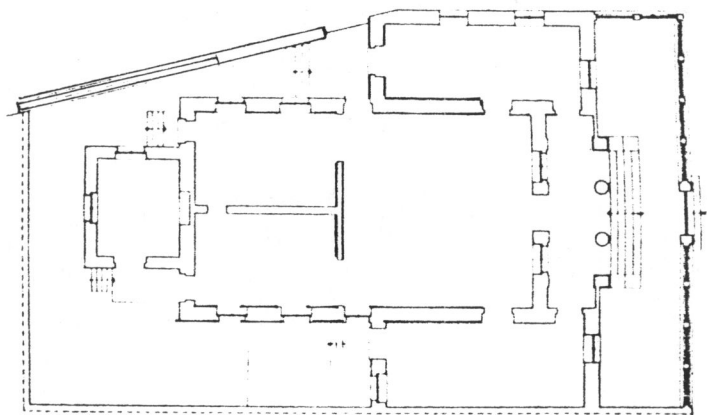
‘Ο χωρισμός τοῦ δημοτικοῦ σχολείου σέ δύο τμήματα δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἄμεσες ἐπιπτώσεις στὸ σχεδιασμὸ τῶν σχολικῶν κτιρίων. Ἔως περίπου τὰ 1870, ἡ κάτοψή τους ὁργανώνεται σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἀλληλοδιδασκατικῆς μεθόδου. Στὶς περιπτώσεις τῶν σχολείων μὲ μεγάλο ἀριθμὸ μαθητῶν καὶ ὑποδιδάσκαλο, προστίθεται ἓνα μικρότερο δωμάτιο σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ μεγάλη ἀλληλοδιδασκατικὴ αἴθουσα καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ σχετικὴ θέση καθορίζεται ἀπὸ τὶς ἰδιομορφίες τοῦ γηπέδου¹. Μόνο στὴ δεκαετία 1870-1880 βλέπουμε νὰ πολλαπλασιάζονται οἱ χῶροι τοῦ διδασκῆριου καὶ νὰ γίνεται περισσότερο σύνθετη ἡ κάτοψη (βλ. εἰκ. 38, 39, 40, 41, 42). Περισσότερες αἴθουσες, γραφεῖο, διάδρομοι: τὰ στοιχεῖα μιᾶς νέας ὁργάνωσης τοῦ σχολικοῦ χώρου, κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους πρὶν ἀκόμη θεσμοθετηθεῖ τὸ πρότυπο αὐτῆς τῆς νέας ὁργάνωσης.

Τέλος, στὰ δημοτικὰ ἀρχεῖα βρίσκουμε μεγάλο ἀριθμὸ τεκμηρίων —ἐκθέσεις δασκάλων καὶ ἐπιθεωρητικῶν ἐπιτροπῶν, ἀλληλογραφία τοπικῶν ἀρχῶν καὶ Νομάρχῃ κλπ.—, ποὺ θίγουν ὅλες τὶς ὀψεις τῶν ὑλικῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ σχολείου: αἰτήσεις γιὰ τὴν παράδοση τοῦ ὑλικοῦ καὶ τῶν ἐπίπλων ποὺ προβλέπει ὁ Ὁδηγός, κατασκευὴ ἀποχωρητηρίων καὶ παροχὴ νεροῦ στὴν αὐλὴ τοῦ σχολείου, διάνοιξη ἢ κλείσιμο παραθύρων, ἐπισκευὴ πατωμάτων, παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν καθαριότητα καὶ τὴν ὑγιεινὴ θέση τοῦ σχολείου κλπ. Τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προβάλλονται μαρτυροῦν, τουλάχιστον ἀπὸ τὴ μεριὰ τῶν δασκάλων, ἔντονη συνείδηση ὅτι ἡ κατ’ἀλληλὴ διευθέτηση τοῦ κτιρίου εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴ διδασκαλία καὶ ὅτι τὸ σχολεῖο εἶναι πρῶτα ἀπ’ ὅλα ἓνας χῶρος ἐξειδικευμένος, κλειστὸς καὶ προστατευμένος. Τὸ 1889 45% τῶν σχολείων στεγάζονται σὲ κτίρια ἀποκλειστικὰ ἀφιερωμένα σ’ αὐτὴν τὴ χρήσῃ. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι πιὰ ἀρκετό.

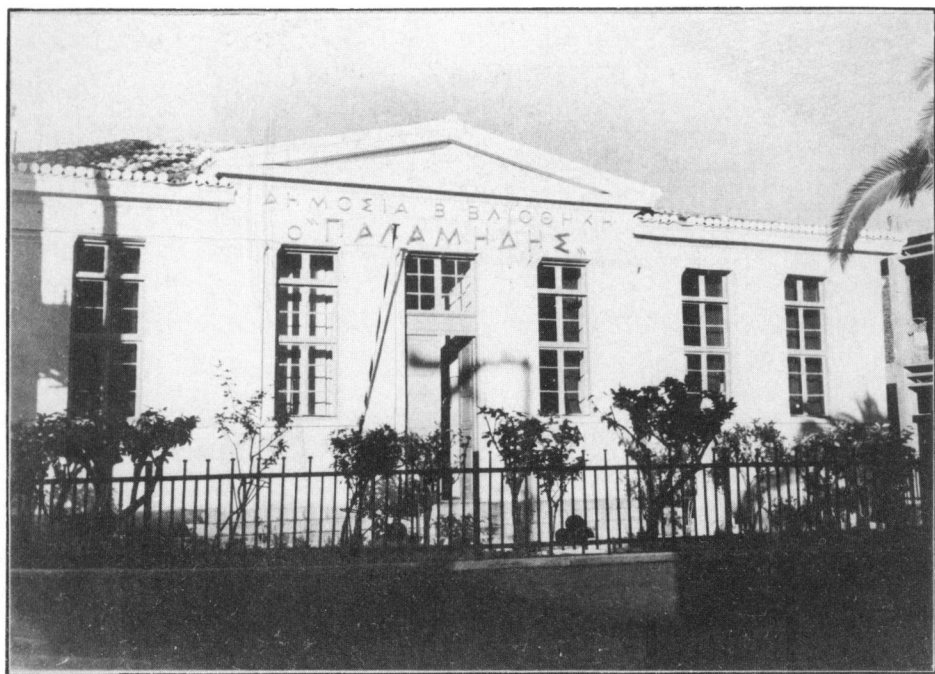
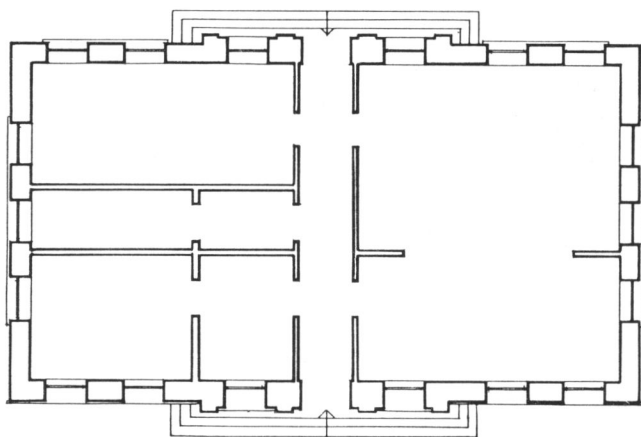
1. Βλ. γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ ἀλληλοδιδασκατικοῦ ἀρρένων στὸ Ναύπλιο τὸ 1843: Δ.Α.Ν., φάκ. Ρ36,37/1842 καὶ Ρ36/1843. Φαίνεται ὅτι οἱ δύο αἴθουσες ἦταν συνεχόμενες χωρὶς κἀν διαχωριστικὸ τοῖχο ἀνάμεσά τους (βλ. Δ.Α.Ν., φάκ. 056/1855, ‘Ο νομάρχῃς πρὸς τὸ δῆμαρχο, 12 Ἰαν. 1855, ὅπου γίνεται σύσταση «νὰ διαφραχθῇ τὸ ἰδιαιτερον δωμάτιον χρησιμεῦον ἤδη ὡς συνδιδασκικὸν Σχολεῖον πρὸς διαχωρισμὸν τούτου ἀπὸ τὸ Γενικὸν Διδασκῆριον»). Γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ κεντρικοῦ ἀλληλοδιδασκατικοῦ σχολείου στὴν Ἐρμούπολη τὸ 1846 βλ.: Ι.Α.Δ.Ε., Πρακτικὰ τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου, κατ’ἀστίχο Π1, συνεδριάσεις τῆς 14 Μαρτίου 1846.



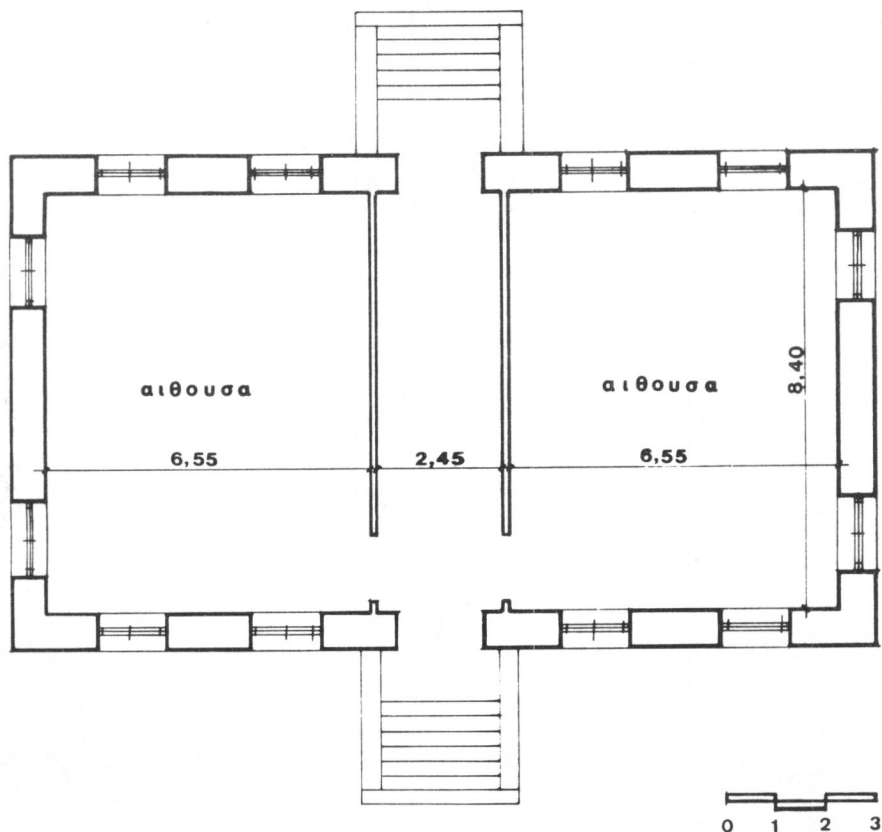
38. Σχέδιο για ένα δημοτικό σχολείο στην Έρμούπολη, 1869, ἀρχ. Ν.Ι. Σοῦτσος.
α' Κάτοψη ἰσογείου. β' Κάτοψη ὀρόφου.



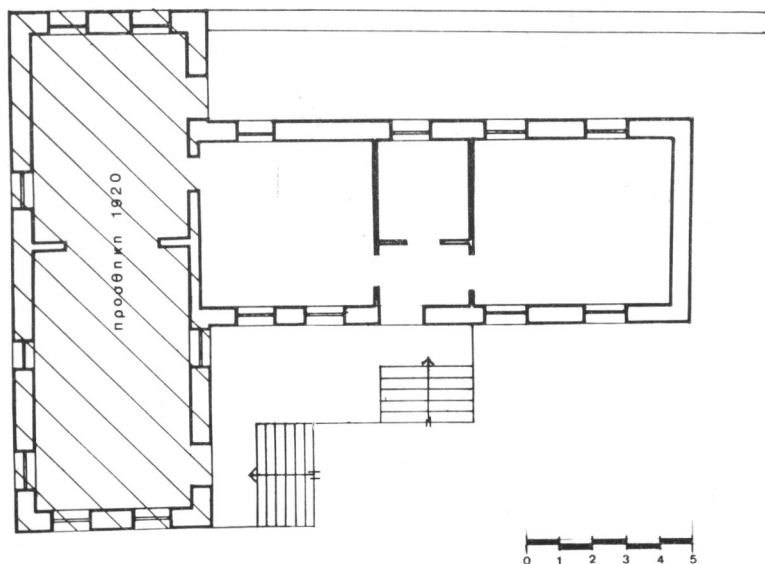
39. Δημοτικό σχολείο στην Αθήνα, ὁδὸς Ἀδριανοῦ καὶ Φλέσσα, 1876.
α' Κάτοψη. β' Ὅψη πρὸς τὴν ὁδὸ Ἀδριανοῦ.



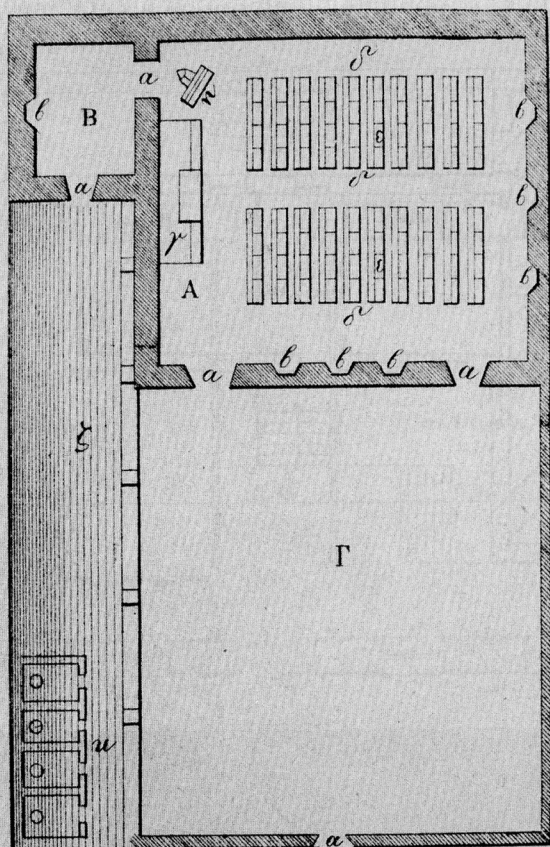
40. Δημοτικό σχολείο στὸ Ναύπλιο, 1877, ἀρχ. Ν. Πουρνάρας.
α' Κάτοψη. β' Κύρια ὄψη.



41. Δημοτικό σχολείο στην Πρόνοια (Ναύπλιο), 1878, άρχ. Ν. Πουρνάρας.

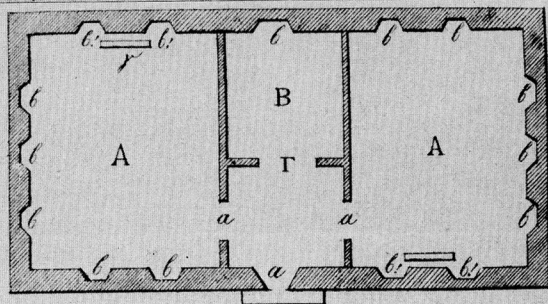


42. Δημοτικό σχολείο Λιμνῶν Ἀργολίδος (περ. 1880).
α' Κάτοψη, β' Όψη ἀπὸ τὴν αὐλή.



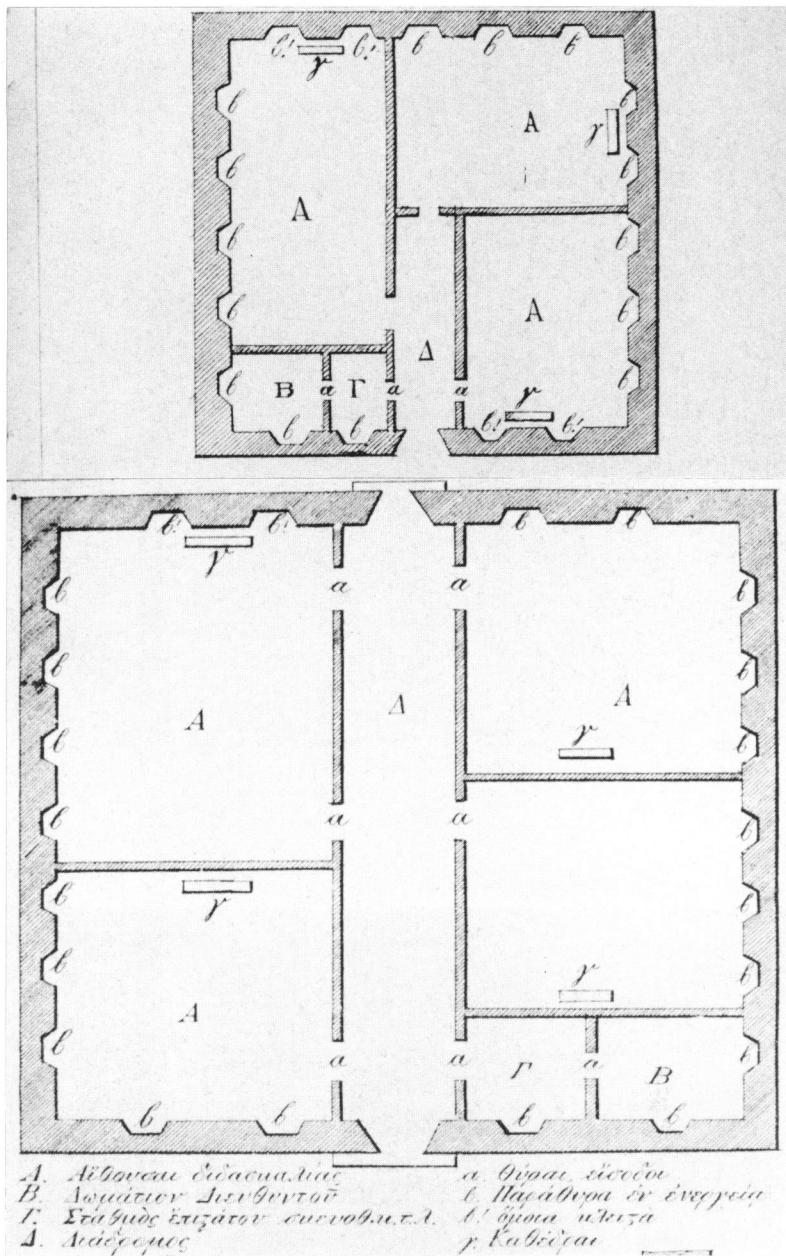
α

- Α. Αίθουσα διδασκαλίας
 Β. Γραφεῖον διδασκάλων
 Γ. Αὐλὴν
 α. Θύραι εἰσόδου
 β. Παράθυρα
 γ. Καθέζον τῶν διδασκάλων
 δ. Διαιτήσιον
 ε. Βάθρα μαθητῶν με 4 θέσεις
 η. Θέσεις ἀναγνώστηριον
 ζ. Στῶν ἐστεγασμένων ἐκ τῆς
 γυμναστηρίου
 η. Αποίλατοι

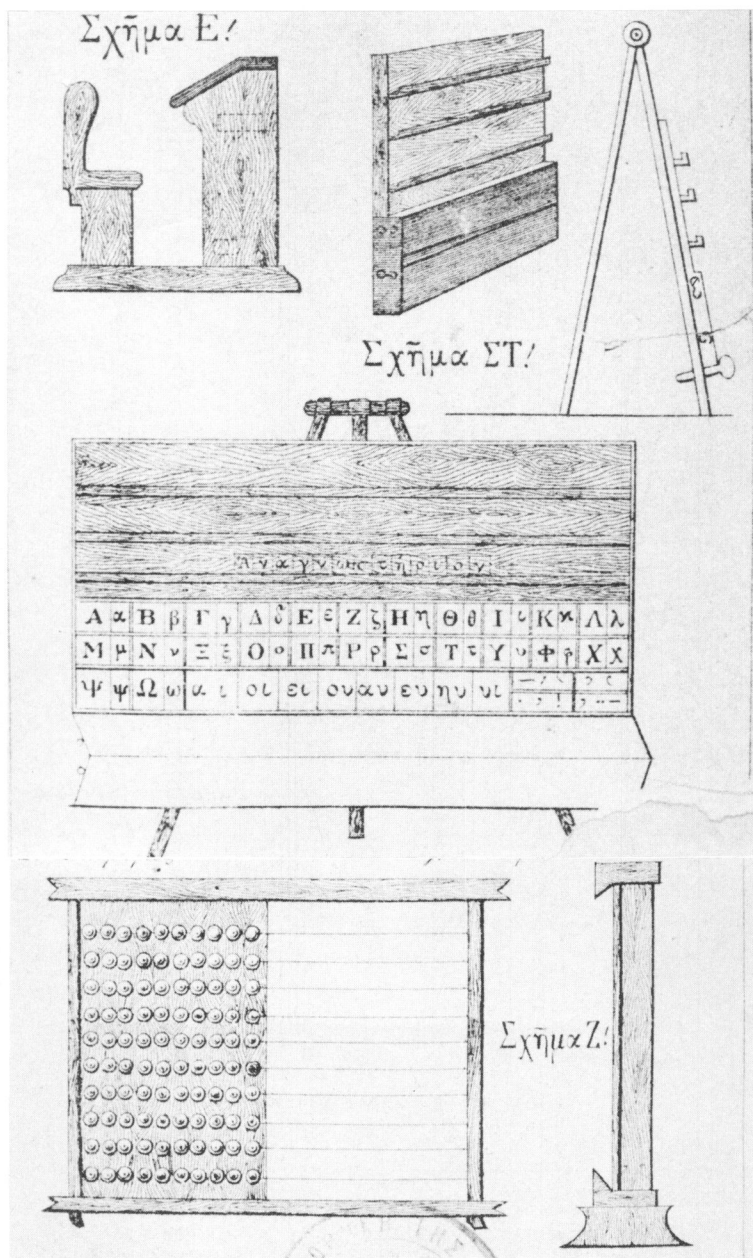


β

- Α. Αίθουσα διδασκαλίας
 Β. Γραφεῖον διδασκάλων
 Γ. Διαιτήσιον
 α. Θύραι εἰσόδου
 β. Παράθυρα ἐν ἐνδοῦ
 β'. Θύραι κλειστά
 γ. Καθέζον



43. Ἡ ὀργάνωσις τοῦ σχολικοῦ κτιρίου σύμφωνα με τὸν Σπ. Μωραΐτη.
 α' Κάτοψη μονοτάξiou σχολείου. β' Κάτοψη διτάξiou σχολείου. γ' Κάτοψη τριτάξiou σχολείου. δ' Κάτοψη τετρατάξiou σχολείου.



44. Τὸ συνδιδασκτικὸν σχολεῖο: Ἐπιπλα καὶ σκευή. Σχῆμα Ε: Θρανίον 4 θέσεων. Σχῆμα ΣΤ: Ἀναγνώστηριον. Σχῆμα Ζ: Ἀριθμητήριον.

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΚΡΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Ἄν ληφθοῦν ὑπόψη ἡ στάση τῆς κεντρικῆς διοίκησης καὶ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν· ἡ κατάσταση τῶν σχολείων ὅπως περιγράφεται ἀπὸ τοὺς δασκάλους, ἀλλὰ καὶ τὸ πεδίο στὸ ὁποῖο ἐκτείνονται οἱ αἰτήσεις τους· καὶ ἐπίσης τὰ 296 κτίρια τὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ τὴ στατιστικὴ τοῦ 1911 κατασκευάστηκαν, διαρρυθμίστηκαν ἢ ἀπλὰ τέθηκαν στὴ διάθεση τοῦ σχολείου ἀπὸ τίς κοινότητες—δηλαδὴ τοὺς κατοίκους τῶν ἀγροτικῶν οἰκισμῶν—, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῶν 50 χρόνων ποὺ ἀκολουθοῦν τὴ δημοσίευση τοῦ νόμου ποὺ θεμελιώσε τὸ πρωτοβάθμιο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, τὸ ζήτημα τοῦ σχολικοῦ κτιρίου, καὶ ἡ καινοτομία του ἐπίσης, ἐγκτείνεται στὴν ἐξειδίκευση ἐνὸς τόπου καὶ τὴν ἀπομόνωσή του στὰ πλαίσια μιᾶς κοινότητος. Ἡ πρόοδος τοῦ σχολικοῦ δικτύου, ἡ διείσδυση τοῦ σχολείου σὲ ὁλόκληρὴ τὴ χώρα, ἡ ἐπιρροή του στὸν πληθυσμὸ καὶ ἡ αὔξηση τῶν σχολικῶν μεγεθῶν σχετίζονται ἐπίσης μ' αὐτὴν τὴν ἐξειδίκευση.

Γύρω στὸ 1880 μιὰ ἄλλη διάσταση τοῦ ζητήματος τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων ἔρχεται σὲ πρῶτο πλάνο: ἡ ποιότητά τους. Αὐτὸ ποὺ ἀπαιτεῖται πλέον δὲν εἶναι μόνον ἓνα «μόνιμο»¹ σχολικὸ κτίριο ἀλλὰ ἓνα σχολικὸ κτίριο «κατάλληλο». Ἡ παιδαγωγικὴ λειτουργία τοῦ ὑλικοῦ πλαισίου τοῦ σχολείου ὑπογραμμίζεται: «[...] ἐν τῷ σχολείῳ, πολλὰς ὥρας διατρίβων ὁ παῖς, κατ' ὀλίγον δύναται νὰ λάβῃ ἀκριβῆ ἔννοιαν τῆς καθαριότητος, τῆς τάξεως, τῆς φιλοκαλίας· μεγάλη δὲ εἶνε ἡ μορφωτικὴ δύναμις, ἣν ἀσκούσιν ἐπὶ τοῦ ἥθους τῶν παίδων τὰ καθ' ἡμέραν προσπίπτοντα εἰς τὴν αἴσθησίν των ἀντικείμενα»². Τὸν τονισμὸ αὐτὸν τῆς παιδαγωγικῆς δύναμης τοῦ ὑλικοῦ περιβάλλοντος τοῦ σχολείου, θὰ πρέπει νὰ τὸν δοῦμε σὲ σχέση μὲ μιὰ γενικότερη κίνηση ποὺ ἐκδηλώ-

1. «Μόνιμο» ἢ «προσωρινὸ» εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς ἐρωτήσεις τίς σχετικὰς μὲ τὸ κτίριο ποὺ περιέχουν τὰ φύλλα τῶν τριμηνιαίων ἐλέγχων. Οἱ ἄλλες ἀφοροῦν τὸν ἰδρυτὴ, τὴν κατάσταση, τὴ χωρητικότητα καὶ τὴν κατάσταση τοῦ ὑλικοῦ.

2. Ἐγκύκλιος τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ἀρ. 7694/20 Σεπτεμβρίου 1879, «Περὶ βελτιώσεως τῶν δημοτικῶν σχολείων», μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1879.

νεται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὑπὲρ ἑνὸς ἀναπροσανατολισμοῦ τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης μὲ σύνθημα «γιά ἕνα παιδαγωγικὸ σχολεῖο».

1. ΣΧΟΛΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ (1870-1895)

Γύρω στὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἀνοίγει μιὰ μεγάλη συζήτηση καὶ διατυπώνονται ἔντονες κριτικὲς γιὰ τὴν κατάσταση τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης. Ἡ κίνηση αὐτή, ποὺ οἱ πρῶτες ἐκδηλώσεις της σημειώνονται γύρω στὸ 1850¹, ἐγγράφεται στὰ πλαίσια γενικότερων μεταβολῶν τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Πρὸς τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 19ου αἰ. «κάποιο ρῆγμα διανοίχτηκε στὶς παραδοσιακὲς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς δομές»². Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 διαπιστώνεται μιὰ ἀνάπτυξη τοῦ ἀστικοῦ χώρου (βλ. Πίν. XII), ἐνῶ ἕνας ἀγροτικὸς πληθυσμὸς περισσότερο πυκνὸς καὶ μὲ κανονικότερη κατανομὴ μπορεῖ νὰ ἐκμεταλλευτῇ καλύτερα τοὺς φυσικοὺς πόρους τῆς χώρας³. Στὴν ἴδια ἐποχὴ τοποθετοῦνται οἱ ἀπαρχὲς τῆς ἐκβιομηχάνισης στὴν Ἑλλάδα⁴. Στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ. χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἕνα μεταρρυθμιστικὸ ἀστικοφιλελεύθερο κίνημα⁵, ποὺ ἐκτείνεται ἐπίσης στὸ πολιτιστικὸ καὶ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο. Ἡ περίοδος αὐτὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ «διεκδίκηση τοῦ ἀστικοῦ ὀρθολογισμοῦ, τῆς αἰτιοκρατικῆς σκέψης, διεκδίκηση τῆς δικαίης καὶ ἀπροσωπώληπτης πολιτικῆς ἐξουσίας, τῆς σωστῆς λειτουργίας τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος, διεκδίκηση τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ γενικὰ τῆς προόδου»⁶.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ ἐκπαίδευση τοῦ λαοῦ κατέχει μιὰ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ θέση τόσο στὸν ἐπίσημο λόγο ὅσο καὶ στὸν λόγο τῶν φιλελεύθερων διανοουμένων. Ἡ πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος: «Ἡ Ἑλλὰς σήμερον, ὡς πᾶν ἔθνος ἐπιθυμοῦν τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ πρόοδον, ὀφείλει ν' ἀποκτήσῃ πρὸ πάντων τέλεια δημοτικὰ σχολεῖα, ἐνθα οἱ παῖδες τῶν πολλῶν ν' ἀνατρέφονται θρησκευτικῶς καὶ ἡθικῶς, νὰ ἀναπτύσσωνται πνευματικῶς καὶ σωματικῶς, καὶ νὰ διδάσκωνται ὡς οἷόν τε πρακτικώτερον ὅλας τὰς

1. Βλ. Σ. Παπαδημητρίου, *Ἱστορία τοῦ δημοτικοῦ μας σχολείου*, δ.π., σ. 81-87.

2. Χρ. Ἀγριαντώνη, *Οἱ ἀπαρχὲς τῆς ἐκβιομηχάνισης στὴν Ἑλλάδα τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο/Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆνα 1986, σ. 347.

3. στὸ ἴδιο, σ. 129-130.

4. στὸ ἴδιο, σ. 117.

5. Βλ. Ν. Σβορώνος, *Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, Ἀθῆνα 1976, σ. 94-97. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνικὴ ἀνάπτυξη καὶ Κράτος. Ἡ συγκρότηση τοῦ δημόσιου χώρου στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθῆνα 1981, σ. 302 κ.ἑ.

6. Α. Φραγκουδάκη, *Ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, Ἀθῆνα 1977, σ. 17-19.

εἰς πάντα ἄνθρωπον ἀναγκαίας γνώσεις»¹.

Αὐτὸ τὸ «τέλειον» δημοτικὸ σχολεῖο, εἶναι ἓνα σχολεῖο μὲ τονισμένο τὸν ἠθικοπλαστικὸ τοῦ χαρακτήρα. Ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ ἠθικὴ κατάστασις τῆς οἰκογένειας καὶ τοῦ κλήρου δὲν τοὺς ἐπιτρέπει νὰ ἀναλάβουν τὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν ἐμφανίζεται ἄρκετὰ διαδεδομένη². Τὸ καθῆκον αὐτὸ ἀνήκει στὸ σχολεῖο: «Ἐπτάωρος διατριβὴ τοῦ παιδὸς ἐν τῷ σχολείῳ μακρὰν τῶν γονέων τοῦ καθίστησιν αὐτὸν ὡς μηχανὴν τελειοποιουμένην ἐφ' ὅσον ὁ διδάσκαλος εἶναι δόκιμος καὶ ἠθικός»³.

Στὸ σχολεῖο ἐπίσης ἀνήκει ἡ ἀγωγή τοῦ πολίτη. Δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ νέα θέση, ἀλλὰ γιὰ μιὰ θέση ποὺ παίρνει νέα διάστασις μετὰ τὴ θέσπισις τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας καὶ τὶς νέες συνθήκες κοινοβουλευτικῆς ζωῆς στὴν Ἑλλάδα⁴. Ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ λαοῦ θεωρεῖται βασικὸς ὅρος γιὰ τὴ σωστὴ λειτουργία ἐνὸς δημοκρατικοῦ κοινοβουλευτικοῦ καθεστώτος: «Ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ λαοῦ συμβαδίζει πάντοτε μετὰ τῆς ἐλευθερίας· ὁ θέλων νὰ ἔχῃ ἐλεύθερον πολίτευμα, δικαιώματα καθολικῆς ψηφοφορίας, τοῦ συνέχεσθαι, τοῦ νομοθετεῖν, τοῦ διοικεῖν δι' ἀντιπροσώπων του, πρέπει νὰ ἔχῃ καὶ ἐκπαίδευσιν καθολικὴν καὶ τελείαν»⁵.

Οἱ «ἀναγκαῖες γνώσεις» ἀποκτοῦν ἐπίσης μιὰ νέα διάστασις μέσα στὸ λόγο τῆς ἐποχῆς. Πρέπει νὰ παρασχεθοῦν, στὰ παιδιὰ ποὺ θὰ ἀσκήσουν ἓνα ἐπάγγελμα μετὰ τὶς πρωτοβάθμιες σπουδές τους, ὅλες οἱ γνώσεις ποὺ ἀπαιτοῦνται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπαγγελματίων. Ἡ μηχανικὴ διδασκαλία τῆς ἀνάγνωσις, τῆς γραφῆς καὶ τῆς ἀριθμητικῆς δὲν θεωρεῖται ἄρκετὴ σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου «ἡ ἐφαρμογὴ τῶν πορισμάτων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐν τῇ γεωργίᾳ, τῇ βιομηχανίᾳ καὶ τῷ ἐμπορίῳ καὶ ὁ ἐναυτοῖς παγκόσμιος ἀνταγωνισμός [...] καθιστᾷ δυστυχεῖς τοὺς λαούς, τοὺς μὴ δυναμένους νὰ συμβαδίσωσιν ἐν τῇ εὐρείᾳ ταύτῃ ὁδῷ τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ δι' ἑλλειψίν ἠθικῶν καὶ πνευματικῶν ἐφοδίων»⁶.

1. *Περὶ κατωτέρως καὶ μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι ἢ Ὁ ἐπὶ τοῦ Θέματος τούτου διαγωνισμός. Ἐκθεσις τῆς Ἀγωνοδίκου Ἐπιτροπείας ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῷ πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Συλλόγῳ*, Ἀθήνα 1872, σ. 38.

2. Βλ. Μ. Βρατσάνος, *Τὸ δημοτικὸν σχολεῖον ἐν Ἑλλάδι καὶ ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1874, σ. 3· Ἐγκύκλιος τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ἀριθμὸς 7694/20 Σεπτ. 1879 (μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1879)· Ἐγκύκλιος ἀρ. 8207/9 Ὀκτ. 1878 (μονόφυλλο, Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1878) κλπ.

3. Μ. Βρατσάνος, *Τὸ δημοτικὸν σχολεῖον...*, ὅ.π., σ. 13.

4. Βλ. Ν. Καζάκης, *Δημοτικὴ ἐκπαίδευσις καὶ καθολικὴ ψηφοφορία*, Ἀθήνα 1879, σ. 44-47.

5. Μ. Βρατσάνος, *Τὸ δημοτικὸν σχολεῖον...*, ὅ.π., σ. 9.

6. Ἐγκύκλιος τοῦ Ὑπουργείου Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ἀρ. 7876/4 Σεπτ. 1880, στὸ Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...*, ὅ.π., τ. Α', σ. 193. Βλ. ἐπίσης Π.Σ. Φωτιάδης, «Περὶ τῆς πρώτης καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑλλάδι», *Παρουασός*, Γ' (1879), σ. 213-214. Τὴν ἴδια

Τὸ σχολεῖο θεωρεῖται, λοιπόν, παράγοντας πού μπορεί νά συμβάλλει στήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς χώρας. Ἡ συμβολή του ὅμως δέν περιορίζεται στήν τεχνική καί ἐπαγγελματική προετοιμασία τῶν παιδιῶν τοῦ λαοῦ ἐν ὅψει τοῦ παραγωγικοῦ τους ρόλου¹, ἀλλά τὸ σχολεῖο ἐξυπηρετεῖ καί ἔμμεσα στοὺς οἰκονομικοὺς στόχους μέσω τῶν ἀξιῶν πού ὀφείλει νά μεταδώσει στὰ παιδιά: σεβασμὸς τῆς ἐξουσίας, ὅποιο πρόσωπο—οἰκογένεια, ἐργοδότης, νόμος, κυβέρνηση— καί ἂν παίρνει. Ἡ γενικευμένη πρωτοβάθμια ἐκπαίδευση ἀποτελεῖ τὴν ἐγγύηση τῆς τάξης καί τῆς κοινωνικῆς εἰρήνης πού «ἐνθαρρύνουν τὴν ἐργασίαν καί τὸ κεφάλαιον». Ἔτσι θὰ ὀρίσει ὁ Δ. Πετρίδης, παιδαγωγός, βουλευτὴς καί μέλλων ὑπουργὸς Δημοσίας Ἐκπαίδευσης, τὴ «στενωτάτην σχέσιν» τοῦ σχολείου «πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ δημοσίου πλούτου καί τοῦ πλούτου τοῦ Κράτους»². Τὰ δημοτικά σχολεῖα πρέπει λοιπόν νά εἶναι «πρὸ πάντων παιδαγωγικά, εἴτα δὲ καί ὡς οἶόν τε πραγματικά»³.

Παράλληλα μὲ τὴ διατύπωση αὐτῶν τῶν θέσεων γιὰ τὸ πῶς πρέπει νά εἶναι τὸ σχολεῖο, διανοούμενοι καί κυβέρνηση ὁμόφωνα διαπιστώνουν τὴν ἀπογοητευτικὴ κατάσταση τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης. Ἡδὴ τὸ 1868 ὁ ὑπουργὸς Παιδείας ἔγραφε στὴν ἐκθεσὶ τοῦ πρὸς τὸ βασιλιά: «Ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις φαίνεται θάλλουσα καί ἐπιδεικτικὴ ἀριθμητικῶς, ἀλλ' ἐνδεὲς πολὺ εἰς τὴν προσδοκωμένην καρποφορίαν»⁴. Τὸ 1869 ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, πού ιδρύθηκε τὴν ἴδια χρονιά⁵, προκηρύσσει

χρονιά (1879), κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ «Πρώτου Συνεδρίου τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων», ὁ Ι.Π. Χαλικιόπουλος υπέβαλε ὑπόμνημα «περὶ μεταρρυθμίσεως τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἡμῶν συστήματος ἐπὶ τὸ πρακτικόν», τὸ ὁποῖο ὅμως φαίνεται ὅτι προκάλεσε τὶς ἀντιδράσεις τῶν συνέδρων (βλ. σχετικὰ Κωνσταντῖνος Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος. Ἡ ἐποχὴ του — ἡ ζωὴ του — τὸ ἔργο του*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1986, σ. 353-354, 479).

1. Ἐξάλλου ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση δέν ἀνταποκρίθηκε ποτὲ πραγματικά καί ἄμεσα στὶς ἀπαιτήσεις τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ τεχνικὴ ἐκπαίδευση πού πρόβλεπαν τὰ διάφορα θεσμικά μέτρα πού υιοθετήθηκαν ἀπὸ τὸ 1834 ὡς τὰ 1929 ἔμεινε πάντοτε στὰ χαρτιά. Ἀκόμη καί ἀργότερα στὸν 20ῦ αἰ. τὰ σχολικά βιβλία ὑμνοῦν τὴν εἰρήνη τῶν ἀγρῶν καί τὰ παραδοσιακά ἐπαγγέλματα (βλ. Α. Φραγκουδάκη, *Τὰ ἀγανθρωπικά βιβλία τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Ἰδεολογικὸς πειθαναγκασμὸς καί παιδαγωγικὴ βία*, Ἀθήνα 1979, σ. 66-67).

2. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, περίοδος ΙΑ', σύνοδος Ι', συνεδρίασις τῆς 17 Δεκεμβρίου 1888.

3. *Περὶ κατωτέρας καί μέσης παιδείας...*, ὁ.π., σ. 75.

4. (Α. Μαυρομιχάλης), *Ἐκθεσις...* ἀπὸ τοῦ 1866 ἄχρι Δεκεμβρίου 1868, ὁ.π., σ. 8.

5. Βλ. γιὰ τοὺς στόχους καί τὴ δραστηριότητα τοῦ συλλόγου Ὁ ἐν Ἀθήναις Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων.—Ἡ δράσις τοῦ Συλλόγου κατὰ τὴν ἑκατονταετίαν 1869-1969, Ἀθήνα 1970· Α. Μανσόλας, *Στατιστικὴ ἐκθεσις...*, ὁ.π., σ. 31-33· γιὰ τὸν πολιτικὸ του ρόλο στὰ πλαίσια τῆς Μεγάλης Ἰδέας βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Ἀθήνα, 1985, σ. 400· τοῦ ἴδιου, *Κ. Παπαρηγόπουλος...*, ὁ.π., σ. 241-242, 343, 351-353, 478-479.

διαγωνισμό για τη σύνταξη μελέτης σχετικά με τις ελλείψεις της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα, τα αίτια και τα κατάλληλα βελτιωτικά μέσα. Στην παρουσίαση των πέντε συμμετοχών, που γίνεται από την επιτροπή του διαγωνισμού¹, η κατάσταση περιγράφεται με τα μελανότερα χρώματα:

— το εκπαιδευτικό σύστημα χωλαίνει γιατί η πρωτοβάθμια εκπαίδευση είναι απογοητευτική·

— οι ουσιαστικότερες διατάξεις του «εξαιρέτου» νόμου του 1834 δεν εφαρμόστηκαν παρά μόνο σπάνια και επιφανειακά·

— πριν ακόμα οργανωθεί και διαδοθεί η πρωτοβάθμια εκπαίδευση, τα δευτεροβάθμια σχολεία πολλαπλασιάστηκαν χωρίς όμως να ανταποκρίνονται σε μια πραγματική ανάγκη. Ο αριθμός των δημοτικών σχολείων αύξηθηκε, αλλά διαπιστώνεται μία σημαντική υποβάθμιση των συνθηκών διδασκαλίας σ' ό,τι αφορά τις ικανότητες των δασκάλων, τη χρησιμοποιούμενη μέθοδο, ακόμα και το κτίριο. Ο αριθμός των παιδιών που φοιτούν μειώνεται αναλογικά·

— τα παιδιά που τελειώνουν το δημοτικό σχολείο γνωρίζοντας μόνο ανάγνωση αναζητούν στα ελληνικά σχολεία τις γνώσεις που τους λείπουν. Όμως τα σχολεία αυτά προετοιμάζουν για το γυμνάσιο, όχι για τη ζωή·

— η διδασκαλία είναι άγονη και σχολαστική·

— οι περισσότεροι δῆμοι παραμελούν τις υποχρεώσεις τους για την εκπαίδευση. Υπερφορτώνουν τον προϋπολογισμό τους με άλλες δαπάνες πραγματικές ή υποθετικές για να δικαιολογήσουν αυτήν την αμέλεια, και μόνο κάτω από την πίεση της κεντρικής διοίκησης δέχονται να μισθοδοτούν έναν δάσκαλο·

— από την άλλη μεριά, η κεντρική διοίκηση δρᾷ κάτω από το βάρος διαφόρων πολιτικών πιέσεων, οι αποφάσεις της δεν έχουν συνέπεια και δείχνουν ολοκληρωτική άγνοια των τοπικών συνθηκών και αναγκών, ενώ η επιθεώρηση και ο έλεγχος λείπουν, παρά τις διατάξεις του νόμου.

Στις επόμενες δεκαετίες οι κριτικές αυτές θα γίνουν κοινός τόπος. Τις συναντάμε στα επίσημα κείμενα, στις συζητήσεις του κοινοβουλίου, σε διάφορες μελέτες, κυρίως δασκάλων και καθηγητών, στις εκδόσεις —περιοδικά,

1. *Περὶ κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας...*, ὁ.π. Ἡ ἐπιτροπὴ δὲν βράβευσε καμία μελέτη ἀλλὰ ἔκρινε τὰ ἀποτελέσματα τοῦ διαγωνισμοῦ ἱκανοποιητικά. Σὰν συμπέρασμα στὴ σχετικὴ ἔκθεση ὁ εἰσηγητὴς Δ. Μαυροκορδάτος, ποὺ μερικoὺς μῆνες ἀργότερα διορίστηκε ὑπουργὸς Παιδείας, διατύπωσε, ξεκινώντας ἀπὸ τὶς διαφορὲς παρατηρήσεις καὶ θεωρήσεις τῶν συγγραφέων, ἕνα σύνολο θέσεων ποὺ υιοθετήθηκαν ἀπὸ τὸ συμβούλιο τοῦ συλλόγου καὶ ἀπετέλεσαν τὸ ἐκπαιδευτικὸ του πρόγραμμα [βλ. Σ. Παπαδημητρίου, *Ἱστορία...*, ὁ.π., σ. 89· Α. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση...*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 212· Θ.Γ. Παπακωνσταντίνου, «Κρίσεις καὶ προτάσεις γιὰ τὴ μέση ἐκπαίδευση. Ἀπὸ ἕνα Διαγωνισμό με θέμα τὴν ἐκπαιδευτικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα τὸν 19ο αἰώνα», *Παρουσία*, Β' (1984), σ. 17-39].

πρακτικὰ συνεδρίων καὶ συνεδριάσεων κλπ.— τῶν διαφόρων ἐκπαιδευτικῶν συλλόγων ποὺ πολλαπλασιάζονται ἐντυπωσιακὰ μεταξὺ 1870 καὶ 1880, καὶ οἱ ὁποῖοι συνεισφέρουν σημαντικὰ τόσο στὴ διαμόρφωση τῆς ζήτησης ὅσο καὶ στὴν ἐφαρμογὴ τῶν μεταρρυθμίσεων¹.

Χωρὶς νὰ ἐπιμείνουμε στὶς ἀποχρώσεις τῶν διαφόρων θέσεων, θὰ μποροῦσαμε νὰ συνοψίσουμε τοὺς ἄξονες τῆς συζήτησης γιὰ τὰ αἷτια τῆς ὑποβάθμισης τοῦ πρωτοβάθμιου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος καὶ τῆς μὴ ἀνταπόκρισής του στὶς νέες κοινωνικοοικονομικὲς συνθήκες, καθὼς καὶ γιὰ τὰ προτεινόμενα μέτρα ὡς ἐξῆς²:

α. Ἡ χρηματοδότηση: Ὁ προϋπολογισμὸς τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης δὲν εἶναι ἀρκετός. Πρέπει νὰ ἀυξηθοῦν ἀφ' ἐνὸς οἱ δημοτικοὶ φόροι καὶ κατὰ συνέπεια οἱ σχετικὲς δαπάνες καὶ ἀφ' ἐτέρου ἡ συμμετοχὴ τοῦ κράτους στὴ χρηματοδότηση τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης, μειώνοντας ἐν ἀνάγκη ἄλλες δαπάνες τοῦ προϋπολογισμοῦ.

β. Ἡ γενίκευση τῆς φοίτησης: Ὅλοι οἱ πολῖτες ἔχουν δικαίωμα στὴν ἐκπαίδευση. Ἐξάλλου οἱ φόβοι γιὰ ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν ποὺ θὰ προκαλοῦσε ἡ ὑπερεκπαίδευση δὲν δικαιολογοῦνται³. Τὸ Κράτος πρέπει λοιπὸν νὰ ἐφαρμόσει τίς διατάξεις τίς σχετικὲς μὲ τὴν ὑποχρεωτικὴ φοίτηση, νὰ καταδειξέι «τοῖς ἐν κώμας καὶ χωρίοις μάλιστα γονεῦσιν, ὅτι τὸ σχολεῖν δὲν εἶναι τόπος διατριβῆς τῶν τέκνων των, ὅταν σχολάζωσι τῶν κατ' οἶκον ἢ κατ' ἀγροὺς ἐργασιῶν αὐτῶν ἀλλὰ τόπος ἐν ᾧ παρασκευάζεται ὁ παῖς εἰς λογικὸν βίον καὶ διὰ τῆς ἀποκτήσεως κοινοφελῶν γνώσεων καὶ διὰ μορφώσεως τῆς καρδίας καὶ

1. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, β.π., σ. 400-402· Σ. Παπαδημητρίου, *Ἱστορία...*, β.π., σ. 92-95.

2. Γιὰ τὴν παρουσίαση αὐτὴ βασιστήκαμε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα καὶ τὰ ἐπίσημα κείμενα ποὺ ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ, στὰ ἀκόλουθα κείμενα:

— *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*.

Περίοδος Η', Σύνοδος Α'-Β', Παράρτημα σ. υλστ' καὶ ἐξ.

Περίοδος Ι', Σύνοδος Α', Παράρτημα σ. 707 (συνεδρίαση τῆς 8 Ἰουλ. 1885).

Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Ι', σ. 398-399, 411-418, 653-654, 1059-1063, 1077-1084.

Περίοδος ΙΔ', Σύνοδος Α', σ. 499-544, 862-869, 875-892, 902-922.

— *Πλάτων*, (περιοδικὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδακταλικοῦ Συλλόγου), τόμ. Α', σ. 91· τόμ. Β', σ. 241-256 καὶ 300-306· τόμ. Γ', σ. 25.

— Ι.Γ. Θεοδωρόπουλος, *Οἱ τελευταῖοι λόγοι τοῦ ἀοιδίμου Πορφυροπούλου περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως ἐν ταῖς Συνελεύσεσι τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδακταλικοῦ Συλλόγου*, Ἀθήνα 1878.

— Α. Βλάχος, *Σκέψεις περὶ βελτιώσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθήνα 1880.

— (Γ. Μιλήσης), *Νομοσχέδιον περὶ δημοτικῆς καὶ γυμνασιακῆς παιδεύσεως*, Ἀθήνα 1877.

3. Εἶναι ὁ Μ. Βρατσάνος (*Τὸ δημοτικὸν σχολεῖον...*, β.π., σ. 10), ποὺ ἀναφέρει αὐτοὺς τοὺς φόβους γιὰ νὰ τοὺς ἀνασχευάσει. Θεωροῦμε ὅμως ὅτι πρόκειται γιὰ ἀναφορὰ σὲ προβληματισμοὺς καὶ ἀντιρρήσεις ποὺ ἐκφράστηκαν σὲ ἄλλες χῶρες, περισσότερο, παρὰ ὡς δεδομένη ἀποψη στὴν Ἑλλάδα.

τοῦ χαρακτηῆρος αὐτοῦ»¹. Ἀλλὰ γὰρ νὰ γίνεῃ δυνατὴ ἡ γενικευμένη ἐκπαίδευση πρέπει ἐπίσης νὰ καταργηθοῦν τὰ διδασκτρα καὶ κυρίως νὰ πολλαπλασιαστοῦν τὰ σχολεῖα.

γ. Ἡ ἐκπαίδευση καὶ ἡ θέσις τῶν δασκάλων: Οἱ δάσκαλοι δὲν ἔχουν οὔτε τίς ἀναγκαῖες γνώσεις οὔτε συνείδηση τῆς σπουδαιότητος τοῦ λειτουργήματός τους. Μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ Διδασκαλείου τὸ 1864², ὅποιοσδήποτε μπορεῖ νὰ γίνεῃ δάσκαλος ἂν πετύχει στὶς ἐξετάσεις ποὺ ὀργανώνονται ἀπὸ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ. Πρέπει νὰ ἐπαναλειουργῇ τὸ Διδασκαλεῖο καὶ νὰ εἰσαχθεῖ σ' αὐτὸ ἡ διδασκαλία τῆς παιδαγωγικῆς, γιατί τὸ δημοτικὸν σχολεῖο «δὲν εἶναι παιδαγωγικόν, τούτέστιν ἐργάζεται εἰς ἀνάπτυξιν τοῦ νοητικοῦ οὐχὶ δὲ καὶ εἰς ἀνάπτυξιν τοῦ θυμικοῦ»³.

δ. Τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας: Πρέπει νὰ διευρυνθεῖ ἡ ὕλη, ἀλλὰ σὲ βάσιν περισσότερο πραγματιστικῇ. Στὰ ἀστικά κέντρα πρέπει νὰ ὀργανωθοῦν πλήρη δημοτικὰ σχολεῖα, ἰσοδύναμα μὲ τὰ ἑλληνικά. Πρότυπο γιὰ τὴν ὀργάνωσίν τους προτείνονται τὰ γερμανικὰ *Burgerschulen*. Γενικὰ ἀπορρίπτεται ὁ προσδιορισμὸς τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης ἀπὸ τίς ἀνάγκας τῶν δευτεροβάθμιων σπουδῶν.

ε. Ἡ μέθοδος διδασκαλίας: Ἡ ὑποβάθμιση τῶν δημοτικῶν σχολείων ἀποδίδεται ἐπίσης στὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο, «πάντη μηχανικὴν καὶ τῆς τοῦ πνεύματος ἀναπτύξεως κωλυτικὴν»⁴. Τὸ Διδασκαλεῖον, ποὺ ἐπαναλειουργεῖ τὸ 1878, ὀργανώνεται ἀποκλειστικὰ στὴ βάσιν τῆς συνδιδασκτικῆς μεθόδου. Ἡ εἰσαγωγή τῆς νέας μεθόδου συνοδεύεται ἀπὸ ἓναν «ἐπιστημονικὸν» λόγο, ποὺ προέρχεται κυρίως ἀπὸ τὴν «ἐπὶ τῶν διδασκτικῶν ἐπιτροπεῖαν» τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου τῆς ὁποίας τὰ μέλη εἶναι κυρίως παιδαγωγοὶ μὲ σπουδὲς στὴ Γερμανία. Τὰ κύρια ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς συνδιδασκτικῆς εἶναι ἄφ' ἑνὸς ἡ ἄμεση ἐπιρροὴ ποὺ ὁ δάσκαλος ἀσκεῖ στὰ παιδιὰ καὶ ἡ ἀδιάλειπτη ἐπιτήρηση, καὶ ἄφ' ἑτέρου ἡ ἀποτελεσματικότης τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης στὶς χώρες ποὺ ἔχουν ἤδη ἐγκαταλείψει τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδο, ὅπως ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία, ἢ σ' ἐκαῖνες ποὺ δὲν τὴν υἱοθέτησαν ποτέ, ὅπως ἡ Πρωσσία.

στ. Τέλος, ὅλοι ἐμμένουν στὴν ἀρχὴ τῆς ὁμοιόμορφης παιδαγωγικῆς ὀργάνωσης τῶν σχολείων τῆς χώρας καὶ στὴν ἀναγκαιότητα κεντρικοῦ ἐλέγχου

1. (Α. Μαυρομιχάλης), *Ἐκθεσις... ἀπὸ τοῦ 1866 ἄχρι Δεκεμβρίου 1868*, ὅ.π., σ. 8.

2. Τὸ Διδασκαλεῖο δὲν ἔκλεισε μὲ νόμον ἀλλὰ μὲ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς σχετικῆς πιστώσεως ἀπὸ τὸν κρατικὸν προϋπολογισμό. Βλ. Α. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση...*, ὅ.π., τεκμ. ἀρ. 50-50ε, σ. 177-189.

3. *Περὶ μέσης καὶ κατωτέρας παιδείας...*, ὅ.π., σ. 73.

4. Διάταγμα τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1880 «Περὶ μεθόδου διδασκαλίας ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις», σὺδ Γ. Βενθόλος, *Θεσμολόγιον...*, ὅ.π., τ. Α', σ. 107-109.

ὡς τὰ μόνα μέσα «ὅπως ἐπιτευχθῇ παρ' ἑθνεῖ τινι ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἐνό-
της»¹.

Στὴν κοινωνικὴ ζήτησι γιὰ ἓνα σχολεῖο καλύτερον ὁργανωμένο, γενικευ-
μένο καὶ περισσότερο ἀποτελεσματικόν, θὰ ἀπαντήσῃ μιὰ ἔντονη διοικητικὴ καὶ
νομοθετικὴ δραστηριότητα. Ἀπαριθμοῦμε τὰ βασικὰ σημεῖα:

— 1878: ἐπαναλειτουργία τοῦ Διδασκαλείου².

— 1880: εἰσαγωγή τῆς συνδιδασκτικῆς μεθόδου στὴν ὁργάνωσι τῆς διδασκα-
λίας³.

— 1881: δημοσίευσι τοῦ ἔργου τοῦ Δ. Πετρίδου, *Στοιχειώδεις πρακτικαὶ ὁδη-
γίαι περὶ διδασκαλίας μαθημάτων ἐν τοῖς δημοτικαῖς σχολαῖς*, ποὺ ἀποτε-
λεῖ ἐγχειρίδιον γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν θεσμικῶν μέτρων τῶν σχετικῶν μὲ τὴ
διδασκτέα ὕλη καὶ τὴ μέθοδον διδασκαλίας. Οἱ ὁδηγίαι αὐτές, ἐπικυρωμέναι ἀπὸ
τὸ ὑπουργεῖο καθίστανται ὑποχρεωτικαί⁴.

— 1885: κατάργησι τῶν διδάκτρων⁵.

— 1887: μονιμοποίησι τῶν δασκάλων⁶.

— 1888: ἱδρύσι τοῦ Ταμεῖου Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως⁷. Πρόκειται γιὰ εἰ-
δικὸ ταμεῖον ποὺ τροφοδοτεῖται κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ κρατικὰς ἐπιχορηγή-
σεις καὶ δημοτικὰς συνεισφορὰς. Μοναδικὸν τοῦ ἀντικείμενου εἶναι ἡ χρηματο-
δότησι τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαιδεύσεως. Τὸ ὑπουργεῖον ἀσχετῇ ἄμεσα τὴ διαχεί-
ρισι καὶ οἱ πληρωμαὶ γίνονται μὲ ἐντάλματα ποὺ ἐκδίδει διοικούσα ἐπιτροπὴ
μὲ μέλη τρεῖς ἀνώτερους δημόσιους ὑπάλληλους. Ἡ συνεισφορὰ τοῦ κάθε δή-
μου καθορίζεται στὴ βάση τῶν προϋπολογιζομένων ἐσόδων τοῦ ἀπὸ τὸ Ὑπουρ-
γεῖον Παιδείας.

— 1892: δημοσίευσι τοῦ Νόμου ΒΠΕ' τῆς 12 Αὐγούστου 1892 «Περὶ τοῦ
διοργανισμοῦ τῶν σχολείων τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως»⁸. Ὁ νόμος αὐ-
τὸς καταργεῖ τὸ Ταμεῖον Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως, τοῦ ὁποῖου οἱ πόροι εἰσά-
γονται στὸ Δημόσιον Ταμεῖον ὡς τακτικὰ ἔσοδα τοῦ κράτους. Τὰ ἐν γένει ἐξόδα
τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαιδεύσεως ἀναγράφονται στὸν τακτικὸν προϋπολογισμὸν
τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν. Ἡ συνεισφορὰ τῶν δήμων καθορίζε-

1. *Περὶ κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας...*, ὁ.π., σ. 18.

2. Νόμος ΧΘ' τῆς 11 Ἰανουαρίου 1878, στὸ Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...*, ὁ.π., τ. Α', σ. 35-40.

3. Διάταγμα τῆς 3 Σεπτεμβρίου 1880 «Περὶ μεθόδου διδασκαλίας ἐν τοῖς δημοτικαῖς
σχολαῖς», στὸ Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...*, ὁ.π., τ. Α', σ. 107-109.

4. Ὑπουργικὴ ἀπόφασι τῆς 28 Φεβρουαρίου 1881, στὸ Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...*,
ὁ.π., τόμ. Α', σ. 195-196. Γιὰ τὸ κείμενον τῶν ὁδηγιῶν... βλ. στὸ ἴδιον, τόμ. Β', σ. 123 κ.ε.

5. Νόμος ΑΣΞΓ' τῆς 26 Ἰουλίου 1885, στὸ ἴδιον, τ. Β', σ. 26-27.

6. Νόμος ΑΦΝΗ' τῆς 28 Μαΐου 1887, στὸ ἴδιον, τ. Γ', σ. 1-5.

7. Νόμος ΑΧΜΑ' τῆς 9 Ἰανουαρίου 1888, στὸ ἴδιον, σ. 24-32.

8. στὸ ἴδιον, σ. 43-48.

ται από τὸ ὑπουργεῖο στὴ βάση τῶν ἀναγκῶν τους σὲ σχολεῖα καὶ δασκάλους, οἱ ὁποῖες ὑπολογίζονται σὲ σχέση μετὰ τὸν πληθυσμὸ τοῦ δήμου. Ἡ ὑποχρεωτικὴ φοίτηση γίνεται τετραετῆς.

— Τέλος, ὅλη αὐτὴ ἡ δραστηριότητα καταλήγει στὸ Νόμο ΒΤΜΘ' τῆς 27 Σεπτεμβρίου 1895¹, πού θὰ διαδεχθεῖ ὡς ὀργανικὸς νόμος τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης ἐκεῖνον τοῦ 1834.

Ὁ νόμος τοῦ 1895 προβλέπει δύο τύπους δημοτικῶν σχολείων: τὰ «πλήρη» καὶ τὰ «κοινὰ» στὰ ὁποῖα ἡ ἴδια ὕλη διδάσκεται περισσότερο ἢ λιγότερο ἐκτενῶς (ἄρθρ. 1, 2). Οἱ ὅροι γιὰ τὴ χρηματοδότηση καὶ τὴ συγκρότηση τοῦ σχολικοῦ χάρτη εἶναι ἴδιοι μετὰ αὐτοὺς πού ὑπῆρχαν πρὶν ἀπὸ τὸ 1888. Ἡ μόνη καινοτομία πού θεσμοθετεῖ ὁ νόμος σὲ θέματα διοίκησης εἶναι ἡ δημιουργία τῆς θέσης τοῦ νομαρχιακοῦ ἐπιθεωρητῆ, ὑπαλλήλου τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Περιστοιχισμένος ἀπὸ μιὰ τοπικὴ ἐπιτροπὴ, εἶναι ἐπιφορτισμένος μετὰ τὴν ἐπιτήρηση ὅλων τῶν σχολείων τῆς περιφέρειάς του. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐγκαθίσταται ἓνας μηχανισμὸς κεντρικοῦ ἐλέγχου τῶν δημοτικῶν σχολείων. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν παιδαγωγικὴ ὀργάνωση, οἱ διατάξεις τῆς περιόδου 1878-1884 παραμένουν σὲ ἰσχύ.

Ὅλες αὐτὲς οἱ μεταρρυθμίσεις, καὶ κυρίως ὁ νόμος τοῦ 1895, δὲν συνιστοῦν ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ ἢ στόχων ἀλλὰ μάλλον ἓναν ἐξορθολογισμό τῆς ὀργάνωσης γιὰ νὰ ἐπιτευχθοῦν οἱ στόχοι πού τέθηκαν τὸ 1834². Ὅμως δὲν πρόκειται οὔτε γιὰ ὀπισθοχώρηση, οὔτε γιὰ στασιμότητα: Ὁ νόμος τοῦ 1834 προδιαγράφει ἓνα κράτος, μιὰ οἰκονομία, μιὰ κοινωνία, στὴ δημιουργία τῶν ὁποίων καὶ ὁ ἴδιος θὰ συνεισφέρει. Αὐτὸ πού πραγματοποιεῖται σ' αὐτὰ τὰ δέκα χρόνια εἶναι στὴν οὐσία ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ θεσμοῦ τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης. Ὡστόσο ὑπάρχει ἓνα σημεῖο στὸ ὁποῖο ὁ νόμος τοῦ 1895 ἀποτελεῖ τομῆ: τὸ ζήτημα τοῦ σχολικοῦ κτιρίου.

2. ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΟΥ ΚΤΙΡΙΑΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ: ΝΕΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΝΕΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

α. Τὸ συνδιδασκτικὸ σχολεῖο: οἱ προδιαγραφές τοῦ 1881

Ἡ ἐπιβολὴ τῆς συνδιδασκτικῆς μεθόδου στὴν παιδαγωγικὴ ὀργάνωση τῶν σχολείων τὸ 1880 θὰ δημιουργήσῃ ἓνα νέο πρότυπο σχολικοῦ χώρου. Ὁ Ὁδηγὸς δὲν ἀποτελεῖ πλέον ἐπίσημο κανονισμὸ. Τὸ κείμενο πού θὰ τὸν ἀντικαταστήσῃ εἶναι καὶ αὐτὸ ἔργο παιδαγωγοῦ. Πρόκειται γιὰ τὸν Σπ. Μωραΐτη, θερ-

1. Βλ. Η. Πετρούλιας, *Ἡ νεωτέρα παρ' ἡμῶν σχολικὴ νομοθεσία*, Ἀθήνα 1898, σ. 3-47.

2. Βλ. Α. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση...*, β.π., σ. κα'-ιβ' τοῦ ἴδιου, «Ἡ ἐκπαίδευση», *Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. ΙΔ', σ. 490.

μὸ ὁπαδὸ τῆς συνδιδασκτικῆς μὲ σπουδὲς στὴν Πρωσοσία. Καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ Κοκκῶνης, θὰ διατελέσει διευθυντὴς τοῦ Διδασκαλείου. Τὸ ἔργο του Διδασκαλικῆ ἢ Σύντομοι Ὅδηγίαι περὶ τῆς χρήσεως τῆς νέας μεθόδου διδασκαλίας, ποὺ ἐκδίδεται τὸ 1880, θὰ ἀποτελέσει τὸν ἐπίσημο κανονισμό γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ σχολείου —χῶρος καὶ ἐξοπλισμός—, βάσει τῆς ἐγκυκλίου ἀρ. 2017/28 Φεβρ. 1881 καὶ θὰ παραμείνει σὲ ἰσχὺ μέχρι τὸ 1894.

Μὲ ἐξαίρεση τὸν Ὅδηγό, τὸ βιβλίο τοῦ Μωραΐτη εἶναι τὸ πρῶτο σύγγραμμα μὲ ἀντικείμενο τῆ διδασκτικῆς ποὺ ἀφιερώνει τόσες σελίδες στὸ κτίριο: «Ἡ οἰκοδομὴ καὶ ὁ καταρτισμὸς τοῦ διδασκτηρίου πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς τὸ ἥμισυ τῆς ὅλης ἐπιχειρήσεως τῆς συστάσεως σχολείου τινός. Διὸ ἀπαιτεῖται μεγάλη ἐπιμέλεια καὶ πρόνοια ὅπως τὸ οἰκοδόμημα ἀνεγερθῇ σύμφωνα πρὸς τὰ ἀξιώματα τῆς παιδαγωγικῆς καὶ ἐπαρκῆ οὐ μόνον εἰς τὰς παρούσας ἀνάγκας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ἐν τῷ μέλλοντι»¹.

Ἡ δομὴ τοῦ βιβλίου θυμίζει ἀρκετὰ ἐκείνη τοῦ Ὅδηγοῦ. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο, «περὶ τοῦ διδασκτηρίου», θίγεται καταρχὴν τὸ ζήτημα τῆς χωροθέτησης τοῦ σχολείου καὶ στὴ συνέχεια περιγράφεται ἡ διαρρύθμιση τῆς αἵθουσας διδασκαλίας καὶ ἡ διάταξη τῆς ὅλης κάτοψης. Κατόπιν προχωρεῖ στὴν ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ ἐξοπλισμοῦ, ἐνῶ στὰ ἐπόμενα κεφάλαια, «περὶ τῆς ἐν τῷ σχολεῖω τάξεως» καὶ «περὶ τοῦ διδασκαλικοῦ χαρακτῆρος», ἀναλύεται ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸν προδιαγραφόμενο χῶρο καὶ τὴ χρήση του.

Στὶς προδιαγραφὲς ποὺ ἀναφέρονται στὴ χωροθέτηση τοῦ σχολείου ξαναβρίσκουμε τὴ θεματολογία τοῦ Ὅδηγοῦ καὶ τοὺς διάφορους προβληματισμοὺς ποὺ παρουσιάσαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Τὸ σχολεῖο πρέπει νὰ βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ οἰκισμοῦ, ὥστε νὰ περιορίζεται στὸ ἐλάχιστο ἡ ἀπόσταση ποὺ ἔχουν νὰ διατρέξουν οἱ μαθητές. Συγχρόνως ὅμως εἶναι ἀπαραίτητο νὰ περιβάλλεται ἀπὸ ἐλεύθερο κοινόχρηστο χῶρο καὶ νὰ εἶναι μακριὰ ἀπὸ μέρη θορυβώδη καὶ ἀνθυγιεινά. Ὁ ἥλιασμός καὶ ἡ ἔλλειψη ὑγρασίας ἀναφέρονται ἐπίσης ὡς κριτήρια. Τὸ διδασκτῆριο πρέπει νὰ ἔχει αὐτὴ τοὐλάχιστον διπλάσια ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κυρίως οἰκοδομήματος (βλ. εἰκ. 43α). Ὁ Μωραΐτης προτιμᾷ τὸ σχῆμα τῆς νὰ εἶναι ἐπίμηκες παρὰ τετράγωνο. Γιὰ τὴν ἐπιλογὴ αὕτῃ δὲν δίνεται καμία αἰτιολόγηση, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλες διατάξεις ποὺ ἀκολουθοῦν.

Τὸ ἀξιοματικὸ ὕφος ἀποτελεῖ ἓνα ἄλλο κοινὸ σημεῖο τῆς Διδασκαλικῆς μὲ τὸν Ὅδηγό, κυρίως στὴν πρώτη ἐκδοσὴ του. Πράγματι τὸ κείμενο τοῦ Μωραΐτη καὶ ὁ χῶρος ποὺ προδιαγράφει παρουσιάζουν ἀπόλυτα τὰ γνωρίσματα κανονισμοῦ.

Στὴν περίπτωση ποὺ τὸ γῆπεδο τοῦ σχολείου βρίσκεται σὲ πολυσύχναστο

1. Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, Ἀθήνα 1880, σ. 9.

δρόμο, τότε τὸ κτίριο κατασκευάζεται στὸ βάθος τῆς αὐλῆς, ἡ ὁποία μετατρέπεται ἔτσι σὲ φίλτρο γιὰ τοὺς θορύβους καὶ προστατεύει τὴ διεξαγωγή τῆς διδασκαλίας ἀπὸ κάθε παρενόχληση. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἡ αὐλὴ πρέπει νὰ περιβάλλεται «ὕπὸ περιβόλου ἱκανῶς ὑψηλοῦ καὶ δυσυπερβλήτου»¹ καὶ νὰ τοποθετεῖται ὡς πρὸς τὸ κτίριο μὲ τρόπο «ὥστε νὰ ἐπιβλέπεται ἐκ τῶν παραθύρων αὐτοῦ»².

Ἡ πρόβλεψη στὴν αὐλὴ ἐνὸς στεγασμένου χώρου προορισμένου γιὰ τὴ γυμναστικὴ ἀποτελεῖ καινοφανὲς στοιχεῖο (βλ. εἰκ. 43α). Πράγματι, ἂν καὶ οἱ σωματικὲς ἀσκήσεις προβλέπονταν ἀπὸ τὸ νόμο τοῦ 1834, ὥστόσο στὴν πράξη δὲν ἐντάχθηκαν στὸ πρόγραμμα τῶν δημοτικῶν σχολείων τουλάχιστον μέχρι τὸ 1871. Τότε, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροή τῆς πρωσσικῆς νίκης, εἰσάγεται ἡ φυσικὴ ἀγωγή στὰ σχολεῖα ἀλλὰ μὲ στρατιωτικὴ μορφή. Ἡ γυμναστικὴ θὰ ἀποτελέσει οὐσιαστικὰ μάθημα στὸ δημοτικὸ σχολεῖο μόνο μετὰ τὸ 1893³.

Κατ' ἀρχὴν λοιπόν, τὸ διδακτήριο ὀρίζεται σὰν ἕνας χώρος κλειστὸς καὶ καθαρὰ διακριτὸς ἀπὸ τὸν ἴσθ τῆς πόλης, ἂν καὶ τοποθετημένος στὸ κέντρο της. Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας περνᾷ στὴ λεπτομερὴ περιγραφὴ τῶν διαστάσεων καὶ τῆς διαρρύθμισης τῆς αἵθουσας διδασκαλίας, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἐλάχιστη ἐπαναλαμβανόμενη μονάδα στὴ συγκρότηση τοῦ «συνδιδασκτικοῦ» σχολικοῦ χώρου. Πράγματι, ἡ αἵθουσα διδασκαλίας δὲν ταυτίζεται μὲ ὁλόκληρο τὸ σχολικὸ κτίριο, ὅπως στὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο, ἀλλὰ γίνεται ἕνας πυρήνας ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπαναληφθεῖ τόσες φορὲς ὅσες τὸ ἀπαιτεῖ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν τοῦ σχολείου, δεδομένου ὅτι «εἷς διδάσκαλος δὲν δύναται νὰ διδάσκη λυσιτελῶς ὑπὲρ τοὺς 80 μαθητάς»⁴. Τὸ σχολικὸ κτίριο γίνεται ἔτσι ἕνα συνάθροισμα ἀνεξάρτητων μονάδων-αἱθουσῶν.

Ἡ χωρητικότητα τῆς αἵθουσας ὀρίζεται γιὰ τὰ χωριὰ καὶ τὶς κωμοπόλεις σὲ 80-90 μαθητές, ἐνῶ γιὰ τὶς πόλεις σὲ 60-70. Ἡ ἐπιφάνειά της ὑπολογίζεται στὴ βάση ἐνὸς ποσοστοῦ χώρου ἀνὰ μαθητὴ ποὺ ὁ Μωραΐτης ὀρίζει 0,75-1,02 μ.² γιὰ τὰ χωριὰ καὶ 1,0-1,25 μ.² γιὰ τὶς πόλεις. Κάθε αἵθουσα λοιπόν πρέπει νὰ ἔχει ἐπιφάνεια 60-90 μ.² στὰ χωριὰ καὶ 50-70 μ.² στὶς πόλεις. Δεδομένου ὅτι ἡ ἀναλογία μαθητές/διδάσκαλος ἀποτελεῖ καθοριστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ποιότητα τῆς διδασκαλίας θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι αὐτὴν τὴ διαφοροποίησιν στὰ πρότυπα μεγέθη εἰσάγει μιὰ διάκριση μεταξὺ πόλης-ὕπαιθρου καὶ μιὰ πριμοδότηση τῆς πόλης, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζονται ἔτσι καθαρὰ σὲ ἐπίσημο κείμενο. Ἀλλὰ θὰ διστάζαμε νὰ ἐπιμείνουμε περισσό-

1. στὸ ἴδιο, σ. 2.

2. στὸ ἴδιο.

3. Βλ. γιὰ ἐνὰ σύντομο ἱστορικὸ Κ. Κασβίκης, «Σωματικὴ ἀγωγή, διδακτικὴ τοῦ μαθήματος», *Μεγάλὴ Παιδαγωγικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 5, σ. 299-303.

4. Σπ. Μωραΐτης, *Διδακταλική...*, ἔ.π., σ. 2.

τερο σ' αὐτὸ τὸ σημείον, γιατί, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, δὲν συνιστᾷ χαρακτηριστικὸ τῆς συνολικῆς κρατικῆς πολιτικῆς στὸ ζήτημα τῶν σχολικῶν κτιρίων.

Μιὰ ἐνδιαφέρουσα διαφοροποίηση σὲ σχέση μετὸν Ὀδηγὸ ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἡ χωρητικότητα τῆς αἵθουσας ἐκτιμᾶται κατευθεῖαν στὴ βάση τῆς ἐπιφάνειάς της καὶ ὄχι στὴ βάση τῶν διαστάσεών της, ὅπως συνέβαινε γιὰ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο¹. Καὶ αὐτὸ παρόλο ποὺ στὴ συνέχεια τοῦ κεφαλαίου ὁ Μωραΐτης προσδιορίζει ἀκριβῶς τὶς διαστάσεις της κατὰ τοὺς δύο ἄξονες. Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς διαφοροποίησης δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ μόνο στὴν ἀπλοποίηση τῆς ἐσωτερικῆς διαρρύθμισης τῆς αἵθουσας μετὰ τὴν κατάργηση τοῦ σύνθετου μηχανισμοῦ τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς, ποὺ ἀφήνει μεγαλύτερο περιθώριο εὐελιξίας στὴν ἐφαρμογὴ τῶν σχετικῶν προδιαγραφῶν. Ἀντίθετα μπορούμε νὰ συσχετίσουμε αὐτὸ τὸ νέο στοιχεῖο μετὰ μιὰ ἀπαίτηση πρακτικῆς φύσης ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ νέου σχολικοῦ χώρου: Ἀφοῦ τὸ σχολικὸ κτίριο ἀποτελεῖ πλέον συνάθροισμα αἰθουσῶν, ἡ ἐπιφάνεια ἀνὰ μαθητὴ καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἐπιφάνεια τῆς κάθε αἵθουσας εἶναι τὰ μεγέθη ποὺ ἐπιτρέπουν στοὺς ὑπεύθυνους τῆς κατασκευῆς νὰ ὑπολογίσουν τὶς ἀνάγκες σὲ χώρο τῶν νέων σχολικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ νὰ προχωρήσουν στὴν ἐπιλογή τοῦ γηπέδου στὴ βάση αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν.

Ἡ υἱοθέτηση τοῦ μεγέθους ἐπιφάνεια/μαθητὴ ὡς καθοριστικῆς παραμέτρου τῆς σχολικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτελεῖ ἐπίσης ἐνδειχὴ μιᾶς νέας ἀντιμετώπισης τοῦ χώρου καὶ τῶν ἀρχῶν ἀξιολόγησής του, μιᾶς ἀντιμετώπισης ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκαλέσουμε «στατιστικὴ». Πράγματι μέσω αὐτοῦ τοῦ μεγέθους οἱ πραγματοποιήσεις γίνονται μετρήσιμες καὶ συγκρίσιμες, καὶ τὸ «ποσοτικὸ» γίνεται δείκτης τοῦ «ποιοτικοῦ»: Ἡ σύγκριση τῶν ἀντίστοιχων τιμῶν ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς κλίμακας «ἐπιτυχίας» τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τῶν διαφόρων κρατῶν².

Στὶς ἐπόμενες παραγράφους, ὁ Σπ. Μωραΐτης καθορίζει τὶς διαστάσεις καὶ τὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση τῆς αἵθουσας, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν τύπο τῶν θρανίων³. Προβλέπονται τέσσερις διαφορετικὲς διευθετήσεις, ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ τρεῖς διαφορετικοὺς τύπους θρανίων. Οἱ δύο πρῶτες ἀφοροῦν ἀγροτικὰ σχολεῖα καὶ παρουσίζονται ὡς ἑξῆς:

1. Στὴν ἀναθεωρημένη ἐκδόση τοῦ Ὀδηγοῦ τοῦ 1842 ὁ Κοκκῶνης προσθέτει στὸ τέλος τοῦ ὑποκεφαλαίου «περὶ τῶν διαστάσεων τοῦ διδασκτρίου» μιὰ παράγραφο ὅπου ἀναφέρεται στὸν ὑπολογισμὸ τῆς χωρητικότητας μετὰ βάση τὸ μέγεθος ἐπιφάνεια/μαθητὴ ὅπως αὐτὸς ἐφαρμόζεται στὴν Ἀγγλία καὶ στὴ Γαλλία.

2. Βλέπε γιὰ παράδειγμα τὶς στατιστικὲς ποὺ παρουσιάζονται στὸ Γ. Βλάμος, *Ἡ ὕλη τοῦ σχολείου*, Ἀθῆνα 1904, σ. 109.

3. Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ὅ.π., σ. 3.

— Για μιὰ αἶθουσα μεγίστης ἐπιφανείας $75 \mu.^2$, τὸ πλάτος ὀρίζεται $6,25-7,0 \mu.$, ὥστε νὰ εἶναι δυνατόν νὰ τοποθετηθοῦν δύο στίχοι θρανία τεσσάρων θέσεων καὶ νὰ δημιουργηθοῦν δύο διαδρόμοι κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς αἶθουσας καὶ ἓνας στὴ μέση (εἰκ. 43α).

— Για μιὰ αἶθουσα μεγίστης ἐπιφανείας $90 \mu.^2$, τὸ πλάτος ὀρίζεται $7,7-8,0 \mu.$, ἐνῶ τοποθετοῦνται δύο στήλες θρανία τῶν ἑξὶ θέσεων μπροστὰ γιὰ τοὺς νεαρότερους μαθητὲς καὶ δύο στήλες θρανία τῶν τεσσάρων θέσεων γιὰ τοὺς μεγάλους πίσω, ἀφήνοντας πάντα τρεῖς διαδρόμους.

Γιὰ τὰ ἀστικά σχολεῖα καὶ γιὰ μιὰ αἶθουσα μὲ χωρητικότητα 45 μαθητὲς προβλέπονται δύο διαφορετικὲς διατάξεις: μπορεῖ εἶτε νὰ τῆς δοθεῖ σχῆμα μακρόστενο ($5,0-5,5 \mu.$ X $8-9 \mu.$) καὶ νὰ τοποθετηθεῖ μιὰ σειρὰ θρανία τῶν τεσσάρων θέσεων μὲ τέσσερις διαδρόμους περιμετρικὰ καὶ μικρὰ περάσματα ἀνάμεσα στὰ θρανία, εἶτε νὰ υἱοθετηθεῖ ἓνα σχῆμα τετράγωνο ($6,5-7,0 \mu.$ X $6,5-7,0 \mu.$), μὲ δύο στήλες θρανία τῶν τριῶν θέσεων καὶ τρεῖς διαδρόμους.

Κατόπιν ὁ συγγραφέας ὀρίζει τὶς διαστάσεις τῶν διαφόρων διαδρόμων καὶ τῶν περασμάτων πού ἀφήνονται μεταξὺ τῶν θρανίων «ἵνα ἐξέρχονται οἱ μαθηταὶ καὶ ἵνα πλησιάζῃ αὐτοὺς ὁ διδάσκαλος»¹. Γιὰ τὸ διάδρομο πού βρίσκεται κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου στὸν ὁποῖο ἔχουν ἀνοιχτεῖ τὰ παράθυρα, ἓνα πλάτος $0,40$ ἕως $0,50$ ἐκ. θεωρεῖται ἀρκετό. Γιὰ ἐκεῖνον τῆς ἀπέναντι πλευρᾶς προτείνονται $0,75 \mu.$ καὶ γιὰ τὸ διάδρομο μεταξὺ τῶν δύο στηλῶν θρανίων ἐλάχιστο $0,90 \mu.$ Τὰ μικρὰ περάσματα πού ἀφήνονται μεταξὺ δύο θρανίων ὅταν αὐτὰ εἶναι τοποθετημένα σὲ μιὰ στήλη δὲν πρέπει νὰ ξεπερνοῦν τὰ $0,18-0,20 \mu.$ Ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τοῦ βάθρου καὶ τοῦ πρώτου θρανίου πρέπει νὰ εἶναι τουλάχιστον $0,60 \mu.$, ἐνῶ ἐκεῖνη μεταξὺ τοῦ τελευταίου θρανίου καὶ τοῦ τοίχου τοῦ βάθους περίπου $0,50 \mu.^2$.

Τὸ ὕψος τῆς αἶθουσας κυμαίνεται μεταξὺ 4 καὶ 5 μέτρων καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογο μὲ τὶς δύο ἄλλες διαστάσεις ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ὁ ἀναγκαῖος γιὰ κάθε μαθητὴ ὕγκος ἀέρα³. Ἡ αἶθουσα πρέπει νὰ ἔχει δύο πόρτες. Ἡ μία ἀνοίγεται στὸν τοῖχο ὅπου βρίσκονται τὰ παράθυρα καὶ κοντὰ στὸ βάθρο, ἔτσι ὥστε νὰ ἐπιτρέπει τὴν εἴσοδο στὸν ἐλεύθερο χώρο μεταξὺ τοῦ πρώτου θρανίου καὶ τῆς ἑδρας, καὶ προορίζεται γιὰ τὸ δάσκαλο καὶ τοὺς ἐπισκέπτες. Ἡ ἄλλη ἀνοίγεται εἶτε στὸν τοῖχο τοῦ βάθους, εἶτε σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς πλευρικοὺς τοίχους καὶ προορίζεται γιὰ τοὺς μαθητὲς (βλ. εἰκ. 43α, δ). "Ἄν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ καταργηθεῖ ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο πόρτες, καταργεῖται ἡ δευτέρη⁴.

Ὁ Μωραΐτης προτιμᾷ τὸ μονόπλευρο φωτισμὸ τῆς αἶθουσας. Τὰ παρά-

1. στὸ ἴδιο, σ. 3.

2. στὸ ἴδιο, σ. 3-4.

3. στὸ ἴδιο, σ. 4.

4. στὸ ἴδιο, σ. 5.

θυρα ἀνοίγονται λοιπὸν στὸ μακρὺ τοῖχο πού βρίσκεται πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῶν μαθητῶν, ὑπακούοντας στὴ γενικὰ ἀποδεκτὴ νόρμα τῆς γραφῆς. Συνιστᾶται ὁ προσανατολισμὸς τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τῆς αἵθουσας πρὸς τὸ νότο, προσανατολισμὸς πού παρέχει ἕναν ἱκανοποιητικὸ ἡλιασμὸ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πρωινοῦ χωρὶς ὅμως νὰ δημιουργεῖ πρόβλημα τοὺς ζεστοὺς μῆνες. Ἄν ὑπάρχει ἀνάγκη ἢ ἂν κρίνεται ἀπαραίτητη καὶ ἄλλη πηγὴ φωτός, μποροῦν νὰ ἀνοίχτουν παράθυρα στὸν τοῖχο ἀπέναντι ἀπὸ τὸ βάθρο, ἀλλὰ σὲ καμιά περίπτωση σ' αὐτὸν πού βρίσκεται πίσω του, διότι «τοιούτον φῶς εἶναι ὀλέθριον εἰς τοὺς ὀφθαλμούς»¹. Γιὰ νὰ ἐνισχυθεῖ ἀκόμα ἡ φωτεινότητα, ἡ ὀροφὴ τῆς αἵθουσας πρέπει νὰ εἶναι ὀριζόντια, ἐπίπεδη καὶ σὲ χρῶμα λευκὸ ἢ ὑπόλευκο².

Τὸ ὕψος τῶν παραθύρων, ζήτημα σημαντικὸ γιὰ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο, συγκεντρώνει καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση τὴν προσοχή. Ἀπασχολεῖ πάντα ὁ ἔλεγχος τῆς ὀπτικῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν ἐξωτερικὸ χῶρο: «Τὸ κάτω μέρος τῶν ὑαλίνων παραθύρων εἰς ὕψος 1,50 μ. τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ δαπέδου τῆς αἵθουσας ἔνδοθεν, καὶ 1,80 μ. τουλάχιστον ἀπὸ τοῦ ἔξωθεν τῆς αἵθουσας ἐδάφους, ἔστω πεφραγμένον, ἢ διὰ κεχρωματισμένης καὶ ἀδιαφανοῦς ὑάλου, ἢ διὰ παραπετάσματος»³. Γιὰ τὸ παιδί, λοιπόν, ἡ ὀπτικὴ ἐπικοινωνία εἶναι ἀπαγορευμένη καὶ πρὸς τὶς δύο κατευθύνσεις. Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν ἐνήλικο πού βρίσκεται στὸ ἐξωτερικὸ τῆς αἵθουσας. Ἀντίθετα, ὁ ἐνήλικος πού βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αἵθουσας, δηλαδὴ ὁ δάσκαλος, μπορεῖ νὰ ἐλέγχει τὸν ἐξωτερικὸ χῶρο (αὐλὴ, ἀποχωρητήρια κλπ.).

Αὐτὲς οἱ διατάξεις ἀποτελοῦν τὸ οὐσιαστικὸ μέρος τῶν προδιαγραφῶν πού ἀφοροῦν τῇ διαρρύθμισῃ τῆς αἵθουσας διδασκαλίας. Ὅπως εἶδαμε, τὸ θρανίὸ ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ μονάδα γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία διατάσσονται τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα. Ἀπὸ τὸ τμῆμα τοῦ βιβλίου πού ἀναφέρεται στὸν ἐξοπλισμὸ τῆς αἵθουσας, 11 σελίδες σύνολο, οἱ 6 εἶναι ἀφιερωμένες στὸ θρανί⁴.

Ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὸ σχῆμα καὶ τὴν κατασκευὴ τῶν θρανίων καθορίζεται μὲ μιὰ πολυτέλεια λεπτομερειῶν πού ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ ἐκείνη τῶν ἀντίστοιχων προδιαγραφῶν τοῦ Ὁδηγοῦ. Οἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις ὅλων τῶν τμημάτων τοῦ θρανίου — δηλαδὴ ἀναλόγιο, κάθισμα, «ὑποπόδιο», «βιβλιοδόχος σάνις» καὶ «ἀνακλισμός» (βλ. εἰκ. 44) — καθὼς καὶ οἱ μεταξὺ τους ἀποστά-

1. στὸ ἴδιο, σ. 5.

2. στὸ ἴδιο, σ. 4.

3. στὸ ἴδιο, σ. 6.

4. στὸ ἴδιο, σ. 14-19. Τὰ ἄλλα ἀντικείμενα τῶν ὁποίων ἀναφέρονται οἱ προδιαγραφές εἶναι ἡ ἔδρα τοῦ δασκάλου, μὲ διαστάσεις πολὺ μικρότερες ἀπὸ αὐτὲς πού προέβλεπε ὁ Ὁδηγός, ὁ μαυροπίνακας, τοποθετημένος στὸ κέντρο τοῦ τοίχου πίσω ἀπὸ τὴν ἔδρα, τὸ ἀναγνωστήριο γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῆς πρώτης τάξης καὶ τὸ ἀριθμητήριο γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῆς ἀριθμητικῆς στὴν πρώτη καὶ τὴ δευτέρα τάξη (βλ. εἰκ. 44).

σεις προσδιορίζονται αναλογικά με τὸ ἀνάστημα τῶν παιδιῶν ἡλικίας 8 ἕως 10 ἐτῶν, ἐνῶ δίνονται ὁδηγίες γιὰ τὴν προσαρμογὴ τους στὶς ἄλλες ἡλικίες. "Αν καὶ τὰ ἀνθρωπομετρικὰ στοιχεῖα ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Μωραΐτης βασίζονται σὲ μετρήσεις ποὺ ἔχουν πραγματοποιηθεῖ σὲ ἄλλα κράτη¹, καὶ κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι προσαρμοσμένα στὸ σῶμα τοῦ ἑλληνα μαθητῆ ποὺ θὰ χρειαστεῖ νὰ προσαρμοστεῖ αὐτὸς στὸ θρανίον, ὥστόσο μαρτυροῦν τὴν ἐπιρροή ποὺ ἀρχίζει νὰ ἀσκεῖ ἡ ὑγιεινὴ πᾶνω στὴν ὀργάνωση τῆς σχολικῆς ζωῆς· ὑγιεινιστικὲς καὶ ἱατρικὲς θεωρήσεις ποὺ ἀφοροῦν τόσο τὴν προστασία τῆς υἱείας ὅσο καὶ τὸν ἔλεγχο τοῦ σώματος τοῦ παιδιοῦ.

Μποροῦμε πράγματι νὰ καταλάβουμε καλῶτερα τὴ σημασία ποὺ ἀποδίδεται στὸ θρανίον ἐὰν ἀναφερθοῦμε στὶς «τεχνικὲς» ποὺ προτείνει ὁ Μωραΐτης γιὰ τὴν ἐγγράραξη στὸ παιδί τῶν ἐννοιῶν τῆς τάξης καὶ τῆς πειθαρχίας. Στὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο, αὐτὴ ἡ ἐγγράραξη περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὴν ὀργανωμένη κίνηση τῶν παιδιῶν κάτω ἀπὸ τὰ προστάγματα τῶν πρωτοσχόλων καὶ τοῦ δασκάλου. Τώρα, στὸ μηχανισμό τῆς συνδιδασκτικῆς μεθόδου, ἡ τάξη καὶ ἡ πειθαρχία ταυτίζονται μετὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ σώματος τοῦ παιδιοῦ σὲ κατάσταση ἀπόλυτης ἀκινήσιος: «Καθήμενοι [οἱ μαθητὲς] πρέπει νὰ κρατῶσι τὸν κορμὸν των εὐθὺν καὶ ὄρθιον, ἀκόμη καὶ ὅταν γράφωσι, τοὺς δὲ πόδας νὰ ἔχωσι παρ' ἀλλήλους ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου, οὐδέποτε ἐπ' ἀλλήλους, οὐδὲ νὰ κινῶσιν αὐτούς· τὰς δὲ χεῖρας, ἂν δὲν πρέπη νὰ κρατῶσι βιβλίον ἢ γραφίδα, ἢ νὰ σημάνωσι τι δι' αὐτῶν, πρέπει νὰ ἔχωσι ἀείποτε συμπεπλεγμένους ἔμπροσθέν των ἐπὶ τοῦ γραφείου· νὰ βλέπωσι δὲ πρὸς τὸν διδάσκαλον ἀτενῶς»².

Στὸν ἔλεγχο τῆς στάσης τοῦ σώματος προστίθεται ὁ ἔλεγχος τοῦ βλέμματος. "Αν καὶ ἡ σιωπὴ τοῦ δασκάλου δὲν ἀποτελεῖ κανόνα, ὅπως στὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο, ἀφοῦ τώρα αὐτὸς διδάσκει καὶ ἐπιπλέον χωρὶς τὴ βοήθεια πινάκων, σημειῶν καὶ σφυριγμάτων, τὸ βλέμμα παίξει ἓνα ρόλο ἐξίσου σημαντικὸ στὶς τεχνικὲς ἀποκατάστασης τῆς τάξης: «Θὰ ἦτο ἀντιπαιδαγωγικόν, ἂν ᾔθελεν ὁ διδάσκαλος ἐκάστοτε διὰ μακρῶν ὑπομνήσεων καὶ νουθετήσεων νὰ ἀποκαθιστᾷ τὴν εἰρημένην τάξιν. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀρκεῖ ἐπίσχεσις καὶ προσήλωσις αὐστηροῦ βλέμματος ἐπὶ τοὺς μήπω ἐλθόντας εἰς τάξιν, ἵνα φέρῃ πάντας εἰς ταύτην [...] Ἐνταῦθα ἔχει εὐκαιρίαν ὁ διδάσκαλος νὰ ἐπιδείξῃ τὴν παιδαγωγικὴν δύναμιν τοῦ ὀφθαλμοῦ του»³. Συγκέντρωση λοιπὸν τῶν βλεμ-

1. Οἱ πρῶτες μετρήσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔγιναν στὴν Ἑλλάδα γύρω στὰ 1895 ἀπὸ τὸν ἐπιθεωρητὴ τῶν δημοτικῶν σχολείων τοῦ νομοῦ Ἀττικῆς Θ. Μιχαλόπουλο καὶ τὸ μηχανικὸ τοῦ δήμου Πειραιῶς Ε. Παπακωνσταντίνου καὶ ἀφοροῦσαν ἓνα δείγμα 1330 μαθητῶν καὶ τῶν δύο φύλων (βλ. Ε. Λαμπιδάριος, *Σχολικὴ ὑγιεινὴ*, Ἀθήνα 1928, σ. 23-24).

2. Σπ. Μωραΐτης, *Διδακταλική...*, ὅ.π., σ. 30. Στὴ διάταξη ποὺ θέλει τὰ χεῖρα τῶν μαθητῶν ὁρατὰ ἀνὰ πᾶσα στιγμὴ ἀναγνωρίζουμε τὴν ἴδια ἐμμονὴ ἰδέα τοῦ αὐνανισμοῦ ἀπὸ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ προστατευτοῦν τὰ παιδιά, τὴν ὁποία ἐπισημάναμε ἤδη καὶ στὸν Ὁδηγό.

3. στὸ ἴδιο, σ. 30-31.

μάτων τῶν μαθητῶν κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ βλέμματος τοῦ δασκάλου, μόνου κάτοχου τῆς ἐξουσίας μέσα στὴν τάξη.

Ἡ συγκεκριμένη ἐφαρμογὴ τῆς συνδιδασκτικῆς μεθόδου ποὺ προτείνουν ὁ Μωραΐτης καὶ ὁ Πετρίδης καὶ υἱοθετεῖ τὸ ὑπουργεῖο, προβλέπει τὸ χωρισμὸ τῶν μαθητῶν σὲ τέσσερις τάξεις μὲ ὁμοιογένεια ἐπιπέδου στὴν κάθε μία ἀπὸ αὐτές, ποὺ ἀντιστοιχοῦν λίγο ἢ πολὺ σὲ τέσσερις τάξεις ἡλικιῶν¹. Ἄν ὑπάρχουν τέσσερις αἵθουσες καὶ τέσσερις δάσκαλοι, δηλαδὴ τὸ σχολεῖο εἶναι «κανονικό», τότε ὁ κάθε δάσκαλος βρίσκεται θεωρητικὰ μπροστὰ σ' ἓνα σύνολο μαθητῶν ὁμοιογενὲς ἀπὸ τὴν ἀποψὲ τῶν γνώσεων καὶ τῆς ἡλικίας. Στὴν περίπτωση αὕτῃ ὁ δάσκαλος ἀποφασίζει γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν μαθητῶν μέσα στὴν αἴθουσα μὲ βάση τὰ κριτήρια ποὺ προτείνει ὁ Μωραΐτης καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι «Ἡ ἡλικία, ἡ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ κατάστασις, καὶ τὸ εὐάγωνον ἢ δυσάγωνον τῶν παίδων»². Ἔτσι γιὰ παράδειγμα, οἱ νεότεροι καθὼς καὶ οἱ μύωπες καὶ οἱ βαρύκοι πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν, κοντὰ στὸ βᾶθρο, οἱ ἀσθενικοὶ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν μακριὰ ἀπὸ τὴν πόρτα κλπ. Ὅμοια πρέπει νὰ τοποθετοῦνται κοντὰ στὴν ἔδρα «οἱ εἰς τὴν ἀταξίαν ἐπιρρεπεῖς καὶ διὰ τοῦτο μᾶλλον δεόμενοι τῆς ἐπιβλέψεως τοῦ διδασκάλου. Αὐτοὶ ὅμως οὗτοι, ὅταν ἡ ἀταξία αὐτῶν εἶναι ἀδιόρθωτος καὶ ὀλίγον τοὺς μέλη ἀν βλέπωνται ὑπὸ τοῦ διδασκάλου, συμφέρει νὰ καθίζωσιν ὀπισθεν τῶν ἄλλων, ἵνα μὴ ἐνοχλῶσι τοὺς ἄλλους ἀτακτοῦντες ἢ βλάπτωσι διὰ τοῦ κακοῦ παραδείγματος»³.

Στὴ συνδιδασκτικὴ μέθοδο ὁ χώρος τῆς αἴθουσας εἶναι λοιπὸν πολὺ περισσότερο ὁμοιογενὲς ἀπ' ὅτι στὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ, καὶ ἡ κατανομὴ τῶν μαθητῶν ἔχει πολὺ μεγαλύτερη σταθερότητα. Οἱ διάφορες θέσεις χάνουν τὴ συμβολικὴ τους ἀξία, ἀφοῦ δὲν μποροῦν πιά νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς σημεῖα ἀνταμοιβῆς ἢ τιμωρίας. Μόνο τὸ βᾶθρο τοῦ δασκάλου ξεχωρίζει καὶ ἐπιβάλλεται ἀκόμα περισσότερο, ἀφοῦ τώρα γύρω ἀπὸ αὐτὸ διεξάγεται ἡ διδασκαλία, οἱ ἀσκήσεις, οἱ ἐξετάσεις.

Στὸ λειτουργικὸ λοιπὸν ἐπίπεδο, ἡ διαρρύθμιση τῆς αἴθουσας διδασκαλίας ἀπλοποιεῖται σημαντικὰ. Ἀντίθετα αὐτὸ ποὺ γίνεται πολὺ περισσότερο σύνθετο εἶναι ἡ συνολικὴ ὀργάνωση τοῦ σχολικοῦ κτιρίου. Ὁ Μωραΐτης παραθέτει στὸ τέλος τοῦ βιβλίου του τέσσερα σχέδια-τύπους σχολείων μὲ μία, δύο, τρεῖς ἢ τέσσερις τάξεις (βλ. εἰκ. 43). Οἱ αἵθουσες σημειώνονται μὲ τὸ γράμμα Α, χωρὶς διαφοροποίηση καὶ χωρὶς ὁ συγγραφέας νὰ ἐγκαθιστᾷ κάποια ἀντιστοιχία ἀνάμεσα σὲ αἵθουσες διδασκαλίας καὶ σχολικὲς τάξεις. Σημειώνει μόνον ὅτι ἡ μεγάλη μακρόστενη αἴθουσα, ποὺ ὑπάρχει στὸ σχολεῖο μὲ τρεῖς αἵθουσες, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τίς περιπτώσεις ποὺ ἀπαιτοῦν τὴ συγγέν-

1. Βλ. Χ. Λέφας, *Ἱστορία...*, ὅ.π., σ. 91· Σπ. Μωραΐτης *Διδασκαλική...*, ὅ.π., σ. 9.

2. *στὸ ἴδιο*, σ. 27.

3. *στὸ ἴδιο*.

τρωση περισσότερων τάξεων σ' ένα χώρο —κοινά μαθήματα, κοινή προσευχή, τελετές κλπ.¹ Σ' όλους τούς τύπους σχολείου προβλέπεται ένα ιδιαίτερο δωμάτιο πού θά φιλοξενήσει τὸ γραφεῖο τοῦ δασκάλου, γιὰ τὸ σχολεῖο μὲ μιὰ αἴθουσα, ἢ τοῦ διευθυντῆ γιὰ τὰ σχολεῖα μὲ δύο, τρεῖς ἢ τέσσερις αἴθουσες. Στὶς δύο τελευταῖες περιπτώσεις προστίθεται ἓνα εἶδος προθαλάμου, πού χρησιμεύει γιὰ τὴν παραμονή τοῦ ἐπιστάτη, ἱματιοθήκη κλπ.

Ἡ συνθετικὴ ἀρχὴ εἶναι ἀπλή. Μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι τὸ γήπεδο εἶναι ἐλεύθερο ἀπ' ὅλες τὶς πλευρές, οἱ αἴθουσες καὶ τὰ γραφεῖα σχηματίζουν ἓνα τετράγωνο ἢ παραλληλόγραμμο πού ἔχει ἄξονα συμμετρίας τὸ διάδρομο. Ὁ Μωραΐτης προβλέπει ἐπίσης τὴν πιθανότητα τὰ γήπεδα νὰ εἶναι μικρὰ καὶ νὰ μὴν εἶναι δυνατόν νὰ διαταχθοῦν οἱ τέσσερις τάξεις στὸ ἰσόγειο. Σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση, ἡ διάταξη τοῦ σχεδίου β ἐπαναλαμβάνεται στὸν ὄροφο, ἐνῶ μιὰ σκάλα μὲ δύο σκέλη καὶ πλατύσκαλο καταλαμβάνει τὸ χώρο Β ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ κτιρίου. Γιὰ τὸ γραφεῖο υἱοθετεῖται μιὰ λύση ὅμοια μὲ ἐκείνη τῶν σχεδίων γ καὶ δ². Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις, λοιπόν, τὸ γραφεῖο τοποθετεῖται ἔτσι ὥστε ὁ διευθυντῆς ἢ ὁ ἐπιστάτης νὰμποροῦν νὰ ἐλέγχουν τὴν εἴσοδο τοῦ σχολείου, τὴν αὐλὴ, τὸ διάδρομο καὶ τὶς εἰσόδους τῶν αἰθουσῶν.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σχολικοῦ κτιρίου σὲ δύο ὀρόφους εἶναι μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ λύση πού συναντιέται σπάνια στὴν προηγούμενη περίοδο. Δὲνμποροῦσε βέβαια νὰ ἐφαρμοστεῖ στὴν περίπτωση ἑνὸς σχολείου ὀργανωμένου ἀποκλειστικὰ σύμφωνα μὲ τὴν ἀλληλοδασκτικὴ μέθοδο, ἀφοῦ ἡ αἴθουσα καταλαμβάνει ὅλο τὸ χώρο. Ἀλλὰ γενικὰ ἀποφεύγεται νὰ τοποθετεῖται αὐτὴ ἡ αἴθουσα σὲ ὄροφο. Στὸ ὑλικὸ πού μπορέσαμε νὰ δοῦμε δὲν συναντήσαμε παρὰ μόνο δύο περιπτώσεις ὅπου προβλέπεται παρόμοια διάταξη. Στὴ μία περίπτωση, ἓνα σχέδιο πού δὲν πραγματοποιήθηκε γιὰ ἓνα σχολεῖο θηλέων στὸ Ναύπλιο τὸ 1847, ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ἐπιβάλλεται κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὴ μεγάλη κλίση τοῦ ἐδάφους, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε. Στὴ δεύτερη περίπτωση, μιὰ μελέτη γιὰ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο στὴν Ἐρμούπολη στὰ 1869, τὸ πρόγραμμα προβλέπει τὴν κατασκευὴ δύο αἰθουσῶν διδασκαλίας, μιὰ γιὰ τὰ κορίτσια καὶ μιὰ γιὰ τὰ ἀγόρια, καὶ εἶναι οἱ περιορισμένες διαστάσεις τοῦ γηπέδου πού ἐπιβάλλουν τὴν τοποθέτηση τῆς μιᾶς ἀπ' αὐτὲς σὲ ὄροφο (εἰκ. 38)³.

Στὰ δημοτικὰ σχολεῖα ὅπου ἐφαρμόζεται ὁ χωρισμὸς σὲ δύο τμήματα —ἀλληλοδιδασκτικὸ καὶ συνδιδασκτικὸ— καὶ ὅπου ἡ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν

1. στὸ ἴδιο, σ. 7-8.

2. στὸ ἴδιο, σ. 8.

3. Τὸ σχολεῖο αὐτό, πού βρίσκεται στὴ συνοικία Νεάπολη, κατασκευάστηκε τὸ 1870-1871 σὲ γήπεδο πού δωρήθηκε στὸ δῆμο γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ (Ι.Α.Δ.Ε., Πρακτικὰ συνεδριάσεων Δημοτικοῦ Συμβουλίου, κατὰστιχο ἀρ. 7, συνεδρίασις 14 Σεπτ. 1866 καὶ κατὰστιχο ἀρ. 8, συνεδρίασις 5 Νοεμ. 1870 καὶ 26 Ἰουνίου 1872, ἐπίσης φάκ. Τ61.1β καὶ Τ70.4, ὅπου ἔγγραφα σχετικὰ μὲ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ σχολείου).

μαθητῶν ἀπαιτεῖ τὴν ἐπέκταση τοῦ σχολείου, προτιμᾶται, ὅπως ἦδη ἀναφέραμε, ἡ κατασκευὴ ἑνὸς δωματίου συνεχόμενου μὲ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ αἵθουσα παρὰ ἡ προσθήκη ὀρόφου. Τὰ κριτήρια ποὺ ἀναφέρονται εἶναι εἴτε κατασκευαστικά —οἱ τοῖχοι τοῦ ὑπάρχοντος κτιρίου δὲν μποροῦν συνήθως νὰ σηκώσουν τὸ βάρος τῆς νέας κατασκευῆς—, εἴτε ἔχουν σχέση μὲ τὴ λειτουργία τοῦ σχολείου —καλύτερη ἐπιτήρηση ὅλου τοῦ σχολείου ἀπὸ τὸ δάσκαλο/διευθυντή¹.

Καὶ γιὰ τὸ Μωραΐτη ἡ διάταξη σὲ δύο ὀρόφους δὲν ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη ἐκδοχή. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι προβλέπεται σ' ἓνα κείμενο μὲ χαρακτήρα κανονισμοῦ, ὅπως εἶναι ἡ *Διδασκαλική*, δείχνει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά αὐξησὶν τοῦ μαθητικοῦ δυναμικοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ σημασία ποὺ τουλάχιστον ὁ Μωραΐτης ἀποδίδει στὸ ἀστικό σχολικὸ πρότυπο. Ἐξἄλλου τὸ «κανονικὸ» συνδιδασκτικὸν σχολεῖο προϋποθέτει γιὰ νὰ λειτουργήσῃ ἓνα σχολικὸν πληθυσμὸν τουλάχιστον 280 μαθητῶν.

Αὐτὸς ὁ ἀστικὸς χαρακτήρας ποὺ προσδίδει στὸ σχολεῖο ὁ Μωραΐτης, διαφαίνεται καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν σχεδίων-τύπων ποὺ παρουσιάζει: ἀρχιτεκτονικὴ ποὺ θέλει νὰ εἶναι ἐπίσημη καὶ ποὺ βασιζέται στὴ συμμετρία καὶ στὴν ἐπανάληψη. Ἡ εἴσοδος τοῦ κτιρίου τοποθετεῖται στὸ μέσον τῆς κύριας ὁψὸς καὶ τὰ παράθυρα ἀνοίγονται συμμετρικά καὶ μὲ σταθερὸ ρυθμὸ ἐπανάληψης, ἀκόμη καὶ στὶς πλευρὲς ποὺ οἱ κανόνες τῆς ὀπτικῆς ὑγιεινῆς τὸ ἀπαγορεύουν. Αὐτὰ τὰ τελευταῖα παράθυρα κατασκευάζονται μὲν γιὰ νὰ μὴν καταστραφεῖ ἡ κανονικότητα τῶν ὁψεων, ἀλλὰ διατηροῦνται συνεχῶς κλειστὰ (βλ. εἰκ. 43 β, γ, δ).

Πρόκειται πράγματι γιὰ μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ λύση ποὺ ἀφ' ἑνός, ἀντίθετα ἀπ' ὅτι συνέβαινε μὲ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖο, διαφοροποιεῖται ἀπὸ τοὺς τύπους τῶν παραδοσιακῶν κτιρίων, καὶ ἀφ' ἑτέρου θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ «μινιμαλιστικὴ» ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς προστιθέμενης σχεδιαστικῆς ἀξίας, καὶ συγχρόνως ὀρθολογική: ὀρθολογισμὸς ποὺ ἀναφέρεται στὴ διοικητικὴ διαχείριση τοῦ δημόσιου ἔργου ποὺ εἶναι τὸ διδακτήριο.

Στὸ ὕλικο ποὺ συγκεντρώσαμε δὲν περιλαμβάνονται σχολεῖα κατασκευασμένα σύμφωνα μὲ τὰ σχέδια-τύπους τῆς *Διδασκαλικῆς*. Ἐν τούτοις, τὸ σχέδιο τοῦ σχολείου τῶν θηλέων στὸ Νάυπλιο (1877, βλ. εἰκ. 40), καθὼς καὶ ἐκεῖνο τοῦ σχολείου τῶν ἀρρένων στὴν Πρόνοια (1878, βλ. εἰκ. 41), παρουσιάζουν σημαντικὲς ὁμοιότητες μ' αὐτοὺς τοὺς τύπους. Οἱ ὁμοιότητες αὐτὲς μπορεῖ

1. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἐνδεικτικά:

Ι.Α.Δ.Ε., σειρά ΙΕκπ., φάκ. 1α/ιστ, ὁ Νομάρχης στὸ Δήμαρχο, 5 Αὐγ. 1839, φάκ. 1α/ιγ, ὁ Νομάρχης στὸ Δήμαρχο, 26 Αὐγ. 1844, φάκ. 1α/ιη, ὁ Νομάρχης στὸ Δήμαρχο, 18 Μαρτίου 1846· σειρά Τδημ. ἔργα, φάκ. 48.3, ὁ δάσκαλος στὸ Δήμαρχο, 30 Σεπτ. 1872.

Δ.Α.Ν. φάκ. Ρ36, 37/1842, Ἐκθεση τοῦ διδασκάλου, 26 Ἰουνίου 1842.

νά πηγάζουν τόσο από την ύπαρξη κοινών προτύπων αναφορᾶς ὅσο καὶ ἀπὸ μιὰ κοινὴ σχεδιαστικὴ ἀντίληψη καὶ μεθοδολογία.

β. Καταλληλότητα καὶ Ὑγιεινὴ

«Πρέπει [...] ταῦτα νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, πῶς, μετὰ τῆς καλῆς ἀπόψεως, τὸ κτίριον νὰ εἶνε στερεὸν καὶ ἀρμόδιον τῷ σκοπῷ δι' ὃν ἐπλάσθη. Διὰ τὸ τελευταῖον ὅμως τοῦτο, ἡ ὑγιεινὴ μεγάλην ἔχει τῇ ἀρχιτεκτονικῇ σχέσιν· διότι ἡ ἀρμοδιότης αὕτη ἀφορᾶ εἰς τὴν δημοτικὴν καὶ ἀτομικὴν ἀνάγκην, ἀφορᾶ συγχρόνως καὶ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ὑγείας τῶν ὄντων ἐκείνων δι' ἃ τὸ οἰονδήποτε κτίριον οἰκοδομεῖται», γράφει ὁ Γ. Βάφας, καθηγητῆς στὴν Ἱατρικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν¹.

Εἶδαμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ σχολικοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς παιδαγωγοὺς περιέχει ἀρκετὰ ὑγιεινιστικὰ στοιχεῖα. Ἀπὸ τὸ 1880 ὅμως καὶ μετὰ μιὰ πληθώρα ἀρχιτεκτονικῶν καὶ κατασκευαστικῶν κανόνων βασισμένων στὶς ἱατρικὲς ἐπιστημονικὲς θεωρίες κάνει τὴν ἐμφάνισή της τόσο στὰ ἔργα τῶν παιδαγωγῶν ὅσο καὶ σ' ἐκεῖνα τῶν γιατρῶν. Αὕτῃ ἡ πλήρης προδιαγραφὴ ὅλων τῶν παραμέτρων τοῦ σχολικοῦ κτιρίου στὴ βάση τῶν παρατηρήσεων τοῦ κλάδου τῆς ὑγιεινῆς φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς γενικευμένης πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης. «Ὅταν ὁ στόχος εἶναι ἡ ἀπομόνωση τοῦ παιδιοῦ γιὰ ὀλοένα καὶ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα μέσα σὲ ἓνα ἐξειδικευμένο χῶρο, πρέπει νὰ ληφθοῦν τὰ ἀπαραίτητα μέτρα ὥστε αὐτὸ νὰ μὴν βάζει σὲ κίνδυνο τὴν ὑγεία του. Ἀλλωστε αὕτῃ ἡ προβληματικὴ τροφοδοτεῖται ἀπὸ ἀντίστοιχες θεωρήσεις ποὺ τὴν ἴδια ἐποχὴ κοινοποιοῦνται εὐρύτατα στὶς δυτικὲς χῶρες. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὴ Διεθνή Ἐκθεση Ὑγιεινῆς τῶν Βρυξελλῶν τὸ 1876, στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας παρουσιάστηκε πρότυπος σχολικὸς ἐξοπλισμός, ἐνῶ σχολικὰ κτίρια καὶ ἐξοπλισμοὶ παρουσιάζονται καὶ στὶς διεθνεῖς ἐκθέσεις τοῦ 1867, 1878 καὶ 1889 στὸ Παρίσι². Τὸ 1882 δημιουργήθηκε στὴ Γαλλία ἡ Ἐπιτροπὴ Σχολικῆς Ὑγιεινῆς μὲ ἀποστολὴ νὰ μελετήσῃ τὰ ζητήματα τοῦ σχολικοῦ ἐξοπλισμοῦ καὶ τοῦ ὑλικοῦ, καὶ τῶν μεθόδων διδασκαλίας στὴ σχέση τους μὲ τὴν ὑγιεινὴ καὶ ἡ ὁποία δύο χρόνια ἀργότερα ἐξέδωσε τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν της μὲ τὴ μορφή ὑπομνήματος 140 σελίδων ποὺ ἀποτέλεσε γιὰ μιὰ εἰκοσαετία περίπου πραγματικὸ κώδικα σχολικῆς ὑγιεινῆς³. Στὴ Γερμανία ἤδη τὸ 1866 γίνονται ἐκτεταμένες μελέτες σχετικὰ μὲ τὶς βλάβες ποὺ ὑφίσταται ἡ ὄραση τῶν παιδιῶν λόγω τοῦ ἀνθυγιεινοῦ φωτι-

1. Γ. Βάφας, *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ ἱατρικὴν ἔποψιν. Μέρος Α'.* Ἡ πόλις, Ἀθήνα 1878, σ. 149.

2. B. Toulhier, «L'architecture scolaire...», ὁ.π., σ. 5, 6, 23. Στὴν ἔκθεση τοῦ 1889 ἡ γαλλικὴ Διεύθυνση τῆς Πρωτοβάθμιας Ἐκπαίδευσης παρουσίασε τὸ μοντέλλο μιᾶς αἰθουσας σχεδιασμένης καθαρὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ὑγιεινολογικῶν προδιαγραφῶν (στὸ ἴδιο, σ. 7).

3. στὸ ἴδιο, σ. 5.

σμοῦ τῶν αἰθουσῶν, τῶν ἀκατάλληλων θρανίων κλπ. Στὴν ἴδια χώρα τὸ 1887 θεμελιώνεται ὁ θεσμὸς τοῦ σχολικοῦ γιатροῦ¹. Τὸ 1884 στὴν Ἀγγλία δημοσιεύονται μιὰ σειρὰ ἐκθέσεις σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς φοίτησης στὴν πνευματικὴ, ψυχικὴ καὶ σωματικὴ ὑγεία τῶν παιδιῶν ποὺ σηματοδοτοῦν τὸ αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον τῶν γιатρῶν γι' αὐτὸ τὸ θέμα².

Τοὺς προβληματισμοὺς αὐτοὺς τοὺς συναντήσαμε καὶ στὸ ἔργο τοῦ Μωραΐτη. Εἶδαμε ὅτι προβλέπει τὴν κατασκευὴ θρανίων τῶν ὁποίων οἱ διαστάσεις προσαρμόζονται στὸ ἀνάστημα τῶν παιδιῶν — ἔστω καὶ ἄλλης χώρας. Ἀλλὰ καὶ γενικότερα, οἱ ἀρχιτεκτονικὲς διατάξεις καὶ οἱ κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὶς ὑγιεινιστικὲς θεωρίες κατέχουν στὸ βιβλίο τοῦ θέση πολὺ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ ὅτι ἀντίστοιχα στὸν Ὅδηγό: τρόπος κατασκευῆς καὶ μόνωσης τοῦ πατώματος, τόσο τοῦ ἰσογείου ὅσο καὶ τοῦ ὀρόφου³, καθορισμὸς τῆς ἐπιφάνειας τῶν παραθύρων ἀναλογικὰ μὲ τὴν ἐπιφάνεια τῆς αἰθουσας⁴, εἰδικὲς προδιαγραφές γιὰ πετάσματα καὶ παραθυρόφυλλα⁵, εἰδικὴ ἀναφορὰ στὴν ἀπομάκρυνση τῶν νερῶν τῆς βρογχῆς⁶ κλπ.

Τὸ 1887 ἡ ἐπιθεώρηση *Παιδαγωγικὸν Σχολεῖον*, ποὺ διευθύνεται ἀπὸ τὸν Μ. Βρατσάνο, δημοσιεύει σὲ συνέχειες μιὰ μελέτη μὲ τίτλο «Περὶ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου»⁷. Σύμφωνα μὲ τὴ συνήθεια, τὸ πρῶτο μέρος εἶναι ἀφιερωμένο στὸ σχολικὸ κτίριο. Ἡ θεματολογία ποὺ ἀναπτύσσεται εἶναι στὸ μεγαλύτερο μέρος ὅμοια μὲ ὅ,τι συναντήσαμε μέχρι τώρα. Ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ ἀνάπτυξη διαφοροποιεῖται σημαντικά. Κατ' ἀρχὴν δὲν πρόκειται γιὰ προδιαγραφές, ἀλλὰ περισσότερο γιὰ μιὰ ἐκθεση ἀναλυτικὴ καὶ αἰτιολογημένη τῆς μεθόδου ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθεῖται κατὰ τὴν κατασκευὴ ἑνὸς διδασκτηρίου. Τὰ διάφορα θέματα, ποὺ μέχρι τώρα τὰ εἶδαμε νὰ θίγονται σὲ μικρὲς παραγράφους στὰ πλαίσια εὐρύτερων ἐνοτήτων, τώρα αὐτονομοῦνται καὶ ἀναπτύσσονται σὲ ὁλόκληρα κεφάλαια, ὀρίζοντας ἔτσι νέα πεδία θεωρητικῆς δράσης ποὺ θὰ μετατραποῦν καὶ σὲ σχετικὰ αὐτόνομους τομεῖς διοικητικῆς παρέμβασης.

Ἔτσι τὸ κεφάλαιο Δ' εἶναι ἀφιερωμένο στὸ δημοτικὸ σχολεῖο ὡς «τόπον διδασκαλίας», καὶ εἰδικότερα στὴ θέση τοῦ σχολείου⁸. Ζητήματα ὅπως ἡ ἀπόσταση τοῦ σχολείου ἀπὸ τὸν τόπο κατοικίας, ἡ προστασία τοῦ ἀπὸ θορύ-

1. Ἐμμ. Ν. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ ὑγιεινὴ*, 2, Ἀθήνα 1928, σ. 14.

2. R.A. Lowe, «The Medical Profession and School Design in England, 1902-1914», *Pedagogica Historica*, 13(1973), σ. 425.

3. Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ὅ.π., σ. 4-5.

4. στὸ ἴδιο, σ. 6.

5. στὸ ἴδιο, σ. 6-7.

6. στὸ ἴδιο, σ. 7.

7. *Παιδαγωγικὸν σχολεῖον*, ἔτος Γ', τεῦχος Γ', ΙΑ', Ὀκτ.-Νοέμ. 1887.

8. στὸ ἴδιο, σ. 472-475.

βους καθὼς καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸ μικροκλίμα τοῦ γηπέδου — ὑγρασία τοῦ ἐδάφους, ἀερισμός, προσανατολισμός — ἀναπτύσσονται λεπτομερῶς. Τὸ κεφάλαιο Ε' ἀναφέρεται στὸν τρόπο καὶ στὰ ὕλικά κατασκευῆς τοῦ κτιρίου¹. Ἡ φύση καὶ τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ὑλικῶν ποὺ θὰ χρησιμοποιηθοῦν στὰ διάφορα μέρη τοῦ κτιρίου ἐξετάζονται σὲ σχέση τόσο μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ὑγιεινῆς ὅσο καὶ μὲ τὶς πρακτικὲς ἀνάγκες τῆς διδασκαλίας. Ἔτσι, π.χ., γίνεταί εἰδικὴ ἀναφορὰ στὰ παράσιτα ποὺ ἀναπτύσσονται ὅταν τὰ ξύλα τῆς οἰκοδομῆς δὲν εἶναι ἐντελῶς στεγνὰ καὶ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ προκαλέσουν ἀναθυμιάσεις τόσο δυνατὲς ὥστε νὰ παρουσιαστοῦν συμπτώματα δηλητηρίασης στὴν τάξη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη προτείνεται γιὰ τὴν κάλυψη τῆς στέγης ἡ χρῆση κεραμιδιῶν ἢ σχιστολίθων, διότι ἀφ' ἐνὸς εἶναι φτηνότεροι καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπορροποῦν καλύτερα τὸ θόρυβο τῆς βροχῆς καὶ ἔτσι δὲν διασαλεύεται ἡ τάξη καὶ ἡ ἡσυχία τῆς παράδοσης. Τὸ κεφάλαιο Στ' πραγματεύεται τοὺς χώρους κυκλοφορίας (εἴσοδος, σκάλες, διάδρομοι, εἴσοδοι αἰθουσῶν), καθὼς καὶ τὴν αὐλή, τὶς παροχὲς νεροῦ καὶ τὰ ἀποχωρητήρια². Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ αὐτὰ τὰ τελευταῖα, γίνεται μόνον μιὰ σύντομη ἀναφορὰ σὲ θεωρήσεις ἡθικῆς τάξεως³ γιὰ νὰ δοθεῖ περισσότερη ἔμφαση στὶς κατασκευαστικὲς μεθόδους ποὺ διευκολύνουν τὴ διατήρηση τῆς καθαριότητος, τὸν ἀερισμό, κλπ.

Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο ἀφορᾷ τὸ σχῆμα καὶ τὶς διαστάσεις τῆς αἴθουσας. Δὲν προτείνονται συγκεκριμέναι μέγιστες ἢ ἐλάχιστες διαστάσεις, ἀλλὰ μᾶλλον ἓνα σύστημα ἀναλογιῶν ποὺ παίρνει ὑπόψιν τὸν ἐπιθυμητὸ ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν ποὺ μπορεῖ νὰ διδασκοῦν ἀπὸ ἓνα δάσκαλο, τὶς διαστάσεις τῶν ἐπίπλων καὶ τῶν χώρων κυκλοφορίας, τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιτήρησης καθὼς καὶ ἐκεῖνες τῆς ὀπτικῆς καὶ τῆς ἀκουστικῆς⁴. Κατόπιν ἀκολουθοῦν κεφάλαια ὅπως «Περὶ τοῦ φωτισμοῦ τῆς αἰθούσης τῶν παραδόσεων», «Περὶ τοῦ ἀέρος ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν παραδόσεων καὶ τῆς ἀνανέωσης αὐτοῦ», «Περὶ ἀερισμοῦ τῶν παραδόσεων», «Περὶ θερμάνσεως τῆς αἰθούσης τῶν παραδόσεων», κλπ.⁵. Γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ ἀέρα προτείνεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συνηθισμέναις ἀρχιτεκτονικὲς διευθετήσεις — κατάλληλο μέγεθος καὶ θέση τῶν παραθύρων —, ἡ χρησιμοποίηση μηχανικῶν συστημάτων ἐξαερισμοῦ, ὅπως σωλῆνες ἐξαερισμοῦ τοποθετημέναι στὶς τέσσερις γωνίες τῆς αἴθουσας. Σχετικὰ μὲ τὴ θέρμανση καὶ ἀφοῦ γίνετ' ἀναφορὰ στὶς κλιματολογικὲς συνθῆκες τῶν διαφόρων περιοχῶν

1. στὸ ἴδιον, σ. 475-477.

2. στὸ ἴδιον, σ. 477-479.

3. Συνίσταται ὥστόσο ἡ κατασκευὴ χωριστῶν ἀποχωρητηρίων γιὰ κάθε τάξη γιὰτὶ «διὰ τοῦτου τοῦ τρόπου οἱ μαθηταὶ δὲν θὰ συναντῶνται μετὰ τῶν ἡλικιωμένων, οἵτινες ἔχουσι πλείονας κακὰς ἔξεις» (στὸ ἴδιον, σ. 479).

4. στὸ ἴδιον, σ. 479-480.

5. στὸ ἴδιον, σ. 513-521.

τῆς Ἑλλάδας καὶ στὶς χρονικὲς περιόδους πού ἡ θέρμανση εἶναι ἀπαραίτητη, προτείνεται ἀντὶ γιὰ τὰ παραδοσιακὰ τζάκια πού χρησιμοποιοῦνται στὰ σχολεῖα, νὰ ἐγκατασταθοῦν θερμάστρες, καὶ ἐκτίθενται ἀναλυτικὰ τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ὁ τρόπος χρήσης τους.

Στὸ χῶρο τῶν γιαιτρῶν τὸ θέμα τοῦ σχολικοῦ κτιρίου ἀντιμετωπίζεται σὰν τμῆμα τοῦ εὐρύτερου θέματος τῆς ὑγιεινῆς τῶν πόλεων καὶ τῶν οἰκοδομῶν. Ὁ Γ. Βάφας ἀφιερώνει ἓνα κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του στὰ δημόσια κτίρια τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ἀνάμεσά τους στὰ σχολεῖα¹. Διαπιστώνει τὴν ἔλλειψη σχολικῶν κτιρίων καὶ τὰ προβλήματα πού δημιουργοῦν στὴν ὑγεία τῶν μαθητῶν τὰ διάφορα ἐνοικιαζόμενα σχολεῖα ἐξαιτίας τῆς στενότητος χώρου καὶ τῶν κακῶν συνθηκῶν ἀερισμοῦ, ἡλιασμοῦ καὶ φωτισμοῦ. Ἀναφέρεται ἐπίσης στὰ ἄσχημα σχεδιασμένα καὶ κατασκευασμένα θρανία, πού προκαλοῦν βλάβες στὴν ὄραση καὶ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ θώρακα τῶν παιδιῶν.

Τὴν ἴδια ἀντιμετώπιση παρουσιάζει τὸ ἔργο τοῦ Ν. Σαλλίβερου μὲ θέμα τὴν ὑγιεινὴ τῶν οἰκοδομῶν². Ὁ συγγραφέας, γαιτρὸς ὑγιεινολόγος, συνέταξε τὸ 1889 στὸ Παρίσι μιὰ διδαστορικὴ διατριβὴ μὲ θέμα τὴν ὑγιεινὴ τῶν σχολείων. Στὸ βιβλίο του, ἀφοῦ παρουσιάζει διὰ μακρὸν τοὺς γενικοὺς ὅρους καὶ τίς διαφορὲς μεθόδους κατασκευῆς, ἀερισμοῦ, θέρμανσης, φωτισμοῦ, ὑδρεύσης καὶ ἀποχέτευσης, πού ἔχουν ἐφαρμογὴ σὲ κάθε τύπο κτιρίου, τίς ἐξειδικεύει γιὰ τὰ διάφορα δημόσια κτίρια μετὰ τῶν ὁποίων καὶ τὰ σχολεῖα. Τὸ σχετικὸ κεφάλαιο περιέχει ἓνα σύνολο προδιαγραφῶν σχετικὰ μὲ τὸ οἰκόπεδο, τὸν προσανατολισμὸ τοῦ κτιρίου, τὸ φωτισμὸ, τὴ θέρμανση, τὸν ἀερισμὸ, τὰ ἀποχωρητήρια, τὴν αὐλὴ κλπ., οἱ ὁποῖες κινοῦνται μέσα στὰ ἤδη γνωστὰ πλαίσια, χωρὶς ὅμως ἄμεση ἀναφορὰ σὲ ζητήματα παιδαγωγικῆς ἢ διδασκαλικῆς³.

Ἡ ὑγιεινὴ, λοιπόν, ὡς πρακτικὴ ἱατρικὴ γνώση συμβάλλει στὴν ἀνάδειξη τοῦ ζητήματος τοῦ σχολικοῦ κτιρίου καὶ τῆς σχετικῆς του αὐτονομίας ἀπέναντι στὰ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ σχολείου. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, καθιστᾷ ὅλο καὶ περισσότερο ἀπαραίτητη, λόγω τῆς εἰσαγωγῆς διαφόρων κατασκευαστικῶν τεχνικῶν πού δὲν συμπεριλαμβάνονται στὴν παραδοσιακὴ τεχνογνωσία, τὴν παρουσία τοῦ ἀρχιτέκτονα-μηχανικοῦ. Τὸ διάταγμα τῆς 17 Μαΐου 1894 «Περὶ τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς τῶν σχολείων»⁴ θὰ ἀπαντήσῃ σ' αὐτὲς τίς ἀπαιτήσεις ἐγκαθιδρύοντας συγχρόνως τὴν αὐτόνομη διατύπωση τῶν προδιαγραφῶν τοῦ σχολικοῦ χώρου χωρὶς ἄμεση σύνδεση μὲ παιδαγωγικὰ κείμενα.

1. Γ. Βάφας, *Αἱ Ἀθῆναι...*, β.π., σ. 172-175.

2. Ν. Σαλλίβερους, *Ὑγιεινὴ τῶν οἰκοδομῶν, ἥτοι ἀνέγερσις, ἐξυγιάνσις καὶ συντήρησις τῶν τῶν ἰδιωτικῶν καὶ δημοσίων κτιρίων*, Ἀθήνα 1893.

3. στὸ ἴδιο, σ. 336-341.

4. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, 1894, τεῦχος Β', 4 Ἰουνίου 1894.

γ. Τὸ διάταγμα τῆς 17ης Μαΐου 1894

Τὸ διάταγμα τῆς 17 Μαΐου 1894 εἶναι τὸ πρῶτο κανονιστικὸ κείμενο γιὰ τὸ σχολικὸ χῶρο ποὺ ὁ συγγραφέας τοῦ Δ. Καλλίας δὲν εἶναι παιδαγωγὸς ἀλλὰ μηχανικός¹. «Συγγραφέας» δὲν εἶναι πιθανόν ὁ ἀκριβὴς ὅρος, ἀφοῦ πρόκειται ξανὰ γιὰ προσαρμογὴ ἐνὸς ξένου προτύπου: τοῦ *Κανονισμοῦ γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν σχολικῶν κτιρίων*, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ Παρίσι στὶς 17 Ἰουνίου 1880 καὶ φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ Jules Ferry². Τὸ διάταγμα τοῦ 1894, ἂν καὶ πολὺ πρὸ περιορισμένο, ἔχει περίπου τὴν ἴδια δομὴ μὲ τὸ γαλλικὸ κανονισμό. Στὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν διατάξεων χρησιμοποιοῦνται οἱ ἴδιες λέξεις ἀκόμη καὶ ἡ ἴδια σύνταξη. Τὰ σχέδια ποὺ συνοδεύουν τὸ διάταγμα (εἰκ. 45) εἶναι ἀκριβεῖς ἀντιγραφές τῶν ἀντίστοιχων τοῦ γαλλικοῦ κανονισμοῦ.

Τὸ διάταγμα περιλαμβάνει τὰ ἐξῆς κεφάλαια: «I. Γενικαὶ διατάξεις, II. Τάξεις³, III. Αὐλὴ, IV. Ἀποχωρητήρια, V. Ἀερισμὸς τῶν αἰθουσῶν τῶν τάξεων, VI. Σχολεῖα μονοτάξια καὶ γραμματοσχολεῖα». Τὸ πρῶτο ἄρθρο τοῦ κεφαλαίου I ὀρίζει ὅτι τὰ σχέδια καὶ ὁ προϋπολογισμὸς κάθε σχολικοῦ κτιρίου, δημόσιου, δημοτικοῦ ἢ ἰδιωτικοῦ, πρέπει νὰ ὑποβάλλονται στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἑσωτερικῶν γιὰ νὰ θεωροῦνται ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῶν Δημοσίων Ἐργων. Ὁ κεντρικὸς ἐλεγχος στὸ σχεδιασμὸ τῶν σχολικῶν κτιρίων παρουσιάζεται ἔτσι ἐνισχυμένος.

Τὰ ἐπόμενα ἄρθρα ἀφοροῦν τῇ χωροθέτησιν τοῦ σχολείου. Τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τοῦ γηπέδου εἶναι ἀρκετὰ γενικὰ καὶ τοποθετοῦνται στὸ ἐπίπεδο τοῦ συνηθισμένου προβληματισμοῦ: κεντρικὴ θέση, μὲ καλὸ ἀερισμὸ, σὲ ἀπό-

1. Πολιτικὸς μηχανικός, διευθυντὴς τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ νομοῦ Ἀττικῆς, ὁ Δ. Καλλίας σπούδασε στὸ πολυτεχνεῖο τῆς Γάνδης καὶ ἔχει ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε ὅτι στὸ Βέλγιο ὑπάρχει ἤδη ἀπὸ 1874 ἓνα πρότυπο σύστημα ἱατρικῆς καὶ ὑγιεινολογικῆς ἐποπτείας τοῦ σχολείου (βλ. Ἑμμ. Ν. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ ὑγιεινὴ*, ὅ.π., σ. 15-16).

2. Γιὰ μιὰ παρουσίασιν τῶν ἀνάλογων κανονισμῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ., βλ. Γ. Βιάμος, *Ἡ ὕμειν ὁ τοῦ σχολείου*, ὅ.π., σ. 22 κ.ἑ. Σύμφωνα μὲ τὸν Μ. Μαντούδη («Les bâtiments scolaires en Grèce», *L'hellenisme contemporaine*, τεύχος 5, Μάρτιος 1936, σ. 451-452), ὁ Δ. Καλλίας εἶχε ζητήσῃ ἀπὸ τὶς ἀρμόδιες ὑπηρεσίες τοῦ γαλλικοῦ καὶ ἀγγλικοῦ ὑπουργείου παιδείας διάφορα σχέδια-τύπους σχολικῶν κτιρίων, γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ στὴ σύνταξιν τοῦ διατάγματος τοῦ 1894, ἔργο ποὺ φαίνεται ὅτι ἀνέλαβε μὲ δική του πρωτοβουλία. Πάντως τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ γαλλικὸς κανονισμὸς θεωρεῖται πρότυπος. Ἄλλωστε ἡ σύνταξίς του ὀφείλεται στὸν F. Narjoux, ἀρχιτέκτονα τῆς πόλης τοῦ Παρισιῶ καὶ μαθητὴ τοῦ Viollet-le-Duc, ὁ ὁποῖος γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ συγκέντρωσε ὑλὴ ἀπ' ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὰς χώρας (βλ. σχετικὰ H. Bresler, «Le tableau noir de la classe», στὸ *L'école primaire à Paris 1870-1914*, ὅ.π., σ. 40, 42· B. Toulhier, «L'architecture scolaire...», ὅ.π., σ. 9-14, 17-20).

3. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος «τάξη» μὲ τὴ σημασίαν τῆς αἰθουσας διδασκαλίας. Ἐκτοτε οἱ δύο ὅροι θὰ χρησιμοποιοῦνται ἀδιακρίτως.

σταση από δραστηριότητες θορυβώδεις, άθυγιεινές ή επικίνδυνες (άρθρο 2). Το άρθρο 3 όρίζει ότι «τό σχολείον μετά τών παραρτημάτων αυτού δέον νά περιβάλληται υπό αύλοτοιχίου» συνεχίζοντας έτσι την άρχή τής άπομόνωσης και τοῦ έλέγχου τοῦ σχολικοῦ χώρου, ενώ τό άρθρο 9 προβλέπει ότι στην περίπτωση πού στο ίδιο γήπεδο κατασκευαστοῦν περισσότερα από ένα «διαφορετικά» σχολεία —δηλ. άρρένων, θηλέων ή νηπιαγωγεία— τότε αυτά θά πρέπει νά εἶναι άνεξάρτητα και νά έχει τό καθένα χωριστή είσοδο. Διατυπώνεται έτσι θεσμικά ένα πρόβλημα και μιá πρακτική ήδη άρκετά διαδεδομένη πού άφορά τό χωρισμό τών φύλων και τών ηλικιῶν¹. Ἡ έπιφάνεια τοῦ γηπέδου πρέπει νά υπολογίζεται στή βάση τών 10 μ.² ανά μαθητή, πού εἶναι τό μέγεθος πού προβλέπει και ό γαλλικός κανονισμός, αλλά «ό όρος οὔτος δέν εἶνε άπαραίτητος διά τās πόλεις ή κώμας, ένθα ή αξία τοῦ γηπέδου εἶνε μεγάλη» (άρθρο 4). Πρόκειται πράγματι γιά προσαρμογή στην έλληνική πραγματικότητα...

Τά άρθρα 5, 6, 7 και 8 άφοροῦν τὰ υλικά και τίς τεχνικές κατασκευής —τό πάχος τών τοίχων από λιθοδομή ή τοῦβλα, τὰ υλικά τής στέγης, τόν τρόπο κατασκευής τοῦ πατώματος—, ενώ στο άρθρο 10 περιγράφεται λεπτομερῶς ή σκάλα πού έξυπηρετεῖ τίς αίθουσες πού μπορεί νά βρίσκονται σέ πρώτο όροφο. Με μικρές διαφοροποιήσεις στίς διαστάσεις ακολουθεῖται και έδω ό γαλλικός κανονισμός, ό όποῖος άλλωστε δέν παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από τίς προδιαγραφές πού μέχρι τώρα έχουμε συναντήσει. Οἱ προδιαγραφές γιά τὰ παράθυρα, τίς πόρτες, τό δάπεδο κλπ. εἶναι άκριβεῖς άντιγραφές τοῦ γαλλικοῦ κανονισμοῦ. Γιά τόν υπολογισμό τής έπιφάνειας κάθε αίθουσας υιοθετεῖται τό μέγεθος 0,90-1,25 μ.² ανά μαθητή, ενώ ό γαλλικός κανονισμός

1. Ὁ νόμος τοῦ 1834 όρίζει ότι «τά σχολεία τών κορασίων, όπου τοῦτο εἶναι δυνατόν, πρέπει νά εἶναι χωριστά από τὰ τών παιδιῶν» (άρθρ. 58). Το ὑψηλό όμως κόστος πού απαιτοῦσε ή έφαρμογή αὐτοῦ τοῦ άρθρου όδήγησε οὐσιαστικά στην καθιέρωση τής συνεκπαίδευσης μέχρι τό 1852, όταν με ὑπουργική έγκύκλιο άπαγορεύεται ρητά ὅχι μόνο ή συμφοίτηση αλλά και ή συστέγαση σχολειῶν τών δύο φύλων: «Οὔδεις δύναται τοῦ λοιποῦ ἐν τῷ αὐτῷ οικήματι νά διατηρῇ διδασκῆριον άρρένων και κορασίων, καίπερ αὐλιζομένων, δι' ετέρα εἰσόδου και διαμενόντων εἰς διάφορον ὀροφῆν» (έγκύκλιος άρ. 4077/10 Σεπτ. 1852, στο Γ. Βενθίλος, *Θεσμολόγιον...*, 6.π., τ. Α', σ. 199). Βέβαια ή συγκατοίκηση τών σχολειῶν συνεχίζεται ὅπως φαίνεται από τό παράδειγμα τής Ἐρμούπολης όπου ακόμη και τό 1870 κατασκευάζονται δύο δημοτικά σχολεία (άγοριῶν και κοριτσιῶν) στο ίδιο γήπεδο, αλλά καταβάλλεται κάθε προσπάθεια γιά νά ρυθμιστεῖ ό χώρος έτσι ώστε νά μήν ὑπάρχει μεταξύ τους καμιά έπικοινωνία: βλ. σχετικά Ι.Α.Δ.Ε., φάκ. ΙΕκπ/1α/3α, Έγκθεση με ήμερομηνία 21 Δεκ. 1863 —όπου συστήνεται νά κατασκευαστεῖ διαχωριστικός τοίχος στο προστώο τοῦ σχολείου τοῦ Weiler (είκ. 32) έτσι ώστε νά άπομονωθοῦν τελείως οἱ δύο είσοδοι: φάκ. Γ.48.3.β, οἱ δημοτικοί άρχιτέκτονες πρὸς τό δήμαρχο, 19 Μαΐου 1876 —όπου εκθέτουν τή διαρρύθμιση πού προτείνουν ώστε οἱ αὐλές και τὰ άποχωρητήρια τών τριῶν σχολειῶν (άρρένων, θηλέων και νηπιαγωγείο) πού βρίσκονται κτισμένα στο ίδιο οικόπεδο κοντά στο Γυμνάσιο νά μήν επικοινωνοῦν μεταξύ τους— κλπ. Γιά τή συνεκπαίδευση γενικά στὸν 19ο αἰώνα βλ. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Ἡ μέση εκπαίδευση...*, 6.π., σ. 44-49, 104-107, 282-286.

προβλέπει 1,25-1,50 μ.² ανά μαθητή. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ *Διδασκαλική*, καμία διάκριση δὲν γίνεται ἀνάμεσα σὲ ἀστικά καὶ ἀγροτικά σχολεῖα. Τὸ ὕψος τῆς αἵθουσας ὀρίζεται 4 μ. ἐνῶ ἡ χωρητικότητα προσδιορίζεται ἀπὸ ἓνα μέγεθος: τὰ κυβικά μέτρα ἀνά μαθητὴ (5 μ.³).

Στὴ συνέχεια παρουσιάζονται οἱ προδιαγραφές γιὰ τὸ φωτισμὸ τῆς αἵθουσας. Προκρίνεται ὁ μονοπλάγιος φωτισμὸς ὅταν ἱκανοποιοῦνται οἱ ἐξῆς συνθήκες: α) ἡ χωροθέτηση τοῦ σχολείου ἐξασφαλίζει ἱκανοποιητικὸ φυσικὸ φωτισμὸ — ἄλλωστε τὸ ἄρθρο 19 ὀρίζει ὅτι τὰ παράθυρα φωτισμοῦ πρέπει νὰ ἀπέχουν 8 μ. ἀπὸ τὶς γειτονικὲς οἰκοδομές· β) οἱ διαστάσεις τῆς αἵθουσας πληροῦν τὴν συνθήκη $H/2/3$ ($\lambda + \epsilon$) — ὅπου H εἶναι τὸ ὕψος τῆς αἵθουσας, λ τὸ πλάτος τῆς, καὶ ϵ τὸ πάχος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων· ἔτσι τὰ παράθυρα μποροῦν νὰ ἔχουν τὸ κατάλληλο ὕψος ὥστε νὰ φωτίζεται ἡ αἵθουσα σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς (εἰκ. 45α, σχῆμα 2, 3, 4)· γ) εἶναι δυνατόν νὰ ἀνοιχτοῦν παράθυρα ἀερισμοῦ στὴν ἀντίθετη πλευρὰ τῶν παραθύρων φωτισμοῦ ἔτσι ὥστε νὰ ἐξασφαλίζονται τὰ ἀπαραίτητα ρεύματα γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ ἀέρα. Τέλος τὸ φῶς πρέπει νὰ ἔρχεται ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ τῶν μαθητῶν. Ὅταν οἱ συνθήκες αὐτές δὲν πληροῦνται προκρίνεται ὁ ἀμφιπλάγιος φωτισμός. Πάντως σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἀπαγορεύεται ἡ διάνοιξη παραθύρων ἀπέναντι στὴν ἔδρα τοῦ δασκάλου ἢ στὰ θρανία τῶν μαθητῶν, ὅπως ἐπίσης ἀπαγορεύεται καὶ ὁ φωτισμὸς ἀπὸ τὴν ὀροφή.

Στὸ κείμενο τοῦ διατάγματος δὲν ὑπάρχει καμία ἀναφορὰ στὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση τῆς αἵθουσας καὶ τοῦ ἐξοπλισμοῦ. Στους πίνακες ὅμως ποὺ τὸ συνοδεύουν ἀναπαράγονται τὰ σχέδια τοῦ γαλλικοῦ διατάγματος, ποὺ παρουσιάζουν τὶς διαφορὲς δυνατότητες διαρρύθμισης μιᾶς αἵθουσας ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν καὶ τὸν τύπο τοῦ φωτισμοῦ (εἰκ. 45β). Ἀλλὰ στὰ σχέδια αὐτὰ παρουσιάζονται πάντα θρανία δύο ἢ μιᾶς θέσεων, ἐνῶ τὰ θρανία δύο θέσεων προδιαγράφονται καὶ γίνεται ὑποχρεωτικὴ ἡ χρῆση τους στὴν Ἑλλάδα μόνο τὸ 1898¹. Ὡς τότε τὰ μόνα θρανία ποὺ χρησιμοποιοῦνται εἶναι ἐκεῖνα τῶν 4, 6 ἢ περισσότερων ἀπὸ 6 θέσεων. Τὸ διάταγμα εἶναι λοιπὸν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀνεφάρμοστο, γεγονὸς ποὺ ἐνισχύει τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ κείμενο ποὺ ἀπευθύνεται περισσότερο στὸ σχεδιαστὴ ἢ στὸν κατασκευαστὴ παρὰ στὸ χρήστη τοῦ σχολικοῦ κτιρίου, δηλ. στὸ δάσκαλο.

Στὴ συνέχεια τὰ ἄρθρα 25-30 καθορίζουν τὶς διαστάσεις καὶ τὴ διαρρύθμιση τῆς αὐλῆς, ὅπου προβλέπεται καὶ στεγασμένο ὑπόστεγο ὡς γυμναστήριο,

1. Μὲ τὸ διάταγμα τῆς 4 Δεκεμβρίου 1898, *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, 1899, τόμος Α', τεῦχος ἀρ. 10, 20 Ἰανουαρίου. Γιὰ ἓνα σχολιασμὸ τῆς προβληματικῆς τοῦ διατάγματος βλ.: «Τὰ νέα θρανία τῶν δημοτικῶν σχολείων», *Ἑθνικὴ Ἀγωγή*, τόμος Α', τεῦχος 3, 1 Ἀπριλίου 1898, σ. 37-38. Ὁ συντάκτης αὐτοῦ τοῦ διατάγματος εἶναι ἐπίσης ὁ Δ. Καλλιῆς, ποὺ δανεῖζεται πάλι ἀπὸ τὸ γαλλικὸ κανονισμὸ τοῦ 1880.

καὶ τῶν ἀποχωρητηρίων, καὶ γίνεται εἰδικὴ ἀναφορὰ στὶς λεπτομέρειες κατασκευῆς τοῦ ἐδράνου. Γιὰ τὴ θέρμανση καὶ τὸν ἀερισμὸ τῶν αἰθουσῶν προβλέπεται ἓνα σύνθετο σύστημα ποὺ συνδυάζει καπνοδόχους ἀερισμοῦ καὶ καπνοσωλῆνες στὶς θερμάστρες (ἄρθρα 31-33). Τέλος, προσαρτῶνται στὸ διάταγμα τὰ σχέδια δύο τύπων σχολικῶν κτιρίων μιᾶς αἰθουσας, ποὺ περιλαμβάνουν καὶ κατοικία γιὰ τὸ δάσκαλο (βλ. εἰκ. 46, 47) καὶ τὰ ὁποῖα προορίζονται γιὰ τὴ στέγαση τῶν μικρῶν μονοτάξιων σχολείων ἢ τῶν γραμματοσχολείων στὰ χωριὰ καὶ στὶς μικρὲς κωμοπόλεις. Παρεμβαίνει ἔτσι στὸ ἐπίπεδο τοῦ σχεδιασμοῦ ἐκεῖ ὅπου ἡ κατάσταση παρουσιάζεται περισσότερο δύσκολη.

Φαίνεται ὅτι ἐλάχιστα δημοτικὰ σχολεῖα κατασκευάστηκαν σύμφωνα μὲ τὰ σχέδια ἢ τὶς προδιαγραφές τοῦ διατάγματος τοῦ 1894¹! Τὸ διάταγμα ὅμως αὐτὸ θὰ ἐφαρμοστεῖ στὴν ἀνέγερση ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ κρατικῶν σχολικῶν κτιρίων μετὰ τὸ 1898, ἀφοῦ θὰ χρησιμοποιηθεῖ σὰν βάση γιὰ τὸ σχεδιασμὸ τῶν τύπων τοῦ πρώτου κρατικοῦ προγράμματος κατασκευῆς σχολικῶν κτιρίων.

3. ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ 1895: Η «ΕΝΙΑΙΑ» ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Στὴ δεκαετία 1880-1890 τὸ πρόβλημα τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων ἀρχίζει νὰ τίθεται μὲ τρόπο ὀξὺ καὶ ἐπιτακτικό: οἱ παιδαγωγοὶ ὑπογραμμίζουν τὴν παιδαγωγικὴ λειτουργία τοῦ ὕλικου πλαισίου, οἱ ὑγιεινολόγοι ἐφιστοῦν τὴν προσοχὴ στοὺς κινδύνους ποὺ ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὴν υγεία τῶν παιδιῶν ἓνα ἀνθυγιεινὸ καὶ ἄσχημα σχεδιασμένον σχολικὸ κτίριο, καὶ αὐτὸ τὴ στιγμή ποὺ ἔξι παιδιὰ στὰ δέκα περνοῦν ὁκτὼ ὥρες τὴν ἡμέρα σ' αὐτὸν τὸν εἰδικὸ χῶρο. Ἡ εἰσαγωγή τῆς συνδιδασκτικῆς μεθόδου συνεπάγεται ἓνα πρότυπο χώρου πολὺ περισσότερο σύνθετο ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου καὶ ἐπιβάλλει τὴν ἀναδιοργάνωση ὅλων τῶν ὑπαρχόντων διδασκηρίων. Διανοοῦμενοι καὶ κυβέρνηση συμφωνοῦν ὅτι ἡ φοίτηση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πραγματικὰ ὑποχρεωτικὴ καὶ γενικευμένη ἂν δὲν ἀποκατασταθεῖ ἓνας σχολικὸς χάρτης σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴν κατάσταση τοῦ οἰκιστικοῦ πλέγματος τῆς χώρας. Ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν γενίκευση τῆς φοίτησης ἀναγνωρίζεται ὡς σημαντικὸς ὁ ρόλος τοῦ κτιρίου: «Ἀλλ' ἵνα ἔχωμεν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν ἀξίαν τοῦ τίτλου τούτου, ἵνα ἐλκύωμεν τὸ τέκνον τοῦ χωρικοῦ πρὸς αὐτήν, δέον νὰ τῷ παρέχωμεν οἶκημα κατάλληλον, σχολεῖον εὐπρεπὲς [...] Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ ἀνέγερσις εὐπρεπῶν δημοτικῶν σχολείων καθ' ἅπαν τὸ Κράτος ἤθελεν ἀπαιτήσῃ δαπάνην οὐ σμικράν, [...] ἀλλ' ἐλπίζομεν ὅτι τὸ ἔθνος, ἀποβλέπον εἰς τὸν σκοπὸν, δὲν θέλει ὑποχωρήσῃ πρὸ τῆς δαπάνης ταύτης, ἀρκεῖ ἡ ἀνέγερσις

1. Χ. Λέφας, *Ἱστορία...*, ὅ.π., σ. 485.

τῶν σχολείων τούτων νὰ γίνη καθ' ἅπαν τὸ Κράτος, ταῦτοχρόνως, ἀμερολήπτως καὶ ἀνεξαρτήτως κομματικῶν καὶ προσωπικῶν συμφερόντων». Μ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους θὰ τεθεῖ τὸ πρόβλημα στὴ βουλὴ ἀπὸ τὴν τρικουπικὴ πλειοψηφία κατὰ τὴν ἀπάντησὴ της στὸν ἐναρκτήριο βασιλικὸ λόγο, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1888¹.

Ὁ νόμος ΑΧΜΑ' τῆς 9 Ἰανουαρίου 1888, ἐγκαθιδρύοντας τὴ χρηματοδότηση τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης ἀπὸ εἰδικὸ ταμεῖο, προέβλεπε καὶ τὴ χρησιμοποίησιν μέρους τῶν πόρων τοῦ γιὰ τὴν ἀνέγερσιν ἢ ἀγορὰ οἰκοδομῶν κατὰλληλων γιὰ διδασκῆρια (ἄρθρο 1), καθὼς καὶ γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν ἐνοικίων καὶ τὴ συντήρησιν τῶν σχολείων ποὺ ἤδη ὑπῆρχαν (ἄρθρο 3). Ἀποδείχτηκε ὅμως σύντομα ὅτι οἱ προβλεπόμενοι πόροι δὲν ἐπαρκοῦσαν οὔτε γιὰ τὴ μισθοδοσίαν τῶν δασκάλων², ἐνῶ ἡ κακὴ κατάστασις τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων στὸ σύνολό τους³, ἀπαιτοῦσε ἐπιχείρησιν μεγάλου εὗρους.

Ἐνα χρόνον μετὰ τὴν ψήφισιν τοῦ νόμου ΑΧΜΑ' ἡ κυβέρνησις Τρικούπη, στὰ πλαίσια μιᾶς πολιτικῆς διοικητικοῦ συγκεντρωτισμοῦ καὶ ἐξοπλισμοῦ τῆς χώρας μὲ σημαντικὰ ἔργα ὑποδομῆς, θὰ ὑποβάλλει στὴ βουλὴ τὸ νομοσχέδιο «Περὶ δημοτικῶν προσόδων, δανείων καὶ βαρῶν»⁴, τὸ ὁποῖο μεταξὺ ἄλλων προβλέπει καὶ τὴ σύναψιν δανείου «προοριζομένου ἀποκλειστικῶς εἰς ἀγορὰν ἢ ἀνέγερσιν εἰδικῶν διδασκηρίων διὰ τὰ δημοτικὰ σχολεῖα καθ' ὅλους τοὺς δήμους τοῦ Κράτους, ἐν οἷς δὲν ὑπάρχουσι δημόσια, δημοτικά, ἐκκλησιαστικά ἢ κοινοτικά, καὶ εἰς κατὰλληλον διαρρύθμισιν καὶ ἐπισκευὴν τούτων» (ἄρθρ. 3). Τὸ δάνειον αὐτὸ ποὺ ἐκτιμᾶται σὲ 10000000 δρχ. θὰ ἀπορροφῶσε γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησίν του τμῆμα τῶν δημοτικῶν δασμῶν ποὺ τὸ νομοσχέδιο προέβλεπε νὰ εἰσπράττονται ἀπὸ τὸ δημόσιον ταμεῖο (ἄρθρ. 3 καὶ 4). Ἀλλὰ τὸ νομοσχέδιο δὲν ψηφίστηκε. Ὡστόσο ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς συστηματικῆς κεντρικῆς παρέμβασιν στὸν τομέα τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ ὅλους ὄσους συμμετεῖχαν στὴ συζήτησιν, τόσο ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ πλειοψη-

1. *Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, περίοδος ΙΑ', σύνοδος Ι', Ἐναρκτήρια συνεδρίαση, 15 Ὀκτ. 1888, σ. 8.

2. Οἱ ἀπολογισμοὶ τοῦ Ταμείου τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως ἐμφανίζουν, στὰ τέσσαρα χρόνια τῆς λειτουργίας του, ἕνα μέσο ἐτήσιον ἔλλειμμα τῆς τάξεως τῶν 100000 δρχ. (καὶ αὐτὸ ἂν θεωρήσουμε ὅτι ἡ προβλεπόμενη κρατικὴ ἐπιχορήγησίν του, ἀπὸ 1200000 δρχ. ἐτησίως, δίνεται ὁλόκληρη), βλ. *Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, περίοδος ΙΓ', σύνοδος Β', παράρτημα, σ. 171-174, καὶ περίοδος ΙΓ', σύνοδος Δ', συνεδρίαση τῆς 23 Δεκ. 1894, σ. 664.

3. Βλ. *Ἐκθέσεις τῶν κατὰ τὸ 1883 πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν δημοτικῶν σχολείων ἀποσταλέντων ἐκτάκτων ἐπιθεωρητῶν*, ὁ.π.· καθὼς καὶ (Χ. Παπαμάρκος), *Παράρτημα...*, ὁ.π., σ. 22.

4. *Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, περίοδος ΙΑ', σύνοδος Ι', παράρτημα, σ. 150-152.

φία όσο και από την αντιπολίτευση¹. Το ζήτημα που παρέμενε ανοιχτό ήταν οι όροι της χρηματοδότησης.

‘Ο νόμος ΒΠΕ’ της 16 Σεπτ. 1892, που συγχωνεύει το Ταμείο της Δημοτικής ‘Εκπαιδεύσεως με το δημόσιο ταμείο και εντάσσει τη διαχείρισή του στον τακτικό προϋπολογισμό του ‘Υπουργείου Παιδείας, προβλέπει ετήσια δαπάνη 150000 δρχ. για την επισκευή και συντήρηση των κτιρίων και του υλικού των δημοτικών σχολείων (άρθρ. 14). Δεν περιλαμβάνει όμως καμία διάταξη σχετικά με την ανέγερση ή αγορά νέων διδακτηρίων.

‘Εν τούτοις, οι δύο νόμοι ΑΧΜΑ’ και ΒΠΕ’, θεσμοθετώντας την κεντρική διαχείριση των δαπανών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, επιδρούν σημαντικά στην εξέλιξη του ζητήματος των σχολικών εγκαταστάσεων. Κατ’ αρχήν θίγουν άμεσα μία από τις σημαντικές πλευρές του ζητήματος: τὰ νοικιαζόμενα διδακτήρια, που την εποχή αυτή αντιπροσωπεύουν το 55% των σχολικών κτιρίων². Πράγματι, μέχρι το 1888, το ‘Υπουργείο δεν ασκούσε κανέναν έλεγχο στις σχετικές αποφάσεις των δημοτικών αρχών, παρόλο που συχνά ένοικιάζονταν ακατάλληλα κτίρια έξυπηρετώντας πολιτικές φιλίες και ιδιωτικά συμφέροντα, και παρόλο που οι συχνές αλλαγές στέγης έμπόδιζαν την όμαλη λειτουργία των σχολείων³. ‘Η πληρωμή του ένοικίου του σχολείου στη βάση εντάλματος της διοικούσης επιτροπής του Ταμείου, σύμφωνα με το νόμο του 1888, ή κατευθείαν από το δημόσιο ταμείο, σύμφωνα με το νόμο του 1892, έχει σαν αποτέλεσμα την εγκαθίδρυση ενός συνεχούς έλέγχου και μιās συστηματικής κεντρικής παρέμβασης στο θέμα⁴, που μπορούμε να υποθέσουμε ότι συμβάλλει στη βελτίωση της κατάστασης αφού περιορίζει τις τοπικές πιέσεις.

‘Ομοια, μιὰ συστηματική παρέμβαση εκδηλώνεται σέ ό,τι άφορᾷ τις επισκευές και τις διαρρυθμίσεις των σχολικών κτιρίων⁵. Τέλος, πράγμα εξίσου σημαντικό, όλη αυτή ή δραστηριότητα που συνοδεύεται από έρωτηματολόγια και συχνές έκτακτες επιθεωρήσεις⁶, συμβάλλει στο να αποκτηθεῖ μιὰ άκριβέστερη γνώση της κατάστασης και να συνειδητοποιηθοῦν τὰ σημεία δυσλειτουργίας του συστήματος: έλλειψη κεφαλαίων, νωθρότητα των δήμων, βραδύτητα

1. στο ίδιο, σ. 182, 649, 1082.

2. Γ. Θεοτόκης, *‘Εκπαιδευτικά νομοσχέδια...*, ό.π., σ. 65.

3. Χ. Λέφας, *‘Ιστορία...*, ό.π., σ. 479.

4. Βλ. ‘Εγκυκλίου άρ. 19566/23 Σεπτ. 1892 και άρ. 16531/23 ‘Ιουλίου 1893 [μονό-φυλλα, Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30(α)/1893].

5. Βλ. Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1890, άλληλογραφία του δημάρχου με τη διοικούσα επιτροπή του Ταμείου της Δημοτικής ‘Εκπαιδεύσεως για τη μεταρρύθμιση του σχολείου θηλέων στο Ναύπλιο και την επισκευή του σχολείου θηλέων στην Πρόνοια (Μάιος-Αύγουστος 1890).

6. Βλ. (Χ. Παπαμάρκος), *Παράρτημα...*, ό.π., σ. 57-65, καθώς και την εγκύκλιο άρ. 14671/20 ‘Οκτ. 1888 με την όποία ζητούνται συγκεκριμένες πληροφορίες για τὰ σχολικά κτίρια (Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1888).

τῆς διοικητικῆς γραφειοκρατίας καὶ τοῦ μηχανισμοῦ ποὺ εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὸ σχεδιασμὸ καὶ τὴν παρακολούθησιν τῶν ἐργασιῶν, ἀνυπαρξία τέλος κανονισμοῦ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν σχολείων μὲ γνώμονα τίς νέες κατακτήσεις τῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς τεχνικῆς.

Τὴν τελευταία αὕτῃ ἔλλειψιν ἔρχεται νὰ καλύψει τὸ διάταγμα τοῦ 1894, ἐνῶ τὰ προβλήματα τῆς χρηματοδότησης καὶ τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ θὰ ἀντιμετωπιστοῦν ἀπὸ τοὺς νόμους ΒΤΕ' καὶ ΒΤΜΘ'. Τοποθετοῦνται ἔτσι οἱ βάσεις γιὰ μιὰ συστηματικὴ καὶ συνολικὴ κρατικὴ πολιτικὴ στὸν τομέα τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων.

Ὁ νόμος ΒΤΕ' τῆς 12 Ἰουλίου 1895¹ ἐπιβάλλει στοὺς μαθητὲς τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης καὶ στοὺς σπουδαστὲς τοῦ πανεπιστημίου τέλῃ ἐγγραφῆς καὶ ἀπόκτησης διπλώματος. Τμῆμα αὐτῶν τῶν πόρων προορίζεται σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 4 «εἰς βελτίωσιν τῆς στοιχειώδους ἢ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ συμπλήρωσιν αὐτῆς» καὶ ἰδιαίτερα «ἐπιτρέπεται νὰ διατίθενται ἐκ τοῦ κεφαλαίου τούτου τὰ ἀπαιτούμενα ποσά, ὅπως βαθμιδῶν οἰκοδομηθῶσι τὰ ἀναγκαιοῦντα κτίρια, κατὰ τοὺς ὑπὸ τῆς παιδαγωγικῆς γενομένης ἀποδεκτοὺς οἰκοδομικοὺς ὅρους διὰ τὰ ἐν πᾶσι τοῖς δήμοις ὑπάρχοντα δημοτικὰ σχολεῖα». Ἀλλὰ οὔτε τὸ ἀκριβὲς ποσὸ οὔτε ὁ τρόπος διαχείριστός του καθορίζονται. Τὰ σημεῖα αὐτὰ θὰ διακανονιστοῦν μερικοὺς μῆνες ἀργότερα ἀπὸ τὸ νόμο ΒΤΜΘ', ποὺ ἀποτελεῖ τὸ νέο ὀργανικὸν νόμο τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης.

Ἐνα ὁλόκληρο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ νόμου, τὸ κεφάλαιο Ε', εἶναι ἀφιερωμένο στὰ «δημοτικὰ διδασκῆρια». Οἱ κυριότερες διατάξεις του εἶναι οἱ ἐξῆς:

1. Προβλέπεται ὁ σχεδιασμὸς δύο τύπων διδασκηρίων, οἱ ὅποιοι θὰ κατατεθοῦν στὰ ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καὶ στὰ ἀρχεῖα τῶν νομαρχιακῶν ἐποπτικῶν συμβουλίων (ἄρθρ. 68, 69, 70).

2. Ἡ σύνταξις τῶν διδασκηριακῶν τύπων θὰ γίνῃ ἀπὸ ἀρχιτέκτονες, σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς σύγχρονης παιδαγωγικῆς καὶ στὴ συνέχεια θὰ ἐξεταστοῦν ἀπὸ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ποὺ θὰ ὀριστεῖ ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο (ἄρθρ. 69).

3. Οἱ νομαρχιακοὶ ἐπιθεωρητὲς σὲ συνεργασία μὲ τοὺς ἀρμόδιους νομομηχανικοὺς θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσουν τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους τὰ ὑφιστάμενα σχολικὰ κτίρια μποροῦν νὰ μεταρρυθμιστοῦν σύμφωνα μὲ τοὺς τύπους τοὺς ἀναγνωρισμένους ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο, καὶ παράλληλα νὰ ἐξετάσουν τὴ δυνατότητα πώλησης τῶν παλαιῶν κτιρίων καὶ τὴ χρησιμοποίησιν τῶν ποσῶν ποὺ θὰ προέλθουν ἀπὸ αὐτὴ γιὰ τὴν ἀγορὰ γηπέδων καὶ τὴν κατασκευὴ νέων κτιρίων σύμφωνα μὲ τοὺς ἐπίσημους τύπους. Ἡ τελικὴ ἀπόφασις ἀνήκει στὸ ὑπουργεῖο (ἄρθρ. 71).

4. Στὶς περιπτώσεις μεταρρύθμισης ἢ νέας κατασκευῆς τὰ ἀναγκαῖα σχέ-

1. Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, 1895, τόμ. Α', ἀρ. 17.

δια και ὁ προϋπολογισμὸς συντάσσονται ἀπὸ τὸ νομομηχανικό, ἐνῶ ὁ ἐπιθεωρητὴς διευθύνει τὶς μειοδοτικὰς δημοπρασίαις καὶ ἐπιβλέπει τὶς ἐργασίας ὥστε τὰ ἐγκεκριμένα ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο σχέδια νὰ ἐφαρμοστοῦν ἀκριβῶς (ἄρθρ. 40, 72)¹.

5. Ἡ ἐπιλογή τοῦ γηπέδου ἀνατίθεται στὸν ἐπιθεωρητὴ χωρὶς ἐν τούτοις νὰ ἀναφέρονται κριτήρια Ἡ ἀπόκτηση τοῦ γηπέδου κυρήσσεται «δημοσίᾳ ἀνάγκῃ» καὶ συνεπάγεται ἀπαλλοτρίωση (ἄρθρ. 40, 74)².

6. Οἱ δαπάνες τῆς κατασκευῆς ἢ τῆς διαρρύθμισης σύμφωνα μὲ τοὺς ἐπίσημους τύπους χρηματοδοτοῦνται ἀπὸ τὸ εἰδικὸ κεφάλαιο ποὺ προβλέπει ὁ νόμος ΒΤΕ' «Περὶ ἐκπαιδευτικῶν τελῶν» (ἄρθρ. 67).

7. Ἡ κατασκευὴ νέων ἢ ἡ μετατροπὴ τῶν ὑπαρχόντων σχολικῶν κτιρίων σύμφωνα μὲ τοὺς ἐπίσημους τύπους θὰ γίνῃ πρῶτα στὶς πρωτεύουσες καὶ στοὺς οἰκισμοὺς τῶν δῆμων τρίτης τάξεως καὶ μόνο μετὰ τὴν κάλυψη αὐτῶν τῶν ἀναγκῶν ἡ δραστηριότητα θὰ ἐπεκταθεῖ στοὺς δῆμους δευτέρας καὶ πρῶτης τάξεως³ (ἄρθρ. 76)⁴.

1. Ἡ ἐγκύκλιος ἀρ. 1066/27 Σεπτ. 1895 ὀρίζει ὅτι ἂν ὑπάρχει ἀνάγκη συμπλήρωσης τῶν σχεδίων-τύπων σὲ λεπτομέρειες οἱ νομομηχανικοὶ πρέπει νὰ τὶς κάνουν ἀκολουθώντας τὶς προδιαγραφὰς τοῦ διατάγματος τῆς 17ης Μαΐου 1894. Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἐγκύκλιο ὁ φάκελος τῆς κατασκευῆς ἢ τῆς ἐπισκευῆς πρέπει νὰ περιλαμβάνει μίαν πλήρη σειρά σχεδίων, ἀναλυτικὸ προϋπολογισμὸ καὶ συγγραφή ὑποχρεώσεων (βλ. Η. Πετρούλιας, *Ἡ νεωτέρα παρ' ἡμῖν σχολικὴ νομοθεσία*, δ.π., σ. 109-111). Μία εἰκονογράφηση τῆς πλήρους διαδικασίας γιὰ τὴν κατασκευὴ ἑνὸς νέου σχολείου βρισκόμαστε στὸ Α.Τ.Υ.Ν.Α., φάκ. «Λιγουριῶ» (διτάξιον σχολεῖο ποὺ κατασκευάστηκε τὸ 1898-1900).

2. Ἡ ἐγκύκλιος ἀρ. 11844/15 Σεπτ. 1897 τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν «Περὶ τῶν γηπέδων ἐφ' ὧν ἰδρυθῇσονται τὰ δημοτικὰ σχολεῖα εἰς τοὺς δῆμους τρίτης τάξεως», ὀρίζει ὅτι «τὸ πρὸς τοῦτο γήπεδον πρέπει νὰ εὐρίσκηται μακρὰν σφαγείων, ἀγορᾶς, παντοπωλείων, καὶ νὰ παρᾶχται ταῖς ἐκκλησίαις, ἐνθα τοῦτο εἶνε δυνατόν, ἄνευ προφανοῦς παραβάσεως τῶν περὶ τοῦ εὐαέρου, καὶ εὐηλίου, καὶ εὐρυχώρου, καὶ ἡρέμου διατάξεων τῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς παιδαγωγικῆς» (Η. Πετρούλιας, *Ἡ νεωτέρα παρ' ἡμῖν σχολικὴ νομοθεσία*, δ.π., σ. 112).

3. Ἡ κατάταξη αὐτὴ στηρίζεται στὸν πληθυσμὸ τῶν δῆμων καὶ ὡς πρῶτης τάξεως χαρακτηρίζονται οἱ πολυπληθέστεροι δῆμοι (βλ. «Νόμος περὶ συστάσεως τῶν δῆμων τῆς 27 Δεκεμβρίου 1833» ἄρθρο 7, στὸ Γ. Ζηνόπουλος καὶ Θ. Δηλιάδης, *Ἑλληνικὴ νομοθεσία...*, δ.π., σ. 225-233' «Πίναξ τῶν 443 δῆμων τοῦ Βασιλείου», *Παράρτημα Α' τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως*, 1884).

4. Ἀντίθετα, τὸ νομοσχέδιο προέβλεπε νὰ δοθεῖ προτεραιότητα στὴν κατασκευὴ διδακτηρίων στὶς πρωτεύουσες τῶν νομῶν. Ἡ διάταξη τροποποιήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συζήτησης στὴ βουλὴ. Τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ προβλήθηκαν ἀφοροῦσαν τὸ ὑψηλὸ κόστος κατασκευῆς στὶς μεγάλες πόλεις ποὺ θὰ εἶχε σὰν συνέπεια τὴν ἀπορρόφηση τοῦ συνόλου τῶν ἐσόδων ἀπὸ τὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη γιὰ τὴν ἀνέγερση μικροῦ ἀριθμοῦ κτιρίων, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὶς μεγάλες πόλεις ἕνα οἰκιστικὸ ἀπόθεμα ἀρκετὰ πλοῦσιο ἐπιτρέπει τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν μὲ ἐνοικίαση διαφόρων κτιρίων (βλ. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, περίοδος ΙΔ', σὺνολος Α', σ. 583-584).

Πρόκειται λοιπόν για ένα θεσμικό πλαίσιο αρκετά πλήρες ώστε να υποστηρίξει μια συστηματική κρατική δραστηριότητα στο σύνολο της χώρας. Στις 27 Σεπτεμβρίου 1895 το υπουργείο στέλνει στα νομαρχιακά έποπτικά συμβούλια λιθογραφημένα σχέδια του πρώτου τύπου (είκ. 48). 'Ο διδακτηριακός αυτός τύπος, σχεδιασμένος από το Δ. Καλλία, άφορα τὰ μονοτάξια σχολεία. 'Η αίθουσα έχει χωρητικότητα 80 μαθητές και άμφιπλάγιο φωτισμό. Τόσο ή διάταξη της κάτοψης όσο και ή μορφολογία παρουσιάζουν πολλά κοινά σημεία με τὰ σχέδια-τύπους του διατάγματος του 1894 (βλ. είκ. 46, 47). 'Η έγκύκλιος που συνοδεύει τή λιθογραφία αναφέρει τήν άμεση άποστολή ενός νέου σχεδίου για τόν ίδιο τύπο σχολείου αλλά με μονοπλάγιο φωτισμό. Σε συνεργασία με τούς επιθεωρητές, οί νομομηχανικοί πρέπει να διαλέξουν το διδακτηριακό τύπο που προσαρμόζεται καλύτερα στο σχήμα και τόν προσανατολισμό του γηπέδου¹.

Το Φεβρουάριο του 1898 θα συγκροτηθεί ή έπιτροπή που προβλέπεται από το άρθρο 69². Οί προσωπικότητες που συμμετέχουν είναι από τις σημαντικότερες της εποχής σε θέματα παιδαγωγικής και υγιεινής. Έκτός από το Δ. Καλλία, το Σπ. Μωραίτη, το Γ. Βάφα, συμμετέχει επίσης ο Π. Οικονόμου, παιδαγωγός, μαθητής του J.F. Herbart³, που δύο φορές κατέλαβε τή θέση του διευθυντή του Διδασκαλείου⁴.

Μερικούς μήνες άργότερα το υπουργείο στέλνει στα έποπτικά συμβούλια τὰ λιθογραφημένα σχέδια 4 τύπων διδακτηρίων, που αντίστοιχούν σε 4 υπάρχοντες τύπους δημοτικών σχολείων: μονοτάξιο, διτάξιο, τετρατάξιο, έξατάξιο⁵ (βλ. είκ. 49-52). 'Η αίθουσα διδασκαλίας άποτελεί τήν επαναλαμβανόμενη μονάδα στην όργάνωση της κάτοψης τών σχολείων. 'Η έσωτερική της διαρρύθμιση είναι σύμφωνη με τὰ σχέδια του διατάγματος του 1894. Το

1. Έγκύκλιος άρ. 10666/27 Σεπτ. 1895, στο Η. Πετρούλιας, *'Η νεωτέρα παρ' ήμιν σχολική νομοθεσία*, έ.π., σ. 109-111.

2. *'Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τ. Α', άρ. 20, 6 Φεβρ. 1898.

3. Δ. Μωραίτης, *'Ιστορία της παιδαγωγικής*, έ.π., 'Αθήνα 1936, σ. 243.

4. Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον...*, έ.π., σ. 8.

5. Γ. Βλάμος, *'Η υγιεινή του σχολείου*, έ.π., σ. 50. 'Ο νόμος προέβλεπε κατ' άρχήν μόνο δύο τύπους διδακτηρίων: "Έναν με έξι αίθουσες για τὰ «πλήρη» δημοτικά σχολεία που ο νόμος όριζε να ιδρυθούν υποχρεωτικά στις πόλεις με περισσότερους από 6000 κατοίκους καθώς και στις πρωτεύουσες τών έπαρχιών και τών νομών (άρθρ. 4) και έναν με τέσσερις αίθουσες για να χρησιμοποιηθεί είτε ως «κοινό» τετρατάξιο δημοτικό σχολείο είτε ως γραμματοδιδασκαλείο (άρθρ. 68). 'Αλλά όπως έπεσήμανε κατά τή διάρκεια της συζήτησης στη Βουλή ο Α. Ευταξίας, μέλλων ύπουργός Παιδείας, ή ταξινόμηση αυτή δεν ανταποκρινόταν στη σχολική πραγματικότητα της χώρας. 'Η έλλειψη δασκάλων και ο μικρός αριθμός τών μαθητών είχε σαν συνέπεια τήν ύπαρξη, σε πολλούς οικισμούς, σχολείων όπου ένας ή δύο δάσκαλοι διδασκαν συγχρόνως δύο ή περισσότερες τάξεις μέσα στην ίδια αίθουσα (βλ. *'Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΔ', σύνοδος Α', σ. 585).

νέο στοιχείο που παρουσιάζει σέ σχέση με τήν αΐθουσα τῶν προδιαγραφῶν τοῦ Μωραΐτη εἶναι ἡ χρησιμοποίηση θρανίων δύο θέσεων κατανεμημένων σέ σειρές καί στῆλες ἀνάλογα μέ τὸ σχῆμα τῆς αΐθουσας καί τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν. Οἱ αΐθουσες διαφοροποιοῦνται ὡς πρὸς τίς διαστάσεις καί τὴ χωρητικότητά τους. Στὸν τύπο τοῦ ἐξατάξιου σχολείου, γιὰ παράδειγμα, (βλ. εἰκ. 52 III) οἱ αΐθουσες I καί VI ἔχουν ἐπιφάνεια 60 μ.² καί χωράει ἡ κάθε μία 48 μαθητές, ἐνῶ ἡ αΐθουσα II μέ ἐπιφάνεια 86,87 μ.² προορίζεται γιὰ 72 μαθητές, ἡ αΐθουσα III μέ 43,8 μ.² γιὰ 30 μαθητές, ἡ αΐθουσα IV μέ 67,5 μ.² γιὰ 58 μαθητές καί ἡ αΐθουσα V μέ 39 μ.² γιὰ 24 μαθητές.

Ἡ διαφοροποίηση αὐτή, πού παρατηρεῖται καί στὸν τύπο τοῦ τετρατάξιου σχολείου ἀντανακλᾷ μιὰ «ρεαλιστική» ἀντιμετώπιση πού παίρνει ὑπόψη τῆς τίς ἰδιαιτερότητες τῆς φοίτησης. Πράγματι ὁ νόμος ΒΤΜΘ' ὀρίζει τὴν ἐλάχιστη διάρκεια φοίτησης σέ τέσσερα χρόνια (ἄρθρ. 7) ἀλλὰ ἡ στάση τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι περισσότερο χαλαρή. Γονεῖς καί παιδιὰ δὲν εἶναι ἀκόμη συνηθισμένοι σέ μιὰ φοίτηση πού διαρκεῖ ἀρκετὰ συνεχόμενα χρόνια. Οἱ περιπτώσεις μαθητῶν οἱ ὅποιοι μετὰ ἀπὸ ἓνα ἢ δύο χρόνια πρωτοβάθμιων σπουδῶν ἀφήνουν τὸ σχολεῖο καθὼς καί ἐκείνων πού ἐγκαταλείπουν γιὰ ἓνα διάστημα καί μετὰ συνεχίζουν τὴ φοίτηση συναντῶνται συχνά. Δυστυχῶς οἱ στατιστικὲς δὲν περιέχουν στοιχεῖα χρήσιμα γιὰ τὴν ἐξέταση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος. Ἀλλὰ οἱ ἐκθέσεις τῶν δασκάλων καί τῶν ἐπιθεωρητῶν μαρτυροῦν αὐτὴν τὴν κατάσταση. Ἡ Ἐρμούπολη, πόλη μέ σημαντικὲς σχολικὲς ἐπιδόσεις, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα. Τὸ 1884, ἡ κατανομή τοῦ μαθητικοῦ δυναμικοῦ στὶς διάφορες τάξεις τῶν δημοτικῶν σχολείων τῆς παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς: στὸ Α' Δημοτικὸ σχολεῖο ἀρρένων σέ σύνολο 264 μαθητῶν ἡ Α' τάξη ἔχει 115 μαθητές, ἡ Β' τάξη 68, ἡ Γ' τάξη 52 καί ἡ Δ' τάξη 29· στὸ Β' Δημοτικὸ σχολεῖο ἀρρένων οἱ ἀντίστοιχοι ἀριθμοὶ εἶναι 170/70, 30, 30, 40· στὸ Γ' Δημοτικὸ σχολεῖο ἀρρένων εἶναι 244 / 110, 64, 29, 41. Τὴν ἴδια εἰκόνα παρουσιάζουν καί τὰ σχολεῖα τῶν θηλέων¹. Αὐτὴ ἡ ἔλλειψη κανονικότητας στὴ φοίτηση ἐξηγεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ σχέδια δὲν δηλώνουν καμιά ἀντιστοιχία ἀνάμεσα σὲ αἶθουσες καί τάξεις.

Ὁ φωτισμὸς τῶν αἰθουσῶν εἶναι μονοπλάγιος. Τὰ μικρὰ παράθυρα πού βρίσκονται στὰ δεξιὰ τῶν μαθητῶν ἀνοίγουν πάντοτε πρὸς τοὺς διαδρόμους ἢ τὸ στεγασμένο προαύλιο καί χρησιμεύουν γιὰ τὸν ἀερισμό. Ἡ θέρμανση ἐκασφαλίζεται ἀπὸ θερμάστρα τῆς ὁποίας οἱ σωλῆνες συνδυάζονται μέ τοὺς σωλῆνες ἐξαερισμοῦ πού βρίσκονται στὶς τέσσερις γωνίες τῆς αΐθουσας, σύστημα ὅμοιο μέ αὐτὸ πού προέβλεπε τὸ διάταγμα τοῦ 1894.

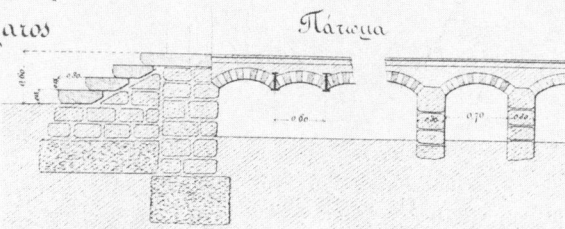
Ἐκτὸς ἀπὸ τίς αἶθουσες, τὸ κτιριολογικὸ πρόγραμμα περιλαμβάνει ἐπί-

1. Ι.Α.Δ.Ε., σειρὰ ΙΕκπ. φάκ. 1α/3α, ἐκθεση πρὸς τὸ δημοτικὸ συμβούλιο, 2 Δεκ. 1884.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΤΕΥΧΟΣ

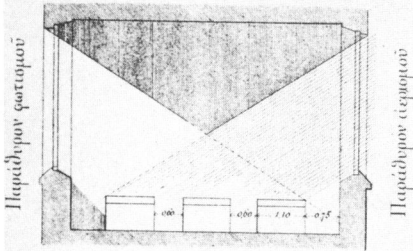
Ε.Β. Διατάγματος

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

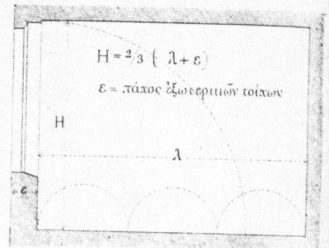


Σχ. 1

Φωτισμός Μονοσκάγιος

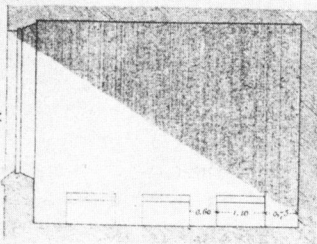


Σχ. 2

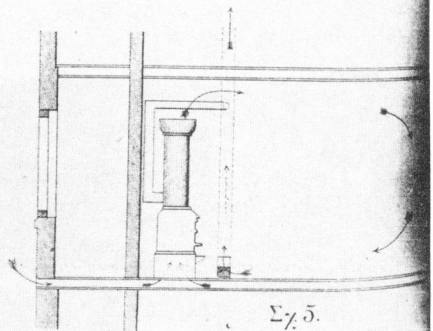


Σχ. 3

Φωτισμός Μονοσκάγιος



Σχ. 4

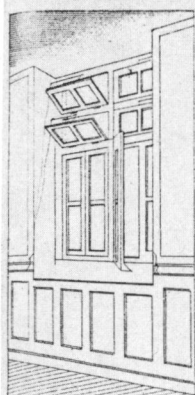


Σχ. 5.

Επί των διηρησιαστικῶν ὑπογῶν
Δ. Μ. Χαρισιώτης

α

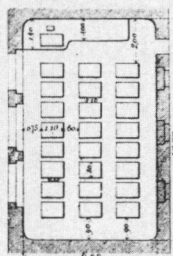
45α, β. Ἐπεξηγηματικὰ σχέδια τοῦ διατάγματος τῆς 17 Μαΐου 1894.



Σχ. 6.

Ταξίς 48 μαθητῶν
Θεατρία διὰ 2 μαθητῶν
Φωτισμὸς μονοτρίβιος

Πλάτος	
Διαστάσεις κατά μήκος τῶν τοίχων	2 x 0,75 = 1,50
Επιμήκης διαστάσεις	
βάνος	2 x 0,60 = 1,20
Θρανία	3 x 1,10 = 3,30
	<u>6,00</u>
Μήκος	
Εἶδος διδασκαλίας	2,00
Διαστάσεις εἰς το βάνος	0,90
Θρανία	8 x 0,8 = 6,40
Διαστήματα ἐν	
νύκτι	7 x 0,10 = 0,70
	<u>10,00</u>

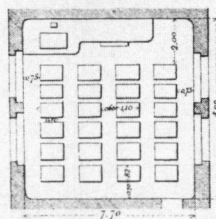


Επιμήκης ὀδὸς	61,25
Επιμήκης κατά μαθητὴν	4,25
Ύψος τοῦ βάνου	4' 10"
Χωρητικότητα κατά μαθητὴν	5 m ² 35

Σχ. 7.

Ταξίς 48 μαθητῶν
Θεατρία διὰ 2 μαθητῶν
Φωτισμὸς ἀμοιτρίβιος

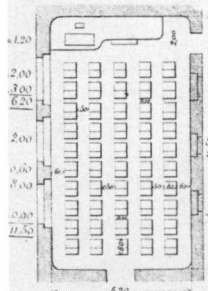
Πλάτος	
Διαστάσεις κατά μήκος τῶν τοίχων	2 x 0,75 = 1,50
Επιμήκης διαστάσεις	
3 x 0,60	= 1,80
Θρανία	4 x 1,10 = 4,40
	<u>7,70</u>
Μήκος	
Εἶδος διδασκαλίας	2,00
Διαστάσεις εἰς το βάνος	0,70
Θρανία	6 x 0,82 = 4,92
Διαστήματα ἐν νύκτι	5 x 0,10 = 0,50
	<u>8,00</u>



Επιμήκης ὀδὸς	61,25
Επιμήκης κατά μαθητὴν	1,28 m
Ύψος τοῦ βάνου	4,00
Χωρητικὴ κατά μαθητὴν	5 m ² 13

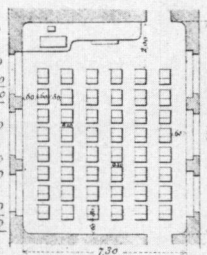
Σχ. 8.

Ταξίς 50 μαθητῶν
Θεατρία διὰ 1 μαθητῶν
Φωτισμὸς μονοτρίβιος



Σχ. 9.

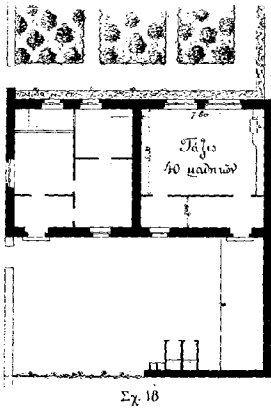
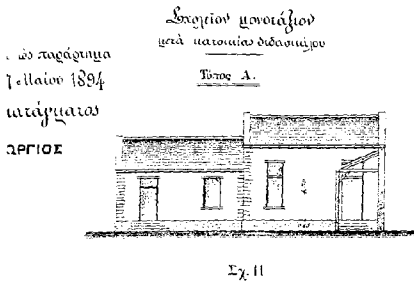
Πλάτος	
Διαστάσεις κατά μήκος τῶν τοίχων	2 x 0,60 = 1,20
Επιμήκης διαστάσεις	
5 x 0,50	= 2,50
Θρανία	6 x 0,60 = 3,60
	<u>7,30</u>
Μήκος	
Εἶδος διδασκαλίας	2,00
Διαστάσεις εἰς τὸ βάνος	0,60
Θρανία	8 x 0,60 = 4,80
Διαστήματα ἐν νύκτι	7 x 0,10 = 0,70
	<u>9,70</u>



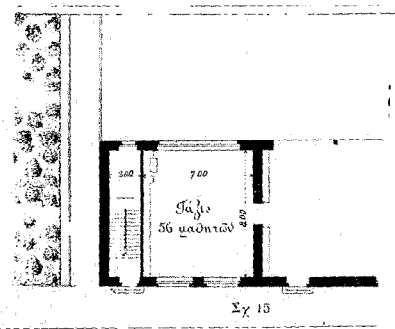
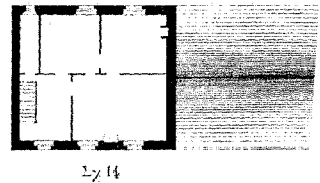
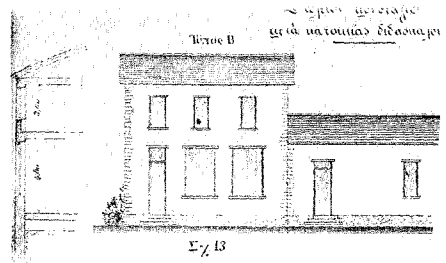
Επιμήκης ὀδὸς	70,25
Επιμήκης κατά μαθητὴν	1,25
Ύψος τοῦ βάνου	4' 00"
Χωρητικὴ κατά μαθητὴν	3,44 m ²

Σχ. 10

ὑπὸ τῶν Ὑποθηκῶν
Α. Μουρτζιάν

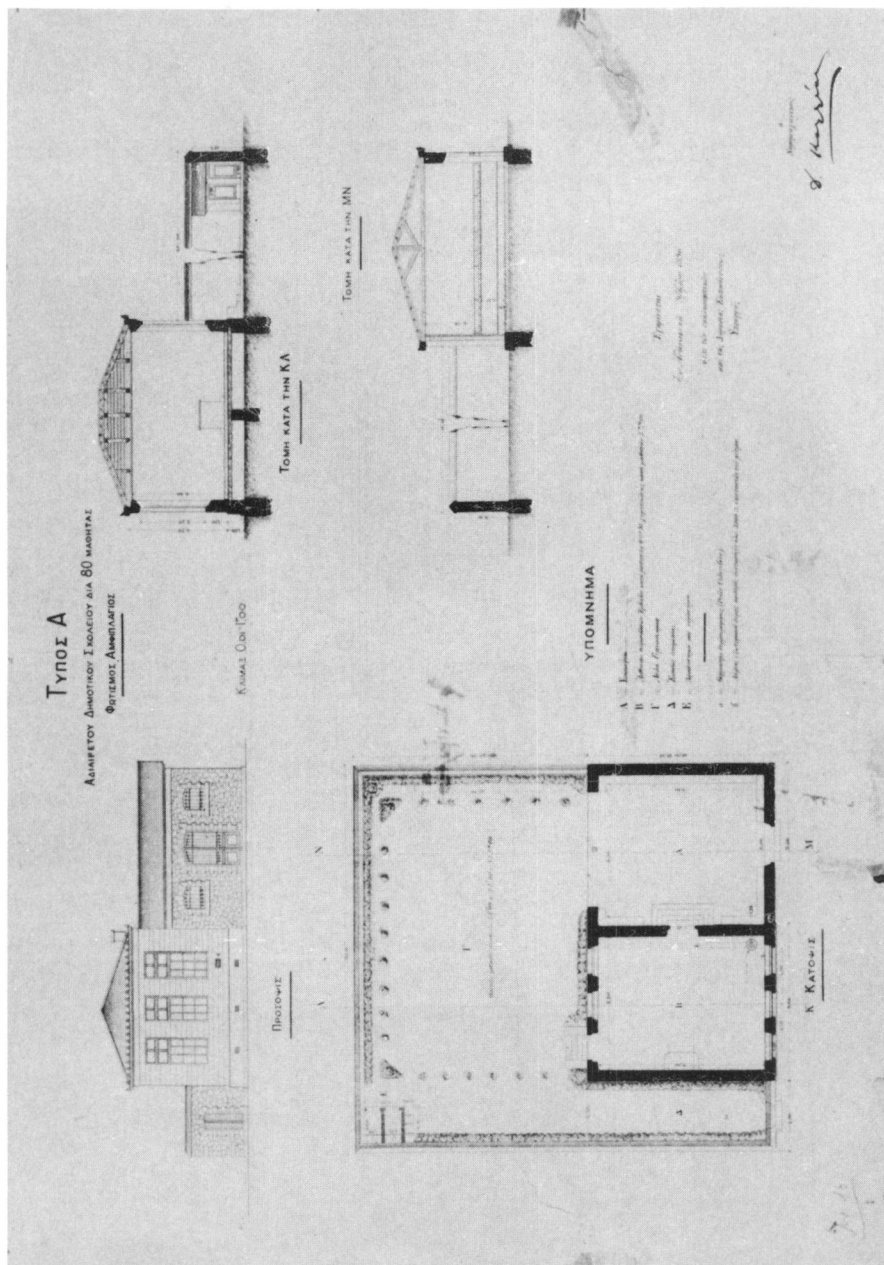


Κλίμαξ 1·200 ὅτι τὸν ὅτι

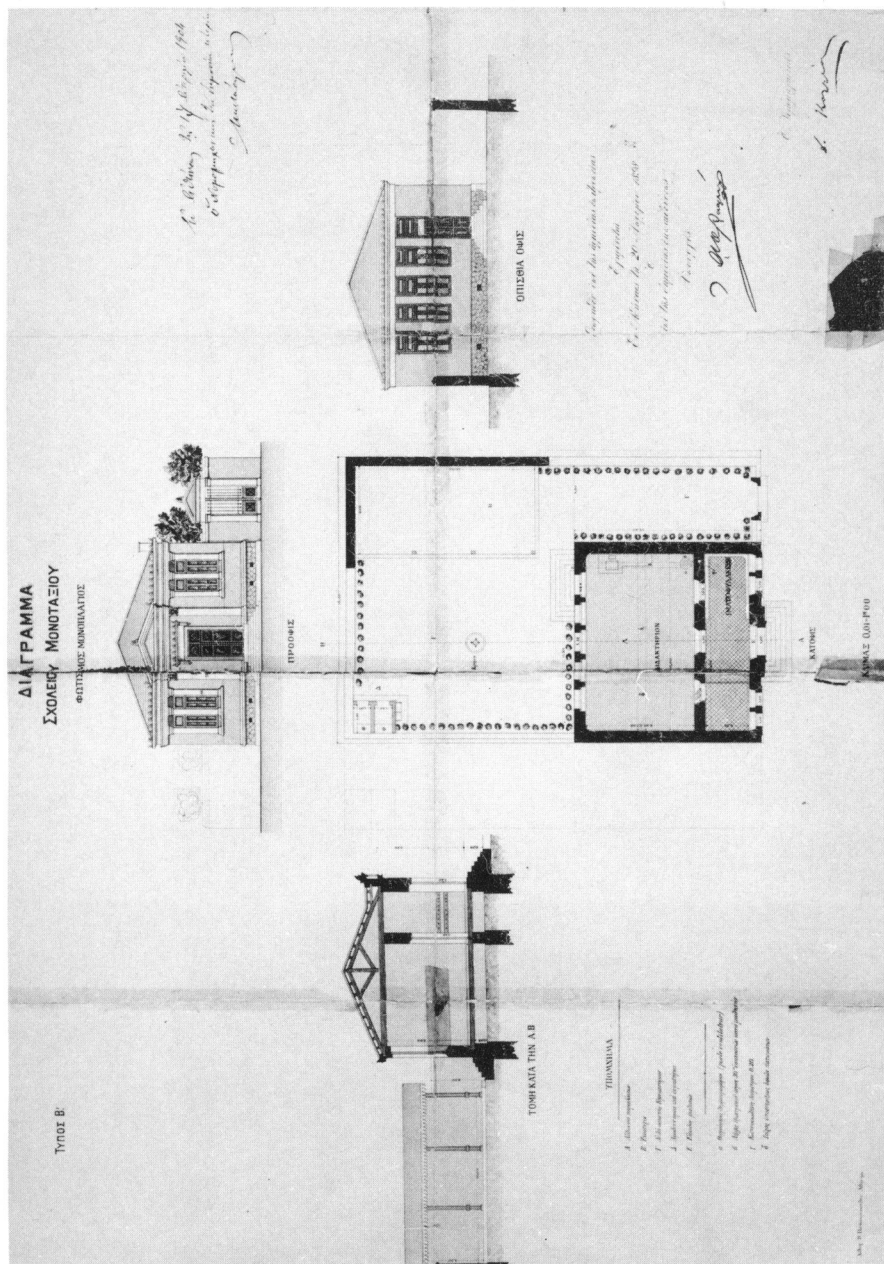


46 Σχέδιο μονοτάξιου σχολείου με κατοικία διδασκάλου, τύπος Α', παράρτημα τοῦ διατάγματος τῆς 17 Μαΐου 1894

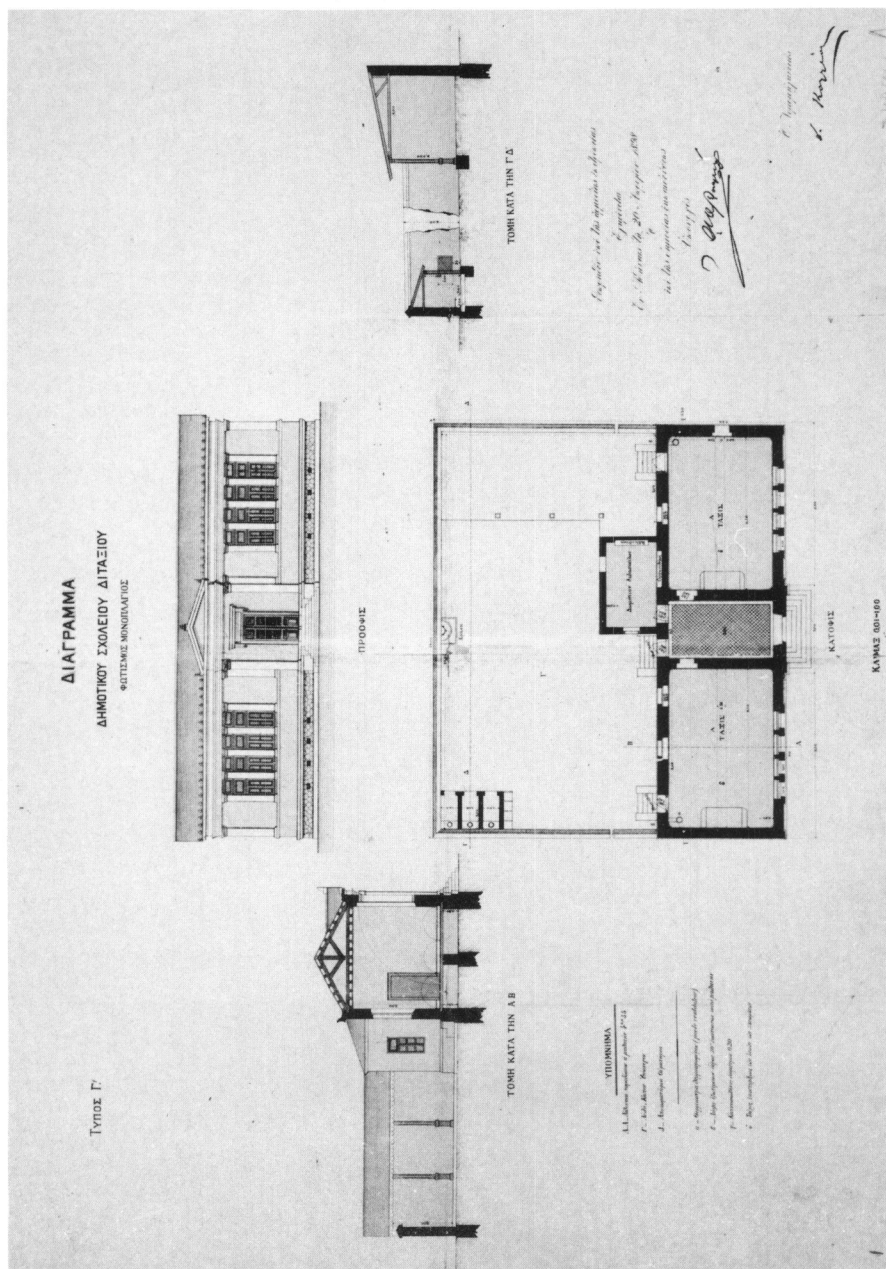
47 Σχέδιο μονοτάξιου σχολείου με κατοικία διδασκάλου, τύπος Β', παράρτημα τοῦ διατάγματος τῆς 17 Μαΐου 1894



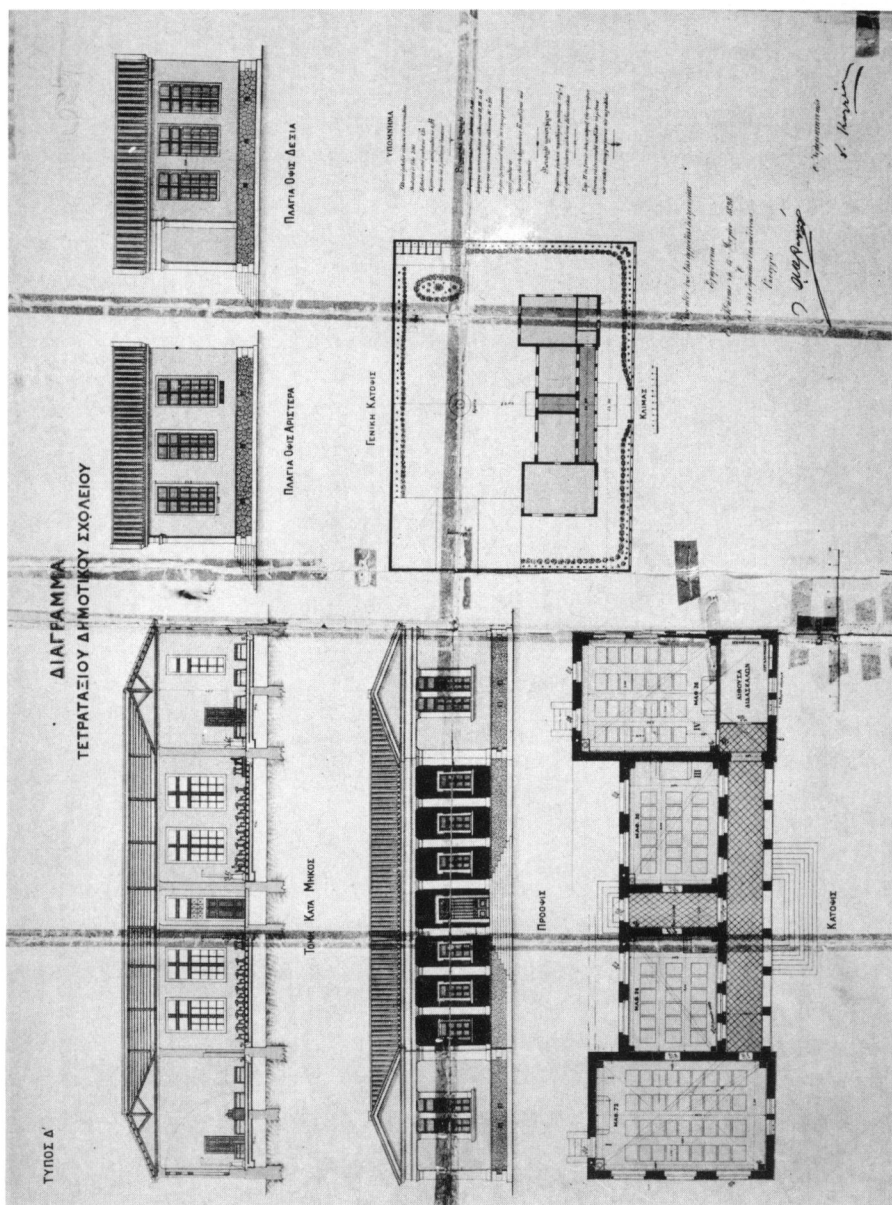
48. «Τύπος ἀδιαιρέτου δημοτικῶν σχολείων διὰ 80 μαθητῶν (φωτισμὸς ἀμφιπλάγιος)...
Ὁ Νομορχανικὸς Δ. Καλλιᾶς, Νοέμβριος 1896».



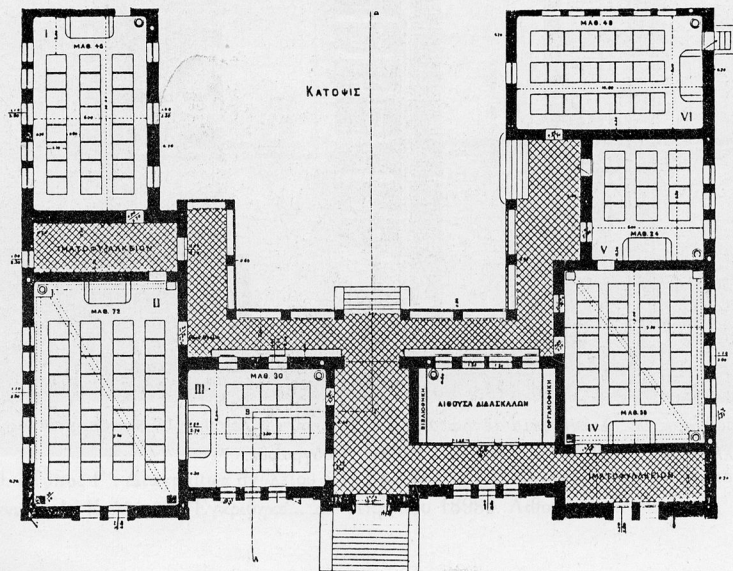
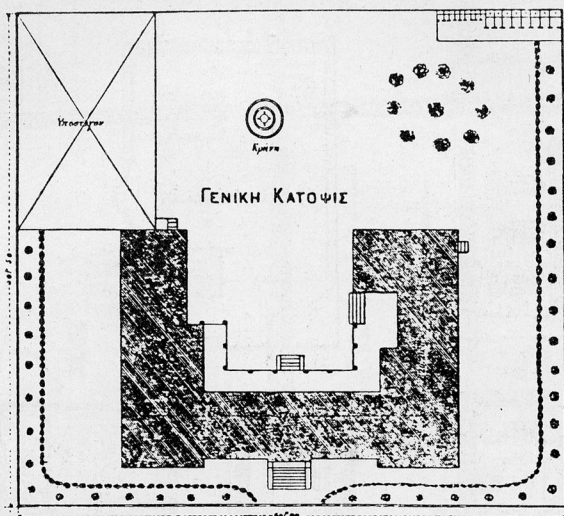
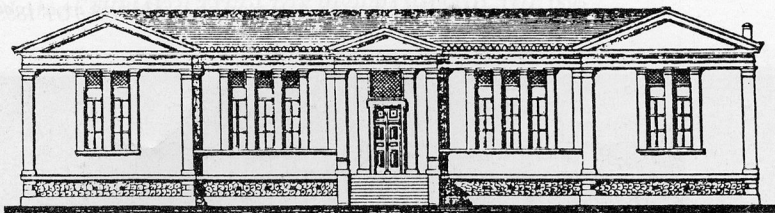
49. «Τύπος Β'. Διάγραμμα σχολείου μονοταξίου. Φωτισμός Μονοπλάγιος... 'Ο Νομο-
μηχανικός Δ. Καλλίας. Έγκρίθηκε... 20 'Απριλίου 1898».



50. «Τύπος Γ'. Διάγραμμα σχολείου διτάξιου. Φωτισμός Μονοπλάγιος... Ὁ Νομομηχανικός Δ. Καλλίας... Ἐγκρίθηκε... 20 Ἀπριλίου 1898». Λιθογραφία.



51. «Τύπος Δ'. Διάγραμμα τετραταξίου δημοτικού σχολείου... 'Ο Νομομηχανικός Δ. Καλλίας... Έγκρίθηκε... 15 'Ιουλίου 1898». Λιθογραφία.



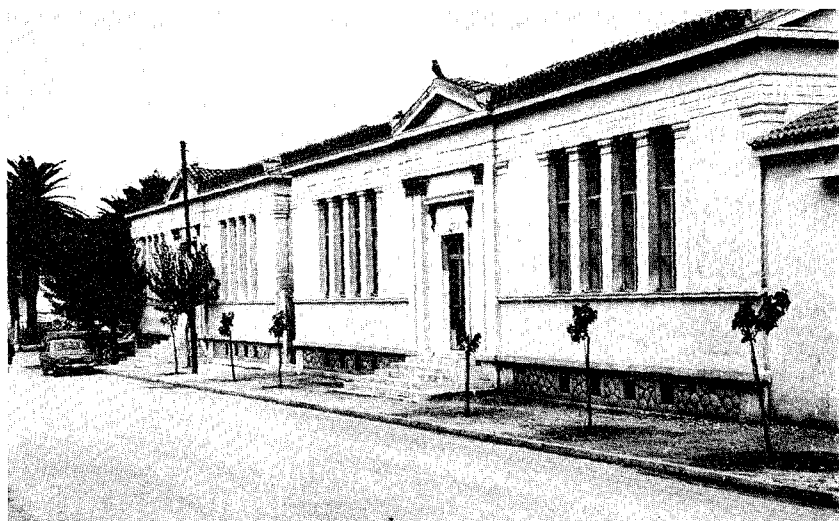
52. Διάγραμμα εξατάξιου δημοτικού σχολείου.
 I. Όψη. II. Γενικό τοπογραφικό. III. Κάτοψη.



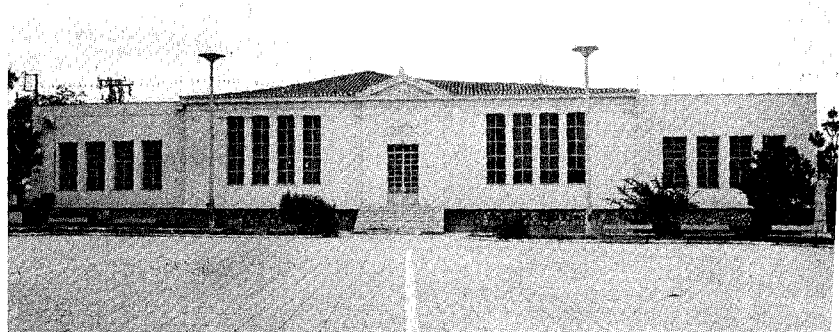
53. Μονοτάξιο δημοτικό σχολείο Φθίας.



54. Μονοτάξιο δημοτικό σχολείο Ν. Ἐπιδαύρου, (1902).



55. Διτάξια δημοτικά σχολεία (ἀρρένων καὶ θηλέων) στὸ Λαύριο. Κατασκευάστηκαν με δημοτική δαπάνη τὸ 1901



56. Διτάξιο δημοτικὸν σχολεῖον Ἀσπροπύργου (1904). Μεταγενέστερες προσθήκαι πτερύγων α' Ὑποψη ἀπὸ τὴν πλατεῖαν β' Ὑποψη στὴν αὐλή



57. Διτάξιο δημοτικό σχολείο Διδύμων Ἀργολίδος, 1900.



58. Διτάξιο δημοτικό σχολείο Μάνεσι Ἀργολίδος, 1908.



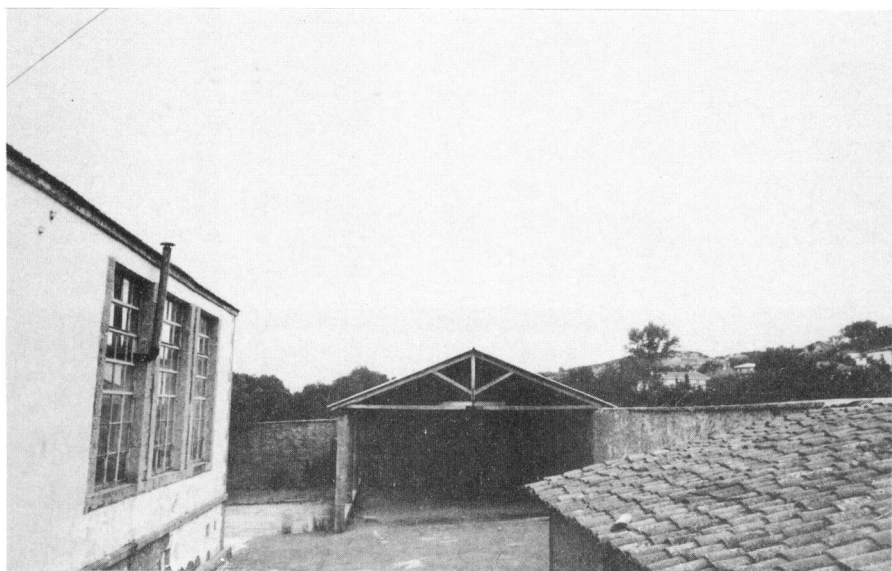
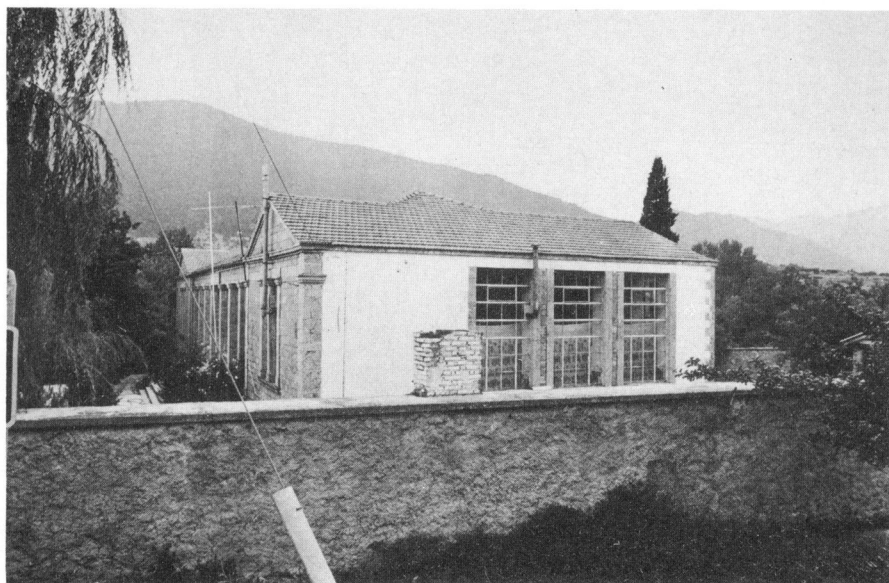
59. Διτάξιο δημοτικό σχολείο Κορινιδίου.



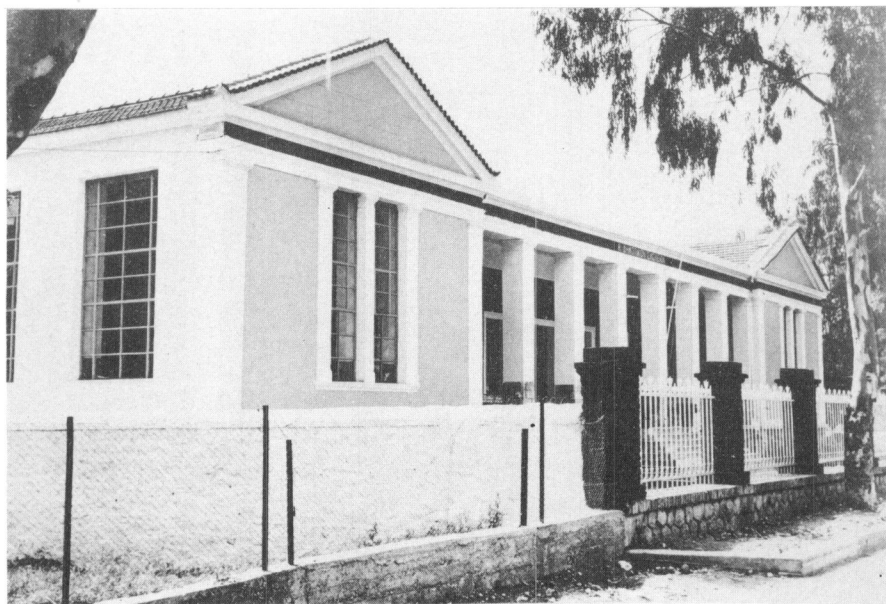
60. Τετρατάξιο δημοτικό σχολείο Καρύστου, 1905.



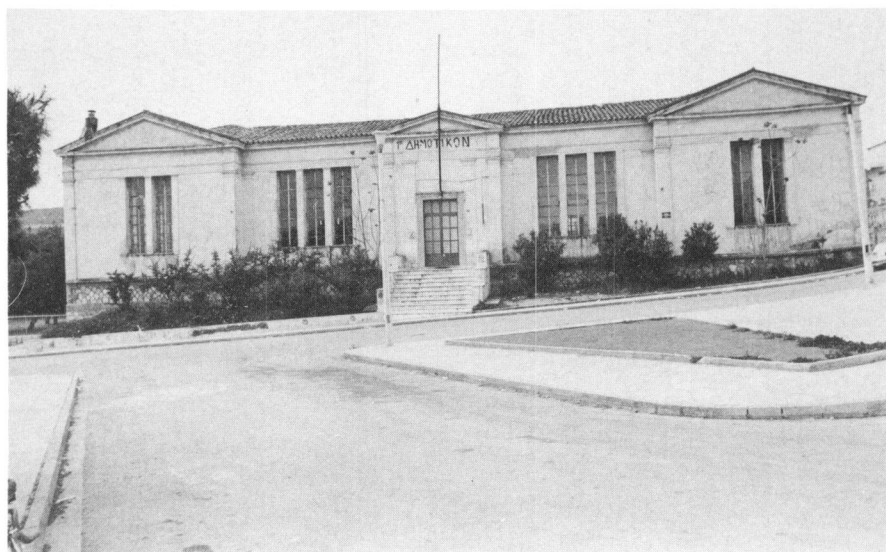
61. Τετρατάξιο δημοτικό σχολείο Μαρχοπούλου, 1904.



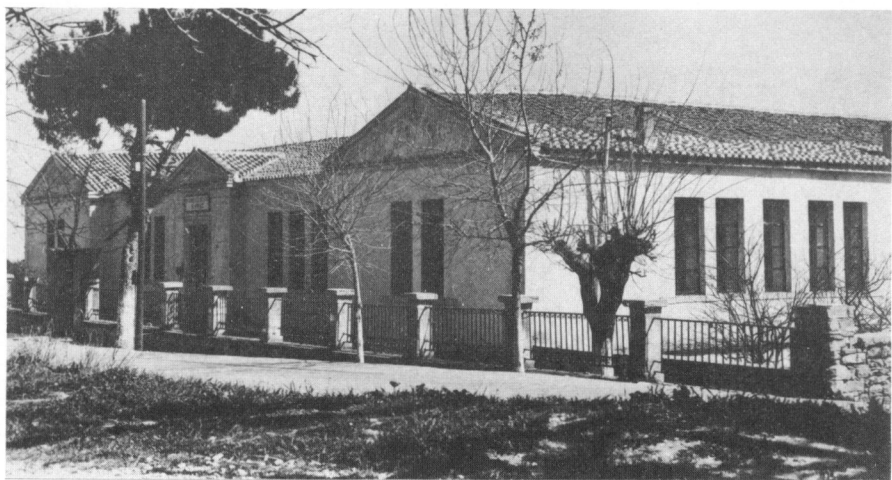
62. Τετρατάξιο δημοτικό σχολείο Βυτίνας, 1900.



63. Τετρατάξιο δημοτικό σχολείο Λεωνιδίου, 1908.



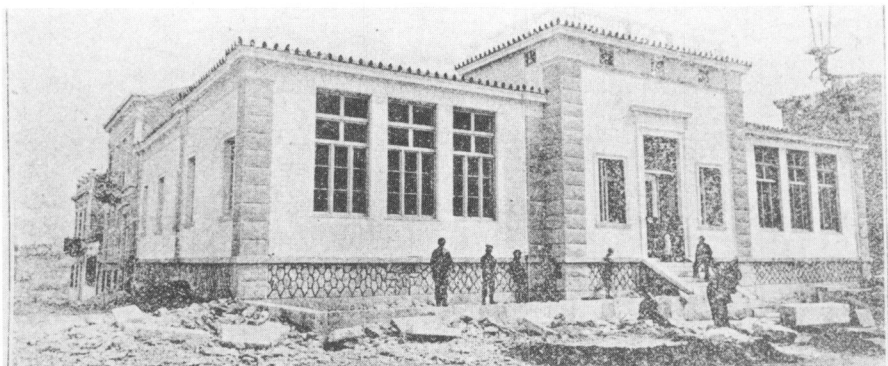
64. Έξατάξιο δημοτικό σχολείο Κορωπίου, 1901.



65. Έξατάξιο δημοτικό σχολείο Κύμης, 1902.



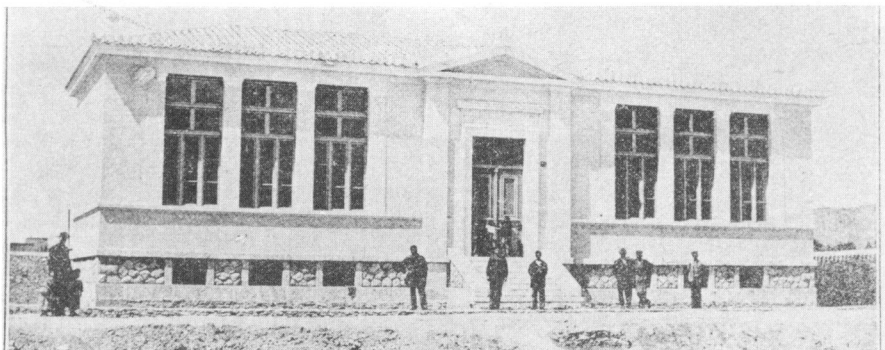
66. Έξατάξιο δημοτικό σχολείο Μεγάρων, 1904.



67. Τετρατάξιο δημοτικό σχολεῖο θηλέων ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἑφαισίου στὴ συνοικία Βά-
βουλα τοῦ Πειραιᾶ.



68. Διτάξιο δημοτικό σχολεῖο θηλέων κοντὰ στὴν Δεξαμενὴ στὸν Πειραιᾶ.



69. Διτάξιο δημοτικό σχολεῖο ἀρρένων ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πλούτωνος στὴ συνοικία Νεά-
πολη τοῦ Πειραιᾶ.

σης γραφεῖο γιὰ τοὺς δασκάλους, διαδρόμους καὶ ἱματιοθῆκες. Ἡ κάτοψη συντίθεται ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὡς κλειστὴ ἐνότητα, χωρὶς καμιά εὐελιξία ποὺ νὰ ἐπιτρέπῃ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἓνα τύπο στὸν ἄλλο, τὴν προσαρμογὴ δηλαδὴ τοῦ κτιρίου σὲ πιθανὴ ἀλλαγὴ τοῦ καθεστῶτος τοῦ σχολείου (ἀπὸ μονοτάξιο σὲ διτάξιο κλπ.), ἀλλαγὴ παρ' ὅλα αὐτὰ συχνή, εἴτε λόγῳ τῆς αὐξήσεως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν εἴτε λόγῳ μεταβολῆς στὴ σύνθεσιν τοῦ διδασκαλικοῦ προσωπικοῦ.

Τὸ ἰσχυρὸ στοιχεῖο τῆς σύνθεσης εἶναι ὁ ἄξονας συμμετρίας ποὺ διέρχεται ἀπὸ τὴν κύρια εἴσοδο τοῦ κτιρίου. Ὡστόσο ἡ συμμετρία αὕτῃ ἀθετεῖται γιὰ λειτουργικοὺς λόγους στὸν τύπο τοῦ διτάξιου σχολείου καὶ σ' ἐκεῖνον τοῦ ἐξατάξιου. Ἡ παραμόρφωσις ὁμως περιορίζεται στὴν ὄψιν πρὸς τὴ μεριά τῆς αὐλῆς, ἐνῶ τὸ κτίριο συνεχίζει νὰ προσφέρει ἀπὸ τὴν μεριά τοῦ δρόμου μιὰ ἀποψη κανονικὴ καὶ συμμετρικὴ.

Πράγματι, ὁ Δ. Καλλίας, ἀποδίδει ἐξαιρετικὴ σημασίαν στὴ μορφολογία αὐτῶν τῶν κτιρίων, δηλαδὴ στὴ σύνθεσιν τῆς ὄψης πρὸς τὸ δρόμο, ἀφοῦ ἡ ὄψη πρὸς τὴν αὐλὴν παρουσιάζεται πολὺ περισσότερον ἀπλὴ καὶ χωρὶς διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Τὰ στοιχεῖα τοῦ νεοκλασικοῦ λεξιλογίου χρησιμοποιοῦνται μὲ ἐπιτυχία. Ἡ ὄψη τοῦ μονοτάξιου σχολείου εἶναι πλινθοκτιστὴ καὶ ἐπιχρισμένη, μὲ δικλινὴ στέγη καλυμμένη μὲ κεραμίδια καὶ ἔχει κύριον διακοσμητικὸν στοιχεῖον τὴν εἴσοδον ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ παραστάδες καὶ ἐπιστεγάζεται ἀπὸ ἀέτωμα. Τὰ τέσσερα παράθυρα, δύο ἀπὸ κάθε πλευρὰ τῆς εἰσόδου, ἐνοποιοῦνται ἀπὸ ἐνιαίαν κορνίζαν καὶ διαχωρίζονται ἀπὸ παραστάδες, ἐνῶ μιὰ κορνίζα διακοσμημένη μὲ ἀκροκέραμα διαμορφώνει τὴ στέψην τοῦ κτιρίου. Ἡ ἴδια σύνθεσις ἀκολουθεῖται καὶ στὴν ὄψιν τοῦ διτάξιου σχολείου. Στὸν τετρατάξιον τύπον ἔνα ἀνοιχτὸ προστώον προηγεῖται τῆς κυρίας εἰσόδου, τὸ ὁποῖον διακοσμεῖται ἀπὸ τετράγωνους πεσοὺς καὶ ἀπὸ ψηλὸ γείσο. Οἱ πτέρυγες ἐπιστεγάζονται ἀπὸ ἀετώματα. Τέλος, ἡ ὄψη τοῦ ἐξατάξιου σχολείου ἀποτελεῖ συνδυασμὸν τῶν δύο προηγούμενων λύσεων. Αὕτῃ ἡ νεοκλασικὴ μορφολογία, σημαντικὰ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ κτίριον τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, συνιστᾷ ἀπάντησιν στὸ ἤδη διατυπωμένο αἶτημα γιὰ ἓνα σχολικὸν κτίριον ποὺ μὲ τὴν ἐπιβλητικὴν του ἐμφάνισιν θὰ μπορῇ νὰ συνεισφέρει στὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἐπιβολῆς τοῦ θεσμοῦ.

Ἀπὸ τὰ 1898 ὡς τὰ 1911 κατασκευάσθησαν 407 σχολικὰ κτίρια μὲ χρηματοδότησιν ἀπὸ τὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη¹. Ὁ ποσοτικὸς ἀπολογισμὸς δὲν εἶναι ἐντυπωσιακός. Τὰ κτίρια αὐτὰ δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ μόνον τὸ 11,5% τῶν σχολείων ποὺ λειτουργοῦν στὸ τέλος τοῦ 1910, ἐνῶ τὴν ἴδιαν αὕτῃ ἡμερομηνίαν

1. Βλ. Δελτίον τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, τεῦχος 3, Μάρτ. 1919, σ. 13. Συγχρόνως, οἱ δημοτικὲς ἀρχὲς ἔχουν μιὰ παράλληλὴ δραστηριότητα ἀκολουθώντας κατὰ τὸ μᾶλλον ἡ ἡττον τοὺς ἐπίσημους καὶ τύπους σίγουρα τὶς προδικραφεῖς τοῦ δικτάγματος τοῦ 1894 (βλ. εἰς. 55, 67-69).

2178 σχολεία (δηλαδή τὸ 61%) στεγάζονται σὲ νοικιασμένα κτίρια¹. Τὰ κονδύλια ποὺ διατίθενται γιὰ αὐτὴν τὴ δραστηριότητα δὲν εἶναι ικανοποιητικά. Μεταξὺ 1895 καὶ 1907 διατίθενται κάθε χρόνο 650000 δραχμές², ἐνῶ γιὰ τὴν ἴδια περίοδο τὸ κόστος κατασκευῆς ἑνὸς μονοτάξιου σχολείου ἀνέρχεται κατὰ μέσο ὄρο σὲ 14.000 δρχ., ἐνὸς διτάξιου σχολείου σὲ 20000 δρχ., ἐνὸς τετρατάξιου σὲ 47000 δρχ. καὶ ἐνὸς ἐξατάξιου σὲ 80000 δρχ.³. Καὶ θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ συνυπολογιστοῦν τὰ ἐξόδα λειτουργίας τοῦ μηχανισμοῦ σχεδιασμοῦ καὶ ἐπιβλέψεως τῶν ἐργασιῶν⁴.

Ἀλλὰ αὐτὰ τὰ «μικρὰ πανεπιστήμια», ἀκριβῆ ἀντίγραφα τοῦ ἴδιου προτύπου (βλ. εἰκ. 53-66), διασκορπισμένα σὲ ὁλόκληρη τὴ χώρα, σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ τους περιβάλλον —ἀφοῦ ὁ νόμος ἐφαρμόστηκε καὶ τὰ σχολεῖα αὐτὰ κατασκευάστηκαν κατὰ προτεραιότητα σὲ ἀγροτικούς οἰκισμοὺς— ἔγιναν γιὰ μιὰ ὁλόκληρη ἐποχὴ ἡ ἴδια ἡ εἰκόνα τοῦ σχολείου, ἔτσι ὥστε 30 χρόνια ἀργότερα καὶ ἀκόμη καὶ σήμερα, κάθε νεοκλασικὸ σχολεῖο, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ ἡμερομηνία κατασκευῆς του, νὰ χαρακτηρίζεται σχολεῖο «τύπου Καλλία»⁵ ἢ σχολεῖο «Συγγροῦ»⁶.

1. Βλ. *Στατιστικὴ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως 1910-1911*, 6.π.

2. *Ἐπετηρὶς τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν... 1907-1908*, 6.π.

3. *Δελτίον τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν...*, 6.π.

4. Σύμφωνα μὲ τοὺς λογαριασμοὺς ποὺ παρουσιάζονται στὴν *Ἐπετηρίδα... 1907-1908*, τὰ ἐξόδα αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν τὸ 4% τοῦ ποσοῦ ποὺ δαπανήθηκε τὸ διάστημα 1898-1907 γιὰ τὸ πρόγραμμα κατασκευῆς σχολικῶν κτιρίων. Ἡ ἀγορὰ τῶν γηπέδων ἀπορρόφησε ἕνα 4% καὶ ἡ οἰκοδομὴ τὸ ὑπόλοιπο 92%. Οἱ συνολικὲς δαπάνες τῆς περιόδου εἶναι 7538967 δρχ.

5. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴν ἔκθεση τοῦ ἀρχιτέκτονα τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας μὲ ἡμερομηνία 29 Δεκ. 1927, ὅπου τὸ σχολεῖο τῆς Πρόνοιας (βλ. εἰκ. 41) χαρακτηρίζεται σὰν «τύπου Καλλία» (Α.Τ.Υ.Ν.Α., φάκ. Πρόνοια).

6. Σχετικὰ μὲ τὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο μιὰ παρανόηση δημιουργήθηκε τότε, ποὺ διατηρεῖται καὶ σήμερα, τροφοδοτώντας τὸ μῦθο τῆς συνεισφορᾶς τῶν ἐθνικῶν εὐεργετῶν στὴ συγκρότηση τοῦ πρωτοβάθμιου σχολικοῦ δικτύου: ἡ ἀνέγερση αὐτῶν τῶν σχολείων ἀποδίδεται συχνὰ σὲ δωρεὰ τοῦ Α. Συγγροῦ. Βλ. ἐνδεικτικὰ στὴ *Ναυπλιακὴ Ἥχῳ* τοῦ 1927 (σ. 44) σχετικὰ μὲ τὸ σχολεῖο τοῦ Μάνεσι στὴν Ἀργολίδα (βλ. εἰκ. 58), καθὼς καὶ ἐπιστολὴ τῶν κατοίκων τοῦ Λυγουριοῦ στὸν Ὑπουργὸ Παιδείας στίς 10 Μαρτίου 1950 (Α.Τ.Υ.Ν.Α.). Καὶ στίς δύο περιπτώσεις γίνεται λόγος γιὰ δωρεὰ Συγγροῦ παρόλο ποὺ τὰ συγκεκριμένα σχολικὰ κτίρια ἔχουν κατασκευαστεῖ μὲ δαπάνες ἀπὸ τὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη. Γιὰ μιὰ πὺλ πρόσφατη ἡμερομηνία βλ. Δ. Ζήβας, Μ. Καρδαμίτση-Ἀδάμη, «Σύντομο Ἱστορικό...», 6.π., σ. 178· F. Loyer, *Architecture de la Grèce contemporaine*, Thèse de doctorat, Université de Paris, Faculté de Lettres et Sciences Humaines, Παρίσι 1966, σ. 193 κ.έ. Στὴν πραγματικότητα μὲ τὴ διαθέκη του ποὺ συντάχθηκε τὸ 1896 ὁ Α. Συγγρὸς ἀφῆνε στὸ Κράτος τὸ ποσὸ τῶν 750000 δρχ. μὲ προορισμὸ τὴν κατασκευὴ δημοτικῶν σχολείων σὲ ὅλη τὴ χώρα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα. Τὸ κεφάλαιο ὅμως αὐτό, ποὺ κατατέθηκε στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος τὴν 1 Ἰαν. 1904, παραμένει ἀκέραιο (κεφάλαιο καὶ τόκοι) τὸ 1926 (βλ. *Μητρώον τῶν εἰς τὴν ἄμεσον διαχείρισιν καὶ τῶν εἰς τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Ὀρθοπευμάτων ὑπαγομένων κληροδοτημάτων*, Ἀθήνα 1929, τόμος Α', σ. 593).

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΟΠΙΚΙΣΜΟΣ

Στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ οἱ πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ χαρακτηρίζονται ἀπὸ διαδοχικὲς ἀπόπειρες ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων μὲ στόχο τὴν προσαρμογὴ τοῦ σχολείου στὶς ἀνάγκες καὶ στὰ ἰδεώδη τοῦ ἀστικοῦ κράτους. Τὸ αἶτημα τῆς θεμελίωσης ἑνὸς ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἱκανοῦ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς στόχους τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης, τὴν ὑπόσχεση τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης, τὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος, ἔχει ἤδη τεθεῖ ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1870, καὶ ἀναφερθῆκαμε στὰ προηγούμενα κεφάλαια στὶς διάφορες νομοπαράσκευαστικὲς προσπάθειες ποὺ τείνουν νὰ τὸ ἱκανοποιήσουν. Τὰ συγκεκριμένα ὅμως θεσμικὰ μέτρα ποὺ υἱοθετοῦνται ἔχουν ἀποσπασματικὸ χαρακτήρα καὶ ἐπιπλέον γνωρίζουν σημαντικὲς περιπέτειες στὴν ἐφαρμογὴ τους.

Ἔτσι, τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ψήφιση τοῦ νόμου ΒΤΜΘ¹ τὸ ζήτημα τῆς μεταρρύθμισης τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων ἐπανερχεται καὶ μάλιστα μὲ μεγαλύτερη ἔνταση ἀφοῦ συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἥττα τοῦ 1897. «Διὰ τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος [...] θὰ κατωρθοῦτο ν' ἀναδείξῃ [ἢ Ἑλλάς] στρατὸν ἱκανόν, ἔν' ἀποτρέψῃ ποτὲ ἐκ τοῦ μετώπου τῆς τὸ στίγμα τοῦ 1897 [...]. Ὅφειλομεν νὰ ἀρξώμεθα τοῦ ἔργου τῆς ἀνορθώσεως διὰ τῆς μεταρρυθμίσεως τῶν τῆς παιδείας», σημειώνεται στὴν εἰσηγητικὴ ἐκθεση τῶν νομοσχεδίων ποὺ καταθέτει τὸ 1899 ἡ κυβέρνησις Θεοτόκη μὲ ὑπουργὸ Παιδείας τὸν Ἀθ. Εὐταξία¹. Στὰ νομοσχέδια αὐτά, ποὺ ἐγκαινιάζουν τὴ φάση τῶν «φιλελεύθερων» ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων², καὶ κυρίως στὶς εἰσηγητικὰς ἐκθέσεις ποὺ τὰ συνοδεύουν, διατυπώνονται μὲ πληρότητα καὶ συνοχὴ οἱ στόχοι τῆς ἀστικῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης μὲ ἔμφαση κυρίως στὰ θέματα τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης: ἑπταετὴς ὑποχρεωτικὴ

1. Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια I. Αἰτιολογικὴ ἔκθεσις καὶ ἀγορεύσεις περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσεως, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1899, σ. 3.

2. Δανειζόμεστε τὴν ὀρολογία καὶ τὸ σχῆμα ποὺ προτείνει ἡ Ἄννα Φραγκουδάκη στὸ Ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ φιλελεύθεροι διανοούμενοι..., ὁ.π.

φοίτηση σὲ ἓνα ἑνιαῖο καὶ αὐτοτελὲς δημοτικὸ σχολεῖο, «πρακτικὸς» προσανατολισμὸς τοῦ περιεχομένου τῆς διδασκαλίας, κατάργηση τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν στὸ δημοτικὸ, μετάδοση τῶν ἀρχῶν λειτουργίας τοῦ ἀστικοῦ πολιτεύματος¹. Τὰ νομοσχέδια Εὐταξία δὲν ψηφίστηκαν. Ἡ ἀντίδραση ποὺ ἀντιμετώπισαν, κυρίως στὰ ζητήματα τοῦ ἐπαναπροσανατολισμοῦ τοῦ περιεχομένου τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς σχέσης τῶν ἐκπαιδευτικῶν βαθμίδων μεταξὺ τους, ἦταν τόσο ἔντονη ὥστε στὴν οὐσία ἐγκαταλείφθηκαν ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ πλειοψηφία καὶ ὁ εἰσηγητὴς τους παραιτήθηκε². Τὸ αἴτημα λοιπὸν τῆς ἀστικῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης παραμένει.

Μετὰ τὸ Κίνημα τοῦ 1909 καὶ τὴ συγκρότηση τῆς πρώτης κυβέρνησης Βενιζέλου οἱ προσπάθειες αὐτὲς συνδέονται περισσότερο ἄμεσα μὲ μιὰ συγκεκριμένη πολιτικὴ, ἐκείνη τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, καὶ οἱ τύχες τῶν σχετικῶν νομοθετικῶν ρυθμίσεων ἀκολουθοῦν ἀπὸ πολὺ κοντὰ τόσο τίς εὐρύτερες πολιτικὲς ἐπιλογές συμμαχιῶν τοῦ Βενιζέλου ὅσο καὶ τίς ἐκλογικὲς του περιπέτειες. Ἔτσι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρώτης κυβέρνησης Βενιζέλου (Ὀκτ. 1910 - Φεβρ. 1915), καὶ μὲ διαδοχικοὺς ὑπουργοὺς Παιδείας τοὺς Α. Ἀλεξανδρῆ καὶ Ι. Τσιριμῶκο, ἐγκαταλείπονται οἱ νομοπαρασκευαστικὲς ἀπόπειρες τοῦ 1910 καὶ 1913, ἐνῶ οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ 1917-1920, ποὺ ἀφοροῦν κυρίως τὴν ἐπιβολὴ τῆς δημοτικῆς γλώσσας στὸ δημοτικὸ σχολεῖο καὶ τὰ διδασκτικὰ βιβλία τῆς ἴδιας βαθμίδας, ἀναιροῦνται—τουλάχιστον ἐν μέρει—μὲ τὴν ἐκλογικὴ ἥττα τοῦ Βενιζέλου τὸ Νοέμβριο τοῦ 1920³. Ἡ περίοδος αὕτη ὁριοθετεῖται ἀπὸ τὸ νομοθετικὸ ἔργο τοῦ 1929, «τὴν πρώτη ὀλοκληρωμένη μεταρρύθμιση στὴ νεοελληνικὴ ἐκπαίδευση»⁴, σταθμὸ ποὺ ἐπιλέξαμε καὶ μεῖς σὰν σχηματικὸ ὄριο τῆς μελέτης μας.

Σὲ σχέση μὲ αὐτοὺς τοὺς ἐκπαιδευτικοὺς σταθμοὺς—τοὺς ὁποίους στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ἐργασίας δὲν μπορούμε παρὰ νὰ ἀπαριθμήσουμε⁵—τὸ ζή-

1. στὸ ἴδιο, σ. 23-25.

2. Α. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση...*, ὁ.π., τ. Β', σ. κε' καὶ τεκμ. ἀρ. 103β, σ. 22.

3. Α. Δημαρᾶς, *Ἡ Εἰσαγωγή*, στί: *Τὸ Ἀλφαριθμητὸν μὲ τὸν ἥλιο*, (ἀνατύπωση), Ἀθήνα 1976, σ. κγ'-με'.

4. Α. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση...*, ὁ.π., τ. Β', σ. μζ'.

5. Ἐκτός ἀπὸ τίς μελέτες ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν βλ. σχετικὰ μὲ τίς ἐκπαιδευτικὲς μεταρρυθμίσεις: Α. Φραγκουδάκη, *Ὁ ἐκπαιδευτικὸς δημοτικισμὸς καὶ ὁ γλωσσικὸς συμβιβασμὸς τοῦ 1911*, Ἰωάννινα 1977· Α. Δημαρᾶς, *Ἡ Ἐκπαίδευση 1882-1913*, Ἰστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΔ', Ἀθήνα 1977, σ. 409-413· τοῦ ἴδιου, *Ἐκπαίδευση 1913-1941*, Ἰστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΕ', Ἀθήνα 1978, σ. 489-494· τοῦ ἴδιου, *Προθέσεις, τῶν πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στὰ ἐκπαιδευτικὰ*, στί: *Μελέτηματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1980, σ. 21-46· Δ. Γληνός, *Ἀπαντα. Τόμος Β' 1910-1914*, ἐκδοτικὴ φροντίδα, εἰσαγωγή, σημειώσεις Φ. Ἡλιοῦ, Ἀθήνα 1983, σ. 544-560.

τημα τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων ἐξελίσσεται σχετικὰ ἀνεξάρτητα. Τὸ σχολικὸ κτίριο, ἔτσι ὅπως ἔχει διαγραφεῖ στὰ προηγούμενα κεφάλαια, σὺν ἀντικείμενο συγκεκριμένων πρακτικῶν —διοικητικῶν, χρηματοδοτικῶν σχεδιαστικῶν, κατασκευαστικῶν—, ἔχει ἀπὸ τὸ 1894-1895 ἀποκτήσει ὅπως ἤδη ἀναφέραμε μιὰ σχετικὴ αὐτονομία σὲ σχέση μὲ τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Αὐτὴ ἡ σχετικὴ αὐτονομία προσδιορίζεται προφανῶς ἀπὸ τὴ θέση ποῦ τοῦ ἀποδίδεται μέσα στὰ πλαίσια τῆς συνολικῆς ἐκπαιδευτικῆς ἀντίληψης καὶ πολιτικῆς, καὶ τὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς γενικότερης ἀντίληψης δὲν μεταβάλλονται στίς φιλελεύθερες μεταρρυθμιστικὲς προτάσεις, τουλάχιστον αὐτὲς ποὺ στοχεύουν στὸ θεσμικὸ πλαίσιο. Ἀντίθετα:

1. Οἱ κρατοῦσες παιδαγωγικὲς ἀρχὲς καὶ ἡ διδακτικὴ μέθοδος δὲν θίγονται στὸ ἐπίπεδο αὐτῶν τῶν νομοπαρασκευαστικῶν προσπαθειῶν. Ὁ ἐρβαρτιανισμὸς παραμένει ἡ κυρίαρχη παιδαγωγικὴ θεωρία ἐνῶ διατηροῦνται ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς κωδικοποιημένης ἐφαρμογῆς τῆς συνδιδασκτικῆς ποῦ ἔχουμε ἤδη περιγράψει¹. Οἱ ἀμφισβητήσεις ποὺ διατυπώνονται γιὰ τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴν ὁμοιομορφία τῆς σχολικῆς διαδικασίας δὲν γνωρίζουν μεγάλη ἀπήχηση² καὶ ὅπωςδήποτε δὲν μεταφράζονται σὲ καινούργιες ἀπόψεις καὶ πρότυπα γιὰ τὸ σχολικὸ χῶρο³.

2. Διατηρεῖται, καὶ μάλιστα ἐνισχύεται σὲ σχέση μὲ τὸ νόμο ΒΤΜΘ', ὁ συγκεντρωτισμὸς στὴ διοίκηση τῆς ἐκπαίδευσης⁴ καὶ τονίζεται ἀκόμη περισ-

1. Βλ. χαρακτηριστικὰ: Χρ. Π. Οἰκονόμου, «Ἡ στοιχειώδης Ἐκπαίδευσις κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετίαν ἐν Ἑλλάδι (1830-1930)», *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσεως*, Ἀθῆνα 1932, σ. 124-125. Ἐπίσης Α. Δημαρᾶς, «Εἰσαγωγή», στὸ Μ. Κουντουράς, *Κλείστε τὰ σχολεῖα (Ἐκπαιδευτικὰ ἅπαντα)*, Ἀθῆνα 1985, τ. Α', σ. πε'-πζ'.

2. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν *Δημοτικὴ Ἐκπαίδευση*, περιοδικὸ ποῦ προβάλλει συστηματικὰ τὸ θέμα τῆς βελτίωσης τῶν διδακτηρικῶν συνθηκῶν, παράλληλα μὲ θέσεις ὅπως αὐτὴ τοῦ Γ. Παπασωτηρίου: «Θηρεύομεν, βλέπετε, παντοῦ τὴν τάξιν, τὴν συμμετρίαν, τὸν ρυθμόν, τὴν ἁρμονίαν [...] ἐφυγαδεύσαμεν δὲ τὴν φαιδρότητα καὶ τὴν χαράν», δημοσιεύονται καὶ ἀποσπάσματα μεταφρασμένα ἀπὸ τὰ γερμανικὰ ὅπου «ἡ εἰκὼν καλοῦ σχολείου» ταυτίζεται μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀπόρρωπης πειθαρχίας ὅπως ἀκριβῶς περιγράφεται τὸ 1880 ἀπὸ τὸν Σπ. Μωραΐτη [*Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις*, Β' (1902-1903), σ. 54 καὶ Γ' (1903-1904), σ. 194-198, ἀντίστοιχα].

3. Γιὰ παράδειγμα στὴν εἰσηγητικὴ ἐκθεση τοῦ Δημ. Σαράτση γιὰ τὴν ἱδρυση τοῦ Παρθεναγωγείου Βόλου, οἱ προδιαγραφὲς γιὰ τὸ κτίριο ἀφοροῦν τὴν ὑπαρξὴ εὐρύχωρων αἰθουσῶν γιὰ νὰ διδάσκονται καὶ πρακτικὰ οἱ μαθητρίες τὰ οἰκοκυρικὰ καὶ τὴ ζωγραφικὴ, καθὼς καὶ τὴν ἀνάγκη γιὰ αὐλὴ καὶ κήπο «εἰς τὸν ὅποιον ὑποχρεωτικῶς θὰ ἀσχολῶνται αἱ μαθητρίαι διότι, ὡς γνωρίζετε, ἡ κηπευτικὴ καὶ ἡ ἀνθοκομία συντείνουν οὐκ ὀλίγον εἰς τὴν ἐξημέρωσιν τῶν ἡθῶν» (βλ. Χ.Γ. Χαρίτος, «Ἡ εἰσηγητικὴ ἐκθεση τοῦ Δημ. Σαράτση γιὰ τὴν ἱδρυση τοῦ Παρθεναγωγείου Βόλου», *Θεσσαλικὴ Ἔστια*, τχ. 32, Μάρτης-Ἀπρίλης 1978, σ. 333).

4. Ὁ Α. Εὐταξίας στὴν αἰτιολογικὴ ἐκθεση γιὰ τὰ νομοσχέδια τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης τοῦ 1889 θεωρεῖ ὡς βασικὸ ἀρνητικὸ στοιχεῖο τοῦ νόμου ΒΤΜΘ'/1895, τὴ σχετικὴ

ἀποκέντρωση πού θέσπιζε: «Ἐπείσθημεν δι' αὐτοῦ [τοῦ ΒΤΜΘ'] ἐν πρώτοις ὅτι ἡ πλήρης ἀποκέντρωσις, εἰς ἣν ἐνασμενίζουσιν τινες ἐν ἡμῖν, μόνον ἐπὶ ζημίᾳ τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως δύναται νὰ ἀποβῇ παρὰ λαῶ διατελοῦντι, ὅφ' ἂς κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς συνθήκας εὕρηται τὴν σήμερον ὁ ἑλληνικὸς [...] Ἐξέλιπεν οὕτως ὁ νοῦς ὁ διευθύνων αὐτὴν ἀπὸ σχεδίου προδιαγεγραμμένου καὶ πρὸς σκοπὸν καθωρισμένον. Ἐξέλιπεν ἡ ἐνότῃς ἐν τῇ διοικήσει αὐτῆς ἡ τόσον ἀπαράιτητος διὰ λαόν, οἷος ὁ ἑλληνικὸς ὁ ὀφείλων νὰ ἐπιδιώξῃ ὡς τάχιστα τὴν ἐνιαίαν καὶ ὁμοίωμορπον ἀγωγὴν καὶ παιδείαν τῶν τέκνων του, δι' ἧς καὶ μόνῃς δύναται νὰ παρασκευάσῃ τὸ μέλλον του αἰσιώτερον ὑπὸ τε κοινωνικὴν καὶ ὑπὸ πολιτικὴν, μάλιστα δὲ ὑπὸ ἐθνικὴν ἔποψιν» (*Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια...*, ὁ.π., σ. 7). Ἀντιπροτείνει δὲ τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς αὐστηρῆς πυραμιδικῆς ἱεραρχίας πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ δάσκαλο καὶ μέσω τῶν ἐπιθεωρητῶν στὸ Ἐποπτικὸ Συμβούλιο καὶ στὸν Ὑπουργό. Στις 21 Μαρτίου 1911 ὁ ὑπουργὸς Παιδείας τῆς πρώτης κυβερνήσεως Βενιζέλου ἀναπτύσσοντας τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα τῆς κυβερνήσεως ἀνακοινώνει τὴν κατάρθεσιν νομοσχεδίου «Περὶ Κεντρικοῦ Ἐποπτικοῦ Συμβουλίου Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως». Στόχος τοῦ νομοσχεδίου εἶναι ἡ μεταρρύθμιση τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐποπτικῶν συμβουλίων πού εἶχε εἰσαχθεῖ μετὰ τὸν ΒΤΜΘ'/1895: «Δυστυχῶς ὁ θεσμὸς οὗτος ἀπέδειξε καταφῶρος καὶ παταγωδῶς τὴν ἀποτυχίαν τῆς τοπικῆς ἐκπαιδευτικῆς αὐτοδιοικήσεως, καθόσον ἐχρησίμευσε μόνον, ὅπως ἐξυπηρετῇ τὸν ὀργιασμὸν τῆς μικροπολιτικῆς [...] Ἄλλως τε [...] ἡ ἀνάληψις ἐκ μέρους τοῦ Κράτους τῶν ἐξόδων τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως φυσικὸν ἦτο νὰ μεταρρυθμίσῃ τὸν θεσμὸν ἀπομακρύνουσα ἀπ' αὐτοῦ τὴν δημοτικὴν ἀρχήν, ἣν ἡ νέα διοικητικὴ διαίρεσις τοῦ Κράτους, τὴν ὅποιαν παρασκευάζει ἡ Κυβέρνησις, καθόλου δὲν εὖνοει» (*Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Β' Διπλὴ Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ, σ. 1245). Ἄλλωστε ἔχει ἤδη ψηφιστεῖ τὸ ἄρθρο 16 τοῦ συντάγματος τοῦ 1911 σύμφωνα μετὰ τὸ ὅποιο: «Ἡ ἐκπαίδευσις διατελοῦσα ὑπὸ τὴν ἀνωτάτην ἐποπτείαν τοῦ Κράτους, ἐνεργεῖται δαπάνῃ αὐτοῦ». Ἀπαλείφεται ἔτσι κάθε ἀναφορά εἰς συμμετοχὴ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν στὰ θέματα τῆς ἐκπαίδευσης [βλ. σχετικά: Α. Δημαρχᾶς, «Προθέσεις... στὰ ἐκπαιδευτικὰ (1910-13)», ὁ.π., σ. 25-28]. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἀπὸ τὰ διάφορα νομοσχέδια πού κατέθεσε ἡ προανήγγειλε τὴν κατάρθεσίν τοις ὁ Ἀλεξάνδρῃς τὴν περίοδο 1910-1911, καὶ τὰ ὅποια φιλοδοξοῦσαν νὰ ἀπαντήσουν σὲ ὅλα τὰ θέματα τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης, τελικὰ ἐγιναν νόμοι τοῦ κράτους τὰ δύο νομοσχέδια πού ἀφοροῦσαν τὴν ὀργάνωσιν τοῦ Πανεπιστημίου καὶ αὐτὰ πού ρυθμίζαν τὰ τῆς διοικήσεως τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης πρὸς μὴ περισσώτερον συγκεντρωτικὴ κατεύθυνσιν (βλ. σχετικά: στὸ ἴδιον, σ. 30-33). Τὸ ἴδιον θὰ συμβεῖ ἄλλωστε καὶ τὸ 1913. Ἀπὸ τὴ μεγάλη νομοπαρασκευαστικὴ ἐργασία πού ἐγινε μετὰ κύριον ὑπεύθυνον τὸ Δ. Γληνὸ λίγα θέματα θὰ περάσουν τὸ στάδιον τοῦ σχεδίου καὶ θὰ νομοθετηθοῦν. Μεταξὺ αὐτῶν τὸ «Περὶ διοικήσεως τῆς Δημοτικῆς καὶ Μέσης ἐκπαιδεύσεως» ἀφοῦ προηγουμένως ὑποστει ἡμερικανικὲς τροποποιήσεις θὰ ἐγκριθεῖ καὶ θὰ δημοσιευεῖ ὡς νόμος 240 τῆς 16 Ἀπριλίου 1914 [βλ. σχετικά: Δ. Γληνός, *Ἀπαντα. Τόμος Β' 1910-1914*, ὁ.π., σ. 346-364, 558-559. Α. Δημαρχᾶς, «Προθέσεις... στὰ ἐκπαιδευτικὰ (1910-13)», ὁ.π., σ. 32-33, 38-39]. Στὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεσιν τοῦ νομοσχεδίου ἡ γενικὴ τάσις περιγράφεται ὡς ἐξῆς: «Ὡς ἀπολύτρωσις ἐχαιρετισθησαν ὑπὸ τῶν διδασκάλων οἱ νόμοι, οἱ εἰσαγαγόντες διοίκησιν καὶ πρῶτοι πατάξαντες τὴν ἄκρατον αὐθαιρεσίαν. Εἶνε δὲ οὗτοι, ὡς γνωστόν, ὁ ΒΤΜΘ' νόμος τοῦ 1895 διὰ τὴν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ὁ Γ4Α' τοῦ 1905 διὰ τὴν Μέσιν. Ἀμφοτέρων τῶν νόμων τούτων κύριον γνώρισμα καὶ προσὸν εἶνε, ὅτι εἰσῆγαγον εἰδικούς καὶ μονίμους ἐπιθεωρητάς τῶν σχολείων κατὰ περιφερείας, καὶ ἐξήρτησαν πᾶσαν ἀπόφασιν περὶ μεταθέσεως, προαγωγῆς ἢ τιμωρίας τῶν λειτουργῶν τῆς ἐκπαιδεύσεως ἀπὸ τὴν κρίσιν καὶ τὴν γνώμην πρὸ παντὸς τῶν ἐπιθεωρητῶν τούτων [...] Ὅτι ἡ πολιτεία ὀφείλει νὰ ἔχῃ τὴν ἀνωτάτην διεύθυνσιν καὶ ἐποπτείαν τῆς ἐκπαιδεύσεως οὐδεὶς ἡμφισβήτησε παρ' ἡμῖν, ὡς συνέβη ἐν ἄλλαις χώραις. Τούναντίον μάλιστα δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἑλλειψις τῶν ἡμετέρων κοινωνικῶν

σότερο ὁ χαρακτήρας τοῦ ἐνιαίου δημοτικοῦ σχολείου, μὲ αὐστηρὰ προτυποποιημένα ὅλα του τὰ στοιχεῖα¹. Μέσα σ' αὐτὴν τὴ λογικὴ ἐνισχύεται ἡ τάση ἀποδέσμευσης τοῦ σχολικοῦ κτιρίου ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἀρχές καὶ ἡ ἀνάθεση τῆς λήψης τῶν ἀποφάσεων καὶ τοῦ ἐλέγχου σὲ εἰδικὴ ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας.

3. Ἀναγνωρίζεται ἡ σημασία τοῦ κτιρίου τόσο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς διδασκαλίας, ὅσο καὶ σὲ σχέση μὲ τὴ γενίκευση τῆς φοίτησης². Ἀντιμετωπίζεται ὅμως πάντα σὰν ἓνα «ἐξωτερικὸν» χαρακτηριστικὸ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου³.

καθεστῶτων, ὅτι δὲν εὐρέθησαν καὶ ἄλλοι παράγοντες ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένοι καὶ ἀρκετὰ ἐνδιαφερόμενοι περὶ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἔργου, ὥστε νὰ θελήσωσι νὰ συμμετάσχωσι καὶ νὰ υποβοηθήσωσιν ἐν συνειδήσει καὶ μετὰ σκοπιμότητος τὴν πολιτείαν εἰς τὸ διοικητικὸν ἔργον τῆς. Ἐνεκα τούτου ἀπέτυχον καὶ περιέπεσαν εἰς ἀχρηστίαν αἱ ἀποκεντρωτικαὶ διατάξεις τοῦ 1834 καὶ 1836. Ἐνεκα τούτου ἀκόμη καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν δήμων εἰς τὴν διοίκησιν τῆς ἐκπαιδεύσεως δὲν ἐγένετο ἐπ' ὠφελείᾳ αὐτῆς, ἔνεκα τούτου καὶ τὰ ἐπαρχιακὰ ἐποπτικὰ συμβούλια, ὡς ἰδρύθησαν διὰ τοῦ ΒΤΜΘ' νόμου, κατεκρίθησαν ὡς ἀποτυχόντα εἰς τὸ ἔργον των [...] Ἀφ' ἐτέρου ὅμως ὁμολογεῖται, ὅτι ὑπάρχει ἀπόλυτος ἀνάγκη ἀποκεντρώσεως πρὸς πρόληψιν τῶν αὐθαιρεσιῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀτοπημάτων, ἅτινα κατ' ἀνάγκην συνεπάγεται ἡ μόνον διὰ τῆς κορυφῆς τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, δηλονότι διὰ τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, διοικήσις. Διὰ τοῦτο ὡς μόνη λύσις κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἐνδείκνυται ἡ δι' ὑπαλλήλων τοῦ Κράτους ἀποκέντρωσις». Γιά μιὰ συνολικὴ παρουσίαση τῆς ἐξέλιξης τοῦ ζητήματος τῆς διοικήσεως καὶ τῆς ἐποπτείας τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης βλ. Γ.Ι. Βασιλειάδης, «Ἱστορικὴ ἀνασκόπησις τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐπιθεωρήσεως τῶν σχολείων τῆς Στοιχειώδους Ἐκπαίδευσως», *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, 1932, σ. 221-246. Ι. Βλαχάβιόλος, «Ἐκπαιδευτικὸν συμβούλιον», *δ.π.*, σ. 52-71.

1. Σημειώνουμε ἐνδεικτικὰ τὸν νόμο ΓΣΑ'/1907, μὲ τὸν ὁποῖον καθιερώνεται ἡ μονοπώληση τῶν διδασκτικῶν βιβλίων ἀπὸ τὸ κράτος καὶ ἐπιβάλλεται τὸ σύστημα τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου βιβλίου γιὰ κάθε τάξη.

2. Σύμφωνα μὲ τὸν Α. Ἀλεξανδρῆ «πρὸ παντὸς πρέπει ν' ἀρξῇται ἡ στοργὴ τῆς Πολιτείας διὰ τὴν πραγματικὴν ἐκπαίδευσιν τῶν Ἑλληνοπαίδων ἐκ τοῦ σχολείου, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὰ μικρὰ πρὸ πάντων μέρη τὸ σχολεῖον δὲν εἶναι ἢ ὁ ἐκπαιδευτικὸς ναὸς, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ προσηλυτίσῃ τὸν ἄπιστον παῖδα, καὶ διὰ τοῦτο πρέπει ὁ παῖς μεταβαίνειν ἀπὸ τῆς οἰκίας του εἰς τὸ σχολεῖον νὰ μὴ εὐρίσκη τρώγλην, ἐν ἧ θὰ διδαχθῇ, ἀλλὰ νὰ εὕρῃ πραγματικὸν ναόν, τὸν ὁποῖον ν' ἀγαπήσῃ καὶ ὅστις θὰ εἶναι ἄξιος, ὅπως τὸν συγκρατήσῃ καὶ τὸν κάμῃ ν' ἀγαπήσῃ περισσότερον τὸ σχολεῖον καὶ τὴν διδασχὴν» (*Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Β' Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ, Συνεδρ. 28/11/1911, σ. 1052). «Ὁμοία τὸ 1914 κατὰ τὴν συζήτηση τῶν νομοσχεδίων Τσιριμώκου θὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ἀδυναμία ἐφαρμογῆς τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐκπαίδευσης λόγω ἑλλείψεως διδασκτῶν» (*Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Περ. ΙΘ', Συν. Γ', τ. Α', σ. 55).

3. Βλ. χαρακτηριστικὰ τὸ «Σχέδιον γιὰ ἓνα σύντομο ὑπόμνημα», στό: Δ. Γληνός, «Απαντὰ Τόμος Β' 1910-1914, δ.π., σ. 549. Ἐπίσης στὴν Αἰτιολογικὴ ἐκθεση τοῦ νομοσχεδίου γιὰ τὴν Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσιν τοῦ 1913 σημειώνεται: «Μολονότι ὅμως τὰ ζητήματα τῆς ὁργανώσεως τοῦ προγράμματος, τῆς διοικήσεως, τοῦ διδασκτικοῦ προσωπικοῦ εἶναι τὰ προέχοντα ἐν τῇ ἐκπαιδεύσει καὶ περὶ ταῦτα στρέφεται κατ' ἀνάγκην ἰδιαζόντως ἡ προσο-

4. Τὸ θέμα τῆς ὑγιεινῆς τοῦ σχολείου καὶ εἰδικότερα τοῦ σχολικοῦ κτιρίου ἀναδεικνύεται ὁλοένα καὶ περισσότερο σὲ κεντρικὸ πρόβλημα.

5. Τὰ δύο τελευταῖα σημεῖα συγκλίνουν στὴ συγκρότηση μιᾶς «τεχνικῆς» ἀντιμετώπισης τοῦ σχολικοῦ κτιρίου, γεγονὸς ποὺ ἐπιτρέπει, ἀκόμη καὶ ὅταν οἱ νομοθετικὲς μεταρρυθμίσεις τῶν φιλελεύθερων ναυαγοῦν (π.χ. νομοσχέδια 1910-1911 καὶ 1913), καὶ μένει ἔκθετη ἡ συνολικὴ ἐκπαιδευτικὴ σύλληψη, νὰ προωθοῦνται τὰ θέματα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ σχολικὸ κτίριο, καὶ ἀκόμη νὰ μὴν ἀναιρεῖται ἡ πορεία ἀπὸ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν κυβερνήσεων. "Ἀλλωστε δημοτικιστὲς καὶ συντηρητικοὶ συμφωνοῦν στὴ γενικὴ ἐκτίμηση γιὰ τὴ δυσλειτουργία τῆς ἐκπαίδευσης¹. Ἡ σύγκρουση τοποθετεῖται στὴν ἀνάλυση τῶν αἰτίων, στὰ μέτρα ποὺ εἰδικότερα προτείνονται καὶ κύρια στὸ γλωσσικόν. Ἀπὸ αὐτὲς τὲς διαφοροποιήσεις τὸ σχολικὸ κτίριο ξεφεύγει ὡς «τεχνικόν» καὶ «ἐξωτερικόν» στοιχεῖο ποὺ γενικὰ ἀναγνωρίζεται ὅτι μειονεκτεῖ. Διαπιστώνουμε λοιπὸν μιὰ τάση σταθερὴ γιὰ ὅλη αὐτὴν τὴν περίοδο πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἐξορθολογισμοῦ στὴ διαδικασία παραγωγῆς καὶ συντήρησης τῶν διδασκηρίων (μηχανισμός καὶ χρηματοδότηση). Οἱ διορθωτικὲς παρεμβάσεις ὀφείλονται —καὶ αὐτὸ διατυπώνεται καθαρὰ— στὰ προβλήματα καὶ στὲς δυσλειτουργίες

χὴ ἡμῶν κατὰ τὴν μεταρρύθμισιν, ἐν τούτοις ὡς καὶ ἐν τῇ γενικῇ ἐκθέσει ἐτονίσαμεν, εἶναι ἀνάγκη ἐκ παραλλήλου νὰ ληφθῇ σύντονος πρόνοια καὶ περὶ ἄλλων οὐχὶ ἐπουσιωδῶν ζητημάτων, ἐὰν θέλωμεν τὸ ὅλον ἔργον τῆς ἐκπαιδεύσεως νὰ εὐδοκιμήσῃ. Τὰ ζητήματα τοῦ σχολικοῦ κτιρίου, τοῦ σχολικοῦ κήπου, καὶ τοῦ γυμναστηρίου, τῶν σχολικῶν ἐπίπλων καὶ ὀργάνων τῆς σχολικῆς βιβλιοθήκης ἢ οὐδαμῶς ἢ ἀτελέστατα ἔχουσι λυθῇ μέχρι σήμερον οὕτως ὥστε ἀπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ἡ χώρα ἡμῶν εἶναι ἐκ τῶν τὰ μάλιστα καθυστερουσῶν» (στὸ ἴδιο, σ. 270).

1. Ὁ Ν. Ἐξαρχόπουλος διατυπώνοντας τὴν ἀρνητικὴ κριτικὴ του γιὰ τὰ νομοσχέδια τοῦ 1913 ἀναγνωρίζει ὅτι: «ὁ τὰ νομοσχέδια ὑποβάλων δξύτατα διεῖδεν ἅπαντα τὰ τρατὰ τοῦ νῦν παρ' ἡμῖν λειτουργοῦντος ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος καὶ περιγράφει ταῦτα μετὰ μεγίστης παρηφσίας, πειστικότητος καὶ ἐπιστημονικῆς ἀκρίβειας, οὐδὲν ἀποκρύπτων, ἀλλὰ καὶ κατ' οὐδὲν ὑπερβάλλον διὰ τῶν λεγομένων τὴν πραγματικὴν κατάστασιν» (ἀναφέρεται στὸ Δ. Γληνός, *Ἀπαντα. Τόμος Β' 1910-1914*, ὁ.π., σ. 554). Ἀντίστοιχα ὁ Γ.Ν. Χατζιδάκης, ἀντιτιθέμενος τὸ 1920 στὴν εἰσαγωγὴ τῆς δημοτικῆς στὸ δημοτικὸν σχολεῖο σημειώνει: «Οὐδεὶς ἐξ ἐκείνων, ὅσοι ἀσχολοῦνται πολὺ ἢ ὀλίγον περὶ τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἡμῶν πράγματα, εὐρίσκει αὐτὰ κατὰ πάντα ἄρτια καὶ καλῶς ἔχοντα, τοῦναντίον δὲ πάντες ὁμολογοῦσιν ὅτι ταῦτα ἔχουν ἀνάγκην πολλῆς καὶ ἐπιμελημένης ἐξετάσεως καὶ διορθώσεως, ἀλλ' οὐχὶ ἀνατροπῆς ἐκ βάθρων [...] Ἡμεῖς στερούμεθα διδασκηρίων, στερούμεθα διδασκάλων, στερούμεθα διδασκαλείων καταλλήλως ὀργανωμένων [...] Τὸ πρῶτον ἄρα καὶ κύριον καθήκον ἡμῶν ἔπρεπε νὰ εἶναι νὰ ἐξετάσωμεν καὶ ἐξεύρωμεν κατὰ τινα τρόπον ὡς τάχιστα καὶ πόρους χρηματικούς θὰ ἐξεύρωμεν καὶ διδασκλήρια θὰ οἰκοδομήσωμεν καὶ διδασκαλεῖα θὰ ὀργανώσωμεν καὶ διδασκάλους θὰ μορφώσωμεν καὶ συλλογὰς καὶ πίνακας θὰ προμηθεύωμεν» (Γ.Ν. Χατζιδάκης, *Γεννηθῆτω φῶς —ὁ μαλλιαρισμός· εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα*, Ἀθήνα 1920— τὸ ἀπόσπασμα στὸ Α. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση...*, ὁ.π., τ. Β', σ. 129).

τοῦ ὑφιστάμενου κάθε φορά θεσμικοῦ πλαισίου καὶ δὲν συνδέονται ἄμεσα μὲ μεταβολὲς στὶς γενικότερες ἐκπαιδευτικὲς ἐπιλογές.

1. ΕΓΚΑΘΙΔΡΥΣΗ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΥ

Ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ προγράμματος τοῦ 1895 ἀνέκυψαν νέα προβλήματα. Ἡ προσοχὴ στρέφεται τώρα σὲ ζητήματα ἀποτελεσματικότητας τοῦ μηχανισμοῦ ποὺ ἔχει ἐπιφορτισθεῖ μὲ τὴν ἀνέγερση τῶν σχολικῶν κτιρίων. Ὁ Γ. Δροσίνης ἐπισημαίνει ἤδη ἀπὸ τὸ 1898: «Παρ' ἡμῖν ὁ νόμος ΒΤΜΘ' προνοεῖ ὅπως ἡ ἐκτέλεσις τῶν σχολείων ἀνατεθῇ λόγῳ οἰκονομίας εἰς τοὺς κατὰ νομοὺς μηχανικοὺς τῶν δημοσίων ἔργων [...] Πλὴν τῆς διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν σχολείων προβλέψεως ταύτης περὶ οὐδεμιᾶς ἄλλης ὑπηρεσίας προνοεῖ. Διὰ τὴν ἐξέλεγχξιν ὅμως τῶν ὑποβαλλομένων διὰ τοῦ ἐπιθεωρητοῦ τῶν σχολείων εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας προϋπολογισμῶν, διαγραμμάτων, διὰ τὴν χορήγησιν τεχνικῶν, ἀρχιτεκτονικῶν καὶ οἰκοδομικῶν ὁδηγίων, αἵτινες εἶνε πολλαὶ καὶ ἀπαραίτητοι κατὰ τὴν πρόοδον τῆς οἰκοδομῆς τῶν σχολείων, διὰ τὴν ἐν γένει διεύθυνσιν τῶν σχολικῶν κτιρίων καὶ διὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς τεχνικῆς νομοθεσίας ἀπαραίτητος ἀνάγκη εἶνε ἡ ἱδρυσις ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῆς Παιδείας εἰδικῆς ὑπηρεσίας ἀρχιτεκτονικῆς τῶν σχολικῶν κτιρίων, ἥτις νὰ ἀποτελῇται ἀπὸ ἀρχιτέκτονας, διαφωτίζοντας τὸν ὑπουργὸν τῆς Παιδείας ἐπὶ ὅλων τῶν συναφῶν ζητημάτων πρὸς τὰ σχολικὰ κτίρια [...] διότι ἐν ἧ περιπτώσει ἄνευ μέτρων ἀναλόγων [...] ἐπιχειρηθῇ ἡ ἐκτέλεσις τῶν δημοτικῶν σχολείων, τὸ ναυάγιον αὐτῶν εἶνε βέβαιον καὶ προτιμότερα ἢ μὴ κατασκευῇ αὐτῶν»¹.

Ἐνα χρόνον ἀργότερα θὰ προταθεῖ, στὰ πλαίσια τῶν μεταρρυθμιστικῶν νομοσχεδίων τῆς κυβέρνησης Θεοτόκη, ἡ συμπλήρωση τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας μὲ μῆμα Ἀρχιτεκτονικῆς Ὑπηρεσίας. Οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ νέου τμήματος θὰ καθοριστοῦν σὲ σχέση μὲ μιὰ ὁλοκληρωμένη σύλληψη διδακτηριακῆς πολιτικῆς². Πιὸ συγκεκριμένα, γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ ζητήματος τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων προτείνονται οἱ παρακάτω

1. «Τὰ νέα κτίρια τῶν δημοτικῶν σχολείων», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Α', ἀρ. 2, 13 Μαρτίου 1898, σ. 18.

2. Τόσο στὴν Αἰτιολογικὴ Ἐκθεσὴ περὶ τῶν νομοσχεδίων τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδευσεως ὅσο καὶ στὶς ἀγορεύσεις τοῦ Εὐταξία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συζήτησής τους στὴ βουλὴ, τὸ διδακτηριακὸ ζήτημα καταλαμβάνει σημαντικὴ θέση (βλ. *Ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια...*, ὁ.π., σ. 27-28, 34, 40, 47-50). Ἀλλωστε, ἡ ἀρχικὴ πρόθεσις ἦταν νὰ κατατεθεῖ ἰδιαίτερο νομοσχέδιο περὶ διδακτηρίων Μέσης καὶ Δημοτικῆς Ἐκπαιδευσεως, καὶ σ' αὐτὸ ἀναφέρονται τόσο οἱ ἐκθέσεις ὅσο καὶ οἱ πρῶτες ἀγορεύσεις. Ἡ συγχώνευσή του μὲ τὸ νομοσχέδιο περὶ δημοτικῆς ἐκπαιδευσεως ἀνακοινώθηκε στὶς 14 Ἰουλίου 1899, καὶ τὸ νέο αὐτὸ νομοσχέδιο, τοῦ ὁποίου τὸ Ε' κεφάλαιο ἀφορᾷ τὰ διδακτήρια, κατατέθηκε τὴν 1 Νοεμβρίου 1899.

μεθοδεύσεις που συνιστούν, σχεδόν στο σύνολό τους, απάντηση σε συγκεκριμένες ελλείψεις του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου και σε δυσλειτουργίες της εφαρμογής του¹:

1. Διδακτρητικοί τύποι. Ένα από τα κεντρικά σημεία της κριτικής των διατάξεων του νόμου ΒΤΜΘ' και της συγκεκριμένης εφαρμογής του είναι η αναντιστοιχία που παρατηρείται στις περισσότερες περιπτώσεις των διδακτρητικών που κατασκευάζονται, ανάμεσα στον αριθμό των κατοίκων του οικισμού και στο διδακτρητικό τύπο που έχει επιλεγεί (βλ. πίνακα XIV). Τα αίτια αυτής της κατάστασης που επιβαρύνει σημαντικά τις σχετικές δαπάνες αποδίδονται αφ' ενός στην απουσία «άσφαλων κριτηρίων» για τη διαβάθμιση των σχολείων σε μονοτάξια, διτάξια, τριτάξια κλπ.², και αφ' ετέρου στην υπαρξη μόνον τες-

1. Στην Αιτιολογική Έκθεση για τα νομοσχέδια της Δημοτικής Έκπαιδευσης, και στα πλαίσια μιās συνολικής κριτικής του προγενέστερου θεσμικού πλαισίου και ειδικότερα του εν ισχύει νόμου ΒΤΜΘ', σημειώνεται: «Έτερον θετικόν καλόν του Νόμου του 1895 υπήρξεν ή πρόνοια περί άνεγέρσεως διδακτρητίων της Δημοτικής Έκπαιδύσεως, υπέρ ών διετέθη μέρος των εκπαιδευτικών τελών. Τα διδακτρητία ταύτα δέν άνηγέρθησαν άνόμην, διότι και ως πρός ταύτα αί σχετικαί διατάξεις του Νόμου υπήρξαν έλλιπεις. Όπωςδ ήποτε όμως έτέθη δι' αυτού βάσις άσφαλής προς άπόκτησιν καταλλήλων διδακτρητίων, την παντελή σπά-νιν των όποίων από έτών διεξετραγώδουν πάντες οι περι την Δημοτικήν Έκπαιδευσιν άσχο-λούμενοι, πάντες οι γινώσκοντες, όποια τρώγλαι ως επί τού πολυ χρησιμεύουσι νυν ως διδα-κτρητία, όπόσον δέ φθείρεται έν αυτοίς ή υγεία και ταπεινούται τó φρόνημα τοσούτων άπαλόν υπάρξεων, όποιον δέ αίσχος είνε δι' ήμās μετά έβδομηκονταετή περίπου έλευθερον βίον νά καθυστερώμεν και έν τούτω άλλων χθесινών λαών της Έλλυρικης Χερσονήσου, οίτινες και έν τοίς τελευταίοις αύτών χωρίοις έχουσι νά έπιδείξωσιν άληθή μέγαρά της Δημοτικής Έκπαι-δύσεως» (στο ίδιο, σ. 13). Οι έλλείψεις των διατάξεων του νόμου ΒΤΜΘ' αποδίδονται κύρια στην «άποκεντρωτική» λογική, την όποία ό Εϋταξίας προσάπτει στο νόμο στο σύνολό του, στο βαθμό που άναθέτει διοικητικό έργο σε επιθεωρητές και περιφερειακά έποπτικά συμβού-λια χωρίς συγχρόνως νά έγκαθιστά τó πυραμιδωτό ιεραρχικό σχήμα που θά εξασφάλιζε τόν έλεγχο από τις κεντρικές ύπηρεσίες και τόν υπεύθυνο ύπουργό (στο ίδιο, σ. 27).

2. Ο νόμος ΒΤΜΘ' προβλέπει έξι τύπους σχολείων: τά πλήρη που είναι ύποχρεωτικά έξατάξια, τά κοινά, που μπορεί νά είναι μονοτάξια, διτάξια, τριτάξια ή τετρατάξια, και τά γραμματοδιδασκαλεία. Κριτήριο για την κατάταξη των κοινών σχολείων όρίζεται ό αριθμός των μαθητών του σχολείου, χωρίς άλλο προσδιορισμό, και ή σχετική άπόφαση άνατίθεται στο περιφερειακό έποπτικό συμβούλιο μετά από γνωμάτευση του νομαρχιακού επιθεωρητή. Σύμφωνα με τόν Εϋταξία ή ρύθμιση αύτή «άφίνει έλευθερον τó στάδιον εις πάσαν αυθαίρεσίαν, ούτως ώστε προκειμένου περί άνεγέρσεως διδακτρητίων νά γνωμοδοτώσιν επιθεωρηταί και νά έγκρίνη τó Έπουργείον τόν τύπον κοινών τετρατάξιων και πλήρων έξατάξιων σχολείων αντί δαπάνης πολλών δεκάδων χιλιάδων δραχμών εκει, ένθα άρκει διτάξιον ή και μονοτάξιον σχολείον νά περιλάβη τούς μαθητάς» (στο ίδιο, σ. 13). Στα προτεινόμενα νομοσχέδια προ-βλέπονται έπτά τύποι σχολείων ένώ για την ίδρυση και την κατάταξη τους υιοθετείται «ώς λογική και όρθή βάσις, έν έχουσιν άποδεχθή ήδη πάσαι σχεδόν αί πεπολιτισμένοι χώραι» ό αριθμός των κατοίκων κάθε οικισμού. Ο μαθητικός πληθυσμός εκτιμάται ότι αντιπροσω-πέυει τó 8% του συνολικού. Ός κατώτατο όριο για την ίδρυση σχολείου όρίζονται οι 20 μα-θητές και ως άνώτατο όριο μαθητών ανά τάξη οι 90 μαθητές. Τέλος για την ίδρυση ή την

σάρων ἐγκεκριμένων διδακτηριακῶν τύπων, πού δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ μιὰ ἱκανοποιητικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ μέγεθος τοῦ κτιρίου καὶ στὸ μαθητικὸ πληθυσμὸ πού πρόκειται νὰ φιλοξενήσει. Προτείνεται λοιπὸν ἡ σύνταξη ἐννέα νέων κτιριακῶν τύπων πού νὰ ἀκολουθοῦν τὸ σχῆμα κατὰτάξης τῶν σχολείων πού προβλέπει τὸ νομοσχέδιο. Ἔτσι προβλέπονται τρεῖς τύποι μονοτάξιων σχολείων (ένας γιὰ 20-45 μαθητές, δεύτερος γιὰ 46-70 καὶ τρίτος γιὰ 71-90), καὶ ἀπὸ ἕνα τύπος γιὰ τὰ ὑπόλοιπα εἴδη πολυτάξιων σχολείων—ἀπὸ τὸ διτάξιο μέχρι τὸ πλήρες ἑπτάτάξιο. Ἡ σύνταξη τῶν σχεδίων αὐτῶν τῶν τύπων—πού ὅπως σημειώνεται στὴν εἰσηγητικὴ ἐκθεση θὰ πρέπει νὰ εἶναι «εἰς κλίμακα ἐκτελέσεως» αὐτὸ πού σήμερα θὰ ἀποκαλοῦσαμε «μελέτη ἐφαρμογῆς»—ἀνατίθεται στὸ Ἀρχιτεκτονικὸ Τμήμα, ἐνῶ προβλέπεται ἡ ἔκδοση διατάγματος πού νὰ καθορίζει τοὺς ἀναγκαίους παιδαγωγικοὺς καὶ ὑγιεινολογικοὺς αὐτῶν ὅρους». Γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ διατάγματος προβλέπεται συνεργασία τοῦ Ἐποπτικοῦ Συμβουλίου Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως, τοῦ Ἀρχιτεκτονικοῦ Τμήματος καὶ τοῦ καθηγητῆ τῆς Ὑγιεινῆς τοῦ Πανεπιστημίου. Πάντως θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι δὲν ἔχει διατυπωθεῖ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἀρνητικὴ κριτικὴ γιὰ τὸ διάταγμα τοῦ 1894 ἢ τοὺς τύπους Καλλία ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ὑγιεινῆς¹. Μπορεῖ λοιπὸν νὰ θεωρηθεῖ ἡ διάταξη αὐτὴ τοῦ νομοσχεδίου ὡς ἕνα τυπικὸ στοιχεῖο μιᾶς ὁλοκληρωμένης σύλληψης γιὰ τὴν ἀνάληψη τοῦ ζητήματος τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων ἀπὸ τὸν κεντρικὸ μηχανισμό τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας.

2. *Χρηματοδότηση καὶ προγραμματισμός.* Τὴν ἐποχὴ πού ὑποβάλλονται τὰ νομοσχέδια Εὐταξία μόλις ἔχει ἀρχίσει ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ «προγράμματος Καλλία». Βρίσκονται λοιπὸν κατατεθειμένα στὴν Τράπεζα Ἡπειροθεσσαλίας οὐσιαστικὰ ἀνέπαφα τὰ ποσὰ πού ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὸ 1895, πού ἀρχισε νὰ ἐφαρμόζεται ὁ νόμος ΒΤΕ' περὶ ἐκπαιδευτικῶν τελῶν. Τὸ ποσὸ πού προορίζεται γιὰ τὶς σχολικὲς ἐγκαταστάσεις ἀνέρχεται τὸ 1898 σὲ 1600000 δρχ.² Ἐπίσης στὴ διάθεση τοῦ Ὑπουργείου βρίσκεται ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ

μετάταξη ὑφισταμένων σχολείων ἐκδίδεται Β. Διάταγμα μιὰ φορὰ τὸ χρόνο, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν σύνταξη τοῦ προϋπολογισμοῦ.

1. Ἀναφέρουμε χαρακτηριστικὰ ὅτι οἱ διδακτηριακοὶ τύποι τοῦ 1898 ἐγκρίθηκαν ἀπὸ τὸ Πρῶτο Πανελλήνιο Ἱατρικὸ Συνέδριο τοῦ 1901 ὡς πληροῦντες τοὺς κανόνες τῆς ὑγιεινῆς, ἐνῶ τὸ 1906 τόσο τὸ διάταγμα τοῦ 1894 ὅσο καὶ οἱ τύποι τοῦ 1898 παρουσιάστηκαν στὸ Πρῶτο Διεθνὲς Συνέδριο τῆς Ἐξυγιάνσεως τῶν Οἰκοδομῶν πού ὀργανώθηκε στὸ Παρίσι, ὅπου καὶ ἀπέσπασαν τὴν «ἐπιδοκιμασίαν πάντων» (βλ. «Τὸ ἐν Παρισίοις Διεθνὲς Συνέδριον τῶν Οἰκοδομῶν περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμοζομένων μέτρων διὰ τὴν ὑγιεινὴν τῶν σχολικῶν κτιρίων», *Ἀρχιμήδης*, 2/1906, σ. 13-18). Τὸ διάταγμα τοῦ 1894 φαίνεται ὅτι παραμένει σὲ ἰσχὺ τουλάχιστον μέχρι τὸ 1940 [βλ. Ε. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ μετὰ στοιχείων Παιδολογίας*, Ἀθήνα 1940 (4η ἔκδοση), σ. 13, 72].

2. *Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια...*, ὅ.π., σ. 27.

ΠΙΝΑΚΑΣ XIV

Διδακτήρια ὑπὸ κατασκευὴ καὶ ὑπὸ ἐγκριση (1899)

Σχολεῖα	Δαπάνη	Κάτοικοι	Δῆμος	Τύπος
1. Ἀρφαρὰ Αἰγείρας	13365	534	Γ'	τάξεως διτάξιο
2. Χάλια Αὐλίδος	16447	848	Β'	τάξεως διτάξιο
3. Λεβέτσοβα Κροκεῶν	28500	1789	Β'	τάξεως διτάξιο
4. Λάγεια Λαγείας	19000	618	Β'	τάξεως μονοτάξιο
5. Θεολόγος Σελλασίας	18620	391	Β'	τάξεως μονοτάξιο
6. Φαρακλᾶτα	17480	1443	Γ'	τάξεως διτάξιο
7. Καρβελά Μαλευρίου	19600	539	Β'	τάξεως μονοτάξιο
8. Μαζέικα Κλειτορίας	9900	1344	Β'	τάξεως διτάξιο
9. Τράπεζα Βουρῶν	10580	201	Β'	τάξεως μονοτάξιο
10. Σκούταρι Καρυουπόλεως	22050	410	Β'	τάξεως μονοτάξιο
11. Καρδίτσα Ἀκραϊφνίου	12240	484	Γ'	τάξεως μονοτάξιο
12. Κόκκινον Ἀκραϊφνίου	14615	300	Γ'	τάξεως μονοτάξιο
13. Καθολικὸν Βουρῶν	10580	297	Γ'	τάξεως μονοτάξιο
14. Σουδενῶν	17205	742	Β'	τάξεως διτάξιο
15. Ἀγ. Βλάσιος Λαπαθῶν	17760	1415	Β'	τάξεως διτάξιο
16. Ἀκράτας	14550	863	Γ'	τάξεως διτάξιο
Σύνολο	262492			

ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΑ ΥΠΟ ΕΓΚΡΙΣΗ

1. Κομποτάδες Ἡρακλειωτῶν	11840	756	Β'	τάξεως μονοτάξιο
2. Λιανοκλάδι Παραγελωϊτῶν	12675	716	Β'	τάξεως μονοτάξιο
3. Στρέβυζα Παΐων	63640	1605	Β'	τάξεως ἐξατάξιο
4. Καλάβρυτα	40890	1395	Β'	τάξεως τετρατάξιο
5. Ἀνώγεια-Παλαιοπαναγία Φάριδος	24180	1776	Β'	τάξεως διτάξιο
Σύνολο	153225			

Πηγή: Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια..., β.π.

τὸ κληροδότημα Συγγροῦ γιὰ τὴν κατασκευὴ διδακτηρίων¹. Τὸ ποσὸ ὅμως αὐτὸ κρίνεται ἀνεπαρκὲς γιὰ τὴν ταυτόχρονη κάλυψη τῶν κτιριακῶν ἀναγκῶν τῆς πρωτοβάθμιας καὶ τῆς μέσης ἐκπαίδευσης. Προτείνεται λοιπὸν γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ στὴ Βουλὴ ἡ σύναψη δανείου 20000000 δρχ., με ἐγγύηση τὰ ἐτήσια ἔσοδα ἀπὸ τὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη καὶ τὸ ποσὸ ποὺ προϋπολογίζεται ὅτι

1. στὸ ἴδιο, σ. 27.

θὰ ἐξοικονομηθεῖ ἀπὸ τὰ ἐνοίκια τῶν διδασκῆριων. Τὸ δάνειο αὐτὸ θὰ ἐπιτρέψει, σύμφωνα μὲ τὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση, τὴν κάλυψη τῶν κτιριακῶν ἀναγκῶν σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα καὶ μὲ οἰκονομικότερους ὅρους, ἀφοῦ πρόθεσις εἶναι, ὅπως δηλώνεται, νὰ ἀνατεθεῖ ἡ κατασκευὴ τῶν διδασκῆριων «ἐργολαβικῶς εἰς μεγάλην οἰκοδομικὴν ἐταιρείαν»¹. Στόχος τῆς πρότασης αὐτῆς εἶναι καὶ ἡ ἁμβλυνση τῶν σημαντικῶν διαφορῶν ποὺ παρατηροῦνται στὸ κόστος κατασκευῆς ὁμοίων διδασκῆριακῶν τύπων ἀπὸ τόπο σὲ τόπο (βλ. πίνακα XIV). "Ὅπως σημειώνεται στὴν ἔκθεση οἱ διαφορὲς αὐτὲς δὲν ὀφείλονται «μόνον εἰς τὴν ὀλιγορίαν καὶ τὴν ἀσυνειδησίαν τῶν ἀρμοδίων ἀρχῶν οὔτε εἰς τὴν ἐκασταχοῦ ἀπαντῶσαν διαφορὰν τῆς τιμῆς τῶν οἰκοδομησίων ὑλικῶν κ.λ.π. ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν πολλαχοῦ ἐπερχόμενον συνασπισμὸν τῶν μικρῶν ἐργολάβων καθ' ὃς ἔχομεν πληροφορίας. Τὸν συνασπισμὸν τοῦτον θὰ ματαιώσωμεν, ἂν ἀφεθῇ ἐλεύθερον τὸ καθ' ἡμᾶς ὑπουργεῖον νὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ ἐργολαβικῆς ἐταιρείας καὶ μικρῶν ἐργολάβων»². Ἡ μεθόδευσή αὐτή—γιὰ τὴν ὁποία δὲν παρέχεται κανένα ἄλλο διευκρινιστικὸ στοιχεῖο οὔτε γιὰ τὸν τύπο τοῦ δανείου οὔτε γιὰ τὴν μορφή καὶ τὴν ἐθνικότητα τῆς ἐταιρείας καὶ τοὺς ὅρους τῆς ἀνάθεσης—εἶναι καὶ τὸ μόνο σημεῖο ἀπὸ τὰ περὶ διδασκῆριων ποὺ ἀντιμετώπισε ἀντίδραση: στὴν ἀγόρευσίν του ὁ Δηλιγιάννης τοποθετεῖται ἀρνητικὰ φέρνοντας σὰν ἀντιπαράδειγμα τὴν ὀργάνωσιν τῆς ὁδοποιΐας μετὰ τὸ 1883 καὶ τὴν κακὴ διαχείρισιν τῶν σχετικῶν δανείων³. Στὴν τελικὴ μορφή τοῦ νομοσχεδίου δὲν περιλαμβάνεται καμιὰ ἀναφορὰ στὸ δάνειο, καὶ ὡς μόνος πόρος γιὰ τὴ χρηματοδότησιν τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων ἐγγράφονται τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη. Ἀντιμετωπίζεται ὅμως τὸ θέμα τοῦ προγραμματισμοῦ καὶ τῆς ἄσκησης ἐλέγχου στὴ χρηματοδότησιν. Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 40, μιὰ φορὰ τὸ χρόνο (κάθε Αὐγούστου) συνεδριάζει τὸ Μικτὸ Συμβούλιο (Ἐποπτικὸ Συμβούλιο καὶ Ἀρχιτεκτονικὸ τμήμα) τὸ ὁποῖο, μὲ βάση τίς σχετικὰς προτάσεις τῶν νομαρχιακῶν ἐπιθεωρητῶν καὶ τὰ πρὸς ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη, ἀποφασίζει ποιά κτίρια θὰ κατασκευασθοῦν, θὰ ἀνακαινισθοῦν ἢ θὰ συντηρηθοῦν, συντάσσει τὸ σχετικὸ προϋπολογισμὸ καὶ τὸν ὑποβάλλει γιὰ ἔγκρισιν στὴ Βουλὴ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐκτιμᾶται ὅτι θὰ ἀποφευχθοῦν καταχρήσεις καὶ προνομιακὰς μεταχειρίσεις περιοχῶν λόγῳ σχέσεων ἐκλογικῆς πελατείας⁴.

1. Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια..., δ.π., σ. 27.

2. Ἐκπαιδευτικὰ Νομοσχέδια..., δ.π., σ. 27.

3. στὸ ἴδιο, σ. 51

4. στὸ ἴδιο, σ. 28. "Ὅπως φαίνεται στὸν πίνακα XVI δὲν ἀκολουθεῖται ἡ διάταξις τοῦ νόμου ΒΤΜΘ' ποὺ ὀρίζει τὴν κατὰ ἀποκλειστικὴ προτεραιότητα ἀνέγερσιν διδασκῆριων στοὺς δῆμους γ' τάξεως μέχρι τὴν πλήρη κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν τους. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι οἱ ἐπιλογὲς καὶ οἱ προτεραιότητες ὑπακούουν σὲ ἐκλογικὰ συμφέροντα.

3. *Κατασκευή.* Ἀπὸ τῆ στιγμῇ ποὺ θὰ ἀποφασιστεῖ ἡ παρέμβαση, καὶ εἰδικὰ ὅταν πρόκειται γιὰ κατασκευή, ἐνημερώνεται ὁ δήμαρχος γιὰ νὰ παραχωρήσει — στὶς περιπτώσεις ποὺ πρόκειται γιὰ δημοτικὸ κτῆμα — ἡ νὰ ἐξασφαλίσαι μὲ τὴ διαδικασία τῆς ἀπαλλοτρίωσης τὸ γῆπεδο ποὺ ὁ ἐπιθεωρητὴς σὲ συνεργασία μὲ τὸ νομομηχανικὸ ἔχει ἐπιλέξει γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ σχολείου. Κριτήρια γιὰ τὴν ἐπιλογὴ δὲν διατυπώνονται στὸ νομοσχέδιο, ἐνῶ γιὰ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ γηπέδου ἀκολουθοῦνται τὰ μεγέθη τοῦ διατάγματος τοῦ 1894: 10 τ.μ./μῆτρη, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι μικρότερο στὶς πόλεις. Ὁ φάκελος τῆς κατασκευῆς — διάγραμμα γηπέδου, συγγραφή ὑποχρεώσεων καὶ προϋπολογισμὸς ἀναλόγως τῶν κρατουσῶν τιμῶν μονάδος τῶν ἐκασταχοῦ οἰκοδομησίμων ὧλων¹ — καταρτίζεται ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους ἐργοδηγούς καὶ μηχανικοὺς τῶν Δημόσιων ἔργων καὶ ἐλέγχεται ἀπὸ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ τμήμα. Ἡ ἄμεση ἐπίβλεψη τοῦ ἔργου ἀνατίθεται ἐπίσης στοὺς μηχανικοὺς τῶν Δημόσιων ἔργων, ἐνῶ τὴν ἐποπτεία ἔχουν οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Ἡ παραλαβὴ τοῦ ἔργου, γιὰ τὴν ὁποία ὁ νόμος ΒΤΜΘ² δὲν περιεῖχε εἰδικὴ πρόβλεψη, γίνεται τώρα ἀπὸ ἐπιτροπὴ στὴν ὁποία συμμετέχουν οἱ ὑπεύθυνοι γιὰ τὸ ἔργο καὶ ὁ νομαρχιακὸς ἐπιθεωρητὴς.

Διαγράφεται λοιπὸν ἓνα πλήρες σχῆμα προγραμματισμοῦ τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανομῆς τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὑπηρεσίας ἐξασφαλίζει τὸ σχεδιασμὸ καὶ τὸν κεντρικὸ ἔλεγχο τῶν ἐφαρμογῶν καὶ ἐπιτρέπει τὴν κεντρικὴ, καὶ στὴ βάση προγραμματισμοῦ, διαχείριση τῶν κονδυλίων, ποὺ τὸ ὑφιστάμενο θεσμικὸ πλαίσιο προορίζει γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν σχολείων. Τὸ σχῆμα αὐτὸ δὲν ἐφαρμόστηκε ἄμεσα. Τὰ περὶ διδακτηρίων, χωρὶς νὰ ἀντιμετωπίσουν εἰδικὴ ἀντίθεση, ἐνταγμένα ὅπως ἦταν στὸ νομοσχέδιο γιὰ τὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευση ἀκολούθησαν τὴν τύχη του. Τὸ ζήτημα ὅμως δὲν θὰ ἐγκαταλειφθεῖ γιὰ πολὺ καιρὸ στὸ βαθμὸ ποὺ συνδέεται μὲ εὐρύτερους προβληματισμοὺς τῆς ἐποχῆς.

Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ συγκρότηση καὶ ἡ ἐπάνδρωση τεχνικῶν ὑπηρεσιῶν μὲ ἀρμοδιότητα τὰ δημόσια ἔργα καὶ τὰ ἔργα ὑποδομῆς ποὺ σχετίζονται μὲ διάφορους τομεῖς τῆς διοίκησης ἀποτελεῖ γενικότερη τάση τῆς ἐποχῆς. Βασικὸ σταθμὸ ἀποτελεῖ ἡ σύσταση τῆς Ὑπηρεσίας τῶν Δημοσίων Ἔργων στὰ πλαίσια τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν τὸ 1878, καθὼς καὶ ἡ ἀνασυγκρότησή της τὸ 1882 μὲ τὴ μετάκληση τῆς Γαλλικῆς Ἀποστολῆς. Ἀργότερα δημιουργοῦνται καὶ εἰδικές τεχνικές ὑπηρεσίες στὰ πολεμικὰ ὑπουργεῖα². Μία ἀπ' αὐτὲς τίς ὑπηρεσίες, τὸ τμήμα Φάρων καὶ Φανῶν τοῦ

1. στὸ ἴδιο, σ. 28.

2. Βλ. Α. Οἰκονόμου, «Συνοπτικὴ ἱστορία τῶν Δημοσίων Ἔργων τῆς Ἑλλάδος», *Τεχνικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α1, Ἀθήνα 1935, σ. 238-241. Ἀς ἀναφέρουμε ἐπίσης ὅτι διευθυντὴς τῆς Ὑπηρεσίας Δημοσίων Ἔργων χρημάτισε ὁ Δ. Καλλίας (1913-1917).

Υπουργείου Ναυτικῶν, χρησίμευσε ὡς ὑπόδειγμα γιὰ τὴ σύσταση τοῦ Ἀρχιτεκτονικοῦ τμήματος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας¹. Στὶς ἀνάγκες ἐπ'ἀνδρωσης αὐτοῦ τοῦ μηχανισμοῦ ἀπαντᾷ καὶ ἡ θεσμικὴ ἀναβάθμιση τοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου τὸ 1887². Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἄλλωστε πολλαπλασιάζονται οἱ ἐκδηλώσεις μιᾶς ἀντίληψης ποὺ πριμοδοτεῖ τὸν τεχνικὸ λόγο σὰν φορέα τῆς ἀντικειμενικῆς ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῆς χώρας καὶ φιλοδοξεῖ νὰ διατυπώσῃ τεχνικὰ ἐφικτὰς λύσεις γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὸν τόπο. Ἀναφέρουμε σχετικὰ τὴν ἐκδοση τοῦ πρώτου ἐλληνικοῦ τεχνικοῦ περιοδικοῦ, τῆς *Μηχανικῆς Ἐπιθεώρησης* τὸ 1887 καὶ τὴν ἱδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολυτεχνικοῦ Συλλόγου τὸ 1898 μὲ στόχο «νὰ προαγάγῃ ἀφ' ἑνὸς τὴν ἐπιστήμην καὶ νὰ εὐεργετήσῃ ἀφ' ἑτέρου τὸν τόπον»³. Τὸ ὄργανο τοῦ Συλλόγου, ὁ *Ἀρχιμήδης*, ἀποτέλεσε ἀπὸ τὸ 1899 ἕως τὸ 1925 τὸ βῆμα τοῦ τεχνικοῦ κόσμου τῆς χώρας μὲ σημαντικὸ βάρος στὴ δημόσια συζήτηση γιὰ τὰ τεχνικοοικονομικὰ ζητήματα.

Παράλληλα ἕνας ἄλλος «τεχνικός» λόγος, ὁ ὑγιεινιστικός, θέτει περισσότερο ἄμεσα τὸ θέμα τῶν σχολικῶν κτιρίων. Οἱ ἐπικρίσεις γιὰ τὴν ἀνθυγιεινὴν κατάστασίν τους ὀξύνονται καὶ πολλαπλασιάζονται στὸ βαθμὸ ποὺ ἡ ἀνάπτυξη τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς παιδολογίας ἀναδεικνύει τὴ σημασία τῆς ὑγείας τοῦ παιδιοῦ καὶ τὴ σχέση της μὲ τὸ σχολικὸ κτίριο. Οἱ γιατροὶ παίζουν ἐδῶ σημαντικὸ ρόλο. Τὸ 1898 ἐκδίδεται ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐλληνικὰ βιβλία εἰδικὰ γιὰ τὴν ὑγεία τοῦ μαθητῆ⁴, ἐνῶ τὸ Πρῶτο Πανελλήνιο Ἰατρικὸ Συνέδριο τοῦ 1901 ἐγγράφει στὰ θέματά του καὶ ἐκεῖνο τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς, καὶ ἐκδίδει ψήφισμα μὲ τὴν εὐχὴ νὰ συσταθεῖ ἀνώτατο κεντρικὸ ἐποπτικὸ συμβούλιο μὲ τὴ συμμετοχὴ γιαιτρῶν ὑγιεινολόγων καὶ δικαιοδοσία στὰ θέματα τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς, καὶ νὰ προστεθεῖ ἕνας γαιατρός στὴ σύνθεση τῶν νομαρχιακῶν ἐποπτικῶν συμβουλίων⁵. Στὸν ἐκπαιδευτικὸ χῶρο ἐπίσης τὸ θέμα τῆς σχολικῆς ὑγιεινῆς προβάλλεται. Στὴν *Ἑθνικὴ Ἀγωγή*, ποὺ ἐκδίδει ὁ Γ. Δροσίνης, δημοσιεύονται συστηματικὰ εἰδήσεις γιὰ τίς ἐξελίξεις τοῦ τομέα αὐτοῦ στὴν Εὐρώπη καὶ σχολιάζεται ἡ ἐλληνικὴ πραγματικότητα, ἐνῶ διατηρεῖται καὶ ἰδιαίτερη στήλη μὲ τίτλο «Ὑγιεινὴ τοῦ οἴκου καὶ τοῦ σχολείου». Ἡ σύσταση, μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἴδιου, τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μουσείου γιὰ τὸν ἐφοδιασμὸ τῶν σχολείων μὲ τὰ κατάλληλα διδασκτικὰ ὄργανα καὶ σκεύη

1. *Ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια...*, ὁ.π., σ. 27.

2. Βλ. Κ. Μπίρης, *Ἱστορία τοῦ Ἑθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, Ἀθήνα 1957, σ. 296-299· Α. Οἰκονόμου, «Συνοπτικὴ Ἱστορία...», ὁ.π., σ. 240-245.

3. *Τεχνικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α1, Ἀθήνα 1935, σ. 3.

4. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Γ. Καραπαναγιώτου, *Ὑγιεινὴ προληπτικὴ τῆς μαθητικῆς μυωπίας*, Ἀθήνα 1898.

5. Βλ. Ε. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ*, Ἀθήνα 1929 (2η ἐκδ.), σ. 24.

συμβάλλει επίσης πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Τὰ θέματα τῆς σχολικῆς Ὑγιεινῆς προβάλλονται ἐπίσης καὶ ἀπὸ τῆς *Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης* τοῦ Σπ. Δουκάκη εἴτε μὲ τὴ μορφή μονογραφιῶν ἀπὸ εἰδικούς, εἴτε ὡς εἰδήσεις σχετικὰ μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴν ἐμπειρία, εἴτε ἀκόμη μέσα ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς τῶν δασκάλων ὡς μετάδοση τῆς καθημερινῆς τους ἐμπειρίας.

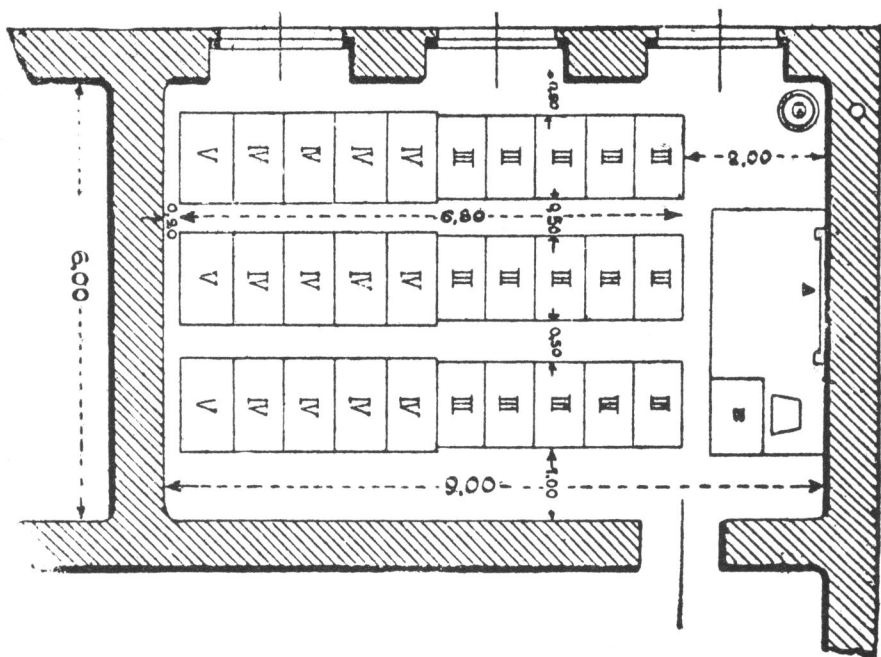
Στὸ «Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον» τοῦ 1904, στὸ ὁποῖο «οἱ διαμαρτυρίες, οἱ ἐνέργειες τῆς ιδιωτικῆς πρωτοβουλίας, οἱ δειλὲς κρατικὲς παρεκκλίσεις ἀπὸ τὰ καθιερωμένα, βρίσκουν τὴ δικαίωσίν τους» καὶ στὸ ὁποῖο ἐκφράζονται ὅλες οἱ τάσεις «ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν προοδευτικὲς μέσα στὰ σχεδὸν ἀμετακίνητα ὅρια στὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση»¹, τὰ ζητήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὸ σχολικὸ κτίριο κατέχουν σημαντικὴ θέση. Θέσεις καὶ προτάσεις διατυπώνονται γιὰ τὴ βελτίωση τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων ὡς βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν εὐρύτερη διάδοση τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης². Ἐπίσης, στὰ πλαίσια τοῦ συνεδρίου ὁργανώνεται «Σχολικὴ Ἐκθεσις» μὲ ἐκθέματα ἀπὸ διάφορες χῶρες, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μεγάλος ἀριθμὸς εἶναι σχέδια κτιρίων, καθὼς καὶ διάλεξη τοῦ καθηγητῆ τῆς Ὑγιεινῆς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Κ. Σάββα, μὲ θέμα «Νύξεις τινὲς πρὸς βελτίωσιν τῆς σχολικῆς Ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι»³. Στὴ διάλεξη αὐτὴ θὰ παρουσιαστοῦν οἱ ἐξελιξέας τῆς σχολικῆς ὕγιεινῆς, θὰ προβληθεῖ ἡ σημασία τοῦ θεσμοῦ τοῦ σχολικοῦ γιατροῦ καὶ θὰ προταθοῦν μέτρα ὅπως ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ὑπαίθριας διδασκαλίας στὰ σχολεῖα⁴ καὶ ἡ δημιουργία σχολικῶν λουτρῶν. Τὴν

1. Α. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση...*, τ. Β', ὁ.π., σ. λα'.

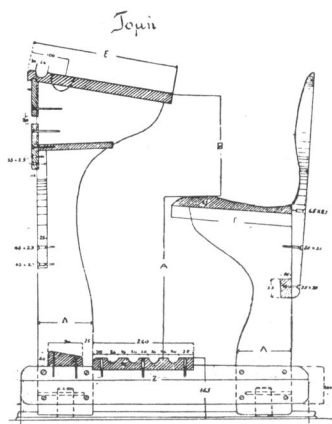
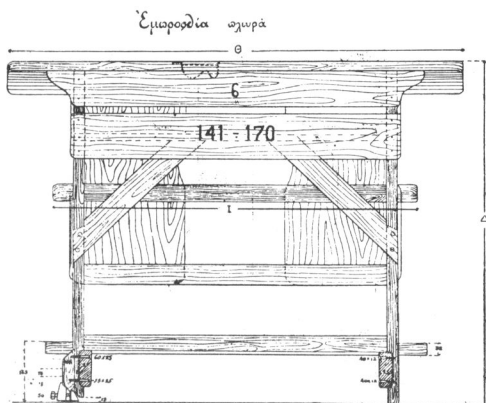
2. Βλ. τὶς προτάσεις/εὐχὲς ποὺ ψηφίστηκαν ἀπὸ τὸ τμήμα Στοιχειώδους Ἐκπαίδευσως τοῦ Συνεδρίου, καθὼς καὶ τὴν εἰσήγηση τοῦ Θ.Ι. Μιχαλόπουλου στὸ ἴδιο τμήμα γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχε ὀρισθεῖ ὡς εἰδικὸ θέμα. «Εὐρύτερα διάδοσις τῆς στοιχειώδους Ἐκπαίδευσως καὶ ἐλάττωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγραμμάτων τῶν ὑπερβάντων τὴν ἡλικίαν τῆς ἐκ τοῦ Νόμου ὑποχρεωτικῆς φοιτήσεως εἰς τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον», στὸ *Πρῶτον Πανελλήνιον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον. Ἐν Ἀθήναις, 31 Μαρτίου-4 Ἀπριλίου 1904*, Ἀθῆνα 1904, σ. 58-82. Ἀπὸ τὶς προτάσεις ποὺ ἀφοροῦν τὰ διδακτήρια υλοθετήθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὴν πολιτεία ἡ πρότασις γιὰ ὁργάνωσις «σχολικῶν κοινοτήτων μετὰ εἰδικῶν διοικητικῶν δικαιωμάτων καὶ καθηκόντων καὶ ἰδίου ταμείου» καὶ ἡ «χάριν τοῦ ταχύτερου πολλαπλασιασμοῦ τῶν διδασκτῆριων κατασκευὴ τούτων κατὰ τοὺς αὐτοὺς μὲν ὕγεινους, παιδαγωγικοὺς καὶ ἀρχιτεκτονικοὺς ὅρους, ἀπλουστερῶν ὅμως καὶ ὀλιγοδαπανωτέρων» (βλ. ἑδῶ στὴ συνέχεια).

3. Βλ. Κ. Σάββα, «Νύξεις τινὲς πρὸς βελτίωσιν τῆς σχολικῆς Ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι. Διάλεξις γενομένη ἐνώπιον τοῦ Πανελληνίου Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου ἐν τῇ Αἰθούσῃ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσὸς τῇ 1ῃ Ἀπριλίου 1904», *Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις*, ἀρ. 22, 23, τῆς 10, 20 Ἀπριλίου 1904, σ. 337-357.

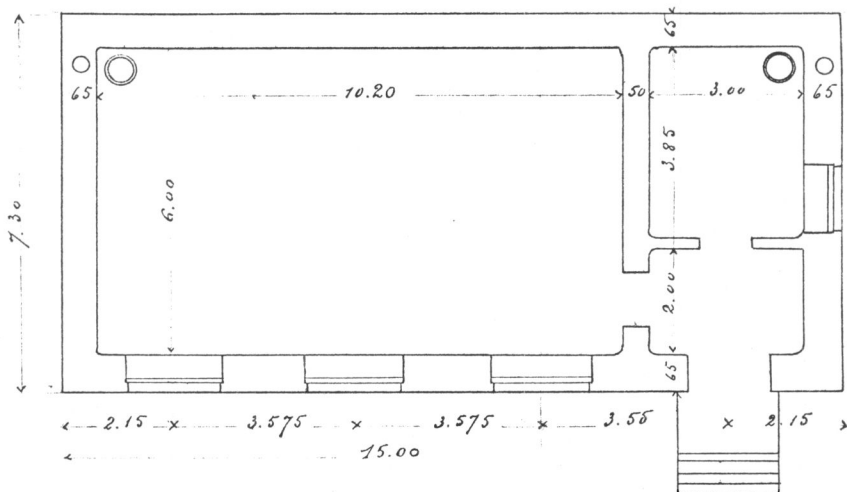
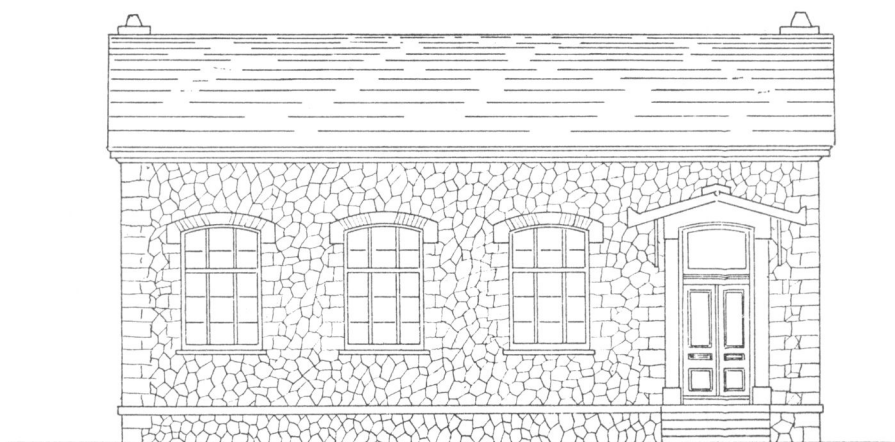
4. Ὁ Κ. Σάββα προτείνει τὴν κατασκευὴ ἑνὸς μεγάλου ὑπόστεγου στὴν αὐλὴ τοῦ κάθε σχολείου ὥστε ὅταν ὁ καιρὸς τὸ ἐπιτρέπει νὰ γίνεται ἐκεῖ ἡ διδασκαλία. Τὴν διάδοσις τῆς ὑπαίθριας διδασκαλίας θὰ προτείνει τὸ 1912 καὶ ὁ Δ.Ι. Σαράτσης στὴν εἰσήγησή του στὸ Β' ἑλληνικὸ συνέδριον κατὰ τῆς φυματίωσης, καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ θὰ προτείνει τὴν κα-



70. Ὑπόδειγμα κανονικῆς διατάξεως θρανίων σὲ σχολικὴ αἴθουσα 60 μαθητῶν μὲ μο-
νοπλάγιο φωτισμό. Τὰ θρανία εἶναι τοῦ τύπου τοῦ Ὑπουργείου τοῦ 1911.



71. Ὑπόδειγμα διέδρου θρανίου τοῦ Ὑπουργείου Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, 1911.

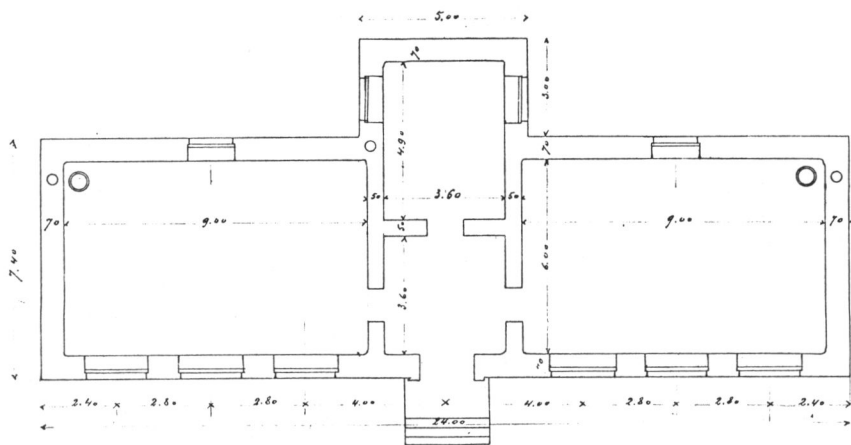


72. Υπόδειγμα μονοτάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Α).

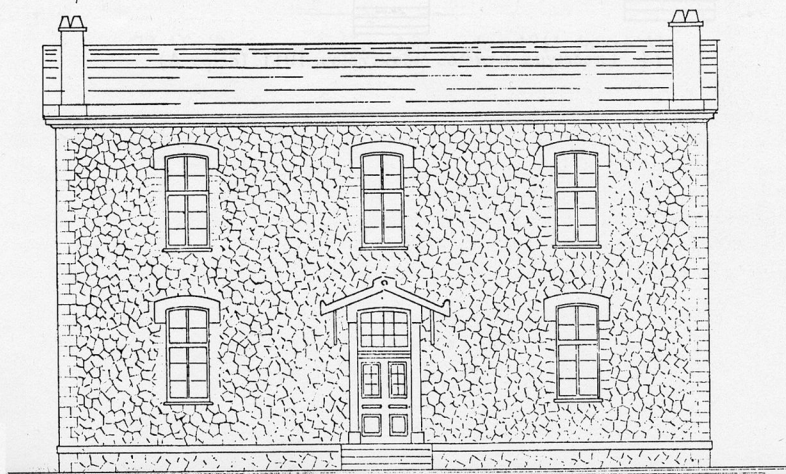
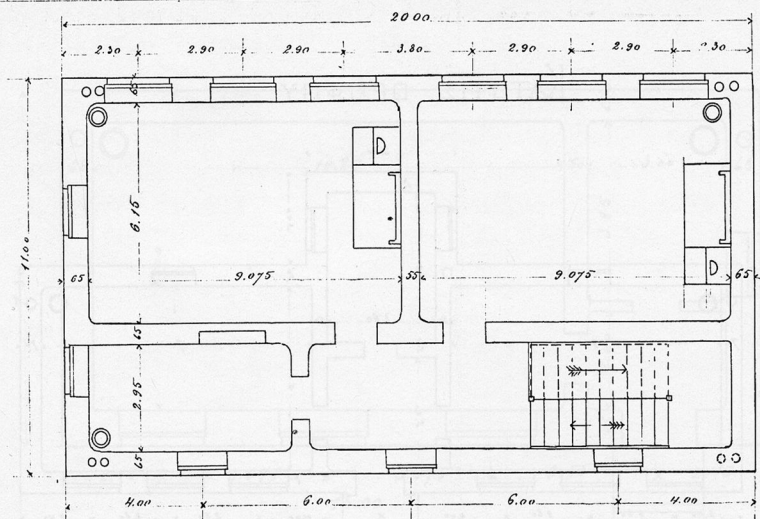
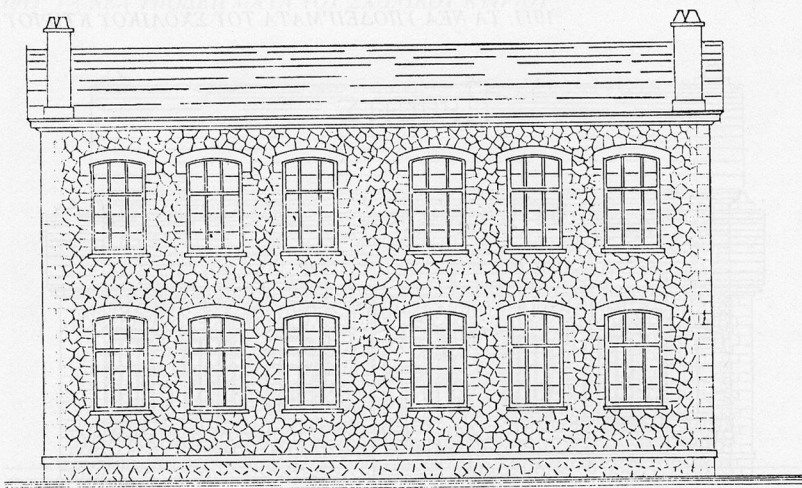
ΠΡΟΟΪΣ



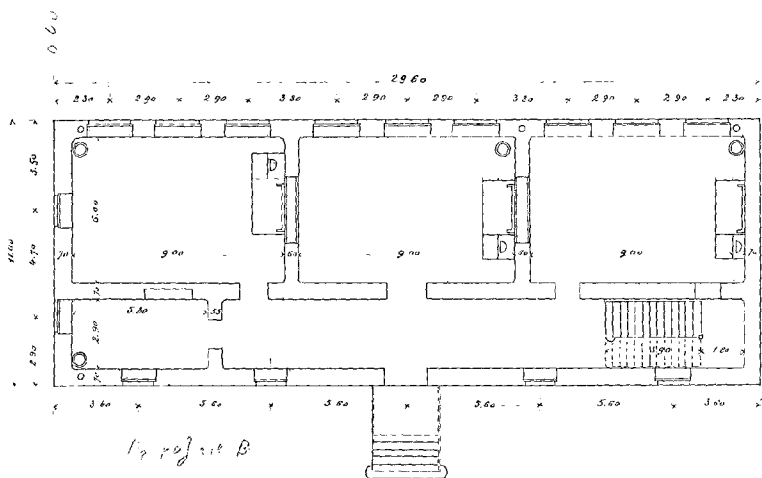
ΚΑΤΟΪΣ ΟΡΟΦΟΥ



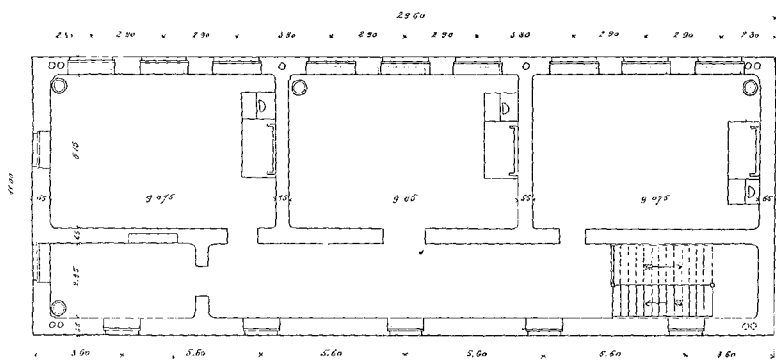
73. Υπόδειγμα διτάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Α).



ΚΑΤΟΨΙΣ ΙΣΟΓΕΙΟΥ ...

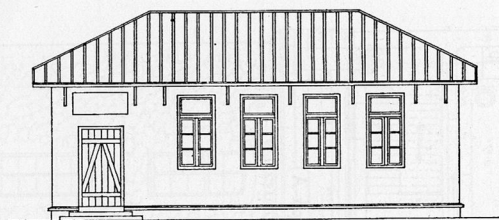


ΚΑΤΟΨΙΣ Α^{ΟΥ} ΟΡΟΦΟΥ...

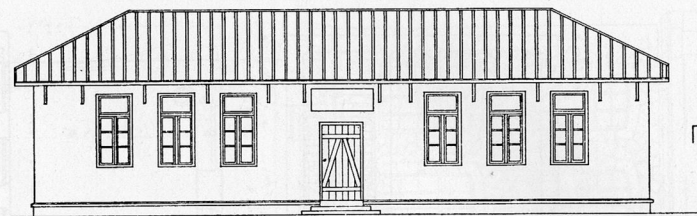


75 'Υπόδειγμα έξατάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Α)
α' κάτωψη ισόγειου β' κάτωψη όρόφου γ' κάτωψη θεμελίων

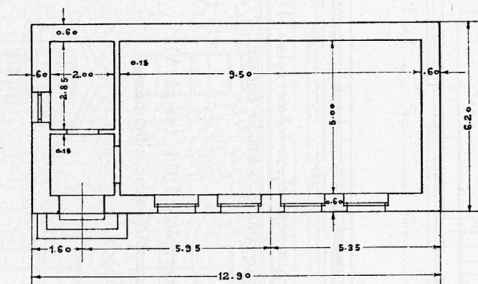
74 'Υπόδειγμα τετρατάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Α)
α' κάτωψη όρόφου. β' απρόψη διαμερίσματος αίθουσών
γ' απρόψη διαμερίσματος διαδρόμου



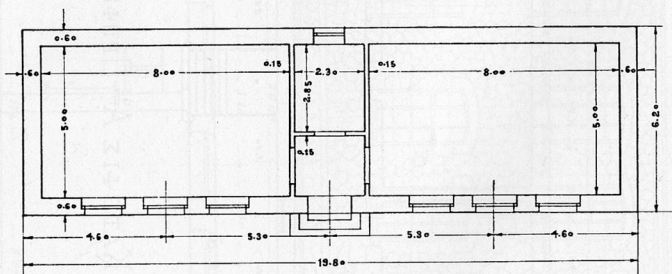
ΠΡΟΟΨΙΣ



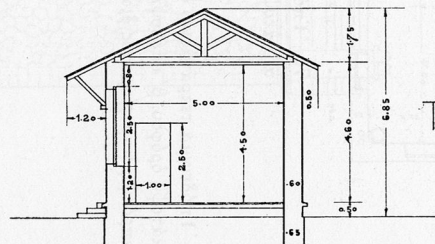
ΠΡΟΟΨΙΣ



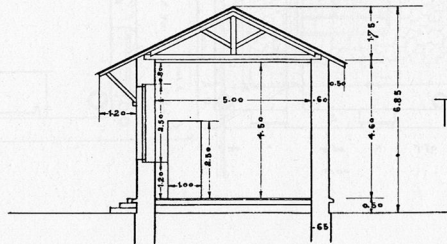
ΕΠΙΤΟΨΙΣ



ΕΠΙΤΟΨΙΣ



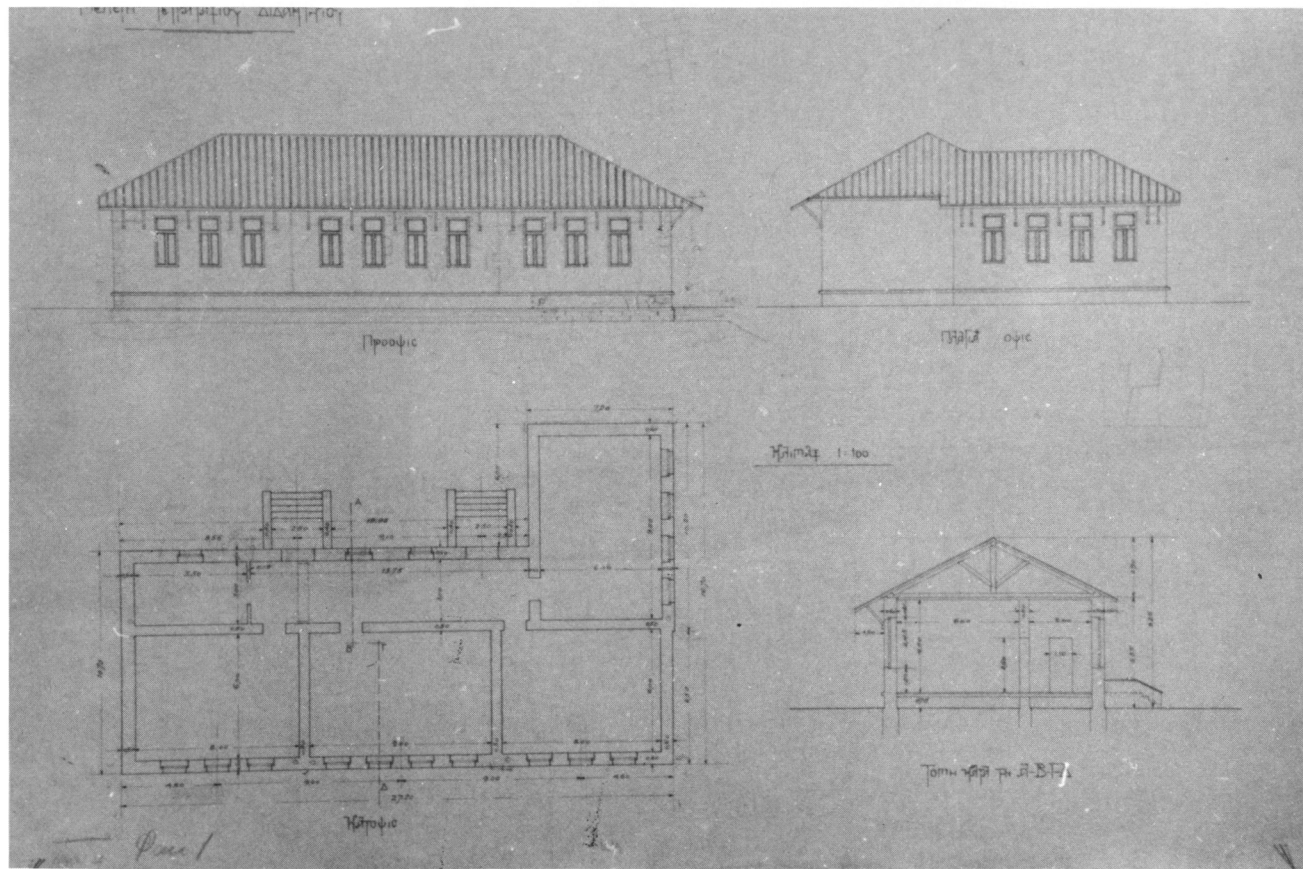
ΤΟΜΗ ΚΑΤΑ ΠΛΑΤΟΣ



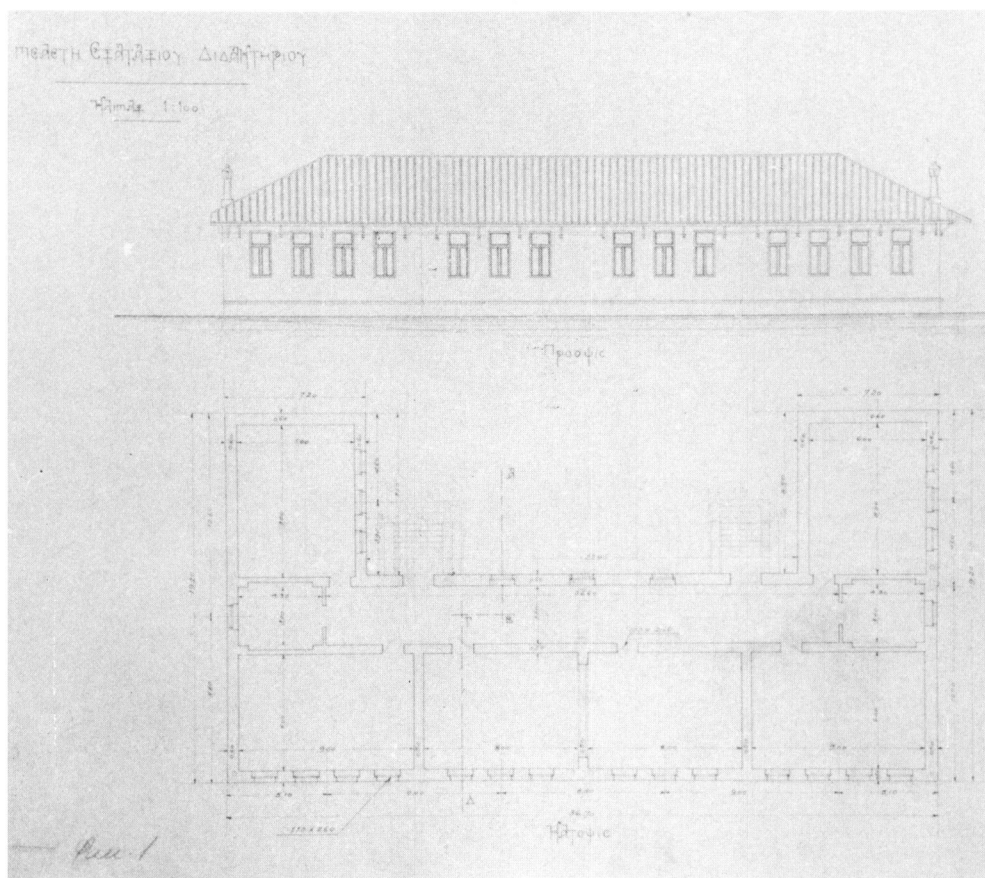
ΤΟΜΗ ΚΑΤΑ ΠΛΑΤΟΣ

76. Ύπόδειγμα μονοτάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Β).

77. Ύπόδειγμα διτάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Β).

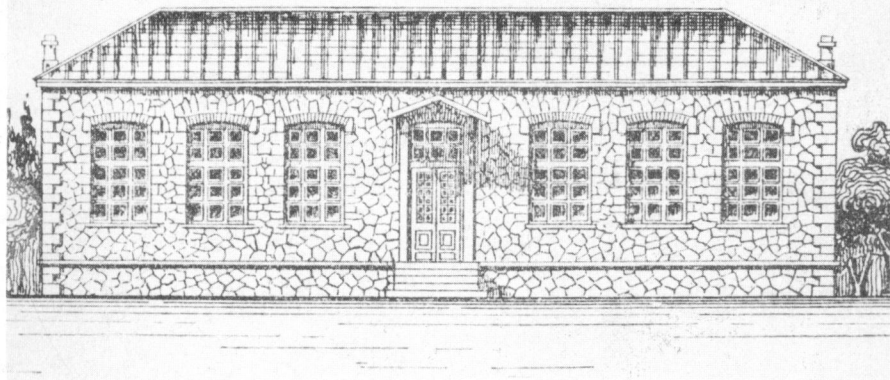


78. Ύπόδειγμα τετρατάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Β).

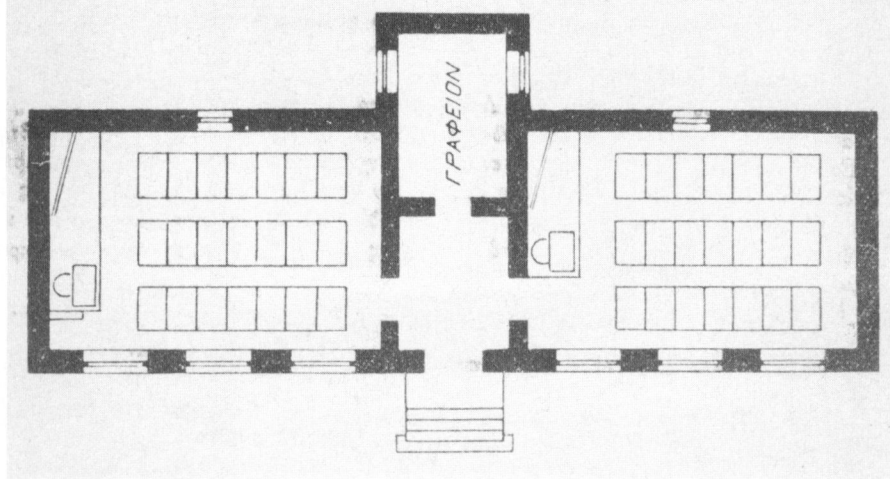


79. Υπόδειγμα εξατάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Β).

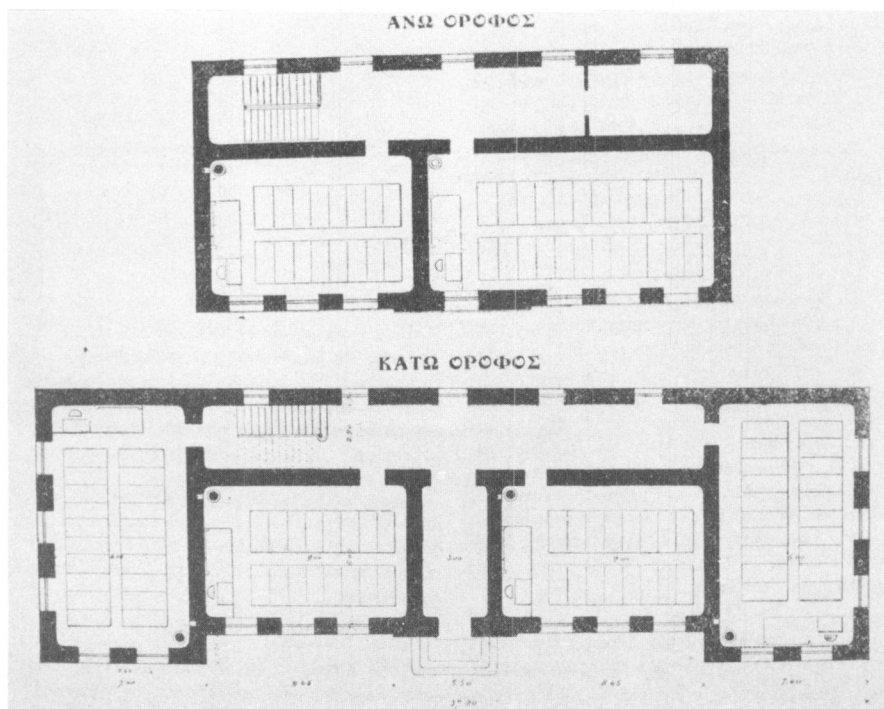
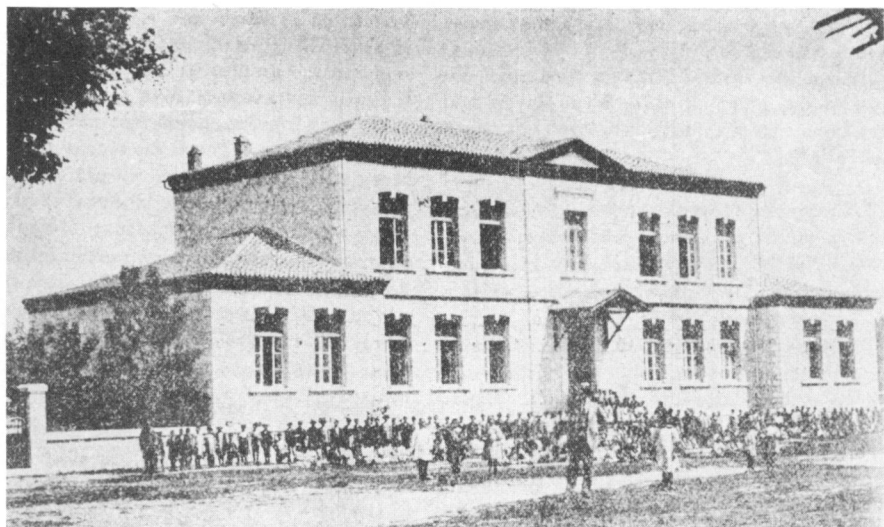
ΣΧΕΔΙΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΥ



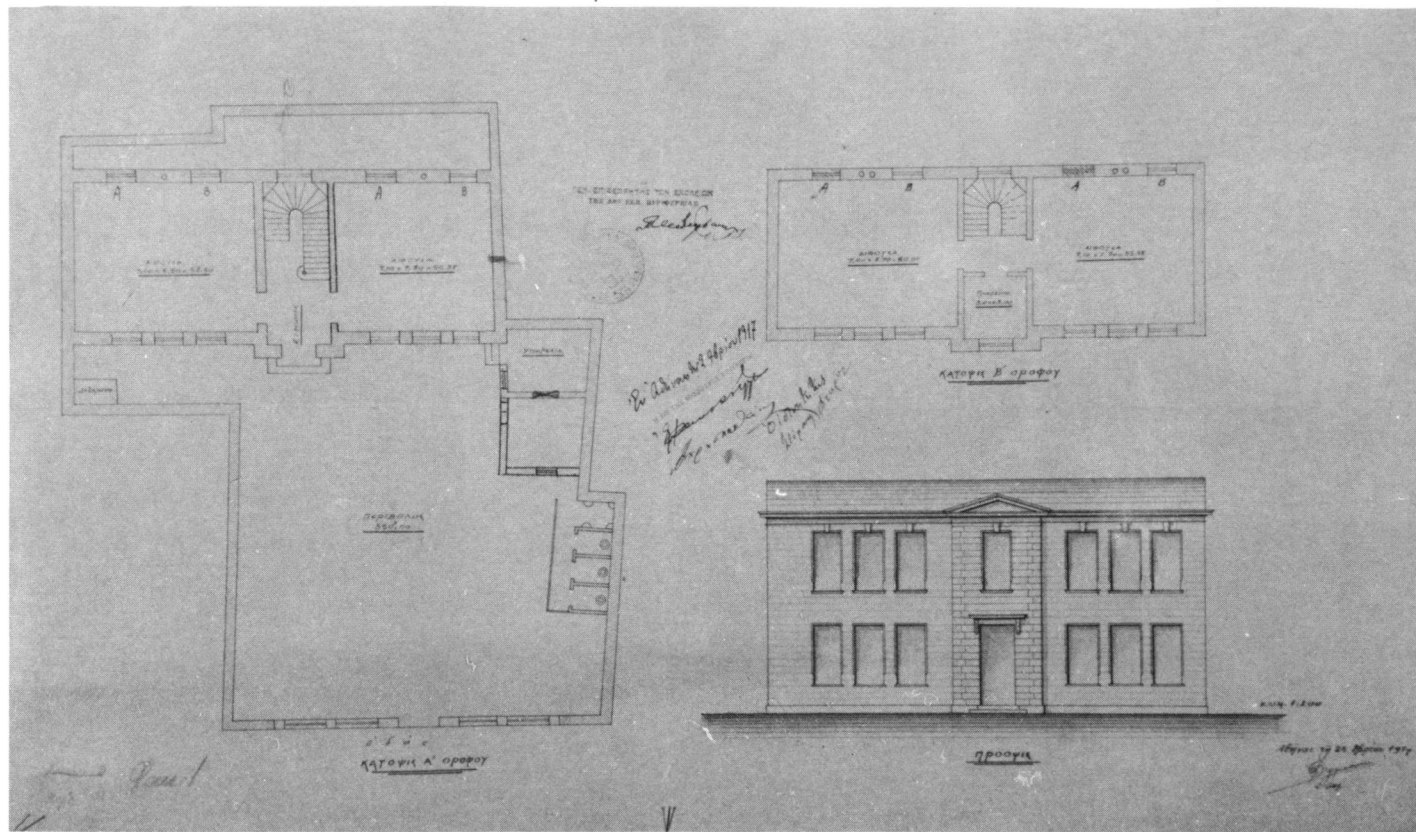
ΚΑΤΟΨΙΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ



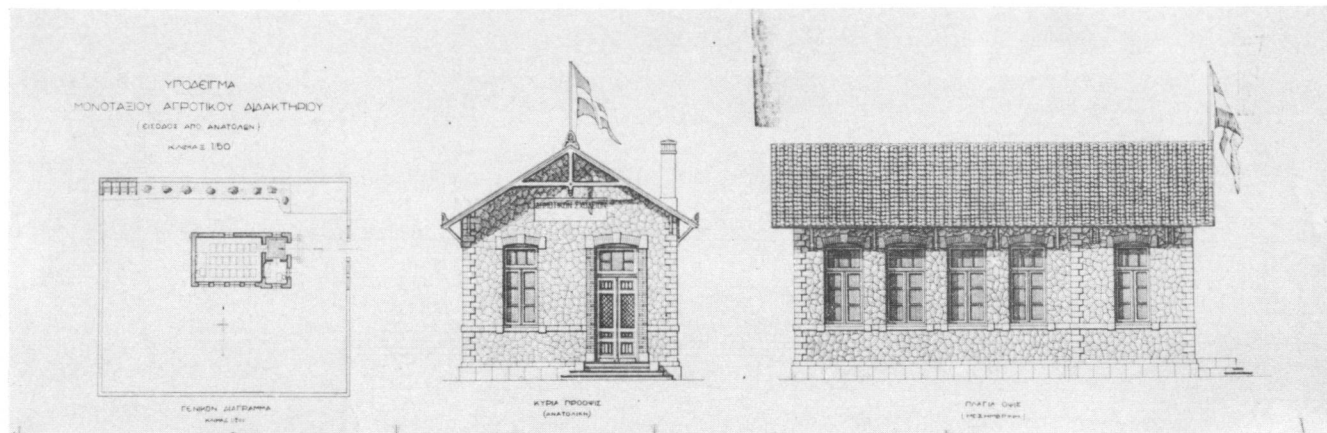
80. Διτάζιο διδασκλήριον στή Σπηλιὰ Τριφυλίας. Ἀποπεράτωση 1915.



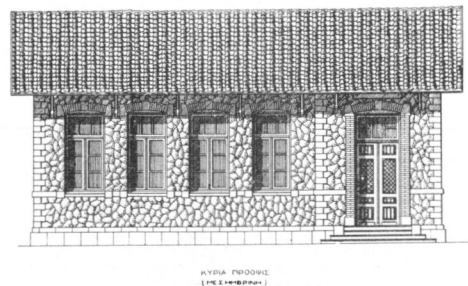
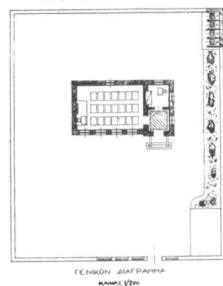
81. Έξατάξιο δημοτικό σχολείο στο Καζακλάρ Τυρνάβου.



82. Έγκριμένο σχέδιο για την ανέγερση ιδιωτικοῦ κτιρίου με σκοπό νά νοικιαστεῖ ἀπὸ τὸ κράτος σὰν διδακτήριο. Ἀθήνα, 2 Φεβρουαρίου 1917.

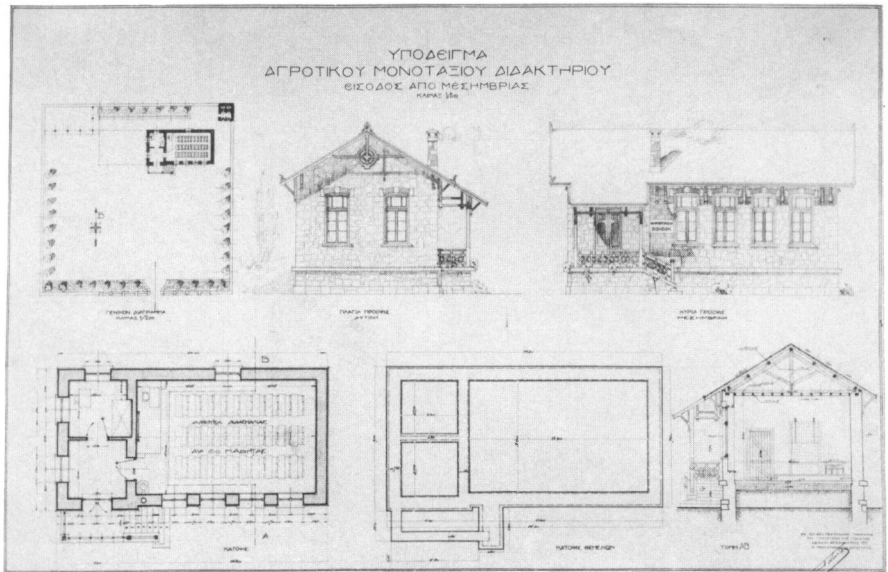


ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ
ΜΟΝΟΤΑΞΙΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΟΥ
(ΕΙΣΟΔΟΣ ΑΠΟ ΜΕΣΗΜΕΡΙΑΣ)
ΚΛΕΙΣΜΑΣ 1500

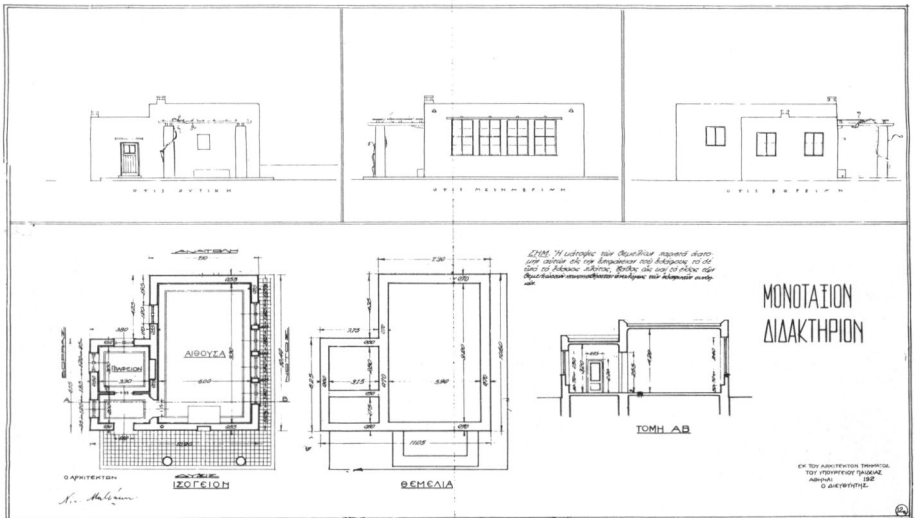


83. Ὑπόδειγμα μονοτάξιου ἀγροτικοῦ διδασκτερίου.

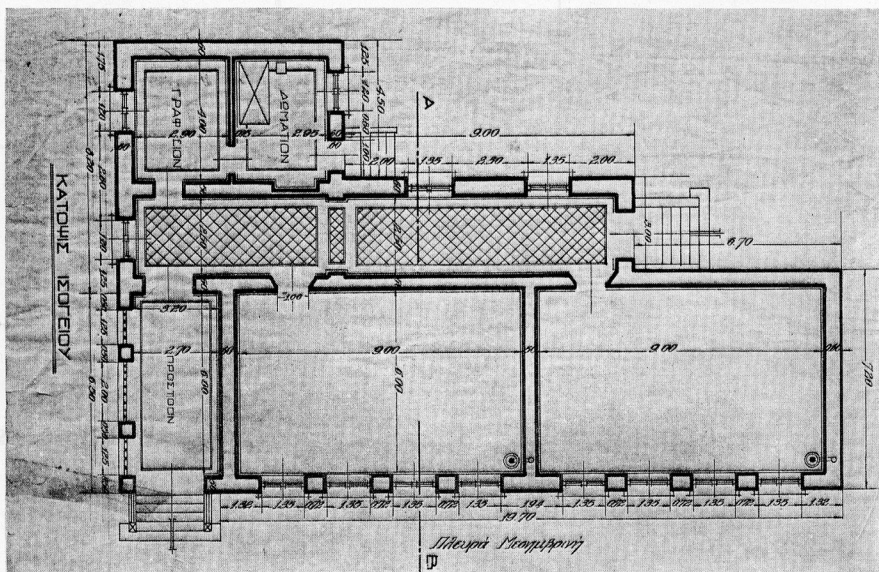
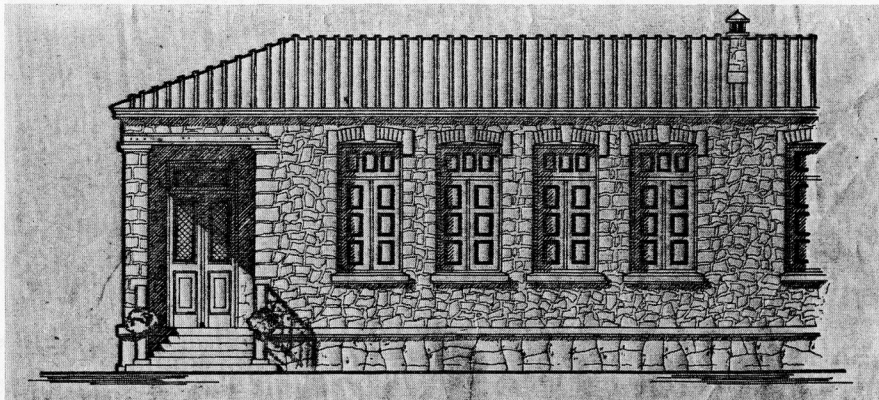
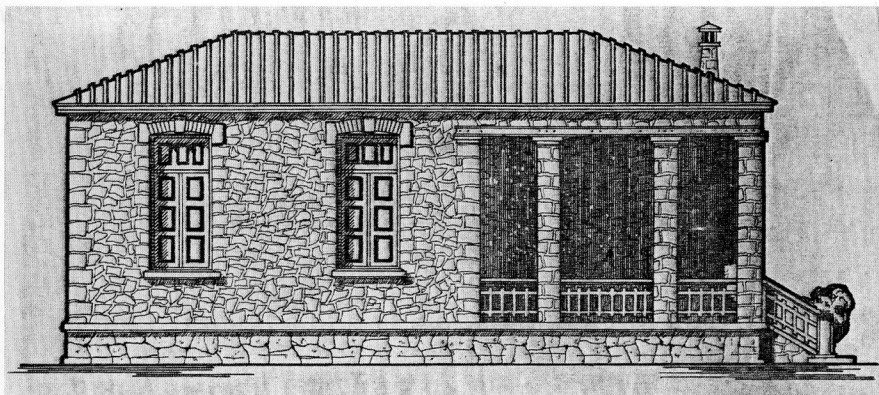
α' εἴσοδος ἀπὸ ἀνατολῶν, Ὀκτώβριος 1921. β' εἴσοδος ἀπὸ μεσημβρίας, Ἰανουάριος 1922.



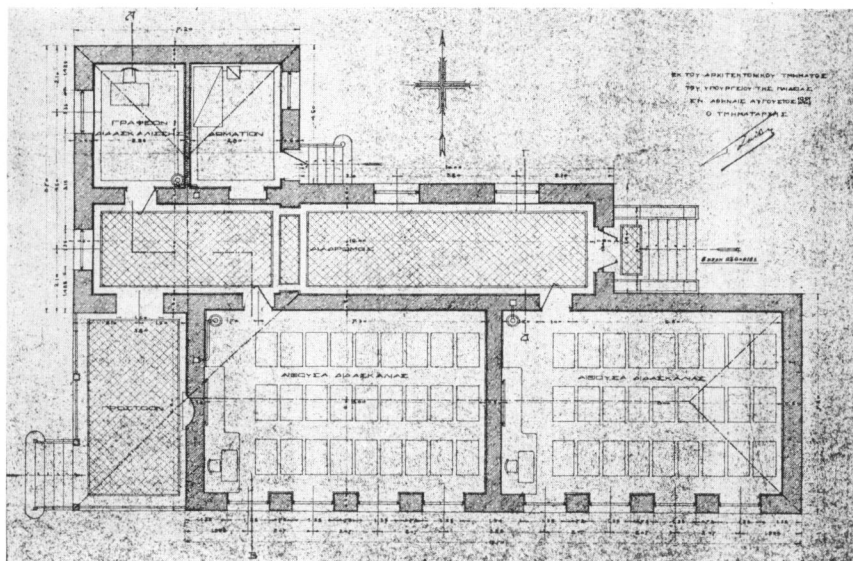
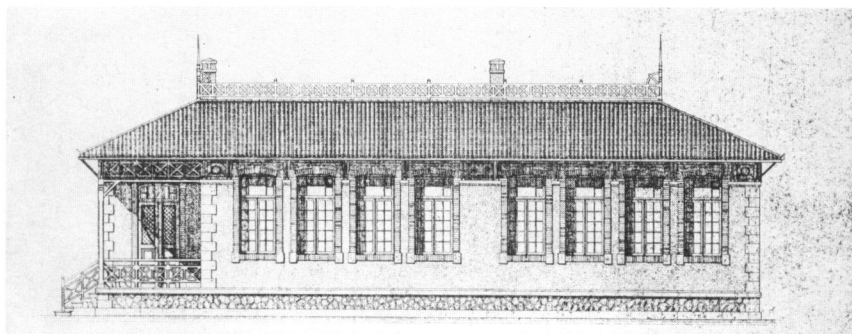
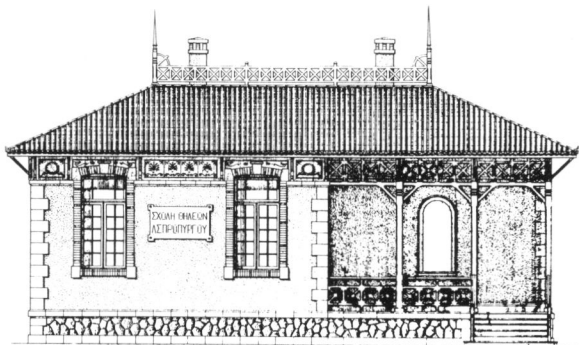
84. Ύπόδειγμα μονοτάξιου αγροτικού διδακτηρίου, είσοδος από μεσημβρίας, Φεβρουάριος 1922.



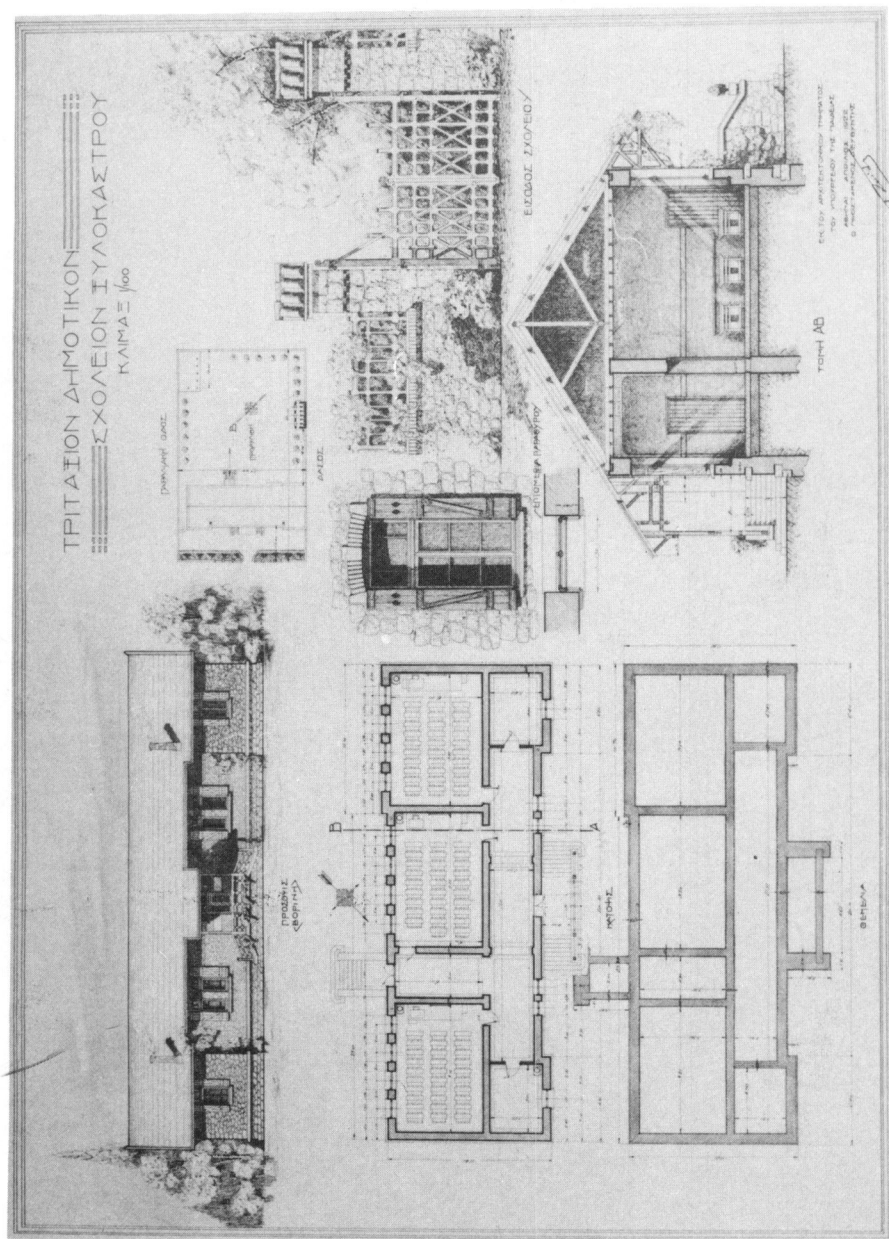
85. Μονοτάξιο διδακτήριο, τύπος 12B. Άρχ. Ν. Μητσάκης, 192...



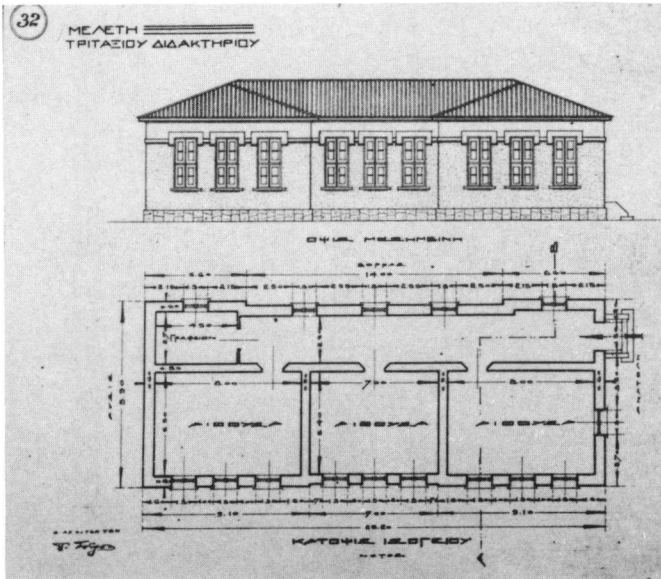
86. Διτάξιο διδακτήριο, τύπος 26Α. Ἄρχ. Γ. Πάντζαρης, Νοέμβριος 1923.
 α' Δυτική ὄψη. β' Μεσημβρινή ὄψη. γ' Κάτοψη.



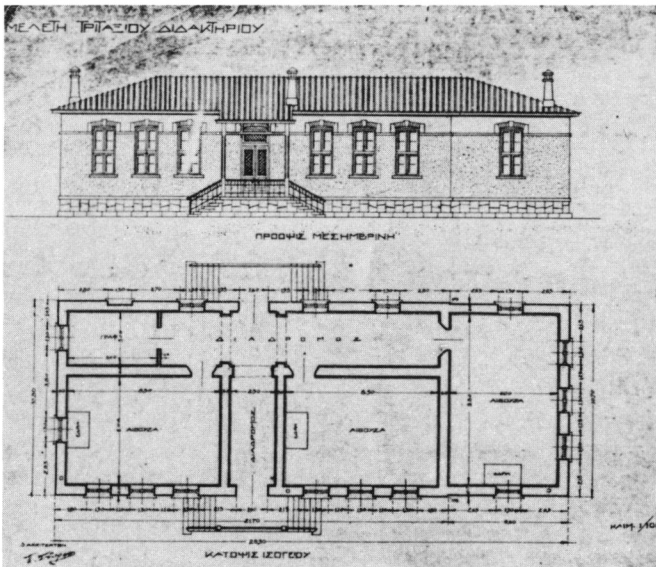
87. Μελέτη διττάξιου διδακτηρίου στον Άσπρόπυργο, Αύγουστος 1921.



88. Μελέτη τριτάξιου δημοτικού σχολείου στο Ξυλόκαστρο, Ἀπρίλιος 1922.



89. Μελέτη τριτάξιου διδακτηρίου, τύπος 32. Ἀρχ. Π. Σοῦρρος, (Ιούλιος) 1926.

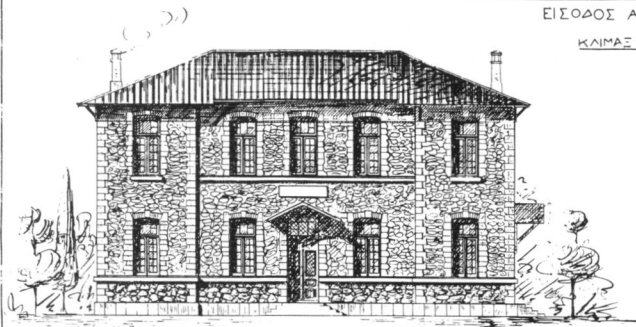


90. Μελέτη τριτάξιου διδακτηρίου, τύπος 33. Ἀρχ. Π. Σοῦρρος, 1925.

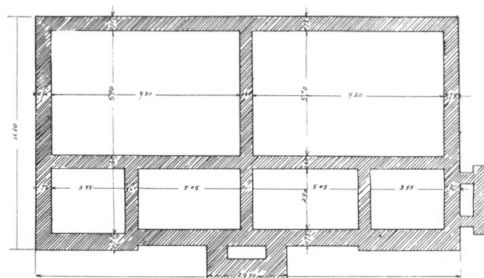
ΥΠΟΔΕΙΓΜΑ
ΤΕΤΡΑΤΑΞΙΟΥ ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΟΥ

ΕΙΣΟΔΟΣ ΑΠΟ ΒΟΡΡΑ

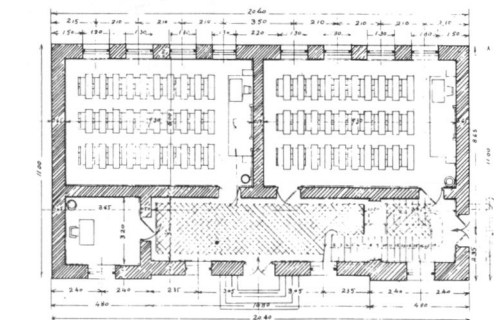
ΚΛΙΜΑΣ Ψ100



ΚΥΡΙΑ ΠΡΟΣΩΣ

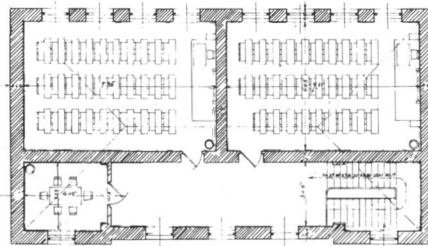


ΚΑΤΩΓΙΕ ΘΕΜΕΛΙΩΝ



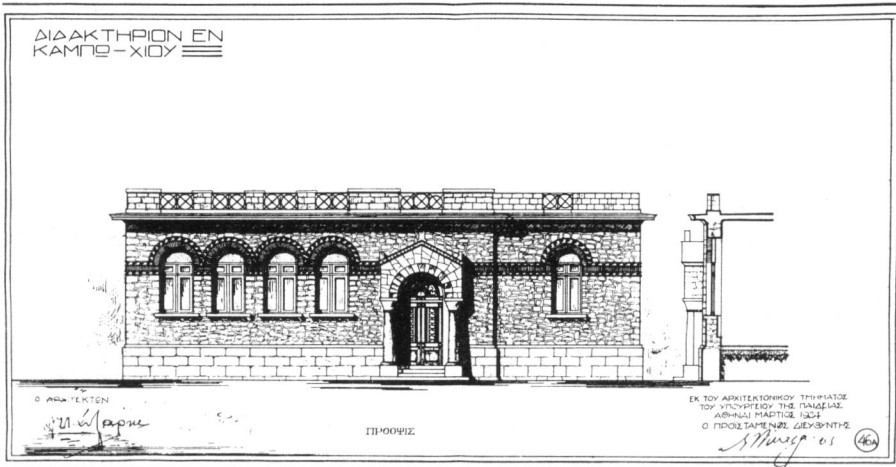
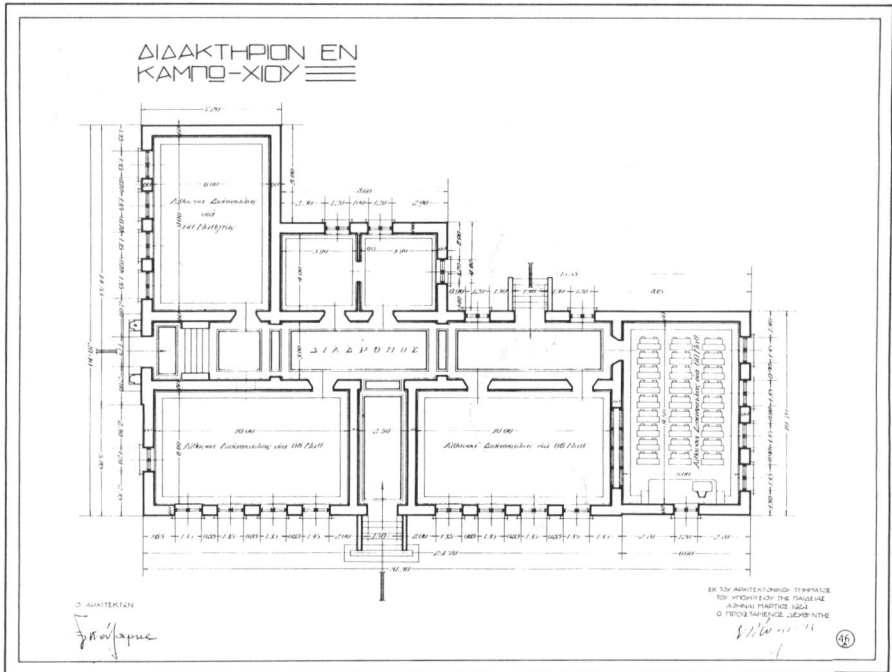
Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ
W. J. J. J.

ΚΑΤΩΓΙΕ ΨΟΦΕΙΟΥ

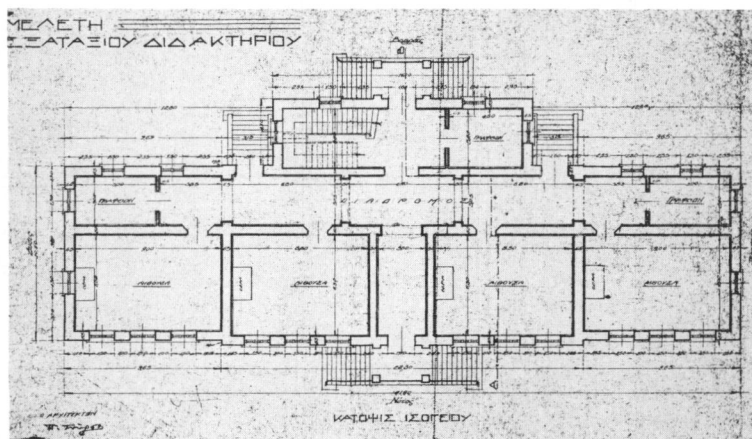
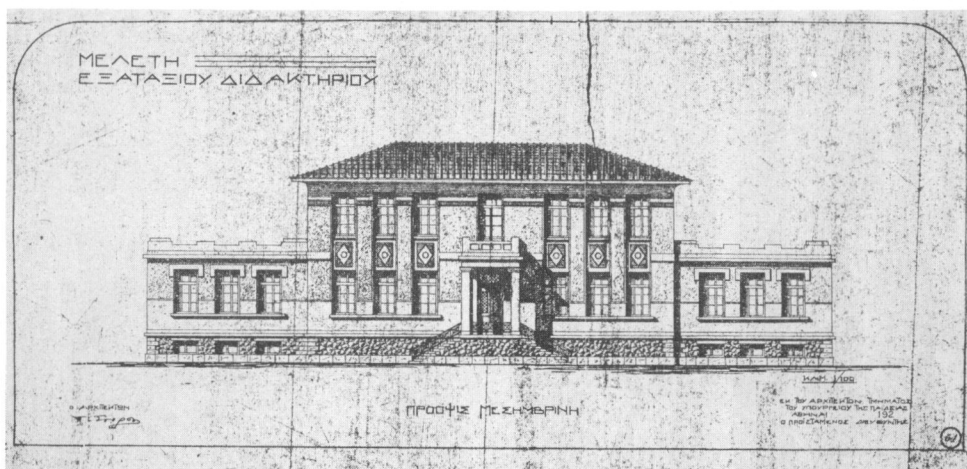


ΚΑΤΩΓΙΕ ΑΝΩ ΓΡΟΦΟΥ

ΕΚ ΤΟΥ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΥ ΤΗΜΑΤΟΣ
ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΑΘΗΝΑΙ
1926
Ο ΠΡΟΤΕΤΑΜΕΝΟΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ



92. Μελέτη τετρατάξιου διδακτηρίου Κάμπου Χίου, τύπος 46Α. 'Αρχ. Γ. Πάντζαρης, Μάρτιος 1924.

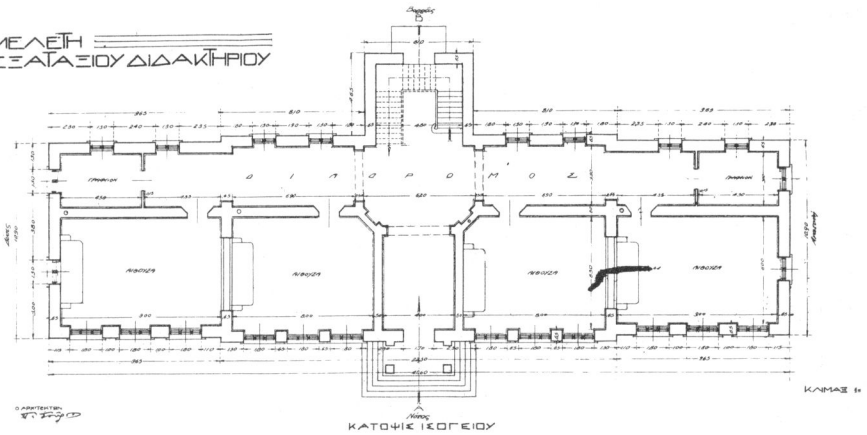


93. Μελέτη εξατάξιου διδακτηρίου, τύπος 64. 'Αρχ. Π. Σούρρος, 192...

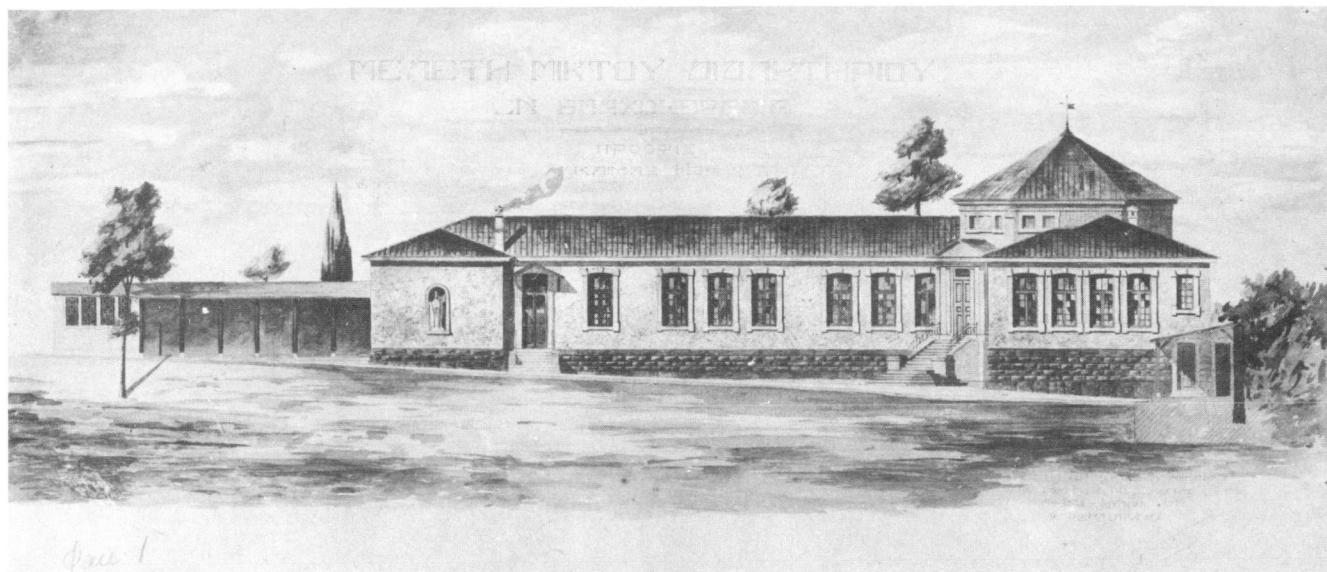
ΜΕΛΕΤΗ
ΕΞΑΤΑΞΙΟΥ ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΟΥ



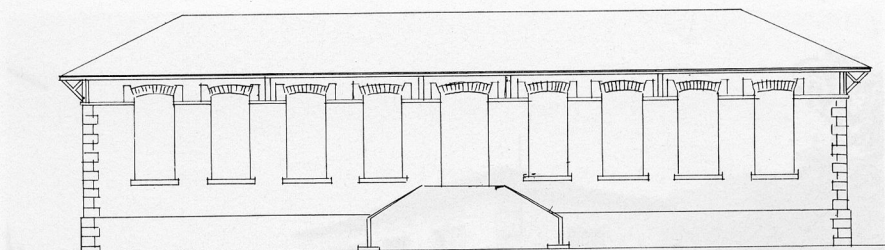
ΜΕΛΕΤΗ
ΕΞΑΤΑΞΙΟΥ ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΟΥ



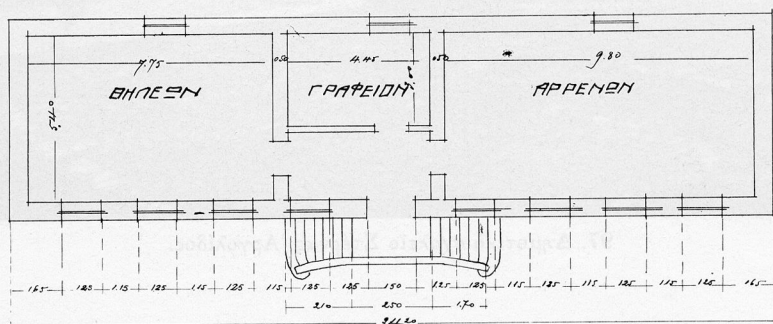
94. Μελέτη εξατάξιου διδακτηρίου, τύπος 66. 'Αρχ. Π. Σούρρος, (Δεκέμβριος) 192(6).



95. Μελέτη μικτοῦ διδακτηρίου Βλαχογερασσιᾶς, 1921.



ΠΡΟΣΟΨΙΣ



ΚΑΤΟΨΙΣ



96. Διτάξιο διδασκτήριο Λυρκείας (Κάτω Μπέλεσι) Ἀργολίδος.
α' Πρόοψη. β' Κάτοψη. γ' Ὀψη ἀπὸ τὴν αὐλή.



97. Δημοτικό σχολείο Στέρνας Ἀργολίδος.



98. Δημοτικό σχολείο Ἀσίνης Ἀργολίδος.

ἴδια χρονιά θὰ ἐκδοθεῖ ἀπὸ τῇ «Βιβλιοθήκη Μαρασλή» ἡ Ὑγιεινὴ τοῦ σχολείου τοῦ Γ. Βλάχου, ἐνῶ ὁ Κ. Σάββας θὰ ἀναλάβει ὡς σχολίατρος Ἀττικῆς¹.

Σύντομα λοιπὸν ἐπανερχεται τὸ θέμα τῆς ἀποτελεσματικότερης κρατικῆς παρέμβασης στὸν τομέα τῆς διδακτηριακῆς πολιτικῆς μὲ τοὺς ὁρους συγκρότησης τοῦ κατάλληλου μηχανισμοῦ στὸ ὑπουργεῖο Παιδείας. Σύμφωνα μὲ τὴν Ἑπετηρίδα τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως 1907-1908, τὸ 1908 ἡ Κεντρικὴ ὑπηρεσία τοῦ ὑπουργείου περιλαμβάνει ἀρχιτεκτονικὸ γραφεῖο μὲ ἀρχιτέκτονα τὸν Ἀναστάσιο Μεταξᾶ². Τὴν ἴδια χρονιά ἱδρύεται καὶ Γραφεῖο Σχολικῆς Ὑγιεινῆς, τοῦ ὁποῦοι σκοπὸς ὀρίζεται: «α) ἡ ἀπὸ ὑγιεινῆς ἀπόψεως ἐπιθεώρησης τῶν διδακτηρίων, τῶν διδακτικῶν ὀργάνων καὶ σκευῶν τῶν δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν σχολείων τοῦ Κράτους. β) ἡ ἀπὸ τῶν μεταδοτικῶν καὶ μολυσματικῶν νόσων προφύλαξις τῶν εἰς τὰ σχολεῖα φοιτῶντων. γ) ἡ ἐπὶ τῆς ὑγείας τῶν μαθητῶν καὶ τῆς καθόλου σωματικῆς ἀναπτύξεως αὐτῶν ἐπαγρύπνησις. δ) ἡ διάδοσις τῶν θεμελιωδῶν γνώσεων τῆς ὑγιεινῆς ἢ ἐπικαίρων ὑγιεινῶν παραγγελμάτων διὰ τῶν διδασκόντων καὶ τῶν διδασκομένων εἰς τὸν λαόν»³. Τὸ Γραφεῖο αὐτὸ ἐξοπλίστηκε, σύμφωνα μὲ τὰ γραφόμενα τοῦ ἐμ-

τασκευῇ τῶν αἰθουσῶν τῶν σχολείων ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ ἡ μία πλευρὰ νὰ ἀνοίγει τελείως ὅταν ὁ καιρὸς εἶναι κατάλληλος (Βλ. Δ.Ι. Σαράτσης, *Περὶ ὑπαιθρίων σχολείων καὶ ὑπαιθρίων διδασκαλίας*, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Πρακτικά τοῦ Β' ἑλληνικοῦ συνεδρίου κατὰ τῆς φυματιώσεως*, Βόλος 1913. Ἐπίσης τὴν βιβλιοκριτικὴ τοῦ Δ. Γληνοῦ ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, τ. Γ', 1913, σ. 279. Ἀναδημοσιεύεται στὸ Δ. Γληνός, *Ἀπαντα*, τ. Β', ὁ.π., σ. 373-374). Ὑπαιθρία σχολεῖα ἄρχισαν νὰ λειτουργοῦν στὴν Ἀθῆνα ἀπὸ τὸ 1916, ἐνῶ τὸ σύστημα τῶν ἡμιυπαιθρίων τάξεων μελετήθηκε ἀπὸ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ τμήμα τοῦ ὑπουργείου Παιδείας σὲ συνεργασία μὲ τὸ γραφεῖο σχολικῆς ὑγιεινῆς (εἰκ. 99-101) καὶ ἐφαρμόστηκε μετὰ τὸ 1930 σὲ ἀρκετὰ σχολεῖα (βλ. εἰκ. 104-105). Βλ. σχετικὰ Ε. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ*, 1919 (2η ἐκδ.), σ. 316-317, καὶ 1940 (4η ἐκδ.), σ. 27-33, 378-379.

1. Ε. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ*, 1929 (2η ἐκδ.), σ. 24.

2. Ὁ Ἀναστάσιος Μεταξᾶς εἶχε ἀκολουθήσει ἀρχιτεκτονικὲς σπουδὲς στὴ Γερμανία κυρίως στὸ Technische Hochschule τῆς Δρέσδης ἀπ' ὅπου ἀποφοίτησε τὸ 1895. Χρημάτισε γερουσιαστὴς τὸ 1932-1935. Πρωτοστάτησε στὴν ἱδρυση τοῦ Συλλόγου ἀρχιτεκτόνων τοῦ ὁποῦοι ἐξελέγει πρόεδρος. Ὡς ἐλεύθερος ἐπαγγελματίας ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἐπιβλέψη μερικῶν ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔργα τῆς ἐποχῆς: Παναθηναϊκὸ στάδιο, νοσοκομεῖο Παιδίων, Αἰγινήτειο, νοσοκομεῖο Ἀνδρέα Συγγροῦ, τὸ κτίριο τῆς Ἰωνικῆς καὶ Λαϊκῆς Τραπεζῆς, τὸ μέγαρο τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου, τὴν Σιβιτανίδειο Σχολὴ (σὲ συνεργασία μὲ τὸν Ε. Κριεζή), καθὼς καὶ πολλῶν ἰδιωτικῶν κατοικιῶν. Ἦταν ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἑλλήνες ἀρχιτέκτονες ποὺ χρησιμοποίησε μὲ αὐστηρότητα τὸ νεοκλασικὸ μορφολογικὸ ἱδίωμα στὸ ἀρχιτεκτονικὸ του ἔργο (βλ. Δ. Φιλιππίδης, *Νεοελληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθῆνα 1984, σ. 128-131). Γιὰ τὸ ἔργο του στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα. Ἄλλωστε τὸ 1911 ἐπισκεφαλῆς τοῦ Ἀρχιτεκτονικοῦ Γραφείου βρισκόμαστε τὸν Ν. Μπαλάνο.

3. Β. Διάταγμα «Περὶ συστάσεως ἐν τῷ Ὑπουργείῳ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως γραφείου τῆς Σχολικῆς Ὑγιεινῆς», 17 Σεπτ. 1908, *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 239, τ. Α', 1908.

πνευστή του Γ. Δροσίνη «μὲ τὰ πρωτογνώριστα στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου ὄργανα μετρήσεως, ζυγίσεως καὶ ἐν γένει παρακολουθήσεως τῆς ὑγείας τῶν μαθητῶν»¹. Δυὸ χρόνια ἀργότερα θὰ συστηματοποιηθεῖ ἡ ὀργάνωση τῶν δύο γραφείων μὲ τὸν καθορισμὸ τοῦ προσωπικοῦ τους καὶ τῶν προσόντων του, καὶ θὰ ἰδρυθεῖ τὸ πρῶτο ἐργαστήριο παιδολογίας στὴν Ἑλλάδα στὰ πλαίσια τοῦ Γραφείου Σχολικῆς Ὑγιεινῆς².

Τέλος, τὸ θέμα τῶν διδακτηρίων θὰ ξανατεθεῖ μὲ συνολικὸ τρόπο τὸ 1911. Ὁ ὑπουργὸς Παιδείας τῆς πρώτης κυβέρνησης Βενιζέλου Α. Ἀλεξανδρῆς θὰ καταθέσει τὴν ἡμέρα τῆς παρουσίας τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ προγράμματος τῆς κυβέρνησης νομοσχέδιο «περὶ διδακτηρίων τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως» τὸ ὁποῖο θὰ ἀντιμετωπισθεῖ ὡς «ὑπηρεσιακὸν» καὶ μὲ συνοπτικὴ συζήτηση θὰ ψηφιστεῖ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1911, πρὶν ἀκόμη ὑποβληθοῦν στὴ Βουλὴ τὰ μεταρρυθμιστικὰ νομοσχέδια γιὰ τὴ μέση καὶ τὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευση³. Τὸ σχῆμα ποὺ ἐγκαθιδρύεται δὲν διαφοροποιεῖται οὐσιαστικὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν νομοσχεδίων Εὐταξία: ἡ δαπάνη κατασκευῆς, μετασκευῆς καὶ συντήρησης τῶν διδακτηρίων, τόσο τῆς δημοτικῆς ὅσο καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἐπιβαρύνει τὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη· κάθε χρόνο συντάσσεται προϋπολογισμὸς τῶν ἀπαιτούμενων δαπανῶν ὁ ὁποῖος ὑποβάλλεται στὴ Βουλὴ ὡς παράρτημα τοῦ προϋπολογισμοῦ τοῦ Ὑπουργείου· ἡ ἀπόφαση γιὰ τὸ ποια διδακτήρια θὰ ἀνεγερθοῦν ἀνήκει στὸν Ὑπουργὸ μετὰ ἀπὸ γνωμοδότηση ἐπιτροπῆς ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ νομάρχην ἢ τὸν εἰρηνοδίκην, τὸν οἰκεῖο ἐπιθεωρητὴ καὶ μηχανικὸ τῶν Δημοσίων Ἔργων. Κριτήριο εἶναι τὸ νὰ λειτουργεῖ δημοτικὸ σχολεῖο ἤδη γιὰ μιὰ τριετία καὶ νὰ μὴν ὑπάρχουν κτίρια κατάλληλα γιὰ ἐνοικίαση. Προτεραιότητα δίνεται ἰδιαίτερα στὶς περιπτώσεις ὅπου ὁ δῆμος ἢ ἡ κοινότητα προσφέρει δωρεάν τὸ γήπεδο καὶ τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ἀπὸ τὴν προϋπολογιζόμενη δαπάνη. Γιὰ τοὺς δῆμους μὲ περισσότερους ἀπὸ 20000 κατοίκους ἡ ἀνέγερση τῶν διδακτηρίων γίνεται ὑποχρεωτικὰ μὲ δημοτικὴ δαπάνη ἀλλὰ σὲ σχέδια καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου· τέλος: «ἡ διεξαγωγὴ τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας πρὸς κατασκευὴν, ἀνακαίνισιν καὶ συντήρησιν τῶν σχολικῶν κτιρίων [...] ἐκτελεῖται ὑπὸ τοῦ ἐν τῷ Ὑπουργείῳ τούτῳ Ἀρχιτεκτονικοῦ γραφείου, ὅπερ ὑπάγεται εἰς ἴδιον τμήμα ὑπὸ τὸν

1. Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα τῆς ζωῆς μου*, τ. Β', Ἀθήνα 1982, σ. 120.

2. Μὲ τὸ νόμο ΓΨΚΑ'/31 Μαρτίου 1910. Βλ. *Νόμοι περὶ ὀργανισμοῦ κεντρικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου καὶ περὶ ὀργανισμοῦ ἄλλων ὑπηρεσιῶν αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1910, σ. 3-11.

3. Πρόκειται γιὰ τὸ νόμο ΓΩΚΖ' τῆς 18 Ἰουλίου 1911 «Περὶ διδακτηρίων ἐν γένει καὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς σχετικῆς ὑπηρεσίας», ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ φύλλο ἀρ. 191, τ. Α' τῆς *Εφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως* τοῦ 1911. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὶς διαδοχικὲς μεταβολὲς τῶν διατάξεων τοῦ νόμου Μ. Μαντούδης, *Διδακτηριακὴ νομοθεσία ἀπὸ τοῦ 1920 ἕως 1927*, Ἀθήνα 1927, σ. 6-15.

τίτλον Γραφείον τεχνικῆς ὑπηρεσίας Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως»¹.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τῇ μελέτῃ καὶ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς κατασκευῆς τῶν σχολικῶν κτιρίων ὁ νόμος ΓΩΚΖ' συνιστᾷ τομὴ ἐγκαθιδρύοντα τὸ θεσμικὸ πλαίσιο ποὺ θὰ ἰσχύσει μὲ μικρὰς μεταβολὰς μέχρι τὸ 1962 καὶ τὴ δημιουργίαν τοῦ Ὁργανισμοῦ Σχολικῶν Κτιρίων—ἀκραῖο σημεῖο τῆς συγκέντρωσης καὶ τῆς ἐξειδίκευσης τοῦ μηχανισμοῦ παραγωγῆς τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων. Συγχρόνως ἡ ὑπαρξὴ κεντρικοῦ σχεδιαστικοῦ μηχανισμοῦ ἐπιδρᾷ ἄμεσα στὴ λογικὴ καθορισμὸ τῶν κτιριολογικῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν σταθερῶν τοῦ σχολικοῦ κτιρίου μὲ σημαντικὰς ἐπιπτώσεις στὴν ἴδιαν τὴν εἰκόνα του.

2. Ο ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ Ο ΤΟΠΟΣ

Ἡ νέα αὐτὴ φάση στὸ ζήτημα τῶν σχολικῶν κτιρίων ἐγκαινιάζεται μὲ τὴν κατάργηση τῶν τύπων Καλλιὰ. Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 4 τοῦ νόμου ΓΩΚΖ': «Οἱ μέχρι τοῦδε ἐφαρμοζόμενοι ἐνιαῖοι τύποι τῶν σχολείων καταργοῦνται». Τὸ προσωπικὸ τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἢ οἱ κατὰ τόπους μηχανικοὶ τῶν δημόσιων ἔργων θὰ συντάσσουν κάθε φορὰ εἰδικὴ μελέτη γιὰ τὸ συγκεκριμένο ὑπὸ ἀνέγερσιν διδακτήριον, ἐνῶ οἱ γενικοὶ τεχνικοὶ καὶ ὑγιεινολογικοὶ ὅροι οἰκοδομῆς τῶν διδακτηρίων θὰ καθοριστοῦν μὲ Βασιλικὸ Διάταγμα. Ἐγκαταλείπονται λοιπόν, σύμφωνα μὲ τὴ διατύπωση τοῦ νομοσχεδίου, ὅχι μόνον οἱ συγκεκριμέναις ἀρχιτεκτονικαὶ λύσεις ποὺ ἐπέλεξε ὁ Δ. Καλλιὰς ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ λογικὴ τοῦ ἐνιαίου τύπου. Σημαντικὴ στροφὴ στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ σχολικοῦ κτιρίου, γιὰ τὴ συλλογιστικὴ τῆς ὁποίας ὅμως ἡ αἰτιολογικὴ ἔκθεσις τοῦ νομοσχεδίου δὲν μᾶς παρέχει εἰδικὰς πληροφορίες². Ὡς-

1. Ἀπὸ τὸ 1923 ἀρχισε νὰ λειτουργεῖ καὶ περιφερειακὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὑπηρεσία μὲ τὴ δημιουργίαν θέσεων σχολικῶν ἀρχιτεκτόνων στὶς κυριότερες ἑδρες τῶν Γενικῶν Ἐπιθεωρήσεων. Στούς σχολικοὺς ἀρχιτέκτονες ἀνατίθεται ἡ ἄμεση ἐπίβλεψιν τῶν ἐκτελούμενων ἔργων καθὼς καὶ, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς ἐπιθεωρητὰς, ἡ ἐπιθεώρηση τῶν σχολείων καὶ ἡ σύνταξις ἐκθέσεων γιὰ τὴ διδακτηριακὴ κατὰστασις τῶν περιοχῶν (βλ. Ν.Δ. 30/12/1923, «Περὶ τροποποιήσεως διατάξεων τινῶν τοῦ νόμου 2442 περὶ ιδρύσεως ταμείων Ἐκπαιδευτικῆς Προνοίας» καὶ Β.Δ. 18/11/1925, «Περὶ προσόντων, διορισμοῦ, παραγωγῆς τῶν σχολικῶν ἀρχιτεκτόνων, ἑδρας καὶ δικαιοδοσίας αὐτῶν», στὸ Μ. Μαντουδῆς, *Διδακτηριακὴ νομοθεσία...*, ὅ.π., σ. 105-111, 229-230).

2. Τὸ πλήρες κείμενον τῆς αἰτιολογικῆς ἔκθεσης, μὲ ἡμερομηνίαν 20 Ἀπριλίου 1911, ἔχει ὡς ἐξῆς: «Λαμβάνων τὴν τιμὴν νὰ υποβάλλω εἰς τὴν Βουλὴν σχέδιον νόμου περὶ διδακτηρίων τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως δι' οὗ, τὸ μὲν συμπληροῦνται κενὰ τοῦ ἤδη ὑφισταμένου νόμου, ἅτινα δεκαπενταετὴς πεῖρα κατέδειξε, τὸ δὲ καταργεῖται ὁ μέχρι τοῦδε ἐνιαῖος τύπος τοῦ σχολείου, ὅστις, καθὰ ἔλαβον τὴν τιμὴν νὰ ἀναπτύξω κατὰ τὴν ἐν τῇ Βουλῇ εἰσήγησιν τοῦ νομοσχεδίου, τόσας ἐπὶνεγκεν ὕλικὰς καὶ ἡθικὰς ζημίας εἰς τὸ Κράτος» [*Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Β' Διπλὴ Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ (1911), Παράρτημα, τόμος Α',

τόσο, όπως φαίνεται από μεταγενέστερες αναφορές στα πλαίσια τών συζητήσεων τής βουλῆς, αυτό που κυρίως ἀμφισβητῆται εἶναι οἱ συγκεκριμένες λύσεις Καλλία, καὶ μάλιστα στὶς μορφολογικὲς τοὺς ἐπιλογες, καὶ ἡ γενικευμένη ἐφαρμογή τοὺς χωρὶς διάκριση ἀστικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ χώρου. Ἀντίθετα δὲν διατυπώνονται συγκροτημένα ἀναλυτικὰ ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς λογικῆς τοῦ ἐνιαίου διδακτηριακοῦ τύπου καθεαυτῆς¹.

Συνδέοντας τὸ πρόβλημα τοῦ ἐνιαίου τύπου μὲ τὴ συγκεκριμένη ἐκδοχὴ Καλλία, ὁ Ἀλεξανδρῆς θὰ ἐπιχειρηματολογήσει γιὰ τὴν κατάργηση τῶν τύπων τοῦ 1898 κυρίως μὲ ὄρους τεχνικοοικονομικούς². Ὡς βασικὸ ἐπιχείρημα προβάλλεται ὅτι οἱ μορφὲς καὶ οἱ κατασκευαστικὲς τεχνικὲς ποὺ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τοὺς τύπους «Καλλία» ξεπερνοῦν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ ἐπίπεδο τεχνογνωσίας τῶν μαστόρων ποὺ χτίζουν στὶς ἀγροτικὲς περιοχές, ὅπου κατασκευάζονται τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ σχολεῖα, καὶ αὐτὸ μὲ σημαντικὲς ἐπιπτώσεις τόσο στὸ κόστος ὅσο καὶ στὴν ποιότητα τῆς κατασκευῆς. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ ὑπουργείου Παιδείας, στὸ τέλος τοῦ 1909 ἡ κατάσταση τῶν σχολικῶν κτιρίων ποὺ ἔχουν κατασκευαστεῖ τὸ διάστημα 1898-1909 παρουσιάζεται ὡς ἑξῆς: 96 σχολεῖα εἶναι σὲ καλὴ κατάσταση, 29 ἔχουν ἀνάγκη ἐπισκευῶν, ἐνῶ 16 εἶναι ἐτοιμόρροπα καὶ δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν³. Ἡ ἐτήσια δα-

σ. 456]. Δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ἔγινε εἰσηγητικὴ ἀγόρευση γιὰ τὸ νομοσχέδιο ἢ τοὐλάχιστον ἐμεῖς δὲν τὴν ἐντοπίσαμε στὴν *Ἐφημερίδα τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς* τῆς ἀντίστοιχης βουλευτικῆς περιόδου. Γιὰ τὴν ἀκαταστασία ἢ ὁποία χαρακτηρίζει γενικὰ τὸ νομοπαρασκευαστικὸ ἔργο τοῦ Α. Ἀλεξανδρῆ βλ. Α. Δημαρᾶς, «Προθέσεις... στὰ ἐκπαιδευτικὰ (1910-1913)», *δ.π.*, σ. 30-31.

1. Στὴ συζήτηση γιὰ τὴν ψήφιση τοῦ νομοσχεδίου κατ' ἄρθρο, τὸ μόνο ἐπιχείρημα ποὺ προβάλλει ὁ εἰσηγητὴς κατὰ τοῦ ἐνιαίου διδακτηριακοῦ τύπου εἶναι ὅτι «εἰς οὐδὲν Κράτος ὑπάρχει ὠρισμένος τύπος σχολείου» καὶ αὐτὸ ὡς ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς διατάξεως τοῦ νομοσχεδίου ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὸ δημόσιο ἰδιωτικῶν οἰκοδομῶν γιὰ τὴ στέγαση σχολείων (ἄρθρ. 6). Ἀντίστοιχα ἡ ἀντιπολίτευση δηλώνοντας τὴν ἀντίθεσή της στὸ προηγούμενο ἄρθρο θὰ προβάλλει τὴν ἀνάγκη τοῦ νὰ κατασκευάζονται τὰ διδακτήρια σὲ ὅλη τὴ χώρα σύμφωνα μὲ ὀρισμένους τύπους, γιατί μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐξασφαλίζονται οἱ ὅροι τῆς ὑγιεινῆς. Ἀντίθετα στὸ θέμα τῆς κατάργησης τῶν τύπων Καλλία φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἀπόλυτη συμφωνία [βλ. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Β' Διπλὴ Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ (1911), σ. 3353-3355].

2. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Β' Διπλὴ Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ (1911), σ. 1051. Μὲ παρόμοιους ὅρους θὰ διατυπωθεῖ κριτικὴ κατὰ τῶν τύπων τοῦ 1898 καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συζήτησης τῶν ἐκπαιδευτικῶν νομοσχεδίων Τσιριμώκου τὸ 1914, βλ. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Περ. ΙΘ', Συν. Γ', τ. Α', σ. 55.

3. Μ. Mantoudis, «Les Bâtiments scolaires en Grèce», *L'Hellenisme Contemporaine*, ἀρ. 5/1936, σ. 454. Θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ «καταστροφικὴ» αὐτὴ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζουν τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα γιὰ τὸ σύνολο τῆς χώρας διαφοροποιεῖται σημαντικὰ στὴν περίπτωσι τῆς περιοχῆς τῆς Ἀργολίδας γιὰ τὴν ὁποία διαθέτουμε ἀναλυτικὰ στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν τύχη τῶν σχολείων «Καλλία». Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτά, ποὺ

πάνη για τη συντήρηση και τις επίσκευες αὐτῶν τῶν σχολείων ὑπολογίζεται τὸ 1911 σὲ 250000 δρχ., δηλαδὴ περίπου τὸ 1/5 τῶν ἐσόδων ἀπὸ τὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη τὴν περίοδο αὐτή¹. Σὰν συνέπεια αὐτῶν τῶν διαπιστώσεων προτείνεται ὁ σχεδιασμός διαφοροτικῶν ἀρχιτεκτονικῶν λύσεων γιὰ κάθε συγκεκριμένο σχολεῖο, ἀπλούστερων καὶ οἰκονομικότερων.

Ἡ οἰκονομοτεχνικὴ θεώρηση ὅμως δὲν ἀποτελεῖ οὔτε τὴ μοναδικὴ οὔτε τὴν καθοριστικὴν βάση γιὰ τὶς νέες ἐπιλογές στὸν τομέα τῆς διδαστηριακῆς πολιτικῆς. Ἡδη ἀπὸ τὸ 1899 ἔχει διατυπωθεῖ μὲ σαφήνεια ἡ πρόθεση ἐξορθολογι-

περιέχονται στὸ τμήμα τῶν ἀρχείων τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ποὺ βρίσκεται καταθεθειμένο στὶς Τεχνικὲς Ὑπηρεσίες τῆς Νομαρχίας Ἀργολίδας, ἀπὸ τὰ 16 σχολεῖα ποὺ κατασκευάστηκαν μέχρι τὸ 1911 σύμφωνα μὲ τοὺς τύπους «Καλλιὰ», τὰ 13 χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη τὸ 1951, εἴτε ὅπως ἦταν ἀρχικὰ εἴτε στὶς περισσότερες περιπτώσεις μετὰ ἀπὸ μεταρρύθμιση καὶ προσθήκης αἰθουσῶν, γιὰ τὴ στέγαση τῶν σχολείων τῶν οἰκισμῶν. Πρόκειται γιὰ τὰ διδαστήρια Ἀλέας (διτάξιο, ἀποπεράτωση 1905), Ἀραχναίου (μονοτάξιο, 1907), Ἀγίας Τριάδος (μονοτάξιο, 1905), Καρυᾶς (μονοτάξιο, 1905), Κεφαλόβρυσο (μονοτάξιο, 1907), Τολοῦ (μονοτάξιο, 1900), Νέας Ἐπιδαύρου (μονοτάξιο, διτάξιο, 1901), Μάνεση (διτάξιο, 1908), Κρανιδίου (διτάξιο, 1905), Ἐρμιόνης (διτάξιο, ;), Λυγουριοῦ (διτάξιο, 1899), Διδύμων (διτάξιο, 1900). Τὰ ὑπόλοιπα τρία, τὰ μονοτάξια διδαστήρια Διδύμων, Παλαιᾶς Ἐπιδαύρου καὶ Λυγουριοῦ, ἐκπονήθησαν ἢ κατεδαφίστηκαν λόγω κακῆς καταστάσεως τὸ 1939-1940. Στὸ διάστημα αὐτὸ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζονταν τὰ διδαστήρια «Καλλιὰ», ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ (προσανατολισμός, χωρητικότητα) καὶ τὶς φθορὲς λόγω συνηθισμένης χρήσης, ἔτσι ὅπως ἐντοπίζονται στὶς ἐκθέσεις τῶν σχολικῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ στὶς αἰτήσεις ἐπισκευῶν, εἶναι τὸ σάπισμα τῶν ξύλων τῆς στέγης καὶ τῆς ὀροφῆς ποὺ ὀφείλεται κυρίως στὴν κακὴ συντήρηση (βλ. ἐκθεση τῶν ἀρχιτεκτόνων Ν. Μητσάκη μὲ ἡμερομηνία 23.9.1928 καὶ Σ. Σταματίου μὲ ἡμερομηνία 15.10.1936 γιὰ τὸ σχολεῖο τῆς Παλαιᾶς Ἐπιδαύρου) καὶ οἱ ρωγμὲς ποὺ ἐμφανίζονται στὴν τοιχοποιία καὶ ποὺ ὀφείλονται κυρίως σὲ κακοτεχνίες στὴν κατασκευὴ εὐθὺς ἐξάρχης. Εἰδικότερα, σύμφωνα μὲ τὶς γνωματεύσεις τῶν σχολικῶν ἀρχιτεκτόνων καὶ μηχανικῶν παρουσιάζει προβλήματα ἢ θεμελίωση τῶν σχολικῶν κτιρίων εἴτε λόγω μικροῦ πάχους τῶν τοίχων τῶν θεμελίων εἴτε λόγω προβλημάτων στὶς ἀπαιτούμενες ἐπιχωματώσεις. Αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μεγάλο ὕψος τῶν τοίχων τῶν διδαστηρίων Καλλιὰ (5,50μ.) καὶ τὰ μεγάλα ἀνοίγματα (τὰ παράθυρα ἔχουν πλάτος 1,10 καὶ ὕψος 3,30 μ.) ποὺ διακόπτουν τὴν συνοχὴ τῆς τοιχοποιίας ἀφοῦ φαίνεται ὅτι δὲν κατασκευάστηκαν ξυλοδεσιὲς στὰ περισσότερα ἀπ' αὐτά, δημιουργοῦν κατ' ἀρχὴν τριχοειδῆ ρήγματα ποὺ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ δεδομένης ἐπίσης τῆς σεισμοπάθειας τῆς περιοχῆς διευρύνονται, οἱ τοῖχοι ἀποκλείνουν ἀπὸ τὴν κατακόρυφο καὶ ὑπάρχει πρόβλημα κατάρ-
 ρησης.

Τὸ πρόβλημα πάντως τῶν κακοτεχνιῶν μὲ σημαντικὲς ἐπιπτώσεις στὴ στερεότητά τοῦ κτιρίου ἐμφανίζεται καὶ ἀργότερα παρὰ τὴν ἐφαρμογὴ ἀπλούστερων τύπων, καὶ ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς σχολικοὺς ἀρχιτέκτονες στὸ ὅτι γιὰ λόγους ἀριθμητικῆς ἀνεπάρκειας τοῦ προσωπικοῦ ἢ ἐπιβλεψῆς τῆς οἰκοδομῆς δὲν γίνεται ἀπὸ ἐξειδικευμένο προσωπικὸ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Βλ. σχετικὰ τὴν ἐκθεση τοῦ σχολικοῦ ἀρχιτέκτονα Σ. Σταματίου μὲ ἡμερομηνία 29.3.1938 (Α.Τ.Υ.Ν.Α., φάκ. Ἀργολίδος Γενικά).

1. Βλ. Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, Β' Διπλὴ Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ (1911), σ. 1051.

σμοῦ τῆς κατασκευῆς τῶν διδασκηρίων μὲ στόχο τὴ βελτιστοποίηση τῆς χρήσης μὲ ταυτόχρονη μείωση τοῦ κόστους. Ὡστόσο οἱ ὅροι ποὺ τὸ 1911 ἐπιτρέπουν τὴν ἐν ὀνόματι τῆς οἰκονομίας αὐστηρὴ κριτικὴ τῶν «κιονοκράνων» καὶ τῶν «ἀετωμάτων» συνδέονται μὲ τὶς μεταβολὲς ποὺ σημειώνονται στὸ χῶρο τῆς αἰσθητικῆς ιδεολογίας σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ἀλλωστε, αἰσθητικὴ/ιδεολογικὴ ἐπιλογὴ ἀποτελεῖσε καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν τύπων Καλλιὰ. Ἀς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι οἱ δύο τύποι μονοτάξιων ἀγροτικῶν διδασκηρίων τοῦ διατάγματος τοῦ 1984 (εἰκ. 46, 47) καθὼς καὶ ὁ τύπος Α' «ἀδαιρέτου δημοτικοῦ σχολείου» γιὰ 80 μαθητὲς ποὺ σχεδίασε ὁ Καλλιὰς τὸ 1896 καὶ ἐνέκρινε τὸ ὑπουργεῖο (εἰκ. 48) δὲν ἔχουν οὔτε «κιονόκρανα» οὔτε «ἀετώματα». Οἱ τύποι ὅμως αὐτοὶ δὲν ἐφαρμόστηκαν, ὅπως δὲν φαίνεται νὰ ἐφαρμόστηκε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωσιν τοῦ μονοτάξιου σχολείου, καὶ ἡ ἀρχικὴ ἐντολὴ ἀνάθεσης στὴν ἐπιτροπὴ ἐπεξεργασίας τῶν διδασκηριακῶν τύπων, ἡ ὁποία προέβλεπε τὴν ἐκπόνησιν «διπλῶν σχεδίων» γιὰ κάθε τύπο σχολείου «τοῦ μὲν πολυτελεστέρου, τοῦ δὲ λιτοτέρου»¹. Οἱ τέσσερις τύποι τοῦ 1898 μὲ τὴν αὐστηρὴ νεοκλασικὴ μορφολόγησιν τῶν ὅψεων προκρίνονται ὡς ἀπάντησιν στὸ αἶτημα νὰ εἶναι τὸ δημόσιον σχολεῖο, εἴτε στὴν πόλιν βρίσκεται εἴτε στὴν ὑπαίθριον, «τὸ λαμπρότερον οἰκοδόμημα» καὶ τὸ «περικαλλέστερον», ποὺ διατυπώνεται ἀκόμη μὲ ἔμφασιν στὰ 1898², ὡς παράστασις τῆς δημόσιας εἰκόνας, ὡς ἀρχιτεκτονικὴ ἔκφρασις τῆς «κοινωνικῆς ἀρμονίας»³ στὴν ὁποία τείνει καὶ ἡ γενικευμένη ἐκπαίδευσις, τέλος ὡς ἓνα μέσο πολιτικῆς διαπαιδαγώγησης τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν καὶ μέσα ἀπὸ τὴ διάδοσιν τῶν ἐπίσημων ἀρχιτεκτονικῶν προτύπων τοῦ κράτους καὶ τῆς πόλεως⁴. Πρόκειται ὥστόσο γιὰ

1. Ἀναφέρεται στὸ Ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια..., ὅ.π., σ. 34.

2. (Τὰ Ἑλβετικὰ σχολεῖα», Ἐθνικὴ Ἀγωγή, τ. Α' (1898), σ. 28-29. Πρβλ.: «Καλλιπρεπὴ [...] σχολικὰ κτίρια προέχοντα μεταξὺ πάντων τῶν οἰκοδομημάτων καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς χωρίοις διατρανοῦσι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν πεπολιτισμένων χωρῶν περὶ τῆς πλήρους καὶ ὑγιοῦς ἐκπαίδευσως τῆς νεότητος. Ναὸς, σχολεῖον καὶ στρατῶν εἶνε τὰ τρία οἰκοδομήματα, ἐφ' ὧν στηρίζει τὴν πραγματικὴν τῆς ὑπόστασιν, τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν δυνάμιν τῆς πᾶσα ἀληθῶς πεπολιτισμένη πολιτεία» [Φ.Δ. Γεωργαντζᾶς, «Τὸ Γκαΐτειον Γυμνάσιον ἐν Φραγκφούρτῃ», Ἐθνικὴ Ἀγωγή, τ. Α' (1898), σ. 68].

3. Σύμφωνα μὲ τὴ διατύπωσιν τοῦ Α. Τζώνη: «[...] ὁ ἱστοριστικὸς τοπικισμὸς στὴ νεοκλασικὴ τοῦ ἔκφρασις, πρόσφερε στοὺς Ἕλληνας μιὰ οὐτοπία. Μὲ τοὺς σχολαστικoὺς του κανόνες ἀρχιτεκτονικῆς σύνθεσης, μὲ τὶς δυσκολίες του στὸ νὰ πετύχει ἀκρίβεια στὸν συνδυασμὸ καὶ τὶς εὐθυγραμμίσεις τῶν διαφόρων στοιχείων, μὲ τὴ δεξιολογικὴ ρουτίναν ρυθμολόγησιν, πρόσφερε ἓνα ὅραμα ἀνάτασης πάνω ἀπὸ μικρόψυχες ἐπιδιώξεις καὶ ἀτομικὲς ἀνικανότητες, μιὰ συλλογικὴ παράστασις τῆς δημόσιας εἰκόνας, ἓνα παράδειγμα κοινωνικῆς ἀρμονίας, μιὰ ὑπόσχεσις ποὺ ἔπρεπε νὰ πραγματοποιηθεῖ» (Α. Τζώνη καὶ Λ. Lefavre, «Ὁ κἀνναβος καὶ ἡ πορεία. Μιὰ εἰσαγωγὴ στὸ ἔργο τοῦ Δημήτρη καὶ τῆς Σουζάννας Ἀντωνάκη, καὶ μερικὲς προκαταρκτικὲς σκέψεις γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κουλτούρας», Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα, 15/1981, σ. 165).

4. Τὴν πρόθεσιν αὕτη ἀποδίδει μὲ ἐντονὴ ἀρνητικὴ διάθεσιν ὁ βουλευτὴς Ν. Βελέν-

μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες, ἂν ὄχι τὴν τελευταία, ἐμφατικὴ χρησιμοποίησις τῆς νεοκλασικῆς εἰκονογραφίας γιὰ τὴν ἔκφραση τοῦ δημόσιου καὶ τοῦ ἐθνικοῦ ιδεώδους¹.

Ἡ δὲ ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες ρωγμὲς στὴ μονολιθικότητα τῆς κλασικιστικῆς μορφολογίας: εἰσαγωγή νεομπαρόκ καὶ νεοαναγεννησιακῶν στοιχείων στὰ δημόσια κτίρια, στὶς τράπεζες ἢ στὶς κατοικίες τῶν ὑψηλῶν εἰσοδηματικῶν στρωμάτων· νεορωμανικά καὶ βυζαντινὰ στοιχεῖα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ· «γραφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ» γιὰ τὴν δευτέρη ἐξοχικὴ κατοικία τῶν μεγαλοαστῶν στὰ προάστια². Ἡ ἐκλεκτικιστικὴ αὐτὴ αἰσθητικὴ μὲ τὴν πολλαπλότητα τῶν προτύπων ἀναπτύσσεται τὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20ου αἰῶνα σὲ ἓνα νέο ἀρχιτεκτονικὸ κώδικα ποὺ προβάλλει, στὴ θέση τῆς «δογματικῆς ρυθμολογίας» καὶ τοῦ προνομίου τοῦ νεοκλασικισμοῦ νὰ ἐκφράζει τὴν «αὐθεντικὴν ἑλληνικότητα» ἐπενδύοντας ὅλα τὰ κτιριολογικὰ προγράμματα καὶ ὅλους τοὺς τόπους, τὴ λογικὴ τῆς διαφοροποίησης καὶ τῆς ἀνάδειξης τοῦ ἰδιαίτερου «χαρακτῆρα» τοῦ κάθε κτιρίου μέσα ἀπὸ τὴν κατάλληλὴ ἐπιλογή τοῦ «στύλου». Ἰδιαιτερότητα ποὺ μπορεῖ νὰ συνδέεται μὲ τὸ κτιριολογικὸ πρόγραμμα, ἀλλὰ ἐπίσης μὲ τὸν τόπο, τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ ἰδιοκτῆτῃ ἢ τὸ συγκεκριμένο θεσμὸ ποὺ στεγάζει ἢ ἀκόμα μὲ τὴν οἰκονομία τῆς κατασκευῆς.

τζας κατὰ τὴ συζήτηση τῶν νομοσχεδίων Ι. Τσιριμώκου στὴ Βουλὴ τὸ 1914: «Κατεσκευάσθησαν εἰς ὀρεινοὺς πληθυσμοὺς σχολεῖα μὲ κιονόκρανα καὶ πᾶσαν μηχανικὴν πολυτέλειαν, ἣν δὲν δύναμαι νὰ περιγράψω, προωρισμένα ὅμως εἰς τὴν πρώτην καταγίδα νὰ καταρρεύσωσι· κατεσκευάσθησαν ἐν ἐνὶ λόγῳ σχολεῖα πολυτελῆ καὶ ἄχρηστα, μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι ἀνικοδομήθησαν ὅπως χρησιμεύσωσιν ὡς πρότυπα οἰκοδομημάτων εἰς τοὺς χωρικοὺς πληθυσμοὺς, ὥσπερ νὰ ἐπρόκειτο οὗτοι νὰ μεταβάλλωσι τὰς καλύβας αὐτῶν εἰς μέγαρα» (*Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Περ. ΙΘ', Συν. Γ', τ. Α', σ. 55).

1. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ αὐστηρὸ νεοκλασικὸ ἱδίωμα ἀκολουθεῖται μὲ συνέπεια καὶ σὲ ἄλλα δημόσια κτίρια ποὺ οἰκοδομοῦνται στὴν ἐλληνικὴ ἐπαρχία, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ Δικαστικὸ Μέγαρο Χαλκίδας καὶ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βόλου (βλ. σχετικὰ Ε. Σκαρπιά-Χόιπελ, *Ἡ μορφολογία τοῦ γεωμανικοῦ κλασικισμοῦ (1789-1848) καὶ ἡ δημιουργικὴ του ἀφομοίωση ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ (1833-1897)*, διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 183 καὶ πίν. 59).

2. Βλ. γενικὰ γιὰ τὶς τάσεις στὴ νεοελληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ τέλους τοῦ 19ου καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 20ου αἰῶνα, τὸν ἐκλεκτικισμό καὶ τὴν ἀνακάλυψη τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς: F. Loyer, *Architecture de la Grèce contemporaine*, ὁ.π., σ. 250-252, 311-318, 331-342, 406-408, 421-438· Δ. Φιλιππίδης, *Νεοελληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθήνα 1984, σ. 112-115, 124-158, 175-180. Εἰδικότερα γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς αὐστηρῆς νεοκλασικῆς μορφολογίας καὶ τὰ ἐκλεκτικιστικὰ φαινόμενα στὸ γύρισμα τοῦ αἰῶνα βλ.: Ε. Σκαρπιά-Χόιπελ, *Ἡ μορφολογία τοῦ γεωμανικοῦ κλασικισμοῦ...*, ὁ.π., κυρίως ἀπὸ σ. 252 κ.ε.· Μ. Μπίρης, «Τὸ Ἀθηναϊκὸ σπῆτι κατὰ τὸ 19ο καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20ου αἰῶνα», *Ἀθήνα πρωτεύουσα πόλη*, Ἀθήνα, ἐκδ. Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, Ταμεῖο Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Ἀπαλλοτριώσεων, 1985, σ. 114-118.

Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ νὰ ἀνατρέχει σὲ ἑτερογενῆ μορφολογικὰ ιδιώματα μὲ βασικὸ κριτήριον τὴ δυνατότητά τους νὰ ἐξυπηρετήσουν ἓνα συγκεκριμένο κτιριολογικὸ πρόγραμμα ἀνοίγει τὸ δρόμον γιὰ τὴν ἐπαναξιολόγηση τῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ξεκινώντας σὰν προσπάθεια σύνθεσης τοῦ πνεύματος τῆς «γραφικῆς» ἀρχιτεκτονικῆς μὲ στοιχεῖα τῆς τοπικῆς παράδοσης¹, τὸ ρεῦμα τοῦ τοπικισμοῦ θὰ προβάλλει τὰ «μαθήματα» τῆς ἀνώνυμης λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὡς πρόταση γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς «νεωτέρας ἀγνῆς ἐλληνικῆς τέχνης»², γιὰ τὴν ἐπανάκτηση δηλ. τῆς ρυθμολογικῆς ἐνότητας ποὺ χάθηκε μὲ τὸ τέλος τοῦ νεοκλασικισμοῦ³. Ἡ κίνησις αὕτη γιὰ τὴν «ἐπιστροφή στὶς ρίζες» τῆς νεοελληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς θὰ συνδεθεῖ μὲ ἓνα εὐρύτερον κίνημα διανοουμένων ποὺ ἀναζητᾷ στὴ μελέτῃ τοῦ πρόσφατου παρελθόντος τὶς βάσεις γιὰ τὴν οἰκοδόμησις ἐνὸς ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ⁴. Ὁ ἐκπαιδευτικὸς δημοτικισμὸς ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἐκφράσεις αὐτοῦ τοῦ κινήματος⁵.

Μὲ τὴ μεταστροφή λοιπὸν τῶν αἰσθητικῶν προτύπων, τὴν ἀπόρριψιν τῆς μνημειακότητος, τὴν ἀνάδειξιν τῆς ἔννοιας τῆς οἰκονομίας (οἰκονομία ποὺ κυρίως νοεῖται ὡς πρὸς τὴ χρῆσιν τῶν πλαστικῶν μορφῶν καὶ δὲν ταυτίζεται πάντα

1. Βλ. σχετικὰ Δ. Φιλιππίδης, *Νεοελληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, ὅ.π., σ. 134-140. Σχεδὸν προγραμματικὴ διατύπωση βρίσκουμε στὸ ἄρθρον τοῦ Ε. Κριεζή, «Δημῶδες ἀρχιτεκτονικὴ» [*Ἀρχιμήδης*, ΙΓ' (1912), σ. 1-8]: «Σήμερον μεταφυτεύονται εἰς τὰ χωρία καὶ τὰς ἐξοχὰς τὰ οἰκοδομικὰ ὑποδείγματα τῶν πόλεων, ἅτινα εἰς οὐδεμίαν σχέσιν καὶ ἁρμονίαν εὐρίσκόμενα μὲ τὴν περιβάλλουσαν ταῦτα φύσιν μᾶς ἀναγκάζουσι νὰ ὑποφέρωμεν τὰς μεγαλειτέρας αἰσθητικὰς παραφωνίας. Οἱ δὲ ἀντιλαμβανόμενοι τὸ τοιοῦτον καὶ ἐπιζητοῦντες τύπους οἰκοδομῶν περισσότερον ἁρμόζοντας πρὸς τὴν φύσιν τῆς ἐξοχῆς, μεταφέρουσι καὶ παρεμβάλλουσι τοιοῦτους εἰς τὴν ἐλληνικὴν φύσιν, ἐξ Ἑλβετίας, Τυρόλου καὶ ἀναλόγων μερῶν ἢ ἐξ Ἰταλίας τὰς βίλλας τῆς ἀναγεννήσεως, αἵτινες ἰσχύουσιν ὡς Ἑλληνικαί. Ἐν τούτοις ἐκείνῃ ἡ ἐξοχικὴ οἰκία θὰ εὐρίσκεται ἐν μεγαλειτέρᾳ ἁρμονίᾳ μὲ τὴν περιβάλλουσαν φύσιν καὶ θὰ φαίνεται ὡς ν' ἀνεφύῃ ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἥτις θὰ προκύψῃ δι' ἐξελίξεως ἀπὸ τὰ ἀρχοντόσπιτα τῶν ἐλληνικῶν κωμοπόλεων καὶ χωρίων, ἅτινα εἶναι ἔργα τῆς Ἑλληνικῆς δημῶδους τέχνης». Ἡ διασύνδεσις πάντως «γραφικῆς» ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τοπικισμοῦ δὲν εἶναι ἰδιαίτερον ἐλληνικὸ φαινόμενον (βλ. σχετικὰ F. Loyer, «Ornement et caractere», *Le siècle de l'eclectisme. Lille 1830-1930*, Παρίσι-Βρυξέλλες 1979, σ. 79-94).

2. Α. Ζάχος, «Ἰωάννινα», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, Ι' (1928), σ. 306.

3. Ἡ νέα αὕτη ἐνότητα θὰ κατακτηθεῖ ὄχι ὁμῶς μέσα ἀπὸ τὸ λαϊκότερο τοπικισμὸ ἀλλὰ μὲ τὴν υἱοθέτησιν τῆς μοντέρνας ἀρχιτεκτονικῆς συνδεμένης μὲ ἓνα νέο ὄραμα βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης καὶ ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Ἡ σχολικὴ ἀρχιτεκτονικὴ θὰ ἀποτελέσει προνομιακὸ χῶρον γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν αὐτῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

4. Βλ. Δ. Φιλιππίδης, *Νεοελληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, ὅ.π., σ. 105-115, 149-158.

5. Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, «Ὁ τελέσφορος συγκερασμός», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΕ', Ἀθήνα 1978, σ. 487. Ἐπίσης Α. Δημαρᾶς, «Εἰσαγωγή», στί: Ἀλφαβητάρι μὲ τὸν Ἥλιο, ὅ.π., σ. κα', λα', λγ'.

μέ τη φτηνότερη κατασκευή¹, την ανάδειξη τέλος τοῦ τόπου καί τῆς παράδοσης, μπορεῖ νά συνδεθεῖ ἄμεσα τόσο ἡ ἀπόρριψη τῶν διδασκηριακῶν τύπων τοῦ 1898, ὅσο καί ἡ κατάργηση τῆς ἰδίας τῆς πρακτικῆς τοῦ ἐνιαίου γιά ὅλη τή χώρα διδασκηριακοῦ τύπου. Εἶναι ἄλλωστε χαρακτηριστικό ὅτι τὸ Μάιο τοῦ 1912, ὁ Ε. Κριεζῆς, σέ ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα κείμενα ποὺ δημοσιεύονται γιὰ τὴ σημασία τῆς ἐλληνικῆς «δημῶδους» ἀρχιτεκτονικῆς, θὰ ἀναλάβει τὴν κριτικὴ τοῦ «προγράμματος Καλλία» ἀπὸ μιὰ σκοπιὰ λιγότερο τεχνικοοικονομικὴ καὶ περισσότερο αἰσθητικῆ/ιδεολογικῆ. Ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στὶς βελτιώσεις ποὺ παρατηροῦνται ἀπὸ διδασκτικὴ καὶ ὑγιεινὴ ἀποψη στὰ νέα σχολικὰ κτίρια θὰ προσθέσει «ἐν τούτοις ἡ ἀρμόζουσα μορφή ἀκόμη δὲν τοῖς ἀπεδόθη»². Καί θὰ συνεχίσει: «Ἄλλ' ὡς μεγαλύτερο δυστύχημα δέον νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸ ὅτι διὰ τοὺς διαφόρους τόπους ἔχουσι συνταχθῇ καὶ καθιερωθῇ ὠρισμένα σχέδια δημοτικῶν σχολείων ἅτινα ἐφαρμόζονται ἀδιακρίτως εἰς πᾶν μέρος τῆς Ἑλλάδος ὅπου παρίσταται ἀνάγκη. Δύναται βεβαίως διὰ τὰς διαφόρους κλάσεις τῶν σχολείων νὰ ὑπάρχωσι τὰ αὐτὰ οἰκοδομικὰ προγράμματα ὅχι ὅμως καὶ τὰ αὐτὰ σχεδιαγράμματα. Θεμελιῶδες ἀξίωμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι τὸ ὅτι πρῶτον πρέπει νὰ καθορίζεται ἡ θέσις τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ οἰκοδομήματος, οἷα σδήποτε σημασίας καὶ ἂν εἶναι τοῦτο, καὶ εἶτα ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς νὰ συντάσσωνται τὰ σχέδια [...]. Ὁ ἱκανὸς ἀρχιτέκτων δύναται νὰ τὰ φέροι εἰς ἀρμονίαν μὲ τὰ ἄλλα ὑπάρχοντα οἰκοδομήματα καὶ τὸ ἐν γένει περιβάλλον καὶ νὰ διατηρήσῃ συγχρόνως τὸν ἰδιαιτέρον εἰς ἕκαστον ἀτομικὸν χαρακτήρα»³.

Ἡ ὑπεροχὴ αὐτῇ τοῦ «τόπου» πάνω στὸν «τύπο» στὴν περίπτωσι τῆς σχολικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐνισχύεται ἀπὸ ἕναν ἀναπτυσσόμενο λειτουργισμὸ ποὺ τροφοδοτεῖται ἀπὸ τὶς ἐργασίες τοῦ νεοσύστατου Γραφείου Σχολικῆς Ὑγιεινῆς, εἰδικότερα στὰ θέματα τῆς χωροθέτησις τοῦ κτιρίου μέσα στὸ γῆπεδο ἔτσι ὥστε νὰ ἐξασφαλίζονται οἱ καλύτερες συνθήκες φωτισμοῦ καὶ ἡλιασμοῦ⁴. Μπορεῖ δὲ νὰ υἱοθετηθεῖ ὡς ἀρχὴ γιὰ τὸ σχεδιασμὸ τῶν σχολικῶν κτιρίων, ἀπὸ τῇ

1. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τμήματος τὸ διτάξιον διδασκῆριον Σπηλιᾶς Τριφυλίας σχεδιασμένο σύμφωνα μὲ τὰ νέα ἀπλούστερα ὑποδείγματα (εἰκ. 80), ποὺ ἡ κατασκευὴ του ὀλοκληρώθηκε τὸ 1915, κόστισε συνολικὰ 27964 δρχ. Τὴν ἰδια ἐποχὴ καὶ στὴν ἰδια περιοχὴ ἡ δαπάνη κατασκευῆς ἐνὸς διτάξιου σχολείου τύπου Καλλία ἀνέρχεται σὲ 20000 δρχ. (βλ. «Πίναξ τῶν κατασκευασθέντων διδασκηρίων δαπάναις τῶν ἐκπαιδευτικῶν τελῶν», *Δελτίον Ὑπουργείου Παιδείας*, 3/1919, σ. 13).

2. Οἱ παράγοντες ποὺ θὰ καθορίσουν τὴν «ἀρμόζουσα μορφή» θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν σύμφωνα μὲ τὸν Κριεζῆ «εἰς τὰς τοπικὰς καὶ κλιματικὰς συνθήκας, εἰς τὰ ἔθιμα καὶ τὰς συνηθείας τῶν πληθυσμῶν, ἐν τῇ μεταβολῇ τῆς ἀντιλήψεως τῶν ἀναγκῶν. Εἰς ταῦτα προστίθεται ἀκόμη ἡ θέσις ἐν ᾗ ἀνεγείρεται καὶ τὸ διαθέσιμον χρηματικὸν ποσὸν ὡς σοβαρῶς ἐπιρραζόντες παράγοντες».

3. Ε. Κριεζῆς, «Δημῶδης ἀρχιτεκτονικῆς», ὁ.π., σ. 7.

4. Βλ. Ε. Λαμπαδάριος (ἐκδ.), *Κώδιξ σχολικῆς ὑγιεινῆς*, Ἀθῆνα 1922, σ. 3-16.

στιγμή που ή συγκρότηση του εξειδικευμένου κεντρικού μηχανισμού του ύπουρ-γείου —ἀρχιτέκτονες καὶ γιατροὶ— ἐξασφαλίζει τόσο τὸν καθορισμὸ τοῦ γενι-κοῦ προγράμματος τῶν σχολικῶν κτιρίων στὴ βάση τῶν «ἐπιστημονικῶν» κα-νόνων τῆς ὑγιεινῆς καὶ τῆς παιδαγωγικῆς ὅσο καὶ τὴν ἐξειδίκευση αὐτοῦ τοῦ προγράμματος στὸ συγκεκριμένο κτίριο, ὥστε νὰ ἐξυπηρετοῦνται μὲ τὸν καλύ-τερο δυνατὸ τρόπο οἱ καθολικοὶ κανόνες στὴ συνάντησή τους μὲ τὸν τόπο.

Ἡ δραστηριότητα τοῦ νέου τμήματος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας θὰ ἀρχί-σει μὲ τὴν ἐπεξεργασία τὸ Νοέμβριο τοῦ 1911 δύο σειρῶν ὑποδείγματων διδα-κτηρίων (βλ. εἰκ. 72-79), ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πρώτη ἔκφραση τῶν νέων ἀρχῶν τῆς σχολικῆς ἀρχιτεκτονικῆς¹. Γιατὶ ἂν ἡ σχολικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποδεσμεύε-ται ἀπὸ τὸν «τύπου» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ αὐστηρὰ καὶ μηχανικὰ ἐπαναλαμβανό-μενου προτύπου, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδεσμευτεῖ ἀπὸ τὸ μοντέλλο/ὑπόδειγμα, ὡς πρότυπη σχεδιαστικὴ ἐκδοχὴ τῶν γενικῶν ὑγιεινῶν καὶ παιδαγωγικῶν κανό-νων, ἀπαραίτητη μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ γιὰ τὸν οἰκονομικὸ προγραμματισμὸ.

Ἡ λογικὴ συγκρότησης τῶν δύο σειρῶν εἶναι ὅμοια μὲ αὐτὴ τῶν τύπων τὸ 1898: κάθε σειρὰ περιλαμβάνει ἓνα μονοτάξιο, ἓνα διτάξιο, ἓνα τετρατάξιο καὶ ἓνα ἐξατάξιο διδακτήριο², ποὺ παρουσιάζουν κοινὲς ἀρχὲς ὀργάνωσης τῆς κάτοψης καὶ ὅμοια πλαστικὰ στοιχεῖα στὴ σύνθεση τῶν ὅψεων. Γιὰ τὴ διαρ-ρῦθμιση τῆς αἰθουσας διδασκαλίας ὁ Ν. Μπαλάνος καὶ ὁ Γ. Σούλης —στοὺς ὁποίους ὀφείλονται τὰ σχέδια³—, υἱοθετοῦν τὶς διατάξεις τοῦ διατάγματος

1. Τὰ σχέδια τῶν εἰκ. 72-77 ἐντοπίσαμε στὸ ἀρχεῖο τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας σὲ φάκελο ποὺ ἔφερε τὴν ἐνδειξὴ «Διδακτήρια 1911», ἐνῶ τὰ σχέ-δια τῶν εἰκ. 78-79 σὲ ἄλλο φάκελο χωρὶς ἰδιαιτέρη ἐνδειξή, ποὺ περιεῖχε μελέτες διαφό-ρων διδακτηρίων. Εἶναι ὅμως προφανὲς ὅτι ἀποτελοῦν σειρὰ μὲ τὰ ὑποδείγματα τῶν εἰκ. 76-77. Προτείνουμε τὴν ταύτιση τῶν δύο σειρῶν ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ μὲ τὰ «ανεώτερα ὑποδείγματα ἀπλουστεροῦ τύπου» τὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ τὸν Ε. Λαμπαδάριο «ἐξεδόθη-σαν (Δεκέμβριος 1911) ὑπὸ τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας» (Ε. Λα-μπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ*, 1928, σ. 23, σημ. 3). Μὲ βάση τὰ ὑποδείγματα αὐτὰ τὸ ἀρχι-τεκτονικὸ τμήμα προχώρησε σὲ μία πρώτη ἐκτίμηση τῶν δαπανῶν ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ κά-λυψη τῶν διδακτηριακῶν ἀναγκῶν τῆς χώρας, τὴν ὁποία ἔφερε ὁ Ἀλεξάνδρης στὴ Βουλὴ ὡς ἐνίσχυση τῶν οἰκονομικῶν ἐπιχειρημάτων τῆς μεταρρύθμισης τῆς διδακτηριακῆς πολι-τικῆς [βλ. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Β' Διπλὴ Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ (1911), σ. 1052]. Τὸν χαρακτηρισμὸ σειρὰ Α' καὶ σειρὰ Β' τὸν δίνουμε ἐμεῖς γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ὁ σχολιασμὸς.

2. Εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ σχετικότητα τῆς οἰκονομικῆς θεώρησης στὴ μεταρρύθ-μιση τοῦ 1911, τὸ γεγονός ὅτι ἐπαναλαμβάνονται αὐτοὶ ἀκριβῶς οἱ τέσσερις τύποι διδα-κτηρίων παρόλο ποὺ δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ καλύψουν τὶς διαφοροποιήσεις τῶν σχολείων σὲ σχέση μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν (βλ. τὴ σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία τῶν νομοσχε-δίων τοῦ 1899, ἐδῶ πλὺ πάνω).

3. Ε. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ*, ὁ.π., σ. 23. Ὁ Ν. Μπαλάνος εἶναι πολι-τικὸς μηχανικός, διπλωματοῦχος τῆς Ecole Nationale des Ponts et Chaussées. Μεταξὺ 1889 καὶ 1892 διευθύνει τὶς ἐργασίες ἐπέκτασης τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Σ.Α.Π.

τοῦ 1894 (βλ. εἰκ. 70). Τὰ θρανία ποὺ χρησιμοποιοῦνται εἶναι τοῦ νέου διθέσιου τύπου ποὺ σχεδίασε τὸν ἴδιο χρόνο ἡ τεχνικὴ ὑπηρεσία σὲ συνεργασία μὲ τὸ γραφεῖο σχολικῆς ὑγιεινῆς (βλ. εἰκ. 71). Ὁ φωτισμὸς εἶναι πάντα μονοπλάγιος ἐνῶ ἡ συνολικὴ ἐπιφάνεια τῶν παραθύρων ὑπολογίζεται, ὅπως καὶ στὸ Μωραΐτη στὸ 1/6 ἢ στὸ 1/7 τῆς συνολικῆς ἐπιφάνειας τῆς αἵθουσας¹. Στὸ ἐπίπεδο λοιπὸν τῆς βασικῆς ἐπαναλαμβανόμενης μονάδας ποὺ εἶναι ἡ αἷθουσα δὲν παρουσιάζονται σημαντικὲς διαφοροποιήσεις σὲ σχέση μὲ τὴν προηγούμενη περίοδο².

Οἱ αἷθουσες —ἐνὸς μόνο τύπου, διαστάσεων 6×9 γιὰ 60 μαθητές, γιὰ τὰ

μέχρι τὴν πλατεία Ὀμονοίας. Ἀπὸ τὰ 1911 ὡς τὰ 1930 εἶναι διευθυντὴς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τμήματος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἐνῶ ἀπὸ τὰ 1894 διευθύνει τίς ἐργασίες συντηρήσεως καὶ ἀναστηλώσεως τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως. Ὁ Γ. Σούλης εἶναι πολιτικὸς μηχανικὸς διπλ. Ε.Μ.Π. Σὰν νομομηχανικὸς τῆς ὑπηρεσίας δημοσίων ἔργων συμμετέχει στὴ μελέτῃ τῶν ὑδραυλικῶν ἔργων Θεσσαλίας καὶ στὴν κατασκευὴ τῶν μονίμων δεξαμενῶν Πειραιῶς (βλ. σχετικὰ: *Τεχνικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος*, τ. Β', ἐκδ. ΤΕΕ, Ἀθήνα 1934, τὰ ἀντίστοιχα λήμματα).

1. Ε. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ*, ὁ.π., σ. 72.

2. Μιὰ τελειῶς διαφορετικὴ ὁργάνωση τῆς αἷθουσας ἀπαιτεῖ τὸ Σχολεῖο Ἑργασίας ποὺ προσπάθησαν νὰ προωθήσουν τὴν περίοδο 1923-1926 οἱ «δημοτικιστὲς» χωρὶς ὅμως ἐπιτυχία (βλ. σχετικὰ Α. Δημαράς, «Εἰσαγωγή», στὸ Μ. Κουντουράς, *Κλείστε τὰ σχολειά...*, ὁ.π., σ. π.-πζ'). Ἀκόμη καὶ στὴν πιὸ στοιχειώδη ἐφαρμογὴ τοῦ ἀποκλίνεται τὰ θρανία καὶ ἀντικαθίστανται μὲ τραπέζια καὶ καθίσματα ποὺ τοποθετοῦνται κυκλικὰ ἢ καὶ ἀσύμμετρα γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς αἷθουσας ὅπου βρίσκειται τὸ γραφεῖο τοῦ δασκάλου τὸ ὁποῖο δὲν διαφοροποιεῖται ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν παιδιῶν (εἰκ. 102). Καταργεῖται λοιπὸν τὸ βᾶθρο μὲ τὴν ἔδρα στὴν ἄκρῃ τῆς τάξης καὶ ἡ τοποθέτηση τῶν θρανίων σὲ στοίχους. Ἀναγκαῖα συνέπεια αὐτῆς τῆς διαρρύθμισης εἶναι ἡ αὐξηση τοῦ πλάτους τῆς αἷθουσας καὶ τουλάχιστον ἀμφιπλάγιος φωτισμὸς [βλ. Μ. Κουντουράς, «Σχολικὸ κτίριο», *Διδακταλὸ Βῆμα*, τ. Ζ', τχ. 302 (23 Νοεμβρίου 1930), σ. 2. Ἀναδημοσιεύεται στὸ Μ. Κουντουράς, *Κλείστε τὰ σχολειά...*, ὁ.π., σ. 61-68]. Μέχρι τὸ 1928 δὲν συναντήσαμε οὔτε σὲ ἐπίπεδο προδιαγραφῶν οὔτε σὲ συγκεκριμένη μελέτῃ ἀντίστοιχες διατάξεις. Μετὰ τὸ 1930 οἱ νεότερες ἐκδόσεις (3ῃ καὶ 4ῃ) τῆς *Σχολικῆς Ὑγιεινῆς* τοῦ Ε. Λαμπαδαρίου περιέχουν εἰδικὴ ἀναφορά στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ Σχολείου Ἑργασίας (εἰκ. 103), ἐνῶ μ' αὐτὴν τὴ λογικὴ ἔχουν μελετηθεῖ αἷθουσες ἀρκετῶν ἀπὸ τὰ σχολεῖα τοῦ προγράμματος Παπανδρέου ὅπως: διτάξιο δημοτικὸ σχολεῖο στὸ Καλαμάκι (ἀρχ. Π. Καραντινός), Δημοτικὸ σχολεῖο Κολωνοῦ (ἀρχ. Ν. Μητσάκης), Δημοτικὸ σχολεῖο ὁδοῦ Κωλέττη (ἀρχ. Ν. Μητσάκης), Δημοτικὸ σχολεῖο Πευκακίων (ἀρχ. Δ. Πικιώνης) (εἰκ. 106), Δημοτικὸ σχολεῖο Καλλιπόλεως Πειραιῶς (ἀρχ. Ν. Μητσάκης) (εἰκ. 107) κλπ. Εἶναι ὅμως ἀμφισβητήσιμο ἂν οἱ αἷθουσες ἐξοπλίστηκαν καὶ ἐκτελέγησαν τελικὰ σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Σχολείου Ἑργασίας. Ἀλλωστε στὸν Γενικὸ Κανονισμὸ Ἀνεγέρσεως Διδακτηρίων, ποὺ ἐκπονήθηκε τὸ 1930 μὲ συνεργασία τοῦ Γνωμοδοτικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου, τοῦ τμήματος Σχολικῆς Ὑγιεινῆς καὶ τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, οἱ προδιαγραφὲς τῶν αἷθουσῶν διδασκαλίας ἐπαναλαμβάνουν ἐκεῖνες τοῦ 1911. Βλ. σχετικὰ Ε. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ μετὰ στοιχείων Παιδολογίας*, Ἀθήνα 1940 (4ῃ ἐκδ.), σ. 99-113· Μ. Mantoudis, «Les Bâtiments scolaires...», ὁ.π., σ. 633.

διδασκτῆρια τῆς σειρᾶς Α, τριῶν διαφορετικῶν ἐκδοχῶν (5×8, 6×8 καὶ 6×9) γιὰ τὰ διδασκτῆρια τῆς σειρᾶς Β—, οἱ διάδρομοι/ἱματιοθήκες καὶ τὸ γραφεῖο ἀποτελοῦν τὰ στοιχεῖα τῆς σύνθεσης, ἐνῶ ἡ ἄρθρωσή τους—θὰ λέγαμε ἢ παράθεσή τους— ὑπακούει καθαρὰ καὶ ἀποκλειστικὰ σὲ λειτουργικὲς καὶ ὑγιεινιστικὲς ἐπιταγές. Ἡ γενικὴ σύνθεση τῆς κάτοψης τοῦ κτιρίου γιὰ τὰ μονοτάξια καὶ διτάξια σχολεῖα καθὼς καὶ τὸ τετρατάξιο καὶ ἐξατάξιο τῆς σειρᾶς Β δὲν παρουσιάζει οὐσιαστικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες λύσεις τοῦ Μωραΐτη ἢ τοῦ Καλλιᾶ. Εἶναι κυρίως στὰ σχολεῖα μὲ τέσσερις καὶ ἑξὶ αἵθουσες τῆς σειρᾶς Α (βλ. εἰκ. 74-75) ποὺ θὰ ἐκφραστοῦν μὲ μεγαλύτερη καθαρότητα οἱ ἐπεξεργασίες τοῦ Γραφείου Σχολικῆς Ὑγιεινῆς στὰ θέματα φωτισμοῦ καὶ ἡλιασμοῦ. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τόσο ἡ διάταξη σὲ πτέρυγες τῶν σχολείων Καλλιᾶ ὅσο καὶ τὸ κλειστὸ σχῆμα ποὺ πλησιάζει τὸ τετράγωνο μὲ τὸ διάδρομο στὸν ἄξονα συμμετρίας, τὸ ὁποῖο συναντᾶται στὶς συνθέσεις τῆς περιόδου 1870-1890, ἐγκαταλείπονται. Οἱ αἵθουσες παρατίθενται κατὰ μῆκος ἔτσι ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἔχουν τὸν ἴδιο εὐνοϊκὸ προσανατολισμό. Αὐτὸς ὁ σωστὸς προσανατολισμὸς ὀρίζεται ἀπὸ τὸ γραφεῖο σχολικῆς ὑγιεινῆς ὡς ἑξῆς: «Ἡ κυριώτερα πρόσοψις τοῦ διδασκτηρίου πρέπει νὰ τοποθετῆται πάντοτε πρὸς Α ἢ ΝΑ, καὶ εἰς μὲν τὰ βορειότερα μέρη τῆς Ἑλλάδος ν' ἀποκλίνη ὁ τοιοῦτος προσανατολισμὸς ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατόν μᾶλλον πρὸς Ν, εἰς δὲ τὰ μεσημβρινώτερα μᾶλλον πρὸς Β»¹. Ἡ ἀπόκλιση αὐτὴ πρέπει νὰ ὑπολογίζεται σὲ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση σὲ σχέση μὲ τὴν κατεύθυνση τῶν ἀνέμων. Οἱ αἵθουσες ἐξυπηρετοῦνται ἀπὸ ἓνα διάδρομο στὴν ἄκρη τοῦ ὁποίου βρίσκεται τὸ γραφεῖο τοῦ διευθυντῆ. Ἡ διάταξη αὐτὴ ὁδηγεῖ αὐτόματα στὴν ἐπέκταση σὲ ὄροφο τῶν σχολείων μὲ τέσσερις ἢ ἑξὶ αἵθουσες. Σὲ ὅλες πάντως τὶς περιπτώσεις ἡ ὀργάνωση τῆς κάτοψης παρουσιάζει τὸ πλεονέκτημα τῆς δυνατότητας ἐπέκτασης ὅταν ἡ αὐξηση τοῦ μαθητικοῦ δυναμικοῦ καὶ ἡ μετάταξη τοῦ σχολείου τὸ ἀπαιτεῖ χωρὶς νὰ διασαλευτεῖ ἡ λειτουργικὴ καθαρότητα.

Ἡ σημασία τῆς κάτοψης στὴ σύνθεση τοῦ κτιρίου εἶναι προφανής. Ἡ ὄψη δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἀπλὴ προβολὴ/συνέπεια τῶν ἀποφάσεων ποὺ λαμβάνονται κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τῆς κάτοψης καὶ ὑπακούουν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὶς ἐπιταγές τοῦ γενικοῦ προγράμματος τῶν διδασκτηρίων². Ἡ ἐντύπωση αὐτῆς τῆς μινιμαλιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς διασκεδάζεται μὲ τὴ χρησιμοποίηση ἀπλῶν διακοσμητικῶν στοιχείων ὅπως ἡ ὀριζόντια ταινία ποὺ ὀργανώνει τὴν

1. Ε. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ*, ὁ.π., σ. 38.

2. Θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὴν πρακτικὴ αὐτὴ ὡς μιὰ ολοκληρωμένη ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἔτσι ὅπως τὴ δίδαξε ὁ Durand καὶ τὴν ξαναβρίσκουμε ἀργότερα στὸν Guadet καὶ στὸν Choisy, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὶς βασικὲς θεωρητικὲς ἀναφορὲς τῶν μηχανικῶν ποὺ δουλεύουν στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐπανδρώνουν τὸν κρατικὸ μηχανισμό τὴν ἐποχὴ αὐτή.

ὄψη σὲ βάση, κορμὸ καὶ στέψη, τὰ τοξωτὰ ὑπέρθυρα τῶν παραθύρων στῇ σειρᾷ Α, ὅπου ἡ πλινθοδομὴ συνδυάζεται μὲ τὸ μεγάλο σφηνοειδὲς πέτρινο κλειδί, καθὼς καὶ τὸ στέγαστρο τῆς εἰσόδου, ἡ διαμόρφωσις τῆς προεξοχῆς τῆς στέγης μὲ ξύλινες ἀντηρίδες στῇ σειρᾷ Β, προεξοχή πού ἐπιβάλλεται γιὰ λόγους ἡλιοπροστασίας σύμφωνα μὲ τὶς ὑποδείξεις τοῦ γραφείου σχολικῆς ὑγιεινῆς¹, ἡ ἀκόμη ἡ ἐλάχιστη ὑποχώρησις τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ ἑξατάξιου καὶ τετρατάξιου διδαστηρίου τῆς ἰδίας σειρᾶς πού δημιουργεῖται μὲ τὴν αὐξησιν τοῦ πάχους τῶν τοίχων τῶν δύο ἀκραίων αἰθουσῶν.

Ξεκινώντας ἀπ' αὐτὲς τὶς βασικινὲς διατάξεις καὶ ἀκολουθώντας τὸν ἴδιον «μηχανισμόν» καὶ τὶς ἰδίας ἱεραρχήσεις στῇ σύνθεσις, τὸ ἀρχιτεκτονικὸν τμήμα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας θὰ προχωρήσῃ, κυρίως μετὰ τὸ 1921, σὲ μιὰ ἐντυπωσιακὴ τουλάχιστον ἀπὸ ποσοτικὴ ᾄποψη, παραγωγὴ σχεδίων, ἀνταποκρινόμενον εἴτε σὲ παραγγελίας γιὰ συγκεκριμένα σχολεῖα, εἴτε ἐπεξεργαζόμενον διάφορα ἀφηρημένα ὑποδείγματα. Θὰ συγκροτηθεῖ, ἔτσι, σύντομα ἓνα σῶμα παραδειγμάτων τὸ ὁποῖον οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας θὰ χρησιμοποιοῦσιν μὲ διπλὸ τρόπο: ἀφ' ἑνὸς σὰν ἀναφορὰ καὶ ὑπόδειγμα γιὰ τὸ σχεδιασμὸν ἑνὸς νέου κτιρίου —πρακτικὴ ἐνσωματωμένη στὴν ἴδια τὴν παιδείαν τοῦ ἀρχιτέκτονα— καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς «τύπους» μὲ τὴν ἔννοια τοῦ προτύπου πού προορίζεται γιὰ πιστὴ, μηχανικὴ ἀναπαραγωγή. Γιατί, παρὰ τὶς διατάξεις τοῦ νόμου ΓΩΚΖ', πάντα σὲ ἰσχὺ, ἡ πρακτικὴ τοῦ «τύπου» ἐπανέρχεται στὴν παραγωγὴ τῶν σχολικῶν κτιρίων μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς νέας οἰκονομίας τοῦ σχεδιασμοῦ.

Κυρίως μετὰ τὸ 1920, τόσο οἱ κατασκευεὺς ὅσο καὶ οἱ μεταρρυθμίσεις καὶ ἐπισκευὲς τῶν σχολικῶν κτιρίων πολλαπλασιάζονται. Τὸ ἀρχιτεκτονικὸν τμήμα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας πρέπει νὰ ἐπεξεργαστεῖ ἢ νὰ ἐλέγξῃ τὰ σχετικὰ διαγράμματα καὶ προϋπολογισμοὺς καὶ νὰ παρακολουθῇ ὅλες τὶς φάσεις τῆς κατασκευῆς. Ἐπιπλέον, στίς ἀρμοδιότητες τοῦ ἴδιου τμήματος ὑπάγεται ἀπὸ τὸ 1916 καὶ ἡ κεντρικὴ ὑπηρεσία μισθώσεως διδαστηρίων καθὼς καὶ ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν διδαστηρίων σὲ ἐπιπλα καὶ ἐποπτικὸ ὕλικόν². Σὰν συνέπεια τοῦ φόρτου ἐργασίας καὶ τῆς ἀριθμητικῆς ἀνεπάρκειας τοῦ προσωπικοῦ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τμήματος, συγκεκριμέναι μελέται συντάσσονται μετὰ ἀπὸ ἐπιτόπια ἐπίσκεψιν τῶν ἀρχιτεκτόνων μόνον στίς περιπτώσεις τῶν πολυτάξιων διδαστηρίων —μεγαλύτερων ἀπὸ τετρατάξια— μὲ σύνθετον κτιριολογικὸ πρόγραμμα ἢ ὅταν τὸ γῆπεδον παρουσιάζει σημαντικὰς ἰδιομορφίας. Σ' ὅλες τὶς ἄλλες περιπτώσεις τὸ

1. Ε. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ*, ὅ.π., σ. 39.

2. Βλ. Β.Δ. τῆς 29 Δεκεμβρίου 1916, *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 236, 30 Δεκ. 1916. Ἐπίσης ἐγκύκλιος ὑπ' ἀρ. 9248/29 Μαρτίου 1917 «Περὶ τοῦ τρόπου ἐνεργείας τῆς μισθώσεως τῶν διδαστηρίων», στὸ Ε. Λαμπαδάριος, *Κώδιξ σχολικῆς Ὑγιεινῆς*, ὅ.π., σ. 169-170.

ἀρχιτεκτονικὸ τμήμα ἐπιλέγει ἀπὸ τὸ ὑφιστάμενο σῶμα τῶν διδακτηριακῶν τύπων, στὴ βάση τῶν συγκεκριμένων κάθε φορὰ ἀπαιτήσεων τοῦ γηπέδου καὶ τοῦ προγράμματος, ἔτσι ὅπως διατυπώνονται στὰ διαγράμματα καὶ τίς ἐκθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν¹.

Μιλῆσαμε γιὰ ἐπαναφορὰ τοῦ «τύπου» στὴ σχολικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Ὡστόσο θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε τὴν οὐσιαστικὴ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἐκδοχὴ τοῦ ἐνιαίου τύπου τῆς περιόδου 1895-1911 καὶ στὴ χρησιμοποίησιν τοῦ τύπου ἀπὸ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ τμήμα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἀπὸ τὸ 1920 καὶ μετὰ. Στὴν πρώτη περίπτωση ἕνας πολὺ περιορισμένος ἀριθμὸς ἀρχιτεκτονικῶν λύσεων, ποὺ διαφοροποιοῦνται μόνο ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν, δηλαδὴ τὸν τύπο τοῦ σχολείου ποὺ θὰ στεγάσουν, διατίθεται σὰν ἀπάντησιν σὲ ὅλες τίς δυνατὲς κτιριολογικὲς ἀνάγκες. Ἀντίθετα τὴν περίοδο τοῦ 1920, ὁ ἐντυπωσιακὸς πολλαπλασιασμὸς τῶν «τύπων»² στοχεύει νὰ καλύψει ὅλες τίς εἰδικὲς ἀπαιτήσεις ποὺ μπορεῖ νὰ παρουσιάσει τόσο τὸ πρόγραμμα ὅσο καὶ ὁ «τόπος». Ἐνα μικρὸ δεῖγμα αὐτῆς τῆς δραστηριότητος παρουσιάζουμε στὶς εἰκόνες 83-98. Πρόκειται, ὡστόσο, πάντα γιὰ παραλλαγὰς ποὺ ἐγγράφονται μέσα στὰ αὐστηρὰ ὅρια ποὺ καθορίζουν οἱ παιδαγωγικὲς καὶ ὑγιεινολογικὲς προδιαγραφές καὶ ἀπαντοῦν στὴν ἀνάγκη τῆς μεγαλύτερης ἀποδοτικότητος τοῦ κτιρίου ἀπὸ ἀποψὴ οἰκονομίας καὶ χρήσης. Μὲ σταθερὴ τὴν ὀργάνωσιν τῆς μονάδας/αἵθουσας, μὲ μικρὲς διαφοροποιήσεις στὶς διαστάσεις της ὥστε νὰ προσαρμόζεται στὶς εἰδικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ μαθητικοῦ δυναμικοῦ, καὶ ἀκολουθώντας στὴ μεγάλη πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων τὴ διάταξιν τῶν αἰθουσῶν ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὴ μεγαλύτερη διάστασή τους³, παράγονται πολλὰ παραλλαγὰς ὡς πρὸς τὴ σχετικὴ θέσιν τῆς εἰσόδου καὶ τοῦ διαδρόμου ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν κατάλληλὴν κάθε φορὰ τοποθέτησιν τοῦ κτιρίου στὸ γήπεδο ἔτσι ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ὁ νότιος προσανατολισμὸς τῶν αἰθουσῶν καὶ τοῦ προαυlioῦ⁴ (εἰκ. 83, 84). Παράλληλα διάφορες προτάσεις ὤψεων γιὰ τὴν ἴδια κάτοψιν

1. Τὴν πρακτικὴ αὕτῃ κωδικοποιεῖ ἡ ἐγκύκλιος ὑπ' ἀρ. 16742/6 Ἀπριλίου 1927, «Περὶ ἀποστολῆς ὁδηγιῶν ἀφορῶσιν τὴν ἀνέγερσιν κ.λ.π. τῶν διδακτηρίων τοῦ Κράτους», στὸ Μ. Μαντούδης (ἐπ.), *Διδακτηριακὴ νομοθεσία*, 8.π., σ. 263-273.

2. Σημειώνουμε χαρακτηριστικὰ ὅτι στὸ Ἀρχεῖο τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἐντοπίσαμε 31 τύπους καὶ ὑποδείγματα διτάξιων διδακτηρίων, 23 τριτάξιων, 20 τετρατάξιων, 6 πεντατάξιων καὶ 28 ἐξατάξιων διδακτηρίων, ὅλα τῆς περιόδου 1920-1928.

3. Μιὰ διαφορετικὴ ἐκδοχὴ συναντᾶμε σὲ περιπτώσεις συνθέτων διδακτηρίων ὅπου τὸ διδακτήριον συγκροτεῖται ἀπὸ δύο ὁμοία σώματα ποὺ συναντῶνται ὑπὸ γωνία καὶ ἀρθρώνονται μεταξὺ τους μὲ τὴν παρεμβολὴ πολυγωνικοῦ στοιχείου ποὺ φιλοξενεῖ τὴν κύρια εἴσοδον καὶ τίς κοινόχρηστες λειτουργίες.

4. Τὸν στόχον αὐτὸν ἐξυπηρετεῖ καὶ ἡ κατὰ κανόνα τοποθέτησιν τοῦ σχολικοῦ κτιρίου ἐλεύθερα μέσα στὸ γήπεδο, σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὴν πρακτικὴ τῆς προηγούμενης περιόδου ποὺ

(εἰκ. 86-87, 93-94) θέλουν νὰ ἀπαντήσουν στὸ αἴτημα τῆς αἰσθητικῆς προσαρμογῆς καὶ διαφοροποίησης τοῦ σχολικοῦ κτιρίου¹.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο αὐτὸ τὸ παιχνίδι προτυποποίησης καὶ ἐξατομίκευσης, παιχνίδι ποὺ φτάνει στὸν παροξισμό του αὐτὴν τὴν περίοδο, ὅπου ὁ διάλογος ἀνάμεσα στὴ διοίκηση, τοὺς ἀρχιτέκτονες καὶ τοὺς ὑγειονολόγους ἐπιτρέπει στὸν καθένα ἀπὸ αὐτοὺς νὰ τολμήσει χωρὶς κίνδυνο στὸ βαθμὸ ποὺ αἰσθάνεται καλυμμένος ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους. Πρακτικὴ ἄλλωστε ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια δὲν περιορίζεται μόνο στὸν τομέα τοῦ σχεδιασμοῦ ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καὶ στὴν ἐξασφάλιση πόρων γιὰ τὴ βελτίωση τῆς διδακτηρικῆς κατάστασης.

3. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗΣ

Στὸ ἐπίπεδο τῆς κατασκευῆς νέων κτιρίων οἱ πραγματοποιήσεις εἶναι αὐτὴν τὴν περίοδο λιγότερο ἐντυπωσιακὲς ἀπὸ ἄποψη ἀριθμητικῆ. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἱδρυσή του τὸ ἀρχιτεκτονικὸ τμήμα ἀσχολεῖται κατὰ κύριο λόγο μὲ τὶς ἐπείγουσες ἐπισκευὲς τῶν σχολείων τοῦ προγράμματος τοῦ 1895, καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς κατασκευῆς ὅσων διδακτηρίων ἡ ἀνέγερση εἶχε ἐγκριθεῖ καὶ ἀρχίσει πρὶν ἀπὸ τὸ 1911. Ἔτσι ἀπὸ τὸ 1911 ὡς τὸ 1914 μὲ δαπάνες τῶν ἐκπαιδευτικῶν τελῶν ἐπισκευάζονται 174 σχολεῖα², ἐνῶ ἀποπερατώνονται 54 νέα διδακτήρια τύπου «Καλλιὰ» συνολικῆς δαπάνης 1543053 δρχ.³. Μόνο τὸ 1914 θὰ ἀρχίσει ἡ κατασκευὴ σχολικῶν κτιρίων σχεδιασμένων

ἤθελε τὴν τοποθέτηση τοῦ κτιρίου στὰ ὅρια τοῦ γηπέδου καὶ τὴν εἴσοδο κατευθεῖαν ἀπὸ τὸ δρόμο τονίζοντας ἔτσι τὸν ἀστικὸ καὶ ἐπίσημο χαρακτήρα του.

1. Τὸ πρόβλημα τῆς κατάλληλης ἀρχιτεκτονικῆς λύσης καὶ κυρίως τῆς μορφολόγησης ἀπασχολεῖ ὁλοένα καὶ περισσότερο τὸ Ὑπουργεῖο. Χαρακτηριστικὰ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1928, ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας Μ. Νικολοῦδης συνέστησε ἐπιτροπὴ ἀκριβῶς μὲ στόχο νὰ ἐξετάσει ποῖο εἶναι τὸ καταλληλότερο στυλ γιὰ τὰ σχολικὰ κτίρια. Τὴν ἐπιτροπὴ ἀποτελοῦσαν ὁ Μ. Λούβαρης, τότε γενικὸς διευθυντὴς τοῦ Ὑπουργείου, ὁ Ν. Μπαλάνος ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τμήματος, ὁ Α. Ὁρλάνδος διευθυντὴς τῶν ἀναστηλώσεων τῶν ἀρχαίων μνημείων, ὁ Μιχαλόπουλος διευθυντὴς Δημοσίων ἔργων καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας Α. Ζάχος. Σύμφωνα μὲ τὸν Μ. Μαντουδῆ, ἡ ἔκθεση ποὺ ὑπέβαλε ἡ ἐπιτροπὴ διαπιστώνει, ἀφοῦ ἐξέτασε τὰ διάφορα σχέδια σχολικῶν κτιρίων στὴν Ἑλλάδα, τὴν αἰσθητὴ βελτίωση τῆς μορφολόγησης καὶ τὴ μεγάλη ποικιλία καὶ διαφοροποίηση. Διατυπώνει δὲ τὴν εὐχὴ νὰ συνταχθεῖ ἓνα ἔγχειρίδιο σχολικῆς ἀρχιτεκτονικῆς πρὸς χρῆση τῶν ἐλλήνων ἀρχιτεκτόνων, νὰ ἐνημερωθεῖ ὁ πληθυσμὸς ἀπὸ τοὺς δασκάλους γιὰ τὴ σημασία τοῦ στυλ τοῦ σχολείου καὶ νὰ υιοθετηθοῦν συγκεκριμένοι κτιριακοὶ τύποι ποὺ νὰ χρησιμεύουν σὰν ὑπόδειγμα καὶ ὁδηγὸς (Βλ. Μ. Mantoudis, «Les Bâtiments scolaires en Grèce», ὁ.π., σ. 631-632).

2. Μ. Mantoudis, «Les Bâtiments scolaires en Grèce», ὁ.π., σ. 629.

3. «Πίναξ τῶν κατασκευασθέντων διδακτηρίων δαπάναις τῶν ἐκπαιδευτικῶν τελῶν», Δελτίον τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσης, 3/1919, σ. 13.

στή βάση τῶν νέων προδιαγραφῶν καὶ μέχρι τὸ 1919 θὰ ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ 52 ἀπὸ αὐτὰ συνολικῆς δαπάνης 2088591 δρχ.¹

Τὰ χαμηλὰ αὐτὰ μεγέθη μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν ἐν μέρει στοὺς πολέμους τοῦ 1912 καὶ τοῦ 1914 καὶ τῇ στρατεύσει τοῦ προσωπικοῦ τῆς ὑπηρεσίας². Κυρίως ὅμως ὀφείλονται στὸ καθεστῶς χρηματοδότησης τῶν σχολικῶν κατασκευῶν. Τὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη, μόνη πηγὴ προσόδων ποὺ προβλέπει ὁ νόμος, δὲν ἐπαρκοῦν. Γιὰ νὰ ἐξοφληθοῦν τὰ διδασκῆρια ποὺ ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ τὸ 1898 καὶ νὰ καλυφθοῦν καὶ οἱ ἀναγκαῖες ἐπισκευές, τὸ ἀρχιτεκτονικὸ τμήμα δὲν θὰ συμπεριλάβει στὸν προϋπολογισμό του καμμία νέα κατασκευὴ γιὰ τὸ διάστημα 1911-1914³. Μετὰ τὸ 1912, οἱ ἀνάγκες διπλασιάζονται ἐνῶ ὁ κρατικὸς προϋπολογισμός, δὲν μπορεῖ, καὶ λόγω τῆς ἐμπόλεμης κατάστασης, νὰ συμπεριλάβει κάποια εἰδικὴ ἐπιχορήγηση. Ἡ ἰδέα τῆς σύναψης εἰδικοῦ δανείου γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ διδασκηριακοῦ ζητήματος παρόλο ποὺ διατυπώνεται ξανὰ τὸ 1914⁴ δὲν προωθεῖται.

Ἡ πολιτικὴ ποὺ ἐγκαινιάζεται τὸ 1911 καὶ θὰ ἀκολουθηθεῖ μὲ συνέπεια μέχρι τὸ 1929 στὸν τομέα τῆς χρηματοδότησης τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων, ἔχει σὰν στόχο τὴν ὅσο τὸ δυνατόν μικρότερη ἐπιβάρυνση τοῦ κρατικοῦ προϋπολογισμοῦ καὶ τὴ βελτίωση τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν τῶν σχολικῶν κτιρίων μέσα ἀπὸ τὴν «ὀρθολογιστικὴ διαχείριση τοῦ ἤδη ὑπάρχοντος», τὴ θεσμικὴ δηλαδὴ κωδικοποίηση, τὴν ὀρθολογιστικότερη ὀργάνωση καὶ τὴν ὑπαγωγή σὲ κρατικὸ ἔλεγχο τῶν πρακτικῶν, μέσα ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀπαντᾶται στὴν πλειοψηφία του τὸ ζήτημα τῆς στέγασης τῶν σχολείων καὶ οἱ ὁποῖες συχνὰ ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ ἐπίσημα σχήματα.

Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς λογικῆς ἐντάσσεται τὸ ἄρθρο 6 τοῦ νόμου ΓΩΚΖ' /1911, ποὺ καθορίζει τοὺς ὅρους τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ τὸ δημόσιο ἰδιωτικῶν κτισμάτων γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς διδασκῆρια. Σύμφωνα μὲ τὸν εἰσηγητὴ τοῦ νομοσχεδίου τὸ ὑφιστάμενο θεσμικὸ πλαίσιο ἐπιτρέπει τέτοιες ἀγορές, καὶ ἤδη ἔχουν πραγματοποιηθεῖ ἀρκετές, χωρὶς ὅμως νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ καταλληλότης τῶν οἰκημάτων αὐτῶν⁵. Ὅρίζοντας τὴ συγκρότηση εἰδικῆς γνωμοδοτικῆς ἐπιτροπῆς μὲ συμμετοχὴ τεχνικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν ὑπαλλήλων τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ὁ νόμος θέλει νὰ ἀπαντήσῃ σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Στὴ γνωμοδότησή της ἡ ἐπιτροπὴ θὰ πρέπει νὰ συμπεριλάβει σχέδια καὶ προϋπολογισμό τῶν ἀπαιτούμενων μεταρρυθμίσεων ὥστε νὰ προσαρμοστεῖ τὸ ὑφιστάμενο οἶ-

1. στὸ ἴδιο· M. Mantoudis, «Les Bâtiments scolaires en Grèce», ὁ.π., σ. 629.

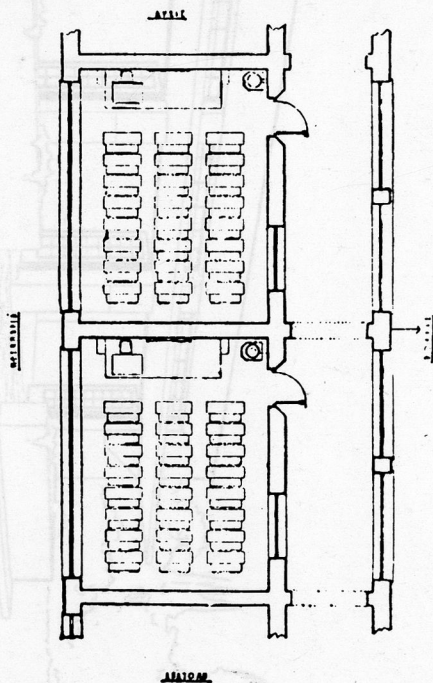
2. στὸ ἴδιο, σ. 455.

3. στὸ ἴδιο, σ. 629.

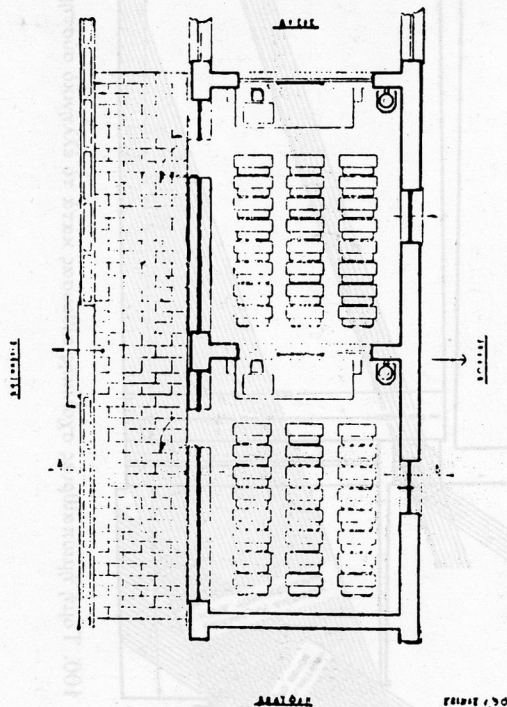
4. Βλ. Ὑφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, Περ. ΙΘ', Συν. Γ', τ. Α', σ. 55.

5. Ὑφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, Β' Διπλὴ Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ (1911), σ. 3354.

Α) ΣΧΟΛΙΚΑΙ ΑΙΘΟΥΣΑΙ ΜΕΤΑ ΒΟΡΕΙΟΝ ΔΙΑΔΡΟΜΟΝ
ΚΑΙ ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΟΝ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΝ

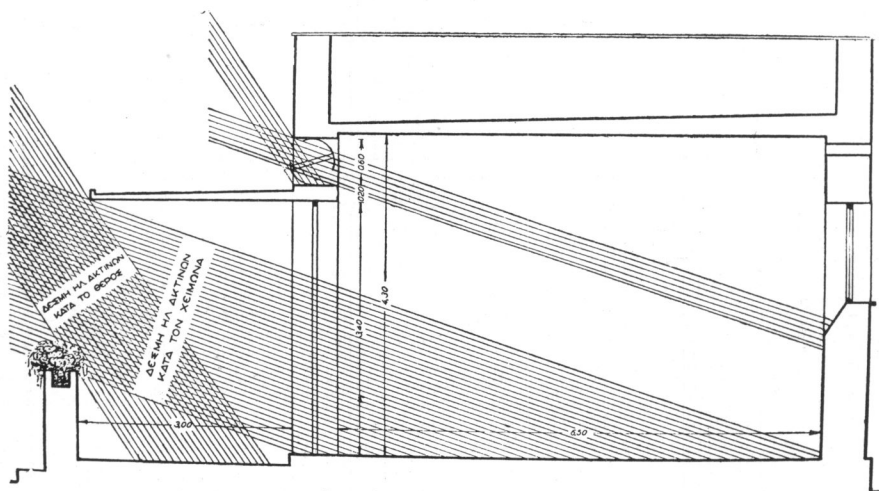


Β) ΣΧΟΛΙΚΑΙ ΑΙΘΟΥΣΑΙ ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΟΝ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΝ
ΚΑΙ ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΟΝ ΔΙΑΔΡΟΜΟΝ ΕΛΑΦΑΡΟΝ ΔΙΑ ΥΛΑΙΘΕΡΙΑΝ
ΔΙΑΔΡΟΜΑΙΟΝ (δωρίον-αίμα)

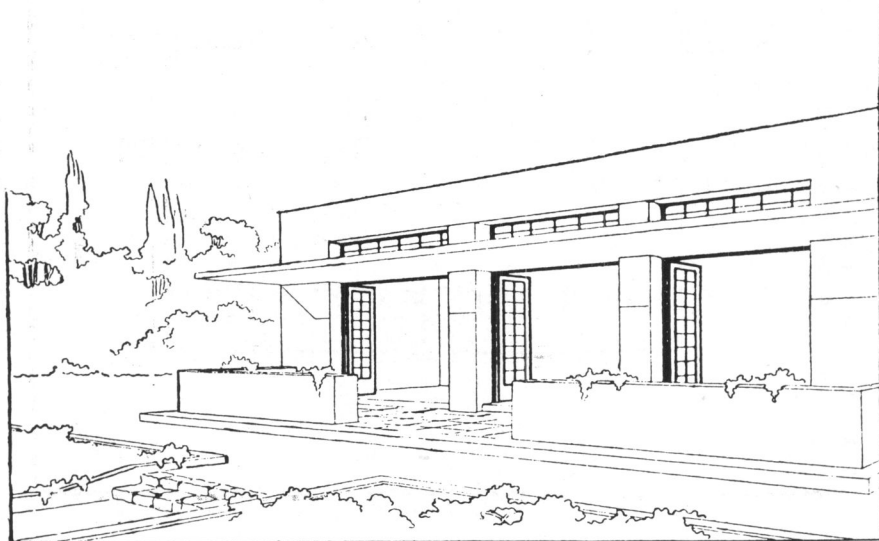


99. Διάταξη και προσανατολισμός τοῦ διαδρόμου σὲ σχέση μετὰ τὰς αἰθουσάς:

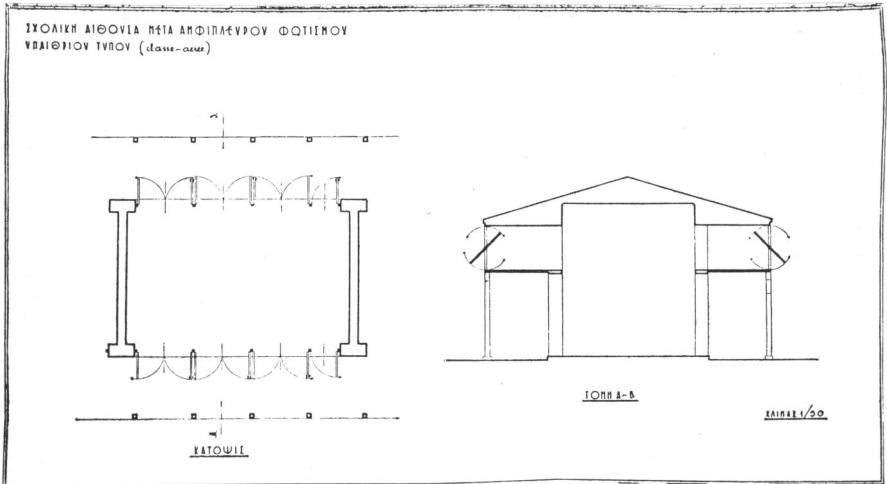
- α' Τυπικὴ διάταξη μετὰ αἰθουσὰς μεσημβρινοῦ προσανατολισμοῦ καὶ μετὰ κλειστὸν διάδρομον πρὸς βορρᾶ.
β' Ἀνοιχτὸς διάδρομος καὶ αἰθουσὰς μετὰ μεσημβρινὸν προσανατολισμὸν κατάλληλές γιὰ ἡμιγυμνασθεῖα διδασκαλία.



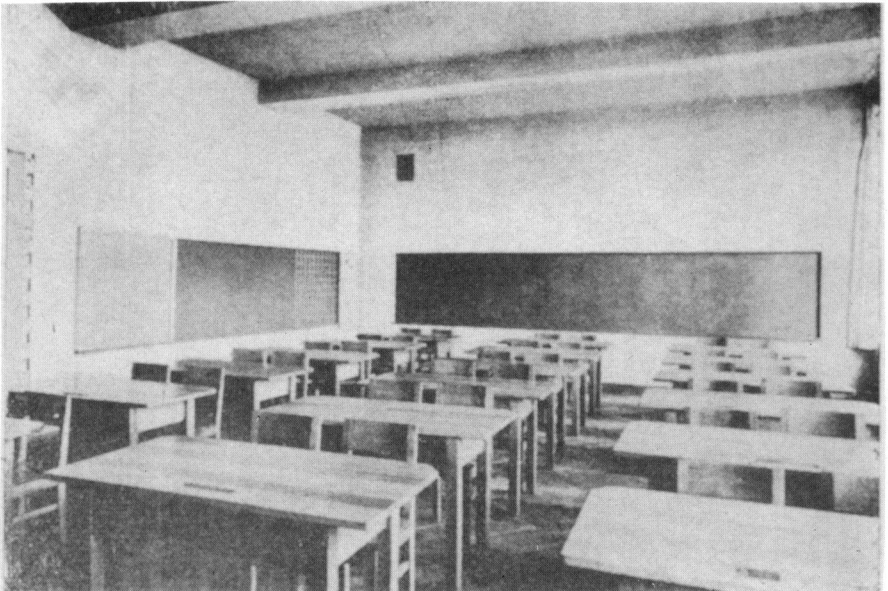
100. Τομή ήμιυπαίθριας σχολικῆς αἴθουσας κατὰ τὸ ἐλληνικὸ σύστημα.



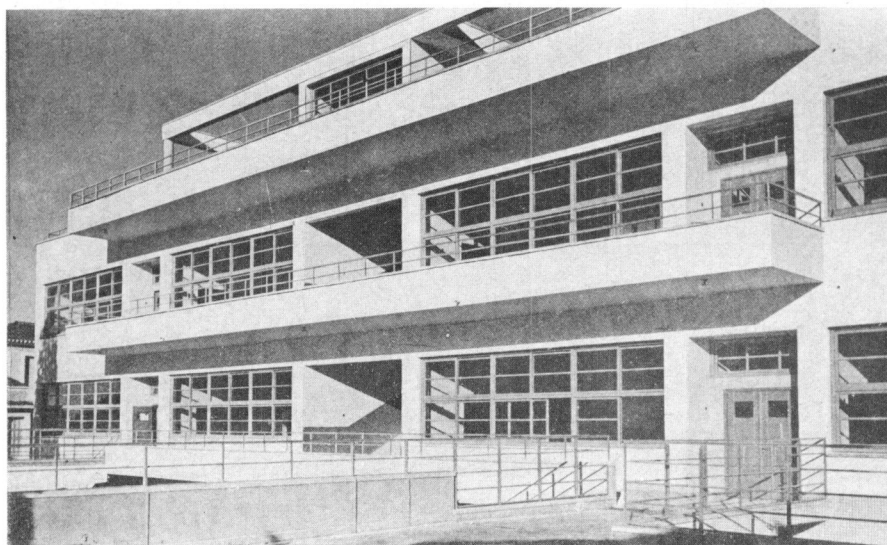
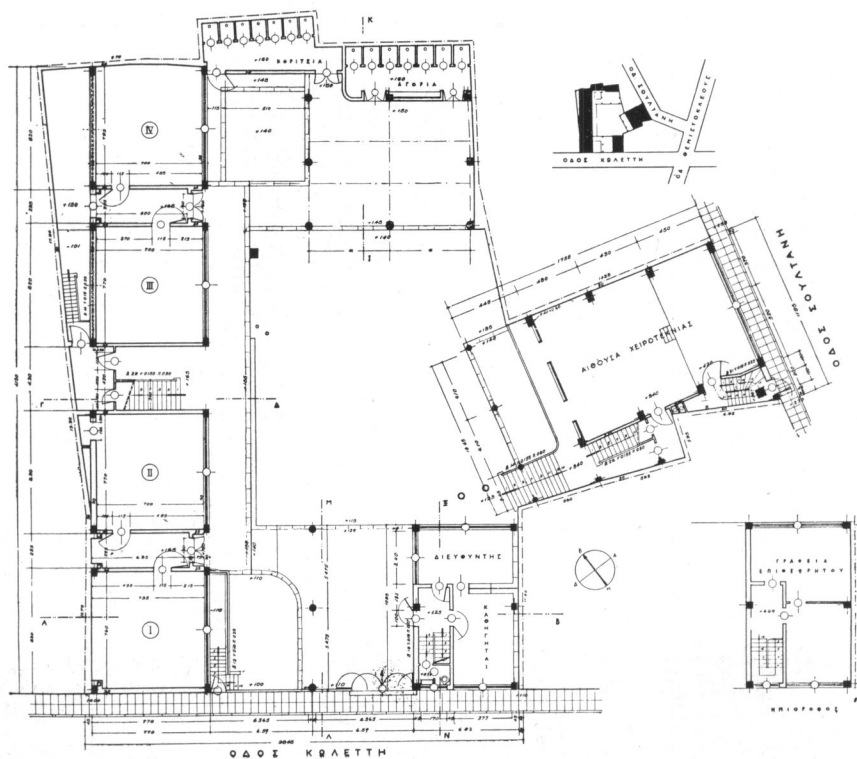
101. Ὁψη ἡμιυπαίθριας σχολικῆς αἴθουσας κατὰ τὸ ἐλληνικὸ σύστημα.



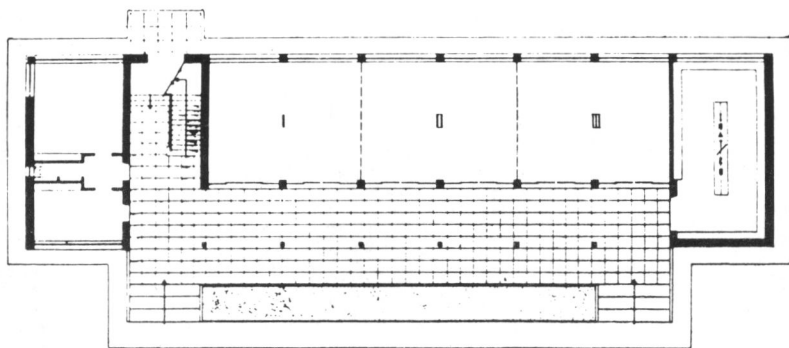
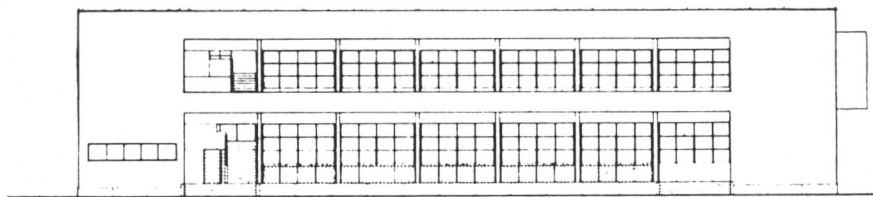
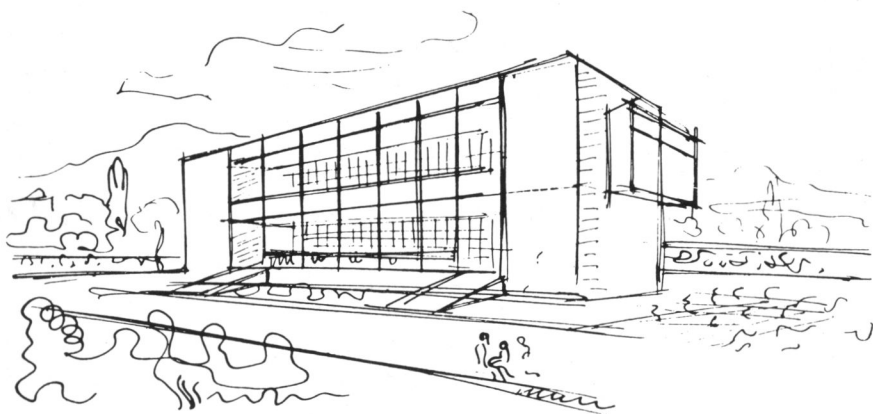
102. Έλληνικό υπόδειγμα ημιυπαίθριας αίθουσας με ἀμφίπλευρο φωτισμό γιὰ ἐφαρμογή τοῦ σχολείου ἐργασίας.



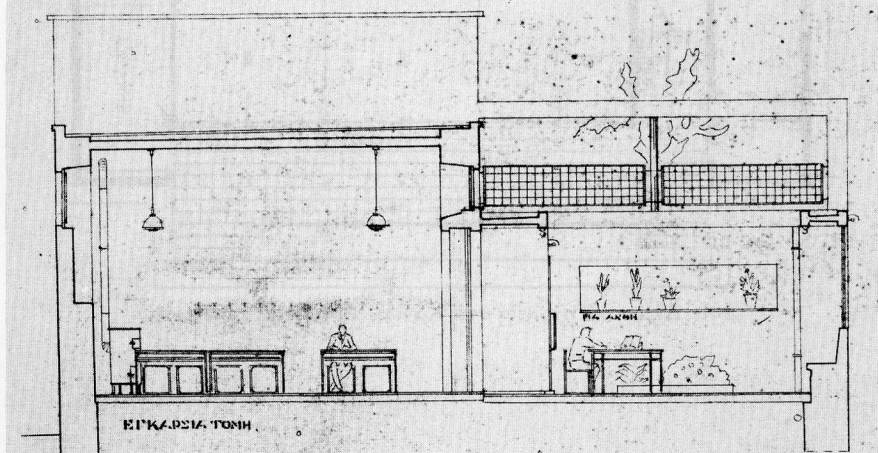
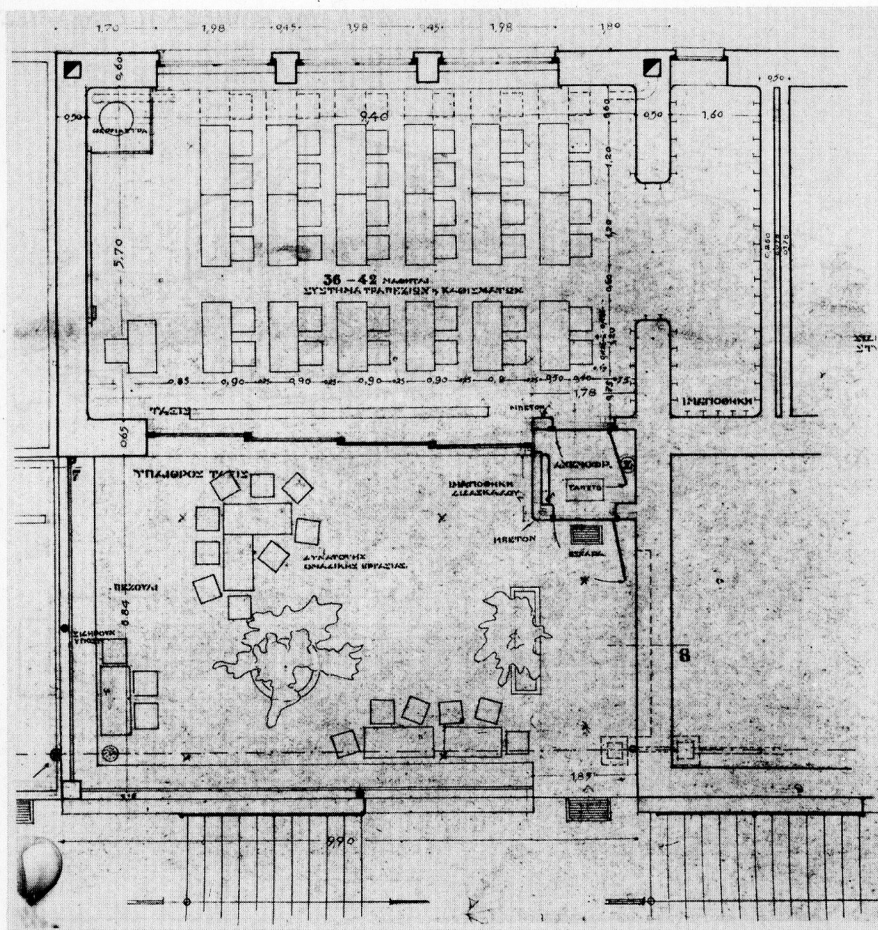
103. Τραπεζία καὶ καθίσματα σχολείου ἐργασίας.



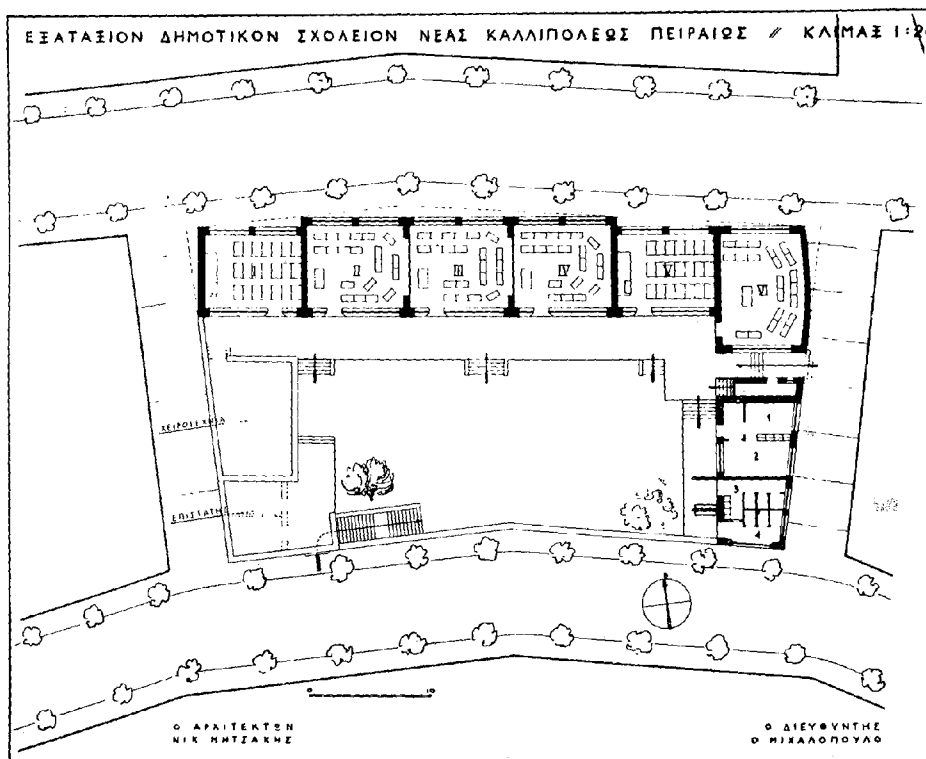
104. Δημοτικό σχολείο επί της οδού Κωλέττη στην 'Αθήνα. 'Αρχ. Ν. Μητσάκης.



105. Δημοτικό σχολείο στα Χανιά. 'Αρχ. Π. Καραντινός.



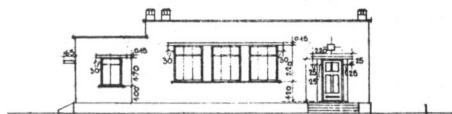
106. Δημοτικό σχολείο στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὰ Πευκάκια. Ἀρχ. Δ. Πικιώνης. Μελέτη αἰθουσας γιὰ ἐφαρμογὴ τοῦ σχολείου ἐργασίας καὶ υπαίθρια διδασκαλία.



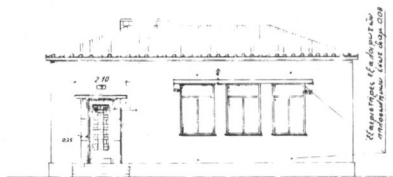
107 Ἐξατάξιο δημοτικό σχολεῖο Νέας Καλλιπόλεως Πειραιῶς. Ἄρχ. Ν. Μητσάκης

ΜΕΤΑ ΤΟ 1929: ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ

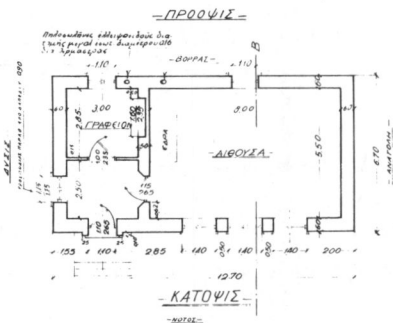
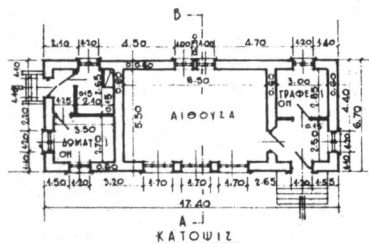
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
— ΤΜΗΜΑ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ —



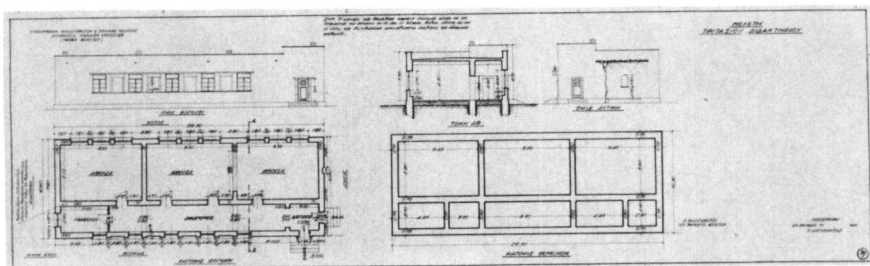
ΟΨΙΣ ΜΕΣΗΜΕΡΙΝΗ



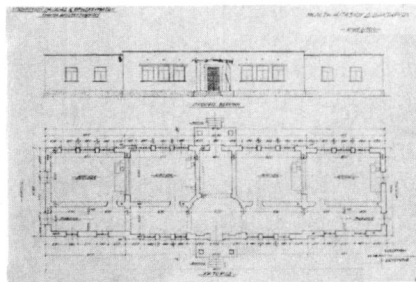
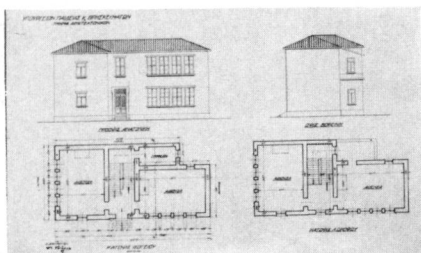
Παραστάς, 1/2 μ. πλάτος
— 1/2 μ. πλάτος —



108. Οι τύποι 8Γ και 10Γ μονοτάξιων διδακτηρίων.



109. Μελέτη τριτάξιου διδακτηρίου, τύπος 36Γ.



110. Οι τύποι 48Α και 46Γ τετρατάξιων διδακτηρίων.

κημα στίς ἐπίσημες διδασκηριακὰς προδιαγραφάς¹.

Τὸ ζήτημα ὅμως τοῦ ἐλέγχου τῆς καταλλήλότητος καὶ τῶν κριτηρίων ἐπιλογῆς ὑπαρχόντων κτιρίων γιὰ τὴ στέγαση τῶν σχολείων, τίθεται μὲ τὴ μεγαλύτερη ἔνταση στὴν περίπτωση τῆς ἐνοικίασης διδασκηρίων. Τὸ 1911, σὲ νοικιασμένα κτίρια στεγάζεται τὸ 45% τῶν δημοτικῶν σχολείων τῆς χώρας μὲ μέσο ἐτήσιο ἐνοίκιο 416,80 δρχ., ἐνῶ τὰ ποσὰ ποὺ διατέθηκαν συνολικὰ τὴ χρονιά αὐτὴ γιὰ μισθώματα διδασκηρίων ἀντιπροσωπεύουν τὸ 12% τῶν συνολικῶν δαπανῶν λειτουργίας τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης². "Ὅπως ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει, γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν κτιρίων ποὺ νοικιάζονται ὑπεύθυνες εἶναι οἱ δημοτικὲς ἀρχές. Κάποιες ἀπόπειρες ἀσκήσεως κεντρικοῦ ἐλέγχου ποὺ γίνονται μετὰ τὴν ἀνάληψη τῆς πληρωμῆς τῶν ἐνοικίων ἀπὸ τὸ δημόσιο ταμεῖο δὲν ἀποδίδουν σημαντικὰ ἀφοῦ δὲν διατυπώνονται σαφῶς οὔτε ἡ διαδικασία οὔτε τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τοῦ πρὸς ἐνοικίαση κτιρίου. Πρὸς τίς δύο αὐτὲς κατευθύνσεις θὰ παρέμβει ἡ πρώτη κυβέρνησις Βενιζέλου. Τὸ 1912 μὲ τὴν ἐγκύκλιο ἀρ. 14612/2 Ἰουλίου 1912 τοῦ ὑπουργείου Παιδείας θὰ διατυπωθοῦν οἱ ὑγιεῖνοι ὅροι ποὺ πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπόψη γιὰ τὴν ἐπιλογή τοῦ κτιρίου ποὺ θὰ στεγάσει τὸ σχολεῖο «πρὸς ὡς οἶόν τε ἀποτελεσματικωτέραν περιστολὴν τῆς νοσηρότητος τῶν εἰς τὰ σχολεῖα φοιτῶντων»³, ἐνῶ μὲ τὸ νόμο 347/1914 «περὶ μισθώσεως ἰδιωτικῶν οἰκημάτων ὡς διδασκηρίων τῶν σχολείων τοῦ Κράτους»⁴ θὰ καθοριστεῖ ἡ διαδικασία τῆς ἐνοικίασης μὲ δημόσιο μειοδοτικὸ διαγωνισμό. Ἰδιαίτερη σημασία δίνεται, ὅπως ἐντοπίζεται καὶ στὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεσις τοῦ νομοσχεδίου, στὴ συγκρότηση τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ διεξάγει τὴ δημοπρασία «ἐκ

1. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ θὰ καταργηθεῖ μὲ τὸ νόμο 478/1914 (*Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τ. Α'/1914, ἀρ. 374). Ἀργότερα οἱ ἴδιες διατάξεις θὰ ἐφαρμοστοῦν γιὰ τὴν ἀγορὰ κτιρίων, ὅχι ἰδιωτικῶν ἀλλὰ δημοτικῶν, κοινοτικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν ἀπὸ τὰ Ταμεῖα Ἐκπαιδευτικῆς Προνοίας. (Βλ. Νόμος 2442 «Περὶ ἰδρύσεως ταμείων ἐκπαιδευτικῆς προνοίας πρὸς κατασκευὴν διδασκηρίων καὶ ἄπαν τὸ κράτος καὶ προμήθειαν σχολικῶν ἐπιπλῶν καὶ διδασκτικῶν ὀργάνων», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τ. Α'/1920, ἀρ. 181, ἄρθρα 7.3, 12, 27).

2. *Στατιστικὴ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσως 1910-1911*, Ἀθῆνα 1912.

3. Βλ. Ε. Λαμπαδάριος, *Κώδιξ σχολικῆς ὑγιεινῆς*, ὅ.π., σ. 166-169. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐγκύκλιο αὐτὴ, ἔργο τοῦ γραφείου σχολικῆς ὑγιεινῆς, τὸ κτίριο θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερο τουλάχιστον ἀπὸ τίς τρεῖς πλευρὰς γιὰ νὰ ἐξασφαλίζεται ὁ ἀπαραίτητος ἀερισμός, τὰ παράθυρα τοῦ χώρου διδασκαλίας νὰ εἶναι τὰ περισσότερα πρὸς τὴ μεσημβρινὴ πλευρὰ ὥστε νὰ ὑπάρχει μονοπλάγιος φωτισμός ἀπὸ τὰ ἀριστερά, τὰ μεγέθη τῶν αἰθουσῶν νὰ ἐξασφαλίζουν ἓνα ἐλάχιστο 0,90 τ.μ./μαθητὴ, τὰ ὕλικά τοῦ δαπέδου καὶ τὰ ἐπιχρίσματα τῶν τοίχων νὰ μποροῦν νὰ καθαρίζονται εὐκόλα, τέλος νὰ ὑπάρχει αὐλὴ, δεξαμενὴ νεροῦ καὶ τὰ ἀποχωρητήρια νὰ βρίσκονται σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς χώρους διδασκαλίας.

4. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 325, τ. Α'/1914. Τὸ νομοσχέδιο ἀνήκει στὴ σειρά τῶν ἐκπαιδευτικῶν νομοσχεδίων τοῦ 1913.

προσώπων οίκειοτέρων εἰς τὸ σχολεῖον καὶ ἀρμοδιωτέρων εἰς τὴν ἐκλογὴν διδασκηρίων», ὅπως εἶναι ὁ ἐπιθεωρητὴς τῶν δημοτικῶν σχολείων τῆς περιφέρειας, ὁ διευθυντὴς τοῦ σχολείου καὶ ὁ πρόεδρος τῆς οἰκείας σχολικῆς ἐπιτροπῆς, ὁ σχολικὸς γιατρὸς καὶ ὁ μηχανικὸς τῶν δημόσιων ἔργων¹. Τὰ πρακτικὰ τῆς δημοπρασίας μαζί με τὴ γνωμοδότηση τοῦ ἐπιθεωρητῆ ὑποβάλλονται στὸν Ὑπουργὸ ὁ ὁποῖος καὶ διατάσσει τὴ μίσθωση. Ἡ ἐπιτροπὴ μισθώσεως μπορεῖ ἐπίσης νὰ προτείνει στὸν ὑπουργὸ τὸ κτίριο ποὺ κρίνει τὸ περισσότερο κατάλληλο ἀπὸ παιδαγωγικὴ καὶ ὑγιεινὴ ἀποψη καὶ νὰ διαταχθεῖ ἡ μίσθωσή του ἀντὶ γιὰ ἐκεῖνο τοῦ τελευταίου μειοδότη ὅταν ἡ οἰκονομικὴ ἐπιβάρυνση δὲν εἶναι σημαντικὴ (μέχρι καὶ 20% πάνω ἀπὸ τὴν προσφορὰ τοῦ τελευταίου μειοδότη). Παρέχεται ἐπίσης ἡ δυνατότητα σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις —ὅταν τὸ κτίριο ποὺ στεγάζει τὸ σχολεῖο πρέπει γιὰ κάποιους εἰδικούς λόγους νὰ ἐγκαταληφθεῖ ἄμεσα— νὰ παρακάμπτεται ἡ χρονοβόρα διαδικασία τοῦ δημόσιου διαγωνισμοῦ ἔτσι ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ προσωρινὴ (μέχρι ἓνα χρόνο) ἐγκατάσταση τοῦ σχολείου σὲ νοικιαζόμενον κτίριο χωρὶς μακρόχρονη διακοπὴ τῶν μαθημάτων. Τέλος, προσδιορίζονται ἀκριβῶς οἱ περιπτώσεις ὅπου ἐπιτρέπεται ἡ μονομερὴς διάλυση τῆς μίσθωσης, πάντα με ἀπόφαση ὑπουργοῦ, ὡς μέτρο περιστολῆς τῶν συχνῶν μετακινήσεων τῶν σχολείων ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ διαδεδομένο φαινόμενο με ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις στὴν κανονικὴ λειτουργία τῶν σχολείων.

Ἡ παρέμβαση ὅμως στὸν τομέα τῶν μισθωμένων διδασκηρίων δὲν περιορίζεται μόνο στὴν ἐγκαθίδρυση διαδικασιῶν καὶ κριτηρίων ποὺ θὰ ἀποτελέσουν ἐχέγγυα γιὰ τὴ σωστότερη ἐπιλογὴ ἀνάμεσα στὰ κτίρια ποὺ προσφέρονται. Ἐπεκτείνεται καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐπηρεάσει τὴν ἴδια τὴν προσφορὰ. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐνδιαφέρουσα «ρεαλιστικὴ» πολιτικὴ. Στὸ βαθμὸ ποὺ, ὅπως διατυπώνεται σὲ σχετικὴ ἐγκύκλιο, «λόγω τῶν περιστάσεων, ἡ ὑπὸ τοῦ Κράτους ἀνέγερσις νέων διδασκηρίων θέλει ἀτυχῶς ἐπιβραδυνθῇ ἐπὶ τινὰ χρόνον εἰσέτι»², ὅχι μόνον γίνεται ἀποδεκτὴ κατ' ἀρχὴν ἡ ἐνοικίαση ιδιωτικῶν οἰκημάτων ἀλλὰ

1. Σύμφωνα με τὴν ἀρχικὴ διατύπωση τοῦ νομοσχέδιου στοὺς μικρότερους οἰκισμοὺς ἡ ἐπιτροπὴ δημοπρασίας περιοριζόταν στὸ δήμαρχο ἢ στὸν πρόεδρο τῆς κοινότητος καὶ τὸ διευθυντὴ τοῦ σχολείου καὶ σὲ δεύτερο βαθμὸ γνωμοδοτοῦσε ὁ ἐπιθεωρητὴς. Τελικὰ ἡ διάταξη τροποποιήθηκε μετὰ ἀπὸ παρέμβαση τοῦ Κ. Γόντικα. Ἡ συμμετοχὴ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν θεωρήθηκε ὅτι ἀνοίγει τὸ δρόμο σὲ διάφορες σχέσεις πελατείας: «εἰς τὰ μικρὰ χωρία εἶναι μέγιστον τὸ συμφέρον τῶν 30, 40 καὶ 50 δραχμῶν διὰ τὰ διδασκτήρια. Μὴ ἀφήνετε ποτὲ τὸν Πρόεδρον τῆς Κοινότητος ν' ἀποφασίσῃ ἐκεῖνος περὶ τῆς ἐνοικιάσεως τοῦ διδασκηρίου» εἶναι τὸ μεγαλύτερον ρουσφέτι, τὸ ὁποῖον εἰμπορεῖ νὰ πάρῃ εἰς χωρικὸς» (βλ. *Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Περ. ΙΘ', Συν. Γ', τ. Α', σ. 225-226).

2. Ἐγκύκλιος ἀρ. 9248/29 Μαρτίου 1917 «περὶ τοῦ τρόπου ἐνεργείας τῆς μισθώσεως τῶν διδασκηρίων», στὸ Ε. Λαμπαδάριος, *Κώδις σχολικῆς ὑγιεινῆς*, ἔ.π., σ. 177.

ἐνθαρρύνονται συστηματικὰ οἱ ἰδιῶτες πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση, μὲ στόχο τὴν «ἀνευ ἀμέσου καταβολῆς μεγάλης δαπάνης ἀπόκτησιν διδασκηρίων ἀνεκτῶν ὅπως δῆποτε»¹.

Ἦδη μὲ τὸ Β.Δ. τῆς 16 Ἀπριλίου 1915, ποὺ καθορίζει τὶς λεπτομέρειες τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ προηγούμενου νόμου, παρέχεται ἡ δυνατότητα νὰ συμμετέχουν στὴ δημοπρασία καὶ ἰδιοκτῆτες κτιρίων ποὺ ἀποδέχονται νὰ τὰ ἐπισκευάσουν ἢ νὰ τὰ μεταρρυθμίσουν σύμφωνα μὲ τὶς ὑποδείξεις τῆς ἐπιτροπῆς «ἵνα οὕτω, ἐν ἐκάστη μισθώσει προκαλῆται ὡς οἷον τε μείζων συναγωνισμὸς πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ Δημοσίου»². Πάνω σ' αὐτὸν τὸν ἄξονα θὰ συμπληρωθεῖ τὸ θεσμικὸ πλαίσιο μὲ τὸν νόμο 1068/1917³. Σύμφωνα μὲ τὸ ἄρθρο 3: «Εἰς διαγωνισμὸν μισθώσεως διδασκηρίων ἐπιτρέπεται νὰ μετὰσχῶσι καὶ ἰδιοκτῆται γηπέδου μόνον, προσφερόμενοι ν' ἀνεγείρῳσιν ἐπ' αὐτοῦ εἰδικὸν διὰ διδασκῆριον οἶκημα, συμφώνως πρὸς ὑποβαλλόμενον εἰς τὸν διαγωνισμὸν λεπτομερὲς διάγραμμα. Ἡ κατασκευὴ τοιούτων οἰκημάτων ὑπόκειται εἰς τὸν ἔλεγχον τοῦ Ὑπουργείου»⁴. Γιὰ τὰ διδασκῆρια αὐτὰ προβλέπεται δεκαετής μίσθωση, τὸ ἀνώτατο ὅριο ποὺ ἐπιτρέπει ὁ νόμος, ἐνῶ στοὺς ἐπιθεωρητὲς δίνονται ὁδηγίες νὰ καταβάλλουν κάθε δυνατὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ μέτρου παρακινώντας τοὺς ἰδιῶτες ποὺ ἔχουν κατάλληλα οἰκόπεδα καὶ οἰκονομικὴ δυνατότητα νὰ ἐπενδύσουν σὲ «οἰκήματα πρὸς μίσθωσιν εἰδικῶς διὰ διδασκῆρια», καὶ διευκολύνοντάς τους σὲ σχέση μὲ τὴν τυπικὴ διαδικασία τῆς δημοπρασίας⁵. Τὸ μέτρο φαίνεται ὅτι ἀπέδωσε στὸ χῶρο ποὺ ἦταν κυρίως ὁ στόχος του, δηλ. στὶς μεγάλες πόλεις ὅπου ἡ διδασκηρικὴ κατάσταση εἶναι καὶ ἡ περισσότερο

1. Ἐγκύκλιος ἀρ. 6440/27 Φεβρ. 1918, στὸ ἴδιο, σ. 182.

2. Ἐγκύκλιος ἀρ. 9248/29 Μαρτίου 1917, ὁ.π., σ. 175.

3. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, ἀρ. 268, 21 Νοεμβρίου 1917.

4. Μὲ τὸ Β. Διάταγμα «περὶ ἐνοικιάσεως διδασκηρίων» τῆς 26 Δεκεμβρίου 1917, καθορίζεται ὅτι ἡ αἴτηση γιὰ συμμετοχὴ στὴ δημοπρασία ἰδιοκτῆτῶν γηπέδων θὰ πρέπει νὰ περιλαμβάνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχέδια τῆς κάτοψης καὶ τῆς ὕψους τοῦ κτιρίου σὲ κλίμακα 1/100, καὶ τοπογραφικὸ διάγραμμα στὸ ὁποῖο νὰ σημειώνονται ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ κτιρίου, οἱ γύρω δρόμοι, ὁ προσανατολισμὸς καὶ τὰ ὑψόμετρα τοῦ γηπέδου καθὼς καὶ ἡ θέσις καὶ τὰ ὕψη τῶν γύρω κτισμάτων (εἰκ. 82). Ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ ὑποβάλλεται καὶ τεχνικὴ ἔκθεσις γιὰ τὸν τρόπο κατασκευῆς τοῦ διδασκηρίου μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὰ πατώματα, κουφώματα, τὴν ὁροφή, τὰ ἀποχωρητήρια κλπ. Ἐπίσης μὲ ἐγκύκλιο καθορίζεται ὅτι τὰ παραπάνω σχέδια θὰ πρέπει νὰ ἔχουν συνταχθεῖ ἀπὸ μηχανικὸ ἢ εἰδικὸ ἐμπειροτέχνη, ἐνῶ ἀπαιτεῖται καὶ σκαρίφημα τῆς κάτοψης γιὰ κάθε συμμετοχὴ σὲ δημοπρασία μὲ σχετικὰ ὑψηλὸ μίσθωμα. Ὅλα αὐτὰ τὰ σχέδια καθὼς καὶ οἱ ἀναλυτικὲς περιγραφές, ποὺ μὲ βάση συγκεκριμένο ὑπόδειγμα καὶ αὐτοψία εἶναι ἀποχρεωμένοι νὰ συντάσσουν οἱ ἐπιθεωρητὲς, ὑποβάλλονται στὸ ἀρχιτεκτονικὸ τμήμα τοῦ ὑπουργείου, στὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ 1916 ὑπάγεται ἡ κεντρικὴ ὑπηρεσία τῶν μισθώσεων τῶν διδασκηρίων. Βλ. σχετικὰ Ε. Λαμπαδάριος, *Κωδὶξ σχολικῆς ὑγιεινῆς*, ὁ.π., σ. 158, 169, 170, 174, 183.

5. στὸ ἴδιο, σ. 182-183.

προβληματική¹. Σύμφωνα με τὸν Μ. Μαντούδη, ἰδίως στὴν Ἀθήνα καὶ στὸν Πειραιά κατασκευάστηκε μετὰ αὐτὸν τὸν τρόπο ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς διδακτηρίων ἱκανοποιητικῶν ἀπὸ παιδαγωγικὴ καὶ ὑγιεινὴ ἀποψη².

Γιὰ τοὺς μικροὺς οἰκισμοὺς ἀκολουθεῖται μιὰ παρόμοια στὴ λογικὴ τῆς πολιτικῆς μετὰ διαφορετικὸ ὅμως ἀποδέκτη: τὴν ἐκκλησίαν, στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ 1911 τὸ 18% τοῦ συνόλου τῶν σχολικῶν κτιρίων τῆς χώρας, καὶ ἀπὸ αὐτὰ τὸ 85% μετὰ ἐνοίκιο³. Στὶς περιπτώσεις ὅπου τὸ σχολεῖο εἶναι ἤδη ἐγκατεστημένο σὲ κάποιο κτίριο ἰδιοκτησίαν ἐνοριακοῦ ναοῦ, οἱ ἐπιθεωρητὲς προτείνουν στὶς ἀρμόδιες ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς τὶς ἀπαιτούμενες μεταρρυθμίσεις καὶ ἐπισκευές καὶ τὸ ὑπουργεῖο ἀναλαμβάνει νὰ αὐξήσῃ ἀνάλογα τὸ ἐνοίκιο, χωρὶς ἄλλη τυπικὴ διαδικασία πέρα ἀπὸ τὴν ἐγκρίση τῶν σχετικῶν σχεδίων ἀπὸ τὴν ἀρμόδια ὑπηρεσία τοῦ ὑπουργείου. Στὶς περιπτώσεις τῶν οἰκισμῶν ποὺ δὲν διατίθεται κανένα κτίριο κατάλληλο γιὰ διδακτήριο παροτρύνεται ἡ μὲν ἐκκλησία νὰ διαθέσει τὸ γῆπεδο οἱ δὲ κάτοικοι νὰ προχωρήσουν στὴν οἰκοδομὴ νέου κτιρίου, σύμφωνα μετὰ ἐγκεκριμένο σχέδιο, καὶ τὸ ὑπουργεῖο ἀναλαμβάνει ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καταβολὴ ἱκανοποιητικοῦ ἐνοικίου «πρὸς πρόσδοτον τοῦ Ναοῦ», τὴν συνδρομὴ τοῦ στὶς δαπάνες τῆς κατασκευῆς⁴. Πλαisiώνεται λοιπὸν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀπὸ τοὺς σύγχρονους κρατικoὺς μηχανισμοὺς ἡ παραδοσιακὴ σχέση τῶν μικρῶν κοινοτήτων μετὰ τὸν ἐνοριακὸ ναὸ καὶ ἐντάσσεται σ' ἓνα κεντρικὸ διαχειριστικὸ σύστημα. Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀντιστοιχοῦν σὲ διαδεδομένες ἀλλὰ ἄτυπες πρακτικὲς οἱ παροτρύνσεις αὐτὲς φαίνεται ὅτι βρίσκουν ἀνταπόκριση τόσο ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς ἐκκλησίας ὅσο καὶ μέσα στὸν πληθυσμό⁵.

1. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν Ἀθήνα μέχρι τὸ 1926 δὲν ἔχουν κατασκευαστεῖ παρὰ μόνον τρία δημόσια διδακτήρια γιὰ τὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευση: τὸ Α' δημοτικὸ σχολεῖο στὴν ὁδὸ Ἀθηνᾶς (εἰκ. 31), τὸ Β' δημοτικὸ σχολεῖο στὴν ὁδὸ Ἀδριανοῦ (εἰκ. 39) καὶ τὸ δημοτικὸ σχολεῖο στὸν προσφυγικὸ οἰκισμό τοῦ Βύρωνα [Ε. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ*, 1928 (2η ἐκδ.), σ. 95-100]. Βλ. ἐπίσης: Κ.Κ.Κ., «Ἐντυπώσεις ἀπὸ τὰ σχολεῖα τοῦ Δήμου Ἀθηναίων», *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, τ. Β' (1912), σ. 176-201.

2. Μ. Mantoudis, «Les Bâtiments scolaires en Grèce», *ὁ.π.*, σ. 456.

3. *Στατιστικὴ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως 1910-1911*, Ἀθήνα 1912.

4. Βλ. Ἐγκύκλιος ἀρ. 9248/29 Μαρτίου 1917 «περὶ τοῦ τρόπου ἐνεργείας τῆς μισθώσεως τῶν διδακτηρίων», στὸ Ε. Λαμπαδάριος, *Κώδις σχολικῆς ὑγιεινῆς*, ὁ.π., σ. 177-178.

5. Γιὰ τὶς ἴδιες περιοχὲς τὸ ποσοστὸ τῶν διδακτηρίων ποὺ ἀνήκουν στὴν ἐκκλησίαν ἀνέρχεται τὸ 1918 σὲ 20,7%—ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ 83% ἔχουν παραχωρηθεῖ στὸ κράτος ἑναντι ἐνοικίου—, ἐνῶ τὸ 1929 σὲ 23% (βλ. ἀντίστοιχα: «Τὰ διδακτήρια τῶν δημοτικῶν σχολείων τοῦ κράτους οἷα ἦσαν κατὰ Ὀκτώβριον 1918», *Δελτίον τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως*, 4/1919, σ. 11· *Στατιστικὴ τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1928-1929. Μέρος Α' Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις*, Ἀθήνα 1933, Πίνακας V, σ. 58). Στὸ νομὸ Ἀργολίδος ἀπὸ τὰ 18 διδακτήρια ποὺ ἀνεγέρθηκαν τὴν περίοδο 1911-1928 τὰ πέντε κατασκευάστηκαν σὲ ἐκκλησιαστικὸ γῆπεδο μετὰ δαπάνες τῆς ἐκκλησίας καὶ συμμετοχὴ τῶν

Ἡ ἴδια «ρεαλιστική» λογικὴ διακρίνει καὶ τὶς ρυθμίσεις τὶς σχετικὲς μὲ τὴ χρηματοδότηση τῆς κατασκευῆς, τοῦ ἐξοπλισμοῦ καὶ τῆς συντήρησης τῶν μόνιμων δημόσιων διδαστηρίων. Ἀναζητοῦνται οἱ πόροι οἱ ἀπαραίτητοι γιὰ τὴ βελτίωση τῶν σχολικῶν ἐγκαταστάσεων ἔξω ἀπὸ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμό μὲ τὴν ἐνίσχυση μιᾶς ἤδη διαδεδομένης πρακτικῆς, τὴ θεσμοθέτησίν της καὶ τὴν ὑπαγωγή της στὸ γενικὸ διαχειριστικὸ σχῆμα.

Ἐχομε ἤδη ἀναφερθεῖ στὸ φαινόμενο τῶν κοινοτικῶν διδαστηρίων ποὺ κατασκευάζονται ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν ἀγροτικῶν οἰκισμῶν πρωτοβουλιακὰ καὶ ἔξω ἀπὸ κάθε ἐπίσημο μηχανισμό σχεδιασμοῦ. Τὰ διδαστήρια αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν τὸ 1911 τὸ 13% τοῦ συνόλου τῶν διδαστηρίων τῆς χώρας¹, ἐνῶ τὸ ποσοστὸ αὐτὸ ἀνέρχεται τὸ 1918 σὲ 18%². Τὴ διαθεσιμότητα αὐτὴ τῶν κατοίκων ἀξιοποιεῖ, πλαισιώνει καὶ κατευθύνει ἡ κυβέρνησις Βενιζέλου ὅταν τὸ 1914 θεσμοθετῇ τὴν ἵδρυση τῶν σχολικῶν ταμείων καὶ τῶν σχολικῶν ἐπιτροπῶν³. Στὶς σχολικὲς ἐπιτροπές, ποὺ ἀποτελοῦνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ γονεῖς καὶ κηδεμόνες τῶν μαθητῶν τοῦ σχολείου, ἀνατίθεται «ἡ ἐπισκευή, ἡ συντήρησις καὶ ἡ ἐπίπλωσις τοῦ διδαστηρίου ἐκάστου σχολείου τῆς δημοτικῆς Ἐκπαίδευσως ὡς καὶ τῶν παραρτημάτων αὐτοῦ, ἅτινα εἶναι ὁ σχολικὸς κῆπος, τὸ γυμναστήριον καὶ ἡ βιβλιοθήκη, ἡ προμήθεια ὀργάνων διδασκτικῶν καὶ ἡ λῆψις ἐν γένει παντὸς μέτρου προστατεύοντος τὴν ὑγείαν τῶν μαθητῶν καὶ διευκολύνοντος τὴν πρόοδον αὐτῶν» (ἄρθρ. 1). Οἱ σχετικὲς δαπάνες καλύπτονται ἀπὸ τὸ σχολικὸ ταμεῖο γιὰ τὸ ὅποιο, ἐκτὸς ἀπὸ ἐράνους, συνεισφορές κλπ. καθορίζονται καὶ σταθεροὶ πόροι μὲ ὑποχρεωτικὲς ἐτήσεις εἰσφορὰς τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων καὶ τῶν ἐνοριακῶν ναῶν, ἐνῶ προβλέπεται ἐπίσης ἡ δυνατότητα κρατικῆς ἀρωγῆς. Φυσικὰ οἱ ἐπιτροπές αὐτὲς βρίσκονται κάτω ἀπὸ ἄμεσο κρατικὸ

κατοίκων καὶ τῆς κοινότητος καὶ κατόπιν νοικιάστηκαν ἀπὸ τὸ κράτος. Πρόκειται γιὰ τὰ διδαστήρια Γυμνοῦ (1917, μονοτάξιο, σὲ σχέδιο ποὺ παραχώρησε ὁ ἐπιθεωρητής), Στέρνας (1921, μονοτάξιο, χωρὶς ἐγκεκριμένο σχέδιο, βλ. εἰκ. 97), Ἀσίνης (1925-1936, τριτάξιο, βάσει σχεδίου τοῦ ὑπουργείου, βλ. εἰκ. 98), Δαλαμανάρας (1921, διτάξιο, χωρὶς ἐγκεκριμένο σχέδιο), Λυρκείας (1922, διτάξιο, βάσει σχεδίου τοῦ ὑπουργείου, βλ. εἰκ. 96). Γι' αὐτὸ τὸ τελευταῖο σχολεῖο σημειώνουμε χαρακτηριστικὰ ὅτι ἀνοικοδομήθηκε στὴ θέση παλαιότερου διδαστηρίου, ἐπίσης ἰδιοκτησία τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ, ἐνῶ οἱ πρῶτες σχετικὲς αἰτήσεις τῶν κατοίκων τὸ 1914 συναντοῦν τὴν ἀρνηση τοῦ ὑπουργείου μὲ τὴν αἰτιολογία ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐγκριθεῖ ἡ οἰκοδομὴ διδαστηρίου σὲ γῆπεδο ποὺ δὲν ἀνήκει στὸ δημόσιο. Βλ. σχετικὰ τὴν ἀλληλογραφία ποὺ περιέχεται στοὺς φακέλους τῶν σχολείων στὸ Ἀρχεῖο τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Νομοῦ Ἀργολίδος.

1. *Στατιστικὴ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσως 1910-1911*, Ἀθῆνα 1912.

2. «Τὰ διδαστήρια τῶν δημοτικῶν σχολείων τοῦ κράτους οἷα ἦσαν κατὰ Ὀκτώβριον 1918», *Δελτίον τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσως*, 4/1919, σ. 11.

3. Πρόκειται γιὰ τὸ νόμο 452 τῆς 7 Νοεμβρίου 1914 «περὶ συντάσεως σχολικῶν ἐπιτροπῶν καὶ σχολικῶν ταμείων», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 367, τχ. Α', 9 Δεκεμβρίου 1914.

ἐλεγχο στὸ βαθμὸ πού τὰ μέλη διορίζονται ἀπὸ τὸ νομάρχην μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ ἐπιθεωρητῆ τῶν δημοτικῶν σχολείων τῆς περιφερείας, καὶ γιὰ κάθε δαπάνη προαπαιτεῖται ἔγγραφη ἔγκριση τοῦ ἐπιθεωρητῆ. Τέλος οἱ λογαριασμοὶ διαχειρίσεως ἐλέγχονται ἀπὸ τὸ νομάρχην.

Μιὰ διεύρυνση οὐσιαστικὰ αὐτῆς τῆς ρύθμισης ἀποτελεῖ ὁ νόμος 2442/1920 «περὶ ἰδρύσεως ταμείων ἐκπαιδευτικῆς προνοίας πρὸς κατασκευὴν διδασκῶν καὶ ἄπαν τὸ κράτος καὶ προμήθειαν σχολικῶν ἐπίπλων καὶ διδασκτικῶν ὀργάνων»¹ μὲ τὸν ὁποῖο ἀποκεντρώνεται ἡ χρηματοδότηση τῆς κατασκευῆς τῶν σχολικῶν κτιρίων καὶ ἐνοποιεῖται τὸ σύστημα διαχειρίσεως ὅλων τῶν δαπανῶν πού ἀφοροῦν τὶς σχολικὲς ἐγκαταστάσεις.

Τὰ Ταμεῖα Ἐκπαιδευτικῆς Προνοίας, νομικὰ πρόσωπα πού μποροῦν νὰ ἔχουν περιουσία, ἰδρύνονται σὲ κάθε δῆμο ἢ κοινότητα μὲ σκοπὸ «τὴν ἀπόκτησιν ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ δήμου ἢ τῆς κοινότητος διδασκῶν εὐπρεπῶν, πληρούντων τοὺς ὅρους τῆς ὑγιεινῆς καὶ παιδαγωγικῆς καὶ τὴν προμήθειαν ἐν αὐτοῖς τῶν ἀναγκαιούτων σχολικῶν ἐπίπλων καὶ διδασκτικῶν ὀργάνων». Πόροι τῶν ταμείων εἶναι τὰ προϋόντα εἰδικῆς τοπικῆς φορολογίας ἢ ὑποχρεωτικῶν ἐράνων πού ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἀρχὲς καὶ σὲ περίπτωσι ὀλιγωρίας τοὺς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ διοίκηση, σταθερὲς ἐτήσιες χορηγίαι ἀπὸ τοὺς δήμους ἢ τὶς κοινότητες καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἰδρύματα τῆς περιοχῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ εἰσφορὲς τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς σὲ ὕλικά ἢ προσωπικὴ ἐργασία καὶ ἐκουσίους ἐράνους. Γιὰ τὴ χρησιμοποίησιν αὐτῶν τῶν ποσῶν ἀποφασίζει ἡ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ ταμείου² ἐκτιμώντας τὶς ἀνάγκαι τῶν σχολείων πού ἀνήκουν στὴ δικαιοδοσία της, κάτω ὅμως ἀπὸ αὐστηρὴ ἐποπτεία τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Ἔτσι ὁ ἐπιθεωρητὴς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ συμμετέχει ἔστω καὶ χωρὶς ψῆφο στὶς συνεδριάσεις τῆς ἐπιτροπῆς καὶ νὰ εἰσηγεῖται θέματα πού καταγράφονται ὑποχρεωτικὰ στὴν ἡμερήσια διάταξη, ἐνῶ ὁ ὑπουργὸς μπορεῖ νὰ παρέμβει ἀνατρεπτικὰ στὸν προγραμματισμὸ τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς καὶ οἱ σχετικὲς ἀποφάσεις του εἶναι ὑποχρεωτικὰ ἐκτελεστές.

Ὅταν ὁ πρῶτος πυρῆνας κεφαλαίου σχηματιστεῖ ἀπὸ τὸ ταμεῖο ἐκπαιδευτικῆς πρόνοιας καὶ ἐξασφαλιστεῖ τὸ γήπεδο, κατὰ τὸ δυνατόν κοινοτικό, δημοτικό ἢ ἐκκλησιαστικό, τότε τὸ κράτος ἔρχεται ἀρωγὸς μὲ ποσὰ πού κυμαίνονται ἀπὸ τὰ 3/5 ἕως τὸ 1/4 τῆς δαπάνης τοῦ ὑπὸ ἀνέγερσιν διδασκῶν. Τὴν ὑλοποίησιν τοῦ ἔργου ἀναλαμβάνει ἡ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ταμείου ἢ ἡ σχο-

1. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 181, τχ. Α', 11 Αὐγούστου 1920.

2. Κάθε Ταμεῖο Ἐκπαιδευτικῆς Προνοίας διοικεῖται ἀπὸ ἐπιτροπὴν, ἐπταμελὴ γιὰ τοὺς δήμους καὶ πενταμελὴ γιὰ τὶς κοινότητες, τῆς ὁποίας τρία ἢ δύο μέλη ἀντίστοιχα ἐκλέγονται ἀπὸ τὸ δημοτικό ἢ κοινοτικό συμβούλιον, ἰσαριθμὰ μέλη ἀπὸ τὶς σχολικὲς ἐπιτροπὲς τῆς περιοχῆς καὶ ὡς πέμπτο ἢ ἕβδομο μέλος διορίζεται ἀπὸ τὸ γενικὸ ἐπιθεωρητὴ κάποιος ἐκπαιδευτικὸς λειτουργός.

λική έπιτροπή τοῦ συγκεκριμένου σχολείου σέ στενή συνεργασία μέ τόν έπιθεωρητή καί τό αρχιτεκτονικό τμήμα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας.

Αὕτη ἡ ἀποκεντρωτική πολιτική στόν τομέα τῆς χρηματοδότησης τῶν σχολικῶν κτιρίων εἶχε σημαντικά ἀποτελέσματα¹ ἀλλά χωρίς τό σχῆμα νά ἐφαρμοστεῖ στήν ἀρχική του σύλληψη. Τά ταμεῖα ἐκπαιδευτικῆς πρόνοιας ἐλάχιστα λειτούργησαν σάν μηχανισμός προγραμματισμοῦ σέ τοπικό ἐπίπεδο. Ἡ ἀνοικοδόμησις διδαστηρίων μέ τοπικούς πόρους γνώρισε ἐπιτυχία βασικά μόνο στήν ὑπαιθρο, στούς μικροὺς οἰκισμούς ὅπου ὑπῆρχε ἤδη ἡ παράδοση τῆς πρωτοβουλιακῆς δράσης τῶν πληθυσμῶν σέ σχέση μέ τό σχολεῖο, καί στούς οἰκισμούς αὐτοὺς ἡ κοινότητα, ἡ σχολικὴ ἐπιτροπή ἢ μόνον ὁ διευθυντὴς τοῦ σχολείου, ἀρκετὲς φορές κάποια ὁμάδα κατοίκων, ἀρκεῖ γιὰ νά κινήσει τὴ σχετικὴ διαδικασία². Ἀντίθετα κεντρικὸς σ' αὐτὴν τὴ διαδικασία εἶναι ὁ ρόλος τοῦ ἐπιθεωρητῆ, ποὺ σέ ἄμεση συνεργασία μέ τό αρχιτεκτονικό τμήμα τοῦ ὑπουργείου καί τοὺς σχολικοὺς ἀρχιτέκτονες ἐκτιμᾷ τὴ διδαστηριακὴ κατάσταση, παροτρύνει τοὺς κατοίκους καί προτείνει μεταρρυθμίσεις ἢ νέες κατασκευές, ὁργανώνει τὴ συνεισφορά σέ ὕλικά καί ἐργασία, καί προτείνει μέσα γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν ἀναγκαιῶν χρηματικῶν πόρων, ζητᾷ τὴν ἀρωγὴ τοῦ δημοσίου, ἐπιλέγει τὸ γῆπεδο καί διατυπώνει τοὺς εἰδικούς ὅρους τοῦ κτιριολογικοῦ προγράμματος γιὰ κάθε σχολεῖο³.

Μέ τὸ σύστημα αὐτὸ καί μέ τὴ χρησιμοποίηση 35000000 δρχ. ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἐκπαιδευτικὰ κληροδοτήματα γιὰ τὴν κατασκευὴ σχολικῶν κτι-

1. Ὁ Μ. Μαντούδης μιλά γιὰ «μιὰ πραγματικὴ σταυροφορία» τῶν κατοίκων τῆς ἐπαρχίας ποὺ ξεκινᾷ μετὰ τὸ 1922 μέ βασικοὺς ὑποκινητὲς δασκάλους καί ἐπιθεωρητές. Σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα μιᾶς πρόχειρης στατιστικῆς ποὺ παραθέτει, μόνο τὸ 1923 ἀρχίσαν ἐργασίες κατασκευῆς ἢ ἐπισκευῶν 400 σχολικῶν κτιρίων (Μ. Mantoudis, «Les Bâtiments scolaires en Grèce», ὁ.π., σ. 630). Ἡ εἰκόνα αὕτη ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὸ νομὸ Ἀργολίδος. Ἀπὸ τὸ 1920 ἕως τὸ 1928 ἀρχίσει ἡ ἀνοικοδόμησις 15 νέων διδαστηρίων καί ἐγέναν σημαντικὲς ἐπισκευές καί ἐπεκτάσεις σέ ἄλλα τέσσερα.

2. Στὸ νομὸ Ἀργολίδος τὰ Ταμεῖα Ἐκπαιδευτικῆς Πρόνοιας ὡς συγκροτημένος θεσμός συνδέονται μέ τὴν κατασκευὴ μόνων τριῶν σχολείων: τοῦ Κρανιδίου (1920-1927), τῆς Ἐρμιόνης (1920-1929) καί τοῦ Ἡλιοκάστρου Ἐρμιονίδος (1924-1932). Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ διδαστήριον ὡς σημειωθεῖ ὅτι εἶχε ἀρχίσει ἤδη νά κατασκευάζεται ἀπὸ τὴν κοινότητα μέ τὸ σκοπὸ νά παραχωρηθεῖ στόν ἐνοριακὸ ναό, καί μόνο τὸ 1927 παραχωρήθηκε στὸ Τ.Ε.Π. Ἐρμιονίδος μέ τὴν ἐλπίδα οἰκονομικῆς ἀρωγῆς ἀπὸ τὸ Ταμεῖο καί τὸ Δημόσιο (βλ. τοὺς ἀντίστοιχους φακέλους στὸ Α.Τ.Υ.Ν.Α.).

3. Μὲ μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐξειδίξεα τὴν κατάσταση αὕτη θὰ κωδικοποιήσει ἡ κεντρικὴ ὑπηρεσία τοῦ ὑπουργείου τὸ 1927 ἐκδίδοντας ὁδηγίες γιὰ τὸν τρόπο ἐνεργείας τῶν ἐπιθεωρητῶν σέ ὅλα τὰ στάδια παρέμβασης στὴ μεταρρύθμιση, ἐπισκευὴ ἢ κατασκευὴ ἐνὸς σχολικοῦ κτιρίου (βλ. ἐγκύκλιο ὑπ' ἀρ. 16742/6 Ἀπριλίου 1927, «περὶ ἀποστολῆς ὁδηγίων ἀφορῶσάν τὴν ἀνέγερσιν κ.λ.π. τῶν διδαστηρίων τοῦ Κράτους», στὸ Μ. Μαντούδης, *Διδακτηριακὴ νομοθεσία...*, ὁ.π., σ. 273).

ρίων στις νεοπροσαρτημένες περιοχές¹ θά κατασκευαστούν από τὸ 1920 μέχρι τὸ 1928 976 νέα σχολεῖα². Παρὰ λοιπὸν τὴν ἔλλειψη προγραμματισμοῦ μετὰ τὴν αὐστηρὴ σημασίᾳ τῆς λέξης, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει δυνατότητα κεντρικῆς χρηματοδότησης, ἀλλὰ μετὰ τὴν πολιτικὴ τῆς ἀξιοποίησης τοῦ τοπικοῦ παράγοντα καὶ τῆς ἐνταξῆς μέσα σὲ ἕνα ἐνιαῖο διαχειριστικὸ κεντρικὸ σύστημα τῶν ἄτυπων διαδεδομένων πρακτικῶν, ἡ διδακτηρικὴ κατάστασις βελτιώνεται σημαντικὰ τὴν περίοδον αὐτή. Τὸ 1930 χωρὶς σημαντικὴ αὔξησις τῶν ποσοστῶν τῶν μονίμων διδασκῶν παρουσιάζεται ὥστόσο μιὰ σημαντικὴ ἀνανέωσις τῶν κτιρίων ποὺ χρησιμοποιοῦνται σὰν διδασκῆρια³, ἐνῶ τὸ 68,2% ἀπ' αὐτὰ θεωροῦνται ἀνεκτὰ ἀπὸ ὑγιεινὴ ἀποψη⁴.

Ὅπως ὁμως ἤδη ἀναφέραμε ἡ ἐπιτυχία τῆς πολιτικῆς αὐτῆς περιορίζεται στὸν ἀγροτικὸν χώρον. Στὰ ἀστικά κέντρα τὸ μέγεθος τῶν ἀναγκῶν, οἱ ὑψηλές τιμές γῆς καὶ ἡ ἔλλειψη δημοτικῶν γηπέδων, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἡ ἀπουσία συλλογικότητος σὲ τοπικὸ ἐπίπεδον ἀντίστοιχης μετὰ ἐκείνην τῶν μικρῶν οἰκισμῶν καθιστοῦν ἀναγκαίᾳ τὴν κεντρικὴν χρηματοδότηση⁵. Σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα θά ἔρθῃ νὰ ἀπαντήσῃ ἡ σύναψις τοῦ σουηδικοῦ δανείου ἀπὸ τὴν κυβέρνησιν Βενιζέλου τὸ 1930⁶ μετὰ τὸ ὅποῖον θά ἐγκαινιασθῇ μιὰ νέα φάσις στὴν ἱστορίαν τοῦ σχολικοῦ κτιρίου, γνωστὴ σὰν «πρόγραμμα Παπανδρέου». Σύμφωνα μετὰ τὴν φρασολογίαν τῆς ἐποχῆς τὸ πρόγραμμα αὐτὸ συνδέθηκε μετὰ μιὰ διπλὴ «ἐπαναστάσις»: τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμισιν τοῦ 1929 καὶ τὴ θεαματικὴ εἴσοδον τοῦ Κινήματος τῆς Σύγχρονης Ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Ἑλλάδα⁷.

1. Βλ. Ν.Δ. 21 Ἰουλίου 1925, «περὶ ἀνεγέρσεως σχολικῶν κτιρίων ἐν ταῖς Νέαις Χώραις ἐξ ἐκπαιδευτικῶν κληροδοτημάτων».

2. *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθήνα 1932, σ. 391.

3. Γιά τίς περιοχάς ποὺ περιλαμβάνονται στὰ σύνορα τοῦ 1881 ἡ ἡλικία τῶν κτιρίων ποὺ χρησιμοποιοῦνται ὡς διδασκῆρια τὸ 1930 παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς: 12% ἔχουν ἀνεγερθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1880, 16,7% τὴν περίοδον 1881-1900, 15,8% τὴν περίοδον 1901-1910, 7,7% τὴν περίοδον 1911-1920, 18,8% τὴν περίοδον 1920-1930, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα παραμένουν ἀπροσδιόριστα. Ἀπὸ τὴν ἀπόψιν τῆς ἰδιοκτησίας τὸ 31,7% ἀνήκουν στὰ Σχολικὰ Ταμεῖα, τὸ 21,3% στὴν ἐκκλησίαν καὶ 32,5% σὲ ἰδιώτες (βλ. *Στατιστικὴ τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1929-1930. Μέρους Α' Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις*, Ἀθήνα 1934, Πίνακας IV, σ. 16-17).

4. *στο ἴδιο*.

5. M. Mantoudis, «Les Bâtiments scolaires en Grèce», ὁ.π., σ. 631.

6. *στο ἴδιο*.

7. Κατὰ τὴ διάρκειαν τῶν ἐκδηλώσεων ποὺ ὁργανώνονται στὴν Ἀθήναν, στὰ πλαίσια τοῦ IV Διεθνoῦς Συνεδρίου Σύγχρονης Ἀρχιτεκτονικῆς (CIAM) τὸν Αὐγούστου 1933, τὰ σχολικὰ κτίρια κατέχουν σημαντικὴ θέσι στὴ συμμετοχὴ τῆς ἐλληνικῆς ομάδας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴν ξενάγησιν ποὺ ὁργανώνεται γιὰ τοὺς ξένους συνέδρους στὴν Ἀθήναν περιλαμβάνεται ἐπίσκεψις στὴν Ἀκρόπολιν, στὴ λίμνη τοῦ Μαρθώνα, στὸ ἐργοστάσιον Παπαστράτου καὶ στὰ νέα σχολικὰ κτίρια. Ἐνῶ ὁ πρόεδρος τοῦ Τεχνικοῦ Ἐπιμελητη-

Χωρίς νὰ ὑποτιμᾶται τὸ ἔργο ποὺ ἐπιτελέστηκε τὴν περίοδο αὐτὴ —3167 διδασκτῆρια ἀνεγείρονται ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1928 ἕως τὸ 1932 ἀξίας ἐνάμισυ δισεκατομμυρίου δραχμῶν¹— θὰ πρέπει ὥστόσο οἱ καινοτομίες νὰ σχετικοποιηθοῦν. Μὲ κεντρικὴ παρέμβαση καὶ χρηματοδότηση κατασκευάζονται μόνον 330 πολυτάξια διδασκτῆρια στὰ ἀστικά κέντρα. Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι κοινοτικά διδασκτῆρια καὶ ἡ ἀνοικοδόμησή τους ἐντάσσεται στὸ σχῆμα ποὺ περιγράψαμε πρὶν πάντων². Ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἐπώνυμων ἀρχιτεκτόνων καὶ οἱ ἐντυπωσιακὲς συνθέσεις τῆς «σύγχρονης ἀρχιτεκτονικῆς» περιορίζονται στὰ πολυτάξια αὐτὰ διδασκτῆρια. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα χρησιμοποιοῦνται ἀναθεωρημένοι οἱ τύποι τῆς περιόδου 1920-1928, κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν κατασκευὴ —γενίκευση τῆς χρήσης τοῦ ὀπλισμένου σκυροδέματος— καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα (εἰκ. 108-110). Ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες μεμονωμένες ἐξαιρέσεις, ὅπου ἐπιχειρεῖται μιὰ περισσότερο εὐέλικτη καὶ ἀνοικτὴ ὀργάνωση σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ σχολείου ἐργασίας, τὸ διδασκτῆριο τοῦ 1930 δὲν ἀποτελεῖ παρὰ τελειοποίηση ἀπὸ ἄποψη ὑγιεινῆς καὶ κατασκευαστικοῦ ὀρθολογισμοῦ τῆς παλαιᾶς γνωστῆς φόρμας. Ὁ ἴδιος κλειστὸς ἱεραρχημένος χώρος «ὅπου ὁ δάσκαλος ἀθέτει στὴν ἔδρα του, τὰ παιδιὰ στὰ θρανία, δεσμῶτες, ἀκροατὲς καὶ θεατὲς τοῦ μοναδικοῦ ἡθοποιοῦ, τοῦ δάσκαλου»³.

ρίου Ν. Κιτσίκης στὴν πρόποσή του στὴ δεξίωση τῶν συνέδρων θὰ τονίσει: «Τὰ εἶδωλα εἶχον καταλυθεῖ ἤδη εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπὸ τῶν πρωτοπόρων τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως, οἵτινες μᾶς ἔκαμαν ἱκανοὺς νὰ δεχθῶμεν ὡς φυσικὰς, ὡς ἐξαιρετικῆς ρωμαλεότητος τὰς ἐξαγγελομένας νέας ἀρχάς, κατὰ τὰς ὁποίας αἱ μορφαὶ δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀποτελοῦν ἀποκλειστικὸν σκοπὸν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ἐπιδιώξεων, ἀνεξάρτητον τῶν κόσμων τοὺς ὁποίους πρόκειται νὰ ἐγκλείσουν [...]. Οἱ Ἕλληνες ἀρχιτέκτονες εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ δημιουργήσουν ἐφαρμόζοντες τὰς νέας ἐπιταγὰς εἰς ἓνα θαυμάσιον θέμα: τὸ σχολεῖον [...] Τὸ χαρακτηριστικὸν ἐν Ἑλλάδι εἶναι ὅτι τὸ ἐπίσημον Κράτος ἐτόλμησε τὴν Ἐπανάστασιν» (Ν. Κιτσίκης, «Πρόποσις κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν μελῶν τοῦ IV CIAM», *Τεχνικὰ Χρονικά*, 15 Ὀκτωβρίου - 15 Νοεμβρίου 1933, σ. 999).

1. *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθῆνα 1932, σ. 392-393.

2. στὸ ἴδιο.

3. Μ. Κουντουράς, «Τὸ σχολικὸ κτίριον», ὅ.π.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΚΤΙΡΙΟ «ΝΕΑ ΕΚΔΗΛΩΣΙΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ»

Τὸ 1928 ἡ σύγχρονη ἀντίληψις τῆς ἔννοιας τοῦ σχολικοῦ κτιρίου ἔχει συγ-
κροτηθεῖ σὲ ὅλα τῆς τὰ στοιχεῖα. Ἀπὸ τὶς πρῶτες προδιαγραφὰς τοῦ 1830, ποὺ
καθόριζαν τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς χώρου ποὺ προοριζόταν νὰ στεγάζει μιὰ
διακριτὴ κοινωνικὴ πρακτικὴ —τὴ μεθοδικὴ ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν ποὺ ὀρ-
γανωμένη ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ ἀστικὸ κράτος—, φτάσαμε στὴ δημιουργίαν ἐνὸς ἐξει-
δικευμένου μηχανισμοῦ μὲ ἀποκλειστικὸ ἔργο τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν κατανομὴ
τῶν σχολικῶν κτιρίων στὸ σύνολο τῆς χώρας.

Πολλοὶ παράγοντες ἐπηρέασαν αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη, καὶ πρὶν ἅπ' ὅλα ἡ δια-
φοροποίησις τῆς ἴδιας τῆς δραστηριότητος ποὺ στεγάζουν τὰ σχολικὰ κτίρια:
ἀπὸ διάχυτη πρακτικὴ, τὸ σχολεῖο γίνεται θεσμὸς στὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἔθνους καὶ
οἱ δάσκαλοι, δημόσιοι ὑπάλληλοι ποὺ πληρώνονται μετὰ τὸ 1920 ἀπὸ τὸ κρά-
τος. Τὸ 1928 τὸ 80% τῶν παιδιῶν σχολικῆς ἡλικίας περνοῦν τὸ μεγαλύτερον
μέρος τοῦ χρόνου τους, καὶ γιὰ ἔξι ὁλόκληρα χρόνια, σὲ σχολεῖα ὁμοιόμορφα
ὀργανωμένα, ἐνῶ ἡ κεντρικὴ διοίκηση μπορεῖ σὲ κάθε στιγμὴ νὰ γνωρίζει πόσοι
μαθητὲς διαβάζουν τί καὶ σὲ ποιά βιβλία.

Ἡ γενίκευσις καὶ ἡ ὁμοιογενοποίησις τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης, ὅρα-
μα τῶν πρώτων ἐθνοσυνελεύσεων στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, ἔχει γίνει
πραγματικότητα. Ἡ ἐξειδίκευσις καὶ ἡ προτυποποίησις τοῦ σχολικοῦ χώρου
ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο μέρος αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης. Ἡ κρατικὴ παρέμβασις
ἀναπτύσσεται ὅλο καὶ περισσότερον σ' αὐτὴν τὴ λογικὴ. Πρόκειται γιὰ τάση ποὺ
ἐγγράφεται στὰ πλαίσια τῶν γενικότερων μεταβολῶν τῆς νεοελληνικῆς κοινω-
νίας στὸ τελευταῖον τρίτον τοῦ 19ου αἰ. Οἱ κοινωνικὲς σχέσεις γίνονται ὁλοένα
καὶ πιὸ περίπλοκες, ἐνῶ ἡ σημασία τῶν δημόσιων ὑπηρεσιῶν ἐντείνεται. Ἦδη
ἀπὸ τὸ 1880 τὸ κράτος παραμερίζει τὶς τοπικὰς ἀρχὰς καὶ δὲν τοὺς ἐπιτρέπει
νὰ συμμετέχουν στὶς πρωτοβουλίας ποὺ παίρνει· τὶς ἐπιβάλλει ἀπλῶς καὶ τὶς
ὀφρεῖ νὰ τὶς χρηματοδοτήσουν αὐξάνοντας ἔτσι τὴν κυριαρχίαν του. Ὁ
νόμος τοῦ 1912, γιὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, θεσμοθετεῖ τὴν
κοινότητα ὡς διοικητικὴ ἐνότητα πολὺ λιγότερον ἐκτεταμένη ἀπὸ τοὺς παλαιούς
δήμους καὶ μὲ σημαντικὰ λιγότερες ἀρμοδιότητες. Ἐξαφανίζονται ἔτσι τὰ
«μικρὰ κράτη» γιὰ τὰ ὅποια μιλοῦσε ὁ Σπηλιωτάκης.

Τὴν ἴδιαν ἐποχὴ ἄλλωστε τὸ κράτος ἐπιχειρεῖ τὴν ἐνοποίησιν τοῦ ἐθνικοῦ

χώρου μὲ θετικὲς παρεμβάσεις. Ὁ σιδηρόδρομος καὶ τὸ σχολεῖο εἶναι τὰ κυριότερα μέσα αὐτῆς τῆς ἐνοποίησης. Δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ 1889, ὅταν συζητοῦνται τὰ νομοσχέδια Θεοτόκη —ποὺ στοχεύουν μεταξύ ἄλλων στὴ δημιουργία ἐνὸς ὀρθολογικοῦ καὶ ὁμοιογενοῦς σχολικοῦ χάρτη στὴ βάση τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐλάχιστου πληθυσμοῦ ποὺ ἐξυπηρετεῖται ἀπὸ τὸ σχολεῖο—, οἱ σελίδες τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς* κατανέμονται ἀνάμεσα στὴ συζήτηση γιὰ τὶς γραμμὲς τοῦ σιδηροδρόμου, γιὰ τὰ ζητήματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση καὶ γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ἐθνικῆς ἀστυνομίας. Ἡ ἴδια εἰκόνα ἐπαναλαμβάνεται ἄλλωστε τὸ 1985. Καὶ ἴσως δὲν εἶναι ἐπίσης τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πρώτη ἀπόπειρα γιὰ τὴ συγκρότηση κρατικοῦ προγράμματος κατασκευῆς σχολικῶν κτιρίων συνδέεται μὲ τὴν προσπάθεια κατάργησης τῶν τελωνειακῶν ζωνῶν τῶν δήμων καὶ τὴν ἐνοποίηση τοῦ τελωνειακοῦ χώρου τοῦ κράτους.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτη εἶναι θεμελιακὴ ἡ σημασία τῆς περιόδου 1895-1911. Ὅλα αὐτὰ τὰ νεοκλασικὰ σχολεῖα ποὺ εἶναι διασκορπισμένα στὸ σύνολο τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους, γίνονται ἡ εἰκόνα τῆς ὁμοιογενοποίησής του, τῆς κυριαρχίας τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, τοῦ καινοτομικοῦ χαρακτήρα τῶν μεταβολῶν ποὺ γνωρίζει ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία, καὶ αὐτὸ ἀκόμη καὶ στὶς περιοχὲς ποὺ δὲν φτάνει ὁ σιδηρόδρομος.

Τὸ πρωτοβάθμιο σχολεῖο ἀποτελεῖ λοιπὸν τὸ πρῶτο —καὶ τὸ μόνο μέχρι σήμερα— μεγάλο πρόγραμμα διάδοσης ἐξοπλιστικῶν κτιρίων, ὁμοιόμορφα προτυποποιημένων τόσο στὴ χρῆση ὅσο καὶ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τους. Ὁ μορφολογικὸς τοπικισμὸς τῶν ἐτῶν 1911-1928 παραμένει ἀνώδυνος γιὰ τὴν ἐνιαία εἰκόνα τοῦ σχολείου, ἐφόσον ἡ παραγωγή του προγραμματίζεται καὶ ἐλέγχεται ἀπὸ μιὰ κρατικὴ ὑπηρεσία, καὶ ἡ τυποποίηση τοῦ χώρου καὶ τῆς χρήσης του ἔχει ἐπιτευχθεῖ, καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὰ ἔχει ἐπιτευχθεῖ κυρίως ἡ τυποποίηση τῶν συμπεριφορῶν τῶν παιδιῶν ποὺ φοιτοῦν καὶ διαμορφώνονται μέσα σ' αὐτὸ τὸ κτίριο στὰ περιθώρια τοῦ ἐνεργοῦ βίου.

Γιατὶ τὸ στοιχεῖο ποὺ παραμένει σταθερὸ καὶ ἀμετάβλητο κατὰ τὴ διάρκεια ὅλης τῆς περιόδου ποὺ ἐποπτεύσαμε εἶναι ἡ ἀντίληψη ποὺ θέλει τὸ σχολικὸ χῶρο στήριγμα καὶ μέσο γιὰ τὴν ἐγγάραξη συμπεριφορῶν καὶ νοοτροπιῶν. Ἀλληλοδιδακτικὸς χῶρος ποὺ διαμορφώνει μέσα ἀπὸ τὴν κίνηση, συνδιδακτικὸς χῶρος ποὺ βασίζεται στὴν ἀκίνησιν καὶ στὸ βλέμμα, ὅλα αὐτὰ τὰ πρότυπα καὶ οἱ κανονισμοί, στὴν πλειοψηφία τους μεταφράσεις —ἀλλὰ καμιά μεταφορὰ δὲν εἶναι δυνατὴ χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ στὸ χῶρο ὑποδοχῆς μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας ποὺ νὰ βρίσκει σ' αὐτὴν τὸ συμφέρον της καὶ νὰ μπορεῖ νὰ ἀναλάβει τὴ διαχείρισή της— παρουσιάζουν ἓνα κοινὸ σημεῖο: στὴ λογικὴ τους ἡ μονάδα ποὺ ἐπαναλαμβάνεται εἶναι τὸ παιδί. Ἡ ἐξατομικευσή του περνᾷ ἀπὸ τὴ σχετικὴ του θέση στὴν ἀπρόσωπη ἱεραρχία ποὺ ἡ παιδαγωγικὴ σχέση ἐπιβάλλει καὶ ὁ σχολικὸς χῶρος ὑλοποιεῖ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ

Περὶ τῶν προσταγμάτων καὶ περὶ

ΜΑΘΗΜΑ ΓΡΑΦΗΣ.	ΠΡΟΣΤΑΓΜΑΤΑ.
1. Διὰ νὰ ἔλθωσιν οἱ μαθηταὶ ἀπὸ τὸ προαυλίον εἰς τὸ διδασκῆριον,	(Ὁ γενικός· πρωτόσχολος· τῆς γραφῆς, στεκόμενος εἰς τὴν θύραν, διὰ τῆς ὁποίας εἰσέρχονται ἐκ τοῦ προαυλίου, φωνάζει, Εἰς κλάσεις γραφῆς, καὶ κτύπῃ ἐν κτύπῃ καὶ ἐν κτύπῃ κώδωνος· (ὁ γενικός· πρωτόσχολος μετὰ τοῦτο ἐρχεται εἰς τὴν διδασκαλοκαθέδραν).
2. Διὰ νὰ πύσωσι τὸ βιβλίον καὶ νὰ σιωπήσωσι,	Ἐν σύρισμα.
3. Δια νὰ στραφῶσιν οἱ μαθηταὶ πρὸς τὸν γενικὸν πρωτόσχολον,	Ἐν κτύπημα κώδωνος.
4. Διὰ νὰ σταυρώσωσι τὰς χεῖρας των εἰς προσευχὴν,	Ἐν κτύπημα κώδωνος.
5. Διὰ νὰ λύσωσι τὰς χεῖρας των,	Ἐν κτύπημα κώδωνος.
6. Διὰ νὰ ἐτοιμασθῶσι νὰ ἔμβωσιν εἰς τὰ θρανία.	Τὰς χεῖρας ἐκτεταμένας ὀριζονTEώς· τὴν δεξιὰν εἰς τὰ ἔμπρὸς, τὴν ἀριστεράν εἰς τὰ ὀπίσω.

Θ'.

τοῦ τρόπου τοῦ ἐκτελεῖν αὐτά.

Ἐκτέλεσις.

Οἱ πρωτόσχολοι ὑπαγορευταί, ἀναβαίνουσιν ἐπὶ τῶν θρανίων, πλησίον τῶν τηλεγράφων, καὶ στρέφουσι τὸ προσωποπν τούτων, τὸ φέρον τὸν ἀριθμὸν τῆς κλάσεως, πρὸς τὴν ἀπέναντι ἄκραν τῶν θρανίων, ὅθεν οἱ μαθηταὶ ἐρχονται.

Οἱ μαθηταὶ κρατοῦν ὀπίσω εἰς τὴν ῥαχὶν τὰς χεῖρας των δεμένας, βαδίζουσιν ὁμοῦ εἰς κατὰ πόδα τοῦ ἄλλου, κατὰ βῆμα, χωρὶς νὰ κρατῶσι μὲ τοὺς πόδας των, καὶ ἐμβαίνουν εἰς τὰς ἰδίας των κλάσεις τῆς γραφῆς. Καθεὶς δὲ στέκεται ἔμπρὸς εἰς ἐν ἀράκιον, ὃν ἐστραμμένος πρὸς τὸν ὑπαγορευτὴν του, καὶ πρὸς τοῦτον ὅτι κλίνει τὸ βῆμα, ἀλλὰ πατεῖ ἑλαφρᾶ.

Οἱ ὑπαγορευταί, στεκόμενοι ἐπὶ ἐπὶ τῶν θρανίων, στρέφονται καὶ αὐτοί, ὡς οἱ μαθηταί, πρὸς τὸν γενικὸν πρωτόσχολον, καὶ συγχρόνως στρέφουσι καὶ τοὺς τηλεγράφους των, ὥστε ὁ ἐπιγεγραμμένος ἀριθμὸς τῶν κλάσεων νὰ ἴηται ἐστραμμένος πρὸς τὸ βῆμα.

Ὅλοι οἱ μαθηταὶ σταυρόνουν τὰς χεῖρας των ἐπιθέντες τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς, πρὸς τὰ κάτω τοῦ στήθους. Ὁ γενικός· πρωτόσχ., ἐστραμμένος ὢν πρὸς τοὺς μαθητάς, ἀπαγγέλλει καθαρῶς τὴν προσευχὴν (τὸ Βασιλεῦ οὐράνιε). Οἱ ὑπαγορευταὶ ἀποκρίνονται τὸ Ἀμήν εἰς τὸ τέλος.

Οἱ μαθηταὶ δένουν ὀπίσω εἰς τὴν ῥαχὶν τὰς χεῖρας των· κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ κτύπημα καταβαίνουν καὶ οἱ ὑπαγορευταὶ ἀπὸ τὰ θρανία.

Οἱ μαθηταὶ ἐπιβάλλουσι τὴν δεξιὰν των ἐπὶ τοῦ ὀπισθεν αὐτῶν κειμένου γραφείου, καὶ τὴν ἀριστεράν ἐπὶ τοῦ ἔμπροσθεν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ I
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ'
ΤΟΥ ὉΔΗΓΟΥ ΤΟΥ ΚΟΚΚΙΝΗ
(ἔκδοσις 1830)

ΜΑΘΗΜΑ ΓΡΑΦΗΣ.

7. Διὰ νὰ ἔλθωσι καὶ νὰ καθίσωσιν εἰς τὰ θρανία,
8. Διὰ νὰ δέσωσι τὰς χεῖρας των ὀπίσω,
9. Διὰ νὰ δοθῇ ἡ προσταγὴ εἰς τοὺς ὑπαγορευτάς νὰ κάμωσι τὴν πρόσκλησιν τῶν μαθητῶν,

10. Διὰ νὰ δοθῇ ὁ λογαριασμός περὶ τῶν ἀπόντων καὶ παρόντων,

11. Διὰ νὰ θάλωσιν οἱ μαθηταί, οἱ εἰς τὸ διάμμιον τῶν γραφείων, τὰς χεῖρας των ἐπάνω εἰς τὰ γόνυτά των,
12. Διὰ νὰ ἐτοιμασθῶσι νὰ γράψωσιν ἐν γράμμα ἐπὶ τῆς ἄμμου,
13. Διὰ νὰ γράψωσι τὸ δεικνύμενον γράμμα,

ΠΡΟΣΤΑΓΜΑΤΑ.

Τὴν δεξιὰν ἀνασειομένην κατωθεν πρὸς τὰ ἄνω.
Τὰς δύο χεῖρας ὀριζοντεῖως, ἔπειτα φερομένας ὀπίσω πρὸς τὰ νῦτα.
ΥΠΑΓΟΡΕΥΤΑΙ ! καὶ ἐν κτύπημα κώδωνος.

Ἐν κωδωνίσμῳ.

ΧΕΙΡΑΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΓΟΝΑ-
ΤΩΝ.

ΠΡΟΣΟΧΗ, καὶ ἐκτείνει τὸν δάκτυλον ὀριζοντεῖως (ἴδε σελ. 18.)

ΓΡΑΨΑΤΕ τὸ Ν.

ἘΚΤΕΛΕΣΙΣ.

Ἀνασηκόνουσιν τὸ σῶμά των ὀλίγον, καὶ ἐμβαίνουν εἰς τὰ θρανία.

Οἱ μαθηταί θέτουν τὰς χεῖρας ἐμπροσθεν τῶν, ἔπειτα ὀπίσω των, καὶ στέκονται ὡς καθ' ὅσον τὸν καιρὸν τῆς προσκλησεως.

Προφερομένης τῆς λέξεως **ΥΠΑΓΟΡΕΥΤΑΙ**, οἱ ὑπαγορευταὶ σηκόνονται καὶ ἀκουσμένου τοῦ κτύπηματος τοῦ κώδωνος, πηγαίνουν καὶ λαμβάνουν τοὺς καλῶντας τῆς προσκλησεως, ἔλθοντας ἐξηρτημένοι ἐν μολιβδοκόνδυλον, καὶ κρεμαμένους ἀπέναντι τῶν τηλεγράφων, σημειοῦν τοὺς παρόντας, χωρὶς νὰ τοὺς καλῶσιν ἐξ ὀνόματος, χωρὶς νὰ καλῶσι πισῶς. Τελειωθεὶς δὲ τις προσκλήσεως, στρέφονται πρὸς τὸ βῆθρον.

Πηγαίνουν εἰς τὸ βῆθρον ἔχοντες ἑνὴ χεῖρα τοὺς καταλόγους· καὶ λέγουσιν, ὁ εἰς μετὰ τὸν ἄλλον, εἰς τὸν διδάσκαλον, ἵς τις ταρεῦθ' ἔγραψε τὰς ποσότητας καὶ ἄλλας δεῖναι, παρόντες τόσοι, ἀπόντες τόσοι, ὅλοι τόσοι. Μετὰ τοῦτο βιάσεται τοῦ καταλόγου εἰς τὸν τόπον, ὅθεν τοὺς ἐπύτταν, καὶ ἐπιστρέφουν διὰ νὰ καθίσωσιν εἰς τοὺς τόπους των.

Ἐν ᾧ γίνεται ἡ πρόσκλησις, οἱ συμβεβητοὶ ὑπαγορευταί ἢ οἱ πρῶτοι τῆς γ καὶ δ κλῆσι διανεμούν μετὰ μεγάλῃς σιωπῆς εἰς τοὺς συμβεβητά των τα τετραδία, θέτοντες ἐν ἐνώπιον καθενὸς ἐπὶ τῶν γραφῶν.

Οἱ μαθηταὶ θάλλουσιν τοὺς λιχαῖον ἐπάνω εἰς τὸ χεῖλος τοῦ γραφείου των.

ΜΑΘΗΜΑ ΓΡΑΦΗΣ.	ΠΡΟΣΤΑΓΜΑΤΑ.
14. Διὰ τὴν ἐτοιμασίαν εἰς καθαρίσιν των πλακῶν,	Τὴν δεξιὰν χεῖρα εἰς τὸ στό- μα, καὶ τὴν ἀριστεράν ἐκτετα- μένην ἕως εἰς τὸ ὕψος τῆς ζώ- νης.
15. Διὰ τὴν καθαρίσωσιν τὰς πλάκας,	Τάραγμα ὀριζόντειον τῆς χεῖρός.
16. (*) Διὰ τὴν καταπύθιν ἢ καθαρίσιν,	Κτύπημα κωδωνοῦ.
17. Διὰ τὴν θεωρήσασιν οἱ ἐ- μνεύονται τὰ ἄλκια, καὶ τὴν διαμοιράσασιν τὰ κον- δύλια.	ΎΠΑΓΟΡΕΥΤΑΙ! καὶ ἐν κτύ- πῃ κωδωνοῦ.
18. Διὰ τὴν ἐπιστρέψασιν οἱ ἐ- ρμηνεύονται εἰς τοὺς τό- πους των,	Ἐν κωδωνίσμῳ.
19. Διὰ τὴν ἀρχισθῆν ἢ ὑπαγο- ρευσθῆν,	Ἢ ΚΛΑΣΕΩΣ! ΑΡΧΙΣΘΕ.

(*) Ἴδε τὴν σημείωσιν ταύτην καὶ τὰς ἐπεμένας εἰς τὸ τέλος τοῦ παρόν-
τος Κεφαλαίου.

Οἱ μαθηταὶ βάλλουν τὴν δεξιὰν εἰς τὸ στόμα, σπালόνουσι
τὰ ἄκρα τῶν δακτύλων των, καὶ συγγενῶς βάλλουν τὴν
ἀριστεράν των ἐπὶ τοῦ ἀλκίου τῆς πλάκας.

Οἱ μαθηταὶ τρίβουσι μὲ τοὺς δακτύλους τῆς δεξιᾶς των
τὴν πλάκα.

Καταβιβάζουσι τὰς χεῖρας ἐπάνω εἰς τὰ γόνατά των.

Προφερομένης τῆς λέξεως ΎΠΑΓΟΡΕΥΤΑΙ, οὔτοι σπικνόν-
ται λαμβάνουσι τὰ πλακοκόνδυλα, διαβαίνουν μεταξὺ τῶν
στικῶν ἐμπρὸςθεν τῶν μαθητῶν, καὶ ἀποθέτουσιν ἀνὰ ἓν
μεσὰ εἰς τὸν ἐγγεγλυμμένον ὀχετὸν, εἰς τὸ πλάγιον καθενὸς
ἀλκίου (καὶ εἰς αὐτὰς προσέτι τὰς κλάσεις Ζ' καὶ Η')· ἔπειτα
σταματῶσιν εἰς τὴν ἄκρην τῶν θρανίων στρεφομένοι πρὸς τοὺς
τηλεγράφους.

Οἱ ὑπαγορεύονται ἐπιστρέφουσι κατὰ ἔθμα σχηματίζοντες
μίαν γραμμὴν· τότε διαμοιράζουσι τὰς γραφίδας οἱ τῆς Ζ'
καὶ Η' ἀφ' οὗ δε φθάσωσιν εἰς τοὺς τόπους των, καθήνται ὅλοι.

Ὁ ὑπαγορευτὴς τῆς Η', ὑπαγορεύει μίαν λέξιν, ἢ μίαν
πρότασιν, ἀπο τὸ τῆς κλάσεως τοῦ ὑποδείγμα. κ.τ.λ.

(ἴδε τὸ περὶ Γραφῆς κεφ β'.)

Ἀφ' οὗ δὲ γείνωσιν αἱ ἐξ ὑπαγορεύσεις εἰς ὅλας τὰς κλάσεις,
οἱ ὑπαγορεύονται ζ' τοὺν νὰ γείνην ἡ διόρθωσις, στρέφοντες πρὸς
τὸν γινικὸν πρωτόστυλον τὸ πρόσωπον τοῦ τηλεγράφου τὸ
φέρον τὸ γράμμα Δ.

ΜΑΘΗΜΑ ΓΡΑΦΗΣ.

ΠΡΟΣΙΑΓΜΑΤΑ.

20. Διὰ τὴν γένη ἢ διόρθωσις, ὕπαγορεύται ! καὶ ἐν
κτύπημα κώδωνος.
21. Διὰ τὴν ἐπιστρέψωσιν οἱ
ὕπαγορεύται εἰς τοὺς τό-
πους των, Ἐν κτύπημα κώδωνος.
22. Διὰ τὴν καθάρσιν, ἴδε
τοὺς λβ. 14, 15, 16 (λ).

ΜΑΘ. ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΣ.

23. Διὰ τὴν ἐτοιμασθῶσι τὰ
παιδιά νὰ ἐξελθῶσιν ἐκ
τῶν θρανίων, Τῆς χειρὸς ἐκτεταμένης εἰς
τὸ ὕψος τοῦ ζώσματος, τὴν δε-
ξιὰν εἰς τὰ ἔμπροσθεν, τὴν ἀρι-
στεράν εἰς τὰ ὀπίσω.
24. Διὰ τὴν ἐξελθῶσιν ἐκ τῶν
θρανίων, Σημειῶν μὲ τὴν δεξιὰν κι-
νῶμενην, κάτωθεν πρὸς τὰ ἄνω.
25. Διὰ τὴν ὑπάγωσιν ἕκαστος
εἰς τὴν ἰδίαν τῶν θρανία πρὸς
σύστασιν τῶν κλάσεων τῆς
ἀναγνώσεως, Εἰς κλάσεις ἀναγνώσε-
ως καὶ ἐν κτύπημα κώδωνος.

ΕΚΤΕΛΕΣΙΣ.

Προφερομένης τῆς λέξεως ὙΠΑΓΟΡΕΥΤΑΙ, οἱ ὑπαγορευ-
ταὶ σηκώνονται ἀκουσμένου δὲ τοῦ κωδωνίσματος, ἀρχίζου-
νὰ διορθῶσιν· ἔπειτα σταματῶσιν εἰς τὰς ἄκρας τῶν θρανί-
ων, βλέποντες πρὸς τοὺς τηλεγράφους.
Ἐπιστρέφουσιν ὅλοι ὁμοῦ κατὰ βήμα καὶ κατὰ στίγον,
ἔχοντες τὰς χεῖρας δεμένas εἰς τὰ ὀπίσω.

Οἱ μαθηταὶ θέτουσι τὴν δεξιὰν ἐπὶ τοῦ ὀπισθεν αὐτῶν
γραφεῖου, τὴν ἀριστεράν ἐπὶ τοῦ ἔμπροσθεν.

Οἱ μαθηταὶ ἀναπηδῶντες ἐξέρχονται ὅλοι διὰ μιᾶς ἐκ τῶν
θρανίων· δένουσιν ὅπισω τὰς χεῖρας, καὶ στέκονται ἐστραμ-
μένοι πρὸς τοὺς ὑπαγορευτάς των, οἵτινες ἀναβαίνουν εἰς τὰ
ἑξ ἑκτὸς ἐκ τῶν θρανίων των.

Ὅλοι οἱ μαθηταὶ ἐξέρχονται ἀπὸ τὸ μέρος τῶν τηλεγρά-
φων καὶ οἱ μὲν τῶν 4 πρώτων κλάσεων διαβαίνουν ἐμπρο-
σθεν τοῦ διαιτητοῦ γραφεῖου· οἱ δὲ τῶν ἄλλων τεσσάρων,
ὀπίσθεν τοῦ τελευταίου θρανίου τῆς ἑξ ἑκτὸς. Ὅλοι ἐξαναμ-
βαίνουν ἀπὸ τὸ ἀντικειμένον εἰς τοὺς τηλεγράφους μέρος,
καὶ συστήνονται κατὰ κλάσεις ἀναγνώσεως.

Οἱ ἐρμηνευταὶ τῆς ἀναγνώσεως, πρότερον ὄντες διωρισμέ-
νοι, ἀντὶ τὴν ἐμβῶσιν εἰς τὰ θρανία, ὡς οἱ ἄλλοι, αὐτοὶ ἐξα-
κολουθοῦν τοῦ διαιτητοῦ των καὶ ἔρχονται νὰ ἀρραδιασθῶσιν εἰς
τὸν τοῖχον, τὸν πρὸς τὸ μέρος τῶν τηλεγράφων, ἐμπροσθεν
τῶν κλάσεων, τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ὁδηγήσῳσιν εἰς τὰ ἡμι-
κύκλια.

26. Διὰ τὴν καταπαύσῃσι τὸ βῆδισμα. Ἐν συρίγμα.
27. Διὰ τὴν ὑπάγωσιν ὅλοι οἱ μαθηταὶ εἰς τὰ ἡμικύκλια. ὉΛ' Ἰ ΚΑΛΨΕΙΣ! καὶ Ἦ κτύπημα κώδωνος.

28. Διὰ τὴν καταβῶσιν οἱ ὑπαγορευταὶ ἀπὸ τὰ θρανία. ἸΠΑΓΟΡΕΥΤΑΙ ΓΡΑΦΗΣ! Καὶ Ἦν κτύπημα κώδωνος.

29. Διὰ τὴν ἀνοιχθῶσι τὰ ἡμικύκλια καὶ ἡ ἀρχίσῃσι τὴν ἀνάγνωσιν, ἃ τρόπον, Δύο συρίγματα.
30. Διὰ τὴν ἀρχίσῃσι τὸν β' τροπον, Δύο συρίγματα.

Οἱ ὑπαγορευταὶ τῆς γραφῆς στέκονται ἐπὶ τῶν θρανίων, διὰ τὴν ἐπαγρυπνῶσι τὴν εὐταξίαν τῶν μαθητῶν. Χρεωστούν δὲ τὴν ἔχῃσι τὴν φροντίδα τοῦ νὰ στρέψῃσι πρὸς τοὺς μαθητὰς ἐρχομένους τὰ πρόσωπα τῶν τηλεγράφων, τὰ φέροντα τοὺς ἀριθμοὺς τῶν κλάσεων.

Οἱ εἰς τὰ ἡμικύκλια ἐρμηνευταὶ κινοῦν καθεὶς μὲ ἐννέα μαθητὰς, τὸ πολὺ, διὰ τὴν συστήσωσι τὰς χορείας γύρω τῶν τοίχων τοῦ διδασκηρίου. Ἐκαστος δ' ἐξ αὐτῶν ἐκδίδει εἰς τὸ πλῆκτον τοῦ πρώτου τοῦ μαθητοῦ, ἐπὶ τοῦ πύκτος τῆς χειρὸς τοῦ ὁποίου ἐκδίδει τὴν ἰδίαν του χεῖρα, διὰ τὴν τὸν ὁδηγῇ (3). Ἀφ' οὗ φθῃσῃσι εἰς τὰ ἡμικύκλια, προσποιούνται εἶναι τοῦ βαδίσματος τὸ ἔγχεμα ἐλαφρόν καὶ οἱ ἐρμηνευταὶ καὶ οἱ μαθηταὶ ὁμοίως.

Ἐν ᾧ δὲ ἐκτελεῖται ἡ ἀνωτέρω κίνησις, οἱ ὑπαγορευταὶ τῆς γραφῆς κατὰ συνέχειαν ἐπὶ τῶν θρανίων τῶν ἰστάμενων, ἐπαγρυπνοῦσι τοὺς μαθητὰς, διανέμοντες αὐτοὺς καλῶς εἰς τοὺς ἐρμηνευτὰς τῆς ἀναγνώσεως.

Ἄμα προφερομένης τῆς λέξεως ἸΠΑΓΟΡΕΥΤΑΙ, οὗτοι καταβαίνουν ἀπὸ τὰ θρανία· ἀκουσθέντος δὲ τοῦ κώδωνισματος, ὑπάγουσι νὰ ἐνωθῇσι μὲ τὰ λοιπὰ παῖδια, εἰς τὰς χορείας τῶν ἰδίων τῶν κλάσεων, διαβαίνοντες καθ' ὅλον τὸ μήκος τῶν θρανίων κατὰ βῆμα· καὶ οὕτω γίνονται μαθηταὶ ἀναγνώσεως.

ΜΑΘ. ΑΝΑΓΝΩΣΕΩΣ.	ΠΡΟΣΤΑΓΜΑΤΑ.
31. Διὰ ν' ἀρχίσωσι τὸν γ' τρόπον,	Δύο συρίσματα.
32. Διὰ νὰ καταπύσωσι τὴν ἀνάγνωσιν καὶ νὰ κρεμάσωσι τοὺς πίνακας,	Δύο συρίσματα.
32. Διὰ νὰ παραταχθῶσι τὰ παῖδια εἰς τὸν τοῦχον,	Ἐν κύτπημα κώδωνος.
33. Διὰ νὰ ἐκβῶσιν ἀπὸ τὸν στίχον οἱ πρωτεύσαντες μαθηταί,	Ἐν κωδώνισμα.
34. Διὰ νὰ γείνη ἡ διανομὴ τῶν εἰς ἀμοιβὴν γραμματίων,	Ἐν σύρισμα.
35. Διὰ νὰ ἐξανέμβωσιν εἰς τὸν στίχον οἱ πρῶτοι μαθηταί (4).	Ἐν κύτπημα κώδωνος!

ΜΑΘ. ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗΣ.	
37. Διὰ ν' ἀνορθώσιν οἱ ὑπαγορευταὶ τῆς ἀριθμητικῆς εἰς τὰ θρανία,	ἸΠΑΓΟΡΕΥΤΑΙ ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗΣ! καὶ ἐν κύτπημα κώδωνος.
38. Διὰ νὰ στραπῶσιν οἱ μαθηταὶ πρὸς τὸ μέρος πρὸς ὃ μέλλουν νὰ προπατήσωσι,	Στροφή τῆς χειρὸς, ὑψωμένης, δεξιόθεν πρὸς ἀριστερά.
39. Διὰ νὰ ἐξανέμβωσιν εἰς τὰ θρανία καὶ νὰ συστήσωσι τὰς κλάσεις τῆς ἀριθμητικῆς,	Εἰς κλάσεις ἀριθμηΤΙΚΗΣ! καὶ ἐν κύτπημα κώδωνος.

ΕΚΤΕΛΕΣΙΣ.
Οἱ ὑπαγορευταί, ἀφ' οὗ κομμάτωσι τοὺς πίνακας καὶ φορέσωσι καὶ εἰς τὸν πρῶτον μαθητὴν τὸ πρωτεῖον, στρέφον τὰ νῶτα πρὸς τὸν τοῦχον.
Οἱ μαθηταὶ ἀραδιαζόνται εἰς τὸν τοῦχον καθίζοντες μετὰ τῶν. Ὁ ἐρμηνευτὴς στέκει κατὰ πόσωπον τοῦ πρώτου τῶν μαθητῶν τοῦ ἐστραμμένου πρὸς αὐτόν.
Οἱ πρῶτοι κινούνται ἐν βῆμα εἰς τὰ ἔμπροσθεν, καὶ στέκονται εἰς τὰ ἀριστερά τῶν ἰδίων τῶν ἐρμηνευτῶν, στρεφόμενοι καὶ αὐτοὶ πρὸς τοὺς μαθητάς.
Ὁ γενικὸς πρωτόσχολος ὑπάγει καὶ διανέμει τὰ εἰς ἀμοιβὴν γραμματα.
Οἱ πῶτα ἐμβαίνουν εἰς τοὺς τόπους των, καὶ οἱ ἐρμηνευταὶ ἀποθέτουσι τοὺς δεικτάς καὶ τὰ σημεῖά των.

Οἱ ὑπαγορευταὶ τῆς ἀριθμητικῆς μετὰ τὸν συμβολῶν των, ἔρχονται καὶ ἀναβαίνουν ἐπὶ τὸν ἰδίον των θρανίων, πλησύν των πινακοστατῶν· στρέφουσι δὲ τοὺς ἀριθμούς των κλάσεων πρὸς τὸ μέρος, ὅθεν ἔρχονται οἱ μαθηταί.

Οἱ μαθηταὶ κάμνουσιν ἓν τέταρτον γύρου.

Οἱ μαθηταί, ἔχοντες τὰς χεῖρας εἰς τὰ ὀπίσω, βαδίζουσι κατὰ τάξιν, ὁδηγούμενοι ὑπὸ τῶν ἐρμηνευτῶν ἀφίγουσι δὲ τὴν γραμμὴν, καθ' ὅσον φθάνουσιν εἰς τὰ θρανία τῆς ἰδίας των κλάσεως (τῆς ἀριθμητικῆς), ὅπου ἐμβάνουσι διὰ νὰ συστήσωσι τὰς κλάσεις τῆς ἀριθμητικῆς.

ΜΑΘ. ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗΣ.

40. Διὰ νὰ παύσῃσι τὸ βῆδι
σπ.κ. καὶ νὰ σιωπήσῃσι,
Ἐν σύρισμα.
41. Διὰ νὰ στραφῶσι τὰ παι-
διὰ πρὸς τὸν γενικὸν πρῶ-
τόλογον,
Ἐν κτύπημα κώδωνος.
42. Διὰ νὰ ἐτοιμασθῶσιν οἱ
μαθηταὶ νὰ ἐμβῶσιν εἰς
τὰ θρανία καὶ διὰ νὰ ἐμβῶ-
σιν εἰς αὐτά, νὰ κληρα-
σῶσι τὰ ἀδάκτια, νὰ γέ-
νωσιν αἱ ὑπαγορεύσεις καὶ
αἱ διορθώσεις,
Ἴδε τοὺς ἀριθ. 6, 7, 8, 14,
15, 16, 19, 20, 21, 22.
43. Διὰ νὰ ἐτοιμασθῶσιν εἰς
ἀπόσεις τῶν κονδυλίων,
Τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐκτετα-
μένην.
44. Διὰ ν' ἀποθέσῃσι τὰ κον-
δύλια καὶ νὰ δέσῃσι τὰς
χεῖρας ὀπίσω,
Κίνησις ταχεῖα τῆς χειρὸς
πρὸς τὰ κάτω, καὶ περιστροφὴ
αὐτῆς ὀπίσω εἰς τὰ ὦτα.
45. Διὰ νὰ συναχθῶσι τὰ κον-
δύλια,
ΎΠΑΓΟΡΕΥΤΑΙ! καὶ ἐν
κτύπημα κώδωνος.
46. Διὰ νὰ ἐπιτρέψῃσιν οἱ
ὑπαγορευταὶ εἰς τοὺς τό-
πους τῶν,
Κτύπημα κώδωνος.
47. Διὰ νὰ δοθῇ λογαριασμός
περὶ τῶν κονδυλίων,
Α'ἱ. Πόσα;
Β'ἱ. Πόσα;

Οἱ μαθηταὶ στρέφονται πρὸς τὸ βῆθρον· οἱ ὑπαγορευταὶ καταβαίνουνσιν ἐκ τῶν θρανίων, καὶ στρέφουσιν ἐν ταύτῃ πρὸς τὸ βῆθρον τοὺς ἀριθμούς τῶν τηλεγραφῶν.

(Περὶ τῶν εἰς διδασκαλίαν τῆς ἀριθμητικῆς, ἴδε τὸ Δ' κεφάλαιον.)

Οἱ μαθηταὶ κρατῶσι τὰ κονδύλια τῶν κομψομένην ἕνα δάκτυλον (τοῦ γεωμετρικοῦ πυθὸς) ἄνω τῆς ἐπιφανείας τοῦ γραφείου.

Οἱ μαθηταὶ ἐπιθέτουσιν τὰ κονδύλια τῶν ἐπὶ τῶν ἰδίων τῶν ἀδακίων, ἔπειτα δένουν τὰς χεῖρας ὀπίσω εἰς τὴν ῥαχιν τῶν.

Ἄμα προφερομένης τῆς λέξεως ΎΠΑΓΟΡΕΥΤΑΙ, οὗτοι σηκώνονται· καὶ ἀκούσμένου τοῦ κωδωνίσματος, διαβαίνουνσιν ἔμπροσθεν τῶν μαθητῶν, συναζοῦσι τὰ πλακοκόνδυλα, καὶ στέκονται εἰς τὰς ἄκρας τῶν γραφείων ἐστραμμένοι πρὸς τοὺς τηλεγραφούς.

Ἐπανερχονται ὅλοι ὁμοῦ εἰς τοὺς τόπους τῶν συστήνοντες μίαν γραμμὴν· μετροῦσι τὰ κονδύλια τῶν, τ' ἀποθέτουσιν εἰς τὰ συρτάρια καὶ ἀναβαίνουνσιν εἰς τὰ θρανία, ὅπου στέκονται ἐστραμμένοι ἀπὸ τὸ μέρος τῶν μαθητῶν.

Οἱ ὑπαγορευταὶ συνήθως ἀποκρίνονται λέγοντες· ΣΩΣΤΑΙ. Ἄν δὲ λειπῶσι τινα, φανερόνουν τοῦτο ὀνομαζόντες ἐκείνους, οἵτινες τὰ ἔχασαν ἢ τὰ ἔθραυσαν.

48. Διὰ τὰ ἐκδῶσιν οἱ κατὰ γραμμὰς ἐκτείνονται τῆς ἀριθμητικῆς, καὶ νὰ ὑπάρχωσιν
49. Διὰ τὰ ἐκδῶσιν οἱ μαθηταὶ ἀπὸ τὰ θρανία,
50. Διὰ τὰ ὑπαγῶσιν εἰς τὰ ἡμικύκλια, καὶ νὰ κλάσῃ τὰς τρεῖς ἀσκήσεις τῆς ἀριθμητικῆς
51. Διὰ τὰ ἐκκεῖσθαι ἀπὸ τὰ ἡμικύκλια εἰς τὰ θρανία τῆς ἀριθμητικῆς,
52. Διὰ τὰ γένῃ ἢ προσευχῇ καὶ νὰ στράψωσι τὰ παρὰ διαπρὶν κινήσωσιν εἰς ἐξόν,
53. Διὰ τὰ ἐξέλθωσιν εἰς τὸ προαύλιον (3),
54. Διὰ τὰ διακοπῇ μίαν ἀσκήσιν,
55. Διὰ τὰ συνεισθῇ μία ἀσκήσιν διακινεῖται

ὑΠΑΓΟΡΕΥΤΑΙ ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗΣ καὶ ἐν κύπημα κώδων.

Ἰδε τοὺς ἀριθ. 23, 24.

Ἰδε τοὺς ἀριθ. 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36.

Ἰδε τοὺς ἀριθ. 37, 38, 39, 40.

Ἰδε τοὺς ἀριθ. 3, 4, 5, 38.

Ὅλ' αἱ ΚΛΑΣΕΙΣ Εἰς τὸ ΠΡΟΑΥΛΙΟΝ, καὶ ἐν κύπημα κώδων.

Ἐν σφριμα.

ΕΞΑΚΟΛΟΥΘΕΙΤΕ.

Αἱ μὲ κεφάλαια γραμμέναι λέξεις, πρέπει νὰ προσφέρονται ἀπὸ τὸν γενικὸν πρωτότυπον· ὁ πῶτος μετὰ χειρὶζεται τὸν κώδωνα, κλῶν καὶ ὅλα τὰ ἐνωτέρω περιγραφθέντα σημεία.

Ἡ συοίστρα εἶναι εἰς χρῆσιν μόνου τοῦ διδασκάλου.

Τὰ δε προστάγματα κα σημεία τὰ εἰς τὴν μετὰ μεσημβρίαν παράδοσιν, ἐπειδὴ δὲν διαφέρουσιν ἀπὸ τὰ ἐνωτέρω, δὲν τὰ ἐξανακείμεν πάλιν ἐδῶ παρακείμεναι διὰ τὸν εἰς τὸ πρὸ τούτου κεφάλαιον διὰ τὰ κατὰ τὰς μετὰ μεσημβρίαν ὥρας γινόμενα μαθήματα.

Ἄμα προφερόμενου τοῦ ὀνόματος ὑΠΑΓΟΡΕΥΤΑΙ, οὗτοι ἐξέρχονται ἀπὸ τὴν ἄφραν τῶν γραφείων τὴν ἀντίθετον εἰς τοὺς τηλεγράφους· καὶ ἀκούοντο τοῦ κωδωνίσματος, ὑπαγούσιν ἐν τάξει νὰ σταθῶσιν ἐμπρὸς εἰς τὰς κλάσεις, τὰς ὁποίας ἔχουσιν νὰ ὀδηγήσωσιν εἰς τὰ ἡμικύκλια, διαβαίνοντες ἐμπροσθεν τοῦ βήθρου.

Ὁ ὑπαγορευτὴς τῆς κλάσεως καὶ συγχρόνως ὁ τῆς ἡ κατὰ βαίνουσιν ἀπὸ τὰ θρανία τῶν, καὶ ὀδηγοῦσι τοὺς μαθητάς τῶν εἰς τὸ προαύλιον, τοὺς ὁποίους ἀκολουθοῦσι κατόπιν καὶ οἱ ἄλλοι ὑπαγορευταί.

4
πλήνον θέλει σὲ δώσει τὸν ἀριθμὸν τῶν προϋπάρχοντων ζευγῶν, τὰ ὅποια τὸ διδασκῆριον θέλει χωρέσει. Ἐπειτα πολλαπλασίασε τὰ δύο πλήρη συνάλλαξα, καὶ τὸ ἐξ αὐτῶν προκύπτον θέλει δώσει τὸν ζητούμενον ἀριθμὸν τῶν μαθητῶν.

Οὕτως εὐρίσκεται ὅτι ἐν διδασκῆριον, ἔχον 19^η 48 μῆκος καὶ 8^η 12 πλάτος, χωρεῖ διχοσίους ὀγδοηκκοντα μαθητάς.

Ἄν δ' ἐξεναντίας ἐζητεῖτο νὰ εὐρεθῶσιν αἱ διαστάσεις, τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ἔχῃ ἐν τῇ σχολῇ διὰ νὰ χωρῇ ἀριθμὸν τινα δοθέντα μαθητῶν, τὸ εἰς πρέπει μὲ τὸν νοῦν νὰ ὑποθέσωμεν κατ'ἑμῶς τοὺς μαθητὰς εἰς τὰ θρανία, νὰ στοιχισθῶμεν πρὸς καθεὶν θρανίον πρέπει νὰ χωρήσῃ, καὶ πόσα θρανία χρειάζονται δι' ὅλους τοὺς μαθητὰς. Δὲν θέλομεν δὲ λησμονῆσαι νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ ὅτι τὸ σχολεῖον πρέπει νὰ ἔχῃ σχῆμα ἐπιμήκους τετραγώνου ὀρθογωνίου. Οὕτω λοιπὸν εἰς καθὲν θρανίον θέλομεν βάλει ἀριθμὸν τινα μαθητῶν τοσούτων, ὥστε τὰ θρανία, θεμένα τοῖς ἐπιστῆν τοῦ ἄλλου, νὰ σχηματίζωσι τὸ ἀπαιτούμενον σχῆμα τοῦ ἐπιμήκους τετραγώνου. Τελευταῖον θέλομεν προσέτις εἰς τὰς ἀπαιτούμενὰς διαστάσεις ὑπὸ τῆς ἐκτάσεως τῶν θρανίων καὶ γραφείων τὰ 2^η 60 κατὰ πλάτος, καὶ τὰ 3^η 90 κατὰ μῆκος. Τὸ λεγόμενον θέλει διασφαλῇ καλλίον δια παραδείγματα.

Ἐστὼ προβαλλομένη ἡ εὐρεσις τῶν διαστάσεων ἡ τοῦ ἐμβαδοῦ, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἔχῃ ἐν τῇ διδασκῆριον διὰ νὰ χωρήσῃ διχοσίους μαθητὰς.

Ἄς υποθέσωμεν καθ'ἑμῶς δώδεκα μαθητὰς εἰς καθὲν θρανίον θέλομεν χρειασθῇ δεκάτεττα θρανία διὰ νὰ καθισθῶσιν οἱ διχοσίουι μαθηταὶ καὶ ἔτι τέσσαρες. Ἀλλὰ δώδεκα πολλαπλασιαζόμενα μὲ 0^η 38, δίδουσι 4^η 55, τούτεστι τὸ μῆκος ἑκάστου θρανίου καὶ πάλιν δικάτεττα θρανία μετὰ τῶν γραφείων τῶν πρὸς 0^η 76 (συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ μεταξὺ ἑκάστου ζεύγους διαστήματος) δίδουσι 12^η 90. Τοῦτο δὲ εἶναι τὸ μῆκος τοῦ τόπου, τὸν ὁποῖον θέλουν κατεχειρῇ εἰς τὸ μῆκος τοῦ διδασκῆριου, τὰ πρὸς κάθισμα καὶ γραφὴν θετούμενα ζυγουργήματα.

Ἐὰν προστίσωμεν εἰς τὸ μῆκος τῶν θρανίων 2^η 60, θέλομεν ἔχει τὸ πλάτος τοῦ διδασκῆριου, ἥτοι 7^η 14.

5
Ἐὰν δὲ τελευταῖον προσθέσωμεν 3^η 90, εἰς τὸ μῆκος τοῦ τόπου τοῦ κατεγχομένου ὑπὸ τῶν προειρημένων ζευγῶν, θέλομεν ἔχει 10^η 80, τούτεστι τὸ μῆκος τοῦ διδασκῆριου.

Τὸ ἐμβαδὸν ἀρα τοῦ ζητούμενου τοῦ διὰ μαθητὰς διχοσίους σχολείου εἶναι 7^η 14 κατὰ πλάτος, καὶ 10^η 80 κατὰ μῆκος.

Περὶ τούτου τοῦ ὑποδείγματος, θέλομεν προσέτις εἰς τὸ τέλος τοῦ παρόντος πίνακα συντεθέντα ὑπο τοῦ Κ. Κοκκίνου, καὶ δεικνύοντα τὰς διαστάσεις σχολείου τινὸς, ἀλληλοδιδασκτικοῦ δι' ὁποσονόσηποτε μαθητὰς.

Περὶ τῶν εἰς τὸ μέσον τοῦ σχολείου θετομένων.

Γραφεῖα καὶ θρανία. Ἡ ἔνω ἐπιράνεια τῶν γραφείων, γινομένων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ ξύλου ἐλάτης, εἶναι κεκλιμένη μὲ ὕψος 0^η 027 εἰς σχῆμα τοῦ κυλῶς λεγόμενου γραφείου σφαιριρίου). Ἡ εἰς δὲ νὰ ἔχῃ 0^η 22 πλάτους εἰς τὰς κλάσεις, τῶν ὁποίων οἱ μαθηταὶ γράφουσιν ἐπὶ τῶν ἀγκυλῶν, καὶ 0^η 24 εἰς ὧν οἱ μαθηταὶ μὲ χειρίζονται γραπτῶν. Τὸ δ' ἄνω μέρος τοῦ πρώτου ἢ τοῦ διαμείου γραφείου, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ τῆς πρώτης κλάσεως ἀρχαῖοι γράφουσιν ἐπὶ τῆς ἁμμοῦ, δὲν εἶναι πρὸς κεκλιμένον καὶ ἔχει πλάτος ὅμοιος 0^η 24.

Τὰ θρανία, γινόμενα συνήθως ἐκ ξύλου θρύου, ἔχουσι 0^η 19 πλάτος. Αἱ δὲ κατὰ τὰς ἄκρας γωνίας, τὰ ἀγκωνάρια τῶν καὶ τῶν γραφείων πρέπει νὰ εἶναι στρογγυλεμένα.

Καθεὶν θρανίον ἀπέχει ἀπὸ τοῦ ἐμπρὸς αὐτοῦ κείμενον γραφείου 0^η 027 (1). ἀπὸ δὲ τοῦ ἐπιστῆν αὐτοῦ 0^η 32, διότι τοσούτον διάστημα χρειάζεται μεταξὺ δύο ζευγῶν τῶν ζυγουργημάτων διὰ τὸ πέρασμα.

Οἱ πίνακες αὐτοὶ χρησιμοποιεῖται εἰς χρέμασιν τῶν πρὸς ὑπαγόμευσιν ὑποδείγματος. ἔχουσι δὲ 0^η 22 πλάτος, καὶ

(1) Μετρεῖται τὸ διάστημα τοῦτο μεταξὺ δύο καθέτων, ἐξ ὧν καταβιβάζεται εἰς τὸ ἐλάτος [νεκρὸς ἢ διὰ τῆς στάθμης] ἡ μὲν ἀπὸ τοῦ χαμηλοτέρου γίγνεται τοῦ γραφείου ἢ δὲ ἀπὸ τοῦ ἐμπροσθέντος τοῦ θρανίου.

1^η, 4 ὕψος, μετρούμενον ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηρίζονται· πρῶτον, ἐπειτὰ δεκά: καρφόνονται εἰς τὰς κατὰ τὴν κορυφὴν ἄκρας τῶν πρώτων γραφείων· ἐκάστης κλάσεως, πλὴν τῆς πρώτης· ἐπειδὴ ὁ πινακοστάτης αὐτῆς θίνει κινητός, ἔχων πόδα ὡς τὸν τοῦ λυχνιστάτου, καὶ θέττειται κατὰ πρόσωπον τῶν παιδίων μεταξὺ τοῦ βλήθρου καὶ τοῦ διαμμίου γραφείου.

Οἱ Τηλέγραφοι, ὁκτώ ὄντες ὅλοι, εἶναι μικροὶ σάνιδες, μήκους 0^η, 2^η καὶ πλάτους 0^η, 1^η, ἐπιθεμέναι ἐπάνω εἰς ἐκδότους· αὗται δὲ στήνονται ἐξώθεν τῶν πινακοστάτων, τῶν ὁποίους ὑπερβαίνουντι ὀλίγον κατὰ τὸ ὕψος, εἰς τρόπον ὥστε εὐκόλως νὰ περιστρέφονται, ὁπότεν θέλῃ τις. Ἡ μικρὰ σάνις φερεῖ ἀπὸ ἐνὸς μέρους, τὸν ἀριθμὸν μιᾶς τῶν ὁκτὼ κλάσεων ἀπὸ δὲ τοῦ ἑτέρου τὸ στοιχεῖον Δ (ἑρκτικὴν τῆς λέξεως· διόρθωσον· οἱ τηλεγραφοὶ δὲ εἶναι μεταθετοί, καὶ στήνεται εἰς ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ γραφείου, ὅπου τὴν νὰ γενῇ ἀρχὴ ἐκάστης κλάσεως.

Πλησίον τοῦ πινακοστάτου εἶσι· εἰς τὸ γραφεῖον ἓν μικρὸν σურτάριον, εἰς τὸ ὁποῖον βλλονται τὰ πλακιδόθυλα.

Εἰς τὸ ὑψηλότερον μέρος καὶ καθ' ὅλον τὸ μήκος ἐκάστου γραφείου, πλὴν τοῦ διαμμίου, ἐγγλίζονται εἰς ὧλων ἢ ὀρετός, εἰς τὸν ὁποῖον ἐνδύονται τὰ πλακιδόθυλα καὶ αἱ γραφίδες. Κατὰ μήκος δὲ τοῦ κάτω χεῖλους καρφόνονται εἰς πῆγους (περὶβάζι) πλατὺς 0^η, 0^η, καὶ ὀλίγον παχύτερος τοῦ ἀβακίου, διὰ νὰ κρατῇ τὰ ἐπὶ τῶν γραφείων.

Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν γραφείων, ὅπου οἱ μαθηταὶ γράφουσιν εἰς χαρτίον, ἀνοίγονται τρύπαι στοργγυλαί, ἀπέχουσαι 0^η, 7^η ἀπ' ἀλλήλων, εἰς τὰς ὅπας θέτονται καλαμάρια. Τὰ γραφεῖα ταῦτα πρέπει νὰ ᾖναι ἑαμμένα μὲ μακρὴν ἑσφῆν, καὶ εἰς τὴν ἄκραν τῶν, τὴν ἀντιθετοὶν εἰς τοὺς πινακοστάτας, νὰ ἔχωσιν ἀπὸ ἓν σურτάριον, εἰς τὸ ὁποῖον ἀποδύονται τὰ τετραγώνια τῶν μαθητῶν.

Τὸ διάμμιον γραφεῖον, ὅπου οἱ ἀρχαρίτοι γραφάσονται μὲ τὸν λιχανὸν δακτυλὸν τὰ γράμματα ἐπὶ τῇ, ἄμμου, ἔχει δύο πῆγους 0^η, 0^η 2^η πάχους, καθ' ὅλον τοῦ τὸ μήκος θετομένους· ἐξ ὧν ὁ μὲν καρφόνεται 0^η, 0^η ἕως τοῦ χεῖλους τοῦ ἀπὸ τοῦ

μέρος τῶν παιδίων· ὁ δὲ, ἐπάνω εἰς τὸ ἄντικρυ. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων μακρῶν πῆγων, εἰς τὰ δύο χεῖλη τὰ κατὰ τὸ πλάτος τοῦ γραφείου, καρφόνονται ὁμοίως ἄλλοι δύο μικροὶ πῆγους, καὶ οὕτω σχηματίζεται ἐνὸς ἐπιμήκους παραλλήλογραμμοῦ ἐμβαδὸν, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπλόνεται ἡ ἄμμος. Εἰς δὲ τὰς δύο ἄκρας τοῦ γραφείου κατασκευάζονται δύο σурτάρια, μῆσα εἰς τὰ ὁποῖα διὰ τινος γραγαμῆδος πίπτει ἡ περισσὴ ἄμμος, ὅταν ἐξομαλίζεται μὲ τὸ ὁμαλιστήριον.

Τοῦτο δὲ τὸ ὁμαλιστήριον, ὃν ξύλινον, πρέπει νὰ ἔχῃ 0^η, 2^η μήκος, 0^η, 1^η πλάτος, 0^η, 0^η 4^η πάχος, καὶ μίαν λαβὴν ἢ ἑρῦλλον. Ἡ εἰς χορὴν ἄμμος πρέπει νὰ ᾖναι ξηροτάτη· καὶ ἡ τοῦ γραφείου ἐπιφάνεια, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἀπλόνεται ἡ αἰνία, πρέπει νὰ βράφεται μὲ μακρὴν βαφίν.

Τὸ μήκος τῶν γραφείων καὶ θρανίων ἐξαρκάται ἀπὸ τοῦ πλάτος τοῦ διδασκτηρίου.

Τὸ ὕψος τῶν γραφείων εἶναι, τῶν μὲν τῆς πρώτης κλάσεως 0^η, 6^η, τῶν δὲ τῆς ἀνωτάτης 0^η, 7^η. Τῶν λοιπῶν [τῶν ἀνά μέσον τούτων] τὸ ὕψος προχωρεῖ ἐκβατηδὸν αὐξανόμενον ἀνεπαίσθητως μεταξὺ τῶν δυοειρημένων ὀρων.

Τὸ δὲ τῶν θρανίων ὕψος εἶναι τῶν μὲν τῆς πρώτης κλάσεως 0^η, 4^η, τῶν δὲ τῆς ἀνωτάτης 0^η, 4^η. Τὸ τῶν λοιπῶν ὁμοίως προχωρεῖ ἐκβατηδὸν μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἄκρων ὀρων· αἱ διαφοραὶ δὲ αὗται εἶναι λογαριασμέναι καθ' ὑπόθεσιν τοῦ ἀναστήματος τῶν παιδίων.

Τὰ πόδια ἢ ὑποστηρίγματα τῶν θρανίων καὶ γραφείων γίνονται ἐκ ξύλου δρυὸς, καὶ ἀπέχουσιν ἀπ' ἀλλήλων, τὰ τοῦ καθενός, 1^η, 6^η ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον.

Διὰ νὰ γίνωνται δὲ πλέον πάγια καὶ ἀκλόνητα τὰ ζεύγη ταῦτα τῶν ξυλουργημάτων, δύνανται τις νὰ συνδῇν τὰ τῶν θρανίων πόδι μὲ τὰ τῶν γραφείων διὰ ὑποποδίων (sahots ou ratsins). Τὰ δὲ πόδια τοῦ καθενός γραφείου συνδέονται συνᾶλ-ληλα μὲ ζεύγματα ἐκ μακρῶν ξύλων (μὲ τρέσας), ἐπὶ τῶν ὁποίων οἱ μαθηταὶ βάλλουσι τοὺς πόδας των.

Τὰ ἀβάκια, τὰ ἀναπληρόντα τὴν χρῆσιν τοῦ χαρτίου εἰς πολλὰς κλάσεις, εἶναι πλακεῖς μαύρου σχιστολίθου, εὗρισκομένου εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῶν Ἀρδεννῶν τῆς Γαλλίας. ἔχουσι

δ' αὶ πλάκες αὐτὰς τριῶν διαφόρων ποσοτήτων μέγεθος. Αἱ μεγάλαί εἶναι μικραὶ ὡς 3ῴ αἱ μεσαῖαι ὡς 24, καὶ αἱ μικραὶ ὡς 19. Τὰς πρώτας μεταχειρίζονται λείας· τὰς δευτέρας, χαρακωμένας διὰ τὸ λεγόμενον μεσαῖον γραψίμον, καὶ τὰς τρίτας διὰ τὸ μεγαλογράμματον. Τοῦτο τὸ μεγαλογράμματον ἔχει ὕψος ὡς 1ῴ 11· τὸ δὲ μεσαῖον, τὸ ἥμισυ ἐκείνου. Αὐτὸ στίχοι γραψίματος πρέπει ν' ἀπέχωνται ἀπ' ἀλλήλων δύο γραμμάτια, ἢ δύο καὶ ἡμίσειαν, ὅσον εἶναι τὸ ὕψος τοῦ κορυμνοῦ τοῦ γραφομένου γραψίματος (1). Χρηρίζονται δὲ σχεδὸν πλάκες ἰσχυροὶ μὲ τοὺς μαθητὰς ὅσους χωρὶ τὸ σχολεῖον· καὶ εἰναι τινα πλεονεκτήματα εἰς τὸ ν' ἀφίνονται αἱ πλάκες κινηταί· εἶναι ὁμῶς οἰκονομικώτερον νὰ μένῃσι προσηλωμέναι εἰς τὰ γραφεῖα μὲ κοχλίας (βιδας).

Ἡ κατὰ τὸν ἕνα ἢ κατὰ τὸν ἄλλον τρόπον μεταχειρίζομαι αἱ πλάκες, θέτονται ἐπὶ τῶν γραφείων ἀπέχουσαι ἀπ' ἀλλήλων τόσον, ὥστε καθὲν πινυὸν νὰ ἔχη ἐπὶ τοῦ θρανίου τόπον ὡς 38. Ὅταν δ' ἀπὸ τῆν πολυχρόνιον χρήσιν λερωθῶσι, καθαρίζονται τριβόμεναι καὶ περικύβητον πετρῶν τριμμένην εἰς κόκκιν καὶ μὲ πανόν βρεγμένον.

Κονδυλοφόροι· εἰς τοὺτους, ἔχοντας ὡς 11 μῆκος, ἐμβαλλονται τάπηται ἀντὶ τῶν πλακοκονδυλῶν, καὶ τοὺς ἀπο-

[1] Κορυμνὸς τοῦ γραψίματος λέγεται τὸ μέρος τὸ περιεχόμενον εἰς τὰς δύο γραμμάτια, ἔνθα τὸν ὅτιον ἐγγράφονται τὰ γραμμάτια α, x, i, o, σ καὶ τὰ λοιπὰ, ὅσα ὁ μ. Κλειόμενος ἀντιστοιχίονται. Τὸ ὑψὸς δὲ τοῦτον τοῦ κορυμνοῦ λέγεται καὶ ὕψος τοῦ γραψίματος, διότι κατ' αὐτὸν προσδιορίζεται τὸν ἀνίστων καὶ ἐκπίπτων γραμμάτων τὸ μέγεθος. Τῶν πρώτων τὸ μέρος τὸ ἀναβλίνον ἀπὸ τῶν δύο ποιεομένων γραμμάτων, εἶναι ἴσον μὲ τὸ διάστημα, καθ' ὃ ἀπέχονται αἱ δύο αὐτὰς γραμμάτια ἀπ' ἀλλήλων, ἔχον μὲ τὸν κορυμνόν, ὡς εἰπαμέν· τὸν δὲ καπνιστὸν τὸ αὐτὸ μέτρον εἶναι ἴσον καὶ αὐτὸ μὲ τὸν ἀνίστων, τὴν δὲ μὲ ἕνα κορυμνόν, ἢ μὲ ἕνα καὶ ἓν τρίτον τὸ πινυόν. Αἱ δ' ὑπερβαίνονται τὰ μέτρα ταῦτα, τὰ γραψίμων γίνονται ἄκτατοι καὶ ὁμοῖοι εἰς τὸν ὕψον, εἰς ὃν εἶναι τὸ μέτρον ἐκείνου. Οἱ μαθηταὶ μανθάνουσι πᾶν γραφὴν τῶν στοιχείων, ὡς ἐπιμαρτυροῦνται ἐκ τῆρας, καὶ συνίζονται καὶ εἰς τὴν καλλιγραφίαν πολὺ ἐκτελεστέον, διδασκόμενοι νὰ γραφῶσι τὸ στοιχηματικὸν λεγόμενον γραψίμον· τοῦτο δὲ γίνονται εἰς τὰ ὅποια εἴπη ἀνωτέρω μέτρα, καὶ συμμετρεῖ αὐτὸ νὰ ᾖ καὶ ἓν γωνίαι εἰς ὅσα τὰ ἀλλοιῶς διδασκὰτα σχολεῖα. Ἡ πημίσις αὐτῆς ἐτεῖον εἶδη πρὸς ἀπόκτιν τῶν διδασκάλων· εἰς τὰ τοῦ γραψίματος, τὸ ὅποιν εἶναι ἄκτατοι καὶ ἀκωνίστων μεταξὺ τῶν, ὥς ὅνα διδῶν διὰ καλλιγραφίας ὑποδείγματα. (ὁδεκὶ κατωτ. εἰς τὰ περί γραφῆς).

θετοῦσι μετὰ εἰς τὰ σημά των πινακοστατῶν καὶ εἰς τὰς ἄκρας τῶν γραφείων ὄντα συρτάρια· χρειάζονται δὲ τόσοι εἰς αὐτῶν, ὅσα καὶ ἀδάκια.

Διὰ νὰ παστρεύσων οἱ μαθηταὶ τὰς πλάκας, δύνανται νὰ μεταχειρίζονται σπογγάρια ἢ καὶ σπογγιστήρια κατωμένα ἀπὸ οὐγίαν τούχας (τοιμοῦσαν περιτυλιγμένην εἰς ἐαυτήν), τὰ ὅποια οἱ μαθηταὶ φέρουσιν εἰς τὸν τράχηλόν των κρεμάμενα.

Περὶ τῶν εἰς τὰ περίξ τοῦ διδασκῆριου θετομένων.

Τὰ ἡμικύκλια, χρῆσιμύοντα εἰς τὴν ἀνάγνωσιν κτλ, γίνονται ἐκ ξυλίνων βαθύνων καμπυλωμένων ἢ εἰς ἡμίσειαν στεφανίων, ἔχοντα 1^η 63 διήμετρον. Βάλλονται δὲ περὶ τὴν βῆσιν τοῦ τράχου περίξ τοῦ διδασκῆριου, καὶ προσαρμύζονται ὡτως, ὥστε ν' ἀνοίγωνται καὶ νὰ κλείωνται, ὅταν ἡ χρεῖα τὸ καλῇ. ὑπὸ κορυμνῶν, (1)· καρφωμένων εἰς τὸν τοίχον, κρατῶνται τὰ ἡμικύκλια κλεισμένα ἢ ὑψωμένα πρὸς αὐτόν, ὅτε δὲν γίνονται τῶν μαθητῶν αἱ ἀσκήσεις περὶ αὐτὰ· ἀπέχουσι δὲ ἀπ' ἀλλήλων τὰ ἡμικύκλια ταῦτα ὡς 32, ἢ ὡς 64, ἔνν τὸ συγχωρὸν ὁ τόπος. Περὶ τοῦ καθενὸς αὐτῶν στέκονται κατὰ σειρὰν ἐννέα πινυὸν τὸ πολὺ, καὶ ἕω εἰς πρωτόστολος· εἰς δὲ τὸ μέσον, 1^η 3ῴ ὑψηλά, ἐμπήγεται εἰς τὸν τοίχον πάσσαλος, ὅπου κρεμάζεται ὁ πρὸς ἀνάγνωσιν πίναξ.

Ἡ πόκαυστα ἡ θερμάστρα. Αὐτὴ θερμάστρα χρειάζονται τοὺλάχιστον εἰς διδασκῆριον τριακοσίων μαθητῶν, ἀπὸ μίαν βαλλομένην εἰς καθεμίαν τῶν κατὰ διαγωνίων ἀντικειμένων γωνιῶν τοῦ διδασκῆριου. Εἶναι δὲ καλὸν νὰ περιστοιχίζωνται μὲ μετάλλιναν περιστοιχίσματα, διὰ νὰ προλαμβάνεται πᾶς ἐκ τοῦ πυρὸς κίνδυνος.

Εἰς τὸ βάθρον θέτονται ἡ τράπεζα καὶ τὸ γραφεῖον τοῦ διδασκάλου, καὶ ὀλίγα καθέκλαι ἢ σκαμνία πρὸς χρήσιν αὐτοῦ καὶ τῶν ἐργομένων θεατῶν.

Ἡ τράπεζα, εἰς τὰ μεγάλα σχολεῖα, ἐμπορεῖ νὰ ᾖ καὶ 2^η μακρὰ, καὶ ἓν πλατεῖα. Πρέπει δὲ νὰ ἔχη δύο συρτάρια

(1) Κορυμνὰ τὰ ὑπὸ ἄλλων λεγόμενα στρυφάρια ἢ στρεπτάρια καὶ μάνδαλοι.

καὶ ἐν ἐπικείμενον γραφεῖον (σκριτόριον) κλειδονόμενον. Εἰς αὐτὰ ἀποτίθενται τὰ πρὸς γραφὴν ὑποδείγματα, κονδυλοφόροι, πλακοκόβδουλα, μολυβδοκόβδουλα, οἱ κατάλογοι τῶν πρωτοσχολῶν, ἐν καλαμάρῳ, εἰς κωδωνίσκος καὶ μία συρίστρα, τῶν ὁποίων τὴν χορὴν θέλομεν ἰδεῖ μετέπειτα, καὶ ἡ πυξίς τῶν πρὸς ἀμύθητον γραμματικῶν. Τὰ κατάστιχα, ἃς ὄντα τὸν ἀριθμὸν, τὰ ποσάστιχα τῶν πρωτοσχολῶν καὶ τῶν καλῶν μαθητῶν, θέτονται παρομοίως μέσα εἰς τὸ γραφεῖον. Ἡ δὲ πυξίς τῶν πρὸς ἀμύθητον γραμματικῶν πρέπει νὰ ἔχῃ 0^α· 38 μήκος, 0^α· 20 πλάτος καὶ 0^α· 08 ὕψος· καὶ διακρίνεται εἰς ὀκτὼ οἰκίσκους, ὥστε νὰ περιέχῃ τὰ διάφορα γραμματικά, περὶ τῶν ὁποίων θέλει γινῇ λόγος· εἰς τὰ ἔμπροσθεν.

Ἐμπορεῖ τις νὰ περικλείσῃ μὲ σανίδι τὰ κάτω τῆς τραπέζης, ἀφ' ὧν ἀνοικτὸν μόνον τὸ μέρος τὸ πρὸς τὸν διδάσκαλον· ἐπεὶτα βλλων θυρώματα εἰς τὰς περικλεισμένας τρεῖς πλευράς, θέλει ἔχει ἰσοκρίμα ἀρμάκια (δουλάπια), τὰ ὅποια εἶναι ἀναγκαῖα εἰς ἀποταμίευσιν τῶν περισσῶν ἀβελίων, κονδυλίων ἐκ πλακῶς ἢ ἐκ κιμωλίας γῆς (1), κονδυλοφόρων, χαρτίου, γραφιδῶν, μελάνης, παρῖνης πέτρας, καὶ τῶν ἐργαλείων τῆς ἱερογραφίας, περιεχομένων εἰς ἐπίτηδες κουτίον ἢ πυξίδα. Ταῦτα δὲ τὰ ἐργαλεῖα εἶναι ἡμίμετρα μὲ χαλκὸν περιστεφανωμένα καὶ διηρημένα εἰς ὑποδεκάμετρα, ἢ δεκατημόρια καὶ ἑκατοστημόρια· μεγάλοι γνῶμονες 0^α· 30 μήκους καὶ 0^α· 15 πλάτους· μεγάλοι διαβῆται ξύλινοι μὲ κονδυλοφόρους 0^α· 30 μικροὶ μικροὶ διαβῆται χαλκινοὶ ὁμοιοί, μικροὶ γνῶμονες, διπλὰ ὑποδεκάμετρα διηρημένα εἰς ἑκατοστά καὶ χιλιοστά, ἀναγωγεῖς, κονδυλία ἐκ κιμωλίας καὶ σπογγάρια.

Ἐὰν ἡ τράπεζα τοῦ διδασκάλου δὲν ᾖ κατεσκευασμένη ὡς εἴπομεν, πρέπει νὰ γίνεταί καν ἂν ἀρμάριον, τὸ ὅποιον στήνεται εἰς μίαν γωνίαν τοῦ διδασκαλίου πλησίον τοῦ βιβρίου.

Αὐτοῦ πλησίον προσέτι θέτεται καὶ μικρὸ βιβλιοθήκη, εἰς τὴν ὁποῖαν τάσσονται τὰ εἰς χρῆσιν τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν βιβλία· οἷον ἂν σῶμα τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης, ἂν

(1) Κιμωλία γῆ, κρήτα ὑπὸ τῶν εὐρωπαϊκῶν, εἶναι τὸ τουρκιστὶ λεγόμενον τεπεσίρι.

ἀντίτυπον τοῦ παρόντος ἐγγχειριδίου τῆς μεθόδου, ἕτερον τοῦ περὶ διδασκαλίας τῆς γραμμικῆς ἱερογραφίας συγγραμματος, καὶ ἄλλα, Κατηχησεως, γραμματικῆς κτλ., κυρίως ὄντα πρὸς χρῆσιν τοῦ διδασκάλου (1).

Εἰς δύο μέτρων ὕψος, ὁλόγουρα τῶν τοίχων τοῦ διδασκαλίου, καθρῶνεται μία ζώνη ξύλινη, ἔχουσα πησσάλους ἢ καρφία ἐμπηγμένα κατὰ διαστήματα 0^α· 34, ὅπου κρεμῶνται οἱ πίνακες τῆς ἀναγνώσεως κτλ. Ἄν ᾖ καὶ χρειάζονται παρομοίως καὶ ἄλλος στίχος πινάκων ὑπεράνω τῶν πρώτων· καὶ ἂν δὲν ᾖ δυνατόν νὰ καταταχθῶσιν ὅλοι οἱ πίνακες ἐκεῖ, βλλωνται οἱ περισσοὶ εἰς τὸ ἀρμάριον.

Αἱ πίνακίδες, ἐπὶ τῶν ὁποίων κολλῶνται οἱ πίνακες τῆς ἀναγνώσεως, τῆς ἀριθμητικῆς, τῆς ἱερογραφίας καὶ τῆς γραμμικῆς, γίνονται ἐκ σανιδῶν ἐλάτης· ἔχουσι δὲ 0^α· 49 ὕψος, 0^α· 32 πλάτος καὶ 0^α· 01 παχος· τοὐλάχιστον, καὶ κρεμῶνται ὅθρα εἰπαμὲν ἀνωτέρω.

Ἀντὶ τῶν σανιδῶν τούτων εἰς τὰ μικρὰ σχολεῖα μεταχειρίζονται πλαίσια, ἐνομόμενα μὲ τὸ ὅπως ἐν σανιδώματι τῶν διδασκτικῶν. Τὸ ἰσοπερικτὸν μέγεθος τῶν πλαισίων τούτων πρέπει νὰ ᾖ ὕψους 0^α· 40 καὶ 0^α· 34 πλάτους· εἰς καθὲν δ' αὐτῶν

(1) Εἰς πᾶν δημοσίῳν σχολεῖον ἡμῶν τὰ βιβλία ταῦτα ἀνέκουν εἰς αὐτὸ τὸ σχολεῖον παραδιδόμενα εἰς τὰς χεῖρας τοῦ διδασκάλου· οὗτος δὲ εἶναι ὑποχρεῖς, παραιτούμενος ἀπὸ τοῦ σχολείου, εἰς τὸ ὅποιον διδάσκει, νὰ παραδίδῃ εἰς τοὺς ἐπιτρόπους αὐτοῦ σωστὰ καὶ ἀκίρατα τὰ ὅσα βιβλία εὗρεται, εἰς τὸ ἀνεξιχνία. Ἐκαιροῦνται τὰ εἰς τοὺς παῖδας διδόμενα βιβλία πρὸς ἀνάγνωσιν, τὰ ὅποια τοῖς δίδονται μόνον τὴν ὥραν τῆς ἀναγνώσεως διὰ νὰ τὰ μεταχειρισθῶσι μέσα εἰς τὸ σχολεῖον. Ἐξω δὲ αὐτοῦ δὲν ἐκβάλλονται ποτε. Αὐτοὶ οἱ μαθηταὶ ἔμπροσθεν νὰ ἔχωσι, πρὸς ἰδίαν κατέκην, εἰς τὰς εἰκάς τῶν βιβλίων ἐκ τῶν ὁσων ἀναγνώσαντες εἰς τὸ σχολεῖον, ἀγοράζοντες ἔξωθεν, ἢ λαμβάνοντες αὐτὰ βραβεῖον παρὰ τοῦ διδασκάλου· δὲν πρέπει νὰ ἔχωσι τὴν ἀδειαν ὅμως νὰ τὰ φέρουσιν εἰς τὸ σχολεῖον. — Οἱ Γάλλοι τάσσουσιν εἰς τὴν μικρὰν βιβλιοθήκην τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν καὶ δύο συγγραμματα τοῦ Ἀββα Φιλίππου, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἐπιγράφεται τῇ Ἰσραηλιτικῇ, τὸ δὲ, τῇ Χριστιανικῇ. Καὶ τὰ δύο ταῦτα μεταφράσθησαν εἰς τὴν γλῶσσάν μας, καὶ ἐτυπώθησαν εἰς Βενετίαν κατὰ τὸ 1814· ἔτι εὐχρὴς ἔργον νὰ μετατυπώντο ἐπιθεωρημένα καὶ ὑποκαταμεινῶν εἰς τινα χωρία, πρὸς χρῆσιν καὶ τῶν ἰδικῶν μας σχολείων. Ἐμεῖς προσέτι εἰς τὴν γλῶσσάν μας ἱερὰν ἱστορίαν τοῦ Κατηγόρου. Ὁρθόδεξιν διδασκαλίαν τοῦ Πλάτωνος, καὶ ἄλλα τινὰ, τὰ ὅποια μετατυπωθέντα ἡμῶν νὰ χρησιμεύουσιν εἰς τοὺς διδασκτάλους.

μέσα κλείουσιν ἀλλεπαλλήλους τὸς πίνακας τῆς ἀναγνώσεως ἢ τῆς ἀριθμητικῆς μίας καὶ τῆς αὐτῆς κλάσεως (1)· τότε ὁμοῦ πρέπει καθείς τῶν πινάκων τούτων νὰ ᾔνηι κολλημένος εἰς φύλλον χονδρῶ χαρτίου διὰ νὰ ἔχη πλειοτέραν στερότητα.

Οἱ καταλογοὶ τῆς προσκλήσεως, κολλημένοι εἰς πινακίδας ἰσομεγεθείας μετὰ τῶν πινάκων τῆς ἀναγνώσεως, πρέπει νὰ κρεμάζωνται εἰς τὸν τοῖχον ἀπὸ τὸ μέρος, ὅπου καθίσταται οἱ ἐρμηνευταί, θετούμενος ἕκαστος ἀντικρυ τῆς κλάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει· ὁ καθέας δὲ πρέπει νὰ ἔχη ἐξηρητημένον ἐξ αὐτοῦ καὶ ἐν μολυβδοκόκκυδον.

Οἱ μαυροπίνακες ἢ σανιδιόπινακες μαυροὶ, χρυσεύμενοι, εἰς τὰ τῆς ἀριθμητικῆς καὶ ἰγνογραφίας, ἔχουσιν ὅπως μέτρον μήκος, καὶ 0^α· 70 πλάτος. Θέτονται δὲ 0^α· 65 ἄνω τοῦ ἰδαφους, εἰς τὰ ἡμικύκλια, εἰς τὰ ὁποῖα σπουδαζεται ἡ ἰγνογραφία. Καθεὶς αὐτῶν φέρει εἰς τὸ ἄνω του μέρος ἐν μέτρον ζωγραφημένον· εἰς δὲ τὸ μέσον τοῦ μέτρου τούτου ἐμπήγεται καρφίον, εἰς τὸ ὁποῖον κρεμάζεται εἰς πίναξ ἀναγνώσεως ἢ ἄλλος. Εἰς τὴν αὐτὴν γραμμὴν ἀριστερόθεν τοῦ μαυροπίνακος, πρέπει νὰ ᾔνηι ἐμπηγμένον ἄλλο καρφίον, ὅπου κρεμάζεται εἰς πίναξ ἀριθμητικῆς κλ' καὶ ἄλλο τρίτον τέλος δεξιόθεν πρὸς ἐξάρτησιν τοῦ σημείου τοῦ πρωτεύοντος μαθητοῦ καὶ τοῦ δεικτοῦ τοῦ ἐρμηνευτοῦ.

Ἀριστερόθεν τοῦ καθενὸς μαυροπίνακος εἶναι μία μικρὰ σάνις 0^α· 32 μακρὰ, καὶ 0^α· 22 πλατεῖα, ὀνομαζομένη τραπέζιδιον, τὸ ὁποῖον ἐμπορεῖ ν' ἀνοίγεται καὶ νὰ κλείεται διὰ γυγγλυμῶν καὶ μιάς ἀγκιστροῖδος (2)· ἐπ' αὐτοῦ δὲ θέτονται τὰ ἐρ-

(1) Πλασίον ἢ Πλασίον ὀνομαζὺν κατὰ τὴν παλαιὰν γλῶσσαν, τὰ κατὰ τὴν ὥσων λεγόμενα κοινὰ· καθάρῃ ἢ τὰ περιβῆτα τῶν χαλκογραφημένων εἰκότων καὶ καθρηπτόν, μετὰ ὅσων ἐπιμένον σανιδίωμα. Εἰς τὰ ἄνω ἐρμηνεύματα πλατεῖα ἐμβάλλονται οἱ πίνακες τῆς ἀναγνώσεως, καὶ κρατοῦνται περιελισσόμενοι εἰς αὐτά, φανερωμένων τῶν γραμμάτων τοῦ ἐμπροσθεν πίνακος, ὡς φαίνεται καὶ ἐν ἐμπροσθεν ἐπιφάνειᾳ τῆς ὕλης τῶν καθρηπτόν περιελισσόμενοι εἰς τὸ ἴδιον τῆς πλασίας.

(2) Ἀγκιστροῖδα ὀνομαζὺν τὸ τουριστιῶν λεγόμενον μαμφοῦζικι. γυγγλυμὸς δὲ εἶναι ἐκεῖνο τὸ εἶδος τοῦ στροφέως (κλῆμας), διὰ τοῦ ὁποῖου ἀνοίγεται τὸ σκάπασμα τῶν μὴ διακείων ταξιδιῶν μετὰ τὸ κύτος αὐτῆς τῆς ταξιδιῆς, ἢ τὰ δύο σκέλη τοῦ διαδύτου καὶ μάλιστα τοῦ ἀναλυστικοῦ, ὅταν

γαλεῖα τῆς γραμμικῆς ἰγνογραφίας, τὰ ἐκ κυμωλίας κενδυλῖα, τὰ σπογγήρια καὶ τὰ βιβλία, ὡς θέλομεν ἰδεῖ εἰς τὰ ἐμπροσθεν.

Οἱ μικροὶ πινακίσκοι 0^α· 22 μήκους καὶ 0^α· 14 πλάτους, περιέχοντες τὰς ἐρωτήσεις τῆς ἰγνογραφίας ἢ τὰ γυμνάσματα τῆς γραμμικῆς, κρεμάζονται εἰς τὸν τοῖχον πλησίον τοῦ βήθρου.

Τὸ ὥρολόγιον στήνεται εἰς τὸν τοῖχον πλησίον τοῦ βήθρου οὕτως, ὥστε νὰ βλέπεται καὶ ὑπὸ τοῦ διδασκάλου καὶ ὑπὸ τῶν μαθητῶν. Εἶναι ἀναγκασιότατον τὸ ὥρολόγιον, διὰ νὰ κανονίζεται ὁ χρόνος τῆς ἀσκήσεως ἐκαστοῦ μαθήματος.

Οἱ λεῖξαι τῶν ἐρμηνευτῶν, μικροὶ ὄντες 0^α· 65 καὶ τοιπημένοι εἰς τὴν κατωῦ ἀκρῶν τῶν, τὴν παρυτέραν, ἐξαρτῶνται ἐκ καρφίων δεξιόθεν τῶν ἡμικύκλιων διαλωρίου ἢ σπάγγου. Οἱ ἐρμηνευταὶ τοὺς μεταχειρίζονται εἰς δεῖξιν τῶν ἀνεγνωσκομένων εἰς τὰ ἡμικύκλια.

Τὰ σημεῖα τῶν πρωτεύοντων εἶναι σανιδάρια μικρὰ 0^α· 10 μήκους καὶ 0^α· 05 πλάτους, ἐπὶ τῶν ὁποῖων κολλῶνται τυπωμένα χαρτῖα, φέροντα εἰς μεγάλους χαρακτῆρας τὴν λέξιν, τρῶτος μ' αὐτὰ ἀνταμειβόμενοι οἱ φαινόμενοι ἀξιότεροι κατὰ τὴν γινωμένην ἀσκήσιν εἰς τὰ ἡμικύκλια. Κρεμάζονται δὲ καὶ αὐτὰ διὰ μακρῶν γαϊτανικῶν ὁμοῦ μετὰ τοὺς δεικτὰς τῶν ἐρμηνευτῶν.

Τὰ ποινικὰ παράστημα ἢ πιττακώματα εἶναι καὶ αὐτὰ μικρὰ σανιδάρια 0^α· 22 μήκους καὶ 0^α· 08 πλάτους, ἐπὶ τῶν ὁποῖων κολλῶνται χαρτῖα, φέροντα εἰς μεγάλα γράμματα τὰς λέξεις, ἀμειβόμενοι εἰς τὸν τρήχλον τῶν τιμωρουμένων διὰ τὰς τοιαύτας κακίας, καὶ κρεμάζονται συνθῆς εἰς τὸν τοῖχον πλησίον τοῦ βήθρου.

Πλησίον τῆς θύρας θέτεται τὸ σημεῖον τῆς ἐξόδου

ὑποδότης· τὸ ἐν σκέλει τοῦ διαδύτου ἐμπηγμένον εἰς τὸν τοῖχον καὶ ἀνοίχον τοῦ ἔξωθεν, τοῦτο δεῖται μένει ἐρμηνεύσειν χωρὶς ἄλλου τοῦ ὑποστηρίγματος· ἄλλα δὲ μόνον τοῦ στροφέως κρατοῦμενοι· οὕτω κρατεῖται ἀνεκτικῶς καὶ τὸ ἄνω ἐρμηνεύον τραπέζιδιον, καὶ διὰ παρρησίας στροφῶν ἐμπορεῖ νὰ βαστάζωνται ἀνεκτικῶς καὶ τὰ ἡμικύκλια.

τῶν ἐχόντων ἀνάγκην μαθητῶν κατὰ τὰς ὥρας τῆς παραδόσεως· εἶναι δὲ καὶ τοῦτο ἕν εἶδος τηλεγράφου, ἔχον τὴν μίαν ἐπιφάνειαν μαύρην καὶ τὴν ἐτέραν λευκὴν.

Μία κυτταρέα (casier), ἦλθε πρὸς ἀποταμίευσιν τῶν πινάκων τοῦ ἔργματος καὶ ἄλλων πραγμάτων προσφῶρον εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τούτου τῆς μουσικῆς, (οἷον τοῦ φωνοδείκτου, ἐνὸς κουτίου περιέχοντος τὰς τρεῖς κλειδας κλ., τῶν κανονίσκων τῆς διὰ πασῶν κλ.) πρέπει νὰ θέτεται πλησίον τοῦ διδασκαλοῦ. Χρεάζεται δὲ νὰ ἔχῃ ο.μ. 7 μῆκος, ο.μ. 65 ὕψος καὶ ο.μ. 35 βάρους· καὶ διαιρεῖται ἐπὶ τοῦ μήκους εἰς ἐννέα οἰκίσκους, εἰς τοὺς ὁποίους ἀποθέτονται οἱ πίνακες. Εἰς ἕνα ἄλλον οἰκίσκον, κείμενον πλάγιον ἄνω τῶν προειρημένων, ἀποθέτονται τὰ εἰς τὸ ἄσμα πρόσφορα ὄργανα.

Οἱ καταλογοί, οἱ παραστήνοντες τὰς διαφόρους κατατάξεις τῶν μαθητῶν, κρεμίζονται εἰς τὸν τοίχον ἄνωθεν τοῦ βήθρου, ὁμοῦ δὲ καὶ ὁ πίναξ τῆς τιμῆς καὶ ὁ μαύρος πίναξ τῆς ἀτιμώσεως, περὶ τῶν ὁποίων θέλει γενῆ λόγος κατωτέρω. Αὐτοὺς προσεῖ κρεμάζεται καὶ ἕτερος πίναξ φέρων τὸ εἶδος γνωμικὸν μὲ μεγάλᾳ γραμμᾷ· εἰς τόπος διὰ καθέν πρᾶγμα, καὶ καθέν πρᾶγμα εἰς τὸν τόπον του (1).

Κατὰ πρόσωπον τῶν μαθητῶν καὶ ἄνω τῆς διδασκαλοκαθέδρας, ὕψηλὰ εἰς τὸν τοίχον, κατασκευάζεται μία θυρίς εἰς εἶδος εἰκονοστασίου, ὅπου θέτεται εἰκὼν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, τῆς Μεταμορφώσεως ἢ τοῦ Παντοκράτορος. Πρέπει δὲ νὰ ἔχῃ μέγεθος ἀνάλογον μὲ τὰς τοῦ διδασκῆριου διαστάσεις (2).

(1) Οἱ οὗτοι οἱ πίνακες εἶναι ἑλίκων ἐκ σπινθῶν κατασκευαζόμενοι εἰς μέγεθος διάφορον, ἀνάλογον μὲ τοῦ διδασκῆριου.

(2) Οἱ Γάλλοι συνειθίζουσιν αὐτοὺς νὰ κρεμῶνται εἰς τὸν τοίχον ἕνα μίαν ἐκαστοῦ μόνον, καὶ ὑποκάτω αὐτοῦ θέτουν ἐπὶ στολιδάτου γυψίνου προτομὴν τοῦ βασιλέως τῶν. Κατὰ τὰ ἥθη καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν θίματα, ἀρμυρίζει εἰς ἡμᾶς κάλλιον νὰ βάλλωμεν εἰκὼνα τοῦ Σωτῆρος, ὡς ἐβρίθη ἀνωτέρω. Αὗται δὲ αἱ εἰκόνες ἀρμυρίζουσιν προσεῖτις πρῶτον, ὡς ἀπεικονίσματα τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τῆς πολιτικῆς φωτιστικῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους· ἔπειτα δὲ, οἱ τὰ ἐκκλησιολογικὰ σχολία βάλλοντες ὑπὸ τὴν ἄμεσον προστασίαν αὐτῆς τῆς αὐτοσεβείας, τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν.

Τέλος, ἐπειδὴ εἶναι καλὸν νὰ ἔχωσιν οἱ μαθηταὶ ὑπ' ὄψιν πάντοτε τὰ σχήματα τῶν στοιχείων καὶ λυγρῶν, ὅσα μέλλουσιν νὰ γράφωσι, παρρηγέλλεται καὶ συσταίνεται ὡς ἀναγκαία ἡ ἐπὶ τῷ τοίχῳ, ἀπέναντι τῶν μαθητῶν, γραφὴ τῶν 24 γραμμάτων τοῦ Ἀλφαβήτου. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ, γραφόμενα κατ' εἶδος χειρογραφίας, πρέπει νὰ γίνωνται μέγιστα 3 ἢ 4 υποδεικνύμετων, κατὰ τὸ μέγεθος τοῦ διδασκῆριου. Κατόπιν δὲ αὐτῶν ἡ εἰς ἄλλο μέρος, εἰς ὄψιν ὁμοῦ τῶν μαθητῶν, σχηματίζονται οἱ δέκα χαρακτῆρες τῆς ἀριθμητικῆς καὶ τα κυριώτερα σχήματα τῆς γραμμικῆς ἰσχυρογραφίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β.

Εἰς τ' ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα τῶν ἀρσενικῶν παιδίων παραδίδονται μαθήματα γραφῆς, ἀναγνώσεως, ἀριθμητικῆς, γραμματικῆς, καττήξεως, γραμμικῆς ἰσχυρογραφίας, καὶ ἔργματος ἢ ψαλτικῆς (1). Εργάμεθα δὲ νὰ ἐκμενεύσωμεν ἀλληλοδιδασκῶς τοὺς τρόπους, καθ' οὓς ἕκαστον τῶν μαθημάτων τούτων διδάσκεται.

ΓΡΑΦὴ ἢ γραψίμων.

Οἱ μαθηταὶ κατατάσσονται εἰς ὀκτὼ κλάσεις (2).

Α' ΚΛΑΣΙΣ. Διαίρεται εἰς δύο τμήματα·

Α' Τμήμα. Οἱ μαθηταὶ ἐντασσόμενοι εἰς τὴν ἄμεινον, μὲ τὸν λυγρὸν δάκτυλον, καθ' ὑπόδειγμα κρεμῶμενον ἐμπροσθεν αὐτῶν, τὰ κεφαλαία καὶ μικρὰ γράμματα τοῦ τύπου, καὶ τὰ μικρὰ τοῦ χειρογραφίματος. Τὰ γράμματα αὐτὰ κατατάσσονται εἰς ὑποδείγματα κατὰ τὸ ἴδιον τῶν σχήμα· οἷον εἰς εὐθεία, γωνιωδῆ καὶ καμπύλα. Τὰ ὑποδείγματα γίνονται ἐκ τῶν τῆς ἀναγνώσεως Πινάκων [ἴδε εἰς τὴν συλλ. Πιν. Α' Κλάσ.].

(1) Τὸ μάθημα τοῦ ἔργματος τὸ ἀφίσταμεν· διότι ἡ ἰδιότης μας μουσικὴ εἶναι ἀκόμη ἀμεινομένη, καὶ αὐτὴ ἡ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μας ἔργματος τέχνη εἶναι μόλις εὐληπτος εἰς ἡλικιωμένους νέους.—(2) Σημειώσωμεν ὅτι εἰς πᾶν μάθημα, οἱ τῆς αὐτῆς γνώσεως σχολῶν ἔχοντες μαθηταὶ τάσσονται εἰς μίαν κλάσιν ἢ 40 τυχόν μαθηταὶ τῆς αὐτῆς ὡς ἐγγύστα δυνάμεως ἢ 4 μόνης, πρέπει νὰ συστήναι μίαν καὶ τὴν αὐτὴν κλάσιν (ἴδε ὁδ. σελ. 40).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Α. ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους

- Σειρά ΑΠ 7 Β: Ἀρχεῖον τοῦ Ἀγῶνος, Ὑπουργεῖον Θρησκείας καὶ Παιδείας, Καποδιστρίου, φ. 19, 20, 30, 32.
- Σειρά Λ': Ἀρχεῖον Ὁθωνος, Ὑπουργεῖον Παιδείας, Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις (1835-1862), φ. 40, 41. Οἰκοδομαὶ (1836-1872), φ. 57.

Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Δήμου Ἐρμουπόλεως

(Βλ. Χ. Λοῦκος—Π. Πολέμη, *Ὁδηγὸς Δημοτικοῦ Ἀρχείου Ἐρμούπολης 1821-1949*, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ, 1987).

Ι. Δημογεροντία Ἐρμουπόλεως (1828-1835)

ΙΙ. Δῆμος Ἐρμουπόλεως

Α' Ἑγγραφα

- Ι/Ἐκπαίδευση, φ. 1(1-20), 2Γ(1), 4(1-6), 5(1-15), 7(3), 8(7).
- Τ/Δημοτικὰ ἔργα, φ. 12(2), 14(1), 16(2), 19(6,7,8,11), 22(3), 24(2,6), 28(3), 35(4,5), 39(1), 46, 48(3), 52(3), 55(2), 61(1), 67(1), 68(4), 70(4), 72(1).

Β' Κατάστιχα

- Δ/Β/Προτάσεις τοῦ Δημάρχου πρὸς τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο 2 (1848-1856).
- Δ/Β/Πρακτικὰ συνεδριάσεων Δημοτικοῦ Συμβουλίου 1-18 (1840-1903).
- Δ/Β/Ψηφίσματα Δημοτικοῦ Συμβουλίου 1-15 (1846-1901).
- Ο/Καθολικὰ Βιβλία ἐσόδων καὶ ἐξόδων 1-13 (1865-1899).

Γ' Σχέδια

Δημοτικὸ Ἀρχεῖο Ναυπλίου

(Βλ. Τ.Ε. Σκλαβενίτης, *Ἐνρετῆριο Δημοτικοῦ Ἀρχείου Ναυπλίου 1828-1899*, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1984).

Α' Ἑγγραφα

- 1. Προϋπολογισμός, φ. Α(2)/1835, Β(3)/1836, 1(1,3), 2(5,6)/1837, 1(1,2)/1838, Α(1)/1839-1841, Β(7)/1841, Α(1)/1842-1849, Α/1850-1853, Α(1,3,4)/1854-1855, Α(1,3)/1856-1857, Α(1)/1858-1859, Α(1,3)/1860-1899.
- 2. Ἀπολογισμός, φ. Α(1,2)/1835-1836, 1(1,3)/1837, 1(2)/1838, 2(3)/1838, Α(2,3)/1839, Α(2)/1840-1849, (Α)/1850-1853, Α(2)/1854-1856, Ε(27)/1854-1856, Α(2)/1857-1899.
- 18. Ἑτοιμόροπα καὶ εὐθυγραμμία τῆς πόλεως, φ. Κ(22-28)/1848.

- 25. Ἐκπαίδευση, φ. Σ(40-42)/1835-1836, 18(58-61)/1837, 13(33-34)/1838, Ρ(36-37)/1839-1846, Π/1847-1853, Ο(56)/1854-1855, Ο(30)/1856-1899.
 —26. Δημοτικά ἔργα, φ. Π(31-32)/1874, 1881.

Β' Κατάστιχα

- 1. Πρακτικά Συνεδριάσεων Δημοτικοῦ Συμβουλίου, 1-18 (1835-1895).
 —3. Προϋπολογισμοί, ἀπολογισμοί, λογαριασμοί, 2 (1837-1845).

Ἀρχεῖο τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Νομοῦ Ἀργολίδος

- Σχολικά κτίρια: Περιλαμβάνει τοὺς φακέλους τῶν σχολικῶν κτιρίων 105 οἰκισμῶν τοῦ Νομοῦ. Τὸ ὕλικο (ἀλληλογραφία, ἐκθέσεις, συμβόλαια κλπ. καὶ μερικὰ σχέδια) ἀφορᾷ τὴν περίοδο 1911-1960. Τὸ ἀρχεῖο αὐτὸ ἀποτελοῦσε τμῆμα τοῦ Ἀρχείου τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας μέχρι τὸ 1972.

Ὑπουργεῖο Παιδείας

- Ἀρχεῖο Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας: Περιλαμβάνει σχέδια διδασκῶν κυρίως τῆς περιόδου 1911-1960.
 —Ἀπογραφή στοιχείων δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως 1978: Ἀδημοσίευτα ἀναλυτικὰ δελτία. Χρησιμοποιήθηκε ὡς βοθητικὴ πηγὴ γιὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς κατασκευῆς διαφόρων σχολικῶν κτιρίων.

Β' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, (1833-1929)
2. Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς
 - Περίοδος Η', Σύνοδος Α'-Β' (1879-1881)
 - Περίοδος Ι', Σύνοδος Α' (1885)
 - Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Γ' (1888-1889)
 - Περίοδος ΙΓ', Σύνοδος Α' (1892)
 - Περίοδος ΙΓ', Σύνοδος Β' (1892-1893)
 - Περίοδος ΙΓ', Σύνοδος Δ' (1894)
 - Περίοδος ΙΔ', Σύνοδος Α' (1895)
 - Β' Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ (1911)
 - Περίοδος ΙΘ', Σύνοδος Γ' (1914)
3. Νομοσχέδια (μὲ χρονολογικὴ σειρὰ)
 - (Μιλῆσης Γ.), Νομοσχέδιον περὶ Δημοτικῆς καὶ Γυμνασιακῆς Παιδείσεως, Ἀθήνα 1877.
 - (Θεοτόκης Γ.), Ἐκπαιδευτικά, Νομοσχέδια ὑποβληθέντα εἰς τὴν Βουλὴν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργοῦ τῇ 4 Δεκεμβρίου 1889, Ἀθήνα 1899.
 - (Παπαμάρκος Χ.), Παράρτημα τῶν ἐκπαιδευτικῶν νομοσχεδίων ἐκδιδόμενον κατ' αἴτησιν τῆς ἐπ' αὐτῷ ἐιδικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς τῇ ἐπιστάσει τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Δημοτικῶν σχολείων, Ἀθήνα, Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖο, 1890.
 - Ἐκπαιδευτικά Νομοσχέδια Ι. Αἰτιολογικὴ ἐκθεσις καὶ ἀγορεύσεις περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως, Ἀθήνα, Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖο, 1899.

4. 'Εκθέσεις Ὑπουργῶν καὶ Ἐπιθεωρητῶν (μὲ χρονολογικὴ σειρὰ)
(Χριστόπουλος Χ.), *Γενικὴ Ἐκθεσις πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα. Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ λήξαν σχολικὸν ἔτος 1855-56*, Ἀθῆνα 1857.
(Δρόσος Δ.), *Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Μεγαλειότητα τὸν Βασιλέα. Ἐκθεσις τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργοῦ*, Ἀθῆνα 1866.
(Μαυρομιχάλης Α.), *Ἐκθεσις πρὸς τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ περὶ τῆς Δημοσίας Παιδείσεως ἀπὸ τοῦ 1866 ἄχρι Δεκεμβρίου 1868*, Ἀθῆνα 1869.
'Εκθέσεις τῶν κατὰ τὸ 1883 πρὸς ἐπιθεώρησιν τῶν δημοτικῶν σχολείων ἀποσταλέντων ἐκτάκτων Ἐπιθεωρητῶν, ἔκδ. Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, Ἀθῆνα 1885.
5. Στατιστικὰ δημοσιεύματα (μὲ χρονολογικὴ σειρὰ)
5.1. Γενικὰ
(Σπηλιωτᾶκης Σ.Α.), *Στατιστικαὶ πληροφορίες περὶ Ἑλλάδος. Μέρος Α'*, Ἀθῆνα, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1859.
'Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, *Στατιστικὴ τῆς Ἑλλάδος. Πληθυσμὸς 1879*, Ἀθῆνα, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1881.
'Ὑπουργεῖον Ἑσωτερικῶν, Ὑπηρεσία Ἀπογραφῆς, *Στατιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς γενικῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν 27 Ὀκτωβρίου 1907*, τ. Α', Ἀθῆνα, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1909.
Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, *Στατιστικὴ ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος*, Ἔτος Ι, Ἀθῆνα, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1930.
- 5.2. Ἐκπαίδευση
'Ὑπουργεῖον Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, *Πίναξ τῆς ἐν τῇ Ἑλλάδι δημοσίας ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ ἔτος 1855*, Ἀθῆνα 1855 (μονόφυλλο).
Ταμεῖον Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως, *Γενικὴ κατάστασις τῶν δημοτικῶν σχολείων τοῦ Κράτους*, χ.τ., χ.χ. (ἀλλὰ τοῦ 1889).
'Ὑπουργεῖον Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, *Ἐπετηρὶς τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως 1907-1908*, Ἀθῆνα 1909.
'Ὑπουργεῖον Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, *Στατιστικὴ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως 1910-1911*, Ἀθῆνα 1912.
'Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, *Στατιστικὴ τῆς Ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1926-1927*, Μέρος Α': *Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις*, Ἀθῆνα, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1931.
'Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, *Στατιστικὴ τῆς Ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1927-1928*, Μέρος Α': *Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις*, Ἀθῆνα, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1933.
6. Συλλογές νόμων, τεκμηρίων κλπ.
'Αντωνιάδης Σ., *Τὰ δημοτικὰ ἦτοι Βιβλίον περιέχον τὸν Δημοτικὸν Νόμον ἐξηγημένον, μετάφρασιν τῆς θεωρίας τοῦ Δημοτικοῦ Δικαίου, τὰς ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Δημοκρατίας καὶ ἐπὶ Κυβερνήτου Δημοτικὰς θεσμοθεσίας καὶ Νόμους, Διατάγματα καὶ Ἐγκυκλίους ἀναφερόμενα εἰς τὸ ἐνστάρον δημοτικὸν σύστημα*, τ. Ι, Ἀθῆνα 1842.
Βενθόλος Γ., *Θεσμολογία τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, τ. 1 (1833-1883), τ. 2 (1883-1887), τ. 3 (1887-1892), τ. 4. (1893-1898), Ἀθῆνα 1884-1898.
(Capodistrias J.), *Correspondance du Comte J. Capodistrias, Président de la Grèce, comprenant les lettres diplomatiques, administratives et particulières écrites par*

lui du 20 Avril au 9 octobre 1831, publiées par E.A. Bétant, 4 τόμοι, Γενεύη-Παρίσι 1839.

Δασκαλάκης Α., *Κείμενα-Πηγαι τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Σειρά τρίτη, Τὰ περὶ Παιδείας*, μέρη 1-3 (μὲ συνεχρὴ σελιδαριθμηση καὶ ἀρίθμηση τεκμηρίων), Ἀθήνα 1968.

Δημαράς Α. (ἐπιμ.), *Ἡ μεταρρυθμιση ποὺ δὲν ἔγινε (Τεκμήρια ἱστορίας)*, Τόμος Α' 1821-1894, Τόμος Β' 1895-1967, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, 1973-1974.

Ζηνούπουλος Γ. καὶ Δηλιγιάννης Θ., *Ἑλληνικὴ Νομοθεσία ἀπὸ τοῦ 1833, 6 τόμοι, Ἀθήνα 1860-1870.*

Κλάδος Π.Ι., *Ἐκκλησιαστικά καὶ Ἐκπαιδευτικά*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1869.

Κρίσπης Α., *Ἐγχειρίδιον τῆς δημοτικῆς διαχειρίσεως*, Ἐρμούπολις 1858.

Λαμπαδάριος Ε. (ἐκδ.), *Κώδις Σχολικῆς Ὑγιεινῆς*, Ἀθήνα 1922.

Μάμουκας Α., *Τὰ κατὰ τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ διαφόρων συνελέουσιν συνταχθέντα πολιτεύματα*, τ. ΙΑ', Πειραιᾶς 1852.

Μανιτάκης Ε., *Ἐγχειρίδιον τοῦ Μηχανικοῦ Σώματος, Ἥτοι Συλλογὴ Νόμων, Β. Διαταγμάτων, Ὑπουργικῶν Ὁδηγίων κλπ. περὶ τῆς Διοικητικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Σώματος τούτου*, Ἀθήνα 1859.

Μαντούδης Μ., *Διδακτηριακὴ νομοθεσία ἀπὸ τοῦ 1920 ἕως 1927*, Ἀθήνα 1927.

Παππαδόπουλος Γ.Γ., *Ὁ περὶ δημοτικῶν σχολείων νόμος, ἐκ παραλλήλου κατ' ἄρθρον μετὰ τῶν Β. Διαταγμάτων καὶ ὑπουργικῶν ἐγκυκλίων ἐν περιλήψει, δι' ὧν ἐφηρμόσθη καὶ ἀνεπτύχθη, καὶ μετὰ παραπομπῶν εἰς τὰ παρὰ τοῦ Κ.Π. Κλάδου ἐκδοθέντα ἐκπαιδευτικά*, Ἀθήνα 1864.

Πετρούλιας Η., *Ἡ νεωτέρα παρ' ἡμῖν σχολικὴ νομοθεσία*, ἐκδ. Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ἀρ. 9, Ἀθήνα 1898.

Ὑπουργεῖον Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, *Νόμοι περὶ Ὁργανισμοῦ Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου καὶ περὶ Ὁργανισμοῦ ἄλλων ὑπηρεσιῶν αὐτοῦ*, Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1910.

Ὑπουργεῖον Παιδείας, *Μητρῶν τῶν εἰς τὴν ἄμεσον διαχείρισιν καὶ τῶν εἰς τὴν ἐποπτείαν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Ὁρησκευμάτων ὑπαγομένων κληροδοτημάτων*, τ. 1ος, Ἀθήνα 1929.

7. Ἐφημερίδες—Περιοδικὰ

(Σημειώνονται οἱ τόμοι ποὺ χρησιμοποιήθηκαν)

Αἰγιναῖα (μηνιαία), Αἴγινα 1831.

Ἀρχιμῆδης (μηνιαία ἐπιθεώρηση, ἐκδοσὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολυτεχνικοῦ Συλλόγου), ἔτος Α'-Μ', Ἀθήνα 1899-1912.

Γενικὴ Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος, 7 Ὀκτωβρίου 1825-23 Μαρτίου 1832.

Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου, τ. Α'-Η', Ἀθήνα 1911-1920. [Βλ. *Εὔρετήρια Ἐκπαιδευτικῶν καὶ Παιδαγωγικῶν Περιοδικῶν 2. Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου*, τ. Α'-ΙΑ' (1911-1924), Ἀθήνα, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, 1984].

Δελτίον τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως (μηνιαῖο), ἔτος Α', Ἀθήνα 1919.

Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις, (παιδαγωγικὸ περιοδικὸ Ἐταιρείας Ἑλλήνων Διδασκάλων, διευθ. Σπ. Δουκᾶκης), ἔτος Α'-Δ', Ἀθήνα 1901-1905.

Ἐθνικὴ Ἀγωγή, (δεκαπενθήμερη ἐπιθεώρηση, διευθ. Γ. Δροσίνης), ἔτος Α'-Β', Ἀθήνα 1898-1899.

Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, (δεκαπενθήμερο), Βιέννη 1811-1821. (Βλ. Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Τὰ Ἑλληνικά Προεπαναστατικά Περιοδικά. Εὔρετήριον, Β' «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος» 1811-1821*, ἐκδ. ΚΝΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 1976).

Εὐθύνη, (ἐβδομαδιαία), ἔτος Α', Νάυπλιο 1877.

Ἐφημερίς τῶν Μαθητῶν, (ἐβδομαδιαία), ἔτος Α'-Γ', Ἀθήνα 1852-1855. Ἀπὸ τὸν ἀρ. 117, 24 Μαΐου 1855 καὶ ἐξῆς ὀνομάζεται:

Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν, ἔτος Δ'-Ζ', Ἀθήνα 1855-1859.

Journal de la Société de Statistique de Paris, 18 (1875).

Τὸ Παιδαγωγικὸν Σχολεῖον, (μηνιαία ἐπιθεώρηση, διευθ. Μ. Βρατσάνος), ἔτος Α'-Γ', Ἀθήνα 1883-1887.

Ὁ Παιδαγωγός, (δεκαπενθήμερη ἐπιθεώρηση, συντ. Η. Χριστοφίδης), ἔτος Α', Ἀθήνα/ (ἀπὸ τὸν ἀρ. 13 καὶ ἐξῆς) Πειραιᾶς 1839. (Βλ. Παπακωνσταντίνου Θ.Γ., «*Ὁ Παιδαγωγός*», *εἰσαγωγή—παρουσίαση, εὔρετήρια*, Ἀθήνα, Ἐργαστήριον Πειραματικῆς Παιδαγωγικῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1982).

Πανδώρα, (δεκαπενθήμερη ἐπιθεώρηση), τ. 3-9, Ἀθήνα 1853-1859.

Πλάτων, (μηνιαία ἐπιθεώρηση, ἐκδ. τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου), τ. Α'-Γ', Ἀθήνα 1879-1881.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΡΓΑ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ (πρὸ τοῦ 1940)

- Βασιλειάδης Γ.Ι., «Ἱστορική ἀνασκόπησις τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐπιθεωρήσεως τῶν σχολείων τῆς Στοιχειώδους Ἐκπαιδεύσεως», *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθήνα 1932, σ. 221-246.
- Βάφας Γ., *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ ἱατρικῆν ἔποψιν. Μέρος Α'.* Ἡ πόλις, Ἀθήνα 1878.
- Βλάμος Γ., *Ἡ ὑγιεινὴ τοῦ σχολείου*, Ἀθήνα 1904.
- Βλάσης Α., *Σκέψεις περὶ βελτιώσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθήνα 1880.
- Βλαχαβίλος Ι., «Ἐκπαιδευτικὸν Συμβούλιον», *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθήνα 1932, σ. 52-71.
- Βρατσάνος Μ., *Τὸ δημοτικὸν σχολεῖον ἐν Ἑλλάδι καὶ ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ, ἥτοι σκέψεις περὶ τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ βελτιώσεως αὐτῆς*, Ἀθήνα 1874.
- Γεδεὼν Μ.Ι., *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα*, (συναγωγὴ μελετῶν), ἐκδ. φροντίδα Α. Ἀγγέλου - Φ. Ἡλιοῦ, Ἀθήνα 1976.
- Γεωργαντὰς Φ.Δ., «Τὸ Γκαίτειον Γυμνάσιον ἐν Φραγκοφούρτῃ», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, τ. Α' (1898), σ. 68-73.
- Γληνὸς Δ., *Ἀπαντα. Τόμος Β' 1910-1914*, Ἐκδοτικὴ φροντίδα, εἰσαγωγή, σημειώσεις Φ. Ἡλιοῦ, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1983.
- Chassiotis G., *L'instruction publique chez les Grecs, depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours*, Παρίσι 1881.
- Coray A., *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Παρίσι 1803 (φωτοανατύπωση KNE/EIE, 1983).
- Δουκάκης-Καλότυχος, *Ὁ σύντροφος τοῦ Ἑλλήνος διδασκάλου*, Ἀθήνα 1905.
- Δραγούμης Ν., *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, τόμ. Α'-Β', Ἀθήνα 1973 (5η ἐκδ.), (1η ἐκδ. Ἀθήνα 1874).
- Δρατῆς Ι., *Περὶ βελτιώσεως τῆς Δημοδιδασκαλίας, Φυλλάδιον Β'.* Διοργανισμὸς Δημοτικῶν Σχολείων, Ἀθήνα 1855.
- Δροσίνης Γ., *Σκόρπια φύλλα τῆς ζωῆς μου*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια: Γ. Παπακώστας, τ. Β', Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὀφελίμων Βιβλίων, 1982.
- Dürr J.F., *Das Griechische Unterrichtswesen*, Λειψία 1910.
- (Dutrône H.A.), *Extraits de la correspondance de M. Dutrône avec M. le President Capodistria, pour éclairer la polémique élevée à l'occasion des derniers événements de Grèce*, Παρίσι 1831.

Emerson J. et Pecchio cte de, *Tableau de la Grèce en 1825*, μετάφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικά J. Cohen, Παρίσι 1826.

Expédition Scientifique de Morée. Section des Sciences Physiques, τ. II, Παρίσι 1834.

Zάχος Α., «Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ», *Καλλιτέχνης*, 1911.

Firmin-Didot A., *Notes d' un voyage en Levant en 1816 et 1817*, Παρίσι (1826;).

Guide d'enseignement mutuel, avec des gravures et des tableaux, Παρίσι, L. Colas, 1818 (2η ἐκδ.).

Guillette de la, *Athènes ancienne et nouvelle et l' état présent de l' Empire des Turcs*. Παρίσι 1675.

Θεοδωρόπουλος Ι.Γ. (ἐκδ.), *Οἱ τελευταῖοι λόγοι τοῦ αἰοδίου Πορφυροπούλου περὶ Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως ἐν ταῖς Συνελεύσεσι τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου*, Ἀθήνα 1878.

Καζάζης Ν., *Δημοτικὴ ἐκπαίδευσις καὶ καθολικὴ ψηφοφορία*, Ἀθήνα 1879.

Καλλίας Δ.Κ., «Τὸ Μαράσλειον Διδασκαλεῖον», *Ἀρχιμήδης*, 11/1906, σ. 103-107.

Καμπούρογλου Δ., *Αἱ παλαιαὶ Ἀθῆναι*, Ἀθήνα 1922.

Καραπαναγιώτου Γ., *Υγιεινὴ προληπτικὴ τῆς μαθητικῆς μυωπίας*, Ἀθήνα 1898.

Καταρτζῆς Δ., *Τὰ Εὐδισκόμενα*, ἐκδότης Κ.Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα, Ἑρμῆς—ΟΜΕΔ, 1970.

Κοκκῶνης Ι.Π., *Περίληψις τῆς γενομένης ἀναφορᾶς εἰς τὴν ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπὴν περὶ τοῦ Ἑγχειριδίου τοῦ διὰ τὰ Ἀλληλοδιδασκτικὰ Σχολεῖα τῆς Γαλλίας συνταχθέντος ὑπὸ τοῦ Κ. Σαραζίνου (SARAZIN)*, Αἴγινα 1830.

—, *Ἑγχειρίδιον διὰ τὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα ἢ Ὀδηγὸς τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Μεθόδου ὑπὸ Σαραζίνου*, Αἴγινα 1830.

—, «Ἄν συμφέρῃ νὰ στέλλωνται ἔξω τῆς Ἑλλάδος πρὸς ἀνατροφὴν καὶ ἐκπαίδευσιν οἱ ἀνήλικοι παῖδες τῶν Ἑλλήνων», *Αἰγιναῖα*, ἀρ. Γ', 15 Μαΐου 1831, σ. 83-92.

—, *Ἑγχειρίδιον ἢ Ὀδηγὸς τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Μεθόδου Νέος, τελειοποιημένος καὶ πληρέστερος τοῦ μέχρι τοῦδε ἐν χρήσει Ὀδηγοῦ τοῦ Σ. Ἐκδοθεὶς κατὰ τὸ ὑπ' ἀρ. 2000 (24 Ἰουλίου 1841) Β. Διάταγμα*, Ἀθήνα 1842.

—, *Ἑγχειρίδιον ἢ Ὀδηγὸς τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Μεθόδου Νέος, τελειοποιημένος καὶ πληρέστερος τοῦ μέχρι τοῦδε ἐν χρήσει Ὀδηγοῦ τοῦ Σ. Ἐκδοθεὶς κατὰ τὸ ὑπ' ἀρ. 2000 (24 Ἰουλίου 1841) Β. Διάταγμα. Ἐκδοσις δευτέρα, μετὰ βελτιώσεων καὶ προσθηκῶν*, Ἀθήνα 1850.

—, *Ἑγχειρίδιον ἢ Ὀδηγὸς τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Μεθόδου Νέος, τελειοποιημένος καὶ πληρέστερος τοῦ μέχρι τοῦδε ἐν χρήσει Ὀδηγοῦ τοῦ Σ. Ἐκδοθεὶς κατὰ τὸ ὑπ' ἀρ. 2000 (24 Ἰουλίου 1841) Β. Διάταγμα. Ἐκδοσις τρίτη, μετὰ βελτιώσεων καὶ προσθηκῶν*, Ἀθήνα 1860.

Κοντὸς Π., *Ποικίλη διδασκαλία, ἥτοι Ἀλφαβητάριον εὐμαθείας ἐν ᾧ εὐρίσκονται μαθήματα ὠφέλιμα ἵνα διδάσκωνται τὰ εἰς Τουρκίαν μικρὰ παιδία τῶν χριστιανῶν*, Βιέννη 1818 (3η ἐκδ.).

Κοραῆς Α., *Ἀλληλογραφία, Τόμος τέταρτος 1817-1822*, ἐκδ. ΟΜΕΔ, Ἀθήνα 1982.

—, *Προλεγόμενα στοὺς Ἀρχαίους Ἑλλήνες Συγγραφεῖς καὶ ἡ αὐτοβιογραφία του. Τόμος Α', Πρόλογος Κ.Θ. Δημαρᾶ, (φωτομηχανικὴ ἀναπαράγωγὴ τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1833)*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, 1986.

Κουντουράς Μ., *Κλείστε τὰ σχολεῖα (Ἐκπαιδευτικὰ Ἀπαντα)*, Ἐπιμέλεια-Σχόλια Α. Δημαρᾶς, 2 τ., Ἀθήνα, Γνώση, 1985.

Κριεζῆς Ε., «Δημῳδὸς Ἀρχιτεκτονικὴ», *Ἀρχιμήδης*, ἔτος ΙΓ', ἀρ. 1, Μάιος 1912, σ. 1-8.

Λαμπαδάριος Έμμ., *Σχολική Ύγιεινή*, Ἀθήνα 1928 (2η ἔκδ.).

—, «Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολικὴ Ύγιεινή», *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθήνα 1932, σ. 127-142.

—, *Σχολικὴ Ύγιεινή μετὰ στοιχείων Παιδολογίας*, Ἀθήνα 1940 (4η ἔκδ.).

Μανσόλας Α., *Στατιστικὴ ἔκθεσις περὶ τῆς διανοητικῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1879.

Μοισιόδαξ Ι., *Πραγματεία περὶ παίδων ἀγωγῆς ἢ Παιδαγωγία*, Βενετία 1779.

Μουτσόπουλος Τρ., *Ἐκτελεσθέντα καὶ ἐκτελούμενα δημοτικά, λιμενικά καὶ φιλανθρωπικά ἔργα, δημαρχοῦντος Τρύφωνος Μουτσοπούλου, 1895-1899*, Πειραιᾶς χ.χ.

Μωραΐτης Σπ., *Διδασκαλικὴ ἢ Σύντομοι ὁδηγίαι περὶ τῆς χρήσεως τῆς νέας μεθόδου διδασκαλίας*, Ἀθήνα 1880.

Mantoudis M., «Les Bâtiments scolaires en Grèce», *L'Hellénisme contemporain*, 5/1936, σ. 450-456· 7/1936, σ. 629-635.

Marcellus M. L. comte de, *Souvenirs d' Orient*, Παρίσι 1854 (2η ἔκδ.).

Maurer G.L., «Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς, μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικά Ο. Ρομπάκη», Ἀθήνα, Ἀφοι Τολίδη, 1976 (1η ἔκδ. 1834).

Ξανθόπουλος Κ. Σ., *Πρώτη καὶ Μέση ἐκπαίδευσις καὶ περὶ ἀνατροφῆς καὶ ἐκπαιδεύσεως τῶν κορασίων*, Ἀθήνα 1873.

Οἰκονόμου Χρ. Π., «Ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις κατὰ τὴν τελευταίαν ἑκατονταετίαν ἐν Ἑλλάδι (1830-1930)», *Ἐπετηρὶς τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθήνα 1932, σ. 88-125.

Παππαδόπουλος Γ., «Λόγος περὶ τῶν προγενεστέρων ἐλληνικῶν σχολείων», *Ἐκθεσις περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτηρίου κατὰ τὸ σχολικὸν ἔτος 1856-7*, Ἀθήνα 1857, σ. 3-20.

Περὶ κατωτέρας καὶ μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι ἢ ὁ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου διαγωνισμὸς. Ἐκθεσις τῆς Ἀγωνοδίκου Ἐπιτροπείας ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῷ πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Συλλόγῳ, Ἀθήνα 1872.

Πολίτης Αθ., *Ἐγχειρίδιον τῆς Ἀλληλοδιδασκαλικῆς μεθόδου, εἰς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Ἰόνιον Κράτος παιδαγωγῶν*, Κέρκυρα 1820.

Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον. Ἐν Ἀθήναις, 31 Μαρτίου-4 Ἀπριλίου 1904, Ἀθήνα 1904.

Ραγκαβῆς Α., *Ἀπομνημονεύματα*, τ. 1ος, Ἀθήνα 1894.

Σάββας Κ., «Νύξεις τινὲς πρὸς βελτίωσιν τῆς σχολικῆς Ὑγιεινῆς ἐν Ἑλλάδι. Διάλεξις γενομένη ἐνώπιον τοῦ Πανελληνίου Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου ἐν τῇ Αἰθούσῃ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσὸς τῇ 1η Ἀπριλίου 1904», *Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις*, ἀρ. 22, 23, 10, 20 Ἀπριλίου 1904, σ. 337-357.

Σαλλίβερος Ν., *Ὑγιεινὴ τῶν οἰκοδομῶν, ἤτοι ἀνέγερσις, ἐξυγιάνσις καὶ συντήρησις τῶν τε ἰδιωτικῶν καὶ δημοσίων κτιρίων*, Ἀθήνα 1893.

Σαράτσης Δ.Ι., *Περὶ ὑπαιθρίων σχολείων καὶ ὑπαιθρίου διδασκαλίας, ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Πρακτικά τοῦ Β' ἑλληνικοῦ συνεδρίου κατὰ τῆς φυματίωσης*, Βόλος 1913.

Σκουζὲς Π., *Ἀπομνημονεύματα. Ἡ τυραννία τοῦ Χατζή-Ἀλῆ Χασεκὴ στὴν Τουρκοκρατούμενη Ἀθήνα (1772-1796)*, ἐπιμέλεια—εἰσαγωγή—σχόλια Θ.Χ. Παπαδόπουλος, Ἀθήνα, Κέδρος, 1975.

Σταυράκη Χαρ., *Αί Κνδωνιαί πρὸ τοῦ 1821. Κατὰ τὸν Κύριον Μ.Δ. Ραφφενέλον*, Σμύρνη 1861.

Σύστημα Ἀγγλικὸν διὰ τὰ σχολεῖα, Ἡ εὐκόλος μέθοδος διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν παιδῶν, Μάλτα 1827.

Sarazin Ch. L., *Manuel des écoles élémentaires ou Exposé de la methode d'enseignement mutuel*, Παρίσι 1829.

—, *Manuel des écoles élémentaires ou Exposé de la Méthode d'enseignement mutuel. 3eme ed. modifiée et complétée*, Παρίσι 1839.

«Τὰ Ἑλβετικά σχολεῖα», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, τ. Α' (1898), σ. 28-29.

«Τὰ νέα κτίρια τῶν δημοτικῶν σχολείων», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Α', ἀρ. 2, 13 Μαρτίου 1898, σ. 17-19.

«Τὰ νέα θρανία τῶν δημοτικῶν σχολείων», *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτος Α', ἀρ. 3, 1 Ἀπριλίου 1898, σ. 37-38.

Τίρς Φρ., *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια*, μετ. Α. Σπήλιου, 2 τόμοι, Ἀθήνα, Ἀφοὶ Τολίδη, 1972 (1η ἔκδ. Λειψία 1833).

Τὸ Ἀλφαριθμητικὸν μὲ τὸν ἥλιο, (φωτογρ. ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν α' ἔκδ. τοῦ 1919). Ἐπιμέλεια, Εἰσαγωγή: Α. Δημαρᾶς, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1976.

«Τὸ ἐν Παρισίοις Διεθνὲς Συνέδριον τῆς Ὑγιεινῆς τῶν Οἰκοδομῶν ὑπὲρ τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμοζομένων μέτρων διὰ τὴν ὑγιεινὴν τῶν σχολικῶν κτιρίων», *Ἀρχιμήδης*, 2/1906, σ. 13-18.

Φιλῆμων Ι., *Ὁ Δήμαρχος κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Νομοθεσίαν*, Ἀθήνα 1893.

Φωτιάδης Π.Σ., «Περὶ τῆς πρώτης καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑλλάδι», *Παρνασσός*, Γ' (1879), σ. 211-224.

Χατζιδάκις Γ.Ν., *Γεννηθῆτω φῶς. Ὁ μαλλιαρισμὸς εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα*, Ἀθήνα 1920.

Ψύλλας Γ., *Ἀπομνημονεύματα τοῦ βίου μου*, εἰσαγωγή Ν.Κ. Λούρου, ἐπιμέλεια ἔκδοσης καὶ σημειώσεις Ε. Πρεβελάκη, Ἀθήνα, ἔκδ. Ἀκαδημαΐας Ἀθηνῶν, 1974.

ΕΡΓΑ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΑ (μετὰ τὸ 1940)

Ἀγγέλου Α., *Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας. Δοκίμιο ἱστορίας τῆς σχολῆς μὲ βάση ἀνέκδοτα κείμενα*. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴ Νέα Ἑστία (Χριστούγεννα 1963).

—, «Ἡ ἐκπαίδευση», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. ΙΑ', Ἀθήνα 1975, σ. 306-328.

Ἀγριαντώνη Χρ., *Οἱ ἀπαρχές τῆς ἐκβιομηχάνισης στὴν Ἑλλάδα τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑμπορικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1986.

Ἀμαριώτου Μ., *Ι.Π. Κοκκῶνης, Ὁ πρῶτος μας παιδαγωγός*, Ἀθήνα 1937.

Ἀργέντης Φιλ.—Κυριακίδης Στ., *Ἡ Χίος παρὰ τοῖς γεωγράφοις καὶ περιηγηταῖς*, Ἀθήνα 1946.

Ἀσδραχᾶς Σπ., *Ἑλληνικὴ Κοινωνία καὶ Οἰκονομία. ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνες*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1982.

Ariès Ph., *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Παρίσι 1973.

Barret-Kriegel Bl., «Les demeures de la misère: La choléra-morbus et l'émergence de l' "Habitat"», σὺν *Politiques de l'habitat*, Παρίσι 1977, σ. 73-143.

—, «L'hôpital comme équipement», σὺν *Les machines à guérir*, Παρίσι 1979, σ. 19-30.

- Bourdieu P., Passeron J.-C., *La reproduction. Eléments pour une théorie du système d'enseignement*, Παρίσι, éd de Minuit, 1970.
- Bresler H., «Le tableau noir de la classe», στο *L'école primaire à Paris 1870-1914*, Παρίσι 1984, σ. 39-42.
- Γκίνης Δ.Σ., *Τὰ ἀνώνυμα ἔργα τοῦ Κοραΐ. Βιβλιογραφικὸ δοκίμιο*, Ἀθήνα 1948.
- Γριτσόπουλος Τ., «Πελοπόννησος, ἡ παιδεία ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως», *Μεγάλη Παιδαγωγικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 4, σ. 473-487.
- , «Ἡ Πελοποννησιακὴ παιδεία μετὰ τὴν Ἀλωση», *Πρακτικὰ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τ. Α', Ἀθήνα 1981-82, σ. 197-302.
- Choay F., *La règle et le modele. Sur la théorie de l'architecture et de l'urbanisme*, Παρίσι, Seuil, 1980.
- Clogg R., «Ο Parson καὶ ὁ Fisk στὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου τὸ 1820», *Ἑρανιστής*, 5/1967.
- , «Two Accounts of the Academy of Ayvalik (Kydonies) in 1818-1819», *Révue des Études Sud-Est Européennes*, X (1972), σ. 633-687. Ἀποσπάσματα τοῦ ἄρθρου μεταφράζονται στὸ (Jowett W., Williamson Ch.), *Δύο περιγραφές τῆς Ἀκαδημίας τῶν Κυδωνιῶν 1818-1819*, μετ. Ν. Καραρᾶ, Ἀθήνα 1974.
- Δημαρᾶς Α., «Ἡ ἐκπαίδευση 1833-1881», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΓ', Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1977, σ. 484-491.
- , «Ἐκπαίδευση 1882-1913», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΔ', Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1977, σ. 409-413.
- , «Ἐκπαίδευση 1913-1941», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΕ', Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1978, σ. 489-494.
- , «Προθέσεις τῶν πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στὰ ἐκπαιδευτικὰ», στο *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*, Ἀθήνα, Φιλιππότης, 1980, σ. 21-46.
- , «Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846), Γιὰ ἓνα ἀλλοιωτικὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο», *Ἑρανιστής*, 11 (1974), Ἀθήνα 1980, σ. 323-332.
- Δημαρᾶς Κ.Θ., *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1985 (4η ἔκδ.).
- , *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμός*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1985 (2η ἔκδ.).
- , *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας. Ἀπὸ τὶς πρώτες ρίζες ὡς τὴν ἐποχὴ μας*, Ἀθήνα, Ἰκαρος, 1985 (7η ἔκδ.).
- , *Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος. Ἡ ἐποχὴ του — ἡ ζωὴ του — τὸ ἔργο του*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1986.
- , «Ὁ τελέσφορος συγκερασμός», *Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΕ', Ἀθήνα 1978, σ. 484-489.
- Devillers Ch. «Typologie de l'habitat et morphologie urbaine», *L'Architecture d'Aujourd'hui*, ἀρ. 174, Ἰούλιος/Αύγουστος 1974, σ. 18-22.
- Dimaras A., *The other British philhellens*, Macmillan, 1973. Ἀνάτοπο ἀπὸ R. Clogg (ed.), *The struggle for Greek Independence*.
- , «The Central Government and the Formulation of Educational Policy in Greece in the early XIXth Century», *L'offre de l'école, Éléments pour une étude comparée des politiques éducatives aux XIX siècle*, Παρίσι 1983, σ. 75-81.
- Dupire A., Hamburger B., Paul J.-C., Savignat J.-M., Thiebaut A., *Deux essais sur la construction, Conventions, Dimensions et Architecture*, Παρίσι, Martaga, 1981.

- Ζήβας Δ., Καρδαμίτση-Ἀδάμη Μ., «Σύντομο ἱστορικὸ τῶν σχολικῶν κτιρίων στὴν Ἑλλάδα», *Ἀρχιτεκτονικά Θέματα*, 13/1979.
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Ἡ μέση ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1893)*, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας / Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, Ἀθήνα 1986.
- Foucault M., *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Παρίσι, Gallimard, 1975.
- Frijhoff W., «Préface», στὸ *L'Offre d'école, Eléments pour une étude comparée des politiques éducatives aux XIX^e siècle*, Παρίσι 1983.
- Furet F., Ozouf J., *Lire et écrire, l'alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry*, 2 τόμοι, Παρίσι, Ed. de Minuit/CNRS, 1977.
- Georgescu V., «Ἡ ὁρολογία ἐκσυγχρονισμὸς καὶ ἐξευρωπαϊσμὸς τῆς Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας καὶ τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ρουμανικῆς ἐμπειρίας», στὸ *Ἐκσυγχρονισμὸς καὶ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὰ Βαλκάνια τὸν 19ον αἰ.*, Ἀθήνα 1980, σ. 110-136.
- Gilbert R., «L'enseignement Primaire», στὸ *Histoire de la pédagogie du 17^e siècle à nos jours*, Παρίσι 1981, σ. 215-233.
- Giolitto P., *Histoire de l'enseignement primaire au XIX^e siècle, l'organisation pédagogique*, Παρίσι, Nathan, 1983.
- Ἡλιού Φ., *Προσθήκες στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία Α' Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799)*, Ἀθήνα, Διογένης, 1973.
- , «Σημειώσεις γιὰ τὰ “τραβήγματα” τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰ.», *Ἑλληνικά*, 28 (1975), σ. 102-141.
- , «Κυκλοφορίες Ἑλληνικῶν βιβλίων. Τὰ μεγάλα τραβήγματα τοῦ 1823», *Ὁ Πολίτης*, τχ. 13, Ὀκτώβριος 1977, σ. 55-65.
- , «Στὴν τροχιά τῶν ἱδεολόγων, Κοραῆς — Daunou — Φουρναράκης». Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Χιακὰ Χρονικά*, Ι' (1978).
- , *Τραβήγματα. Μὲ ἀφορμὴ τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Βελουδῆ «Τρία ἐλληνικά βιβλία τοῦ 1823»*. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Ἀντί*, 93/1978.
- , *Κοινωνικοὶ ἀγῶνες καὶ Διαφωτισμός. Ἡ περίπτωση τῆς Σμύρνης (1819)*, μετ. ἀπὸ τὰ γαλλικὰ Ι. Πετροπούλου, Ἀθήνα, EMNE-Μνήμων, 1981.
- , «“Τύφλωσον Κύριε τὸν Λαόν Σου”. Οἱ προεπαναστατικὲς κρίσεις καὶ ὁ Νικόλαος Πίκκολος», *Ἐρανιστής*, 11 (1974), Ἀθήνα 1980, σ. 580-626.
- Κασβίκης Κ., «Σωματικὴ ἀγωγή, διδακτικὴ τοῦ μαθήματος», *Μεγάλῃ Παιδαγωγικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τομ. 5, σ. 299-303.
- Κεφαλληνιάδης Ν., *Ἡ μονὴ Ἀγίου Γεωργίου Γρόττας*, χ.τ., χ.χ.
- Κιτρομυλίδης Π.Μ., *Ι. Μοισιόδαξ*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, 1985.
- Κλειώσης Χ., *Ἱστορία τῆς Τοπικῆς Αυτοδιοικήσεως*, Ἀθήνα 1977.
- Κριαρᾶς Ε., «Ἡ “Παιδαγωγία” τοῦ Μοισιόδακος καὶ ἡ σχέση της μὲ τὸ παιδαγωγικὸ σύγγραμμα τοῦ Locke». Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbuch*, τ. XIII, Ἀθήνα 1943.
- Κωνσταντινίδου Χ.Γ., «Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ Βυτίνας κατὰ τὴν περίοδον 1824-1832». Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Πελοποννησιακά*, τ. Ζ' (1969-1970).
- , *Οἱ Παραδοσιακοὶ χτίστες τῆς Πελοποννήσου*, Ἀθήνα, Μέλισσα, 1983.
- Λάμπας Κ., «Πατριαρχικὴ σύνοδος “περὶ καθαιρέσεως τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων” τὸν Μάρτιο τοῦ 1821. Μία μαρτυρία τοῦ Κων. Οἰκονόμου», *Μνήμων*, 11 (1987), σ. 123-153.

- Λέφας Χ., *Ίστορία τῆς Ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθήνα, Ὁργανισμός Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, 1942.
- Λεωνιδopoύλου-Στυλιανοῦ Ρ., *Τὸ Ἀ' Ἑλληνομουσεῖο» στὴ Ζαγορά τοῦ Πηλίου*. Ἀνάτυπο: *Τεχνικὰ Χρονικά*, 6-7/1975, σ. 340-366.
- Λιάττα Ε., *Τιμὲς καὶ ἀγαθὰ στὴν Ἀθήνα (1839-1846)*. Μιὰ μαρτυρία ἀπὸ τὸ κατάστιχο τοῦ ἐμπόρου Χριστόδουλου Εὐθυμίου, Ἀθήνα 1984.
- Λουκάτος Σπ., «Ἡ ἀνοικοδόμησις τῶν ἐρειπωμένων πόλεων στὴν ἐλευθέρη Ἑλλάδα, ἐπὶ Ἰω. Καποδίστρια», *Ἔτος Καποδίστρια. Διακόσια χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του*, Ἀθήνα 1978, σ. 79-207.
- Loyer F., *Architecture de la Grèce Contemporaine*, Thèse de Doctorat, Université de Paris, Faculté de Lettres et Sciences Humaines, Παρίσι 1966 (δρακτυλόγραφη).
- , «Ornement et caractère», *Le siècle de l'eclectisme. Lille 1830-1930*. Παρίσι-Βρυξέλλες, Archives d'architecture moderne, 1979, σ. 65-104.
- Lowe R.A., «The Medical Profession and School Design in England, 1902-1914», *Pedagogica Historica*, 13 (1973), σ. 425-444.
- Μακρῆς Κ., *Ἡ λαϊκὴ τέχνη τοῦ Πηλίου*, Ἀθήνα 1976.
- Μουτσόπουλος Ν., *Τὰ Θεσσαλικά Ἀμπελάκια, Εἰσαγωγή στὴν ἱστορία, τὴν κοινοπραξία καὶ τὰ ἀρχοντικά τῆς κομποπόλεως*. Ἀνάτυπο Ἡώς, εἰδικὸ τεύχος «Θεσσαλία» 1966.
- , «Κουδραῖοι—Μακεδόνες καὶ Ἡπειρώτες Μαῖστορες, οἱ πρόδρομοι τῶν πρώτων Ἑλλήνων τεχνικῶν ἐπιστημόνων», *Πρῶτοι Ἕλληνες Τεχνικοὶ Ἐπιστήμονες περιόδου Ἀπελευθέρωσης*, Ἀθήνα 1976.
- Μπελιᾶ Ε., *Ἀνέκδοτος Πίναξ «Διοργανισμοῦ» τῆς Ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν περίοδον*, Ἀθήνα 1967. Ἀνάτυπο ἀπὸ Παρνασσός, 9 (1967).
- Μπίρης Κ., *Ίστορία τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσόβιου Πολυτεχνείου*, Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, 1957.
- Μπίρης Μ., «Τὸ Ἀθηναϊκὸ σπῆτι κατὰ τὸ 19ο καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα», *Ἀθήνα Πρωτεύουσα Πόλη*, Ἀθήνα, ἔκδ. Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ/Ταμεῖο Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Ἀπαλλοτριώσεων, 1985, σ. 114-118.
- Μωραΐτης Δ.Χ., *Ίστορία τῆς Παιδαγωγικῆς*, Ἀθήνα 1936 (2η ἔκδ.).
- Ὁ ἐν Ἀθήναις Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων. — *Ἡ δρᾶσις τοῦ Συλλόγου κατὰ τὴν ἑκατονταετία 1869-1969*, Ἀθήνα 1970.
- Οἰκονόμου Α., «Συνοπτικὴ ἱστορία τῶν Δημοσίων Ἔργων τῆς Ἑλλάδος», *Τεχνικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α' Ι, Ἀθήνα, Τεχνικὸ Ἐπιμελητήριον τῆς Ἑλλάδος, 1935, σ. 215-247.
- Παναγιωτόπουλος Β., «Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάστασις καὶ ἡ Ἑλλάς, 1832-1871», *Ἐκσυγχρονισμός καὶ βιομηχανικὴ ἐπανάστασις στὰ βαλκάνια τὸν 19ο αἰ.*, Ἀθήνα 1980, σ. 216-235.
- Παπαγιαννάκη Α., *Οἱ Ἕλληνικοὶ σιδηρόδρομοι (1882-1910), Γεωπολιτικές, οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς διαστάσεις*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, 1982.
- Παπαδημητρίου Σ.Ν., *Ίστορία τοῦ δημοτικοῦ μας σχολείου. Μέρος Α' (1834-1895)*, Ἀθήνα 1950.
- Παπαδόπουλος Στ., «Ἰωάννης Καποδίστριας, Ὁ θεμελιωτὴς τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους», *Ἔτος Καποδίστρια, Διακόσια χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του*, Ἀθήνα 1978, σ. 41-56.
- Παπακωνσταντίνου Θ.Γ., «Κρίσεις καὶ προτάσεις γιὰ τὴ μέση ἐκπαίδευση. Ἀπὸ ἑνα Δια-

- γωνισμό με θέμα τὴν ἐκπαιδευτικὴ κατὰστασιν στὴν Ἑλλάδα τὸν 19ο αἰώνα», *Παρουσία*, Β' (1984), σ. 17-39.
- Πετρόπουλος Ι.Α., Κουμαριανοῦ Α., *Ἡ θεμελίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, Ὁθωνικὴ περιόδος 1833-1843*, Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1982.
- Πιζάνις Π., *Μισθοὶ καὶ εἰσοδήματα στὴν Ἑλλάδα (1842-1923). Τὸ παράδειγμα τῶν ὑπαλλήλων τῆς Ἑθνικῆς Τροπείας*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, 1985.
- Ponteil F., *Histoire de l'enseignement, 1789-1965*, Παρίσι, Sirey, 1966.
- Poulantzas N., *L'état, le pouvoir, le socialisme*, Παρίσι, Puf, 1978.
- Prost A., *Histoire de l'enseignement en France (1800-1967)*, Παρίσι, Armand Colin, 1968.
- Querrien A., *Genéalogie des équipements collectifs. Les équipements de normalisation. L'école primaire*, Παρίσι, Cerfi, 1975.
- Σακκάς Γ., Γεώργιος Κλεόβουλος. «Ὁ Φίλιππουπολίτης». Ὁ πρῶτος Ἕλλην ἐπιστήμων καὶ ἀγνωστὸς παιδαγωγός, Ἀθήνα 1956.
- Σβορώνος Ν., *Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, μετ. Αἰκ. Ἀσδραχά, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1976.
- Σκαρπῖα Χ.-Χρόπη Ε., *Ἡ μορφολογία τοῦ γερμανικοῦ κλασικισμοῦ (1789-1848) καὶ ἡ δημιουργικὴ του ἀφομοίωση ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ (1833-1897)*, διδακτορικὴ διατριβή, παράρτημα τοῦ τόμου ΣΤ1) 1974 τῆς ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, 1976.
- Σκουβαράς Β., *Σελίδες ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Μηλιώτικης Σχολῆς*, Ἀθήνα 1966. Ἀνάτυπο: Ἡώς, τχ. 92-97, σ. 241-255.
- Σταμούλης Ρ., «Ὁ ἀλφαριθμητικὸς στὴν Πρέβεζα κατὰ τὸν 18ο αἰ. (1742-1784)», *Ἐρανιστής*, 17 (1981), σ. 86-99.
- Σφυρόερας Β., «Νῆσοι Ἑλληνικά, ἡ παιδεία ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως», *Μεγάλη Παιδαγωγικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. 4, σ. 102-107.
- Τζώνης Α. καὶ Lefaiiv L., «Ὁ Κάνναβος καὶ ἡ πορεία. Μία εἰσαγωγή στὸ ἔργο τοῦ Δημήτρη καὶ τῆς Σουζάνας Ἀντωνάκη, καὶ μερικὲς προκαταρκτικὲς σκέψεις γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κουλτούρας», *Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα*, 15/1981, σ. 164-178.
- Τραυλὸς Ι., Κόκκου Α., *Ερμούπολη*, Ἀθήνα, ἔκδ. Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, 1980.
- Τσουκαλάς Κ., *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1922)*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1977.
- , *Κοινωνικὴ ἀνάπτυξη καὶ Κράτος. Ἡ συγκρότηση τοῦ δημόσιου χώρου στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1981.
- B. Touliev, «L'architecture scolaire au XIXe siècle en France: de l'usage des modèles pour l'édification des écoles primaires», *Histoire de l'Education*, Παρίσι, 17/1982, σ. 1-29. Τὸ ἄρθρο ἀναδημοσιεύεται στὸ *Ecole primaire à Paris 1870-1914*, Παρίσι 1984, σ. 43-50.
- Tsiomis Y., *Athènes à soi-même étrangère: Eléments de formation et de reception du modèle urbain en Europe et en Grèce au XIXe Siècle*, Thèse pour le doctorat d'Etat, Université de Paris X-Nanterre, 1983 (δακτυλόγραφη).

- Φεσσά-Εμμανουήλ Ε., «Η ιδεολογική κρίση της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής: 1827-1940», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, τχ. 9, Γενάρης-Φλεβάρης 1987, σ. 36-49.
- Φραγκουδάκη Α., *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι άγῶνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Κέδρος, 1977 (3η έκδ.).
- , *Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911*, Ιωάννινα 1977.
- , *Τά άγνωστα βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ίδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979.
- Φίλιππίδης Δ., *Νεοελληνική αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σάν άντανάκλαση των ιδεολογικών έπιλογών τής νεοελληνικής κουλτούρας*, Αθήνα: Μέλισσα, 1984.
- Vincent G., *L'école primaire française. Etude sociologique*, Presses Universitaires de Lyon, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1980.
- Χαριτάκης Γ., «Σημειώματα Γρηγορίου Κωνσταντᾶ Περί Έλληνικῶν Σχολείων κατά τὸ 1825», *Νέα Έστία*, 31 (1942), σ. 81-84.
- Χαρίτος Χ.Γ., «Η εισηγητική έκθεση του Δημ. Σαράτση για την ίδρυση του Παρθεναγωγείου Βόλου», *Θεσσαλική Έστία*, τχ. 32, Μάρτης-Άπρίλης 1978, σ. 329-341.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ

- Buisson F., *Nouveau dictionnaire de pédagogie et d'instruction primaire*, Παρίσι, Hachette, 1911.
- Έτος Καποδίστρια. Διακόσια χρόνια από τη γέννησή του, Αθήνα, έκδ. Έπουργείου Παιδείας, 1978.
- Έκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τὸ 19ο αἶῶνα, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980.
- Έπετηρίς τής Δημοτικῆς Εκπαιδύσεως, Αθήνα 1932, σ. 391.
- Histoire de la pédagogie du 17e siècle à nos jours*, sous la direction de Guy Avanzini, Privat, Παρίσι 1981.
- L'école primaire à Paris, 1870-1914*, catalogue d'exposition, Παρίσι, Mairies du XVe et du IIe arrondissement, 1985.
- Les machines à guérir (aux origines de l'hôpital moderne)*, dossier présenté par M. Foucault, Bl. Barret-Kriegel, A. Thalamy, Fr. Beguin, B. Fortier, Παρίσι, éd. P. Martaga, 1979.
- L'offre d'école. Eléments pour une étude comparée des politiques éducatives au XIXe siècle*, (Actes du Troisième colloque international organisé par l'Association Internationale pour l'histoire de l'éducation et le Service d'histoire de l'éducation/INRP, Sèvres, 27-30 Septembre 1981), sous la direction de W. Frizhoff, Publications de la Sorbonne-INRP, Παρίσι 1983.
- Μεγάλη Παιδαγωγική Έγκυκλοπαίδεια, 5 τόμοι, Αθήνα 1968.
- Πρώτοι Έλληνες Τεχνικοί Έπιστήμονες περιόδου Άπελευθέρωσης, Αθήνα 1976.
- Politiques de l'habitat (1880-1850)*, études réalisées par J.M. Alliaume, B. Barret-Kriegel, F. Beguin, D. Rancière, A. Thalamy, sous la direction de M. Foucault, Παρίσι, CORDA, 1977.
- Τεχνική Έπετηρίς τής Ελλάδος, τ. Α΄ Ι, Αθήνα, Τεχνικό Έπιμελητήριο τής Ελλάδος, 1935.
- Τεχνική Έπετηρίς τής Ελλάδος, τ. Β΄, Αθήνα, Τεχνικό Έπιμελητήριο τής Ελλάδος, 1934.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

* Εύρετηριάζονται: Ὀνόματα προσώπων, τοπωνύμια, ἐπωνυμίες ἰδρυμάτων, συλλόγων καὶ ἐταιρειῶν καὶ τίτλοι βιβλίων, ἄρθρων καὶ περιοδικῶν ὅταν στὰ ἀντίστοιχα χωρία περιέχονται συγκεκριμένες ἀπόψεις καὶ πληροφορίες.

'Αγγελίδης I. 43
 'Αγγέλου A. 53
 'Αγγλία 27, 151, 156, 164
 'Αγία Τριάδα ('Αργολίδας) 197
 "Άγιος Βλάσιος Λαπαθῶν 187
 "Άγιος Πέτρος 80· ἐπαρχία 51
 'Αγρινίου δῆμος 118
 'Αδρίτσαίνα· βλ. 'Ανδρίτσαίνα
 'Αθήνα 17, 43, 44, 45, 60, 94, 113, 117, 127, 166, 212· Α' δημοτικὸν σχολεῖον ὁδοῦ 'Αθηνᾶς 212, 31· δημοτικὸν σχολεῖον ὁδοῦ 'Αδριανοῦ 212, 39· δημοτικὸν σχολεῖον Κολωνοῦ 203, 104· δημοτικὸν σχολεῖον ὁδοῦ Κωλέττη 203, 106· δημοτικὸν σχολεῖον στὰ Πευκάκια 203· διδασκλήρια Βύρωνα 212· σχολὴ Ντέκα 55, 56, 57, 86, 9, 10· σχολὴ Σωτήρη 66
 'Αθωνιάδα 58
 Αἰγαίου νησιὰ 39, 50, 52
 Αἰγείρας δῆμος 118
 Αἰγιαλείας ἐπαρχία 124, 132
 Αἴγινα 39, 83· ἐπαρχία 124· Κεντρικὸν Σχολεῖον 50· Ὁρφανοτροφεῖον 37, 45, 50
 'Ακράτα 118, 187
 'Αλαγονίας δῆμος 118
 'Αλέα ('Αργολίδας) 197
 'Αλεξανδρῆς A. 180, 182, 183, 194, 196, 202
 'Αμοργὸς 55
 'Αμπελάκια 57
 'Ανατολικὴ Στερεὰ 52
 'Ανάφη 82
 'Ανδρίτσαίνα ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον 83, 135, 22
 "Ανδρος 39, 80· ἐπαρχία 124, 132· σχολὴ 'Αγίας Τριάδος 31, 33
 'Ανώγεια — Παλαιοπαναγία Φάριδος 187
 'Ανω Σῦρος ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον 34
 'Αποκούρου ἐπαρχία 80
 'Αραχναῖο 197
 'Αρβαντιοκρασίᾳ Τριπόλεως 80, 83

'Αργολίδα 105, 196, 197, 212, 215
 "Αργὸς ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα 60, 73, 25· ἐπαρχία 51, 124, 132· Κεντρικὸν 'Αλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖον 39, 43· σχολή 54
 'Αρκαδίας ἐπαρχία 51, 80
 'Αρφαρὰ Αἰγείρας 118, 187
 'Αρχιμήδης (περ.) 191
 'ΑΣίνη (βλ. καὶ Τζαφέραγα) διδασκλήρια 213
 'Ασπρόπυργος διδασκλήρια 56, 87
 'Αττικὴ ἐπαρχία 122, 124, 131, 132· νομὸς 159, 167
 Αὐστρουγγαρία 20
 'Αχαΐας καὶ "Ηλίδος διοίκησις 127
 Alberti L. B. 66· βλ. καὶ *De re aedificatoria*
 Ariés Ph. 66
 Βάλτου ἐπαρχία 118, 124, 132
 Βαμβακοῦ 55
 Βαρδουνοχώρι 81
 Βάφας Γ. 163, 166, 175
 Βέλγιο 167
 Βελέντζας N. 198
 Βιέννη 55
 Βλάμος Γ. 193
 Βλαχία 33
 Βλαχοκρασίᾳ διδασκλήριο 95
 Βόλος ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον 199· Παρθενάγωγεῖον 181
 Βονίτσης δῆμος 118· ἐπαρχία 124, 132
 Βοστίτζα 80, 83, 85
 Βουκουρέστι 30, 54
 Βούλγαρης Στ. 83
 Βόχα Κορινθίας 81
 Βρατσάνος M. 150, 164· βλ. καὶ *Παιδαγωγικὸν Σχολεῖον*
 Βρυξέλλες 163
 Βυτῖνα σχολὴ 33, 55, 80· δημοτικὸν σχολεῖον 63

Bell A. 27

Beugnot 93

Γαζής Α. 36, 39, 55, 58

Γαλλία 19, 20, 28, 29, 45, 47, 92, 93,
95, 129, 137, 151, 156, 163

Γάνδη 167

Γεδεών Μ. 15, 23, 32

Γεννάδιος Γ. 31, 44, 54, 61

Γερμανία 92, 93, 129, 151, 163, 193

Γκούρας Ι. 61

Γληνός Δ. 182

Γόντικας Κ. 210

Γορτυνίας ἐπαρχία 124, 132

Γυθείου ἐπαρχία 125, 132

Γυμνὸν Ἀργολίδας 213

Choisy 204

Cousin V. 92

Δαλαμανάρα Ἀργολίδας 213

Δαπόντες Μ. 82

Δάρβαρης Δ.Ν. 21, 23

Δασκαλάκης Α. 36

Δηλιγιάννης Θ. 91, 93, 189

Δημαρᾶς Κ.Θ. 23

Δημητρακόπουλος Μ. 86

Δημητσάνα ἑλληνικὴ σχολή 55, 56, 57,
4 ἄλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖο 4Δημοτικὴ Ἐκπαίδευσις (περ.) 181, 192·
βλ. καὶ Δουκάκης Σπ.Διδασκαλική 154-163, 169, 181, 203,
204, 43, 44· βλ. καὶ Μωραΐτης Σπ.

Δίδυμα Ἀργολίδας 197, 57

Δουκάκης Σπ. 192

Δραγούμης Ν. 41

Δραΐκης Ι. 82, 137

Δρέσδης 193

Δροσίνης Γ. 185, 191, 194

Δρυοπίδος δῆμος 118

Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα 52, 81

Δωρίδος ἐπαρχία 125, 132

De re aedificatoria 66· βλ. καὶ Alberti
L.B.

Devillers Ch. 53

Durand 204

Dutrône H. 39, 40, 45

Ἐθνικὴ Ἀγωγή (περ.) 191· βλ. καὶ Δρο-
σίνης Γ.

Ἐθνικὸν Μετσόβιον Πολυτεχνεῖο 191

Ἑλληνικὸς Διδασκαλικὸς Σύλλογος 151

Ἑλληνικὸς Πολυτεχνικὸς Σύλλογος 191

Ἐξαρχόπουλος Ν. 184

Ἐπιδάουρον Λιμηρᾶς ἐπαρχία 125, 132

Ἐρέτρια 140, 28

Ἐρμιόνη 197, 215

Ἐρμιονίδα 215

Ἐρμούπολη 9, 94, 95, 113, 127, 138, 140,
29· κεντρικὸν ἀλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖο
ἀρρένων 122, 143· ἀλληλοδιδασκτικὸν
σχολεῖο συνοικίας Ψαριανῶν 122, 140,
142, 143, 32· δημοτικὸν σχολεῖο Νεα-
πόλεως 161, 168, 176, 38

Ἑῤῥοια 94

Ἑρυστανίας ἐπαρχία 124, 132

Εὐρώπη 19, 84, 191· εὐρωπαῖοι 26

Εὐταξίας Ἀθ. 175, 179, 180, 181, 185

Ferry J. 93, 167

Firmin-Didot A. 56, 57

Greard O. 129

Guadet 204

Guide d'enseignement mutuel 59, 68, 77

Guizot 92, 93

Ζαβὸς Α. 83

Ζαγορά Ἑλληνομουσεῖο 55, 56, 57, 58,
5, 6

Ζάχος Α. 207

Ζηνόπουλος Γ. 91, 93

Ἡλείας [Ἡλιδας] ἐπαρχία 51, 124, 127,
132

Ἡλιόκαστρο Ἐρμιονίδος 215

Ἡλιὸς Φ. 14, 32

Ἡπῆτης Π. 20

Herbart J.F. 175

Hints and Direction for building, fitting
up, and arranging School-Rooms on
the British System of Education 58-
59· βλ. καὶ Lancaster J.

Θεολόγος Σελλασίας 187

- Θεοτόκης Γ. 179
 Θερμιὰ 39
 Θηβῶν ἐπαρχία 24, 132
 Θήρας ἐπαρχία 124, 132
- Ίάσιο 30, 42, 45, 60
 Ίόνιοι Νῆσοι 43, 105
 Ἴρια Ἀργολίδας δημοτικὸ σχολεῖο 36
- Jomard 77
 Jowett W. 57
- Καζακλάρ Τυρνάβου διδασκῆριο 81
 Καθολικὸν Βουρῶν 187
 Καλάβρυτα 187· ἐπαρχία 51, 124, 132
 Καλαμάκι (Ἀττικῆς) 203
 Καλαμάτα 82· ἐπαρχία 51, 125, 132
 Κάλανδρος Α.Γ. 77, 83, 86
 Καλλίας Δ. 167, 169, 175, 177, 178, 191, 195, 196, 198, 204
 Κάμπος Χίου διδασκῆριο 92
 Καποδίστριας Ι. 37, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 50, 80, 84, 85, 91, 115
 Καραντινὸς Π. 203
 Καραπαναγιώτης Γ. 191
 Καρβελά Μαλευρίου 187
 Καρδίτσα Ἀκραϊφνίου 187
 Καρυὰ 197
 Καρυστία 118, 124, 132
 Κάρυστος διδασκῆριο 60
 Καρύταινα ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο 83, 85, 86, 20· ἐπαρχία 51
 Καταρτζῆς Δ. 17, 18, 19
 Κάτω Ναχαγιέ· βλ. Ναυπλίου καὶ Κάτω Ναχαγιέ ἐπαρχία
 Κέα 39· δῆμος 118· ἐπαρχία 124, 132
 Κεφαλόβρυσο 197
 Κίμωλος 39
 Κιτσίκης Ν. 217
 Κλεάνθης Στ. 83, 84, 85, 140, 142
 Κλεόβουλος Γ. 28, 29, 30, 33, 44, 45, 47, 48, 59, 60, 82
 Κόκκινον Ἀκραϊφνίου 187
 Κοκκίνης Ι. Π. 45, 47, 48, 59, 63, 64, 65, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 116, 117, 120, 130, 135, 136, 142, 154, 156
 Κομποτάδες Ἡρακλειωτῶν 187
 Κοραῆς Α. 13, 14, 15, 17, 19, 20, 22, 31, 32, 40
 Κορινθίας ἐπαρχία 51, 124, 132
 Κόρινθος 81
 Κόρκι 43
 Κορωπὶ διδασκῆριο 64
 Κοτυλαίων δῆμος 118
 Κούμας Κ. 23, 24, 25, 26, 31, 38, 65
 Κοφίνι (Νέα Τίρυνθα) 123, 132
 Κρανίδι διδασκῆρια 197, 215, 23, 59
 Κρήτη 43, 60
 Κριεζῆς Ε. 7, 193, 200, 201
 Κρίσσα [Ἰτέα] 140, 27
 Κυδωνιὲς γυμνάσιο 31, 33, 56, 57, 11
 Κυθήρων ἐπαρχία 105, 124
 Κυκλάδες 82
 Κύμη διδασκῆριο 65
 Κυνουρίας ἐπαρχία 124, 132
 Κωνσταντᾶς Γρ. 35, 39, 40, 44, 55, 57
 Κωνσταντινίδης ἡ Κωνσταντίνου Γ. 43, 60
 Κωνσταντινούπολη Κοινὸ 19· συντεχνία γουναράδων 33· σχολεῖα 31
- Λάγεια Λαγείας 187
 Λαγκάδια δημοτικὸ σχολεῖο 37
 Λακεδαίμονος ἐπαρχία 125, 132
 Λακεδαίμονος καὶ Μονεμβασίας ἐπαρχία 51
 Λακεδαίμονος καὶ Πραστοῦ ἐπαρχία 80
 Λαμία 127
 Λαμπαδάριος Ε. 202, 203
 Λασσάνης Γ. 31
 Λαύριο διδασκῆρια 55
 Λεβαδείας ἐπαρχία 81, 124, 132
 Λεβέτσοβα Κροκεῶν 187
 Λεοντάριο 83
 Λεπίδι Βάλτου 118
 Λεωνίδιο διδασκῆριο 62
 Λέφας Χ. 92
 Λιανονλάδι Παραχελωιτῶν 187
 Λίμνες Ἀργολίδας διδασκῆριο 42
 Λόγιος Ἑρμῆς (περ.) 14, 20, 21, 23, 27, 33, 42, 43, 48
 Λοκρίδος ἐπαρχία 125, 132
 Λονδίνο 43
 Λούβαρης Μ. 207
 Λυγουριὸ 197
 Λύρκεια Ἀργολίδος διδασκῆριο 213, 98

Lancaster J. 27, 58
 Lasteyrie Ch. Ph. comte de 27, 58

Μαζέικα Κλειτορίας 187
 Μάνσης (και Μάνεσι) 178, 197, 58
 Μανιτάκης Ε. 127
 Μαντινείας έπαρχία 124, 131, 132
 Μαντούδης Μ. 207, 212, 215
 Μαρκόπουλο διδασκτῆριο 61
 Μαυροκορδάτος Δ. 149
 Μεγαλοπόλεως έπαρχία 124, 132
 Μέγαρο αλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο 21· δη-
 μοτικὸ σχολεῖο 66
 Μεγαρίδος έπαρχία 124, 132
 Μεθώνη αλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο 80, 24
 Μεσολόγγι 55, 82, 127, 137· έπαρχία 124,
 131, 132· σχολὴ Παλαμῶ 55
 Μεσσηνιακῶν Φρουρίων έπαρχία 51
 Μεσσήνης έπαρχία 125, 132
 Μεταξῆς Ἄν. 193
 Μηλιῆς σχολὴ 55, 57, 8
 Μῆλος 39· έπαρχία 125, 132
 Μητσάκης Ν. 197, 203
 Μηχανικὴ Ἐπιθεώρηση (περ.) 191
 Μικρομάνης έπαρχία 51, 141
 Μιχαλόπουλος Θ.Ι. 159, 192
 Μιχαλόπουλος Θ.Σ. 207
 Μοισιόδαξ Ι. 17, 18
 Μόναχο 92
 Μονεμβασία· βλ. Λακεδαιμόνος καὶ Μο-
 νεμβασίας έπαρχία
 Μουστοξύδης Α. 52
 Μπαλάνος Ν. 193, 202, 207
 Μπελιά Ε. 37
 Μπούας Π. 82
 Μύκονος αλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο 33
 Μωραΐτης Σπ. 153, 154, 155, 156, 157,
 159, 160, 161, 162, 164, 175, 181,
 203, 204

Manuel des écoles élémentaires... 46,
 47, 48, 59, 64, 65, 67, 76, 77· βλ.
 καὶ Sarazin Ch.

Marcellus M.L. comte de 55
 Maurer G.L. von 91, 92, 97

Νάξος 39, 54· σχολὴ Ἀγίου Γεωργίου
 Γρόττας 54, 3· έπαρχία 125, 132

Νάουσα 60
 Ναυπακτίας έπαρχία 124, 132
 Ναυπλίας έπαρχία 124, 131, 132
 Ναύπλιο 127, 138, 139, 141· δῆμος 9, 94,
 122, 123, 128, 132· σχολεῖα 43, 60,
 117, 123, 127, 132, 143, 161, 162,
 172, 40
 Ναυπλίου καὶ Κάτω Ναχαγιέ έπαρχία 51
 Νέα Ἐπίδαυρος 197, 54
 Νέα Καλλιπολι Πειραιῶς διδασκτῆριο
 203, 107
 Νηοί 82
 Νικητόπλος Ν. 45, 47, 48, 61
 Νικολούδης Θ. 207
 Νονάκριδος δῆμος 118

Narjoux F. 167
*Nouveau Système d'Education pour les
 Ecoles Primaire...* 27· βλ. καὶ Lastey-
 rie Ch.

Ξηροχωρίου έπαρχία 124, 131, 132
 Ξυλόκαστρο διδασκτῆριο 80

Ὁδηγὸς τῆς αλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου
 (έκδοση 1830) 48, 49, 50, 52, 59-78,
 83, 133, 134, 137, 141, 164· (έκδοση
 1842) 131, 133, 134, 135, 136, 137,
 153, 154, 156, 158, 159· (έκδοση
 1850) 131, 133, 136, 137· (έκδοση
 1860) 133, 136, 137· βλ. καὶ Κοκκώ-
 νης Ι.Π.

Ὁδησὸς 34

Ὁθωνας 91

Οἰτύλου έπαρχία 125, 132

Ὀλυμπίας έπαρχία 125, 132

Ὀπισιοχώρια Λακεδαιμόνος 81

Ὀρλάνδος Α. 207

Πάγκαλος Α. 141, 142

Παιδαγωγικὸν Σχολεῖον 164

Παιδαγωγός, Ὁ 131

Παλαιὰ Ἐπίδαυρος (Πιάδα) 60, 197

Παπαδόπουλος Π. 138

Παπακωνσταντίνου Ε. 159

Παπασωτηρίου Γ. 181

«Παρατηρήσεις τινὲς καὶ σημειώσεις πε-
 ρὶ τῆς διδασκτικῆς μεθόδου καὶ τῆς δι-

- ορθώσεως τῶν Σχολείων» 21-23· βλ.
καὶ Δάρεβας Δ.Ν.· βλ. καὶ Λόγιος
Ἑρμῆς
Παρίσι 46, 161, 166, 167
Παρνασσίδος ἐπαρχία 125, 132
Πάρος 39
Πάτμος 33, 39
Πάτρα 80, 82, 113, 127· ἐπαρχία 51, 124,
131, 132
Πειραιᾶς 113, 127, 140, 159, 30· διδα-
κτήρια 203, 212, 67, 68, 69
Πελοπόννησος 39, 43, 51, 52, 55, 80, 135
«Περὶ παιδείας καὶ σχολείων» 23-27· βλ.
καὶ Κούμας Κ.· βλ. καὶ Λόγιος Ἑρμῆς
Πεσταλότης 19
Πετρίδης Δ. 148, 152, 160
Πικιώνης Δ. 203
Πολίτης Ἀθ. 43, 44
Πολυζωίδης Κ. 92
Πολυχρονιάδης Κ. 31
Πόρος 39, 80· ἐπαρχία 51
Πουλαντζᾶς Ν. 48
Πραστός 85· ἐπαρχία 51· βλ. καὶ Λακε-
δαίμονος καὶ Πραστοῦ ἐπαρχία
Πρόνοια (Ναυπλίου) 95, 123, 132, 138,
162, 172, 178, 41
Πρωσία 20, 151, 154
Πυλίας ἐπαρχία 125, 132
- Parson 56
Pecchio comte de 39, 60
- Querrien Anne 70
- Ράχωβα Βοιωτίας 118
- Σάββας Κ. 192, 193
Σαλλίβερος Ν. 166
Σαντορίνη 39, 82
Σαράτσης Δ. 181, 192
Σβάρτς Δ. ἀρχοντικὸ 57, 7
Σέριφος 39
Σιβιτανίδειος σχολὴ 193
Σίκινος 39
Σιταίνης δῆμος 118
Σίφνος 39, 54
Σκιάθος 39
Σκόπελος 39· ἐπαρχία 124, 132
- Σκουζὲς Π. 15, 17
Σκούταρι Καρυοπούλεως 187
Σκύρος 39
Σμύρνη γυμνάσιο 31
Σουδενὰ 187
Σούλης Γ. 202, 203
Σοῦτσος Α. 92
Σπάρτης ἐπαρχία 51
Σπέτσες 39, 83, 85· ἐπαρχία 124, 132
Σπηλιὰ Τριφυλίας διδασκῆριο 80
Σταματίου Σ. 197
Σταυράκη Χ. 57
Σταυρίδης Δ. 83, 85, 86, 135
Στεμνίτσα 54
Στερεὰ Ἑλλάδα 39, 43, 83, 85, 86, 135
Στράτου δῆμος 118
Στρέβυζα Παίων 187
Στέρνα Ἀργολίδας διδασκῆριο 213, 97
Συγγρὸς Α. 178, 188
Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν
Γραμμάτων 148
Σύμη 43
Συνέσιος Συμωναῖος 43, 61
Σύρα 43, 122, 140· βλ. καὶ Ἑρμοῦπολη
Σύρου ἐπαρχία 124, 131, 132
Σχινᾶς Κ. 92
Σχολικὴ Ὑγιεινὴ 203· βλ. καὶ Λαμπαδά-
ριος Ε.
- Salle J.-B. de la 66
Sarazin Ch. 45, 46, 47, 59, 63, 64, 68,
72, 76, 77, 82
Schaubert E. 83, 85, 140, 142
Société d'encouragement pour l'indu-
strie nationale 28
Société pour l' instruction élémentaire
28, 46, 59, 77
- Τζαφέραγα 123, 132, 138· βλ. καὶ Ἀσίνη
Τζώνης Α. 198
Τήνου ἐπαρχία 125, 131, 132
Τίρος Φρ. 129
Τολὸ 197
Τρανὸ Ζευγολάτιο 81
Τράπεζα Βουρῶν 187
Τρίκαλα Κορινθίας 16
Τρίπολη 35, 45, 60, 80, 83, 117
Τριπολιτσὰ ἐπαρχία 51

- Τριφυλίας ἐπαρχία 125, 132
 Τριχωνίας ἐπαρχία 124, 132
 Τροιζήνα 79
 Τροιζηνίας ἐπαρχία 124
 Τρύπη Λακωνίας 54
 Τσιριμῶκος I. 180, 196, 198
 Τσίτσιννα Λακεδαιμόνος 118
- Υδρα 83, 85, 140, 142· ἐπαρχία 51, 124, 132
- Viollet-le-Duc E. 167
- Weiler W. 142, 168
- Φαρακλάτα 187
 Φαρμακίδης Θ. 35
 Φθία διδασκτῆριο 53
- Φθιώτιδος ἐπαρχία 125, 132
 Φιλανθρωπική Ἑταιρεία 43, 60· βλ. καὶ Νύπλιο
 Φιλόμουσος Ἑταιρεία 43, 60· βλ. καὶ Ἀθήνα
 Φοῦρνοι Ἀργολίδας ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο 35
 Φράντζ 92
- Χάλια Αὐλίδος 187
 Χαλικιόπουλος Π.Ι. 148
 Χαλκιάνικα Καλύβια 118
 Χαλκίδα δικαστικὸ μέγαρο 199· ἐπαρχία 124, 131, 132
 Χανιά διδασκτῆριο 105
 Χάσια Καλαβρύτων 118
 Χατζιδάκης Γ.Ν. 184
 Χίος γυμνάσιο 31, 33, 55

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

- σ. 27: ἀντὶ Laysterie διάβαζε Lasteyrie
 σ. 68, 77: ἀντὶ Guide de l'enseignement mutuel διάβαζε Guide d'enseignement mutuel
 σ. 59, 77: ἀντὶ Société d'enseignement élémentaire διάβαζε Société pour l'instruction élémentaire

ΠΙΝΑΚΑΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΤΑ ΠΡΟΕΠΙΔΑΡΤΑΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

1. Δάσκαλοι καὶ μαθητὲς κατὰ τὴν ὥρα τῆς διδασκαλίας. Κοσμήματα-ξυλογραφίες ἀπὸ ἐκδόσεις τῆς 'Οκτώηχου. α' 'Οκτώηχος, Βενετία, τυπογραφία Ν. Γλυκῆ, 1683. β' 'Οκτώηχος, Βενετία, τυπογραφία Ν. Γλυκῆ, 1789. 'Εδῶ ἀναδημοσιεύονται ἀπὸ τό: Α. Κουμαριανοῦ, Λ. Δρούλια, E. Layton, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον 1476-1830*, Ἀθήνα, 'Εθνικὴ Τράπεζα τῆς 'Ελλάδος, 1986.
2. Παράσταση σχολείου ἀπὸ σελίδα τίτλου Ἀλφαβηταρίου. Ἀλφαβητάριον μικρὸν πρὸς εὐκόλον μάθησιν τῶν παιδίων, Βιέννη, τυπογραφία Δ. Δαβιδοβίκη, 1820. Ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τό: Α. Κουμαριανοῦ, Λ. Δρούλια, E. Layton, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον 1476-1830*, ὅ.π.
3. Ἡ σχολὴ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς Γρόττας στὴ Νάξο. Ἰδρύθηκε τὸ 1773. (Ν. Κεφαλληνιάδης, *Ἡ μονὴ Ἀγίου Γεωργίου Γρόττας*, χ.χ., χ.τ., σ. 551).
4. Ἡ σχολὴ τῆς Δημητσάνας. α' Τὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο. Οἰκοδομήθηκε γύρω στὸ 1770. β' Τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο. Κατασκευάστηκε τὸ 1828. Οἱ ἐσωτερικοὶ διαχωριστικοὶ τοῖχοι εἶναι μεταγενέστεροι. (Ἀνασχεδίαση ἀπὸ τὴν Ἑλένη Καλαφάτη μετὰ βᾶσιν πρῶχειρο σχέδιον ἀποτύπωσης ποὺ πραγματοποιοῦσε ὁ ἀρχιτέκτονας Ν. Μητσάκης τὸ 1926 καὶ βρίσκεται στὸ Α.Τ.Υ.Π.).
5. Τὸ Ἑλληνομουσεῖο τῆς Ζαγοράς στὸ Πήλιο. Κατασκευάστηκε γύρω στὰ 1776. α' Γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ συγκροτήματος. β' Τοπογραφικὸ. Μετὰ διακεκομμένη γραμμὴ σημειώνεται ἡ πιθανὴ διάταξις τῶν τμημάτων τοῦ συγκροτήματος ποὺ κατεδαφίστηκαν μετὰξὺ 1876 καὶ 1886.
6. Ἡ βιβλιοθήκη (;) τοῦ Ἑλληνομουσείου τῆς Ζαγοράς. α' Ἀνατολικὴ ὄψη, β' Κάτοψη ἰσογείου, γ' Κάτοψη ὀρόφου. Τὰ σχέδια τῶν εἰκόνων 5 καὶ 6 προέρχονται ἀπὸ τό: Ρ. Λεωνιδοπούλου-Στυλιανοῦ, *Τὸ «Ἑλληνομουσεῖο» στὴ Ζαγορά...*, ὅ.π., σ. 347, 362, 363.
7. Τὸ ἀρχοντικὸ Δ. Σβάρτς στὰ Ἀμπελάκια τῆς Θεσσαλίας (1803). α' Ὀψη, β' Κάτοψη ἰσογείου, γ' Κάτοψη ὀρόφου. (Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Τὰ Θεσσαλικά Ἀμπελάκια*, ἀνάτυπο: Ἡώς, 1966, εἰκ. 32, 33, 37).
8. Τὸ σχολεῖο τῶν Μηλιῶν (1814). Ἡ φωτογραφία, τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶ-

- να μας, ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τό: Κ. Μακρῆς, *Ἡ λαϊκὴ τέχνη...*, ὅ.π., σ. 36.
9. Σχεδιάγραμμα τῆς περιοχῆς τῆς Πλάκας στὴν Ἀθήνα. Μὲ κύκλο σημειώνεται ἡ θέση τοῦ σχολείου Ντέκα. (Κ. Μπίρης, *Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου στὸν 20ὸ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1966, σ. 45).
 10. Σχηματικὴ κάτοψη τοῦ σχολείου Ντέκα, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Γ. Ψύλλα, *Ἀπομνημονεύματα...*, ὅ.π., σ. 4-5 (σχέδιο τῆς Ε.Κ.).
 11. Σχηματικὴ κάτοψη τῆς σχολῆς τῶν Κυδωνιῶν σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς Χαρ. Σταυράκη, *Αἱ Κυδωνιαί πρὸ τοῦ 1821...*, ὅ.π., σ. 41-44 (σχέδιο τῆς Ε.Κ.).

Η ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ: ΤΑ ΓΑΛΛΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ

12. Ἑσωτερικὸ τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου τῆς ὁδοῦ Port-Mahon κατὰ τὴν ὥρα τῶν ἀσκήσεων τῆς γραφῆς. Λιθογραφία τοῦ Hippolite Lecomte, 1818. (M. Foucault, *Surveiller et punir*, ὅ.π., εἰκ. 10, ἐκτὸς κειμένου).
13. Ἡ ἐκτέλεση τῶν διαφορῶν προσταγμάτων τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου. Λιθογραφία. (M. Foucault, *Surveiller et punir*, ὅ.π., εἰκ. 11, ἐκτὸς κειμένου).
14. α' Μαθητὲς καὶ πρωτόσχολοι στὸ μάθημα τῆς γραφῆς, β' Μαθητὲς καὶ πρωτόσχολοι κατὰ τὴ διόρθωση τῶν ἀσκήσεων τῆς γραφῆς. Οἱ πίνακες δημοσιεύονται στὸν *Guide d'enseignement mutuel* (ὅ.π., σ. XXIII, XXIV) καὶ συνοδεύονται ἀπὸ τὸ ἐξῆς σχόλιο: Ὁ κύριος Duterte εἶχε τὴν εὐχαρίστηση νὰ μοῦ κοινοποιήσει δύο ὠραῖα σχέδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα παριστάνει τὰ παιδιὰ νὰ κάθονται καὶ νὰ γράφουν, τὸ ἄλλο δείχνει τοὺς μαθητὲς στὴν ἴδια στάση ἀλλὰ ἔχοντας γυρίσει τὰ ἀβάκιά τους γιὰ νὰ διορθωθοῦν ἀπὸ τὸν πρωτόσχολο ποὺ φαίνεται ἀφιερωμένος σ' αὐτὴν τὴν ἐργασία. Στὸ πρῶτο σχέδιο βλέπουμε ἓναν πρωτόσχολο ὄρθιο νὰ κρατᾷ στὸ χέρι μία πινακίδα γιὰ τὴν ὑπαγόρευση ὑποδειγμάτων, ἐνῶ πιὸ μακριὰ βλέπουμε τὸν γενικὸ πρωτόσχολο, πάνω σ' ἓνα βᾶθρο, νὰ δίνει παραγγέλματα σὲ ὅλη τὴν τάξη. Ὁ ἴδιος γενικὸς πρωτόσχολος ἐμφανίζεται καὶ στὴ δεύτερη εἰκόνα. Καὶ ὁ ἓνας καὶ ὁ ἄλλος ἔχουν τὰ καπέλλα τους κρεμασμένα στοὺς ὤμους. Αὐτὰ τὰ δύο σχέδια ἔχουν ἀκόμα τὸ πλεονέκτημα νὰ παρουσιάζουν 1, τοὺς πίνακες τῆς ἀναγνώσεως κρεμασμένους ὀλόγυρα στὴν αἴθουσα, 2, τοὺς πινακοστάτες στὴν ἄκρη τῶν γραφείων, 3, τὴν πινακίδα τῆς ὑπαγόρευσης ποὺ κρέμεται ἀπ' αὐτοὺς, 4, τὸν τηλεγράφο ἀναρτημένο πάνω σὲ ράβδον.
15. Σχέδιο ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου χωρητικότητος 64-70 μαθητῶν.
16. Σχέδιο ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου χωρητικότητος 350 μαθητῶν. Τὰ σχέδια τῶν εἰκ. 15 καὶ 16 δημοσιεύονται στὸν *Guide d'enseignement*

mutuel (β.π., πίν. 2,3) και συνοδεύονται από τὸ ἐξῆς σχόλιο: «Ὁφείλω στὴν ἐξαιρετικὴ φιλοφροσύνῃ τοῦ κ. Jomard δύο σχέδια σχολείων ποὺ ἔχει ὁ ἴδιος σχεδιάσει (...) Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ σχέδια εἶναι γιὰ ἓνα σχολεῖο 350 παιδιῶν. Ἐχει 70 πόδια μῆκος ἐπὶ 27 πλάτος, περιέχει 22 θρανία τῶν 16 μαθητῶν τὸ καθένα. 14 πόδια καταλαμβάνονται, κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ μήκους, ἀπὸ τοὺς διαδρόμους καὶ τὸ βᾶθρο τοῦ δασκάλου. Τὸ ἄλλο, παριστάνει ἓνα σχολεῖο 64-70 μαθητῶν. Ἐχει 28,5 πόδια μῆκος ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 12 διατίθενται γιὰ τὴν θέσῃ τοῦ δασκάλου καὶ τὰ ἡμικύκλια. Βλέπουμε 8 θρανία, τὰ ὁποῖα, μὲ συνολικὸ πλάτος αἵθουσας 12,5 πόδια, δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν παρὰ 9 πόδια καὶ 2 ἢ 3 δακτύλους μῆκος, ἄρα χωροῦν μόνο 8 παιδιὰ τὸ καθένα. Σ' αὐτοὺς τοὺς δύο πίνακες ὅλες οἱ λεπτομέρειες σημειώνονται μὲ τέτοια φροντίδα καὶ ἀκριβεία ὥστε ἓνας ἀρχιτέκτονας, ἢ ἀκόμα καὶ ἓνας ξυλουργός, μὲ λίγες γνώσεις, θὰμποροῦσε χωρὶς ἄλλες πληροφορίες, νὰ ἐκτελέσει ὅλες τὶς ἐργασίες τὶς ἀπαραίτητες γιὰ τὴν διαρρύθμιση μιᾶς αἵθουσας».

17. Σχέδιο ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου. Πρώτη δημοσίευση στὴ *Revue Generale de l'Architecture et des travaux Publics*, τόμος 9, 1851. Ἐδῶ ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τό: *L'école primaire a Paris 1870-1914*, β.π., σ. 42.
18. Αἷθουσα ἀλληλοδιδασκτικῆς διδασκαλίας γιὰ 210 παιδιὰ. Τὸ σχέδιο ὀφείλεται στὸν Α. Bouillon καὶ δημοσιεύτηκε στὸ *Maison d'école*, συλλογὴ σχεδίων, Παρίσι, Hachette, 1834. Ἐδῶ ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τό: *L'école primaire à Paris 1870-1914*, β.π., σ. 84.
19. «Πίναξ τῶν διαστάσεων ἑνὸς τινὸς διδασκτῆριου ἀλληλοδιδασκτικοῦ δι' ὁποσούσδήποτε μαθητὰς», *Ὁδηγός*, 1830, σ. 122.

ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΗΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

20. Σχηματικὴ κάτοψη τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου τῆς Καρύταινας. Ἀρχ. Δ. Σταυρίδης, 1830. Σχέδιο Ε.Κ., σύμφωνα μὲ τὸ συμφωνητικὸ κατασκευῆς τῶν τοίχων ποὺ δημοσιεύει ὁ Χρ. Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Οἱ παραδοσιακοὶ χτίστες τῆς Πελοποννήσου*, β.π., σ. 180-181.
21. Τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο τῶν Μεγάρων. Ἀρχ. Α.Γ. Κάλανδρος, 1831-1835. Ἀποτύπωση τοῦ 1925 (Α.Τ.Υ.Υ.Π.), (ἀνασχεδίαση Ε.Κ.).
22. Μελέτῃ γιὰ τὴ μετατροπὴ μιᾶς κατοικίας στὴν Ἀνδρίτσαινα σὲ αἷθουσα ἀλληλοδιδασκτικῆς διδασκαλίας. Ἀρχ. Δ. Σταυρίδης, 1830. Πίνακας Ι, ἀποτύπωση τῆς ὑφισταμένης κατάστασης. Πίνακας ΙΙ, πρόταση.
[Γ.Α.Κ., Καποδιστριακά, Ὑπουργεῖο Παιδείας, φάκ. 30β. Τὸ συνοδευτικὸ ἔγγραφο ἔχει ἡμερομηνία 3 Αὐγούστου 1830. Τὰ σχέδια ἔχουν δημοσιευτεῖ στὸ Π. Χαραλαμπίδης, *Ἀναμνηστικὸ ὀγδοηκονταπενταε-*

- τίας τοῦ Γυμνασίου Ἀνδριτσαίνης (1889-90-1975), Ἀθήνα 1976].
23. Ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο στὸ Κρανίδι. Ἀρχ. Α.Γ. Κάλανδρος, 1829. Σχεδιάγραμμα τοῦ 1917 (Α.Τ.Υ.Ν.Α.).
24. Ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο Μεθώνης. Ἀρχ. Audou (μέλος τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς), 1830, (φωτ. Ι. Δεμοδόcs).
25. Ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο Ἀργους. Ἀρχ. De Vaud, Λ. Ζαβός, 1831.
α. Κάτοψη. Οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι εἶναι μεταγενέστεροι. Ἀποτύπωση 1932, Α.Τ.Υ.Ν.Α., (ἀνασχεδίαση Ε.Κ.).
β. Ὁψη πρὸς τὴν αὐλή. Ἡ φωτογραφία δημοσιεύεται στὸ Μ. Mantoudis, «Les Bâtiments scolaires...», ὅ.π., πῖνακας ἐκτὸς κειμένου.
γ. Ὁψη πρὸς τὸ δρόμο, (φωτ. 1980).

ΣΥΝΔΡΑΣΜΟΣ ΣΥΝΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΛΛΗΛΟΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

26. «Σχέδιον δημοτικοῦ σχολείου συνθέντου ὑπὸ Ι. Δρατῆκη», 1855. (Ι. Δρατῆκης, *Περὶ βελτιώσεως τῆς Δημοδιδασκαλίας...*, ὅ.π., πῖνακας ἐκτὸς κειμένου).

ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

27. Σχέδιο τῆς νέας πόλεως Κρίσσας (Ἰτέα), 1831, ἀρχ. Α.Γ. Κάλανδρος. Α' Σχολεῖο. Β' Διοικητήριον. Γ' Ἑδρα τοπικῶν ἀρχῶν. Δ' Ἐκκλησία. (Σπ. Λουκάτος, «Ἡ ἀνοικοδόμησις...», ὅ.π., σ. 116).
28. Σχέδιον τῆς Ἑρέτριας, 1834, ἀρχ. Ed. Schaubert. Ἀνασχεδίαση Ι. Τραυλός.
(7) Ναυτικὸ σχολεῖο, (8) Ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο, (9) Βιβλιοθήκη. (*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΓ', σ. 517).
29. Τοπογραφικὸ σχέδιο Ἑρμούπολης (τὸ ἀρχικὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τοῦ 1837 ὁφείλεται στὸν W. Weiler).
(α) Κεντρικὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο, 1828, (21) Ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο τῆς συνοικίας τῶν Ὑαριανῶν, 1838, (βλ. εἰκ. 32).
(Ι. Τραυλός, Α. Κόκκου, *Ἑρμούπολις*, Ἀθήνα 1980, Πῖνακας 160).
30. Σχέδιο τοῦ Πειραιᾶ, 1834, ἀρχ. Στ. Κλεάνθης καὶ Ed. Schaubert. Ἀνασχεδίαση Ι. Τραυλός.
(6) Βιβλιοθήκη, (7) Σχολεῖο, (8) Τράπεζα, (9) Δημαρχεῖο. (*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΓ', σ. 517).

ΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΡΟΔΙΑΓΡΑΦΩΝ (1834-1895)

31. Τὸ Α' δημοτικὸ σχολεῖο τῆς Ἀθήνας στὴν ὁδὸ Ἀθηνᾶς, 1835-1840. (Στατιστικὴ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, 1910-11, ὅ.π., πῖνακας ἐκτὸς κειμένου).

32. «Σχέδιο για ένα δημοτικό σχολείο στην 'Ερμούπολη». 'Αρχ. W. Weiler, 1838. (Ι.Α.Δ.Ε., σχέδια. 'Αναδημοσιεύεται από τὸ Ι. Τραυλός, Α. Κόκκου, 'Ερμούπολις, ὁ.π., σ. 109).
33. «Σχέδιον τοῦ δημοτικοῦ σχολείου εἰς Μύκωνον». 'Αρχ. W. Weiler, 1838. Τὸ σχέδιο, ποῦ ἀνήκει στὴ «Λαογραφικὴ Συλλογὴ Μυκόνου», μοῦ ὑπέδειξε ἡ Κα Εὐτυχία Λιάτα.
34. Σχέδιο για ένα σχολείο στην 'Ανω Σύρο. 'Αρχ. W. Weiler, 1839. (Δημοτικό 'Αρχεῖο 'Ανω Σύρου).
35. 'Αλληλοδιδασκτικὸν σχολεῖο Φούρνων 'Αργολίδος (περ. 1850), κοινοτικὸ κτίριο χωρὶς ἐγκεκριμένο σχέδιο.
 α' Διάγραμμα κάτοψης σύμφωνα με σκαρίφημα τοῦ 1930, ποῦ βρίσκεται στὸ Α.Τ.Υ.Ν.Α., (ἀνασχεδίαση Ε.Κ.).
 β' 'Αποψη ἀπὸ τὸ δρόμο, (φωτογραφία 1983).
36. Κοινοτικὸν διδασκτῆριον στὰ 'Ιρια 'Αργολίδος. Κατασκευάστηκε ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ οἰκισμοῦ χωρὶς ἐγκεκριμένο σχέδιο γύρω στὰ 1905. Περιλαμβάνει καὶ κατοικία γιὰ τὸ δάσκαλο, (φωτ. 1983).
37. Δημοτικὸν σχολεῖο στὰ Λαγκάδια, 1867, (φωτ. 1983).
38. Σχέδιο για ένα δημοτικὸν σχολεῖο στὴν 'Ερμούπολη, 1869, ἀρχ. Ν. Ι. Σοῦτσος.
 α' Κάτοψη ἰσογείου.
 β' Κάτοψη ὀρόφου. (Ι.Α.Δ.Ε., σχέδια).
39. Δημοτικὸν σχολεῖο στὴν 'Αθήνα, ὁδὸς 'Αδριανοῦ καὶ Φλέσσα, 1876.
 α' Κάτοψη ('Αρχεῖο Μορφολογίας ΕΜΠ. 'Αναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸ Δ. Ζήβας, Μ. 'Αδάμη, «Σύντομο ἱστορικόν...», ὁ.π., σ. 179).
 β' 'Οψη πρὸς τὴν ὁδὸ 'Αδριανοῦ (Φωτογραφικὸ 'Αρχεῖο 'Εμπορικῆς Τραπεζῆς 'Ελλάδος).
40. Δημοτικὸν σχολεῖο στὸ Ναύπλιο, 1877, ἀρχ. Ν. Πουρνάρας.
 α' Κάτοψη. 'Αποκατάσταση σύμφωνα με τὸν προϋπολογισμό τοῦ 1878. (Δ.Α.Ν., φάκ. 0.30/1878) καὶ μία ἀποτύπωση τοῦ 1958 (Α.Τ.Υ.Ν.Α.), σχέδιο Ε.Κ.
 β' Κύρια ὄψη (Φωτογραφικὸ 'Αρχεῖο 'Εμπορικῆς Τραπεζῆς 'Ελλάδος).
41. Δημοτικὸν σχολεῖο στὴν Πρόνοια (Ναύπλιο), 1878, ἀρχ. Ν. Πουρνάρας.
 α' Κάτοψη. 'Ανασχεδίαση Ε.Κ. ἀπὸ ἀποτύπωση τοῦ 193... (Α.Τ.Υ.Ν.Α.).
 β' Κύρια ὄψη. 'Η φωτογραφία δημοσιεύεται στὸ Μ. Mantoudis, «Les Bâtiments scolaires...», ὁ.π., σὲ πίνακα ἐκτὸς κειμένου με κεφαλίδα «Καποδιστριακὴ ἐποχὴ» καὶ με λεζάντα «Σχολεῖο Ναυπλίου». Πρόκειται ὅμως γιὰ τὸ σχολεῖο τοῦ 1878.
42. Δημοτικὸν σχολεῖο Λιμνῶν 'Αργολίδος (περ. 1880).

- α' Κάτοψη. 'Ανασχεδίαση Ε.Κ. από σκαρίφημα τοῦ 1956 (Α.Τ.Υ.Ν.Α.).
β' "Οψη ἀπὸ τὴν αὐλή (φωτ. 1983).

ΤΟ ΣΥΝΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ: ΝΕΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

43. 'Η ὀργάνωση τοῦ σχολικοῦ κτιρίου σύμφωνα μὲ τὸν Σπ. Μωραΐτη.
α' Κάτοψη μονοτάξιου σχολείου.
β' Κάτοψη διτάξιου σχολείου.
γ' Κάτοψη τριτάξιου σχολείου.
δ' Κάτοψη τετρατάξιου σχολείου.
(Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*, ὅ.π., πίνακες 1-3, ἐκτὸς κειμένου).
44. Τὸ συνδιδακτικὸ σχολεῖο: "Επιπλα καὶ σκευή.
Σχῆμα Ε': Θρανίο 4 θέσεων. Σχῆμα ΣΤ': 'Αναγνωστήριο, Σχῆμα Ζ':
'Αριθμητήριο. (Σπ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική...*), ὅ.π., πίνακες 3, 4 ἐκ-
τὸς κειμένου).

ΤΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΤΟΥ 1894

- 45 α,β. 'Επεξηγηματικὰ σχέδια τοῦ διατάγματος τῆς 17 Μαΐου 1894. ('Ε-
φημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τ. Β', 4 'Ιουνίου 1894).
46. Σχῆδιο μονοτάξιου σχολείου μὲ κατοικία διδασκάλου, τύπος Α', παράρ-
τημα τοῦ διατάγματος τῆς 17 Μαΐου 1894. (στοῦ ἴδιου).
47. Σχῆδιο μονοτάξιου σχολείου μὲ κατοικία διδασκάλου, τύπος Β', παράρ-
τημα τοῦ διατάγματος τῆς 17 Μαΐου 1894. (στοῦ ἴδιου).

ΟΙ ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΑΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΟΥ 1895

48. «Τύπος ἀδιαιρέτου δημοτικοῦ σχολείου διὰ 80 μαθητὰς (φωτισμὸς ἀμφι-
πλάγιος)... 'Ο Νομομηχανικὸς Δ. Καλλίας, Νοέμβριος 1896». Λιθο-
γραφία (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
49. «Τύπος Β'. Διάγραμμα σχολείου μονοταξίου. Φωτισμὸς Μονοπλάγιος...
'Ο Νομομηχανικὸς Δ. Καλλίας... 'Εγκρίθηκε... 20 'Απριλίου 1898». Λι-
θογραφία (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
50. «Τύπος Γ'. Διάγραμμα σχολείου διταξίου. Φωτισμὸς Μονοπλάγιος...
'Ο Νομομηχανικὸς Δ. Καλλίας... 'Εγκρίθηκε... 20 'Απριλίου 1898». Λι-
θογραφία (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
51. «Τύπος Δ'. Διάγραμμα τετραταξίου δημοτικοῦ σχολείου... 'Ο Νομο-
μηχανικὸς Δ. Καλλίας... 'Εγκρίθηκε... 15 'Ιουλίου 1898». Λιθογραφία
(Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
52. Διάγραμμα ἑξατάξιου δημοτικοῦ σχολείου.
I. "Οψη. II. Γενικὸ τοπογραφικόν. III. Κάτοψη.
Δὲν ἐντοπίσαμε στὸ Α.Τ.Υ.Υ.Π. τὴ λιθογραφία τοῦ διαγράμματος τοῦ
ἑξατάξιου σχολείου ποὺ συμπλήρωνε τὴ σειρά. Τὰ σχέδια ποὺ δημο-

σιεύουμε προέρχονται από τὸ Γ. Βλάμος, *Ἡ ὕγιεινὴ τοῦ σχολείου*, ὅ.π., σ. 58-60, καὶ ἀποτελοῦν ἀκριβεῖς ἀνασχεδιάσεις τῶν ἀντίστοιχων τμημάτων τοῦ λιθογραφημένου πίνακα.

53. Μονοτάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Φθίας, (Φωτ. Ἀρχεῖο Ε.Τ.Ε.).
54. Μονοτάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Ν. Ἐπιδαύρου (1902), (φωτ. 1983). Ὁψη στὴν αὐλή.
55. Διτάξια δημοτικὰ σχολεῖα (ἄρρένων καὶ θηλέων) στὸ Λαύριο. Κατασκευάστηκαν μὲ δημοτικὴ δαπάνη τὸ 1901, (φωτ. 1980).
56. Διτάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Ἀσπροπύργου (1904). Μεταγενέστερες προσθήκες πτερύγων, (φωτ. 1980). α' Ὁψη στὴν πλατεία. β' Ὁψη στὴν αὐλή.
57. Διτάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Διδύμων Ἀργολίδος, 1900, (φωτ. 1983).
58. Διτάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Μάνεσι Ἀργολίδος, 1908, (φωτ. 1983).
59. Διτάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Κρανιδίου, (φωτ. 1983).
60. Τετρατάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Καρύστου, 1905, (Φωτ. Ἀρχεῖο Ε.Τ.Ε.).
61. Τετρατάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Μακροπούλου, 1904, (φωτ. 1980).
62. Τετρατάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Βυτίνας, 1900, (φωτ. 1983).
63. Τετρατάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Λεωνιδίου, 1908, (φωτ. 1983).
64. Ἐξατάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Κορωπίου, 1901, (φωτ. 1980).
65. Ἐξατάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Κύμης, 1902, (Φωτ. Ἀρχ. Ε.Τ.Ε.).
66. Ἐξατάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Μεγάρων, 1904, (φωτ. 1980).

... ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ

67. Τετρατάξιο δημοτικὸ σχολεῖο θηλέων ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἡφαίστου στὴ συνοικία Βάβουλα τοῦ Πειραιᾶ. (Τρ. Μουτσόπουλος, *Ἐκτελεσθέντα καὶ ἐκτελούμενα δημοτικά, λιμενικά καὶ φιλανθρωπικά ἔργα, δημορχοῦντος Τρ. Μουτσόπουλου, 1895-1899*).
68. Διτάξιο δημοτικὸ σχολεῖο θηλέων κοντὰ στὴν Δεξαμενὴ στὸν Πειραιᾶ. (στὸ ἴδιο).
69. Διτάξιο δημοτικὸ σχολεῖο ἄρρένων ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πλούτωνος στὴ συνοικία Νεάπολη τοῦ Πειραιᾶ. (στὸ ἴδιο).

1911: ΤΑ ΝΕΑ ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΤ ΚΤΙΡΙΟΥ

70. Ὑπόδειγμα κανονικῆς διατάξεως θρανίων σὲ σχολικὴ αἴθουσα 60 μαθητῶν μὲ μονόπλευρο φωτισμό. Τὰ θρανία εἶναι τοῦ τύπου τοῦ Ὑπουργείου τοῦ 1911. (*Δελτίον Ὑπουργείου... Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως*, 3/1919, σ. 8).
71. Ὑπόδειγμα διέδρου θρανίου τοῦ Ὑπουργείου Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, 1911. (Ε. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ*, ὅ.π., σ. 91-92).
72. Ὑπόδειγμα μονοτάξιου διδασκτηρίου, 1911, (σειρὰ Α) (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
73. Ὑπόδειγμα διτάξιου διδασκτηρίου, 1911, (σειρὰ Α) (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).

74. 'Υπόδειγμα τετρατάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Α).
α' Κάτοψη ὁρόφου. β' «Πρόοψη διαμερίσματος αἰθουσῶν». γ' «Πρόοψη διαμερίσματος διαδρόμου» (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
75. 'Υπόδειγμα ἐξατάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Α).
α' Κάτοψη ἰσογείου. β' Κάτοψη ὁρόφου (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
76. 'Υπόδειγμα μονοτάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Β) (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
77. 'Υπόδειγμα διτάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Β) (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
78. 'Υπόδειγμα τετρατάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Β) (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
79. 'Υπόδειγμα ἐξατάξιου διδακτηρίου, 1911, (σειρά Β) (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).

1911-1920: ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ

80. Διτάξιο διδακτήριο στὴ Σπηλιὰ Τριφυλίας. 'Αποπεράτωση 1915. (Δελτίον 'Υπουργείου... Δημοσίας 'Εκπαιδεύσεως, 1/1919, σ. 12-13).
81. 'Εξατάξιο δημοτικὸ σχολεῖο στὸ Καζακλάρ Τυρνάβου. (Δελτίον 'Υπουργείου... Δημοσίας 'Εκπαιδεύσεως, 5/1919, σ. 12).
82. 'Εγκριμένο σχέδιο γιὰ τὴν ἀνέγερση ἰδιωτικοῦ κτιρίου μὲ σκοπὸ νὰ νοικιαστεῖ ἀπὸ τὸ κράτος ὡς διδακτήριο. Συνυπογράφουν ὁ Γεν. 'Επιθεωρητής, ἡ ἐπὶ τῆς μισθώσεως ἐπιτροπὴ καὶ ὁ ἰδιοκτῆτης. 'Αθήνα, 2 Φεβρουαρίου 1917 (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).

1921-1928: ΠΡΟΤΥΠΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΕΞΑΤΟΜΙΚΕΥΣΗ

83. 'Υπόδειγμα μονοτάξιου ἀγροτικοῦ διδακτηρίου: α' εἴσοδος ἀπὸ ἀνατολῶν, 'Οκτώβριος 1921, β' εἴσοδος ἀπὸ μεσημβρίας, 'Ιανουάριος 1922 (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
84. 'Υπόδειγμα μονοτάξιου ἀγροτικοῦ διδακτηρίου, εἴσοδος ἀπὸ μεσημβρίας, Φεβρουάριος 1922 (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
85. Μονοτάξιο διδακτήριο, τύπος 12Β. 'Αρχ. Ν. Μητσάκης, 192... (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
86. Διτάξιο διδακτήριο, τύπος 26Α. 'Αρχ. Γ. Πάντζαρης, Νοέμβριος 1923 (Α.Τ.Υ.Υ.Π.). α' Δυτικὴ ὄψη. β' Μεσημβρινὴ ὄψη. γ' Κάτοψη.
87. Μελέτη διτάξιου διδακτηρίου στὸν 'Ασπρόπυργο, Αὐγούστος 1921 (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
88. Μελέτη τριτάξιου δημοτικοῦ σχολείου στὸ Ξυλόκαστρο, 'Απρίλιος 1922 (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
89. Μελέτη τριτάξιου διδακτηρίου, τύπος 32. 'Αρχ. Π. Σοῦρσος, ('Ιούλιος) 1926 (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
90. Μελέτη τριτάξιου διδακτηρίου, τύπος 33. 'Αρχ. Π. Σοῦρσος, 1925 (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
91. 'Υπόδειγμα τετρατάξιου διδακτηρίου, εἴσοδος ἀπὸ Βορρῶ, 1926 (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).

92. Μελέτη τετρατάξιου διδακτηρίου Κάμπου Χίου, τύπος 46Α. 'Αρχ. Γ. Πάντζαρης, Μάρτιος 1924 (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
93. Μελέτη εξατάξιου διδακτηρίου, τύπος 64. 'Αρχ. Π. Σοῦρσος, 192... (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
94. Μελέτη εξατάξιου διδακτηρίου, τύπος 66. 'Αρχ. Π. Σοῦρσος, Δεκέμβριος 192(6) (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
95. Μελέτη μικτού διδακτηρίου Βλαχοκερασιᾶς, 1921 (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
96. Διτάξιο διδακτήριο Λυρκείας (Κάτω Μπέλεσι) 'Αργολίδος.
α' Πρόοψη. β' Κάτοψη (Α.Τ.Υ.Υ.Π.). γ' 'Οψη ἀπὸ τὴν αὐλή, (φωτ. 1983).
97. Δημοτικὸ σχολεῖο Στέρνας 'Αργολίδος, (φωτ. 1983).
98. Δημοτικὸ σχολεῖο 'Ασίνης 'Αργολίδος, (φωτ. 1983).

ΜΕΤΑ ΤΟ 1929: ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ

99. Διάταξη καὶ προσανατολισμὸς τοῦ διαδρόμου σὲ σχέση μετὰ τίς αἵθουσες:
α' Τυπικὴ διάταξη μετὰ αἵθουσες μεσημβρινοῦ προσανατολισμοῦ καὶ μετὰ κλειστὸ διάδρομο πρὸς βορρᾶ. β' 'Ανοιχτὸς διάδρομος καὶ αἵθουσες μετὰ μεσημβρινὸ προσανατολισμὸ κατὰλληλες γιὰ ἡμιμπαίθρια διδασκαλία.
(Εὐμ. Ν. Λαμπαδάριος, *Σχολικὴ Ὑγιεινὴ...*, 1940, σ. 28).
100. Τομὴ ἡμιμπαίθριας σχολικῆς αἵθουσας κατὰ τὸ ἐλληνικὸ σύστημα. (στοῦ ἴδιου, σ. 31).
101. 'Οψη ἡμιμπαίθριας σχολικῆς αἵθουσας κατὰ τὸ ἐλληνικὸ σύστημα. (στοῦ ἴδιου, σ. 32).
102. Ἑλληνικὸ ὑπόδειγμα ἡμιμπαίθριας αἵθουσας μετὰ ἀμφίπλευρο φωτισμὸ γιὰ ἐφαρμογὴ τοῦ σχολείου ἐργασίας. (στοῦ ἴδιου, σ. 69).
103. Τραπεζία καὶ καθίσματα σχολείου ἐργασίας. (στοῦ ἴδιου, σ. 67).
104. Δημοτικὸ σχολεῖο ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Κωλέττη στὴν Ἀθῆνα, 'Αρχ. Ν. Μητσάκης. (*Τὰ Νέα Σχολικὰ Κτίρια*, ἐπιμ. Π. Καραντινοῦ, ἔκδ. ΤΕΕ, Ἀθῆνα 1938, σ. 34, 37).
105. Δημοτικὸ σχολεῖο στὰ Χανιά, 'Αρχ. Π. Καραντινός. (στοῦ ἴδιου, σ. 266).
106. Δημοτικὸ σχολεῖο στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὰ Πευκάκια. 'Αρχ. Δ. Πικιώνης. Μελέτη αἵθουσας γιὰ ἐφαρμογὴ τοῦ σχολείου ἐργασίας καὶ ὑπαίθρια διδασκαλία (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
107. Ἐξατάξιο δημοτικὸ σχολεῖο Νέας Καλλιπόλεως Πειραιῶς. 'Αρχ. Ν. Μητσάκης. (*Τὰ Νέα Σχολικὰ κτίρια*, ὁ.π., σ. 106).
108. Οἱ τύποι 8Γ καὶ 10Γ μονοτάξιων διδακτηρίων (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
109. Μελέτη τριτάξιου διδακτηρίου, τύπος 36Γ (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).
110. Οἱ τύποι 48Α καὶ 46Γ τετρατάξιων διδακτηρίων (Α.Τ.Υ.Υ.Π.).

LES BATIMENTS SCOLAIRES DE L'ENSEIGNEMENT PRIMAIRE 1821-1929

DES PRESCRIPTIONS A LA PLANIFICATION

ELENI KALAFATI

R é s u m é

Le bâtiment scolaire constitue aujourd'hui, un élément de base du système d'équipement collectif. Les établissements scolaires liés à une institution d'ordre national appartiennent à ce genre d'établissement considéré comme indispensable à la vie de la communauté. Leur programme architectural ainsi que leurs normes de construction préoccupent architectes et pédagogues et font l'objet de réglementations institutionnelles et administratives. Il existe un organisme d'état qui a pour tâche exclusive de les construire ainsi qu'un département du Ministère de l'Education Nationale qui étudie les besoins et programme leur satisfaction au niveau national. Mais le fait que ces besoins soient difficilement couverts est considéré comme un problème social. Enfin une image «normale» d'édifice s'est élaborée qui en rend lisible l'usage à travers l'espace, et constitue l'un des traits caractéristiques du paysage construit.

Cependant ces pratiques et ces représentations constituent un phénomène assez récent. En 1911, dans un article à caractère programmatique sur les buts et les tâches de l'architecture néohellénique, E. Kriezis constatait que «si l'église et l'habitat rural ont subi à travers les siècles une évolution typologique lente et progressive, l'école occupe une place toute autre, en tant que création tout à fait récente, qui a poussé vite à partir de ses premiers germes et s'est développée, surtout pendant les dernières décennies, en tant que nouvelle manifestation de la vie publique»¹.

1. E. Kriezis, «L'Architecture populaire», *Archimède*, vol. 13, Athènes 1912, p. 6.

Les conditions de l'apparition du bâtiment scolaire en tant qu'espace spécialisé et son élévation au rang de «nouvelle» manifestation de la vie publique constitue justement l'objet de cette étude. Pour suivre cette évolution il fallait étendre cette étude sur un siècle tout en restant géographiquement parlant dans les limites de l'Etat grec.

Le départ chronologique inscrit dans le titre (:1821) ne correspond à un événement précis dans le domaine des établissements scolaires; il a été choisi cependant car il témoigne, à travers la coupure de la Révolution et de l'instauration d'un état national bourgeois moderne, des nouvelles réalités qui prennent forme dans le domaine aussi bien de l'éducation que de l'espace bâti. C'est dans le cadre de ces mutations que le bâtiment scolaire prend naissance en tant que bâtiment moderne d'équipement.

Ce phénomène est abordé dans la première partie de cette étude où l'on examine comment le problème de l'espace scolaire est formulé par rapport à l'instauration d'un système scolaire national et à l'organisation uniforme des écoles sur la base d'une méthode d'enseignement précise; et, d'un autre côté, comment sa solution prend forme en relation avec les nouvelles pratiques et conceptions qui font de toute œuvre d'utilité publique l'objet d'une prévision, d'une évaluation, d'un contrôle et d'une programmation de la part de l'administration centrale. Mais avant de développer ces questions, certains éléments des pratiques scolaires et des conceptions pédagogiques/éducatives d'avant la Révolution Nationale sont évoqués; éléments utiles pour évaluer les ruptures et les continuités, évaluer l'étendue des dispositions institutionnelles impliquées par la Révolution ainsi que les problèmes de leur application.

Dans la seconde partie du livre l'évolution de la question des établissements scolaires en Grèce est esquissée à partir du moment où les problèmes posés et les réponses données sont déterminés par l'existence d'un modèle institué qui concernait aussi bien les caractéristiques de l'espace scolaire que les conditions de sa production et de son emploi. Cette évolution est suivie jusqu'en 1929, année qui marque le début du grand programme de construction de bâtiments scolaires connu comme Programme Papandréou. Pour la réalisation de ce programme on aura recours à un cadre institutionnel ainsi qu'à un appareil administratif mis en œuvre graduellement dans les premières décennies du XXe siècle. La conception moderne du bâtiment scolaire sera ainsi pavachée.

Plusieurs facteurs sont intervenus dans ce processus et avant tout

les transformations de la pratique-même que les bâtiments scolaires abritent: de pratique diffuse, l'école est devenue une institution au service de la nation, et les instituteurs des fonctionnaires, rétribués à partir de 1920, par l'Etat. En 1928, 80% des enfants d'âge scolaire passent la plus grande partie de leur temps, et pour une durée de six ans, dans des écoles uniformément organisées de sorte que l'administration centrale puisse à tout moment savoir combien d'élèves lisent quoi et dans quels livres.

La généralisation et l'uniformisation de l'enseignement primaire, rêve des premières Assemblées des années de la Révolution, sont donc réalisées. La spécialisation et la normalisation de l'espace scolaire sont partie intégrante de cette évolution.

L'intervention de l'Etat se développe de plus en plus dans cette logique et cette tendance s'inscrit dans le cadre des transformations plus générales survenues dans la société hellénique dans le dernier tiers du XIX^e siècle. La complexité des rapports sociaux s'intensifie, tandis que le poids des services publics se renforce. Déjà, depuis 1880, l'Etat se défie des collectivités locales et ne les laisse plus participer aux initiatives qu'il prend. Il les leur impose simplement et les oblige de les financer, ce qui contribue à asseoir son autorité. La loi de 1912 sur l'organisation de l'administration locale institue la commune, entité administrative beaucoup moins étendue que les anciens *dèmes* et avec des attributions moins développées que celles dont ils jouissaient.

C'est à la même époque d'ailleurs que l'Etat accentue ses efforts pour l'unification du territoire national: le chemin de fer et l'école seront des moyens de cette unification. Le fait qu'en 1889, alors qu'on discute les projets de loi de Théotokis visant entre autres à établir une carte scolaire rationnelle et unifiée, fondée sur le principe d'un quantum de population desservi par l'école, les pages du Journal des Débats du Parlement se partagent entre la discussion sur les lignes de chemin de fer à construire, celle sur les questions relatives à l'instruction publique, et celle sur la création d'une police nationale n'est pas dû au hasard. Ce même phénomène se répétera en 1895. De même qu'il n'est certainement pas fortuit que la première tentative pour établir un programme de construction des bâtiments scolaires soit liée à l'effort de suppression des zones douanières locales et d'unification de l'espace douanier de l'Etat.

De ce point de vue, l'importance des années 1895-1911 est fondamentale. Toutes les écoles néo-classiques disséminées sur l'ensemble du territoire national deviennent l'image de l'uniformisation de celui-ci,

de l'emprise du pouvoir central, du caractère novateur des transformations que connaît la société néohellénique et ceci même là où le chemin de fer n'est pas encore arrivé.

L'école primaire constitue donc le premier —et le seul, jusqu'à nos jours— grand programme de diffusion d'équipements uniformément normalisés aussi bien dans leurs usages et leurs architectures.

Ainsi le «régionalisme» stylistique des années 1911-1928 demeure anodin pour l'image de l'école, puisque sa production est programmée et contrôlée par un service d'état, et la normalisation de l'espace et de son usage est solidement établie, et à travers eux, la normalisation des comportements des enfants qui la fréquentent et y sont formés en marge de la vie active.

Car l'élément qui est demeuré stable et invariable pendant toute la période étudiée c'est la conception qui veut voir dans l'espace scolaire un support et un moyen pour inculquer des comportements et des mentalités. Espace d'enseignement mutuel qui forme à travers le mouvement, espace simultané qui se fonde sur l'immobilité et le regard, tous ces modèles et règlements, présentent un point commun: dans leur logique, l'unité qui se répète est l'enfant. Son individualisation passe par sa place relative dans la hiérarchie impersonnelle que le rapport pédagogique impose et que l'espace scolaire matérialise.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	10
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΕΝΟΣ ΘΕΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΜΟΡΦΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΟΥ: ΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ	
A. Η ΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ	13
1. 'Ο πολλαπλασιασμός τῶν σχολείων: Νέα διάσταση μιᾶς παραδοσια- κῆς πρακτικῆς	13
2. 'Η μεθοδική ὀργάνωση τῆς κοινῆς παιδείας τοῦ γένους	19
3. 'Η ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος: ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς ἐσωτερι- κῆς ὀργάνωσης τῶν σχολείων	27
B. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΓΙΑ ΤΟ ΕΘΝΟΣ ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ	33
1. Τὸ κράτος παιδαγωγός	33
2. 'Η προτυποποίηση τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου	40
Γ. Η ΓΕΝΕΣΗ ΕΝΟΣ ΝΟΜΟΘΕΤΗΜΕΝΟΥ ΧΩΡΟΥ	53
1. 'Ο σχολικὸς χῶρος ὡς πρόβλημα	53
2. "Ένας νομοθετημένος χῶρος: Τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ "Οδηγοῦ τοῦ Κοκκῶνη (Sarazin)	63
α. Τὸ σχολικὸ κτίριο: ἕνας ἐλεγχόμενος χῶρος	64
β. "Η μορφή τῆς αἴθουσας καὶ ἡ διαρροῦθμιση τοῦ ἐξοπλισμοῦ	68
γ. "Υποχρέωση πρόβλεψης: Οἱ διαστάσεις τῆς αἴθουσας διδα- σκαλίας	75
3. Λογικὲς (ἀστικοῦ) ἐξοπλισμοῦ	78

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙΚΟΔΟΜΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΘΕΣΜΟ

A. Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ	91
B. ΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΠΡΟΔΙΑΓΡΑΦΩΝ	115
1. Τὸ ζήτημα τῆς χρηματοδότησης: τὸ σχολικὸ κτίριο ἀρμοδιότητα τῶν δῆμων	116
2. Ὁ ἐλεγχος τοῦ σχεδιασμοῦ καὶ τῆς κατασκευῆς	126
3. Τὸ ἐπίσημο πρότυπο τοῦ σχολικοῦ χώρου	128
α. Μία νέα μέθοδος διδασκαλίας: τὸ συνδidaκτικὸ τμήμα τοῦ δημοτικοῦ σχολείου	128
β. Οἱ ἐπανεκδόσεις τοῦ Ὁδηγοῦ: «προαιρετικὲς» προδιαγραφές	133
4. Οἱ πραγματοποιήσεις	138
Γ. ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΚΡΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	145
1. Σχολικὴ κρίση καὶ μεταρρυθμιστικὲς ἀπόπειρες (1870-1895)	146
2. Ἀνάδειξη τοῦ κτιριακοῦ ζητήματος: Νέα πρότυπα καὶ νέοι προβληματισμοὶ	153
α. Τὸ συνδidaκτικὸ σχολεῖο: οἱ προδιαγραφές τοῦ 1881	153
β. Καταλληλότητα καὶ Ὑγιεινὴ	163
γ. Τὸ διάταγμα τῆς 17ης Μαΐου 1894	167
3. Τὸ πρόγραμμα τοῦ 1895: Ἡ «ἐνιαία» εἰκόνα τοῦ σχολείου	170
Δ. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΟΠΙΚΙΣΜΟΣ	179
1. Ἐγκαθίδρυση κεντρικοῦ μηχανισμοῦ σχεδιασμοῦ καὶ ἐλέγχου	185
2. Ὁ τύπος καὶ ὁ τόπος	195
3. Τὸ ζήτημα τῆς χρηματοδότησης	207
ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ: ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΚΤΙΡΙΟ «ΝΕΑ ΕΚΔΗΛΩΣΙΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ»	219
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	221
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	237
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	253
ΠΙΝΑΚΑΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ	261
RÉSUMÉ	271

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ ΚΑΛΑΦΑΤΗ
ΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ
ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (1821 - 1929)
ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΟΔΙΑΓΡΑΦΕΣ ΣΤΟΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟ
ΟΓΔΟΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 — Ν. ΚΟΣΜΟΣ
ΤΗΛ. 92.38.933 - 92.36.675
ΤΟΝ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 1988
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ
ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΝΕΑΣ ΓΕΝΙΑΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ — ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΑΝΝΑ ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ

ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

σελ. 27, στίχ. 4, ἀντὶ τὸ ἐμφανίζουσι γράφε: τὸν ἐμφανίζουσι

σελ. 27, στίχ. 8, ἀντὶ 1916 γράφε: 1816

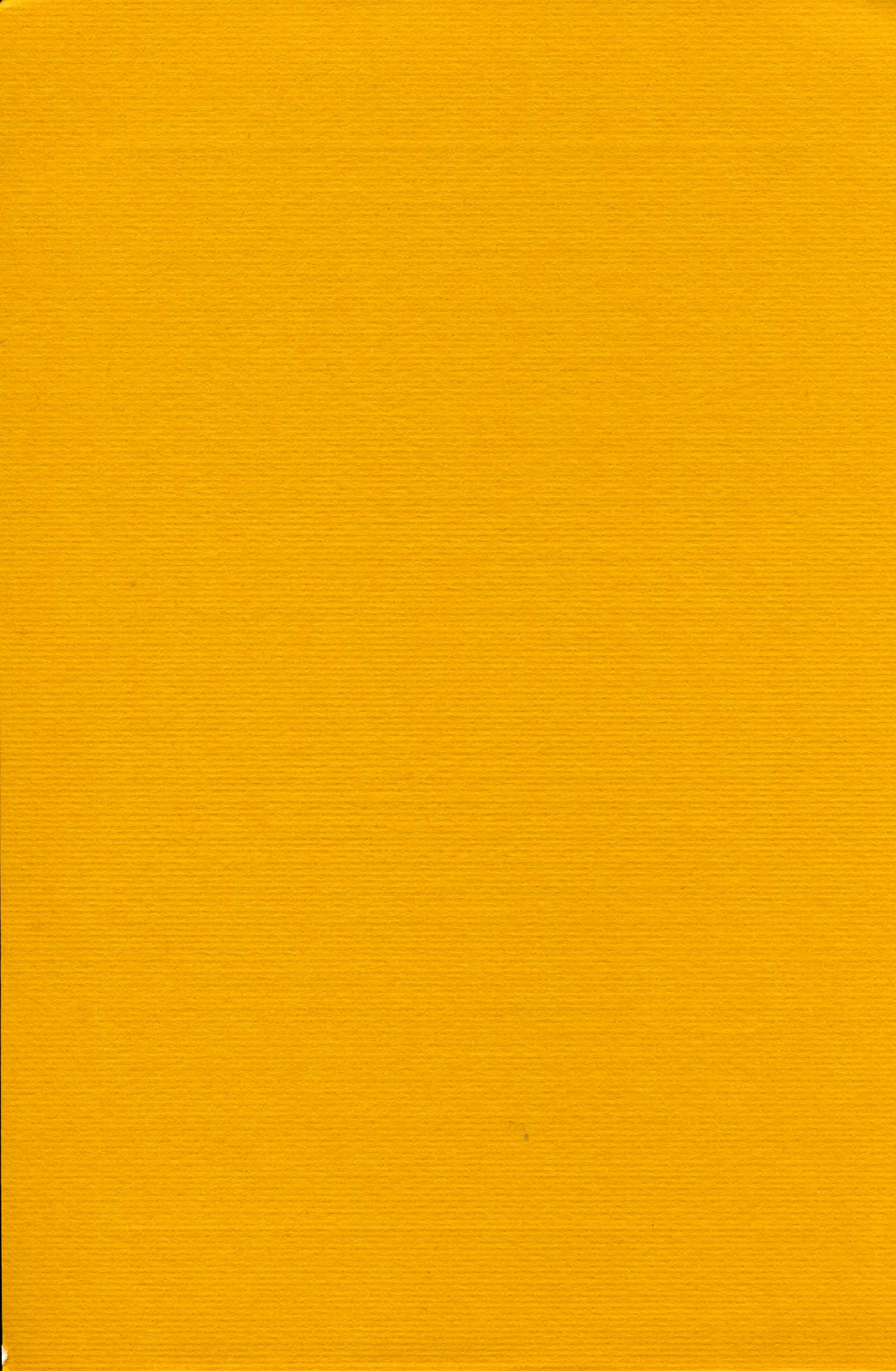
σελ. 104, πίνακας VII στὸ ἔτος 1874 στὴ στήλῃ Ἰδιωτικὰ σχολεῖα - Σύνολο μαθητῶν, ἀντὶ 10446 γράφε: 4913

σελ. 104, πίνακας VII στὸ ἔτος 1874 στὴ στήλῃ Ἰδιωτικὰ σχολεῖα - Θήλεις, ἀντὶ 6888 γράφε: 1355

σελ. 104, πίνακας VII στὸ ἔτος 1901 στὴ στήλῃ Δημόσια σχολεῖα - Ἀρρενες, ἀντὶ 150138 γράφε: 150158

σελ. 219, στίχ. 3, ἀντὶ δημοτικοῦ γράφε: δημοσίου

σελ. 220, στίχ. 9, ἀντὶ 1985 γράφε: 1895



ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

1. Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος, τ. Α', Β', Ἀθήνα 1986, σελ. 725.
2. Σιδηροῦλα Ζιῳῶγου-Καραστεργίου, Ἡ Μέση Ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1893), Ἀθήνα 1986, σελ. 467.
3. Γιώργος Παπαγεωργίου, Ἡ μαθητεία στὰ ἐπαγγέλματα (16ος-20ὸς αἰ.), Ἀθήνα 1986, σελ. 192.
4. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, Νίκος Σιδέρης, Συγκρότηση καὶ διαδοχὴ τῶν γενεῶν στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα: ἡ δημογραφικὴ τύχη τῆς νεότητος, Ἀθήνα 1986, σελ. 231.
5. Κώστας Τσιγκάνης, Ἑλληνικὸς νεανικὸς τύπος (1915-1936). Καταγραφή, Ἀθήνα 1986, σελ. 804.
6. Actes du Colloque International Historicité de l'enfance et de la jeunesse, Athènes 1986, σελ. 709.
7. José Gentil da Silva, L'historicité de l'enfance et de la jeunesse dans la production historique récente, Athènes 1986, σελ. 119.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ 1987

8. Ἑλένη Καλαφάτη, Τὰ σχολικὰ κτίρια τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσης (1821-1929). Ἀπὸ τίς προδιαγραφές στὸν προγραμματισμό.
9. Ἀλεξάνδρα Μπακαλάκη, Ἑλένη Ἑλεγκίτου, Ἡ ἐκπαίδευση «εἰς τὰ τοῦ οἴκου» καὶ τὰ γυναικεῖα καθήκοντα (τελευταῖο τέταρτο 19ου αἰ.-1929).
10. Ὀντὲτ Βαζών, Ἑλληνικὸς νεανικὸς τύπος (1941-1945). Καταγραφή.
11. Ἑλένη Φουρναράκη, Ἐκπαίδευση καὶ ἀγωγή τῶν κοριτσιῶν. Ἑλληνικοὶ προβληματισμοὶ (1830-1910). Ἕνα Ἀνθολόγιο.
12. Μάρθα Καρπύζηλου, Ἑλληνικὸς νεανικὸς τύπος (1830-1914). Καταγραφή.
13. Ἑλένη Μυχάλα, Ἡ Νεολαία τῆς 4ης Αἰχμῆς. Φωτο-γραφές.
14. Χρῆστος Γ. Κωνσταντινόπουλος, Ἡ μαθητεία στὶς κομπανίες τῶν χτιστῶν τῆς Πελοποννήσου.
15. Βίκυ Πάτσιου, «Ἡ Διάπλασις τῶν Παίδων» (1879-1922). Τὸ πρότυπο καὶ ἡ συγκρότησή του.
16. Κώστας Σοφιανός, Τὸ νομικὸ καθεστὸς γιὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία καὶ τὴ νεότητα (1833-1900).
17. Δαυὶδ Ἀντωνίου, Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης (1833-1929).